

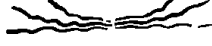
श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन 'मत्प्रियां शरणं ब्रजेत् ।
आश्रित्य मत्प्रियां रुद्र मां वशीकर्तुमर्हसि ॥
—पद्मपुराण—

श्रीज्ञानेश्वरकन्यापदपांसु.

अथवा

बऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध सत्पुरुष

श्रीगुलाबराव महाराज यांचें चरित्र

पूर्वखंड.

प्रकाशक व प्रकाशनाचें ठिकाण.

नारायण रघुनाथ केकरे बी. ए. एल्. एल्. बी.प्लीडर हरदा सी. पी.

मुद्रक.

शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा सदाशिव पेठ ८१८, पुणे सिटी.

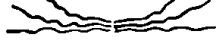

सर्व हक प्रकाशकानें स्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत ५ रुपये.

समर्पण.

श्रीमहाराजांच्या प्रणतजनबुद्धिवर्धनादि अनुपम वात्सल्यास लुब्ध होऊन व त्यांचा वेदपुराण प्रसिद्ध चरणरजमाहिमा अंतःकरणांत नित्य भरून राहो अशी याचना करून नारायण पंडितादि समस्त मिलिंद-वृंद आपल्या लेखकादि सांप्रदायिक बंधुगणांसह प्रस्तुत चरित्ररूपी आपल्या चित्तवृत्ती त्या मधुर चरणपंकज-परागांत समर्पण करीत आहे.

हरदा (मध्यप्रांत) येथील प्रसिद्ध जमानदार.
रा० रा० रघुनाथराव वामन केकरे.

यांनी श्रीमहाराजांच्या चरित्रप्रकाशनाच्या कार्याला ३००
रुपयांची स्तुत्य देणगी देऊन महाराजांविषयी आपली प्रेम-
बुद्धि व्यक्त केली व आपल्या समान स्थितीच्या धर्मजिज्ञासु
गृहस्थांस उत्तम उदाहरण घालून दिले.

प्रस्तावना.

(पांगारकरांची)

१. सत्पुरुषकथेला मोरोपंतांनी कामधेनूची उपमा दिली आहे. जो जो ज्याचा मनोरथ तो तो सत्कथा पुरविणारी आहे. अगदी अज्ञ कथा-परांपासून तो रहस्यपर तज्ज्ञांपर्यंत सर्वांना तो मनोहर व बोधप्रद वाटते. संतकथा तत्त्वज्ञानापेक्षां गूढ, इतिहासापेक्षां प्रौढ, कवितेपेक्षां रसिकजन-मनोहारिणी व कादंबरीपेक्षांही उन्मादक आहे; आणि तिच्यांत तत्त्वज्ञान, इतिहास, काव्य व कादंबरी ही सर्व सनुचयानें आढळतात. धर्माचें अत्यंत मोहक स्वरूप सत्कर्येंत दिसतें. संत हे धर्माचें मूर्त स्वरूपच आहेत. धर्म-तत्त्वाची ओळख सामान्यजनांना संतांच्या चरित्रांवरूनच पडते. देव आणि संत यांच्या उपदेशापेक्षांही त्यांच्या चरित्रांत विलक्षण जादू असते. गीता आणि भागवत दोन्ही ग्रंथ भगवंताचेच पण त्यांतल्या त्यांत लांकांच्या प्रीतीचा कांटा गीतेपेक्षांही भागवताकडेच अधिक झुलतो! गीतेंत श्रीकृष्णांचें धर्मरहस्य व्यक्त झालेलें आहे आणि भागवतांत प्रत्यक्ष श्रीकृष्णच आहेत. अमूर्त ज्ञानापेक्षां मूर्ताची प्रीति स्वाभाविकपणें अधिक असते. या न्यायानें श्रीगुलाबराव महाराजांचे खास असे १०।१२ ग्रंथ जरी प्रसिद्ध झालेले आहेत तरी त्यांपेक्षां त्यांच्या ह्या चरित्राची गोडी रसिक भाविक प्रेमळांस अधिक वाटेल अशी मला खात्री वाटते. माझा स्वतःचा तरी हा अनुभव आहे.

२. प्रस्तुत चरित्रग्रंथ महाराजांचे प्रियशिष्य चांद्याचे रा० राजेश्वरराव त्रिपुरवार यांनी लिहिला आहे. असा सुंदर ग्रंथ महाराजांच्या समागमा-मुळेच रा० त्रिपुरवार यांस लिहितां आला. महाराजांच्या चरित्राची गोडी गगनीमुळेच चरित्रकाराच्या अंगी उत्पन्न झाली आणि व्युत्पन्न पंडिताच्या दानुनदी जें काम होणें दुरापास्त तें गुरुभक्तीच्या योगानें साध्य झालें.

(२)

महाराजांच्या चरित्रांतील गोष्टी संगतवार पण अत्यंत प्रेमवश स्थितीत त्यांनी वर्णिल्या आहेत. कदाचित् अर्वाचीन लेखनपद्धती रा० त्रिपुरवार यांस माहीत नसेल, ते मागासलेल्या प्रांतांतील आहेत, त्यांची मोडणी सर्वच ठिकाणी शास्त्रशुद्ध नाही असेंही कोणास वाटेल, पण गुरुभक्तीच्या जिव्हाळ्याने त्यांच्या वाणीत जो सतेजपणा आला आहे, सत्संगानें धर्म-रहस्याचा प्रकाश अंतर्गामी पडल्यामुळें त्यांत निःसंदेहतेचा जो आवेश आहे, स्वतः पाहिलेल्या अनुभवलेल्या, व विश्वसनीय पुरुषांच्या तोंडून ऐकलेल्या अनेक गोष्टी त्यांत ज्या अनुपम प्रेमानें वर्णिल्या आहेत त्यांचा विचार करितां हा ग्रंथ बहुतांशी प्रासादिक उतरला आहे असें म्हणण्याचा मला मोह पडतो. रा० त्रिपुरवार यांची गुरुभक्ति डोळस आहे कां अंध आहे असें मी म्हणूं ? मला डोळसभक्ति आणि अंधभक्ति यांतला भेदच कळत नाही ! अंधभक्ति हा शब्द अर्वाचीन दिसतो, व तो बहुधा ज्यांना भक्तीची ओळख नसते त्यांच्या परिभाषेतला असावा ! डोळसपणा-शिवाय भक्तिच कशी उत्पन्न होईल ? ती खरोखरीची उत्पन्न झाल्यावर अगदी क्षुल्लक बाबींकडे लक्षच जाईनामें झाल्यामुळें तिला अंधभक्ति असें नांव पाहिजे तर घाबें, पण मी तरी तिला निष्ठा, विश्वास, दृढश्रद्धा, प्रीति असेंच म्हणतां. आणि भक्ति अशी अंध न होईल तर तिचें भक्तित्वच कोठें राहिले ? गोपीची श्रीकृष्णावर जी अलोट भक्ति होती ती डोळस होती कां अंध होती ? मी तर डोळस भक्तीची परिपूर्णता म्हणजेच अंधभक्ति असें समजतां !

डोळसभक्ति=अंधभक्ति=निष्ठा.

असें मी गणित करितों. पूर्णांतून पूर्ण काढून घेतलें म्हणजे पूर्णच बाकी उरते (पूर्णमेवावशिष्यते) हा हिशेब एखादा गणिती चुकीचा समजेल तर समजो, पण हें गणित श्रुतिमाउलीनें केलें आहे ! अध्यात्माचे हिशेब अध्यात्माच्या गणितपद्धतीनेंच पाहिले पाहिजेत. असो. त्रिपुरवार यांचा हा ग्रंथ उत्कट गुरुभक्तीनें अत्यंत प्रेमळ झाला आहे. थोरांच्या लहान लहान गोष्टीही मोठ्या चित्तवेबक असतात आणि चरित्रकार त्यांचा संग्रह न करील तर त्याचें तें चरित्र फिकेंच होईल. थोरांचा थोरपणा

त्यांच्या लहान लहान गोष्टींतूनही लोपत नाही. थोर ते सर्वांगाने सर्व-काळी थोरच असतात. संप्रदायाबाहेरचे किंवा परमार्थानभिज्ञ लोक काय म्हणतील याचा विचार न करितां गुलाबराव महाराजांच्या सर्व लहान मोठ्या गोष्टींचा रा० त्रिपुरवार यांनीं यांत संग्रह केला आहे आणि म्हणूनच महाराज जसे होते तसेच या चरित्रांत दिसतात. शिष्यांशी, विद्वानांशी, खेडवळांशी, नास्तिकांशी व प्रेमळांशी महाराज जसे वागले व जे जे बोलले ते ते प्रामाणिकपणाने यांत ग्रथित केले आहे, आणि म्हणून या चरित्राच्या सत्यत्वाविषयी शंका घेण्यास जागा राहिली नाही. महाराजांचा लहरी व स्वच्छंदी स्वभाव, महाराजांचा तापटपणा, या ग्रंथांत-जसा तो मूळ स्वभावांत दृष्टीस पडे-तसाच दाखविला आहे. 'क्रोधोपि निर्मलधियां रमणीय एव' असेच असल्या पुरुषांच्या कथा पाहिल्या म्हणजे वाटते. महाराजांच्या चरित्रांत त्यांच्या पूर्वाजित अत्युत्कट श्रीकृष्ण-भक्तीचा जो प्रचंड श्रोत सूर्यप्रकाशासारखा निरंतर तळपत असे त्यामुळे त्यांच्या माहात्म्याविषयी कोणाचीही संगतीनें खात्री पटत असे. प्रकृतिगत गुणदोषांचा विचार गौण आहे, जीवात्म्याची योग्यता काय होती हा मुख्य विचार आहे; आणि या दृष्टीनें पाहतां गुलाबराव महाराज हे 'योगभ्रष्टोऽभिजायते' या उच्च कोटीची विभूति होती या विषयी शंका उरत नाही. हे समग्र चरित्र दुरभिमान सोडून जो कोणी वाचिल त्याचीही अशीच खात्री झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

३. इ० स० १९०६ सालीं मां. उमरावतीस होतों तेव्हांपासून श्रीगुलाबरावमहाराजांचा सहवास मला पुष्कळ झाला. त्यांच्या संगतीत होणारा आनंद रा. त्रिपुरवार यांनीं वर्णन केला आहे तो सर्व यथार्थ आहे. महाराज बोलू लागले कीं भक्तिप्रेमामृताचा नुस्ता पाऊस पडे, ते चर्चा करू लागले कीं त्यांची निर्दोषवादसरणी, विलक्षण ज्ञान व युक्तिवाद पाहून मन कुंठित होई, ते प्रेमानें गाऊं लागले कीं मुलाच्या माधुर्यालाही लाजविणारी त्यांची अत्यंत मधुरवाणी ऐकून चित्त नागासारखें झोळें लागे, पूजादि कर्में ते इतक्या सशास्त्र रीतीनें व सद्भावानें तासचे तास करित कीं ती त्यांची कर्मनिष्ठा पाहून कर्मठालाही धन्यता वाटे,

(४)

कर्मज्ञान उपासना या तीनही बाबतींत त्यांचें अंतःकरण व आचरण इतकें बिनतोड असून अभ्याज मनोहर होतें कीं ही साधुमूर्ति लोकांना मार्ग दागविण्यासाठींच अवतरली आहे असें भाविकांच्याच काय पण सुबुद्ध तार्किकांच्याही मनाला वाटे. ते आस्तिकाशीं व नास्तिकाशीं निर्विकारपणें वाद करायला हवे तेव्हां सिद्ध असत, पण कोणी छलबुद्धीनें, परीक्षा पाहण्याच्या हेतूनें कांहीं कपट मनांत धरून आला कीं ते तत्काळ ओळखीत व मग आपल्या हृदयांतली सारी कोमलता आच्छन्न करीत व त्याशीं अशा रीतीनें बोलत कीं त्यांच्या स्वतःविषयीं अनादर व्हावा ! पुण्यांतील कित्येक विद्वानांना त्यांनीं अशाच रीतीनें धुडकावून लावले व हे ते एकदां मजपाशीं स्पष्ट बोललेही होते. गोपाळराव आगरकरांसारखा ऋजुस्वभावी सुधारकवीर व नास्तिक पण हाडाचा सज्जन पुरुष त्यांच्या सहवासांत येता तर त्यांनीं त्याला स्वधर्माचें वेड लावले असतें असें उभयतांची मला माहिती असल्यामुळे वाटतें. युक्तिवादांत व माहितीच्या बाजूनें त्यांनीं टिळक समोर येते तर त्यांनाही हार खायला लावली असती याविषयी मला तरी शंका वाटत नाही. टिळकही लोकोत्तर बुद्धिमत्तेचे व स्वच्छ अंतःकरणाचे पुरुष आहेत, पण गुलाबरावमहाराजांपाशीं परोक्षाच्या परीकडचें कांहीं होतें त्यामुळे त्यांची छाप अधिक पडली असती. तें त्यांना पूर्वजन्मीच्या तपोबळानें प्राप्त झालेलें असो, दृढतर उपासनावळानें सिद्ध झालेलें असो किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें मिळालेलें असो. अव्यंग कर्म, विशुद्धज्ञान, अलोट भक्ति ह्या तिहींचें एकीकरण सत्पुरुषांवांचून अन्यत्र कोठेंही दिसत नाही, तें महाराजांत हातेंच, पण याशिवाय अर्वाचीन चिकित्सक दृष्टीलाही ज्याचा उलगडा होत नाही अशा कित्येक गूढ (mystic) गोष्टी त्यांजजवळ होत्या. त्यांच्या सहवासानें ही एक लोकोत्तर विभूति आहे असें कोणाही पूर्वग्रहविमुक्त पुरुषास कबूल करावें लागे.

४. उमरावतीस असतांना मी कात्यायनीव्रताच्या समाप्तीसाठीं महाराजांच्या दर्शनास गेलें तो भेटीचा पहिला प्रसंग. (पृ. २११-२१२) बरोबर १०।१५ माणसें होती. प्रत्येकाची नाडी पाहून हे ' कोण ' असें

(५)

ते विचारीत व कोणी तरी नांव सांगे. असें होतां होतां मध्येंच कोठे तरी मी आलों, पण माझ्या नाडीवर बोटें ठेवतांच ' हे पांगारकर ' असें म्हणून त्यांनी मला बाहेर फाडले ! मी यानंतर ' महाराज ! आपणांस नाडीत पांगारकर कसा सांपडला ? ' असें एकदां विचारलें तेव्हां उत्तर कांहींच केलें नाहीं, ' मी चुकलों तर नाहीं ' एवढेंच म्हणून हंसले. महाराजांची या प्रथम भेटीपासून मजवर अखेरपर्यंत अत्यंत ममता असे. दुसरे दिवशीं हवनानंतर माझा हात धरून त्यांनी मला लांब एका हेमाडपंती देवळांत नेले. बरोबर ४०।५० माणसें होती. आंत शिरतांच मला म्हणाले, ' तुम्ही द्याल त्या विषयावर आज तुम्हांला पुराण ऐकवायचें आहे. ' मी ' हे विश्वचि माझे घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंवहुना चराचर । आपण जाहला ' ही ज्ञानेश्वरीतील ओवी म्हणालों. त्यावर त्यांनी तत्काळ स्वरचित हजार ओव्यांत निरूपण केलें ! दुसरे दिवशींही दुसऱ्या एका ओवीवर ८०० ओव्यांचें निरूपण केले. ओवी प्रौढ व प्रासादिक. सर्व अर्वाचीन कवि यांच्या पायांवर घालावे असें मला तत्काळ वाटलें ! ज्ञानेश्वर महाराज हे तात, श्रीकृष्ण (वासुदेव नामक) हे पति व आपण गोपी अशी यांची उपासना पाहून कित्येक नवीनांस आश्चर्य वाटलें, तथापि त्यांच्या अत्युत्कट भक्तिप्रेमाचा जिवाळा पाहून मी त्यांतच दंग झालों. भोजनप्रसंगाचा आनंदही अनुपम होता. मी श्लोक म्हणावा व त्याचें त्यांनी तत्काळ व त्याच वृत्तांत रचलेल्या श्लोकानें उत्तर द्यावें असें सारखें चालले होतें. ती अद्भुत काव्यशक्ति, ती पराकाष्ठेची मधुरवाणी, ती अलोट कृष्णभक्ति, तो नांव घेण्याचा अपूर्व समारंभ-या सर्वांनी माझे मन मोहून गेलें. देवाच्या दयेनें मला सत्संगति आणि कही घडली आहे, पण गुलाबराव महाराजांच्या संगतींत जो ' अद्भुत रोमहर्षणं ' असा भक्तिप्रेमानंद भोगायला सांपडला तसा मात्र अन्यत्र कोठेंही मिळाला नाहीं. ते नुस्ता ' ज्ञानेश्वर माउली ' अशा साध्या नाम-मंत्राचा पूजापुराणोत्तर जो मंजुळ घोष करीत तो अजून माझ्या कानांत गुमत असतो, इतकें मधुर नामस्मरणही कोठें ऐकायला मिळायचें नाहीं.

गेऱ्या आठवड्यांत गोभक्त चौडे महाराज यांच्याशीं माझे भाषण चालले असतां त्यांच्याही तोंडून असेच उद्गार निघाले.

५. महाराजांच्या संगतींत जे प्रकार पाहिले त्यासंबंधानें वेळोवेळीं मी आपल्या 'मुमुक्षू'त लेख लिहिले आहेत व त्यांतील अवतरणेंही ह्या ग्रंथांत उद्धृत केलेलीं वाचकांस आढळतील. सबब त्यांची पुनरुक्ति न करितां कित्येक अनुभवाच्या आठवणी येथें नवीनच देतो. महाराज नंतर उमरावतीस आले तेव्हां त्यांचा समागम ८।१५ दिवस पुन्हां झाला. एके दिवशीं माझे बिऱ्हाडी महाराज व मी बोलत बसलों असतांना श्री. दादासाहेब खापर्डे यांजकडील बोलावणें आल्यावरून आम्ही त्यांजकडे गेलों. नित्याप्रमाणें दादासाहेबांच्या भोंवती ५।५० मंडळी बसली होती. 'मेऱ्यावर जीवाचें काय होतें ? तो कोठें जातो ?' असा त्यांनीं प्रश्न केला. त्यावर महाराजांनीं यावर थिऑसफीचें मत काय आहे व आपल्या धर्माचे सिद्धांत काय आहेत हें सप्रमाण सांगितलें. सर्व भाषण ऐकून खापर्डे आश्चर्यचकित झाले व 'Oh! he is at least an Intellectual phenomena' असें उद्गारले. महाराजांचे मॅडम ब्लॅन्हाट्-स्कीबद्दल अनुकूल मत होतें, पण बेझंटवाईविषयीं तसें नव्हतें याविषयीं त्यांचे माझ्याशीं अनेकवार बोलणें झालें आहे. थिऑसफीविषयीं त्यांचा ग्रह अनुकूल नव्हता.

६. इ० स० १९११।१२ सालीं महाराज आळंदीस जाण्याकरितां पुण्यास आले तेव्हां चार दिवस त्यांचा माझे बिऱ्हाडी मुक्काम होता. बरोबर ४।५ मंडळी होती. एके रात्री गोष्टी सांगत आम्ही निजायचे तयारीत होतो तों तेथें एक सर्प आला. महाराज डगमगले नाहीतच, पण त्यांनीं कोणासही त्याला मारूं दिलें नाहीं. दुसरे दिवशीं आम्ही सर्व आळंदीस गेलों. तेथें ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या पादुकांना पंचामृतस्नान घालून महाराजांनीं पूजा वांधली. स्नानविधि चालला असतांना माझ्या हातांतील सल्ले पादुकावर किंचित् खरखरले. तो ध्वनि इतका सूक्ष्म होता कीं त्सांच्याशिवाय कोणाला ऐकू आलाच नाहीं, तथापि तो कानावर पडतांच त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले व 'महाराजांच्या पायाला तुमचे

एते बोचतात म्हणून ते खान संपेतों काहून ठेवा ' असे त्यांनी मला सांगितले. उपास्याविषयी उपासकाच्या मनाची किती कोमलता असते व असायला पाहिजे हे मला ह्याप्रसंगी समजून आनंद वाटला. सायंकाळी तेथील वाचनालयांत ज्ञानेश्वरमहाराजांनी जिवंत समाधि कां कशी घेतली पाहें त्यांनी योगशास्त्रातील अनेक वचने सांगून दीड तास निरूपण केले, ते बहुधा त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणासही समजलें नाहीं ! तिसरे दिवशीं तळेगांवची कांचशाळा पाहून येण्याची महाराजांना इच्छा झाल्या-वरून आम्ही तेथे गेलों. तेथील विद्यार्थ्यांनी महाराजांचा सप्रेम सत्कार केला व ' आम्हांला कांहीं परमार्थ सांगा ' असें म्हणाले. त्यावर महाराजांनी उत्तर केले, ' रोज १०८ वेळां ज्ञानेश्वरमाउली एवढ्याच नाम-मंत्राचा जप करायचा असा निश्चय करून त्याप्रमाणें जो वर्षभर वागेल त्याला मी पुढच्या वर्षी सांगेन. उगीच चावटी करण्यांत मतलब काय ? ' यानंतर कांच तयार करण्यास अवश्य लागणारा कच्चा मसाला जमीनीत फसा कोठे शोधावा यावर ते वराहमिहिरादि प्राचीन ग्रंथकारांच्या आधारे दीड तास बोलले ! तळेगांवांहून परत येतांना वाटेत गाडींत ४१२ लावण्याही त्यांनी मजेनें म्हणून दाखविल्या. चौथे दिवशीं खानाला पाणी उपसलें होतें, चार दोन स्वयंसेवक पाणी देण्यांत गुंतले होते, दर्शनास आलेल्या शैपन्नास लोकांचा भोंवती गराडा पडला होता -अशा वेळीं मी महाराजांस सहज प्रश्न केला की ' आपल्या अध्यात्माच्या तोडीचें पाश्चात्य तत्वज्ञानांत काय आहे ? ' यावर त्यांनी प्लेटो, साक्रेटीस, एपिक्युरेटेस, कॅट, हेगेल, स्पेन्सर, मिल्ल इ० अनेक तत्वज्ञान्यांच्या ग्रंथांचें विहंगमदृष्ट्या विवेचन करून म्हटलें की " कोणी कोणी लांबून चांचपड-गार सांपडतात, पण सूर्यप्रकाशासारखें आत्मज्ञान स्वच्छ झालेले महात्मे परतखंडांतच उपजले आहेत. Plotinus हा कांहींसा जवळ जवळ गेलेला दिसतो " कोणी लघुलिपी लेखक जवळ असता तर कोण बहार माली असती ? पाश्चात्य तत्वज्ञानावर इतकें उत्कृष्ट व्याख्यान देणारा वर्षभर कोणत्याही कॉलेजांत मिळायचा नाहीं असे उद्गार श्रोत्यांच्या तोंडून निघाल्यास नवल काय ? ह्या चारही दिवसांत माझ्या ' मोरोपंताचें

चरित्र व काव्यविवेचन' ह्या ग्रंथाची बहुतेक प्रकरणे महाराजांनी वाचवून ऐकिली व ग्रंथासंबंधाने अत्यंत प्रशंसापर उद्गार काढले. याप्रमाणे हे चा अहोरात्र महाराजांच्या संगतीत ज्ञानानंदांत गेले.

७ पुन्हां इ. स. १९१३ साली मुंबईच्या सरदारगृहांत मला महाराजांचा सहवास १८ दिवस झाला (पृ. २६२). ह्या प्रसंगाचे वर्णन मी मुमुक्षूच्या ता. २।१०।१३ च्या अंकांत दिले असून त्याचे अवतरण ह्या ग्रंथांत पृ. २६५।२६६ मध्ये आले आहे. त्यांत न आलेल्या १।१ गोष्टी येथे सांगतो. मुंबईस 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'ची 'मुंबईचे शाखा' नांवाचे एक सुप्रसिद्ध ग्रंथसंग्रहालय आहे. ते पाहण्याची महाराजांस इच्छा झाली. महाराज, मी व त्यांचे दोन शिष्य असे चौघे जण ही संस्था पाहण्यास गेलो. तेथे आधुनिक कवि मोगरे यांची गाव घेऊन मी त्यांस महाराजांची संक्षिप्त माहिती सांगितली. पण त्यांस काही विशेष आदर न वाटतां एका कारकुनास संग्रहालय दाखविण्यास सांगून ते आपल्या कामास गेले. संग्रहालय बराच वेळ पाहिल्यावर 'येथे संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ कोठे आहेत ते मला दाखवा' असे महाराज म्हणाले व आम्ही एका विस्तृत खोलींत गेलो. संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथांचे नोंदबुक मी आपल्या हाती घेतले व क्रमाने एकेक नांव वांचू लागलो. ग्रंथाचे नांव वाचल्याबरोबर हा ग्रंथ कोणी लिहिला, हा जैनांचा आतां कां बुद्धांचा आहे, न्यायशास्त्राचा आहे कां वैशेषिकांचा आहे हे सर्व माहित असल्याप्रमाणे महाराज बिनचूक सांगू लागले व ही यादी तयार करणाऱ्याने कशा चुका केल्या आहेत ते त्यांनी दाखवून दिले. याच समयास रा. मोगरे जवळच उभे राहून हे सर्व ऐकत होते तेही महाराजांचे बोलणे ऐकून आश्चर्यचकित झाले व निरोप देतांना 'बुवा अत्यंत विद्वान् दिसतात' असे म्हणाले. मी लगेच उत्तर केले, 'बोवा शूद्र व बालांध आहेत हे लक्षांत आणा म्हणजे त्यांची विद्वत्ता एका जन्मांतली नाही हे आपल्यास उमगेल' तसेच सरदारगृहांत एके रात्री एक गृहस्थ महाराजांचे दर्शनास रात्री ११ चे सुमारास आला. तो दारांतून दोन वाक्ये बोलला तोच महाराज म्हणाले, 'हा इसम दारू पिणारा आहे. यावर

(९)

हाकून द्या.' तो गेल्यावर मी म्हणालों ' हा दारू पिणारा आहे हें आपणांस इतक्या अंतरावरून कसे कळलें ? ' महाराज म्हणाले, ' त्याच्या आवाजावरून'. महाराजांचें अंतरिंद्रिय किती सूक्ष्म होतें हें ध्यानांत येऊन मला आश्चर्य वाटलें. सत्पुरुषांचीं सर्व ज्ञानेंद्रिये अत्यंत सूक्ष्म असतात व ह्मणून सामान्यतः स्थूल जीवांना अगम्य अशा अनेक गोष्टी त्यांना सहज गम्य होतात. पुष्कळ चमत्कारांचें बीज याच गोष्टीत आहे.

महाराजांच्या माझ्या खाजगी व्रैठकींत उपासना, पूर्वजन्म इ० संबधानें पुष्कळ गोष्टी झाल्या पण त्या उघड सांगणें प्रशस्त वाटत नाही.

यानंतर ता. १४।११।१३ रोजी मी महाराजांस एक पत्र पाठविलें. त्यांत प्रथम पुढील दोन आर्या लिहिलेल्या माझे रोजनिशींत सांपडल्याः—

आर्या

नामितों सद्भावें मी प्रथित श्रीमत् गुलाबरायातें ।

नारायण पदपद्मीं सुप्रेमा दाविला बरा यातें ॥ १ ॥

श्रीराधारमणाच्या विश्वस्तुत चरणकमलिंचा भृंग ।

यद्वैराग्य स्मरवी दशरथजामात विप्र तो शृंग ॥ २ ॥

× × × × ×

८ रा. त्रिपुरवार यांनीं प्रेमाग्रहानें या चार ओळी लिहिण्याची मला सांघि दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानून पुरें करितों.

पुणें, मुमुक्षु कचेरी. } लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.
श्रीकृष्णजन्माष्टमी, शके १८४१ }

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

चरित्रपरिचय.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियां शरणं व्रजेत् ।

आश्रित्य मत्प्रियां रुद्र मां वशीकर्तुमर्हसि ॥

—पद्मपुराण—पातालखण्ड—

प्रयत्न आणि प्रेम या दोन दिव्य चक्रांच्या रथांत आरूढ होऊन जीवांनी नराचा नारायण वनावें हें अनादि श्रुतिसंतांच्या उपदेशाचें बीज आहे. “ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ” हें सातशें श्लोकांचें सारभूत तत्व जें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या हातीं दिलें त्याचाही अभिप्राय हाच आहे. अगदीं जंगली स्थितीतल्या अडाणी मनुष्यापासून विद्यादेवीच्या साम्राज्यांत वावरणाऱ्या विद्वानापर्यंत सगळे आपआपले व्यवसाय या दोनच तत्वांवर यशस्वी करूं पहात असतात. प्रापंचिक जनांची, आपला संसार सुखसमाधानानें करण्याची खटपट, समाज सुधारकांची कळकळीची समाजसेवा, थोर पुरुषांचे देशकार्यार्थ निःशेष स्वार्थत्यागाचे उद्योग हे सगळे प्रयत्न आणि प्रेम यांच्या आधारावर चाललेले असतात. पंचमहा-भूतांस आपल्या अंकित करूं पाहणाऱ्या अचाट विश्वशोधकांचीही स्थिति ह्याच आधारावर असते. देवादिकांचे स्वर्गभोग, दैत्यांचे पातालांतील ऐश्वर्य, प्रयत्न आणि प्रेम ह्यांच्याच बलावर संपादलेले आहेत. सारांश, भौतिक किंवा दैवी कोणत्याही प्रकारचा अभुदय संग्रहण केला जातो तो ह्या दोघांच्याच बलावर. आतां तिसरा जो आध्यात्मिक अभ्युदय किंवा निःश्रेयस सिद्धि तिच्याकडे जर या चक्रांची गती वळविली तर कल्पनातीत सुखसर्वस्वाची कशी प्राप्ति होते याविषयी संपूर्ण उपनिषदादि भाग व योगवासिष्ठसारखे ग्रंथ अत्यंत प्रमाणभूत होऊन बसले आहेत व युगी युगी अवतरणाऱ्या संतमंडळाची चरित्रें त्याविषयी आदर्शभूत आहेत. त्या सर्वांचें सारभूत तत्व पाहिलें असतां सत्संग व प्रणिपात, परिप्रश्न आणि सेवा हे प्रपत्तित्रयपूर्वक सद्गुरुसेवन हेंच सर्व धर्मांचें, सर्व प्रयत्नाचें व

सर्व प्रेमाचें आद्यमूळ होय असें दिसून येतें, व आरंभों दिलेलें पद्मपुराणांतांल भगवद्वचनहां याच तत्वाचें कंठरवानें प्रतिपादन करांत आहे.

नाथ संप्रदायांतील संतमंडळाच्या चरित्रांकडे जरा सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन केलें तर, त्यांच्या आचरणांत भक्तिज्ञान वैराग्याचें मूर्तिमंत स्वरूप, त्यांच्या हृदयांत करुणामृताचा अखंड निरक्षर, त्यांच्या चित्तांत ब्रजगोपिकांचें माधुर्यप्रेम, त्यांच्या वाणींत भाविकांचें प्रतिबंध द्र करून त्यांचें कौटुकल्याण करणारी वेदाची मंत्रशक्ति व त्यांच्या उपदेशांत प्रेम आणि प्रयत्न यांची योग्य दिशा दाखवून साधकास हळु हळु बुद्धि-योगाच्या भूमिकेवर चढविणारी शास्त्रीय, पद्धतशीर व सुसंगत शिक्षण-पद्धति, इत्याद्यनेक गोष्टींचा अपूर्व मिलाफ दृष्टीस पडतो.

वऱ्हाडांतील अलौकिक संतविभूति श्रीगुलाबराव महाराज हे नाथपरंपरेंतले असून त्यांचें चरित्र वरील योग्यतेचें असल्यामुळें त्याचा हा पूर्वखंड आज आम्हां प्रेमळ वाचकवृंदास सादर करीत आहोंत. प्रेम आणि प्रयत्नविषयक शिक्षण महाराजांच्या चरित्रांत किती कळकळीचे व प्रबल स्फूर्तिदायक भरलेलें आहे याची कल्पना पुढें दिलेल्या त्यांच्या हिंदी पद्यांवरून सहज करतां येतें. तीं पद्यें अशीं:-

सवैया—सब्रुकी करुणा मन केवल राखि अयत्नन वृत्ति फले है ।
यत्नहिते जन कर्म करे अरु यत्नहिते मुनि ब्रह्म मिले हैं ।
यत्नहितें बनि आवत साधन यत्नहितें गुरुग्यान खुले है ।
यत्न विचार सहाय करे अरु यत्नहितें श्रुतिबाग फुले है ।
जो न वनीहि बनावत है हरिकेबिन सत्यवती हरिमाया ।
फेरि प्रयत्नहि एक समर्थ न कारजकारि दुजा कोइ पाया ।
यत्नहिते बर दैवत दे अरु यत्नहिते मुनिशाप न लागे ।
यत्नहिते बलि काल हटे अरु यत्नहिते चित्तमे मति जागे ॥
कोउको जीव भया जगमें निज यत्नहिते गिरिजापति शंभू ।
कोउको जीव भया निज यत्नहिते हरि कोउको जीव स्वयंभू ।
यत्नहिते चिरजीवन लब्ध भुशुंड मुनी करि कंचन काया ।
व्याज करी रघुनंदनकी निजग्रंथ वसिष्ठजु यत्नहि गाया ॥

वस्तुतः श्रीमहाराजांचें चरित्र—त्या दीनवत्सल सद्गुरुमाउलीचें चरित्र—त्यांची दिव्य जन्मकर्म, श्रुती शेषासही अतर्क्य होत. अशा चरित्राचें यथार्थ वर्णन लेखकासारख्या मंदबुद्धि पामरास अत्यंत अगम्य असूनहि केवळ प्रेमाच्या आवडीसाठीं त्यानें हा एक मूढ प्रयत्न केला आहे व ह्याच दृष्टीनें आपल्या कृतीला त्यानें श्रीज्ञानेश्वरकन्यापदपांसु हें नांव देऊन नऊ भागांत महाराजांचें चरित्र अल्पमतीनें वर्णन केलें आहे. प्रत्येक भागाला ' रज ' ही संज्ञा आहे. प्रथम रजांत (अवतरण प्रकरणांत) महाराजांच्या मधुराद्वैतमताचें दिग्दर्शन करून, दुसऱ्या तिसऱ्या व चवथ्या रजांत (माधान, सिरसगांव व उमरावती या प्रकरणांत) महाराजांच्या जन्मापासून त्यांच्या एकदर चरित्राचा ऐतिहासिक भाग गोवलेला आहे. हे चार रज मिळून चरित्राचा पूर्वखंड झालेला आहे. पांचव्या रजांत (सुदृष्टप्राप्ति प्रकरणांत) भाविकांस परमार्थशिक्षण देऊन महाराजांनीं त्यांच्या उन्नतीचा जो प्रयत्न केला त्याचें वर्णन आहे. सहाव्या रजांत (अलोक प्रकरणांत) महाराजांच्या अलौकिक शक्तीचें किंवा योगसामर्थ्याचें सोपपत्तिक दिग्दर्शन असून केवळ आपल्या भक्तांचें प्रतिबंध दूर करण्यांतच त्यांनीं आपलें योगसामर्थ्य कसें खर्च केलें याचें वर्णन आहे. सातव्या रजांत (वाङ्मय प्रकरणांत) महाराजांच्या वेदतुल्य दिव्यवार्णांतून मधुराद्वैत शास्त्राचा उपदेश किती साहजिकपणें प्रगट झाला ह्याचें दिग्दर्शन आहे. आठव्या रजांत (स्वभाव विवेचन प्रकरणांत) " सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः " या उत्तम भागवत लक्षणाप्रमाणें स्तुति करणारे व निंदा करणारे, भक्त व अभक्त, संप्रदायप्रविष्ट व संप्रदायबाह्य, भाविक व अभाविक ह्या सर्व प्रकारच्या जनांशी अधिकारानुरूप वागणूक ठेवून आपली समबुद्धि न दळूं देतां मधुराद्वैत प्रसाराचें कार्य महाराजांनीं कसें केलें तें दाखविलें आहे व अंतिम रजांत (उपसंहार प्रकरणांत) सद्गुरूपानें महाराजांचें वात्सल्य व्यक्त करून त्यांच्या चरणां ह्या अल्प कृतीचें समर्पण केले आहे. हे पांच रज किंवा प्रकरणें (५ ते ९) मिळून चरित्राचा उत्तर खंड व्हावयाचा आहे.

ही कृति श्रीमहाराजांच्या करुणासावलींत सुरू होऊन बराच भाग

त्यांस वाचून दाखविला गेला आहे व महाराजांच्या वात्सल्यप्रेमजीवनाने त्या कृतीचे सर्वतोपरी पोषण झाले आहे, होत आहे व होणार आहे. चरित्राची माहिती सांगणारे, लेखनकार्यास मदत करणारे, परोपरीने लेखन-साहित्य पुरवून व लेखकांचे संगोपन करून त्याला प्रोत्साहन देणारे, मुद्रणार्थ द्रव्यसहाय देऊन चरित्र प्रकाशनास हातभार लावणारे इत्यादि विविधद्वारांनी — महाराजांच्या अनंत हस्तांनी—प्रेमजीवन मिळून प्रस्तुतचे हे पूर्वखंडरूपी मधुर फल पाडास आलेले आहे. भाविकजन त्यांचे सेवन करू लागतात तेच उत्तरखंडही त्यांना लवकरच सादर करण्याचा विचार आहे व त्यांचे पाहिलेले सुदृष्टप्राप्ति प्रकरण यापूर्वीच छापून वाचकांच्या अवलोकनार्थ गेलेही आहे. बाकीची चार प्रकरणेही लवकरच तयार होतील. चरित्राचा हा उत्तरखंड वाङ्मयप्रधान—विशेष विचार प्रधान—असल्यामुळे प्रगमनशील अशा पारमार्थिक जिज्ञासूजनांस अनेक दृष्टींनी उपकारक व मनोरंजक आहे. याकरितां प्रेमळ भाविकांनी पूर्वखंडास आश्रय देऊन उत्तर खंड लवकर मुद्रित करण्यास उत्तेजन द्यावे एवढीच प्रार्थना आहे.

चरित्र लिहिण्यास आरंभ केल्यापासून ते छापून प्रसिद्ध होत पावेतो संप्रदायबंधूंचे व प्रेमळ धार्मिक सज्जनांचे सर्वप्रकारे सहाय झालेले आहे. गुरुस्थानी पूज्य असलेले श्रीबाबाजी महाराज, हरिभाऊ केवले, दत्तोपंत खापरे, व्यंकटराव देशपांडे, नानाजी कविमंडन, रा० रा० लक्ष्मणराव सराफ (परलोकवासी), रा० रा० तात्याजी कविमंडन यांनी वेळोवेळी साहाय्य केले, रा० स० वासुदेवराव मुळे यांनी कार्याचे महत्व ओळखून लेखनसामुग्रीसहित साहित्य पुराविले व लेखकाची सर्वतोपरी व्यवस्था ठेविली, वेद० शा० सं० श्रानिवासशास्त्री हरिदास यांनी अनेक प्रकारे मनःपूर्वक उत्तेजन दिले, रा० रा० विठ्ठलराव कंकरे, निळकंठराव काठीकर, रामचंद्र गंगाधर भागवत यांनी स्वानुभव प्रेमपूर्वक लिहून पाठविले, रा० रा० क शोराव बापूजी देशमुख यांनी आपला अमोल वेळ खर्च करून स्वतः विपर्याची आद्योपान्त हकीकत लिहून पाठविली, मुद्रण कार्यांरंभी चांच्याचे श्रीगणेशभक्तिपरायण दाजीसाहेब देवईकार वकील

यांनी सर्वांच्या अगोदर लेखकाचें अभिनंदन करून व सक्रिय सहानुभूति दाखवून निर्विघ्नतासूचक मंगल शकुन दिला, हरदा येथील प्रसिद्ध जमीनदार रा० रा० रघुनाथराव वामन केकरे—ज्यांचें घर श्रीमहाराजांच्या संचारक्रमांत पुनोत झालें, व महाराजांच्या प्रतिवार्षिक उत्सवप्रसंगांत व त्यांच्या भजनकार्तनादि गजरांत जथें सदोदित आनंदी आनंद भरून राहिला—त्यांनी चरित्र प्रकाशनार्थ ३०० तिनशें रुपयांची देणगी देऊन सहायक मंडळांत अग्रस्थान मिळविलें, त्यांचेच चिरंजीव रा० नारायणराव केकरे यांनी वर्षप्रतिपदेच्या शुभ मुहूर्तावर मुद्रणकार्यास आरंभ करवून सर्व प्रकारानें चरित्रप्रकाशकाचें उत्तम कर्तव्य बजाविलें, त्यांचे ज्येष्ठ बंधु रा० गणपतराव केकरे व सहाध्यायी रा० दिनुभाऊ गोखले यांनीही तत्परतेनें हातभार लावून चरित्रविषयक प्रेम व्यक्त केला, पुढें पुणें मुक्तामी मुद्रणकार्य चालू असतांना हरिभक्तिपरायण लक्ष्मणराव पांगारकर मुमुक्षुकते यांनी चरित्राची हस्तलिखित प्रत वाचण्याची तसदी घेऊन पुष्कळ उपयुक्त सूचना केल्या व चरित्राला प्रस्तावना लिहून महाराजांविषयीं आपलें निस्सीम प्रेम व्यक्त केलें, रा० रा० गणेश गोपाळ रांगणेकर यांनी स्वतःची अडचणीची परिस्थिति असतांही लेखकाला स्वकुटुंबीय समजून उत्तम बरदास्त राखली व रा० ज्ञानेश्वर उद्धव मांडरे यांनी उत्कट भक्तिभावानें शरीर शिजवून चरित्राची उत्कृष्ट सेवा केली; या सर्वांच्या उपकृतिपरंपरेंत लेखक प्रेमबद्ध आहे. तसेंच ज्या प्रेमी मंडळींनी सक्रिय सहाय करून चरित्रमुद्रणकार्य यशस्वी केलें, त्यांचेही अनंत उपकार आहेत व त्यांचा नामनिर्देश दुसरीकडे वेगळा केला आहे. आणखीही चरित्राची माहिती गोळा करण्याच्या प्रसंगांत पुष्कळ प्रेमळ मंडळींचें अंतःकरणपूर्वक सहाय झालेलें आहे. या सर्वांचाच लेखक समान ऋणी असून अशीच महाराजांची निरंतर सेवा घडाविण्याबद्दल सर्वांचें ऋणादान मागत आहे व स्थलाच्या व कालाच्या अडचणीमुळें ज्यांची नांवे प्रसिद्ध करतां आलीं नाहींत त्यांची क्षमा मागत आहे.

या सर्व मंडळींनी आपल्या प्रेमाचा व प्रयत्नाचा प्रवाह श्रीमहाराजांच्या चरित्रभक्तीकडे वळवून त्याला जें आज दृश्य स्वरूप दिलें आहे ही

फसली मुकदम तुव गवळी वलद मान गवळी सरकार तनखा आदा न करदय. सबब वतन फरोक्त. मय काळी व पांढरी वगैरे मामुल खरीद करदय बनाम दुरगाजी मोहोड (लालसिंगचा पुत्र) ङाचा पुत्र इरभानजी याचा चंदाजी याचा अभिमानजी याचा दावजी याचा पुत्र भावजी याचें पुत्र २ बयाजी (व) हुरजी ” *

बयाजीचा दत्ताजी
दत्ताजीचा मानाजी.

हुरजीचा नगाजी
नगाजीचे पुत्र
भिवाजी व सुभाजी

वरील लेखावरून असें दिसतें कीं पांचशें वर्षांपूर्वी इ. स. १३९५ च्या च्या सुमारास लखनऊच्या सुभ्यांत गुनेरगड येथें उद्देसिंग नांवाचे सूर्य-वंशी वसिष्ठ गोत्री राणेराजपूत जातीचे एक गृहस्थ रहात होते. त्यांच्या-पासून चवथ्या पिढीला लालसिंग नांवाचे पुरुष झाले. हे लालसिंग दक्षिणेंत महंमदशाह ब्राह्मणी (१४६३ ते १४८२) याच्या लष्करांत तीनशे घोडेस्वारांचे नायक होते. अवरंगाबाद हें त्यावेळीं यांच्या छावणीचें मुख्य ठिकाण होतें. पुढें, इ० स० १५०२ च्या सुमारास माधान येथील मुकदम नामें तुव गवळी हा सरकारी मुकरर १ सारा देईनासा झाल्यामुळें माधानचें वतन फरोक्त झालें. ते लालसिंगाचा पुत्र नामें दुर्गाजी मोहोड यांनीं खरीद केलें. हे दुर्गाजी मोहोड माधान येथील मोहोड घराण्याचे मूळ पुरुष व पहिले पाटील होत. यांचे पुत्र इरभानजी त्यांचें चंदाजी. चंदाजीचे अभिमानजी. अभिमानजाचे

* पुढील शब्द फोटोंत आले नाहीत. ते फोटोच्या मूळ हस्तलेखावरून घेतले आहेत.

१. टके १३९४१४ म्हणजे ३४८५ रुपये. हल्लींचे सरकार देण येणे-प्रमाणें आहे:—माधान ४४६३।३९, दिलालपूर १६२७।।६. अलिपूर ४२४ ।।।३ एकूण रु० ६५१६४-३ हे तिन्ही गांव पूर्वी एकत्र होतें हल्लीं दिलालपूर निराळें आहे.

पुत्र दावजी व दावजीचे पुत्र आवजी आवजीचे पुत्र दोन बाळाजी व हुरजी. यांच्याच वेळीं माधानचे दोन * खेळ झाले असावेत असे वंशवृक्षा-वरून दिसते. हुरजीपासून ६ वे पुरुष सरणाजी नांवाचे झाले. सरणाजीचे पुत्र राणोजी.

राणोजीराव हे निस्सीम शिवभक्त, मोठे मुत्सद्दी, शूर, कर्तृत्ववान् व करारी स्वभावाचे होते. यांचा जन्म इसवी सन १८०० च्या सुमारास झाला. दहा अकरा वर्षांचे होतपर्यंत ह्यांना लिहिणें वाचणें मुळींच येत नव्हतें. सारावेळ खेळण्यांत व दांडगाईत जात असे. एके दिवशीं यांच्या वडील बंधूनीं यांना शेतांत डौरा करावयास बरोबर नेलें होतें. परंतु तें काम त्यांना न रुचल्यामुळें सगळ्यांची नजर चुकवून शेताच्या नालीतून ते सिरसगांवास पळून गेले. तेथें बारा महिनेपर्यंत बहिणीच्या घरी राहून लिहिणें वाचणें शिकले व नंतर माधानास परत आले. माधानास तेवेळीं सखारामपंत पांडे होते. त्यांजवळून पांडेपणाचें काम बारा महिन्यांत शिकले. सखारामपंताला गुरु मानून त्यांच्यावर राणोजीराव फार प्रेम करीत असत. एकवेळ सखारामपंतावर पैसे खाल्ल्याचा आरोप आला. व जयाजीराव म्हणून राणोजीरावाचे चुलत चुलते पाटील होते त्यांनीं त्यांच्या मार्गे हिशेबाचा तगादा लावला. हें पाहून राणोजीराव सखारामपंतांचें दसर घेऊन नानोरीस एकाएकी निघून गेले. पाटील-बोवा न्यावयास आले असतां राणोजीराव त्यांस म्हणाले कीं सखारामपंतांचा निकाल केल्याशिवाय मी घरीं येत नाहीं. अर्थात्च पाटील-बोवास तो नाद सोडून द्यावा लागला. ह्या गोष्टीमुळें प्रसन्न होऊन सखारामपंतांनीं राणोजीरावास आपली जमाखर्च लिहिण्याची विद्या सांगितली. व शिवलीलामृताची पोथी प्रसाद दिली. ही पोथी अज्ञानहि राणोजीरावांचे थोरले चिरंजीव व इल्लींचे पाटील रा. रा. रघुजीराव यांच्या नित्य पठणांत आहे. वरील जमाखर्च कागदाच्या एका बंधावर लिहीत असत. व तो लिहिण्याची पद्धति फारच विलक्षण होती असें सांगतात. परंतु हल्लीं तो प्रकार उपलब्ध नसल्यामुळें त्याविषयीं कांहींच

* खेळ - पाती, विभाग.

परमात्म्याची उत्तम सेवा होय व परमात्मप्राप्तीचा हा निष्कटक राजमार्ग होय. याविषयी आरंभीचें पद्मपुराणांतील वचन व “ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्धधानामत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ ” हें श्री-मद्भगवद्गीतेचें वचन प्रमाण आहे.

याच दिशेने आपणा सर्वांनी मिळून प्रयत्न चालू ठेवला व आपल्या स्वभावांत सद्गुणांची भर टाकीत राहिली तर शुद्ध प्रेमाचा मार्ग आपल्यास अधिकाधिक स्पष्ट दिसत जाऊन जसजसा आपल्या प्रेमाचा व प्रयत्नाचा वेग वाढत जाईल तसतसे आत्मसार्थकतेच्या सोपानांवर चढून सद्गुरुकृपाबलाने परमात्मरूपी प्रेमाचे शिखर आपणांस सहज गांठतां येईल.

अशा योग्य प्रयत्नांचे अवलंबन करून प्रेमळ सज्जनवृंदांनी महाराजांच्या चरित्रपठणश्रवणाने कृतार्थ व्हावे व त्यांतील सबोधामृताचे यथेच्छ सेवन करून आपल्या इष्टमित्रांसह तृप्तीचा लाभ घ्यावा अशी प्रार्थना करून हा अल्प परिचय पुष्पपंकोलिकान्यायाने श्रीमहाराजमाउलीच्या चरणी समर्पण करतो.

मु० पुणे, गणेशवसतिगृह, } महाराजांचा अज्ञ बालक,
मिती-गुरुपूर्णिमा. शके १८४१. } लेखक—मिलिंद.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

पूर्वखंडाची अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ
मंगलाचरण व भवतरण प्रकरण.	१- १३
माधान प्रकरण.....	१४- ५८
सिरसगांव प्रकरण.....	५९-१२०
उमरावती प्रकरण:—शके १८२५.....	१२१-१३४
” ” ” १८२६.....	१३५-१७७
” ” ” १८२७.....	१७७-२२१
” ” ” १८२८.....	२२२-२३९
” ” ” १८२९.....	२३९-२४९
” ” ” १८३०.....	२४९-२६८
” ” ” १८३१.....	२६८-२७९
” ” ” १८३२.....	२८०-२८५
” ” ” १८३३.....	२८५-३०४
” ” ” १८३४.....	३०५-३२७
” ” ” १८३५.....	३२७-३९७
” ” ” १८३६.....	३९७-४५९

मुख्य मुख्य गोष्टींचें टिपण.

माधान प्रकरण:—पूर्व ।पीठका व छायाचित्र पृ० १४. वंशवृक्ष १६. राणोजीराव १६. कुळाच्या चालीरीति १९. महाराजांचा जन्म २२. महाराजांचें बालचरित्र २३-३१. सर्वज्ञता ३२. योगाम्यास व एकपाठीपणा ३३, ६२. सापत्नमत्सर ३४, ५३. सौ० मायबाईचा जन्म ३५. महाराजांचें लग्न ३६. रूपचंदजी व कुर्याभाई ३७. सापत्न-

मामास शाप ३९. सोमलभक्षण ४४. मानभावमतावर व आनंदमार्गावर
अभंग ४६. निबंध व ब्रह्मसूत्रावरील अभंग ५०-५१. लावणी ५२. मोठा
काला ५४. समाधी चुकलेला योगी ५६.

सिरसगांव प्रकरण:—झाव्या कुत्रा ६०. पुस्तकांची पेटी ६१.
हिरा वेश्या ६१. मायबाईची नथ ६४. पाटील बोवांचा दोषारोप ६५.
सत्यशोधक समाज ६६. महाराजांची ब्रह्मण्यता ६८. तामसी श्रद्धेचा व
अवैदिक मतांचा मोड ६८. महाराजांस ज्ञानेश्वर महाराजांचा अनुग्रह
७३. नवीन व्याकरण सूत्रे ७४. गणपत आन्याजी धोटे ७५. उद्धवराव
बंदे ७६. ईश्वराविषयी प्रश्न ८०. जीवाविषयी प्रश्न ८२. मानभावमत-
समीक्षा ८४. डार्विनमतसमीक्षा ८५. स्पेन्सरमतसमीक्षा ८९. राजाराम
बापूचा ताप ९७. पंढरपूरगमन ९७. थिऑसफीची पुस्तके १०१. बा-
जौरावमामाचा मुलगा व मुलगी १०३. जमनाबाईची मावशी १०४.
महाराजांच्या अमनुपशक्तीची गोष्ट १११. “ बुईलपावर ” चे प्रयोग
११३. जनार्दन स्वामीचे पद्याचा अर्थ ११३. महाराजांच्या शास्त्र-
रहस्यज्ञानाविषयी दोन गोष्टी ११६-११७. सिरसगांव प्रकरणाचा उप-
संहार ११९.

उमरावती प्रकरण:—स्वज्ञातिविषयी महाराजांची कळकळ १२२,
३०२ (मराठा शिक्षण परिषद,) ३३९, ३४८ (यज्ञोपवित धारण)
३६३ (देशी संस्थानांतील शिक्षण) ३६७ (जातिभेद विषयक संवाद)
४२८ (गैरसमजुती व प्रतिकार) मुळे मास्तर व थिऑसफी १२३. महा-
राजांचे दैवीस्फूर्तिजन्य निरूपण १२६. मुळे मास्तरच्या घरी महाराजांचे
प्रस्थान १२७ बळवंतराव मराठे व बेचरानंद महाराज १२७-१३०.
निळकंठ गडी काठीकर १३१. कृष्णबोवा पातूरकर १३२. दामोदर
आपाजी महाराज व राधेचा पुजारी १३३. महाराजांविषयी मंडळीची
पूज्यभावना १३४. कारंजा येथे घडलेल्या गोष्टी १३५.
महाराजांची निरूपणे १३७. पुनर्जन्मसिद्धि १३९. शब्दप्रामाण्य—
पुराणांचे ऐतिह्य प्रामाण्य १४०. पुन्हा पुनर्जन्मसिद्धि १४१-१४९.
परमानंद प्राप्तीचे गुह्यतत्व १५०. पराभक्ति व संकेतदृष्टि १५२. नामांत

सांकेतिक दृष्टि आहे हें गुरुमाऊलींच्या उपदेशाशिवाय कळत नाही १५२. हिंदुधर्मदृष्ट्या पुनर्जन्माचा खरा विचार १५५. आळंदीच्या वारीचा आरंभ १५६. गोविंदशास्त्री पंचभाई १५६. महाराजांचें भजन १५८. रा० देव १६१. विजया दशमी व रुक्मिणी स्वयंवर १६३.

महाराजांचा तुलसीविवाह १६५, २०७, २३५. केशवपुरी व महात्म्यांचें दर्शन १६६. रामचंद्र गंगाधर भागवत १६७. (व्यासदर्शन) शुक्लेश्वरदर्शन व खोलापूर गमन १७३. थिऑसफीचा लेख १७३. थिऑसफीचा डिप्लोमा १७५. घोंगेशास्त्री १७६. काकडा येथें आजीवाईची भेट १७८. गवरणी १७९. कुंभारेबोवा १८०. वैराग्यबोधक युक्तींचें शिक्षण १८३. दादा मुळे १८८. आळंदी गमन १८९. महाराजांचा श्रीकृष्णाबरोबर विवाह १८९. गंगाधर मुळे १९०. चांदीच्या पादुका व पानवळकर १९३. डॉक्टर नानासाहेब देशमुख व महाराजांचे मुंबईस गमन १९४. महाराजांचें नाग-पूर गमन व येथील हकीकत २००. अनंताचा जन्म २०७. महाराजांचें दळण २०७. पांगारकर २१२, ३६२, ३६५ (बैठें कीर्तन.) अणे मास्तर ह्यांचा स्वभाववाद २१७. भागवताच्या पहिल्या स्कंधांतील निवडक विषयांचा संक्षेप २१७. महाराजांचें हरदा गमन २२२. महाराजांचें आळंदीगमन व पुण्याचा प्रकार २२३. हरदा येथील हकीकत—कृष्णा-नंद सरस्वती २२४. छिदगांव येथील हकीकत २२९. पत्निप्रेमपराग २३३. माधान, देऊरवाडा व भूतांची भीति २३५. मिलिंद २३५. नाग-पूरगमन व नंतर यावली २३६. श्रौतक्रीडाविशेष २३६. ज्ञानेश्वर मुद्र-णालय २३९. रामकृष्ण पेटे व ईश्वराचें अस्तित्व २४१. विष्णुपंत धा-मापूरकर २४२. भालेराव ह्यांच्या प्रश्नास उत्तरादाखल पद २४४. बाबू प्रियनाथ मुकरजी २४५. अदृश्य दीपिका २४५. गोवर्धन मठाचे शंकराचार्य २४६. पुन्हां नागपूर व (Human personality) ह्युमन परसनाॅलिटीचें अध्ययन २४७. यावली गमन, श्रीकृष्णजन्माष्टमी व योग-प्रभावाचें निरूपण २४७. अंतर्विज्ञान संहिता २५०. गिरराव केशवराव कमेटी २५०. प्रयत्नप्रारंभवादाचा निर्णय २५१. ३३३. पंडित व मांडरे. २५३. “रड रे लेका रड” २५४. हरदा, छिदगांव व मंड-

ळीचे नियम २६३. मधुरा वृंदावनचा प्रवास—आंबळा मुलगा २६५. मंडला गमन, मांजरेकर मांस भाठ निरूपण, व मंडळीची प्रश्नोत्तरं २६९. अधिकतर विज्ञानवत्ता २७१. भगवताविषयी शोक करावा असें निरूपण २७२. रायपूर गमन, साहेबी टोप व नूतन मंडळीचें चित्तपरीक्षण २७३, २७७. दोन हिंदी पंडित २७४. एका साधूची नाचक्री २७५. परांजपे-योवा २७६, २८५. आळंदीगमन, थूगांवची कात्यायनी व पुन्हां रायपूर गमन २७७. बळवंतराव देशमुखांचें स्वप्न २७८. पंडित आदित्यराम भट्टाचार्य. २७८. छिदगांव येथें बोंस नांवाच्या बंगाली गृहस्थाबरोबर भाषण २८०. उमरा-वतीगमन व श्रीभंजनीतनयाचें मंदिरांत वास्तव्य २८०. श्राद्धाविषयी चर्चा व काव्यसूत्रें २८४. जवळच्या मंडळीला विनाकारण दोष देण्याचा प्रति-कार २८४. चांदा येथील उत्सव वगैरे २८५. मवानांशंकर नियोगां यांचें शंकासमाधान २८९. चांदा येथील कलंकी प्रकरण २९६. माधान-गमन व केशवराव काका यांचा अंतकाल २९७. महादेव प्रसाद व वर्ण-जातीविषयक प्रश्न २९९. देऊरवाडा येथील कात्यायनी. ३००. देऊरवाडा येथील निरूपणें ३०१. नागपूर येथील मराठा शिक्षण परिषदेचें डेप्युटेशन व पत्र ३०२. माधानाहून उमरावती व तेथून मुंबई, पुणे, आळंदी व हरदा. हरदाहून प्रयाग गमन ३०४. नाट्यकलेसंबंधी चर्चा ३०५. कृष्णराव नारायण रेगे ३०६. सोहागपूरचा नैय्यायिक ३०८. उमाजी नायकांचें चरित्र ३११. वृत्तिदोषाची शास्त्रीय मीमांसा व वृत्ति शुद्ध करण्याचा उपाय ३११. महाराजांची शारीरिक स्थिती ३२१. महाराजांच्या वर्त-नाचा मंडळीच्या मनावर परिणाम ३२२. मंडळीची वेदान्तचर्चा व साक्रेटिसाच्या प्रश्नोत्तर पद्धतीचा उपक्रम ३२३. काव्यप्रतिज्ञा ३२४. पापाण्या महार ३२४. नानेराजमहंत पाथीकर ३२५. वऱ्हाडी भाषेंतील गाणी ३२७. तुकाराम महाराजांचें प्रयाण ३३६. वाघ्यांचें गायन ३४०. निवृत्तिनाथांचा दृष्टांत ३४१. देवास प्रकरण ३४५, ३४९, ३५२, ३५५, ३५७. क्षेपकवाद व हल्लींचे धर्माचार्य ३५३. इंदूरची हकीकत ३५९. मुंबईचा अठरा दिवसांचा कार्यक्रम ३६२. गोरक्षण ३६५. पाराशरी होरा ३७१. साताऱ्याचे धारपुरे मास्तर व त्यांचा ग्रंथ. ३७१.

रमल शिकणारा ब्राह्मण. ३९१. लेख—हिंदु व महंमदादि. योग भाणि विपर्यास. ३९४, ३९५. संत वहेणाबाई ३९८. लेख—वेदान्त व योग. ४०३. बापटशास्त्री व “ संत ” ४०६. वाद टाळण्यांत महाराजांचें धारण. ४०६. लेख—संत ओळखण्याचा उपाय. ४०७. यावली यंत्राल चमत्कार. ४०८. ज्ञानेश्वरीचीं पुराणें. ४१४. महानुभावांचे महंत. ४१६. राजमहेंद्रीकर शेषाद्रि शास्त्री. ४१६. लेख—धुळ्याचा योगवासिष्ठ. ४१८. संप्रदायप्रवाह रक्षण करणें हीच भक्ति. ४२३. सम्युचें आख्यान ४२५. समस्यापूर्ति ४२५. घांटेचा अभंग. ४२६. चिह्नी टाकणें ४२६. अस्वर्ग्य व लोकविद्विष्ट धर्म्याचरण. ४३२. उमरावती प्रकरणाचा उपसंहार. ४५८.

विशेष प्रामांगिक गोष्टी.

कात्यायनी. ११८, १६९, (वाठोडा) २१०. (वाठोडा) २३६ (वाठोडा) २४८, (वाठोडा) २५३, (छिदगांव) २७७, (थृगांव) ३०० (दंजेरवाडा) ३०७, (हरदा) ३७१, (हरदा) ४४२, (लाखपुरी) श्रीकृष्ण जन्माष्टमी. १५७, १९२, २४७, २५१, (कारंजा) २७४, २८१, २९६ (चांदा) ४२३. (उमरावती) योगाभ्यास. २८, ३३, ३८, ५५, ६३, ७०, ८४, २३८. (रामराव बळवंत) ४३, ४५, ५३, ९९, १०३, २८१, (पुनर्जन्मविषयक चर्चा) सौ० मधु-राचें लग्न ३२५. सौ० रंगूबाई ५४, २६४, २६६. सौ० मायबाई ५५, ५७, ७१, ९७, १३२, २२१, (पुत्र मोहाचा निरास) २३० (निधन) रामचंद्र बापू ३९, ६०, ९६, १०२, ११८, १३६. जमनाबाई ६३, ९८, १०२, १०३. गणपतराव अवचित ६९, २३६. आकाजी बापू देशमुख ७०, ९७, १०६, २४८. गोपालदास महाराज ५१, ७१, काशीराव बाबूजी देशमुख ७६, १५९, १९१, २१०, २४०. ताई ९५, ९९. योगानंदसरस्वती १०४, हरिभाऊ केवले १०४.

मुळे मास्तर. १२३, १७६. बापूगडी १६४, १७२, १७९, १९२, २०५, २०८, २१५, २५० (लग्न) ३१२, (उपदेश) ३१३. गुरुभक्तीचें शिक्षण १७०, ३११. विठ्ठलराव केकरे १८४नाना कविमंडन २०२. खारगे २०५, २१४. महाराजांचो स्वरत्रिज्ञान विद्या २४९, ३४८. (नेने डाक्टर) ३८५ (सौ० गोपिका) लक्ष्मणराव सराफ ३५३. कुमारी गोदावरी बाई ३८६. अंबादास मारवाडी ४०५, ४०८. सुकलसेठ ४१६. भाऊसाहेब डोळ ४२१. बापूराव लेंगडे—श्रौतश्रावक ४२४. तात्या कविमंडन—तबलावादन ४२४. हुपरीकर शास्त्री ४२७. किंजवडेकर शास्त्री व जैनमत खंडन. ४४०. बाबा गर्दे व एक मंबाजी. ४४५, ४४६. अण्णाधर्माधिकारी ४४७.

पत्र—व्यवहार.

पत्रें—श्री० रामराव कृष्ण जटार ८४. हरिभाऊ केवले १०५. सौ० मनकरणिका आईकडून १०७. हरिभाऊकडून १०८. महाराजांकडून हरिभाऊस १११. श्रीनिवासशास्त्री १७१. मुळे मास्तर १७५, १८२. गोविंदशास्त्री पंचभाई १९५. हरिभाऊ २०६. केशवराव देशमुख २१६. बापूगडी २२२. मृत मनुष्य पाहणें २४९. विठ्ठलराव केकरे—पत्रपंचक, वात्सल्य भक्तीचें शिक्षण २५४. गणेशप्रसाद २६८. भगाडे २७६. ललितशास्त्रसंबंधी पत्र—बाबूराव तांबे २७८. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास—सिद्धसंतभेद निर्णय २८१. बाळकृष्णपंत केकरे—सद्वासनेची जागृति २८२. पावणसकर—रासक्रीडेच्या उपपत्तीचें पत्र ३०१. वालिंबे—इंग्रजी भाषेचें मंत्ररहितत्व ३०२. काला घेण्याचा नियम, समाज सुधारणा व मुंजे डाक्टर. ३२५. मध्वाचार्यांच्या मतावर पूर्वपक्ष ३२६. न्यायवैशेषिकांत आर्य भौतिकशास्त्र ३२६, ३३४, ३४३. धर्मनीति शिक्षण ३२८. प्रश्न-कदंब ३२८. सांप्रदायिकांचें मुख्य कर्तव्य ३३०. न्यायप्रदीप समीक्षण ३३०. नगरकरांच्या आक्षेपाचें खंडण. ३३२. जैनमतसमीक्षण ३३२. धर्ममीमांसा ३३५, ३३८, ३४४, ३५३. राजयोगाविषयी विचार ३३७. हिश्या वाच्यासंबंधानें पाटील बोवास पत्र ३४०. दामिक

साधुवर्ग ३४२. उपासनामीमांसा ३४२. वेदांताध्ययनाची हीन स्थिती ३४३. धर्मसुधारकांच्या हेतूंचे निरीक्षण ३४४. चमत्काराचे फळ व विश्वासाने भावनेची तीव्रता ३५२. मुंबईचे रा० भट वकील व त्यांचे दहा प्रश्न ३७२. श्रीमंत भाऊसाहेब पवार देवाम ३९१. मंत्रशास्त्र व दोन कृष्ण ३९३. कर्म आणि ब्रह्म ४०४. राजयोगाचा अभ्यास ४११ हिंदुस्थानी संगीत पद्धती ४३३. बाबा गदें ४४९.

श्रीज्ञानेश्वर माउली.

वाचकांस विनंती.

प्रस्तुत पुस्तक छापण्याच्या वेळी ज्या कांहीं किरकोळ चुका झालेल्या आहेत त्या पुस्तक वाचतांना सहज लक्षांत येऊन अर्थानुसंधान सुटत नाही म्हणून त्यांची यादी देण्याची आवश्यकता व उपयोग वाटत नाही. महत्त्वाच्या व ठळक चुका मात्र पुढे दिल्या आहेत तेवढ्या अवश्य सुधारून घेण्याची वाचकांस विनंती आहे:—

पृष्ठ ३१ तिसरी ओळ. इ. स. ११८९ पडले आहे, तेथे इ. स. १८९१ असे वाचावे.

,, १६५ शेवटली ओळ. “ वरच्या लौकिक रस्त्याने ” असे वाचावे.

,, २०६ आठवी ओळ. “श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली. ” येथून खालचा सर्व मजकूर टीपेतला समजावा.

पृ० ४५२ ओळ १३ ‘ परम ’ च्या ठिकाणी ‘ परम ’ वाचावे.

,, ,, ,, १८ ‘समापाधी’ ,, ,, ‘समोपाधी’ ,,

श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

श्रीज्ञानेश्वरकन्यापदपांसु.

अथवा

वन्हाडांतील सुप्रसिद्ध सत्पुरुष

श्रीगुलाबरावमहाराज

यांचे चरित्र.

अवतरण प्रकरण रज. पहिला.

मंगलाचरण—श्लोक.

श्रीमज्ज्ञानेश्वरार्याचार्यवर्याय विष्णवे ।

वंदेऽलंदीविहाराय सच्चिदानंरूपिणे ॥ १ ॥

अखंडानंदकंदाय मधुराद्वैत रूपिणे ।

अर्धनारी नटेशाय आदिनाथाय ते नमः ॥ २ ॥

प्रेमांबुज मिलिंदाय गोपीवृंदविहारिणे ।

रासहासविलासाय मुकुंदाय वयं नमः ॥ ३ ॥

श्रीमज्ज्ञानेश्वराचार्य कन्यका चारुभाषिणी ।

गोपालश्यामचिन्मूर्तिप्रेमपर्यंक शायिनी ॥ ४ ॥

मधुराद्वैतपीयूषसंप्रदानयशस्विनी ।

शरण्या सर्व भूतानां जननी मे प्रसीदतु ॥ ५ ॥

विलासानुगामिन् वृंदावनविहारिन् गोपीरमण गोपाल-
कृष्ण भगवन्! ज्या सुखाकरितां भगवान् आदिनाथ
शंकर आपलें रम्य कैलासभुवन सोडून सदा गोपीरूप
धारण करून व्रजांत राहूं लागले, ज्या सुखाकरितां
व्यासपुत्र शुकाचार्य तपोवनाचा त्याग करून गोपी
रूपानें आपली परिचर्या करीत होते, ज्या सुखाक-

रितां महान् महान् तपोधन ऋषि आपली तपःसामग्री वैचून गोपी झाले,
ज्या सुखाकरितां साक्षात् ब्रह्मविद्या तांत्र तपश्चर्या करून गोपीमं-
डळांत आली, ज्या सुखाच्या लालसेनें प्रत्यक्ष श्रुति गोपी झाल्या,
ऋचा गोपकन्या झाल्या व देवकन्या स्वर्गसुखाला तुच्छ करून
गोकुळांत आल्या, ज्या सुखाकरितां मुनि आपले एकांतवास सोडून
गोपाळ झाले, प्रत्यक्ष कल्पवृक्ष जेथें कदंबरूपानें राहूं लागला, सिद्धसा-
ध्यगंधर्व कोकिल होऊन ज्या सुखाचा अनुभव घेऊं लागले, ब्रह्मा-
दिक देव व इंद्रादिक सुरगण हतगर्व होऊन ज्या सुखाकरितां
अज्ञानाहि लाळ घेटीत आहेत, अर्जुनासारख्या तुझ्या सख्यांनाहि जें
सुख मिळविण्याकरितां कठीण तप करून गोपी व्हावें लागलें, जेथलें

सुख केवळ हरिहरभक्त्यैकगम्य आहे, तें तुझे विस्तीर्ण मधुरामंडळ, ती पुण्यपावन व्रजभूमि, तेथलें तें कुसुम नामक सरोवर, त्यावरील सर्वकाल पुष्पित वनराजी व त्या पुष्पांचा सर्व दिग्ब्यापि सौरभ, तेथली ती अशोकलता व मध्यरात्री तिच्या मुळाशी होत असलेला मधूत्सव, तें पूर्णामृतनिधीमधील ज्योतिर्मयद्वीप, त्यावरील वृंदावन नामक वन व द्रुमवल्लीचें आवरण, सभोवती असलेला कालिंदीचा वेढा, ती मनोहरस्मितशोभा, मत्तमयूरांचें व कोकिलांचें नृत्यगायन, भृंगांचा गुंजारव, मध्यभागी विलसणारा तो महान् पारिजातक वृक्ष व त्याच्या शाखोपशाखांचा शतयोजन विस्तार, त्याच्या खालचें तें धेनुमंडल, त्याच्या आंतील वेणुशृंगधारी गोपवालांचें मंडल, त्याच्या आंतील शुभ्रवस्त्र धारण करणाऱ्या, नाना प्रकारचीं उपायनें घेऊन हस्तपुटे जोडलेल्या व प्रेमविह्वल अंतःकरणानीं प्रेमळ वचनें बोलणाऱ्या व्रजवनितांचें व श्रुतिकन्यांचें रुचिर मंडल, त्याच्या आंतील दिव्यप्रभाकिरणमालिनी रत्नवेदी, तिजवर विराजमान झालेली महामाधुर्यवर्धिणी दिव्यांगी चतुर्दशाद्वयसा राधिका, तिच्या मनोहर मुखचंद्राकडे आपले विकसित नेत्रकमल लावून मुरलीसहित हात तिच्या गळ्यांत घालून व हनुवटीला स्पर्श करून मस्तकावर मयूरपिच्छांचा सुंदर मुकुट, कानांत मकराकार कुंडलें, कुरळ केश व कस्तुरीतिलकयुक्त भाल, कंठांत मुक्तमालादि रुचिर रत्नभूषणें, गळ्यांत आपादलंबिनी नवकोमल तुलसीमाला, कंकणांगणादि बाहुभूषणें, कटिला दिव्य तडित्प्रभ पीतांबर, पायांत नूपुरादि झणत्कारयुक्त अलंकार, अशा अपूर्व छबियुक्त विचित्र नटवेशानें महामोलाचें दुकूल पांघरून तिच्या (राधिकेच्या) मांडीवर शयन केलेली आपली ती हरिचंदनचर्चित सांदळी सुकुमार किशोर मूर्ति, तेथल्या गोपगोपिकादिवंदांच्या त्या माधुर्यप्रेमानें उचंबळणाऱ्या चित्तवृत्ति व तेथला तो नित्य नूतन रासमहोत्सवांचा सर्वदां विजय असो.

हे भगवन्, तुझे माधुर्यप्रेमधन ज्याच्या अंतःकरणपोटिकेंत विपुल असेल त्यालाच तुझा रासमहोत्सव नित्य पहावयास मिळतो. हरिहरांचाहि विसावा, सर्व सुखाचें स्थान, दृष्टपरमानंदाची खाण, अनेक दुर्गम

संकटांत अढळ धैर्यवल देणारी संजीवनी, कैवल्यसुखाचा कळस व जीवन्मुक्तीचें सौभाग्य अशी ही तुझी माधुर्यभक्ति होय. माधुर्यदीक्षा घेऊन तुझें चरणदास्य करण्याइतकें भाग्य ज्यांना लाभतें, रासोत्सव-प्रसंगी एकवेळ तुझा अंगसंग मिळून ज्यांचा कामनिवृत्त होतो व तुझ्या चुंबनालिंगनानें व अद्वितीय मदनमनोहर स्वरूपामृताच्या पानानें तुंद होऊन तुझ्या स्मित हास्यांत जे एकतान होऊन जातात त्यांची स्थिति हे भगवन् काय वर्णन करावी! त्यांचे समस्त मानसव्यापार शिथिल होतात, लोकव्यवहाराला तिलांजुलि मिळते, आश्रमधर्म प्रेमसागरांत बुडून जातात, “संध्यावंदन भद्रमस्तु भवते भो स्नान तुभ्यंनमो । भो देवाः पितरश्च तर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यताम् ॥ यत्र कापि निषद्य यादवकुलोत्तंसस्य कंसद्विषः । स्मारंस्मारमघं हरामि तदलं मन्ये किमन्येन मे ” ॥ अशा स्वैर व लोकबाह्य भगवत्कथालापाच्या भरांत त्यांच्या नियमबद्ध पूजाध्यानजपाला बहुतेक फांटा मिळतो. पाप व पुण्य ही दोन्ही त्यांच्या खिसगणतींत नसून एक तुझा प्रेम त्यांना पाहिजे असतो. हे भगवन् तूच एक प्रियकर त्यांना उरल्यामुळें तुझें व त्यांचें अत्यंत ऐक्य असतांही आपणच देव आहोंत असा ज्ञानाभिमान त्यांना शिवत नसून आपला प्रियकर फार दिवस आपल्याला अंतरला आहे किंवा तो आपणांपासून फार दूर असून त्याची विरहव्यथा आतां आपल्याला सहन होत नाही. अशा व्याकुल चित्तानें तुझ्या उज्वल यशोगायनांत आवडी गुनून अंतःकरण प्रेमभरित होऊन उच्च स्वरानें कधी हांसत, कधी स्फुंदत, कधी मनाशीच गुणगुणत, कधी गात, कधी उन्मत्तवत् नाचत तुझ्या लीलांचें गायन करीत ते पृथ्वीवर संचार करूं लागतात व आपल्या पदधूर्लीनें भुवनत्रयाचा उद्धार करितात. हे भगवन्, ज्या तुमच्या माधुर्यप्रेमांत सात्विक कर्मासहि रीघ मिळत नाही, तेथें राजसतामस विधिविधानांची कथाच काय! हे माधुर्यकलानिधे, जीवांची चित्तवृत्ति जांपर्यंत तुमच्या प्रेमांत रंगत नाही, तोंपर्यंतच कामादिक चोरांची धाड, घराचा बंदिवास व मोहाची जड बेडी, यांची भीति असते. हा अर्थप्रकाशकरीतरा, कृतत्रेतादि कालविभाग, सुखदुःखादि द्वंद्व व शुभा-

शुभादि भेद हे वस्तुतः मुळींच नसून ते विपरीत भावनेच्या तीव्रतेमुळे भासतात. पण हे भगवन्, तुम्ही भक्तकामकल्पद्रुम असल्यामुळे ज्याच्या त्याच्या इच्छेसारखे होतां. हे भगवन्, तुमचे चरणकमल संपूर्ण जीवांना सारखेच निवासस्थान असून कोणी भाग्यवान् तेथील भक्तिपराग सेवन करितात तर कोणी मूढ पुरुष त्यालाच आपल्या दृष्टिदोषाने स्वर्ग-संसारनरकरूप चिखल बनवून यातना भोगतात. जीवन्मुक्ति व संसार हे भेद वस्तुतः नसून तुमच्या अखण्डैकरसस्वरूपाचे ठिकाणी अन्यथा भावना म्हणजेच संसृति होय.

हे भगवन् जोपर्यंत तुमचा अनुग्रह होत नाही तोपर्यंत ही विपरीत भावना नाश पावून नित्यानंद मिळणे शक्य नाही. तुमच्या भक्ति-वांचून ज्ञानियालाही जर मोह पडतो तर मग इतर जीवांची कथाच काय ? त्यांच्याच भावनेप्रमाणे तुम्ही त्यांना संसाररूप भासून नित्य-नूतन भ्रांति उत्पन्न करिता. त्यामुळे अत्यंत प्रेमास्पद वस्तूंची आपण परमसीमा आहांत व देहसुखाची सगळी खटपट, पति-पत्निबंधु आदिकरून नात्यांच्या भावना, आदरातिथ्यांचे मायिक व्यवहार व मुलाबाळांचे लाडसंगोपनादि प्रकार ह्या सगळ्या मनस्तरंगांच्या उड्या सर्वातिर्यामित्वामुळे आपल्या प्रतियर्थच खर्ची पडतात हे त्यांना उमजत नाही. म्हणून अशा भक्तिविमुखांना श्रुति स्पष्ट चोर म्हणते. ह्या प्रेतवत् जड शरीरालाच आत्मा मानणे, पुत्रकलत्रादि पसान्यासच स्वकीय मानणे, जलाशयांसच तीर्थ मानणे व पाषाणादि प्रतिमा म्हणजेच ईश्वर मानणे म्हणजे श्वानसूकरांच्या पंक्तिंसच बसणे होय.

हे भगवन् भक्तिर्हानि पुरुष कितीही वर्षे जगले तरी त्यांचे जगणे झाडांसारखे व्यर्थ, श्वासोच्छ्वास भात्यांसारखे मोघ व त्यांचे खानपानादि व्यवहार ग्रामपशूंसारखे निरूपयोगी होत. खराखुरा मनुष्यपणा हे भगवन् तुझ्या भक्तीतच आहे. तुझ्या गुणकथा वर्णनावांचून जो क्षण गेला तो अनेक कल्पांच्या दुःखपरंपरेस कारण झाला व केलेली वटवट सगळी बेडक्यांस-प्रमाणे

व्यर्थ गेली. तशीच आपआपल्या स्वभावानुरूप विषयांचें तुल्य अर्पण करून तुझी सेवा न करणारीं कानादिकं इंद्रियेंही केवळ घातुक श्वापदांसारखीच होत. तुझ्या शीतल चरणोदकाचे बिंदु व्यांतून गळत आहेत अशा कोमल तुलसीचा गंध घेऊन तुझ्या व तुझ्या भक्तांच्या कथा ऐकून ज्यांच्या चित्तांत अष्ट सात्विकभाव दाटत नाहींत ते कोणीही असोत जिवंत प्रेतच होत व त्यांचें हृदय पाषाणाचें आहे असें समजावें. वेदपठणादि धर्म, यज्ञयागादि क्रिया, स्नानदानादि कर्मे, तीर्थाटणादि तपें, व्रतोपवासादि नियम, शास्त्रादिकांचें पठन ह्या सगळ्या गोष्टी एका तुझ्या प्रेमावांचून चोरवाटा होत. तुझ्या श्यामसुंदर नवमेघरंग चरणाची आवडी असणें हाच एक प्रसिद्ध राजमार्ग होय. तुझ्या भक्तीवांचून वैकुंठ स्वर्गादि स्थानें केवळ नरकभोग होत व प्रत्यक्ष नरकलोकांतही तुझी भक्ति जर अंतःकरणांत आहे तर तो वैकुंठादिकांहूनहि श्रेष्ठतम होय. हे श्रीहरे ! तुझ्या भक्तीचा जिव्हाळा थोडा जरी मनांत असला तरी तो दैवी संपत्तीचा सोपानच होय. परंतु भक्तीवांचून इतर कर्मांपासनाज्ञानादि केवळ आसुरीसंपत्तीचे विवरमार्ग असून अधम गतीला पांचविणारेच होत. हा भक्तीचा जिव्हाळा जेथें नाहीं तो संशयपिशाचिकेनें पछाडला म्हणून समजावें. हे भगवन् ! केवढाही पुण्यकर्मा म्हणून लोकांत गाजो पण तुझी भक्ति नाहीं तर तो पापकर्माच होय. पण अत्यंत दुराचारी असूनही एकदां का त्याच्या मनवाणीला तुझ्या रूपागुणांचा चाळा लागेल व तुझ्या चरणीं तो सानन्यदीन होईल तर मोक्ष तत्काळ त्याच्या अंकित झालाच म्हणून समजावें. तात्पर्य, तुझी भक्ति हाच परम पुरुषार्थ असून हाच जीवांचा सनातन धर्म होय. ऊंच नीच, उत्तम अधम, चांगला वाईट, पंडित मूर्ख इत्यादि भेदाभेद व यातायातीधर्म यांची अवगणना करून केवळ शुद्ध भावनेच्या बलावर रस्त्यांतलि तुटक्या वाहणेला उत्तम मोरचेल, पाण्याच्या चुळीला गंगांतु, उच्छिष्ट मांस-कवलाला साजुक उपहार, इत्याद्यनेक ग्राम्य उपचारांचें दिव्य पूजा-साहित्य एका वन्य द्विपाद पशूला आपल्या पदांची प्राप्ति

करून देऊन त्याला घटकेंत भक्तीशेरोमणी करून सोडणाऱ्या भक्ति-जननीला शतशःप्रणाम असोत.

भगवन् ! ही तुझी परमप्रेमस्वरूपिणी भक्ति कोणत्याही परिस्थितीत सुलभ आहे. पण आवडी मात्र खरीखुती पाहिजे. भक्तियोगाहून अधिक सुलभ योग जगांत नाही. आपल्या भक्तीचे अनेक सुंदर व सरळ मार्ग हे भगवन् आपण आपल्या उपनिषदाख्य नगरांत तयार करून ठेविले आहेत. व युगी युगी अवतार घेऊन भक्तीचा प्रादुर्भाव करण्याकरितां तेच मार्ग आपण प्रगट करीत असता. श्रीकृष्णावतारी अर्जुनाच्या निमित्तानें तेच मार्ग आपण लोकाहितार्थ गीतारूपानें प्रगट केले. ह्या श्रीमद्भगवत्गीतेचे अर्थ कोणी कर्मसांख्य योगादि मतवादी आपापल्या मतानुसार ओढून घेवोत पण निर्मल चित्तानें विचार करणारास गीताशास्त्र हें भक्तिप्रधानच आहे असें दिसून येईल. ह्याविषयी अल्प स्पष्टीकरण बालभाषितन्यायानें हे भगवन् आपणच शिकविलें तसें आपल्या पुढें करून दाखविण्याचें मी धैर्य करितों:—

गीतेच्या बाराव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकांत हे तात, आपण भक्तीला मुख्यत्व सांगून भक्तिविषयी प्रवृत्ति सांगितली आहे. म्हणून गीतेचा मुख्य विषय भक्तीच ठरतो. तो कल्प्य आहे किंवा सत्य आहे असा संशय दूर करण्याकरितां त्याच अध्यायाच्या पांचव्या श्लोकांत निर्गुणोपासकांनां आपण दुःख निरूपण केलें आहे म्हणून गीतेत भक्ति हा विषय कल्प्य नसून सत्य आहे असें सिद्ध होतें. मग कर्मज्ञानादिक कशाला निरूपण केलेत ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरितां ' यत्करोषि यदश्नासि ' इत्यादि कर्मार्पणपर श्लोक ' चतुर्विधा भजंते माम्.....ज्ञानीच भरतर्षभ ' इत्यादि ज्ञानार्पणपर श्लोक सगळें सहायक म्हणून गणल्या जातात असें आपण दर्शविलें. कारण भक्ति नसली तर यांचें महत्व नाही असें अव्यक्तोपासकांनां गौणत्व दाखविल्यामुळें पवनरजन्यायानें सिद्ध होतें. भक्ति नसली तर कोणताच साधक उपयोगी नाही असें ' त्रैविद्या माम् ' इत्यादि श्लोकांत आपण निरूपण केलें आहे. आणि ' स्वधर्मे निश्चिंतः '

इत्यादि श्लोकांत कर्माळा वर्णाश्रम पाहिजेत ' तांस्तितिक्षस्व भारत
 इत्यादि श्लोकांत सांख्याला वैराग्य पाहिजे ' शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य '
 इत्यादि श्लोकांत योगाला देशत्याग पाहिजे ' तद्विद्धि प्रणिपातेन 'इत्यादि
 श्लोकांत ज्ञानाला शास्त्राभ्यास पाहिजे; पण ' मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य '
 इत्यादि श्लोकांमध्ये भक्तीत कांहींही नसलें तरी चालण्यासारखें आहे
 असें आपण प्रतिपादन केलें आहे. म्हणून गीतेचा मुख्य विषय भक्तिच
 ठरतो. ' ते प्राप्नुवांति मामेव ' इत्यादि पदांनीं अर्जुनाला अन्यथा
 निश्चिद्ध मार्गांत जाण्याची आवश्यकता नाहीं असें सांगून ' ते ऽपि
 यांति परां गतिम् ' ' योगक्षेमं वहाम्यहम् ' भवामि न चिरात्पार्थ '
 ' ददामि बुद्धियोगं तं ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' इत्याद्यनेक पदांनीं
 आपण आश्वासन दिलें आहे. तसेंच ' अनन्याश्रितयंतो माम् '
 ' भक्त्या मामभिजानाति ' मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते ' ' श्रद्धावांल्लभते
 ज्ञानं ' ' योगीनामपि सर्वेषांमद्भूतेनांतरात्मना ' ' अहं त्वा सर्वपापभ्यो
 मोक्षयिष्यामि मा शुचः ' ' अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ' ' मांऽच
 योऽव्याभिचारेण भक्तियोगेन सेवते.....ब्रह्मभूयाय कल्पते '
 ' तस्याहं सुलभः पार्थ ' इत्यादि पदांनीं व श्लोकांनीं उक्त सप्त विषय
 साह्य असोत वा नसोत भक्तीनेच सर्व कार्य होतें असें आपण दर्शविलें.
 इत्याद्यनेक कारणावरून हे भगवन्, श्रीमद्भगवद्गीता ही आपण भक्तिमार्गाचा
 उत्कर्ष करण्याकरितां भक्तिप्रधानच निर्माण केलीं यांत संशय नाहीं.

पुन्हा कलीचा उत्कर्ष होऊन भक्तितत्वाचा लोप झाला असतां
 मंदबुद्धीच्या मुमुक्षूंना गीतारहस्य विशद करून सांगण्याकरितां हे भगवन्
 आपण श्रीज्ञानेश्वरतातरूपानें प्रगट होऊन श्रीक्षेत्र आळंदी येथें पुण्य-
 पावन इंद्राणीचे तीर्था मधुराद्वैतदर्शनाचें मुख्य पठि स्थापन केलें व
 भावार्थदीपिका नामक गीतेची टीका लिहून तीं ठिकठिकाणीं माधुर्य
 प्रेमांत चित्तवृत्ति तल्लीन करून टाकणारा वत्सलसंमित मधुर वाक्मुखा-
 प्रवाह सोडून गीताशास्त्राच्या साहायावांचून इतर शास्त्रें अविद्या-
 नाशाला स्वतंत्रपणें समर्थ नाहींत असें सिद्ध करून आपल्या रसाळ मराठ्या
 बोलानें अमृतालाही पैजेनें जिकण्याची प्रतिज्ञा खरी करून दाखविली.

श्री ज्ञानेश्वरमहाराज.

यद्दस्तुतस्सच्चिदकापकारि भक्त्यर्थमेवावयवाव भूतम् ।
ज्ञानेश्वराचार्यपदं हृदब्जे विश्राजते तन्मुनयोऽपि

पुन्हा इंद्रियांचे कोड पुरवून त्यांच्या तृप्तीच स्वतःला कृतकृत्य मानण्याची प्रवृत्ति विपरीत प्रयत्नाच्या अनिवार गतीने लोकांत वाढून सनातन भक्तितत्वाचा विसर पडून लागला, नाना मतांतैर उत्पन्न झाला, कुत्तरश्रद्धेचें प्राबल्य होऊन असत्तर्काच्या बलावर लोक आपणाला सुशिक्षित म्हणवून लागले व परधर्म सुखावह मानून लागले, कोणाला युक्तीने धर्मतत्वांची मीमांसा इष्ट वाटून लागली तर कोणी परमपूज्य ज्ञानेश्वरी जननी विषयांचे नाना वाद घालून लागले. अशा वेळीं चिन्मय दृष्टिवांचून नुसती चर्मदृष्टि मयूरापिच्छनयनांप्रमाणे व्यर्थ आहे म्हणून कर्माचे डोळे जें ज्ञान तें चोख पाहिजे हा सिद्धांत आपल्या अनुभवानें जगास पटवून देण्याकरितांच की काय अंधत्व पतकरून आपल्या सिद्धप्रज्ञ अस्खलित छंदोमय व प्रासादिक वाणीतून ज्ञानदेवीच्या परंपरागत अर्थाचें विवेचन, वेदांत आणि भक्तीचा समन्वय व प्राचीन आणि अर्वाचीन शास्त्रांचें होईल तेवढें ऐक्य करून मधुराद्वैत मताचा उत्कर्ष व लोकांना सुसंस्कारांचें दान करण्याकरितां हे भगवन् नरनारीशरीरानें आपण हा श्रीज्ञानेश्वर कन्याभवतार धारण केला आहे.

ह्या अवतारांत आपण 'मधुराद्वैतदर्शन' स्वतंत्र निर्माण केलें असल्यामुळें त्याचें आचार्यत्व आपल्या कडेसच येत आहे व शांकर वेदान्तांत भक्तीचा समन्वय करून 'अनध्यस्तविवर्त' ही संज्ञा नवीन केल्यामुळें या दर्शनाला पृथक्त्व आलें आहे. या दर्शनाची मंत्रव्ये काय आहेत व नवीन मताचा आचार्य होणाराला वेदविरुद्ध नसलेल्या कोणकोणत्या गोष्टी स्वमतपुष्ट्यर्थ आवश्यक आहेत ह्याची माहिती हे भगवन् वाङ्मय प्रकरणांत आपल्या चरणां अर्पण करण्याचा यत्न करीन.

आपल्या मन्तव्याप्रमाणें स्वतः आचरण करून दाखाविणें हें आचार्याचें आद्य कर्तव्य ठरत असल्यामुळें डोक्यावर काढ्या कुळकुळीत केश-कलापाची वेणी, कपाळास कुंकुमाचा भव्य सौभाग्यातिलक, गळ्यांत मंगळसूत्र, कानांवर शुभ्र यज्ञोपवीत, आंगास विभूति, कमरेस धवल

श्रीगुलाबराव महाराज.

तुका म्हणे अर्धनारी । ऐसी धरी रूपडी हा ॥

शत वस्त्र, हातांत सुवर्णकंकणें व पायांत जोडवीं अशा विचित्र नरनारी वेशानें आपण भगवान् दक्षिणामूर्तीच्या ध्यानाप्रमाणें आम्हांमध्ये संचार करीत असून श्रीकृष्णजन्माष्टमी व कात्यायनीव्रतोत्सवादिप्रसंगी माधुर्य दीक्षेनुसार संपूर्ण स्त्रीवेश धारण करीत, हरिहरोपासनेचें आपल्या संप्रदायांत समानत्व दर्शविण्याकरितां माघ कृष्ण चतुर्दश्यादि शिवविष्णु व्रतांत त्या त्या दीक्षेनुसार वस्त्रें भूषणें धारण करीत, अगाध योगबल, श्रुतिसंमत गुरुत्व, शिशुजनान्यायसहनक्षमत्व, अचल शांति आदिकरून गुणांनीं मुमुक्षूस लुब्ध करीत, परोपरीच्या बालचेष्टांनीं स्त्रीजनांत वात्सल्य उत्पन्न करीत व कधी कधी मुद्दाम लोकविरुद्ध आचरणाचा आविर्भाव दाखवून भाविकांस कौतुक व अभाविकांस व्यामोह उत्पन्न करीत हरिहरभजनानें कळिहाळास जिंकण्याचा निर्मत्सर सतांचा विगतकैतव मार्ग दाखवित आहांत.

हे मनोहारिन् ह्या संपूर्ण जगांत तूंच एक पुरुष असून इतर जगत स्त्रीरूप आहे असें प्रातिपादन करणारी श्रुती, भगवान् वेदव्यासकृत वाराहसंहिता, पद्मपुराणांतर्गत वृंदावनमहात्म्य, कलियुगांतील नरसीमेहते चरणदासादि संतांनीं गाइलेलीं व्रजलाला इत्यादि इतिहास, व भगवान् आदिनाथ शंकर, श्रीविष्णु, ब्रह्मनंदन, श्रीशुकाचार्य, अर्जुन, नरसीमेहते, चरणदास, श्रीकृष्णचैतन्य, भगवान् रामकृष्णपरमहंस इत्यादि महात्म्यांचा स्त्रीवेश घेऊन आपल्या परम प्रियकरास आळविण्याचा परिपाठ इत्यादि गोष्टींवरून आपला स्त्रीवेश शास्त्रविहित, शिष्टसंप्रदायाला अनुरूप व परंपरागत ठरत असून मधुरामंडळस्थ नित्यरासमहोत्सवदर्शन हें त्याचें परम प्रयोजन सिद्ध होतें.

तें मधुरागण्डल सामान्य प्राकृत मनुष्यांना दिसणें शक्य नाहीं. याचें करण चरणदास महाराज असें सांगतात:—

१ चरणदास महाराज इ० स० १६३४ त शहाजहान बादशाहाचे वेळेस होऊन गेले.

मथुरामण्डल परगट नाही, परगट है सो मथुरा नाही ।
मथुरामण्डल यही कहावे, दिव्य दृष्टिबिन दृष्टि न आवे ॥

ही दिव्यदृष्टि हरिहरप्रेमैकसाध्य असल्यामुळें तिच्या अभावीं देहादि दृश्य प्रपंचच ज्यांना सत्य वाटतो त्यांना प्रत्यक्ष हरिहरांनींही परस्पर पति पत्नि व्हावें असा ज्याचा जातिस्वभाव त्या देहातीत शुद्धसत्वमय मथुर भावार्चा कहाणी न रुचून आपल्या स्त्रीविषाविषयी अनादर वाटावा व कदाचित् तो शास्त्राविरुद्धही वाटावा यांत नवल काय ?

हे निजजनार्तिहन्, वेळोवेळीं अवतार घेऊन आपण ज्या ज्या लीला करता त्या संपूर्ण वर्णन करूं पाहणें म्हणजे भूमीचे परमाणूच मोजण्याचा यत्न करणें होय. ह्या अवतारांत तर त्रैलोक्यजननीत्वाचा व ब्रह्मदेवाच्या- गुरुत्वाचा पूर्णाधिकार आपल्याकडे असल्यामुळें आपलें सामर्थ्य वर्णन करणें सर्वज्ञालाही अशक्य आहे. कारण प्रज्ञेच्या जोरावर श्रीगुरुचें सामर्थ्य वर्णन करूं म्हणणें हें मोत्याला जिल्हई देण्यासारखेंच आहे असें श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. मग जेव्हां सर्वज्ञाचीही अशी दशा होते तेव्हां मूर्खाचा प्रयत्न म्हणजे आकाशाला गवसणी घालण्या इतकाच शहाणपणाचा होय.

स्वतः माझी स्थिती विचारशील तर हे जननी विद्वत्ता, भक्ति, सेवानु- राग इत्यादि सद्गुणांचा मला गन्धही नाही. मग सर्वज्ञता कोठली ? मूर्ख- पणांत तर केवळ ' पतितांमाजी प्रतापी ' अशा अधिकाराचा मी पडलों. परंतु आईग मी केवढाही पातकी असलों तरी तुझा म्हणवितों. सर्व पावन करणारांतही तूं पावन आहेस, त्वां मला पदरांत घेतलें आहेस व तुझी कृपादृष्टि सर्वदां मजवर परिपूर्ण आहे. आतां मी अपराधपरंपरेनें कितीही बद्ध असलों तरी माझी उपेक्षा करावी असें तुझ्या नित्य प्रेममय अंतःकरणांत कधीही थावयाचें नाही. उलट माझ्या अपराधांकडे उपेक्ष्य दृष्टि करून आपल्या नेहमींच्या शिलाप्रमाणें सुसंस्काररूपी दुग्धपानानें मला नियमादृष्टरूपी पुष्टि आणण्याचाच तूं यत्न करीत राहशील. अशा अहेतुक ~~दुग्धपान~~ माउलीचें अगाध चरित्र लेखन करणें मला अत्यंत

दुष्कर असूनही केवळ तुझ्या अनुपम वात्सल्याला लुब्ध होऊन, गेल्या २५ वर्षांच्या चर्येतील तुझ्या संचारक्रमांतले जे थोडेसे पदपांसु माझ्या हाती लागले आहेत तेवढेच संकलित करून बालस्वभावाप्रमाणे शिरसी घारण करण्याची मी एक आळ घेतली आहे. ती पुरविणे किंवा न पुरविणे तुझ्या इच्छेवर आहे. परंतु माय, एवढे तरी कर-शील काय ?

म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजन कल्पलते ।

आज्ञापी माते । ग्रंथनिरूपणी ॥

॥ अवतरण प्रकरण समाप्तः ॥

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

माधान प्रकरण. रज २ रा.

पूर्वपीठिका.

श्लोक—माधुर्यामृत कल्लोलं सच्चिदानंदाविग्रहम् ।
पांडुरंगगुरुं वंदे मोढवंशसमुद्भवम् ॥ १ ॥
“ देशमुत्सृज्य गच्छति सिंहास्तत्पुरुषा गजाः
तत्रैव निधनं यांति काकाः कापुरुषाःमृगाः ॥ ”

म्हाडांत उमरावतीच्या उत्तरेस २३ मैलांवर इलि
चपूर तालुक्यांत माधान नांवाचें एक खेडें आहे.
येथें मोहोडांची वस्ती फार असल्यामुळें याला मोहो-
डाचें माधान असें म्हणतात. येथील मोहोड घरा-
ण्याच्या मूळ पीठिकेसंबंधानें एक पुरातन हस्तलेख
फार परिश्रमानें उपलब्ध झालेला आहे. त्याचें
छायाचित्र येथें दिलें आहे. त्यांतील मोडी लिपीचे
शब्द बऱ्याच ठिकाणीं दुर्बोध असल्यामुळें ते
वाचकांचे सोयीसाठीं बाळबोध लिपींत येथें देतोः—

“ गोत्र वचीष्ट कुलदेवी दुरगा निशान लाल दर्यावी सूरवंसी. कैफीयत
वनशावळी मोहले मकान गुनेरगड सुभे लखनर (लखनऊ) सरहद
हिंदुस्थान तख्त दिल्ली सन ८०५ फसली. मुळ पुरस बनाम उदैसिंग राने
रजपुत याचा पुत्र नामे देवासिंगजी याचा पुत्र नामें मनसिंग याचा पुत्र नामे
लालसिंग याचे घोडे मुकरा ३०० हमरा बंदे बादशाह गाजी महमदशाह
आलम बाहादुर मुकरा तहनाती सुभे दरखन बमुकाम अवरंगाबाद सरफराज
बंदे बादशाह हुकम मुकरा तनखा १३९४१० टके मुकरा देहात मौजे
मधान प्रणणे सीरजगांव सरकार गावेल सुभे वराड पायाघाट सन ९१२

कल्पना चालत नाही. तो उपलब्ध न राहण्याला जे कारण घडलें तें पुढें सांगितलें आहे.

ह्या नंतर राणोजीरावास सुरळीचें पांडेपण मिळालें. तें त्यांनीं सुमारे २० वर्षेपर्यंत केलें. त्यांचा विवाहही सुरळीसच झाला. कुटुंबाचें नांव सौ. सकवार बाई असें होतें.

इकडे सखारामपंताला त्यांचे इष्टमित्र नेहमी बोलत की तुम्ही जमाखर्चाची पद्धत शूद्राला सांगितली हें चांगलें केलें नाही. ह्या किटाकिटीला कंटाळून ते एके दिवशीं राणोजीला म्हणाले तुम्ही आमची गुरुदक्षिणा दिली नाही. राणोजी म्हणाले मागा. तेव्हां हा जमाखर्च दुसऱ्या कोणास शिकविणार नाही अशी सखारामपंतांनीं त्यांच्याकडून शपथ घेवविली.

सुरळीच्या पांडेपणांत राणोजीरावांची बुद्धिमत्ता व इतर सद्गुण लोकांच्या नजरेस येऊन त्यांचा लौकिक वाढत चालला. परंतु हा त्यांचा उत्कर्ष तेथील देशमुखास सहन न होऊन कांहीं कारणावरून एके दिवशीं ते त्यांस म्हणाले कितांही झालें तरी तुम्ही आमचे आसामीच कीं नाही ? हे शब्द राणोजीरावास सहन न होऊन त्यांनीं पांडेपणाचा राजीनामा दिला. व इ० स० १८३२ च्या सुमारास आपल्या वयाच्या ३२ व्या वर्षीं माधानास परत आले.

ह्या वेळीं वऱ्हाड प्रांताची राज्यपद्धति विलक्षण अंदाधुंदीची होती. दो' अमली सत्ता नाहीशी होऊन प्रांत नवीनच निजामाच्या ताब्यांत गेला होता. यामुळें अव्यवस्थेस नवीन बहर येऊन लोकांची जीवनयात्रा जास्त विकट झाली होती. मालकाळी वसुलाचे तालुकदारांना मक्ते मिळत. मक्त्यांची मुद्रत ठरलेली नसे. जो जास्त पैसे देईल त्याला केव्हांही मक्ता मिळे. या मक्त्याला 'ताहुत' म्हणत. जमीनधारा ठरलेला नांव. तालुकदारानें मनमानेल तशी लुगलुट करावी. देशमुख पाटील

१ दो' अमली सत्ता—पेशवे व दक्षिणेचे मुसलमानी बादशाहा हे दोघेहि प्रांतां काळपर्यंत एकाच वेळीं जमिनीचा सारा वसूल करीत होते. म्हणून इतिहासांत याला दो' अमली सत्ता म्हटलें आहे.

यांनीही तोच कित्ता गिरवावा. शेतांतील पीक आपल्या हाती लागेल असा शेतकऱ्याला भरवंसा वाटेना म्हणून त्यानेही शेती सोडून आपल्या भाऊबंदास लुबाडावे. अशा रीतीने शेती बुडाली. सारांश, ज्याचा हात चालेल त्याने मिळवावे व मनगटांत जोर असेल त्याने राखावे अशी स्थिति होऊन “तुरतुरंफुरंफुरं तीन मास” असा प्रकार झाला होता.

अर्थातच माधानही या परिस्थितीतून सुटलें नव्हतें. शिवाय राणोजीराव माधानास आले त्या साली भयंकर दुष्काळ पडला होता. तो असूनही ‘बांडीचें साल’ या नांवाने प्रसिद्ध आहे. राणोजीराव माधानास आल्यानंतर लौकरच जयाजीराव संगले. पाटीलकीचा कारभार शिवाजीराव पहात होते. शिवाजीराव हे जयाजीरावचे भाऊबंदच होते व हे दोघे मिळून देण देण वर्षांच्या फेर पाळीने पाटीलकीचा कारभार पाहात असत. आतां शिवाजीराव नुकतेच आपल्या पाळीवर आले होते. ह्यांचें आचरण तत्कालीन परिस्थितीला अगदीं अनुरूप किंवा त्याहून कांकणभर जास्त असेच होते. ह्यांची पत्नीही घोड्यावर बसणें, पट्टा खेळणे, इत्यादि गोष्टीत प्रवीण होती असे सांगतात. शिवाजीरावाने प्रत्यक्ष राणोजीरावालाच लुटून आपली करामत दाखविली. राणोजीरावासारख्या तेजस्वी पुरुषाला हा उपमर्द अर्थातच सहन झाला नाहीं. ते लगेच उमरावतीस जाऊन २२०० रुपयांस ताहुत करून आले, शिवाजीरावाचें घरदार लुटून त्यांना सुरळीस घालवून दिलें व स्वतः पाटीलकीचा कारभार स्वतंत्र रीतीने चालवूं लागले. ही हकीकत इ० स० १८३४ तली आहे.

राणोजीराव हे मोठे शंकरउपासक, विष्णुभक्त व देवग्राह्यांची सेवा करणारे होते. सखारामपंतांनी शिवलीलामृताची पेशी दिल्यापासून त्याचें नियमाने पठन करीत. विष्णूची व शिवाची व्रतें, एकादशी, सोमवार, प्रदोष हीं फार कडक रीतीने पाळीत. त्यामुळें कधी कधी तीन तीन उपोषणें त्यांना पडत. महाशिवरात्रीच्या नवरात्रांत अकरा दिवस भस्म खाऊन शिवलीलामृताचें पारायण करीत.

नवरात्रांतील पूजाअर्चा व पारण्याचे दिवशीं ब्राह्मणभोजन वगैरे द्रव्यशाख्य न करितां मनोभावानें करीत. एकदां हे पंढरपूरच्या यात्रेस गेले होते. तेव्हां २१ दिवस रानशेणीच्या राखेवरच राहिले होते. माधान येथील स्वयंभू शिवलिंगाची हे नित्यनेमानें पूजाअर्चा करीत असत. विरूळचे प्रसिद्ध सत्पुरुष विश्वनाथ बाबाजी यांचा त्यांनीं अनुग्रह घेतला होता. देवब्राह्मणांच्या ठिकाणीं यांची भक्ति मोठी. हे आतिथीना कधीं विन्मुख दवडीत नसत. हरप्रयत्नानें ब्राह्मणांस ह्यांनीं उत्तम भोजन घालावें. एकवेळ तर ब्राह्मणासाठीं तूप आणण्याकरितां स्वतःची पत्नी गहाण ठेवण्यास ते तयार झाले होते म्हणतात. याप्रमाणें देव, गुरु व अतिथी यांच्या सेवेविषयीं त्यांचा करारीपणा दिसून येत असे. “ तुझ्या कुळांत एक महात्मा पुरुष उत्पन्न होणार आहे ” असा यांना दृष्टांत झाला होता. याप्रमाणें प्रपंचांत व परमार्थांत समतोलपणा राखून सन १२७४ फसलींत चैत्र शुद्ध प्रतिपदेचे दिवशीं अरुणोदयीं राणोजीराव शिवगतीला गेले. त्यावेळीं त्यांचें वय सुमारे ६५ वर्षांचें होतें.

राणोजीरावाला पुत्र चार. रघुजी, बकारामजी, नरसाभाऊ व गोंदुजी. रघुजीराव हे सर्वांत वडील असून तीर्थरूपांच्या पश्चात तेच माधानचे पाटील झाले. हे हल्लीं विद्यमान असून ह्यांचें वय सुमारे ७५ वर्षांचें आहे. दुसरे बकारामजी. हेही हल्लीं हयात आहेत. नरसाभाऊ बऱ्याच वर्षापूर्वीं संपले. तिघांनाही संतती नाही. सर्वांत धाकटे गोंदुजी. हे इ० स० १८९७ सालांत संपले. हे मोठे दानी, शिवभक्त व ब्राह्मणभक्त होते. यांच्या पहिल्या पत्नीचें नांव सौः अलोकाबाई होतें. ही लोणी टाकळी येथील पाटील विठोबा सवाई यांची कन्या. ह्याच पुण्यशील साध्वीच्या उदरीं आमचे चारित्रनायक अवतरून कलिदावानलानें होरपळून गेलेला मोढवंशवृक्ष त्यांनीं अंकुरित केला व राणोजीरावांस झालेला दृष्टांत सार्थ केला.

कुळाच्या चाली रीति वगैरे.

मोहोड कुळांतील स्त्रियांचा जुना पेहरू व लहेंगे, ~~कपडे~~ कपडे वरुफाटे

शेव असा असे. गायीनें सवा घडाभरं रूख घावें हें एकंदर ज्ञातीचें दिव्य असे.

या घराण्यांत भारद्वाज गोत्र, व आंगिरस, बार्हस्पत्य व भारद्वाज हे प्रवर चालत आलेले आहेत. पाट, घाट, हाट, रहाट व काशाचें ताट असे पांच टकार यांच्यांत वर्ज्य आहेत.

यांच्या जुन्या लग्नविधीला भोवरी म्हणत असत. तो विधी असा:— नवरीमुलीला हळद लागण्याचे दिवशीं आंग्याचें लांकूड हळदकुंकु लावून मंडपांत रोवायचें. लग्नाचे दिवशीं सात होम करून सातव्या होमाचे वेळीं लग्न पक्कें ठरवावयाचें व उभय पक्षाकडील मंडळीनें होमास प्रदक्षिणा करावयाची. परदेशी ब्राह्मण मंत्र सांगणारे असत. लग्नांत बहुलें नसे. हा भोवरीचा प्रकार अलीकडे चालू नाही. सांप्रत अवशिष्ट राहिलेला लग्नविधि असा आहे:—

देवकप्रतिष्ठेच्या दिवशीं वरपक्षाकडे घोडाराउताचें चित्र भित्तिवर काढून त्याची, काठ्यारीच्या टोंकाला निंबू टोचून तिची व कुळदेवीची पूजा करितात. मुलाचें उभयनही लग्नाच वेळींच होतें व तेंव्हांपासून जानवे घालतात. राशी काढण्याचे वेळीं मुलगा प्रथम पांढऱ्या किंवा लाल घोड्यावर बसून मारुतीच्या दर्शनास जातो व नंतर मेण्यांत किंवा पालखीत वरात जाते. वरातीचे वेळीं नवऱ्या मुलाजवळ कऱ्यार असते व त्याच्या डोक्यावर पांढरें चवर धरतात. महाराष्ट्र ब्राह्मण पुराणोक्त मंत्रांनीं लग्न लावतात. लग्नांत बहुले असतें. हे शेवटले दोन प्रकार आधुनिक आहेत.

मोहोडांचा श्राद्धविधि माताच्या पिंडांनीं होतो. कणकीचे पिंडांचा यांच्यांत विटाळ पडतो. माधानचे हल्लींचे पाटील रघुजीराव हे एकदां प्रयागास गेले होते. तेव्हां तीर्थविधीचे वेळेस त्यांचा व तेथील पंड्याचा वाद झाला. पंड्यानै कणकीचे पिंड कराय्यास सांगितलें असतां पाटीलबोवा बोलले कीं आम्हांला कणकीच्या पिंडाचा विटाळ पडतो. आमच्या कुळांत माताचे पिंड करण्याची चाल आहे. तूं अचारेचें चार. त्यानें आपल्या बापास बोलाऊन आणलें.

यांचे नांव रामनारायण पंड्या चापेवाला. तो म्हणाला की मोहोड हे राणे रजपूत आहेत. व यांच्या कुळांत भाताचे पिंड करण्याची चाल आहे. तसेच वसुगण रुद्रगण वगैरेही यांच्यांत आहेत.

प्रश्न—वरील रूढि यद्यपि रजपुतांच्या चालीरीतीशी बहुतेक जुळत असल्या तथापि त्या द्वेषमूलक असण्याचा संभव असल्यामुळे जातिनिर्णयाकरिता त्यांचे कारण शोधण्यापासून उपयोग नाही.

उत्तर—ही भीति फक्त अप्रच्छन्न रूढि विषयीच असू शकते म्हणून त्यांचे कारण शोधू नये. परंतु वरील मोहोड जातीची ऐतिहासिक माहिती क्षत्रीय वंशाचा संबंध दाखवीत आहे व प्रच्छन्न रूढिची कारणेही बहुतेक जुळतात म्हणून त्यांचा शोध करणे इष्ट आहे.

प्रश्न—राजस व तामस प्रच्छन्नरूढि द्वेषाने किंवा ईर्ष्येने उत्पन्न होत नसतात मग त्यांचेही कारण शोधावे काय ?

उत्तर—त्या रूढि द्वेषाने किंवा ईर्ष्येने उत्पन्न होत नसल्या तरी कामनेने उत्पन्न होत असतात म्हणून त्यांचे कारण शोधण्यांत हांशील नाही.

प्रश्न—सात्विक रूढिही कामनेनेच उत्पन्न होतात मग त्यांचे तरी मूळ कां शोधावे ?

उत्तर—सात्विक रूढि कामनेने उत्पन्न होत असल्या तरी त्यांचे मूळ चांगले शास्त्रीय असले पाहिजे. व त्या ईश्वरार्पणबुद्धीने पाळल्यास त्यांपासून अवश्य चित्तशुद्धि होते. शिवाय प्रच्छन्न सात्विक रूढिकडे मनुष्याची प्रवृत्तीही जात नसते म्हणून अशा रूढिचे कारण अवश्य शोधले पाहिजे.

मोठ नांवाचे क्षत्रीय पुराणकारी आपल्या आर्यावर्तीत होते याविषयी स्कंद पुराणांत उल्लेख आढळतो. परंतु परंपरेने संस्कारलोप होतां होतां कलियुगांत त्यांना शूद्रत्व आलेले आहे. संस्कारलोप झालेला कोणताही वर्ण शूद्र होत असतो म्हणून श्रीगुलाबराव महाराज आपणास शूद्र म्हणून घेत असत. याविषयी स्वतः महाराजांनाच एके ठिकाणी खालीलप्रमाणे लिहिले आहे—

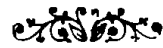
“ आमच्या कांहीं मंडळीनें क्षत्रिय लिहिण्याचा प्रचार नवीन पाडला आहे. यापूर्वी आम्ही आपल्यास तिरोळे कुणबी लिहीत होतो. ते कांहीं असले तरी स्वतःला मी क्षत्रिय लिहीत नाही. शूद्र लिहितो. घटकाभर खोटी कल्पना करून मी द्विज आहे असें जरी घेऊन चाललों तरी अनंत कालापासून संस्कारविच्छिन्न झाल्यामुळे कलियुगाच्या शेवटी होणाऱ्या मरु व देवापी या दोन महात्म्यांशिवाय मला क्षत्रियत्व देणें दुसऱ्याच्या हातीं नाही हें वैदिक धर्मावर विश्वास असल्यामुळे मला ठाऊक आहे. बरे वैदिक धर्मावर माझा विश्वासच नसला तर मग मला द्विजत्वच कशाला हवें आहे ? काय इतर लोकांना कलाकौशल्य साधतां येत नाही ? ”

संस्कार—विच्छेद हाण्याला सदाचारलोप व ब्राह्मणांचा अतिक्रम हे दोन मोठे दोष आहेत असें “शनकैस्तु क्रियालोपादिमा क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥” या मनुवचनावरून दिसून येते. म्हणून सदाचार व देवद्विजभाक्ते वाढवीत राहिल्यानें युगाच्या अंती भगवान् देवापि व मरु यांच्या हातानें संस्कारलोप झालेले वर्ण पुन्हां शुद्ध होण्याचा संभव आहे अशी जाणीव आपल्या ज्ञातिबांधवांस करून देण्याकरितां महाराज स्वतः कायावाचामनानें कसे वागले व सुशिक्षणाच्या अभावीं अंतःकरणांत वाढत जाणाऱ्या ब्राह्मणद्वेषासारख्या वृत्तीस थारा मिळूं नये म्हणून त्यांस संस्कृत भाषेचें शिक्षण वगैरे देण्याची त्यांनीं किती खटपट केली हें आगामी वृत्तांतावरून दिसून येईल.

श्रीमहाराजांचा जन्म, बालपण व लग्न.

शके १८०३ आषाढ ते १८२१ कार्तिक.

श्लोक—तव जनिर्न गुणास्तव तत्वतो जगदनुग्रहाय भवादिकम् ।

तवपदं खलु वाङ्मनसातिगं श्रुतिवचश्चकितं तवबोधकम्

—शांकरदिग्विजय.—

परानंदाय शांताय चित्सुखाय चिरात्मने ।

लोकलालनलीलायालोकतोकाय ते नमः ॥ १ ॥

—मिळिंद—

वन्हाडांत उमरावतीच्या दक्षिणेस १३ मैलांवर लोणी टाकळी म्हणून एक लहानसे खेडे आहे. हे महाराजांचे आजोळ होय. हे पूर्वपीठिकेच्या शेवटी सुचविलेच आहे. येथे शके १८०३ वृषभनाम संवत्सरांत आषाढशुद्धांत श्रीमहाराजांचा जन्म झाला. महाराज सुमारे पांच सहा महिन्यांचे झाल्यावर त्यांची आई सौ: अलोकाबाई ही त्यांना घेऊन माधानास आपल्या सासरी आली. त्यावेळी मोठे पाणीदार डोळे, सांवळा वर्ण, सरळ नासिका, पुष्ट व गोंडस हातपाय असे महाराजांचे बालध्यान असून मूर्ति फार लोभस “ सुंदर नारायणा ” सारखी होती असे सांगतात. पुढे सुमारे तीन महिन्यांनी त्यांचे डोळे आले असतां

त्यांत एका दाय्यादाने चिंचेच्या पाल्याचा उपटा घातला व पाळण्यावर दुपवलेली एक अप्रवासीन बाई बसली यामुळे तिन महिने पावते. यांना डोळे उघडतां आले नाहीत व शेवटी दोन्ही डोळे आंघळे झाले. कोणी या आंघळेपणाचे कारण कांही निराळेंच सांगतात. कसेंहि असो; याप्रमाणे अर्भक दर्शेतच हे बालक नेत्रसुखाला आंचवले हे मात्र खरे.

बाह्यदृष्टि नाहीशी झाली असतांही या बालमहात्म्याची चिन्मयदृष्टि निर्मल व सतेज असल्यामुळे त्याची चित्तवृत्ति नेहमी आनंदित दिसे. बोलतां येऊं लागणाऱ्या पूर्वीपासूनच मान व हात हालवून टाळ्या वाजवाव्या व खेळावे. पुढे उत्तरोत्तर अलडपणा वाढत चालला व पळणें, चुटक्या वाजवीत चक्राकार फिरणें, मोठ्याने ओरडणें यांतच या मुलास मौज वाटूं लागली. अशी चार वर्षे आईच्या सहवासांत गेली असतां यांच्या पाठी रंगी नांवाची एक बहीण होऊन ती लौकरच गेली. तेव्हांपासून यांच्या आईला बाळंतरोग लागला. ते वेळी ५ ऋतवाच्यास एकोबादादा म्हणून प्रसिद्ध वैद्य होते. त्यांच्या लोको-

त्तर व अभ्दुत वैद्यक गुणांविषयी या प्रांतांत पुष्कळ गोष्टी प्रसिद्ध आहेत त्यांच्याकडे पाटीलबोवा (रघुजीराव) गेले व वर्तमान कळाविलें. तेव्हां दादा म्हणाले ह्या मुलीस मी औषध देतो परंतु तळलेल्या पदार्थाची पथ्य कडकरीतीने पाळली पाहिजे. पुढें ह्या मुलीला माहेरी जाण्याचा प्रसंग येणार तर तिला तुम्ही पाठवूं नका. पण माहेरची माणसें तिला नेतांल तर तळलेले पदार्थ तिला खाण्यास देण्याची अगदी मनाई करा. ते पदार्थ खाऊन ती वांचणार नाही. इतकें सांगून दादांनी दहा वर्षांचें तरोख्याचें बी आणाविलें व त्यांत औषध दिलें. आईची प्रकृतीहि चार महिने चांगली राहिली. पुढें दादांनी सांगितलेला प्रसंग आला. शके १८०७ च्या कार्तिक महिन्यांत माहेरच्या माणसांनी तिला लोणीस नेलें व मनाई केली असतांही अनारसे खाण्यास दिले. झालें. एकदम प्रकृति विघडली. निरोप समजल्याबरोबर पाटीलबोवा दादाकडे गेले. दादा म्हणाले मी पाहिलेच बोललों होतो. तसा प्रसंग आला. आतां तुम्ही एकदम गाड्या जुंपून लोणीस जा. तुम्ही तेथें पोहचेंपर्यंत मुलीच्या तोंडांत दही घालतील. (अगदी शेवटली वेळ) पाटीलबोवा माधानास आले व घरची मंडळी घेऊन एकदम लोणीस गेले. तेथें पोहचल्यावर पाहतात तों खरोखरच सौ० अलोकबाईच्या तोंडांत दही घालून अगदी प्राणोत्क्रमणाची वेळ आली होती. थोड्या वेळानें ती संपली. महाराजांच्या आईचें माहेरचें नांव अनुबाई होतें. ही फार सुशीलस्वभावाची व साध्वी होती. तिच्या मरणामुळें तिच्या पित्यास विशेष दुःख झालें. गुल्ल्या आहे तर तुमची अनु कायमच आहे असें समजा; याप्रमाणें बोलून महाराजांच्या आज्ञानें त्यांची (पतीची) समजूत घालावी. तें पाहून महाराजांना फार आश्चर्य वाटे. ते वेळी महाराजांचें वय ४ वर्षांचें होतें. यांच्या मातामहीचें नांव सौ० सावित्रीनानी होतें. तिला हे बाई म्हणत. बाईचा महाराजांवर फार प्रेम होता तो आतां विशेष झाला व महाराजांनाही तिचा लळा लागला. बाईनें परोपरीनें नातवाचे कोड पुरवावे व कोणत्याही प्रकारें त्याचें कमी पडूं देऊं नये. महाराजांना बाई म्हणजे

सुखाचें सर्वस्व वाटे. तिला भातकें मागावें. आपली भूक, तहान तिला सांगावी. इठ करणें किंवा लडीवाळपणानें कांहीं बोलणें असल्यास तिच्या जवळ बोलावें. महाराजांचा बाजीराव म्हणून एक मामा लोर्णास होता. त्याम हा प्रकार आवडत नसें. व या पोराचा एवढा लाड कशाला करतेस ? असें तो बाईला म्हणे. बाईनें म्हणावें “ त्याले कोन आहे ? मी त्याच करणार नाही तर कोन करन ? ” बाईवांचून इतर घरच्या माणसांना महाराजांचा विशेष प्रेम नव्हता. सखारामजी म्हणून यांचा दुसरा एक मामा होता. त्यांची पत्नी पैसेवाल्याची मुलगी असल्यामुळें ती महाराजांचा तिरस्कार करी. तिच्या सातरीवर स्वच्छ चादर रहात असे. व त्यावर ती यांस बसू देत नसे. यांना शेंबूड शिकण्याची व मान व हात हालविण्याची फार संवय. त्यामुळें घरच्या माणसांना हा मुलगा पिसा आहे असें वाटे. मामीचीहि अर्थात तशाच समजूत असावी. एके दिवशीं रात्रीं मामीनें सातरी टाकली असतां महाराज मुद्दामच तिच्या सातरीवर जाऊन बसले. ती म्हणाली गुलाबराव बसूं नका, जवळ चिमणी आहे तिला तुमचा हात लागून ती पडेल व सातरी पेटेल. तें ऐकून बाई म्हणाली “ त्याच्या आंगचा मळ तुझ्या आंथरुणाला डिकते काय ? तुझे आंथरुण झिजते काय ? बसरे गुल्ल्या.” गुलाबराव बसले. व लगेच हात हालवूं लागले. हाताचा धक्का लागून चिमणी पडली, सातरी पेटली व मामीचें लुगडेंहि पेटलें. महाराज घाबरल्यासारखे उटून गेलें. बाई संतापून मारायला आली. महाराज म्हणाले मी नाही पाडली, तिचाच धक्का लागला असेल. मला मारूं नको. तिचें आंथरुण जळत नाही. तेल तेल जळल. कपडे जळणार नाहीत. कपडे जळतील तर मला मार. परंतु कपडे जळले नाहीत व बाईलाही मारण्याचा प्रसंग आला नाही. याप्रमाणें उत्तरोत्तर खेळण्या फिरण्यांत स्वच्छंदीपणा, धाडस, खोडकरपणा वगैरे गुण दिसूं लागले. घरांतून दणदण धांवत बाहेर आंगणांत यावें व व ‘ डोयाले दिसत नाही पडशीलनारे ’ असें बाई म्हणत असतांही पळत बाहेर निघून जावें. दोनप्रहरीं मांडवांत फिरावें, घरीं जाऊंकांतच

विहीर आहे. त्या विहीरीजवळ जावें. कदाचित् विहीरीत पडले म्हणून बाईने म्हणावें ' डाव्या हात होत जाय, उजव्या हातान इहीरीत पडशील. ' तिचें न ऐकलेंसें करून यांनीं मुद्दामच विहीरीकडे जावें आजीनें पुन्हां म्हणावें ' इहीरीत पडशील तर मरशीलनारे ' यांनींही ' इहीरीत पडशील तर मरशीलनारे, गुल्ल्या लेका इहीरीत पडशील डाव्या हातान जा ' अशी तिच्याच शब्दांची नकल करावां.

घरांत खाऊ असला तर मडक्यावर खडा मारून काढून खावा. एकदां आजीनें झोळण्यांत बारा आणे पैसे ठेविले होते. यांनीं घरांत जाऊन आंतून दाराला कडी घातली, पैसे काढून घेतले, कोणास न कळतां बाहेर नेऊन मिठाई घेतली व पोराना वाटून देऊन स्वतः आपण खाल्ली. एकडे बाईनें सुनेचा संशय घेऊन तिला घराबाहेर घालविलें. तेव्हां महाराज हांसून म्हणाले, सुनेचा तुला संशय येतो व माझा येत नाही ? मामा म्हणतील माझ्या बायकोला काढून दिलें व नातवासं घरांत ठेविलें. हिचा नातवावर जास्त लोभ आहे. असें म्हणून तुलाहि काढून देतील. इतकें बोलून उगीच राहिले. पुढें पंधरा दिवसांनीं सगळी हकीकत स्वतः बाईजवळ सांगितली व पैसेहि मीच घेतले असें म्हणाले.

कोणाच्या झाडावर जांब दिसले तर घरधनिणीस मागावे. तिनें दिले नाहीत तर घरावर गोटे फेंकावे व मडके फोडतो म्हणावें. शेजारची गंगानानी रहाट कातत असे. महाराजांनीं तेथें जाऊन रहाटाच्या कोनाला कान लाऊन नाद ऐकत बसावें. व चाताला बोट लावावें. बोटाचें रक्त निघालें तरी बोट काढूं नये. गंगानानीनें गालगुच्चा घेऊन दूर लोटावें. महाराजांनीं पुन्हां जवळ यावें व गंगानानी आतां हात लावत नाही, पण येथें बसूं दे, असें म्हणून थोडा वेळ स्तब्ध बसावें व पुन्हां तसेंच करावें. सायंकाळचे वेळीं कधी कधी आंगणांत बाजा (खाटा) टाकाव्या व एका ठाव्यावरून दुसऱ्या ठाव्यावर हात ठेवीत चालावें.

पावसाळ्यांत निघणारी बारीक बारीक तरोट्यांचीं रोपें, बाभळीचा पाला वगैरे गोळा करून समवयस्क मुलांनीं यांना आणून द्यावा. तशाच

आणखी कांहीं वस्तु जमा करून यांनी बाजार मांडावा. व मातीच्या टेकळाचा गूळ, तेलाच्या पिंपावरील वाऱ्यांची तागडी वगैरे करून विक्रीची नकळ करावी. गांवां तळा कोर्णा ओळखीचा मनुष्य बाजारास जात असला तर त्याला म्हणावें मला भातकें आणाल काय ? त्यानें काय आणूं ? म्हणून विचारल्यावर ' लष्करची खबरमात ' आणा म्हणावें. लष्करची खबरमात म्हणजे संतरे.

एखादे वेळीं लहर लागली म्हणजे लहान लहान नांगरवखर वगैरे घेऊन शेतकीचा खेळ खेळावा व आपल्या बाळामित्रांस शेतकीसंबंधी माहिती सांगावी. लोखंडाची लहानसी फांस, लांकडाचे बैल, एक जूं वगैरे शेतकीच्या खेळाचें टोपलीभर सामान होतें. त्यांतले कांहीं अज्ञून आहे.

खेळतां खेळतां भूक लागली म्हणजे महाराजांनीं आज्ञा " पुलावा " मागावा. तिनें जबारीच्या भाकरीचा वरचा पोपडा (पापुद्रा) काढून मगजावर तेलमीठ घालावें व मुठकुळे करून यांच्या हातीं द्यावें. ते घेऊन माझ्या बाईनें मला " पुलावा " दिला म्हणत महाराजांनीं नाचावें. इतर पोरानींही तें पाहून आपआपल्या घरी जावें व पुलावा मागवा. परंतु हा प्रकार त्यांच्या घरी माहित नसल्यामुळे पुलावा मिळूं नये व पोरानीं रडावें.

आजीचे जेवण झाल्यावर महाराजांनीं चंदनाच्या खोडानें तिच्या पायांच्या पोटच्या ठोकाव्या. तिला बरें वाटे. शेजारच्या बाया यांच्या विहिरीवर पण्यास येत, तेव्हां या लहान प्रज्ञाचक्षु मुलाची त्यांना मोठी मौज वाटे. त्यांनीं अगदीं पाऊलहि न वाजवितां यऊन यांच्या मार्गे चुपचाप उभें रहावें, परंतु यांनीं मार्गे न पाहतां पटापट त्यांची नांवे सांगावी. तेव्हां त्यांनीं हांसावें व तुला नांवे कशीं कळलीं म्हणून विचारावें. यांनीं म्हणावें जोडव्यांच्या व बांगड्यांच्या नादावरून. जोडवीं व बांगड्या तर सगळ्यांनाच आहेत त्यांवरून तूं नांवे कशीं ओळखलींस ? असें पुन्हां पुसलें म्हणजे त्यांचा नाद त्रिभुजाना येतो

असें उत्तर घावें. तसेंच कोणी क्तितीहि सावधगिरिनें पाय, जोडवीं किंवा बांगड्या न वाजू देतां नकळत यांच्या बाजूला किंवा पाठीमागे उभें राहिलें असतां पटकन हात लावावा.

जेवणाचे वेळीं हातावर चंदन घेऊन बोटानें इकडे तिकडे शिंपडावें. घांस करून अगोदर निरनिराळ्या दिशांकडे ठेवावे व मग जेवणांस आरंभ करावा. जेवण चाललें असतांना मध्येच एकदम दोन्ही हात पुढें करावे व असें कां करतोस म्हणून विचारलें असतां म्हणावें, बाई एक सुंदर लेकरुं आलें. होंतें. त्याला चार हात, डाक्यावर मुकुट कपाळास केशरी गंध व कानांत कुंडलें होती. जेवतांना स्वस्थ मनानें गोष्टी बोलत व विनोदपर भाषण करीत जेवावें. बाईला म्हणावें पुलावा गोड झाला. गंगानानीला हांक मारावी व म्हणावें गंगानानी तुझा आवाज गोड आहे. गाणें म्हण. मात्र हा सगळा आनंदाचा प्रकार आजी वाढत असतांना चालत असे. मामी किंवा इतर कोणी चाढायला आले कीं या गड्याची मजीं जात असे. मग यानें खोड्या कराव्या. ही मला शिकोरीनें वाढते. दगडीनें वाढत नाही. फोड ती शिकोरी, असें म्हणावें. चाटू, सराव, शिकोरी इत्यादिकांनीं वाढलेलें यांना खपत नसे.

बाईनें ताट वाढून आणलें म्हणजे काय काय आहे ? भाजी वगैरे कशाची आहे ? म्हणून विचारावें. मग आपल्या मनार्शांचि म्हणावें, कायरे गड्या; ही भाजीवरण जेवत काय ? पुन्हां बाईला म्हणावें माझा सोबती जेवतो म्हणतो. भाजी वाढ. किंवा माझा सोबती भाजी जेवत नाही म्हणतो तर मीहि जेवत नाही, असे म्हणून भाजी काढून न्यावयास सांगावें.

रात्र झाली म्हणजे माजघरांत जाऊन आंतून कडी घालावी. आंत उड्या माराव्या, निजून रहावें किंवा समाधी लावून बसावें. कोणाला दारांतून पाहण्याची मनाई असे. कोणी पाहील तर बरें होणार नाही असें म्हणावें.

आजोळचीं सगळीं माणसं मानभावांचे अनुयायी असतांही यांची उप-जत प्रवृत्ति वैदिक धर्माकडेच होती. यांची आर्जाही मानभावाचीच शिष्यीण होती. तिला हे म्हणत बाई तूं मानभावाचा मंत्र सोडून दे. ती पूजा करीत बसली म्हणजे यांनी तिच्याजवळ जाऊन बसावें. व तूं देव करतेस मी काय म्हणूं ? मला तुझा मंत्र सांग असें म्हणावें. असा फारच हठ पाहून एके दिवशीं बाई म्हणाली “ आरी करू बारी करू ” असें तूं म्हणत जा. महाराज म्हणाले “ आरी करू बारी करू । विद्या घरी पाणी भरू । ठेंग मारू फते करू । ” असें मां म्हणत जाईन. दुसरे दिवशीं यांनी तिचा खरा मंत्र खरोखर म्हणून दाखविला. ती म्हणाली कसारे ऐकला ? हे म्हणाले मलाच तो येता.

पौर्था पुराण ऐकणें, पाळणें आरत्या वगैरे म्हणणें, समाधां लाऊन बसणें, प्रहर प्रहर चक्कर फिरणें, इत्यादि गोष्टींत यांचें मन सहजच रमत असे. श्रीकृष्णभवतारावर विशेष प्रेम दिसून येई. “ वैद्यराज आम्ही निर्गुण पुरीचे औषध घ्याना कोणी ” हें गाणे यांनी पाठ केलें होतें तें कधी कधी म्हणावें. बसावयाचें तें बहुत करून दोन्ही गुडघ्यांत मान घालून बसावें. कपड्यांची वगैरे जरूर लागत नसे. उघडेच फिरत. लग्नाचें नांव काढलें तर माझें लग्न करूं नका, लग्नांत मोठा वारा व पाऊस येणार आहे म्हणावें. कधी कधी जीभ बाहेर काढून भीती दाखवावी. व जिभेवरला काळा डाग दाखऊन म्हणावें माझ्या जिभेवर सर-स्वती आहे.

पुढें होणाऱ्या गोष्टी महाराजांनीं बाईजवळ आर्थाच बोलून दाखवाव्या. कोणी बाया घरी आल्या म्हणजे कोणाला मुलगा मुलगी जें काय होणार तें सांगावें. एकदां एका बाईला जुळें होणार म्हणून सांगितलें होतें तिला जुळें न झालें. एकदां यांच्या घरी एक मनुष्य आला व स्वतःच्या लग्नासंबंधानें कांहीं बोलत होता. तेव्हां खेळतां खेळतां महाराज सहज म्हणाले लग्नाहून

१ ह्याला योगशास्त्रांत सिंहासन म्हणतात. अझूनहि कधी कधी महाराज हें वगैरे असतात.

येतांना तुला सर्प डसेल व तूं मरशील. बाई रागाऊन म्हणाली तूं बोलतोस तसें होते. लोक तुला बोव्हारा काळजिभ्या म्हणतात. व आजीच्या लाडानें वायां गेला म्हणतात. महाराज म्हणाले मला दिसतें तसें बोलतो. मी कांहीं द्वेषानें म्हणत नाहीं. पुढें तो मनुष्य सर्प डसूनच मेला.

बाजीराव म्हणून महाराजांचे जे मामा होते त्यांची पहिली स्त्री संपल्यामुळें त्यांनीं दुसरें लग्न केलें होतें. या दुसऱ्या पत्नीचें नांव जनाबाई. ही चारूं लागली म्हणजे महाराज आजीला म्हणत बाई मामी पहा कशी चालते. हिच्या जोडव्यांचा आवाज वरा नाहीं. तूं एक कसा आवाज येतो तो. ही विधवा होणार आहे. ही बाई पुढें खरोखरच विधवा झाली. ही हल्लीं लोणीला असून तिनेंच ही हकीकत सांगितली आहे. एके दिवशीं महाराज बाईला म्हणाले बाई लहान बाबा अगोदर मरतील व मागाहून तूं मरशील. तुला मरणाचे वेळीं खांडुक होईल व वीस विंचवांची व्यथा होईल. लहान बाबा विहिरीत पडून किंवा सर्प डसून मरतील. ह्या गोष्टी पुढें जशा घडून आल्या तशा योग्यस्थळीं सांगण्यांत येतील.

एवढ्याशा वयांत यांचा स्वभावही मोठा चौकस असे. हल्लीं छापून निघालेल्या ग्रंथांपैकी ' मणिमजूषा ' अथवा ' सुबोध वचनें ' यांत ' खेक् खेक् खेकडी 'चा एक दृष्टांत आहे तो ह्याच वेळचा आहे. एकदां आजी व राजारामजी मामा यांच्याबरोबर हे माहुरला गेले होते. तेथल्या देवांविषयीं नाना प्रकारचे प्रश्न व मूळापासून सर्व माहिती यांनीं विचारली. आजीनें एकली होती तेवढी सगळी माहिती सांगितली व सगळे देव हात लाऊन दाखविले.

अशीं यांची सहा वर्षे लोणीला गेली. इतक्या अवधीत नानाप्रकारच्या बाललीलांबरोबरच यांच्या ठिकाणीं ईश्वरभक्ति, मनाचा सरळ-

१ हे महाराजांचे मातामह होत. यांचें नांव विठोबा. महाराज यांना लहान

पणा, अर्तोद्रिय ज्ञान, नीतिर्भय आदिकरून दैवी गुणांचा उदय दिसू लागला. या सहा वर्षांत मधून मधून यांनी चार दोन दिवसांकरितां माधानासही जात असावे. पुढे शके १८१२ त (इ० स० ११८९ च्या आरंभी) यांना माधानास येण्यास एक कारण घडलें. यांचे चुलते रघुजी त्यांची पत्नि सौ० मुक्ताबाई ही फार अत्यवस्थ झाली होती. तिच्या भेटी करितां यांना आणलें. तेव्हांपासून यांचें वास्तव्य मुख्यत्वेकरून माधानासच झालें. लोणी सोडतेवेळीं तेथील कांहीं आत्मेष्टादि मंडळींचें वाईट आचरण यांच्या डोळ्यांसमोर होतें. त्यामुळें त्यांचा दिनाश लवकरच होईल असे उद्धार यांच्या मुखानून निघाले. व थोड्या दिवसांत तशीच स्थिति झाली.

इकडे माधानास सौ० मुक्ताबाई अत्यवस्थ झाली होती, ती लिंगोजी भोंगाडे देऊरवाडा येथील प्रसिद्ध वैद्य यांच्या औषधानें वाचली. तो प्रकार असा:—मुक्ताबाई अत्यवस्थ झाली हें पाहून पाटीलबोवा (रघुजी) लिंगोजीकडे देऊरवाड्यास गेले. लिंगोजीनें औषध दिलें व म्हणाले कीं तुम्ही होईल तितक्या लवकर घरी जा. तिचे प्राणोत्क्रमण झाल्यावर मग औषधाचा काय उपयोग ? तुम्हांला अतित्वरेनें गेलें पाहिजे. म्हणजे तोंडांत दही घालण्याच्या वेळेस तरी पोहचाल. या औषधाचा नुसता धुंका तोंडांत गेला तरी ती वाचेल, असें म्हणून लिंगोजीनें आपली घोडी देऊन रघुजीस रवाना केलें. घरी पोहचेपर्यंत खरोखरच वाईला खाली निजवून तोंडांत दही घातलें हातें. जवळचीं माणसें म्हणालीं आतां औषध कशाला ? तिकडे लक्ष्य न देतां पाटीलबोवानें औषध काढ्यात उगाळलें व काढा तोंडांत घातला. तो कफाच्या उचकीबरोबर थोडासा आंत आतांच काहीं वेळानें बाई थोडी सावध झाली व मला खाटेवर निजवा म्हणाली. पुढें ती हळुहळु दुरुस्त झाली.

माधान सर्वज्ञता

तस्मादयं वेद विनोपदेशं श्रुतोरनताः मकलाः स्मृतीश्च ।
सर्वाणि शास्त्राणि परं च तत्त्वमज्ञातमेतेन न किञ्चिदास्ति ॥

शांकर शिग्विजय.

तूं बाला ऐसा वर्तसी । परी बालबुद्धि नाही तुजपाशी ।
सर्वश सर्वथा होसी । ऐसैं आम्हांसी दिसतसे ॥

एकनार्थो भागवत. ७-२८

या वेळीं महाराजांना दहावें वर्ष चालू होतें. म्हणजे पौंगड आणि कैशोर या अवस्थांचा हा संधिकाल होता. घरांत रघुजी कर्ते होते. गोंदुजीबापूनें दुसरें लग्न केलें होतें व भागीरथी बुढीचें घरांत वर्चस्व होतें. अशा परिस्थितींत कुटुंबाला शोभा आणणारें गृहहर्त्न घरांत एवढें एकच होतें. व तें केवळ अद्वितीय होतें; परंतु त्याचें तेज अत्यंत निगूढ होतें. सगळ्यांनीं त्याला 'गुळ्या' म्हणून हाक मारावी. आंधळें पोर म्हणून त्याची हेळसांड करावी व अलं दुनियेवर कीर्तिसुगंध पसरविण्यास कारणभूत होणारा सापत्नमत्सरवायू तर मूळ नक्षत्रावर त्याचा जन्म कल्पून त्याला मानभावांच्या मेळ्यांत लोटण्याला एका पायावर तयार होता. तथापि ह्या "गुलाबाची" जोपासना करण्याला बक्रामजीची पत्नि फार तत्पर असे. व स्वतःला मूलबाळ नसल्यामुळें ह्या 'गुलाबावर' तिचा फार प्रेम असे. महाराज तिला ताई म्हणत व तिनें "तान्हयाग लेकराची माय गेली पाण्या । साखर दे जो वाण्या माझ्या गुलाबरायाला ॥" इत्यादि पाळण्यांत निजवून म्हटलेलीं गाणीं त्यांना अस्मून्ही आठवतात. बाहेरून येऊन भातकें मागणें, तिच्या पश्चात उतरंडावर खडे मारून भातकें खाऊन उतरंड पूर्ववत् करून ठेवणें व घरीं येऊन ताईनें विचारलें असतां नाकबूल जाणें इत्याहि बालचेष्टा ह्यांनीं ताईजवळ कराव्या, कोणी खाऊ दिला तर तो प्रथम ताईला दाखऊन खावा, व खाणें, पिणें, निजणें सर्व कांहीं ताई वांचून होऊं नये. जेवणाचे वेळीं गुलाबराव अडून बसले म्हणजे ताईनें लहान लहान घास घ्यावे म्हणजे गोंदुजीचा, हा मामाजीचा असें म्हणून समजूत करावी

व जेऊं घालावें. सारांश, लोणीला जशी 'वाई' तशीच माधानला ही 'ताई' होती.

माधानास आल्यापासून महाराजांचे आंगची दैवीसंपत्कलिका अधिकाधिक विकास पाऊं लागली. दगडावर दगड रचून त्यांना वैकुंठ कैलास म्हणावें. सर्वांत वरचा दगड तो महादेव; त्यावर पाणी टाकून तो लोट आपल्या आंगावर घ्यावा व गंगा आली म्हणावें. प्रहरप्रहर पूजा करीत बसावें. याप्रमाणें शिवभक्ति पाहून हा राणोजीच पुनः जन्मास आला असें लोकांनीं म्हणावें. एकादशी, सोमवार हीं व्रतें नियमानें करावीं. पाण्यावर मंत्रानें फूक मारून तें तीर्थ घेऊन भोजन करावें. भोजनानंतर प्रहरप्रहर डोकें जमिनीवर टेकून नमस्कार करावा. रात्री सर्वांची निजा निज झाली म्हणजे हातांत फडकें घेऊन जोरानें फडत्कार करावा. सगळ्यांना झोंप लागली अशी खातरी झाली म्हणजे तोंडावरून पांघरूण घेऊन दिवस निघेपर्यंत समाधी लाऊन बसावें. ते वेळीं श्वास बंद होऊन छाती अगदी उडत नसे. एखादे वेळीं कोणी पहाटेस उठून हाका मारल्या असतां अर्थातच महाराजांनीं बोलूं नये. एक वेळ आत्यावाईच्या (तुळजावाईच्या) दृष्टोत्पत्तीस वरील गोष्ट आली असतांना ती रडूं लागली. तेव्हां धनुभाऊनें (घरच्या गड्यानें) तिला धीर दिला. मग थोड्या वेळानें महाराजांचा श्वास सुरू झाला. पाटीलबोवाला हें सारें ढोंग वाटून त्यांनीं महाराजांस मारपीट करावी. तरी त्यांनीं हूंथूं कांहींच करूं नये. मग बऱ्याच वेळानें श्वास सुरू झाल्यावर उठून जावें.

शास्त्रपुराणांवर यांची मोठी प्रीति होती. पुराणादिकांतील गोष्टी सांगाव्या. एक वेळ ऐकलेली कथा विसरत नसत. कोणी श्लोक वगैरे म्हटला असतां तसाच तत्काल म्हणून दाखवावा. लक्ष्मणभट जोश्याजवळ बसून श्लोक, शिवलीलामृताचा अकरावा अध्याय, व्यंकटेशस्तोत्र, मंगळाष्टकें वगैरे पाठ करावीं. एक वेळ सांगितल्यानें पाठ होत असे. जशी पुराणावर तशीच कुराणावरही यांची आवड दिसून येई. चावडीवर कोणी मुसलमान आला म्हणजे कुराणांतले कलमे शिकावे, व नंतर ते म्हणून दाखवावे. भिंगरी, कोयाळ इत्यादि मुलांचे खेळ असल्या,

पिंगा इत्यादि मुर्लीचे खेळ महाराजांनी खेळावे. एका गंजांत पाणी घालून व त्या पाण्यांत पेरकुंड घालून त्याचें सुस्वर वाद्य करावें. हातांत कांबटाचें धनुय घेऊन राम लक्ष्मण आले युद्ध करतों असें म्हणावें व बाण सोडावे. दोनही हातांनी चुटक्या वाजवीत आपल्या समोवती गरगर फिरण्याची तर नेहमींचीच करमणूक होती.

ह्या स्वैरचरिताचें रघुजीला (पाटीलबोवाला) कौतुक वाटत नसे. त्यांनी ह्या मुलाचा हात धरून शाळेंत न्यावें व तोंडी हिशेब, पाडे वगैरे त्याला शिकविण्याविषयी पंतोजीस सांगावें. ह्या मुलानें तेवढ्यापुरतें शाळेंत बसून पुनः पुर्ववत् आपला क्रम चालूं द्यावा व शाळेंतही खोड्या करून पंतोजीच्या हातचा मार खावा. ह्या गोष्टीचा उल्लेख महाराजांनी पुढें प्रसंगविशेषी आपल्या ग्रंथांत दृष्टांतादाखल केलेला आहे. अशा खोड्या वगैरे करण्याची व दोनही गुड्यांत मान घालून बसण्याची संवय मोडण्याकरितां पाटीलबोवानें यांना मारहाण करावी. महाराजांनी मात्र उलट त्यांच्याविषयी आदर बाळगून सर्व प्रकार निमुटपणें सहन करावा. मनांत त्यांच्याबद्दल प्रेम ठेवावा व त्यांना पितृवत् मानून ' तू कोणाचा मुलगा ' असें लोकांनी विचारलें असतां बापाचें नांव न सांगतां चुलत्याचें नांव सांगावें.

सापत्न आई तर या मुलास कसेंही करून दृष्टिभाड करावयास पहात होती. चांदुरबाजार येथें रूपचंदजी म्हणून एक गुजराथी ब्राह्मण रहात असे. तो ज्योतिष वगैरे सांगत असे. त्याजकडून ' हा मुलगा मूळ नक्षत्रावर जन्मला आहे ह्यापुन याला मानभावास देऊन टाका ' असें म्हणविण्याचा तिनें एक वेळ घाट आणला होता. रूपचंदजी भला मनुष्य होता. त्यानें भलतेंसलतें सांगण्याचें साफ नाकारलें व खरें होतें तेंच सांगितलें. या सरळ स्वभावामुळें व संस्कृत ग्रंथ वगैरे वाचण्याच्या अभिरुचीमुळें पुढें महाराजांचा व त्याचा चांगला परिचय जुळला.

दुसऱ्या एका वेळीं तिनें महाराजांस राजगिन्याचा लाडू खावयास

दिला होता. तो यांनी आपल्या ताईस दाखविला. खाण्याची कोणतीही वस्तु असो ती ताईस दाखवून खाण्याचा यांचा स्वभाव होता. ताई म्हणाली स्नान करून शंकराचें दर्शन घेऊन नंतर खा. परंतु नंतर संशय येण्यासारखें कांहीं कारण घडल्यामुळें महाराजांनी तो लाडू खाल्ला नाहीं.

असा क्रम चालला असतां एके दिवशीं खेळतखेळत महाराज यद्दच्छेनें सितारामजी भुयार यांच्या शेजारच्या घरीं गेले. तेथें सितारामजीची आई मैनाबाई आपल्या लहान नातीला घेऊन झाली होती. ती म्हातारी महाराजांस विनोदानें म्हणाली, एका बुकीनें नारळ फोडशील तर ही पोरगी तुला देऊं. महाराजांनीं एका बुकीनें नारळ फोडले व म्हणाले आतां पिच्छा पुरवून पोरगी घेईन. याच मुलीशीं पुढें यांच्या लग्नाचा योग जुळून आला तो असा:—

वरील गोष्टीनंतर सुमारें दोड वर्षांनीं महाराजांचे तीर्थरूप गोंदुजी-बापू हे त्यांचें लग्न करण्याच्या विचारास लागले व वरील भुयाराची मुलगी त्यांनीं पसंत केली. रघुजीच्या मनांतून या मुलीची धाकटी बहीण पसंत करावयाची होती. परंतु गोंदुजीचा आग्रह वडील बहिणीविषयींच पडला मुलीचे आईबापही वडील बहिणीच्या अगोदर धाकट्या बहिणीचें लग्न करण्यास कबूल नव्हते, म्हणून शेवटीं रघुजीनींही वडील मुलगीच पसंत केली. या मुलीचा बाप गणाजी भुयार म्हणून एक गरीब गृहस्थ होता. हा माधानापासून चार मैलांवर आखतवाड दत्तापूर येथील राहणारा. यांची संतती वांचत नसल्यामुळें यापुढें होणारें अपत्य पाळण्यांत घालून पूर्णा नदीत सोडण्याचा यांनीं नवस केला होता. पुढें ही मुलगी इ० स० १८८४ ता० २८ मार्च रोजी शुक्रवारी जन्मली. नवसाप्रमाणें हिला पाळण्यांत घालून पूर्णा नदीत सोडलें व पूर्णा असें नांव ठेविलें. ही मुलगी रंगानें काळसर असूनहि हिची आकृती मोठी पाणीदार व लोभसवाणी दिसे. मानकरबोवा म्हणून एक मानभाव महंत होता. त्यानें ही सहा महिन्यांची असतांना हिचा हात पाहून ही मोठी भाग्यवान् असून हिला पुढें चांगले दिवस येतील असें सांगितलें होतें.

शके १८१४ फाल्गुन वद्य ५ हा महाराजांचे लग्नाचा दिन ठरला.

या दिवशी भयंकर पर्जन्याची व गारांची वृष्टि होऊन मंडपांत वऱ्हाडी यांस बसण्यास देखील जागा राहिली नाही. शेवटी जमिनीवर तुऱ्हाऱ्या टाकून त्यांस बसवावें लागलें. वधूवरांच्या आंगावर पाऊस पडूं नये म्हणून त्यांच्या डोक्यावर सुपांचें आच्छादन धरावें लागलें. अशा रीतीनें लग्नाचा दिवस निभावला. ह्या पावसाचें भाकीत महाराजांनीं बऱ्याच वर्षांपूर्वी सांगून ठेविलें होतें.

लग्नाचे दिवशी सोमवार होता म्हणून महाराजांनीं मधुपर्काचे वेळीं दहीअनार सा खाल्ला नाही. न्हाण्याचे वेळीं उखाणा घालून नांव घेणें, गुरळा टाकणें वगैरे प्रकार योग्य रीतीनें व चतुराईनें केले. वऱ्हाडी मंडळीच्या भोजनसमारंभांत महाराजांनीं श्लोक म्हणावे व मधल्या फुरसतीच्या वेळांत बागुल, अभंग, पदे वगैरे म्हणून सर्वांना संतोष द्यावा. बीद् काढावयाचे दिवशी जावयानें रुसावयाचें असतें. परंतु “ मला काय मागावयाचें आहे ” असें म्हणून महाराज रुसले नाहीत. याप्रमाणें लग्नसमारंभ आटपला. मुलीचें नांव सौ. मनकर्णिकाबाई ठेवलें.

ग्रंथवाचनाची अभिरुची महाराजांची उत्तरोत्तर वाढत चालली. विद्याव्यासंग वाढत चालला तसतसे ग्रंथधारणादि बुद्धीचे अष्टगुणहि प्रगट होऊं लागले. गांवांत लक्ष्मणभट जोशी, पांडुरंगपंत व केशवराव पांडे वगैरे जी चारदोन मंडळी साक्षर होती त्यांच्याजवळून विनीत होऊन मिळतील तितके ग्रंथ महाराज वाचून घेत. ग्रंथ वाचून घेण्याकरितां काळ, वेळ, श्रम व द्रव्य यांची कांहींच पर्वा करूं नये. चुलत्यास न कळत ताईनें ज्वारी, गहू वगैरे यांच्या ओऱ्यांत घालावे व यांनीं ते देऊन पुस्तकें वाचून घ्यावीं. एक वेळ पांडुरंगपंताजवळून कांहीं शिकले व त्यांना हातांतील चांदीचे कडे काढून देऊन टाकलें. केशवराव पांडे हे तीर्थरूपांचे मित्र असल्यामुळें महाराज त्यांना काका म्हणत. केशवराव काका एकदां थंडीनें कुडकुडत होते ते पाहून यांनीं शालमुर्दाची शाल

१ शुश्रूषा श्रवणं चैव प्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीमत् । हेमचंद्र.

त्यांना नेऊन दिली. कोणाजवळून थोडेंसेहि कांहीं शिकले तरी त्याला गुरु म्हणून मोठेपणा द्यावा व त्यानें सांगितलें त्याहून जास्त म्हणून दाखवावें. विशेषकरून महादेवाच्या देवळांत लक्ष्मणभटाजवळ यांचें बसणें फार असे; त्यांच्याजवळून महिम्न वगैरे शिकले. त्यांनीं डोळे येण्याकरितां म्हणून यांना एक मंत्र सांगितला होता. तो इच्छा नसतां-नाहीं यांनीं मोठ्या निष्ठेनें जपला. लक्ष्मणभटानें काशीखंड वाचून दाखवावा. महाराजांनीं त्याचा अर्थ सांगावा. आपल्याला पाठ येत असलेले श्लोक वगैरे गावांत महाराजांनीं लोकांजवळ म्हणून दाखवावे. हा मुलगा मोठा चपळ बुद्धीचा जाणून सर्व लोक प्रेम करीत. लोकांस एक-एक पैसा मागून यांनीं हरिविजय, पांडवप्रताप वगैरे ग्रंथ बोलाविले होते.

कोणाच्या घरीं दळण चाललें असलें म्हणजे महाराज तेथें जात, जात्यात मुठीनें जोंधळे भरित व देवादिकांचीं गाणीं म्हणून त्यांना दळें लागत. खेळतांना मुलांमुलींचीं लग्नें लाऊन आपण मंगळाष्टकें म्हणत.

दिवसा व रात्रीं हिंडण्याफिरण्याकरितां यांना कोणाचें साह्य लागत नसे. डोक्यावर पुस्तकांची पेट्टी घेऊन गांवांत व जवळच्या चांदूरबाजार वगैरे गांवांत वाटेल तिकडे बेधडक एकटें जावें यावें. स्वभावही फार खेळकर, स्वच्छंदी व विनोदी असे. चांदूरबाजार येथें रूपचंदजी म्हणून एक गुजराथी ब्राह्मण राहत असत. ह्यांना ज्योतिष वगैरे समजत असल्या-मुळें माधान वगैरे गांवांतले लोक ह्यांच्याकडे मुहूर्त वगैरे विचारण्याला येत असत. ह्यांचा व महाराजांचा प्रेम जुळण्याचें कारण मागें आलेंच आहे. रूपचंदजी यांचे चिरंजीव कुर्याभाई हेही आपल्या पित्याजवळ ज्योतिष, संस्कृत वगैरेचा अभ्यास करीत असत. महाराजही ग्रंथपरिशी-लन करण्याकरितां माधानाहून भलत्याच वेळीं रात्रींअपरात्रीं एकटेच यांच्या घरीं येत. बरोबर कोणीही नसे. कधी कधी कुर्याभाई निजले असतांना महाराजांनीं त्यांच्या दाराबाहेर उभें राहून विनोदानें भिकाऱ्या-सारखें ओरडून भाकर वाढा म्हणावें; तें ऐकून कुर्याभाईंनीं दार उघडून महाराजांस घरांत घ्यावें.

या खेळकर व विनोदी स्वभावाला अंतर्निष्ठपणा, विदेही वृत्ति, द्वंद्व-सहिष्णुता इत्यादि गुणांचें साह्य उपजतच असल्यामुळें यांची चर्या मोठी विचित्र बनली होती. खाण्यापिण्याची बेपर्वा, भजनपूजनाची आवड, शास्त्रमर्यादेचें पालन, विद्येचा हव्यास, विनय व सौजन्य इत्यादि गोष्टी या बालमहात्म्याला खरोखरच शोभा आणीत होत्या. रात्रभर जागणें, अभंग-पदें वगैरे म्हणणें, झाडावर चढून भिनाईचें गाणें ऐकणें, एकदम उठून बाहेर वाटेल तिकडे जाणें, दोन्ही टोंगळ्यांच्या मध्ये, मान घालून बसणें, मान व हात फिरविणें, वारंवार थुंकणें, उगीच ओरडणें इत्यादि प्रकारांचें मिश्रणही त्यांत मजेदार दिसे. पण हे प्रकार पाहून पाटील-बोवांना व गांवांतील अज्ञ लोकांना महाराजांचे टिकाणी वडेपणाचा आभास होत असे. एके रात्री महाराज अभंग व पदें म्हणत असतां घरांत कांहीं वाजलें. महाराजांनीं कोण आहे असें मोठ्यानें विचारतांच घरांत चोर शिरला होता तो पळून गेला. ते दिवशीं सरकारी साऱ्याचे रूपये घरांत होते ते वांचले.

गोंदुजी बापू व त्यांची मित्र मंडळी भिकाभाऊ, केशवरावकाका वगैरे यांचा रात्री भजनाचा निर्यक्रम असे. भिकाभाऊचें घर महाराजांच्या घराच्या अगदीं शेजारीच असे. एके दिवशीं भिकाभाऊ भजनाहून आले व निजून राहिले. ते वेळीं रात्रीचे १२ वाजले होते. कांहीं वेळानें भिकाभाऊ उठून पाहतात तों गुलाबराव तोंडावर पांघरून घेऊन बसले आहेत. हाका मारल्या तरी बोलले नाहीत. नाकाजवळ हात नेऊन श्वास पाहिला तों श्वास बंद होता. तेव्हां घाबरले व चावडीवर जाऊन पाटीलबोवास जागें करून म्हणाले, गुलाबराव कसें करतो पहा. पाटीलबोवा दोनचार माणसें बरोबर घेऊन आले. हा अदृष्टपूर्व प्रकार पाहून पाटीलबोवाही घाबरले. कारण श्वास बंद होत असतो हें त्यांना हा वेळपर्यंत माहित नव्हतेंसें दिसतें. बरोबर आलेल्या माणसांपैकी एक दोघे म्हणूं लागले कीं धैर्य धरा व पाहात बसा. पहाटेचे सुमारे तीन चार वाजतां श्वास सुरू झाला. पाटीलबोवा रागावून म्हणाले “हें काय ढोंग मचविलें.?” महाराजांचे पुंठेंच न बोलतां तेथून उठून गेले. दिवस उजाडल्यावर भिका

भाऊने खुलासा विचारला असता महाराज म्हणाले, मी रात्री प्राणायाम करीत असतो; तेव्हांपासून माडीवर जागा नेमून दिली.

इकडे महाराजांची असामान्य घटना पाहून व त्यांच्या गुणांस लुब्ध होऊन रामचंद्र व विश्राम मोहोड, तुकाराम मोहोड, बळीराम व यादो ठाकूर वगैरे तरुण मंडळी महाराजांचे खेळगडी बनले. सगळ्यांत रामचंद्रा प्रमुख होता. त्यांच्याबरोबर महाराजांनी रात्री भजन करावे. कंठमाधुर्यही उत्तम होतें. केव्हां केव्हां फुगड्या, पिंगा वगैरे खेळ खेळावे व प्रसंगविशेषी खेळगड्यांस माती कपाळास लावावयास सांगून हा बुक्का आहे म्हणावे. त्याला खरोखरच बुक्क्याचा सुवास येत असे. परंतु शेजारी भिकाभाऊची आई पार्वतीबाई रहात असे. ती महाराजांस लेकरू समजून शिव्या देत असे. तिच्या समक्ष एके दिवशी महाराजांच्या सांगण्यावरून खेळणाऱ्या मुलांनी कपाळास माती लावली व बुक्क्याचा सुवास येतो म्हणून सांगू लागले. तेव्हां ती बाई संतापली व हें सगळें ढोंग आहे म्हणून महाराजांस शिव्या देऊं लागली. महाराजांनी तिलाही कपाळास माती लावावयास सांगितलें. ती ऐकेना. व अधिकच शिव्या देऊं लागली. शेवटी कांहीं मुलेंही संतापली व बाईस म्हणू लागली कीं, तूं कपाळास माती लावून पहा व मग वाटेल तर शिव्या दे. तेव्हां तिने कपाळास माती लावतांच उत्तम बुक्क्याचा सुगंध आला. तेव्हांपासून तिने शिव्या देणें सोडून दिलें.

खेळगड्यांस बरोबर घेऊन महाराजांनी कांहीं ढोंगी बायांचीं ढोंग बाहेर काढलीं. माधानास एक बाई आगांत देव आणून घुमत असे. महाराज म्हणाले, तिच्या आंगास काचकुयरी लावा. काचकुयरी लावल्यावर तिचें ढोंग उघडकीस आलें. मग महाराजांनी दोनदोन तास तिच्यासारखें घुमावें व तिची नक्कल करावी. तें पाहून लोकांना मौज वाटे.

यापूर्वी एक वेळ सापत्न आईबरोबर महाराज तरोड्यास गेले होते. तेथें जेवणाचे वेळीं कांहीं कारणावरून सापत्न मामा महाराजांचा छळ करून म्हणाले कीं, हा साधु आहे तर गोठ्यांत धसून शेण खाईल काय ? हें ऐकतांच महाराज उठले व गोठ्यांत जाऊन शेण भक्षण केलें. त्यावेळीं “ तुझ्या घरी शेंपूटही राहणार नाही ” अशी महाराजांची नापवाणी

निघाली व तेथून माधानास परत आले. या वेळेस महाराज कविता करीत होते व या वेळेपासूनच त्यांना ज्ञानेश्वरनामस्मरणाचा छंद लागला. पुढे लवकरच सापत्न मामाच्या घरचीं सगळीं गुरेमाणसें मेळीं व घराचा नाश झाला. माधानासही एकानें महाराजांच्या देवावरील गळती फोडल्या-मुळे “ तुझें नुकसान होईल ” असें महाराज त्याला म्हणाले. त्याप्रमाणें पुढें तिन्हाच्या बिमारींत त्याच्या घरचे सर्वजण मेले.

महाराजांच्या आंगां हूडपणाही मोठा होता. घराजवळ एक मोठी विहीर होती व तींत एक मोठा भुजंग होता. त्या विहिरींत दगडाला घरून महाराजांनीं लोंबकळावें. एके दिवशीं त्याच विहिरींत पडून महाराजांचा हात मोडला. सुदैवानें भुजंग मात्र डसला नाही. यांची तितिक्षा एवढी जबर होती की, आंगांतील कपड्यांत व गळ्याभोंवती असलेल्या दोऱ्यांत असंख्य लिचोड पडणे होते तरी यांना त्यांची परवा नव्हती. ताईनें काढले तेव्हां म्हणाले की, हे मला डसत नाहीत कशाला काढले ? तसेंच निजावयाच्या बिछान्यांत टेंकूण असले तरी तसेंच पडून रहावें उठूं नये.

शके १८१६ च्या फाल्गुनांत (इ० स० १८१५ च्या मार्च महिन्यांत) महाराज काकडा येथें मन्याजी मामाचे लग्नास गेले होते. ते वेळीं ते काकड्यास सुमारें दोनतीन महिने राहिले. महाराजांच्या आर्जाची (बाईची) बहीण एकदां गांवास जाऊं लागली. बाई म्हणाली, गुल्ल्या कांहीं बोलूं नको. महाराज म्हणाले आज नाही गेली तर होणार नाही ! बाई म्हणाली जावो न जावो. तूं कांहीं बोलूं नको. महाराज म्हणाले तिला आज नको जाऊं म्हणून सांग. गेली तर कांहीं तरी नुकसान होईल. हें म्हणणें कोणी ऐकलें नाही. म्हातारी गेली. रस्त्यानें गाडी उलटली व म्हातारीच्या पायाला जखम झाली. काकड्यास असतांना महाराज आखरावर शौचेकडे जात असत. सखु मांगीन त्यांना रस्ता दाखवीत असे. एके दिवशीं एका घराकडे बोट दाखऊन महाराज म्हणाले, इकडे एक घर पेट-

णार आहे. वुसऱ्याच दिवशीं तें घर पेटलें. सखु मांगीनचें घर जवळच होतें. शेजारची गवताची गंजी पेट घेतांच ती रडूं लागली. महाराज म्हणाले, तूं रडूं नको. पेंड्या पेटल्या तरी तुझें घर जळत नाहीं. तिचें घर जळालें नाहीं.

लग्नाच्या विदेची हकीकत:—

बीद काढावयाचे दिवशीं नवऱ्यामुलास घरीं आणण्याची गडबड चालली होती. इकडे महाराजांचें जानवें तुटलें किंवा कोणी पोरानें तोडलें. महाराज बाईस म्हणाले, स्नानास पाणी दे. नवऱ्यामुलास घरीं आणण्याची व महाराजांस स्नानास पाणी देऊन जानवें घालण्याची गडबड एकच झाली. नंतर बीद निघणार म्हणून महाराजांस समजलें. महाराज म्हणाले, एका प्रहरानंतर बीद काढावयास बाईस सांगा. तिकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं. बीद निघाली. बंदुकीची दारू ज्या भांड्यांत होती त्यांत मशालीची ठिणगी पडून दारूचा भडका झाला, त्यांत दोन माणसें मेलीं. दुसरे दिवशीं सर्व वऱ्हाडी गांवोगांव गेले. ते दिवशीं सकाळीं महाराज म्हणाले, आज कोणी तरी विहिरींत पडणार आहे. पूर्व दिवशीं यांच्या बोलण्याचा प्रत्यय आल्यामुळें घरचीं माणसें घाबरलीं. महाराज म्हणाले, घाबरण्याचें कारण नाहीं. आपल्यापैकी कोणी पडणार नाहीं. बाहेरचें माणूस पडेल व जीवंत निघेल. तेच दिवशीं तिसरे प्रहरीं चार वाजतां गोरल्याची पोरगी विहिरींत पडली. पण जीवंत निघाली. दुखापत अगदीं झाली नाहीं.

मन्याजीचे लग्नानंतर दहाबारा दिवसांनीं महाराज वाई व बाजीराव-मामा यांजबरोबर लोणीस गेले व तेथून माधानास परत आले. घरगुती कामकाजाकडे महाराज लक्ष देत नसल्यामुळें पाटीलबोवा नेहमीं जळफळ करीत, नाना प्रकारें बोलत व महाराजांस मारीत. एक वेळ महाराज जेवायला बसले व देवाच्या नैवेद्याकरितां पुरणाची पोळी मागितली. पाटीलबोवा संतापले व लत्ताप्रहार केला. महाराजांनीं तेव्हांपासून उदास वृत्ति धारण केली. कोणाच्याहि ओठ्यावर, नाहीं तर झाडाखालीच पडून रहावें. घरची दिशा पाहूं नये. दोन अडीच महिनेपर्यंत हिंमण-

बेटाचा गीर खाऊन राहिले. पुढें निंबाचा पाला खाऊन रहावें किंवा वाटलें तर काशीबाईच्या घरीं जेवावें. मागितल्याबरोबर मिळालें नाहीं तर जेवूं नये. स्वच्छंदपणानें वागावें. एके दिवशीं बाळिराम भाटाच्या घरापुढें गाडीवरच रात्रभर बसून राहिले. दिवस निघून पाहिलें तर बसलेच होते.

“ लहानबाबा (महाराजांचे मातामह) विहिरित पडून किंवा सर्प डसून मरतील. ” असें एक भविष्य महाराजांनीं मागें लोणीस असतांना ‘ बाई ’ जवळ सांगितलें होतें. तो प्रसंग आतां घडून आला. महाराजांचे राजारामजी मामा यांची एक गया नांवाची मुलगी आहे. तिचें लग्न जुळलें होतें. लग्नाला दहा दिवस असतां महाराजांचे आज्ञे (लहानबाबा) हे अकस्मात विहिरित पडून मरण पावले. इकडे महाराजांस अन्न गोड लागत नसे. वारंवार लोणीस जाण्याची आठवण काढीत. तशांत सौ० गयाच्या लग्नाचें बोलावणेंहि आलें होतें. परंतु लहान वय असल्यामुळें महाराजांची गोष्ट कोणी मनावर घेईना. गोंदुजीबापू व बकारामजी यांची तर महाराजांस लोणीस जाऊं देण्याची अगदीच इच्छा नव्हती. शेवटीं महाराजांची फार उत्कंठा पाहून पाटीलबोवानें (रघुजीनें) त्यांस गाडी बैल देऊन लोणीस रवाना केलें. महाराजांस पहातांच ‘ बाई ’ रडायला लागली. तेव्हां झालेला सर्व प्रकार महाराजांच्या लक्षांत आला. पुढें १५ दिवसांनंतर गयाचें लग्न झालें. त्यानंतर राजारामजीचा भाचा वामन याचें लग्न जुळलें, तेव्हां महाराज बाई-जवळ हळूच म्हणाले, लग्नाहून येतांना नवरा मरंल किंवा तीन महिन्यांच्या आंत तीन जीव जातात. पण ही गोष्ट तू कोणाला कळवूं नकोस. म्हणतील कीं लग्नाला मोडा घातला. पुढें लग्नानंतर तीन महिन्यांत घरचीं तीन माणसें मेलीं.

महाराजांच्या आजोळचीं सगळीं माणसें मानभावाची अनुयायी होतीं हैं मागें सांगितलेंच आहे. त्या वेळीं महाराज लोणीस असतांना कारंजकरबोवा म्हणून मानभावांचे महंत तेथें आले होते. हे वयोवृद्ध असून पूर्वभ्रमांत चांगले विद्वान ग्राहण होते. महाराजांनीं धर्मजिज्ञासेनें

त्यांचा मंत्र घेतला व मानभावांचा नवप्रकरण नांवाचा ग्रंथ दोन दिवसांत पाठ केला. गुरूला भिंगारकरी टीकेवरून गीतेचे दोन चार अर्थ करून दाखविले. सामवेदांतला कांहीं भाग म्हणून दाखविला व नाकांतून गायनाचे सूर काढले. ही अद्वितीय मेधा पाहून कारंजकरबोवांना फार संतोष वाटला हे निराळे सांगावयास नकोच. ह्या वेळीं महाराजांचें वय सुमारे तेरा वर्षांचें होतें.

ह्याच वेळीं महाराजांनीं ख्रिस्ती धर्माचें एक पुस्तक पाद्री लोकांजवळून सव्वा रुपयाला विकत घेतलें होतें. यावरून त्यांची सर्व धर्माचे ठिकाणीं समानबुद्धि ठेवण्याची प्रवृत्ति पहिलेपासून दिसून येते.

इकडे माधानला महाराजांनीं मानभावाचा मंत्र घेतल्याची गोष्ट समजली. पाटीलबोवा वगैरे सगळीं घरचीं माणसें मानभाव मताच्या पहिलेपासूनच विरुद्ध. त्यांना हे खपलें नाहीं. लोणीच्या मंडळीवरहि त्यांचा रोष झाला व पाटीलबोवा रागानें महाराजांस माधानास घेऊन आले. महाराजांनीं येतांना मानभावाचे देव वगैरे बरोबर आणले होते व मानभावाच्या मंत्राचा जप, त्यांच्या शास्त्राचें अध्ययन, हरिविजय ग्रंथाचें श्रवण वगैरे मोठ्या निष्ठेनें चाढू ठेवलें. बेडूक, सर्प वगैरे फिरत असत अशा ठिकाणीं बसून पंधरापंधरा गाठ्या महाराज जपत असत. परंतु पुढें बुद्धीला थूक दिसून आल्यामुळे एकट्या महाराजांनींच ह्या मताचा मोड केला ती इर्काकत पुढें येईल.

इकडे महाराजांच्या स्वच्छंदी वर्तनास आळा घालण्याविषयी पाटीलबोवांची खटपट चाललीच होती. सुमारे दीड वर्षांपूर्वी माधानच्या शाळेवर रामराव बळवंत म्हणून एक सुशील व सत्वस्थ गृहस्थ मास्तर होऊन आले होते. त्यांच्याकडे एके दिवशीं पाटीलबोवा महाराजांस घेऊन गेले व कांहीं तोंडी हिशेब, पाढे वगैरे शिकवा म्हणून म्हणाले. रामरावांनीं महाराजांस कांहीं तोंडी हिशेब सांगितले ते यांनीं तेव्हांच पाठ म्हणून दाखविले व आणखी सांगा म्हणाले. याप्रमाणें दोनतीन वेळ झाले तेव्हां इतर मुलांचा खोळंबा होऊं नये म्हणून आज इतकेंच पुरें, उद्यां आणखी सांगूं असें रामराव म्हणाले. दुसरे दिवशीं मोगुन सका-

ळीच महाराज रामरावांकडे जाऊन तोंडी हिशेव शिकवा असें म्हणू लागले. इतका तत्पर विद्यार्थी पाहून रामरावांसही संतोष वाटला व त्यांनी तोंडी हिशेव, पाडे वगैरे महाराजांस शिकविले व त्यांच्या इच्छे-प्रमाणे शद्वरूपावळीही सांगितली. सांगितलेल्या सर्व गोष्टी एकदोन दिवसांतच पाठ करून मग ' लघुव्याकरण ' सांगण्याविषयी महाराजांचा तगादा सुरू झाला. लघुव्याकरणासही आरंभ झाला. कांहीं नियम सांगितले की यांनी ते तोंडपाठ म्हणून दाखवावे. ही असामान्य प्रज्ञा पाहून हा अवतारी पुरुष आहे असें रामरावांस वाटलें व लोभ जडला. महाराजहि त्यांच्या घरी जाऊंयेऊं लागले.

असा क्रम चालला असतां इ० स० १८९७ चा मार्च महिना आला. या महिन्यांत गांवांत महामारीची साथ येऊन लोक मरूं लागले. तिचा प्रवेश पाटीलबोवांच्या घरी होऊन ८ तारखेस महाराजांच्या सुखाची सावली सारजाताई निजधामास गेल्या. दुसरे दिवशी सौ० मनकरणिका आई (महाराजांची पत्नि) विमार झाली. ती तीन दिवसपर्यंत तशीच राहिली. बाराव्या तारखेस महाराजांचे तीर्थरूप गोंदूजी बापू विमार झाले व त्याच दिवशी संपले. सौ० मनकरणिका आई दुरुस्त झाली.

गृहस्थिति आतां अधिक विस्कळित होत चालली. ती सुधारण्या-विषयी महाराजांची प्रवृत्त इच्छा होती. परंतु सापत्नमातेचा मत्सर, पाटीलबोवांचा रोष व महाराजांचें लहान वय ह्या गोष्टी त्या इच्छेच्या आड येत होत्या. महादेवाच्या देवळांत लक्ष्मणभट्टजीकडे जाऊन बसण्याचा महाराजांचा क्रम होताच. तेथें एके दिवशी पाटीलबोवानें घरी आणून ठेवलेला ४० तोळे सोमल आणून महाराजांनी भक्षण केला व निश्चेष्ट पडले. रामचंद्रबापूस ही गोष्ट कळल्यावर महाराजांस ते आपल्या माडीवर घेऊन गेले. पाटीलबोवासहि ही गोष्ट कळतांच ते रामचंद्रबापूचे माडीवर आले व रात्रभर महाराजांजवळ जागत बसले. पहाटेचे चार वाजतां महाराजांनी तूप प्यावयास मार्गितलें, व तूप पाजल्यानंतर महाराजांनी कड परतला. पाटीलबोवा म्हणाले, एवढ्या अनर्थांतून हा

वांचला त्याअर्थी हा सामान्य मनुष्य नव्हे. तेव्हांपासून पाटोलबोवा महा-
राजांस वाटेल तसें वागूं देत. सोमलाच्या भक्षणानें महाराजांस दाह फार
झाल्यामुळें दोनदोन गुंड पाणी ते पीत असत.

रामराव मास्तरच्या येथें महाराजांचे जाणेयेणें आतां वारंवार होऊं
लागलें. रामरावांची पत्निही फार सुशील व साखी होती. एके दिवशीं
तिला रामराव म्हणाले, आपल्यास पुत्र नाही तर याच मुलास आपण पुत्र
मानल्यास काय हरकत आहे? हा मुलगा मोठा लोकोत्तर दिसतो. हा
आपल्या घरीं आला म्हणजे त्याच्या खाण्यापिण्याची चांगली व्यवस्था ठेवा.
व तो जें मागेल तें त्याला करून देत जा. तेव्हांपासून उभयतांचा महा-
राजांवर प्रेम जडला, महाराजहि रामरावांस 'ताता' व त्यांच्या पत्नीस
'आई' म्हणूं लागले.

महाराजांची हरिहरोपासना आतां विशेष प्रादुर्भूत झाली होती.
एकादशी, सोमवार तर पूर्वीपासून करीत होतेच. आतां माघवद्यंतीला
शिवरात्रीचे उपवास व श्रावणवद्यंतीला श्रीकृष्णजन्माष्टमीचे उपवास वगैरे
करूं लागले. शिवाराधन व श्रीकृष्णलीला यथामांग करण्याजोगा पुराण-
प्रसिद्ध प्रदेशहि जवळच दोन मैलांवर देऊरवाड येथें होता. आसमंतांतील
अपर जान्हवीच अशा पयोष्णीचा प्रवाह, नृसिंहमंदिर, सोमतीर्थ सिद्धेश्व-
रादि स्थानें, जवळ दिसणारी विंध्यपर्वताची ओळ, भैरवाचा पट्टाड,
काशीतलाव, इत्यादि निसर्गसिद्ध गोष्टींनी त्याला शोभा आणली होती.
व आतां सारखा, सामान्य जनतेच्या पायरवानें तेव्हीं तो रुळलेला
नसल्यामुळें प्रतितपोवनच बनला होता. त्याठिकाणीं रात्रौ महाराजांनीं
कधी एकटें व कधी रामचंद्रबापूस बरोबर घेऊन जावें, पूर्णेंवर धैति-
बिस्त क्रिया कराव्या, व एकांतांत योगाची आसनें करावी किंवा समाधी-
सुखाचा अनुभव घ्यावा, अथवा स्तुतिस्तोत्रादिक म्हणावे किंवा सुस्वर
कंठानें भजन करावें. केव्हां केव्हां इतर खेळगड्यांसहि महाराजांनीं बरो-
बर न्यावें, 'एको' Echo म्हणावे, फुगड्या पिंगा वगैरे खेळ खेळावे,
घरून सिदोन्या बोलवाव्या व काला वगैरे करावा.

महाराजांबरोबर फुगड्या किंवा पिंगा खेळणें ही सामान्यांच्या

गोष्ट नव्हती. खेळ प्रहर प्रहर सारखा चालत असे. व मध्यंतरी महाराज हात सोडीत नसत. त्यामुळे जोडीदार थकून जाई. अशी चाळीस चाळीस माणसे खेळतांना बसून जात. असो. याच सुमारास मानभाव शंकराची निंदा करून शंकर नपूंसक आहे असे म्हणत होते. महाराजांनी त्यांचे सगळे ग्रंथ पाहिले व वादपूर्वक शंका घेऊन रामचंद्राच्या साहाय्याने विषय लिहून काढला. त्याचे उत्तर मानभावांस देतां येत नसे. हा विषय पुढे पत्रांत येणार असल्यामुळे येथे त्याची पुनरुक्ति करीत नाही. याप्रमाणे मानभाव मताचे खंडन केल्यामुळे त्यांच्या विरुद्ध असलेले लोक महाराजांवर प्रेम करून त्यांची चिंता बाळगू लागले.

वरील प्रसंगास महाराजांनी कांहीं अभंगही केले होते. ते परवाच्या चैत्रांत (शके १८३५ इ० स० १९१३) महाराज माधानला असतांना एका मनुष्याने त्यांना सहज म्हणून दाखविले. ते पुढे मागे कोणी प्रमाण समजून फसून नये म्हणून महाराजांनी त्याच वेळीं त्यांवर एक यथार्थ अभिप्रायघोतक सुचना लिहून ठेविली आहे ती अशी:—

“ माधानचे माहादू काका जात मराठी न्हावी यांचे जवळ जे अभंग लिहून दिले आहेत ते मी आपल्या वयाच्या पंधराव्या वर्षी केले होते. आनंद मार्गाचे त्वेषावरही एक अभंग त्यांत आहे. लहान असल्यामुळे त्या वेळीं मला कोणी कवी समजणार नाही म्हणून त्यांवर ज्ञानदेव, तुकाराम इत्यादिकांची छाप घातलेली आहे. ते अभंग असे:—

अभंग १ आधारी त्या चार मातृका असती । देव गणपती स्थापि-
येला ॥ १ ॥ स्वाधिष्ठान चर्की मातृका त्या सहा । ब्रह्मदेव पहा तेथें
असे ॥ २ ॥ मणिपूरावर लक्ष्मीचा पति । मातृका गणती दाहा तेथ
॥ ३ ॥ अनाहत चर्की (कुणवाऊ पाठ—अनुहात) वसे शूळपाणी ।
(कु० पा० रुद्र तमोगुणी) बारा होती स्थानी मातृका त्या ॥ ४ ॥
विशुद्धीच्या खुणा सांगतो मी आतां । मातृका मोजतां सोळा
होती ॥ ५ ॥ आज्ञा चर्की पाही मातृका त्या दोन । सांगितली खुण
ज्ञानेश्वरें ॥ ६ ॥

अभंग २ आधार कमळी (कु० पा० आधार चक्री) जप तो साहाशें ।
स्वाधिष्ठानी असे सहा हजार ॥ १ ॥

टीप—कुणबाऊ भाषेंत साहजार असें होतें. सहासहस्र तो मणिपूरी पाहे ।
(आणिक साहजार मणीपुरी पाहे कुण० पाठ) तितुकाची आहे अनाहतीं
॥ २ ॥ (अनुहात कु० पा०) विशुद्धीचा जप सहस्र तो एक । आज्ञाचक्रीं
देख द्विसहस्र ॥ ३ ॥ (दोन हजार कु० पा० ' दोन हजार ' कुणवी भाषेंत
चालीवर म्हणतां येते.) ज्ञानदेवपायीं सर्व हा पसारा । पाहे गुरुपुत्रा याच
देहीं ॥ ४ ॥ (देहावरी कु० पा०)

पुढील अभंगांत चुक्या अतीशय आहेत. पण त्या दुसऱ्याच्या
ग्रंथांतून भाषांतर करून हा अभंग म्हणणाऱ्याच्या आवडीसाठी केल्या
आहेत:—

अभंग ३ आधारींची मुद्रा जाणावी खेचरी । पहावी भूचरी स्वाधि-
ष्ठानी ॥ १ ॥ मणिपूरावर मुद्रा चराचरी । वसे अगोचरी बनाहतीं
॥ २ ॥ (अनुहात कु० पा०) विशुद्धीची मुद्रा अलक्ष्य देखावी (ओळ-
खावी. कु० पा०) असे स्वानुभवी आज्ञाचक्री ॥३॥ ज्ञानेश्वर कृपे आहे
किंवा नाही । शोधूनीयां पाहां गुरुपुत्रा ॥४॥

टीप—स्वानुभवी नांवाची मुद्राच नाही. मुद्रा पांचच आहेत आणि त्या
एकाच ठिकाणीं करतां येतात. पण एका पायरीवर एक कांहीं तरी असले पाहिजे
असें मूर्खपणाचें अनुमान करून एका एका चक्रावर ह्या मुद्रा ग्रंथकारानें बस-
विल्या आहेत. या ग्रंथाचें नांव अभिलाख सागर. हा ग्रंथ उदासीकृत आहे.
पाखंडी आहे. चुकलेला आहे. हिंदुस्थानी भाषेंत आहे. मात्रे पुस्तकालयांत
आहे. ग्रंथकर्त्यास अनुभवही नाही. असें असूनही मी जो हा अभंग जोडून दिला
होता तो म्हणणाऱ्याला वाद करण्यासाठी जोडून दिला होता. यावर एकनाथांची
छाप घातली होती. ती बदलून आतां तातांची घातली आहे. पण हा अभंग
माझ्या समोर किंवा माझ्या मागे कोणी प्रमाण समजूं नये. छापही चित्यच घातली
आहे. “ ज्ञानेश्वर कृपे आहे किंवा नाही । शोधूनीयां पाहां गुरुपुत्रा ॥ ”

आनंद मार्गावर कडी करण्यासाठी Idealistic non-booking
पुना

दत्तात्रेय कृष्णाचें स्मरण करतो हें सिद्ध करण्याकरितां एक अभंग लिहून दिला होता. ह्यांत अत्यंत विप्रलिप्सा आहे. पण तें जशास तसें आहे. कारण आनंद मार्गांत भयंकर विप्रलिप्सा आहेत. तेव्हां हा अभंग 'वर्क्स' मध्ये न आणतां वर्किंग चरित्रांत घ्यावा. यांतील संवाद वगैरे खरा नाही. आनंद मार्गांयांना हा अभंग कबूल आहे तथापि छाप त्यांना आवडत नाही. ते म्हणतात की आमचेकडील माणसाची छाप असावी. हें महादकाका सांगतात. तो अभंग हा:—

यदुराजा म्हणे दत्तात्रयाप्रती । सांगा मजप्रती गुह्यज्ञान ॥ १ ॥ सत्य
वस्तूचीया दावा मज खुणा । त्यानें माझ्या मना होईल शांती ॥ २ ॥
धन्य धन्य राया पुसीला प्रकार । सांगतो निर्धार एकचित्तें ॥ ३ ॥ तुका म्हणे
ऐसें दत्तात्रय बोलती । अजरामर सिद्धांती जाऊनि पाहे ॥ ४ ॥
' अजरामर ' यावर टीप:—

अजरामर सिद्धांत हा आनंद मार्गांचा एक ग्रंथ असून त्याचा प्रति-
आयडियल विप्रालिप्सात्मक अशुद्ध संस्कृत ग्रंथ मी लिहिला होता. तो
बाळिराम भाऊ ठाकूर यांच्या हातानें ब्राह्मणवाड्याच्या माधवरावानें
ठेवून घेतला. पुन्हा दिला नाही. याप्रमाणेंच वरखेडाहून आलेली
माझी जुनी उपनिषदाची लिखित वही करसगांवच्या गणपतराव मालव-
कारानें मागून नेली. असून दिली नाही. आणखी एक गोष्ट लक्षांत
ठेवावी. मानभाव लोकांनीं आपलें अन्यव्यावृत्ति प्रकरण संस्कृत करून
वज्रसूचि उपनिषदांत घुसडून दिलें आहे. ते श्लोक छापिल प्रतीत
नाहींत. श्लोक व्याकरणानें अशुद्ध आहेत, ते त्या लिखित वहीत हांते.
आणखीही कोठें मानभावाचे लिखित वज्रसूचि उपनिषदांत सांपडतील.
या उपनिषदांत जातीची निंदा असल्यामुळें मानभाव याला जवळ ठेवात
असतात. आणि त्यांत त्यांच्या शास्त्राचे केलेले श्लोकही घुसडलेले असतात.
ते श्लोक येणेप्रमाणें:—

कर्मयोगी देवयोनी अंतरालं सुरालयं । सत्य वैकुण्ठ कैलासं क्षिराब्धि

भैरवस्तथा ॥ विश्वरूपं च चैतन्यं एतन्मायास्वरूपकम् । मायापरं भवे-
द्ब्रह्म तत्परं केवलं विभु ॥

ब्रह्माच्या पलीकडे कांहीं नाही हा सर्व उपनिषदांचा सिद्धांत असून येथे भलतेंच सांगितलें आहे ह्मणून व मला माहीत असल्यामुळे येथे क्षेपकवाद मी निर्धास्तपणें अंगीकार करतो. याचप्रमाणें “ साजन मजवर रसून गेला हा जीव झाला वारा ” इत्यादि पदे त्यांनी आपल्या शास्त्राप्रमाणें रचून त्यांवर सनातन कवींची नांवे प्रसिद्ध होण्यासाठी टाकली आहेत. अशीच चुकी आनंदमार्गाचेहि हातानें झाली आहे. आणि कित्येक लोकांनी तर तुकारामाचे अभंग घेऊन आपली नांवे टाकली आहेत. तेव्हां या भयंकर प्रमादांत कोणी फसूं नये. ”

उपनिषदासारख्या गहन विषयांत अकुंठित वावरणारी विशाल बुद्धि-
मत्ता जवळ असूनहि मोठेपणाच्या वृत्तीचा या बालवृहस्वर्तीला स्पर्शही झाला नाही. बालवृत्तीची याला मोठी आवड. घावणें, पळणें, ओरडणें, कोयाळ भिंगरी खेळणे, फुगड्या पिंगा खेळणें इ० प्रकार चालूच होतें. धर्मजिज्ञासेनें कोणत्याहि धर्माची व पंथाची मते समजून घेण्याचा महाराजांचा क्रमहि चालूच होता. त्यांतल्या चांगल्या गाष्टींचे लोक अनुकरण करित असले तर हरकत न घेतां वेदबाह्य गोष्टींचें मात्र महाराजांनीं खंडण करित चालावे. एकनाथपंत बाराहाते म्हणून एक थिभोसाकिष्ठ ब्राह्मणवाड्यास मास्तर होते. त्यांच्याशीं संभाषण करून महाराजांनीं शंका प्रतिसंका कराव्या. व योगशास्त्र विषयक चर्चा करावी. चांदूर बाजार येथील कुर्याभाई हे द्वैतवादी होते. त्यांस परमामृत, पंचदशी वगैरे सांगून महाराजांनीं अद्वैतमतांत आणलें. ‘ अमोघ निरूपण ’ म्हणून जें प्रणवात्मक प्रकरण सूक्तिरत्नावलीच्या द्वितीय यष्टींत छापलें आहे तेंहि याच वेळीं महाराजांनीं लिहून काढलें.

खेडवळ लोकांना सुधारण्याचा महाराजांचा प्रयत्नहि मधून मधून चाललाच होता. त्यांस वेदान्ताची कल्पना देण्याकरितां महाराजांनीं ह्यावेळीं “ ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या ” ह्या विषयावर एक निबंध लिहिला होता तो असा:—

हरिः ॐ तत्सत् श्रीगुरुज्ञानेश्वरप्रभु सच्चिदानंद सद्गुरुमूर्तयेनमः

हे सभासद मायबापांनीं, आपण बुद्धिदायक होऊन हा लेख शेवटास न्याल अशी आशा जाणून हा वेडावाकडा निबंध आपणासमोर मांडीत आहे, त्याचे यशस्वी तुमचे तुम्हीच आहांत. आतां 'ब्रह्मसत्यं' याचे विवरण. सत्य म्हणजे नियमित. तें असें:—तिन्ही कालांचे ठायीं व्यापलेलें असून अक्षयीं असणारें सत्य हेंच ब्रह्म होय. परंतु त्याकडे आपण लक्ष न देतां जगांतील अनियमित वस्तूंकडे जाऊन हें माझें गृह, ही माझी दारा, हें माझें शेत, ह्यांकडे वळतो. परंतु हें माझें माझें म्हणणारा असा विचार करीत नाहीं कीं हा माझा देह नियमित वा अनियमित ? नियमित म्हणावा तर हा देह मातृगर्भात धारण होऊन जन्म घेतो. व दिवसेदिवस वाढ घेऊन शेवटीं वार्षिक्यहि प्राप्त होतें. असें हें पंचतत्वात्मक शरीर तो माझें माझें म्हणत आहे. पण तें शरीरच वार्षिक्यपावून अनियमित ठरत आहे. तर जगांतील जेवढ्या वस्तु तेवढ्या नियमित कशावरून ? त्याहि अनियमितच होत. तसेंच वस्तूचें नाम. हें नाम पहा. जन्मतांच नाम ठेवतात. तें नाम घेतल्याबरोबर त्याचे मनावर हाक मारल्याची प्रवृत्ति होऊन 'ओ' देण्यास तयार असतो. तसेंच कांहीं वर्षांनीं दुसरें नाम ठेविलें असतां मग त्या नामाची मनावर प्रवृत्ति होऊन 'ओ' देत असतो व पहिल्या नामाचा विसर पडतो. म्हणून हें नाम सत्य मानतां येत नाहीं. जर आपलें नांवच आपणास सत्य मानतां येत नाहीं तर जगांतील वस्तूंचीं नांवां तरी सत्य कशीं मानावीं ? मानतांच येत नाहीत. म्हणून जगत् हें मिथ्या आहे. तर मिथ्या अगर अनियमित वस्तूंकडे लक्ष न देतां सत्य वस्तूंकडे लक्ष द्यावें. सत्य वस्तूंकडे लक्ष दिलें असतां आपण या भवसमुद्रांतून पार पडूं व जन्म घेतल्याचें सार्थकहि होईल. म्हणून सर्वांनीं गुरूला शरण जाऊन आज्ञा पाळून व वचनावर विश्वास ठेवून सत्य वस्तूविषयीं विचार विचारून त्याप्रमाणें वागावें. व आपणाकडून झाल्यास दुसऱ्याचीही मनें वळवून सत्य वस्तूंकडे लावावी. तें केलें जनाला बोध होऊन परमार्थही घडण्याचा संभव आहे. असा हा लेख आपण बुद्धि देऊन मज अज्ञानाकडून करविला व तुमचा तुम्हीच

शेवटास नेला ह्यांत माझी बुद्धि ती कोणती ? ती तुमचीच होय. वेडा-वाकडा लिहिला । परी तुमचा म्हणविला ॥ या अज्ञान बालकानें आपणा-समोर जो हा लेख ठेविला त्यांत वाक्यांच्या व अशुद्धांच्या व भलतेंच कांहीं बोलण्याच्या चुक्या पुष्कळच आहेत. हें कांहीं लिहिणें नको. कारण मी कधी निबंध लिहिला नाही मग चुक्या असणारच.

हरिः ॐत्सत श्रीगुरु ज्ञानेश्वरप्रभु सद्गुरुनाथार्पणमस्तु.

बलगांवास गोपाळदास म्हणून एक वैरागी आहेत. त्यांचा अलीकडे महाराजांनी अनुग्रह घेऊन वारंवार त्यांच्या दर्शनार्थ जंजं लागले. व स्वतः केलेल्या नवीन कवितांवर गोपाळदासांचा छाप देऊं लागले.

वेदांतविषयपासून तों बायकांच्या पुशा आदित्यवाराच्या कहाण्यापर्यंत व सामगायनापासून तों शाहीरांच्या डफगाण्यापर्यंत महाराजांची ित्तवृत्ति सारखीच रंगत असे व शुद्धभाव, शुद्ध आचरण, वैराग्याचा भर, भगवत्प्रेमाची चटक, इत्यादि गोष्टींनी त्या रंगेलपणाला भारदस्तपणा येऊन दुसऱ्याच्या मनावर त्यांची छाप बसत असे. महाराजांची कवित्व स्फूर्तिही विलक्षण होती व अभंग, पदे, गाणी वगैरे वेळोवेळी यांच्या प्रासादिक वाणीतून निघत असत. कवितांवर छाप बहुतेक ज्ञानेश्वर महाराजांचा असे. यावेळचे महाराजांचे दोन अभंग सांपडले आहेत. ते असेः—

“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” या ब्रह्मसूत्रावरील अभंगः—विवेक वैराग्य शमादि षडंग । मोक्षइच्छासंग चतुर्थक ॥ १ ऐसी चारी जेणें साधिली साधनें । तयातें वदणें अधिकारी ॥२॥ अधिकार पूर्ण आलियानंतर । ब्रह्मइच्छातुर होणें लागे ॥३॥ प्रयोजन हेतु कैवल्याची ठेव । स्वामी ज्ञानदेव परब्रह्म ॥४॥

“ जन्माद्यस्य यतः ” यावर अभंग टीकाः—

विश्वाची उत्पत्ति स्थिति लय तिन्ही । होती ज्यापासून तेंचि ब्रह्म ॥१॥ ऋण्यजुर्वेदी भृगूपनिषदी । श्रुती अदुवादी होंचि तत्व ॥ २ ॥ ब्रह्म तें कारण बार्थ सर्व जग । चैतन्य सुबग एकाएक ॥ ३ ॥ जाणुनी तयातें

हरी सर्व कामा । तरी आम्मारामा पावशील ॥ ४ ॥ जीवन्मुक्तिमुख
अद्वैती स्वानंद । ज्ञानदेवबोध गुरुमूर्ति ॥ ५ ॥

बऱ्हाडी भाषेतही महाराजांनी यावेळी केलेली कांहीं कविता होती ती आतां सांपडत नाही. देवळांत लक्ष्मण भट्टजी जवळ बसण्याचा यांचा क्रम सुरूच होता. भट्टजीची इच्छा असल्यास फुरसतीच्या वेळांत महाराजांनी त्यांना लावण्या म्हणून दाखवाव्या. पाटीलबोवांना हें आवडत नसे. ते संतापून महाराजांस शिव्या देत. एक वेळ लक्ष्मण भट्टजीच्या आग्रहावरून महाराजांनी नवीन लावणी करून म्हटली व पाटीलबोवांच्या भीतीनें शेवटील कडव्यांत अनंतफंदीचें नांव मोठ्या खुशीनें भासविलें. या लावणींत भगवत्प्रेमाच्या वियोगोपलालन दशेचें किंवा विरह दशेचें वर्णन आहे. ती लावणी अशी:—

सखुबाई मजविषयी कसे कोपले गडे नारायण । चातकपक्षापरी लक्ष
सखयाकडे रात्रंदिन ॥ जसा बाळुवरी मासा तळमळ करितो उदकाविण ।
तशी गत मजला झाली कधी भेटल गडे मनमोहन ॥चाल॥ सखयावांचुने
जीव झाला पिसा । कधीरे भेटशील सख्या राजसा । नेत्रांतुनि अश्रु वाहे
पसपसा । धरणीवर लोळेरे ढसढसां ॥ टीप ॥ असा कसा वनवास मला
त्यां दिधला हो श्रीहरी । दुःखसागरामधें बुडाली बाई मी ग सर्वापरी ।
सखा नव्हे दुसमान होता पूर्वीचा शवेकरी । सण वक्ष्याचा नागपंचमी
कां नाही आला घरी ॥ १ ॥ सखुबाई मजला आतां ग धीर नाही धरवत ।
कोठवरी दम सोसावेग झाले दुःखाचे पर्वत । प्राणसख्याला कशीहो
माझी पडली नाही मुरवत । रात्रंदिवस जैसा प्राणाला हो करवत ॥ चाल ॥
बाई मी झाली हो क्लेशांकित । हरणी पाडस चुके तद्वत । सख्याला
कोणि कराना श्रुत । कांता मी तुमची हो असे भयभित ॥टीप॥ असें कोणी
जाउन सांगा देउनियां भखरी । असें वाटतें मला कीं जाऊन बसावें
पंढरपुरी ॥ सखा० ॥ २ ॥ तुझे स्मरणें वारंवार मन झालें ग चंचळ ।
जसा कोणाचा पैसा हारपतो मन होतें वीकळ । तशी गत मजला झाली
कधी भेटल हा घननीळ । असें वाटतें मला कीं सख्याचे तुटलेसे तीळ
॥ चाल ॥ मजला निजध्यास भवघा वेळ । सख्याची सय होते पळपळ ।

सखयाला कोणि धाडाना मुळ । मजला ठाऊक नाहीं ग याचें स्थळ ॥ टीप ॥ अशी सुंदरा हळहळीत उभी राहुन बंगल्यावरी । असें वाटतें मला की आतां उरी मारावी ग सुरी ॥ सखा नव्हे ० ॥ ३ ॥ चिंताग्रस्त वृत्त नारीनें देवावर भार घातला कसा । दृष्टि देखिला सखा तेव्हां नारीसी आला भरंवसा । पंचारती करून ववाळू मग आपुले हो रात्रसा । तिचा निश्चय हरिपार्यी तिजला न पावल कसा ॥ चाल ॥ जडो सुखशयनी प्राणेश्वर । सुटले मग प्रेमाचे हो पाझर । तेव्हां ते अबला झाली स्थिर । सखयासंगें लोळावें क्षणभर ॥ टीप ॥ नागपुरी छंद करी फंदी अनंत संगमतिरी । पेशव्यानें पोशाख दिल्ला पुण्यामधीं भरजरी ॥ ४ ॥

महाराजांची सर्वज्ञता जसजशी दिसूं लागली तसतशी कांहीं मंडळींची जिज्ञासाही वाढत चालली. टाकळखेडचा एक गृहस्थ महाराजांजवळ नेत्रयोग शिकण्यासाठीं राहत असे. तो म्हणे हे वाटेल तसे चमत्कार दाखवितात. त्यामुळें रामचंद्रबापूसही योगजिज्ञासा उत्पन्न होऊन ते महाराजांजवळ पातंजल योग शिकूं लागले. सखाराम आपा वैद्यकी शिकूं लागले. वैद्यकीची एक पेटीच महाराजांनीं केली होती. लावण्या वगैरे शिकण्याकरितांही कांहीं मंडळी येत होती.

रामराव मास्तरचा व महाराजांचा घोडा अधिकाधिक वाढत चालला. त्यांच्या घरी जाऊन महाराजांनीं वृंदावन सारवून घ्यावें, अभंगपदें म्हणावीं, आईला भातकें मागावें व तिला प्राकृत गीतेच्या ओव्या वगैरे सांगाव्या. आईनेंही महाराजांबरोबर फुगड्या खेळाव्या व देवनाथांची पदें वगैरे म्हणूं लागावें. रामरावही महाराजांबरोबर कधीं कधीं फुगड्या वगैरे खेळूं लागत. याप्रमाणें रामरावांचा व त्यांच्या पत्नीचा प्रेम महाराजां-विषयीं उत्तरोत्तर वाढत चालला.

ताई व गोंदुजबापू संपल्यावर सापत्न आईच्या मत्सराला अधिक जोर आला व ती आतां महाराजांस विषप्रयोग करण्याच्या खटपटीस लागली. ही तिची खटपट कानांवर आल्यमुळें या पुढें घरांत राहणें बरें नाहीं असें वाटून डोक्यावर पुस्तकांची पेटी घेऊन महाराज घराबाहेर पडले

व चावडीवर जाऊन पाटीलबोवास सर्व सांगितलें. नंतर रंगुबाईने महाराजांचा हात धरून घरी नेलें व माझ्या घरी राहून मीठभाकर अनुकूल असेल ती खा म्हणाली. तेव्हांपासून रंगुबाई, सावित्रीकाकू, रामचंद्रभाऊ किंवा काशीबाई यांतून कोणाच्याही एकाच्या घरी महाराजांनी जेवात्रे. काशीबाईची आई व महाराज एकाच ताटांत कधी कधी जेवीत असत.

पुढें चातुर्मास्याच्या एका एकादशीस रडकीनच्या (हें एका बाईचें नांव आहे.) आंगणांत चुलीपाशी महाराज फराळ करीत बसले होते. तेथें रंगुबाई व कांहीं बाया आल्या व रंगुबाईने “जनस्तंभाची गाडी सजविली मनवारुलहरी । लाविली घडचक्रदोरी ॥ पंचरंगाचे पडदे सोडिले दशाखंडक्यावरी । चांदवाशोभे जरतारी ॥” इ० हें पद म्हटलें. तें वेळीं फराळ करतांना नेहमीच्या संवयीप्रमाणें महाराज हात हालवीत होते. ते बंद करून वरील गाणें महाराजांनी पुन्हां रंगुबाईकडून म्हणाविलें. व अर्थ तिला समजाऊन दिला. तेव्हांपासून हळूहळू परमार्थज्ञानाविषयी रंगुबाईची आभिरुची वाढू लागली. तेथून लवकरच वैशाखशुद्ध ९ मीस अरुणोदयी रामचंद्रभाऊ, विश्रामभाऊ, रंगुबाई, वगैरे आठदहा मंडळींस महाराजांनी मंत्र दिले. ज्याचें आचरण चांगलें असे त्यालाच महाराज मंत्र देत. हा वृत्तांत इ० स० १८९८ च्या आरंभीचा आहे.

मित्रमंडळींस देऊलाड्यास नेऊन काला वगैरे करण्याचा महाराजांचा क्रम चालूच होता. एकदां महाराजांनी देऊरवाड्यास विठ्ठल मंदिरांत काला केला. कांहीं मंडळी मागाहून सोमतीर्थावर जाऊन वाट भुलली व परत आली. पुढें कार्तिकांत महाराजांनी एक मोठा काला सोमतीर्थावर केला. त्याची तयारी एका महिन्यापासून चालली होती. महाराज निरनिराळ्या पदार्थांचीं नांवां सांगत होते व रंगुबाई ते पदार्थ तयार करून ठेवीत होती. काला पहाटेच्या वेळीं सुमारे तीन चार वाजतां झाला. मंडळी नेहमीचीच सुमारे पांचसात जग होत. कात्याचे वेळीं नवीन अंभंग वगैरे महाराजांनी म्हटले. ते रामचंद्र बापूने लिहून घेतले.

१ रामराज मास्तरांची पत्नि. २ हे अंभंग मिळाले नाहीत.

काला घरी नेण्याची महाराजांनी सर्वास सक्त मनाई केली होती. दिवस उजाडतांच सर्व मंडळीसह महाराज माधानास निघून आले. सकाळी गांवांतली ब्राह्मण व इतर मंडळी तेथे गेली तेव्हां पुष्पहार गुलाल वगैरे त्यांना दिसले व हा आनंद आपल्यास पहाण्यास मिळाला नाही म्हणून फार प्रस्तावले. पुढे या काल्याची कीर्ती आसपासच्या गांवांत पसरली.

असो. महाराज पुन्हां मधून मधून घरी जाऊ लागले. महाराजांची पान्ति सौ० मनकरणिका आई ह्यावेळी बारा तेरा वर्षांची होती. अज्ञान वयांत आली नव्हती. तथापि सगळ्यांच्या समोर महाराज तिला “ मनकरणिका ” म्हणून मोठ्याने हांक मारीत व पाणी वगैरे मागत. तिने मात्र मुक्तायानेच पाणी वगैरे घ्यावे व स्वयंपाक करून जेऊं घालावे तिच्या शिक्षणाची काळजी महाराज उत्तम घेऊ लागले. रामचंद्र भाऊ कडून तिला लिहिणे वाचणे शिकविले व व्यंकटेशस्तोत्र, शिवलीलामृत, वगैरे नित्य पठणाचा नियम लाऊन दिला. पुढे ज्ञानेश्वरीहि नित्य पठण करण्यास सांगितले.

महाराजांनी सकाळी थंड पाण्याने स्नान करून भगवद्गीता, सतशती, तुळशी महात्म्य वगैरे म्हणावे. मानसपूजा करावी. मानसपूजा करते वेळी बुक्याचा मधुर सुगंध सुटत असे. जेवणापूर्वी तीर्थ करून घेणे व भोजनोत्तर प्रहर प्रहर नमस्कार करणे वगैरे नियम पूर्ववत् होतेच. मान व हात हालविण्याचाहि प्रकार पूर्ववत् होताच. केव्हां केव्हां हात हालवितांना महाराज अगदी तल्लीन होऊन जात. खांबाला, भिंतीला वगैरे भडाभड हात लागत. प्रसंगविशेषी वस्त्रहि गळून पडे; तरी त्याची परवा नसे. घराजवळच एक निंबाचे झाड होते. कधी कधी त्या निंबाच्या खोडावर महाराजांनी धोतर टाकून त्या खोडाला देव कल्पून रात्रभर पायचेपी करीत बसावे. ते वेळी कांही मंत्र वगैरे महाराज हळूहळू म्हणत असत. कधी महाराजांनी जंगलांत जाऊन धोतराचे कांठ फाडून झाडास बांधावे व त्यांवर बंगळीप्रमाणे दिवसभर झुलत बसावे. केव्हां केव्हां खोलीत समाधी लावून बसावे. ते वेळी महाराजांच्या आंगांतून

घामाच्या घारा चालत व श्वासोच्छ्वास बंद रहात असे. दोन्ही हातांनी चुटक्या वाजवीत गरगर फिरण्याचा क्रम तर विलक्षणच होता. प्रहर प्रहर फिरत राहूनहि थांबल्याबरोबर महाराजांनी स्वस्थ उभे रहावे व सरळ चालू लागवे. खेळकरपणा तर बहुरंगाचा होता. एखाद्या बोळांत महाराजांनी उभे राहून कुठ्यासारखे ओरडू लागवे. म्हणजे पुष्कळ कुत्री तेथे जमा होत व तसेच ओरडू लागत. महाराजांचा पोशाख म्हटला म्हणजे आंगांत एक मळकट बंडी, डोक्यास मळकट टोपी व नेसावयास भले जाड काळेकुशळ घोतर अशा प्रकारचा असे.

शके १८२१ (इ० स० १८९९) च्या चैत्र महिन्यांत सौ० रंगुबाई, नामाभाऊ व सावित्री काकी ही मंडळी कांहीं घरगुती कामाकरिता मंचरपुर सावऱ्यास जाऊ लागली. त्यांजबरोबर महाराजहि गेले. तेथे काम आटपून ही मंडळी आकोटास गेली. तेथे नरसिंग बोवाच्या मंदिरांत सर्वजण दर्शनास गेले होते. त्यांजबरोबर महाराजहि गेले. दर्शन घेऊन महाराज तेथेच उभे होते. सोबतची कांहीं मंडळी देऊळ पहात फिरत होती व रंगुबाई महाराजांस तेथली एक श्रीकृष्णाची तसबीर दाखवीत होती. महाराज उभे होते त्याच बाजूस एक जटाधारी बैरागी अर्ध्यावस्थित पडलेला होता. महाराज त्याच्याजवळ गेले. व त्याच्या दोन्ही पायांचे आंगठे हातांनी धरून जमिनीवर दाबले व लगेच बाहेर निघून गेले; तो बैरागी पटकन् उठून बसला व ' कोन है ' ' कोन है ' म्हणून विचारू लागला. इकडे रंगुबाई महाराज महाराज म्हणून हाका मारू लागली व इकडेतिकडे त्यांस पाहू लागली. " कौन महाराज आये थे " असे तो बैरागी विचारितच होता. महाराज देवळाच्या बाहेर जाऊन उभे होते. तेथून त्यांनी हाताने खूण केल्याबरोबर रंगुबाई व बरोबरची मंडळी बाहेर पडली. " त्याचे आंगठे कां दाबले ? " असे रंगुबाईने विचारले असता महाराज म्हणाले. " त्याचा समाधी चुकत होता म्हणून. " रंगुबाई म्हणाली त्याला आपण पुढे योग कां सांगितला नाही ? महाराज म्हणाले तो वाईट मनुष्य आहे.

आकोटाहून परत आल्यानंतर वैशाख महिन्यांत नृसिंह जयंतांच्या उत्सवाकरितां रामराव व सौ० रंगुबाई महाराजांस बरोबर घेऊन इलिच-पुरास गेले होते. नवरात्रांत अण्णासाहेब देशपांड्यांच्या वाड्यांत आकोट-कर हरिदासांच्या कीर्तनाला रामराव महाराजांस बरोबर घेऊन जात असत. एके दिवशीं कीर्तनांत महाराज झोंपल्यासारखें बसले होते. लोक हंसू लागले. तेव्हां रामराव म्हणाले हंसू नका. हे (महाराज) मोठे विद्वान व सत्पुरुष आहेत. पुढें कीर्तन झाल्यावर हरिदासबुवाबरोबर महाराज कीर्तनांतील श्लोकांथांचें विवरण करूं लागले व हरिदासबुवांनीं म्हटलेले श्लोक तोंडपाठ म्हणूं लागले तेव्हां यांच्या विद्वत्तेविषयी लोकांची खातरी झाली.

पुढें आषाढ महिन्यांत रामचंद्र भाऊस बरोबर घेऊन दुसरे खेपेस महाराज पंढरपुरास गेले. तेथून परत आल्यानंतर आश्विन महिन्याच्या आरंभी सौ० मनकराणिका आईला ऋतु प्राप्त झाला. महाराज स्वतः मुहूर्त पाहण्याकरितां चांदूरबाजारास कुर्याभाईकडे गेले. व वस्त्राचा रंग, वेळा वगैरे सर्व गोष्टींची सर्व प्रकारें शास्त्ररीत्या स्वतः चिकित्सा करून वटभरणाचा मुहूर्त माडीपूर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं ठरविला.

वटभरणाचे दिवशीं नहाणें झाल्यावर ओटी भरावी लागते. परंतु पुन्हां स्नान करावें लागेल म्हणून महाराजांनीं प्रथम देवपूजा आटपून नंतर ओटी भरली.

ते दिवशीं रात्रौ महाराज बाळिराम भाटाचे घरी पोथी ऐकण्यास गेले होते. दोनप्रहर रात्रां लोकांच्या टोंचणीमुळें घरी आले व निजून राहिलें. पाय धुण्याचे वेळीं बायांनीं उठविलें. तेव्हां महाराज म्हणाले, मी सांगतो तसें ही (पत्नि) प्रथम कबूल करील तर मी पाय धुवूं देईन. आई, बाप, घर हें सर्व सोडून परमार्थकरितां माझीच केवळ हिला जरूर असेल तर तसें तिनें बेलून दाखवावें. हें ऐकतांच आई म्हणाली मला मायबापाची व घरादाराची जरूर नाही. परमार्थच पाहिजे. ती असे बोलल्यावर महाराज हंसले व पाय धुवून हार वगैरे घालूं दिला.

पुढें उत्तम पतिव्रताधर्म पाळून व पतीच्या आज्ञेत तत्पर राहून बोलल्या-
प्रमाणें आईनें महाराजांस परमार्थांत कसें साह्य केलें व त्यांच्या गृहस्था-
श्रमास केवढी शोभा आणली हें आगामी वृत्तांतावरून दिसून येईल.

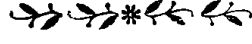
वटभरणाच्या अगोदर जोडा घालणें, विडा खारणें, पलंगावर बसणें
वगैरे गोष्टी महाराज करीत नसत. त्या पुढें करूं लागले. वटभरण
झाल्यावर दोन तीन महिन्यांनीं रंगुबाई एकदां सहजगत्या महाराजांच्या
पलंगावर बसलेली त्यांस दिसली, तेन्हांपासून पुष्कळ दिवसपर्यंत महा-
राजांनीं पलंग वर्ज्य केला होता. अस्तु. याप्रमाणें हें माधान प्रकरण
येथें संपूर्ण झालें.

हरिःॐ तत्सत श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजापणमस्तु.

श्रिज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

सिरसगांव प्रकरण रज ३ रा.

शके १८२१ मार्गशीर्ष. ते शके १८२५ मार्गशीर्ष.

महाराजांचा गृहस्थाश्रम.

श्लोक—इहैवतैर्जितस्सर्गोयेषां साम्ये स्थितमनः
निदोषं हि समं ब्रह्मतस्मान्ब्रह्माणि ते स्थिताः ॥

—श्रीमद्भगवद्गीता—

ओवी—जैसी लेखणी करावी । तैसी आंगोळा चिरावी ।
ऐसी समता होआवी । तै प्रपंची परमार्थ ॥ १ ॥

—श्रीसमर्थ रामदास—

पंचांत राहून परमार्थ करावा हें म्हणणें सामान्य
दृष्टीनें सोपें दिसतें, परंतु त्याला केवढा प्रबल त्याग
साधला पाहिजे हें वर निर्दिष्ट केलेल्या श्रुतिसंत
वचनांत गर्भित केलेलें आहे. गृहस्थाश्रमांत
दानाची फार प्रशंसा सांगितलेली आहे व द्रव्यदा-
नापेक्षां प्रेमदानाची महती शास्त्रांत मोठी सांगितली
आहे. परंतु दातृत्व हा गुण फारच दुर्मिळ आहे.

शंभरांत एक शूर सांपडेल, हजारांत एक पंडित सांपडेल, दहा हजारांत
एक वक्ता सांपडेल, परंतु दाता पुरुष सांपडेल किंवा नाही याची वानवाच
आहे. कारण खऱ्या त्यागावांचून दातृत्व यावयाचें नाही. निस्सीम
भगवत्प्रेमावांचून त्याग संभवत नाही व अंतःकरणांतून रागद्वेष समूळ
गेल्यावांचून भगवत्प्रेमरस ठसावत नाही. म्हणून प्रपंचांत खरा गृहस्थ

सांपडणें अत्यंत दुष्कर आहे असें पर्यायानें ठरतें. पुन्हां “ गृहस्थः स तु विशेषो गृहेयस्य पतिव्रता ” या पाद्योक्त लक्षणाप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीची-हि गृहस्थ म्हणविणाराला आवश्यकता आहे. परंतु सद्विद्याभांडार व पतिव्रता स्त्री ह्या दोन्ही गोष्टींची जोड महाराजांस मिळाल्यामुळें सदृहस्थ पदवी त्यांना ओघानेंच प्राप्त झाली. आतां त्यांचें वय १७-१८ वर्षांचें असल्यामुळें नुकतीच किशोरावस्था=संपून नवयौवनावस्थेला आरंभ झाला होता. या वेळीं सदृहस्थांस शोभणारें सद्विद्यादानाचें पवित्र कर्तव्य त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें चालविलें. स्वजन असो किंवा श्वजन असो तो चांगला मात्र असला म्हणजे झालें, मग आपपरभाव मनांत न आणतां ते सदळ हातानें सद्विद्येचें दान करूं लागले. त्यांच्या घरी ‘ झाब्या ’ नांवाचा कुत्रा होता. तो आतां म्हातारा झाला होता. हा कुत्रा सोम-वारी व एकादशीचें दिवशीं कांहीं खात नसे. हा त्याची हरिहरभक्ति जाणून महाराज त्याच्यावर प्रेम करूं लागले होते. तो कुत्रा शके १८२१ च्या मार्गशीर्षांत दत्तजयंतीच्या दिवशीं मरण पावला. मरणसमयी महाराजांनीं त्याच्या कानांत मंत्रोपदेश देऊन त्याला भाकर, दूध, पेढे खाऊं घातले, भगवद्गीतेचें त्याच्या सन्निध पठन केलें व कर्पूरार्ति ओवाळून त्याला सद्गति दिली.

शके १८२२ इ० स० १९००

सद्विद्यादानाच्या पवित्र कर्तव्यांत महाराजांस साह्य करण्याकरितां रामचंद्र बापू हे अत्यंत तत्पर रहात असत. घरी खाण्यापिण्याची अडचण असतांना घरच्या माणसांचे बोलणें व लोकांचा अपवाद सहन करून त्यांनीं महाराजांबरोबर फिरावें व त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था ठेवावी. भाजीभाकर, भात किंवा शेवटीं चिवडा फुटाणें जें कांहीं वेळेवर मिळेल तें महाराजांस द्यावें. रात्री अपरात्री महाराज सांगतील तें जावें. महाराजांस शौचास स्वतः न्यावें. पावसाळ्यांत महाराजांस झाडाखालीं शौचास बसवून कधी कधी भर पावसाच्या झडीत स्वतः सगळ्या पाऊस आंगावर ध्यावा. कारण महाराज वास्तविधि करीत असल्यामुळें त्यांना तीन चार

तास लागत. चांदूर बाजार, सिरसगांव, खराळ, ब्राह्मणवाडा इत्यादि ठिकाणी डोक्यावर पुस्तकांची पेटी घेऊन खाण्यापिण्याची, झोंपेची उन्हा-पावसाची परवा न करितां बहुतेक प्रसंगी महाराजांबरोबर जावे. व गांवांत वटवृक्षाखाली, बनसोड्याच्या आंब्याखाली, कवठीखाली वगैरे त्यांच्या-बरोबर फिरावे.

महाराजांची पुस्तकाची पेटी मोठी व्यवस्थेशीर असे व तीवरून पुस्तकांची महाराज केवढी काळजी घेत असत हें दिसून येतें. दामण, सुया, वळलेले दोरे वगैरे आवश्यक वस्तू त्या पेटीत असत. पुस्तकांची फाटतूट होणें, डाग पडणें, मळणें वगैरे त्यांना अगदी खपत नसे. शके १८३३ च्या कार्तिकांत महाराज व आम्ही माधानास असतांना मुंबईच्या हेमंत व्याख्यानमालेची कांहीं वर्षांपूर्वीची पुस्तके एके ठिकाणी टांचलेली मला एका पेटीत आढळली. त्यांतील कांहीं मजकूर मी महाराजांस वाचून दाखविला असतां ते म्हणाले 'मुंबईच्या हेमंत व्याख्यानमालेतील अमुक गृहस्थाचे हे विचार आहेत. ही पुस्तके वळलेल्या दोऱ्यांनी एके ठिकाणी टांचलेली आहेत ना ? ' इतकी त्यांची पुस्तकांची जोपासना व ओळख असे. असो.

काशीबाईची मावशी सौ० तुळजा ही खराळ्यास राहात होती. अलीकडे तेथें महाराजांचें जाणें येणें होत असे. तुळजाच्या पतीनें हिरा नांवाची एक वेश्या ठेविली होती. कदाचित् महाराजांच्या योगानें आपल्यास येथून निघून जाण्याचा प्रसंग येईल म्हणून हिरा महाराजांस शरण आली व म्हणाली आपण जें कांहीं करतील तें योग्यच करतील परंतु पुढें माझी गती काय ? तेव्हां महाराज म्हणाले तूं ह्या मनुष्याला सोडून अन्याकडे जाऊं नकोस. ह्याला कशाही स्थिति प्राप्त होवो. ही गोष्ट तिनें आवडीनें मान्य केली, महाराजांचा अनुग्रह घेतला व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची भक्ति करूं लागली. वेश्येचा पतिव्रता धर्म हाच उक्त होय. पद्मपुराणांत म्हटलें आहे " यदधीना यदा वेश्या तदा नान्येन संगता । पतिव्रतेति विख्याता ... । पातालखण्ड अ० १०६ श्लो० ७९. ह्याचें फलही तिला उत्तमच मिळालें. अंतकाली तिनें श्रीज्ञानेश्वर-

महाराजांचें स्मरण केलें, कात्यायनीचा प्रसाद काशीबाईनें आणला होता तो ग्रहण केला, दोन्ही हात जोडून महाराजांस नमस्कार केला व श्री-ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या चिंतनांत तिचें प्राणोत्क्रमण झालें. ही गोष्ट श्री-महाराजास कळली तेव्हां “ अंतकालेच मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति नास्त्यत्र संशयः ॥ अपिचेत्सुदुराचारो भजते माम-नन्यभाक् । सम्यग्व्यवसितोहि सः ॥ ” असे उद्गार त्यांच्या मुखांतून निघून डोळ्यांस पाणी आलें. पुढें तुळजालाही तिचा पती चांगल्या रीतीनें वागवूं लागला. याप्रमाणें महाराजांचें खरा-ळ्यास येणें जाणें असतांना त्यांच्या एकपाठीपणाचें आणखी एक उदाहरण तेथें दिसून आलें तें असें—

रामभट जवळेकर म्हणून एक ब्रह्मण तेथें येत असे. तो एकेदिवशीं सायंसंध्या करीत बसला होता. जवळ महाराज बसले होते. संध्या आटपल्यावर रामभटजीनें “ सरस्वती नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणी । विद्यारंभं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥ ” इ० शंकराचार्यकृत सरस्वती द्वादशनामस्तोत्र म्हटलें. तें ऐकून महाराजांनी तेंच स्तोत्र पुनः सांगून म्हणून दाखविलें. तें ऐकून रामभटजीस यांच्या एकपाठीपणाचें आश्चर्य वाटलें.

रामचंद्राला लेखक करून महाराजांनीं नारदभक्तिसूत्रांच्या प्रथमसूत्रां-तील “ अथ ” शब्दावर ओवीबद्ध भाष्यलेखनाचें काम आरंभ केलें. तसेंच केशवरावकाकाला विचारसागर सांगणें, सौ० मनकराणिका आईला वेदांत, योग, व्याकरण शिकविणें, रंगुबाईला व रामचंद्रबापूला योगाभ्यास व वेदांत विषय शिकविणें, सखाराम आप्पालावैद्यकी शिकविणें अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी इत्यादि निरूपणें सांगून व भगवद्गुण वर्णनपूर्वक कीर्तनें करून गांवांतील इष्टमित्र मंडळीस सद्बो-धामृत पाजणें इत्यादि सद्दिद्याप्रसाराचें कार्य दृढ निश्चयानें चालविलें व आपली सर्वज्ञता हळूहळू व लोकव्यवहाराला अनुसरून प्रगट करूं लागले. म्हातान्या माणसांस गोड व विनीत शब्दांनीं महाराज म्हणत की, “तुम्ही हा संसाराचा ख्याल सोडा, मजजवळ रहा, मुक्तीचा मार्ग पहा इ० ”

एकदां महाराज सिरसगांवाहून आले व ताताला म्हणाले “ मी मूळ संस्कृत शिकून आलों. ” असें म्हणून महाराजांनीं तें दिवशीं सारें कीर्तन संस्कृतांतच केलें. जमनाबाई म्हणून एक गरीब बाई उमरावतीला राहत असते. हिचें माधानास व खराब्यास येणेंजाणें असल्यामुळें महाराजांची व तिची ओळख झाली होती. एके दिवशीं “तूं मला आपल्या घरी ने.” असें महाराजांनीं म्हटल्यावरून ती आतां त्यांना उमरावतीस घेऊन गेली. महाराजांचा अलड स्वभाव, स्वच्छंद विहार, बालचेष्टा, प्रेमळ वागणूक, व ईश्वरनिष्ठा पाहून तेथील मंडळीस मोठें कौतुक वाटलें. उमरावतीस जमनाबाईच्या आईच्या व मावशीच्या मांडीवर महाराजांनीं लोळावें, बोबडें बोलावें, भातकें मागावें, चुटक्या वाजवीत गरगर फिरावें, अंभंग, पदें वगैरे म्हणार्वीं, ज्ञानेश्वरी अमृतानुभव यांचें निरूपण करावें, व जेव-प्यापूर्वीं प्रहर प्रहर समाधी लावून बसावें. याप्रमाणें विलक्षण वर्तन दिस-ल्यामुळें तेथील माणसांचा व महाराजांचा लौकच प्रेम जुळला. तेव्हां-पासून महाराज मधूनमधून उमरावतीस जमनाबाईच्या येथें जाऊन आठ आठ दिवस राहूं लागले. ही जागा उताऱ्याची असल्यामुळें बाहेरगांवची मंडळीही तेथें येत असे. त्यांना अनायासेंच महाराजांच्या भजनादिकांचा लाभ होई. पुढें गांवांतली मंडळीही कांहीं येऊं लागली. याप्रमाणें जमना-बाईच्या मांडीवर महाराजांजवळ रात्रभर मंडळी राहूं लागली.

याप्रमाणें सच्छास्त्र चावडीवर बसून भक्तिबीजाची वाढ करण्याकरितां हा अलौकिक क्षेत्रज्ञ, सद्वासना जागल्यास शिकवण देत, पापपुण्याच्या पिकाचा दिशेब पाहात, इंद्रियबैलांना युक्ताहारविहाराचा चारा यथायोग्य मिळण्याकरितां यमनियम गडीमाणसांस राबवीत, सनातन धर्माच्या शेती-वाडीचें कामकाज पाहूं लागला व आपल्या पवित्र आचरणानें व अत्यु-त्कट भक्तिप्रेमानें त्रिभुवनपति ब्रजराज प्रभूची मनधरणी करूं लागला.

यद्यपि सापत्न आई महाराजांचा मत्सर करीत होती तथापि घरच्या मंडळीवरील प्रेमांमुळें कौटुंबिक स्थिति सुधारण्याविषयी महाराजांची मोठी खटपट चालली होती. परंतु गृहचालकत्व पाटीलबोवांकडे असल्यामुळें व महाराजांचें वय थोडें असल्यामुळें यांच्या बोलण्याकडे अर्थांतच कोण

लक्ष्य दिलें नाहीं. शेवटीं तिकडे महाराजांनीं उपेक्ष्यबुद्धि करून वरप्रमाणें जगत्कल्याणाचा मार्ग दृढ केला. ह्या वेळीं देशांत भयंकर दुष्काळ पडला होता. त्याची महाराजांस व त्यांच्या पत्नीस विशेष बाधा झाली नाहीं तथापि महाराजांची सासु व तिचीं मुलें यांच्यावर कहर गुजरला. महाराजांचा सासरा एकदोन वर्षापूर्वी संपला होता म्हणून आलीकडे मुलाबाळासह ती (महाराजांची सासु) माधानासच राहात होती. घरच्या अव्यवस्थेमुळें महाराजांकडूनही तिला मदत होणें शक्य झालें नाहीं. शेवटीं मुलांसह मुंगन्याचा पाला खाऊन ती प्राण वांचवूं लागली. पुढें रामराव मास्तरनें त्या सैर्वास दुष्काळ संपेपर्यंत आपल्या घरी ठेऊन घेतलें. ह्या वेळीं (भाद्रपद-आश्विन) सौ० रंगुबाई बाळंतीण असल्यामुळें सारजा-आजीनें (महाराजांची सासु) बाळंतपणाचें व घरचें इतर कामभाम करावें. तिचा मुलगा दत्त हा शाळेंत शिकत होता. त्याची फीही रामरावांनींच द्यावी.

घरची माणसें महाराजांस व सौ० मनकरणिका आईस त्रास देतच होती. महाराजांस रात्री पाणी आणावयास सांगावें. उडव्यांतून गवऱ्या आण म्हणावें इत्यादि कामें सांगावी. रामचंद्राचा बाप परशुरामजी यांनीं तें एक वेळ पाहिलें व पाटीलबोवावर फार रागावले. पाटीलबोवा त्या वेळेस आपल्या पत्नीवर रागावले. सौ० मनकरणिका आईलाही फार त्रास होता. ती दुसऱ्या मनुष्याबरोबर पाट लावणार आहे असा आरोप तिच्यावर आणला होता. परंतु सद्गुणामध्यें महाराजांचा स्वतःपेक्षांही स्वतःच्या पत्नीवर जास्त विश्वास असल्यामुळें त्यांनीं तो आरोप मोठ्या युक्तानें निवारण केला.

ही किटकट टाळण्याकरितां व कांहीं अंतस्थ परिस्थितीला टोल देण्याकरितां महाराजांनीं एक कुरापत उपस्थित केली. मनकरणिका-आई एकदां झोंपेंत असतांना तिच्या नाकांतील नथ गुपचुप काढून घेतली व दातांनीं चावून सोन्याच्या दांडीची घडी करून कागदाच्या पुडीत ठेवली. सकाळीं उठल्यावर नाकांत नथ दिसली नाहीं म्हणून आईनें काकीबाईला (रंगुबाईला) हाक मारली व नथ हारवली, कोठें ठेवल्याचेंही आठवत

नाही असें सांगू लागली. ही गोष्ट घरांत कळव्यावर घरचीं माणसें म्हणू लागलीं कीं तिची आई गरीब आहे म्हणून तिनें आईला दिली असेल व हरवली म्हणून खोटे सांगते. अर्थात्च हा आरोप महाराजांस सहन झाला नाही. व मीच कांहीं कारणाकरितां नथ काढून नेली असें सांगून घराबाहेर पडले. पुढें अकरा दिवस पर्यंत महादेवाच्या देवळांत लिंबाचा पाला खाऊन राहिलें व आंगांस भस्म फांसून, गळपांत व हातांत रुद्राक्षाच्या माळा घालून शिवदीक्षा घेतली. नंतर रामचंद्राच्या व इतर मंडळींच्या आप्रहास्तव ब्राह्मणसंतर्पण करून पारणें सोडलें व रामचंद्राच्या घरीं राहून त्याला हठयोगप्रदीपिका, योगदर्शन, कपिलगीता इ० योगविषयक ग्रंथांचें अध्ययन करवून योगाभ्यास सांगू लागले व वेदान्तदर्शन, अपरोक्षानुभूति, अद्वैतमीमांसा, अष्टादशोपनिषत् इ० वेदान्ताचे व रामायण, भागवत, ज्ञानेश्वरी इ० भक्तिविषयक ग्रंथांचें परिशीलन, त्यांतील रहस्य निरूपण व उत्तमोत्तम उक्तींचा संग्रह इ० विद्याव्यासंग अप्रतिहत चालू ठेवला. सौ० मनकरणिका आई घरींच रहात होती. व महाराज रामचंद्रबापूंच्या घरीं असतांना तिनें त्यांच्या करितां ताट वाढून न्यावें- महाराजांनीं इच्छेस वाटल्यास जेवावें किंवा चार चार दिवस जेऊंच नये.

पाटीलबोवा आतां अधिकच चवताळले व महाराजांस उद्देशून नाना-प्रकारें बोलूं लागले. “ हा चावडीत येत नाही. कामकाज पहात नाही, गांवांत सोळबांड हिंडते, याले खायले मिळनार नाही, अन्न अन्न करल, तूं आतां संत झालास, बायको संतीन होईल, तूं भीक माग, ती झोळी धरल. ” इ० महाराजांची सासूहि त्यांच्या पाठीमागे “पोरीस धड अगड नाही, चोळी नाही ” असें बोलून त्यांना दोष देई. पाटील बोवांचा दोषारोप ऐकून एकेदिवशीं महाराज त्यांना म्हणाले:—“ मी भक्ति कशास मागूं ? मी अन्न अन्न करीत फिरणार नाही. लोक पंचपक्वान्नांचीं ताटे घेऊन माझ्या मागे धांवतील. बायकोला माझ्यासारखें वागणें असल तर तिनें मजबरोबर यावें ” असा क्रम चालला असतां महाराजांचे आंगी येथील मामा बाजीराव हे कार्तिकांत माधानास आले. त्यांचे समक्ष

महाराजांस दोष देऊन पाटीलबोवा संतांपून म्हणाले “ हा कांहीं घरची फिकीर ठेवत नाही. हा जिंदगी काय चालवणार आहे ? मला तरी जिंदगीचें काय करावयाचें आहे ? आतांच मी घरदार, शेतावाडी वगैरे ब्राह्मणांस दान करून देतो ” ते वेळीं महाराज तोंड धूत बसले होते. पाटील बोवांचे असें बोलणे ऐकून ते एकदम उठले व “ आतांच मी ब्राह्मणांस बोलावून आणतो. आपण घरावर तुळशी पत्र ठेवून खुशाल दान करून द्या. ” असें म्हणून ब्राह्मणांस बोलाविल्यास जाऊं लागले. हें पाहतांच पाटीलबोवा बाहेर निघून गेले. यापुढें सगळा रोष पाटीलबोवा मनकराणिका आईवर काढूं लागले. ते तिला अनेक प्रकारें बोलत. “ तो संत झाला तूं संतीण हो. तो मीक मागल, तूं झोळी घर ” असें तिला नित्य हणत. बिचारी आई हें सगळें निमूटपणें सहन करून संतोषवृत्तीनें वागत असे. असें होतां होतां शेवटीं पाटीलबोवानें तिला घरांतून काढून दिले. तेव्हां तीही रामचंद्र बापूच्या घरी राहूं लागली. पाटीलबोवानें नित्य दोन पायल्या जवारी मात्र द्यावी. तेलमीठ कांहीं देऊं नये. आईने इकडून तिकडून मागून स्वयंपाक करावा व महाराजांस जेऊं घालावें. यावेळेस आईची स्थिती म्हणजे डोईस तेल नाही, नहाणे मांखणे नाही, घड लुगडें नाही, अशी कठीण झाली होती. तथापि ती साध्वी पतीच्या आज्ञेत तत्पर राहून पतिसेवा हेंच सुखाचें सर्वस्व मानूं लागली.

इकडे भक्तिबीजाकरितां सुक्षेत्र शोधण्याचे व पेरलेले बीज वाढीस लागलें असतां त्याच्या संरक्षणार्थ कुतर्क सावजांचो टेहळणी करण्याचें काम श्रीमहाराज मोठ्या आस्थेनें करूं लागले. ब्राह्मण जातीच्या विरुद्ध चळवळ करणाऱ्या ‘ सत्यशोधक ’ समाजाची एक शाखा ह्या वेळीं करसगांवास निघाली होती व महाराजांना आपल्या मतांत ओढण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता. तो प्रकार महाराजांनीं एकेठिकाणी लिहून ठेविला आहे. तो असाः—

“ सिरसगांवास मी नारायणजी तडस गाशीमाळी यांचे येथें असतां

ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नारोबा व धर्माजी या दोघां मराठे सत्यशोधकांनी सभा केली. त्यांच्या पूर्वी हे दोघे मला सोनोरीस भेटले होते. करसगांवचा अमृतराव माझा नातलग असल्यामुळे तो त्यांच्या मंडळीत होता. व त्यामुळेच नारोबा धर्माजांची व माझी गांठ पडली. त्यांनी तुम्ही सत्यशोधक होता काय ? असें मला विचारिलें. परंतु मी ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नाहीं, असें त्यांना सांगितलें. आह्मीही खऱ्या ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नाहीं, पण जे मूर्ख आहेत आणि आपली सुधारणा करित नाहींत त्यांनी आपली वेदविद्या शिकावी म्हणून आम्ही यत्न करित असतो; असें त्यांनी मला सांगितलें. तेव्हां धर्मस्थापन व्हावा अशी माझी मूळची वृत्ति असल्यामुळे ठीक आहे असें मी त्यांना म्हणालों. मग त्यांनी आपल्या प्रतिज्ञापत्रावर मला सही करतां येत नाहीं, म्हणून आंगठा मागितला. पण तो मात्र मी दिला नाहीं. तथापि “ बडोदावत्सल ” या पत्रामध्ये ‘ पंडित गुलाबराव ’ असें माझे नांव त्यांनी छापून पाठविलें. त्याचे मला विशेषसें वाटलें नाहीं. पुढें सिरसगांवांत जेव्हां सभा झाली तेव्हां सरसकट ब्राह्मणांच्या विरुद्ध सत्यशोधकानें प्रतिपादन केलें. तें प्रतिपादन सर्व कुणव्यामाळ्यांस मानवलें. त्या सभेंत हल्ली उमरावतीस असलेले उद्धवराव बंदे मास्तर हे हजर होते. त्या सभेंत मीच एकटा विरुद्ध उठून माझ्याशी पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणें तुमचे उद्देश नाहींत, असें म्हणून त्यांच्या मताला खोडून त्यांच्यावर प्रश्न टाकले. परंतु त्यांनी कांहीं उत्तर न देतां, याला ब्राह्मणांनी शिकवून ठेविलें आहे, या पोरानें ऐकून आपल्या जातीचें काय पुरे पडणार आहे ? इतकें ते दोघे म्हणाले. तेव्हां सर्व मंडळींनी टाळ्या पिटल्या. ही गोष्ट विचारावयाची असल्यास उद्धवराव सध्यां उमरावतीस आहेत त्यांस विचारावी. मी राजाराम देशमुखाच्या येथें सिरसगांवांत उतरलों होतो. तोही मला म्हणाला की या सभा करणारांचें चांगलें चाललें आहे तें चालूं द्यावें. त्यांना अडथळा करणें योग्य नाहीं. तेव्हां मोठ्या शहरांत जाऊन आपल्या वाणीचा परिणाम दाखविल्याशिवाय या नीच लोकांवर आपलें वजन बसणार नाहीं असें मला वाटलें. असें नः

केले तर फुकट माझे नांव सत्यशोधकांत गणले जाईल अशीही मला भीति वाटली. ”

वर निर्दिष्ट केलेली महाराजांची स्त्रभावसिद्ध ब्रह्मण्यता रामचंद्रबापू-जवळही केव्हां केव्हां प्रगट होऊन “ आपण एक घर बांधू, ब्राह्मणाची तरुण मुलें आणू, त्यांस संस्कृत वगैरे शिकवून विद्वान करूं, त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करून आचारी, गुजरार्थी ठेऊं ” इत्यादि त्यांचे उद्धार निघत असत. स्वज्ञातीयांसही शिक्षण देण्याची यांची खटपट चालू होतीच.

याप्रमाणें मानभाव, आनंदमार्ग, सत्यशोधक, इत्यादि मतांचा मोड करण्याविषयी महाराजांचा जसा प्रयत्न चालू होता तसाच आंगांत देव-देवी आणून भोळवट अडाणी लोकांस फसविणाऱ्या कांहीं बायामाणसांच्या टोंगाचाही महाराजांनीं परिस्फोट केला. त्याचा उल्लेख मागें माघान प्रकरणांत आलेला आहे. तसेंच सिरसगांवीं म्हाल्याच्या येथें आंगांत देव आणून महाराजांना हावभाव करून दाखविले होते. एका माळणीच्या आंगांत माडीच्या नवरात्रांत देवी येत असे. महाराजांनीं लुलाई वगैरे सात बहिणी आंगात आणून हावभाव करून दाखविले. माघानास गंगाभारती म्हणून एक गोसावी होता. तो अनीतिमान होता. त्याचेंहि बंड महाराजांनीं मोडलें.

याप्रमाणें अशिक्षित समाजाच्या श्रद्धाजाड्याचा नाश करून आंग्ल-विद्याविभूषित सुशिक्षित मंडळीचेंही श्रद्धादार्य हरण करण्याकरितां गांवो-गांव फिरून पारकीय मतवाद महाराज समजून घेऊं लागले. डार-विनचा उत्क्रांतिवाद, व स्पेन्सरचा अज्ञेयवाद, ज्ञेयवाद इ० समजून घेण्याकरितां डोक्यावर पुस्तकांची पेटां घेऊन पार्या, अनवाणी, दिवस-रात्र न पाहतां, ऊन्ह, पाऊस, थंडी यांची परवा न करितां चांदूरबाजार, सिरसगांव वगैरे ठिकाणीं महाराजांनीं जावें व डार्विन, स्पेन्सर, सर विल्यम् ह्यामिल्टन इत्यादि मतवाद्यांचे ग्रंथ व पदार्थविज्ञानादि जडशास्त्रांचे ग्रंथ वांचून घेण्याकरितां लोकांची आर्जवें करावी. ह्याच सुमारास ग्वाल्हेर येथील श्रीमंत रामराव कृष्ण जटार यांचे अव्यक्तबोध व स्वानंदसाम्राज्य

हे ग्रंथ निघाले होते. ते खराळ्यास आहेत असें समजल्यावरून मार्गशीर्ष पौषाचे सुमारास महाराज तेथें गेले.

ह्यावेळीं सौ० तुळजाला दिवस होते. खराळ्यास असतांना महाराजांनीं हिराबरोबर गाणीं वगैरे म्हणावीं. तेथें एक रंगारी मास्तर महाराजांची सेवा करीत असे. शौचास वगैरे त्यानेंच न्यावें. पुढें तीन आठवडेपर्यंत महाराज निंबाचा पाला खाऊन राहिले. नंतर तुळजाबाईला सातवा महिना लागला तेव्हां तिचें डोहळ जेवण झालें. ते दिवशीं रंगारी मास्तरनें आग्रह करून महाराजांसही जेऊं घातलें. महाराजांनीं त्या प्रसंगां तुळजाला झोंपाळ्यावर बसवून स्वतः गाणीं म्हटलीं व इतर बायांकडून म्हणविली. पुढें महाराजांस ताप येऊं लागला म्हणून दोन तीन महिने तेथेंच राहिले. माधानास रामचंद्रभाऊकडे मनुष्य पाठऊन सप्तशतीची पोथी बोलावली व प्रकृति सुधरल्यावर चैत्रांत उमरावतीकडे निघून गेले.

शके १८२३ इ० स० १९०१.

यावलीचे गणपतराव अवचित् हे उमरावतीस जमनाबाईचे येथें उतरत असत. त्यांचा व महाराजांचा परिचय जुळला होता. गणपतरावच्या हातची पोळी महाराजांना फार आवडत असे. त्यांचा स्वयंपाक झाला म्हणजे महाराजांनीं विचारावें “ गणपतराव स्वयंपाक झाला काय ? जेवायला येऊं काय ? ” त्यांच्या बरोबर महाराजांनीं एकाच ताटांत जेऊं बसावें. जेवतांना स्वस्थ मनानें गोष्टी बोलत, पोथी पुराणांतील कथा सांगत हांसत खेळत जेवावें. जेवण झाल्यावर दोन विडे लागत असत. एक विडा देवास द्यावा व दुसरा विडा महाराजांनीं खावा. नंतर वामकुक्षी करावी किंवा बंगळीवर झुलत बसावें. एकंदर चर्या नियमित नव्हती. निजले म्हणजे तासचे तास निजूनच रहावें. किंवा झुलत बसले तर झुलतच रहावें. झोंपेंतही “ हां येतो जा. मला यावयाचेंच आहे ” अशा प्रकारचें शब्द किंवा पोथीपुराणांतलीं वाक्यें महाराजांच्या तोंडांतून निघत असत. रात्री जागणें, दिवसां निजणें, अभंग पदें वगैरे गाऊन भजन करणें, चुटक्या

चाजवीत गरगर फिरणें, नंतर साष्टांग नमस्कार घालणें, त्यानंतर दोन्ही हात जोडून जमिनीवर डोकें टेंकून बराच वेळपर्यंत हळूहळू मंत्र म्हणणें व शेवटीं “श्रीज्ञानेश्वर महाराजकी जय” म्हणणें इ.गोष्टी नेहमींच्याच होत्या. जेवण्यापूर्वी प्रहर प्रहर समाधी लाऊन महाराज बसत असत हे मागे सांगितलेच आहे. यावेळीं त्यांचा श्वासोच्छ्वास बंद होऊन “पोट अगदी उडत नसे” ही गोष्ट जमनाबाईनें व तिच्या घरच्या माणसांनीं वगैरे पाहिलेली आहे. उमरावतीस आले म्हणजे महाराजांजवळ एक लहानसें दप्तर असून त्यांत पोश्या पुस्तकें वगैरे असत. शिवाय नारायण तानबा बुकसेलर यांच्या दुकानावर जाऊन पोश्या पुस्तकें वगैरे पाहण्याचा क्रम होताच. जमनाबाईची आई वगैरे महाराजांस “महाराज” म्हणूनच हाक मारीत असे. महाराज म्हणत “आजबाई, मला महाराज नका म्हणूं, गुल्ल्या म्हणत जा.”

यावेळीं महाराजांच्या मस्तकावरील कुरळकेश, प्रसन्नमुख, विद्याविभूषित वाणी, प्रेमळचर्या इत्यादि गोष्टी त्यांच्या बालवेषाला फारच शोभवीत होत्या.

यावलीचे आकाजी बापू देशमुख यांचेही जमनाबाईच्या येथेंच येणेंजाणें असें. महाराज तेथें असले म्हणजे आकाजीबापूला शिव्या देत. “देशमुख झाला तर आपल्या घरचा, मला त्याचें काय करावें लागतें ?” असें म्हणत. पुढें याचवर्षी (शके १८२३) वैशाख महिन्यांत गणपतराव अवचित हे महाराजांस यावलीस घेऊन गेले. त्यांच्या घरी रात्रौ महाराजांचें गांतापठन, भजन वगैरे चाललें होतें. शेजारीच आकाजी बापू राहात होते. आपल्या गांवांत इतकें गोड भजन करणारा कोण आला आहे हें पहावें म्हणून आकाजी येऊन पाहतात तों महाराज ! दुसरे दिवशीं महाराज माधानास निघून गेले.

पत्नीसंबंधानें महाराजांची वागणूक खेळकर पद्धतीची होती. सगळ्यांच्या समक्ष मनकराणिका म्हणून मोठ्यानें हाक मारणें, पाणी मागणें हे प्रकार तर वटभरणांच्या आर्धापासूनच चालू होते. नंतर आठ आठ चाजेपर्यंत तिला विछान्यावरून उठूं न देणें, दोघांनीं मिळून गाणी म्हणणें

इत्यादि प्रकार सुरू झाले. लोकांनी म्हणावे हे कसे नवरात्राचो आहेत कोण जाणे.

स्त्रियांना शाळेतलें शिक्षण देणें मात्र महाराजांना नको होतें. सौ० मनकरणिका आईला त्यांना घराचें शिक्षण दिलें.

ह्याच वैशाखांत महाराजांचे गुरु गोपालदास महाराज हे माधानास आले होते. त्यांना महाराजांनी मोठ्या समारंभानें मंगलस्नान घालून पालखीत मिरविलें व नंतर त्यांच्यापुढें कीर्तन केलें. कीर्तन चालू असतांना तिऋडे एका खळ्यांत ऋड्याचा गुढस पेटला. त्यामुळें श्रोते मंडळींत गडबड होऊन लोक पळू लागले. महाराज म्हणाले: 'घाबरण्याचें कांहीं कारण नाहीं. एक गुढस जळल. खळ जळत नाहीं.' तसेंच झालें. गोपालदास महाराजांचें एक गुरुस्तोत्र ह्यावेळीं महाराजांनी आरंभ केलें होतें. त्याचा एकच समास झाला. तो असा:—

गुरुस्तोत्र.

ॐ नमो देवाधिदेवा । परब्रह्म स्वात्मानुभवा । गोपालदास करुणार्णवा ।
सोहंभावा सद्गुरु ॥ १ ॥ तूं ब्रह्मांडरूपी विशाळ । पिंडरूपी
दिसाळ । ब्रह्मांड पिंडातीत तेजाळ । परब्रह्म केवळ तुम्ही ॥२॥
स्वयें जाइले गजवदन । निरसावया शिष्यविघ्न । स्वानंद सुखाचें
सदन । यदर्थ नमन पै केलें ॥ ३ ॥ तरी विघ्न निरसुनी समस्त । पूर्णा
करावा हा ग्रंथ । गजानन रूपें यथार्थ । घातलें दंडवत प्रेमभावे ॥ ४ ॥
तुमचे आंगीची चित्कळा । सोहं ध्वनी तूर्या वेल्हाळा । ती शारदा परब्रह्म
बाळा । तियेसी केला नमस्कारू ॥ ५ ॥ ती तुमची अतर्क्य कीर्ति । निःशब्द
ध्वनी निजात्ममूर्ति । तरी हेचि विनवणी चरणां प्रति । देई स्वस्फूर्ति
ग्रंथातें ॥ ६ ॥ गणेश आणि सरस्वती । ते तुम्हीच कृपामूर्ति । ग्रंथास
देऊनी निजस्फूर्ति । वर्णावी कीर्ति आपुली ॥ ७ ॥ संत तुमचेचि अव-
तार । जे आनंदाचिद्धन निर्विकार । जे सद्रूपाचे भांडार । तयासी नमस्कार
पै केला ॥८॥ जयाचेनि कृपाबळें । निजात्मरूपें ब्रह्मांड उजळें । अहंसोहं-
चेनि मेळें । तें तो वेळे नमस्कारू ॥ ९ ॥ जितुकी जितुकी संतमूर्ति ।

तितुकी श्रीगुरु तुमची दीसि । कृपाकरोनि निजात्मस्फूर्ति । गुरुसंत ग्रंथी
 व्हा एक ॥ १० ॥ ऐसा निमाला द्वैत ठावो । ग्रंथासी आला एकभावो ।
 तेथें मीपण झालें वावो । गुरुत्व पहा हो संचलें ॥ ११ ॥ ग्रंथकर्ते
 सद्गुरुनाथ । येथें नाहीं मद्वाच्यार्थ । गोपालदास प्रभु होवोनि सर्वार्थ । पुढें
 निमित्तार्थ मज केलें ॥ १२ ॥ शेखी निमित्तही नेलें । मज माझेपणा
 आटविलें । सर्वही आपणामार्जी मिळविलें । करविलें अर्पण ॥ १३ ॥
 श्रोत्रें जें जें ऐकावें । तेंतें गुरुरूप स्वभावें । नेत्रीं जें जें पहावें । तें तें
 गोपालदास प्रभु ॥ १४ ॥ रसना जो जो चाखी रस । तो तो श्रीगुरु
 गोपालदास । जो जो स्पर्श पाहिजे त्वचेस । तो तो श्रीगुरु मृदुत्वें ॥ १५ ॥
 पाणी जे करिती कार्यभाग । ते गोपालदास पदसेवा चांग । पाद जो जो
 क्रमिती मार्ग । तो निजमार्ग तुमचा ॥ १६ ॥ घ्राण जो जो गंध पाहे ।
 तो तो गोपालदास आहे । सोहंस्वरूपी शुद्ध वाहे । अनुभव होय सक-
 लांसी ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रिय विषय सेविती । ते ते गोपालदास स्थिति ।
 मग तेही तैसेचि होती । स्वगोडीनें गुरुरूप ॥ १८ ॥ अळी जेवी घाक
 वाहे पोटी । ते ध्यानेंचि होय भिंगोटी । निघोनि जाय भयकोटी । तैसीच
 गोठी येथीची ॥ १९ ॥ भवभय दुस्तर कठीण । काळीं धाकें करुन । इंद्रिय ध्याती
 गुरुचरण । तरी तेही गुरुचरण होती ॥ २० ॥ ऐसे ज्ञानेंद्रिय निमाले । कर्मेंद्रिय
 त्यांताचि आटले । आतां पंचतत्व कैसे अर्पिले । गुरुचरणी ॥ २१ ॥ भूनिरानल
 अनिलाकाश । हे एकत्वेंचि असती समरस । ते आकाश होतां अवकाश ।
 सहजचि अर्पण गुरु चरणी ॥ २२ ॥ प्राण अपान व्यान उदान । पांचवा तो
 समान । नागकूर्म कृकल जाण । देवदत्त घनंजय ॥ २३ ॥ ऐसी दशप्राणाची
 रीति । सोहं नांदे देही विचरती । ते सोहंभावे ब्रह्मस्थिति । अर्पिले
 निश्चिती गुरुचरणी ॥ २४ ॥ जे जे कल्पना करी मन । तो तो विषय गुरुरूप
 पूर्ण । मग राहिलें मनाचें मनपण । जाहलें अर्पण गुरु चरणी ॥ २५ ॥ निश्चय
 बाणला बुद्धीस । कीं अवघेंचि रूप गोपालदास । मग साह्य घेऊनि चित्तास ।
 चित्तन मागें निवाली ॥ २६ ॥ चित्त करितांचि चित्तन । स्वयें पावलें सद्गुरुच-
 रण । देहाहंकार पळाला भिऊन । झाला अर्पण गुरुचरणी २७वाचा अनिर्वाच्य
 अर्पिली । सोहंभावे गुरुचरणी निमाली । गुरुमूर्ति साक्षरूप झाली । अलिप्त टेली

व्यापकपणे ॥२८॥ जें होतें दृश्यादृश्य कांहीं। तें तें अर्पिलें सद्गुरुपायीं। मग बोलावयास ते ठायीं। दुसरें कोण ॥ २९ ॥ म्हणोनि सकळ व्यापक। जो निजात्म प्रकाशक। निजगुह्य ब्रह्म एक। गुरुत्वे ठेले ॥ ३० ॥ ते तुम्हीच कृपामूर्ति। अंतः करणीं निर्विषयस्फूर्ति। ते निर्विषय झाले गुरुमूर्ति। गोपालदास रूप ॥ ३१ ॥ मग आपले आपण। वाढवावया निजात्ममहिमान। करिती स्वयें करुणास्तवन। प्रत्यया येऊन निजबोधें ॥ ३२ ॥ तो निजबोधें निमित्त करून। शिरीं ठेविला करचरण। निजस्फूर्ति करुणापूर्ण। वर्णन पुढिले समासी ॥ ३३ ॥

इति श्रीगोपालदास कृपाप्रसादे गुरुस्तोत्रे ओवाछिंद प्रबद्धायां अद्वैतस्तुति निरूपणं नाम प्रथमः समासः ॥

या स्तोत्रांतील अद्वैत प्रतिपादन, अर्थगांभीर्य, विचारसौष्टवादि गुण व त्यावेळीं महाराजांजवळ असलेली ग्रंथसंग्रहादि अल्प सामुग्री यांचा विचार केला असतां त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेची उत्तम साक्ष पटते.

पुढें लवकरच महाराजांस श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचा अनुग्रह झाला. त्यानंतर बारावर्षेपर्यंत ते गोपालदालसांकडे गेले नाहींत. त्याचें कारण एके ठिकाणीं त्यांनीं असें लिहिलें आहेः—

१ यासंबंधीं महाराजांचा पुढील अभंग व ओव्या पहाः—माझे तंव काज केव्हांचेचि झालें। जैसे कानीं दिले वर्णचारी ॥ १ ॥ आतां तुझे तुज लागेल देखणें। कलंकीत होणें नोहे कुळीं ॥ २ ॥ पुढील समस्त नाहीं माझे हातीं। पहावें जागृतीं येऊनीयां ॥ ३ ॥ आळंदीशा तुम्हां निवृत्तीची आण। आपुले चरण लोपा जरी ॥ ४ ॥

ओव्या नित्यतीर्थांतीलः—

माझा सहुरु करुणाघन। आळंदीपती कल्याणनिधान। जेणें आपुलिया नामाचा मंत्र देऊन। कृताथ केले मजलागीं। कैवल्य कनकाचिया दाना। जो न कडसा थोरसाना। द्रष्टयाचे दर्शना। पाठाऊ जो ॥ या साच करावया निजवचना। न देखोनी मम पात्रपणा। अंकीं घेवोनि खुणा। सांगितल्या खनामाच्या ॥

“ तातांनीं अनुग्रह देण्याचे पूर्वी उतावळीनें मी गोपालदास महाराजांचा मंत्र घेतला. त्यांनीं दत्तात्रेयाचा मंत्र दिला. तो मला न आवडून मी त्यांचकडे दहा बारा वर्षे गेलों नाहीं. माझी आवडी श्रीकृष्णाकडे होती. ”

पुढें शके १८३६ त चैत्र वद्य ७ चे दिवशीं गोपालदासांची व महाराजांची परस्पर भेट उमरावती येथें होऊन गोपालदासांनीं त्यांस श्रीकृष्णमंत्र जपत जा म्हणून सांगितलें. या प्रसंगाचें वर्णन महाराजांनीं तीन अभंगांत केलें आहे. ते अभंग त्यांच्या गाथांत छापले आहेत. त्यांतून एक येथें घेतों:—

काय सांगूं सये सुदीन महिमा । मिळालें तें आम्हां मनोवळ ॥ १ ॥
दत्तात्रेय मंत्र नावडला जीवा । गोपिनाथ ठेवा धरियेला ॥ २ ॥ शापभयें
नाहीं गेलों मेटावया । मंत्रगुरुराया बारावर्षे ॥ ३ ॥ परी कृष्णनामी धरि-
येला छंद । साह्य केलें शुद्ध ज्ञानदेवें ॥ ४ ॥ दिला अनुग्रह घेऊनि मांडी-
वरी । परी मतांतरीं भय होतें ॥५॥ म्हणोनी स्वामिनें बळें केला वेळ ।
पूर्व गुरुस्थळ दाखवोनी ॥ ६ ॥ वदविलें त्यांच्या मुखें कृष्णगावा । सुखें
नें जपावा दत्तमंत्र ॥७॥ आळंदी वलभे तूं माझी माऊली । आळी जे
घेतली पुखीसी ॥८॥

असो. गोपालदासांस महाराजांनीं पालखीत भिरविलें त्यावेळीं तुळजाबाई माधानासच होती. ती ता० २८ मे १९०१ रोजी प्रसूत होऊन मुलगा झाला. त्याची जन्मपत्रिका महाराजांनीं स्वतः केली.

ह्याच सुमारास तिवसेकर दामोदर शास्त्रीची व महाराजांची चांदूरबाजार येथें भेट झाली. त्यांच्याकरितां पाणिनीय व्याकरणानुसार नवीन सूत्रें रचून महाराजांनीं तीं त्यांस सांगितलीं.

१ या सूत्रांचा कांहीं भाग लेखकास माधान येथें मिळाला. त्यांतून चतुर्थे पादांतील कांहीं सूत्रें आरंभीच्या मंगलाचरणासह येथें देतो:—

अनुष्टुप् श्लोक । ज्ञानेश्वरं गुरुं नत्वा सच्चिदानंदमीश्वरं । शिक्षाशास्त्रं प्रवक्ष्यामि
पाणिनीयमते यथा ॥

ग्रंथ लेखन, वाचन, प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचा शोध व संग्रह, ग्रंथ-निरूपण व कीर्तन वगैरे क्रम पूर्ववत चालू होताच.

पुढें लवकरच महाराज सौ० मनकराणिका आईसह सिरसगांवास जाऊन राजाराम देशमुख यांचे घरी राहू लागले. तेथेही महाराजांची बाल-लीला, विद्याव्यासंग, भगवच्चर्या, अमृतानुभवाचें व ज्ञानेश्वरीचें निरूपण, कीर्तन, भजन वगैरे रात्रंदिवस चालत असे. ह्यांचें सरळ व स्वच्छंदी वर्तन, स्त्रीपुरुषांबरोबर फुगड्या वगैरे खेळणें; अभंग, पदें वगैरे म्हणणें; भाकरी, तेल भाजी वगैरे सर्वांनी मिळून एके ठिकाणी जेवणें इत्यादि गोष्टीचें तत्रस्थ लोकांस मोठें कौतुक वाटे व भाविक लोकांना नवीन उत्साह उत्पन्न होई. येथें गगपत आन्याजी घेते नांवाचा एक तरुण मनुष्य ह्यावेळीं गुमास्ता पांडेपणाचें काम करित होता. ह्याची गेली चार पांच वर्षे रा० रा० माधवराव खोलकुटे यांचे घरीच विद्यार्थी दशेंत गेली होती. पुढें यानें महाराजांच्या गुणांस लुब्ध होऊन त्यांचा मंत्र घेतला व फावल्या वेळांत लेखन वाचन वगैरे करून त्यांची सेवा करूं लागला. महाराजही पुढें सिरसगांवी आले म्हणजे याच्या घरीच उतरूं लागले. कधी कधी

भाषा—सत्यज्ञानसुखरूप परमेश्वर आणि श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराज यांना नमस्कार करून. भगवान् पाणिनी आचार्यांचे मताप्रमाणें वर्णोच्चार शिक्षा कथन करितो.

शिक्षा चतुर्विधा स्थानकरण प्रयत्नोत्थान भेदात् ।

भाषा—ही वर्णोच्चार शिक्षा ठिकाण, साधन, प्रयत्न आणि वायूचें उठणें अशा भेदानें चार प्रकारची आहे.

यत्रस्थाः वर्णाः उपलभ्यन्ते तत्स्थानं ।

भाषा—ज्या ठिकाणाहून वर्णांचा उच्चार कळतो त्याला स्थान म्हणतात.

येन निर्वृत्यते तत्करणं ।

भाषा—ज्या साधनानें वर्णांचा उच्चार करावा लागतो त्याला करण म्हणतात. इ० इ०

महाराज एकटेच येत व कधी कधी सौ० मनकरणिका आईस बरोबर आणीत.

पुस्तकें वाचून घेण्याकरितां कधी कधी महाराज सिरसगांवच्या सरकारी शाळेंत जात असत. तेवेळीं सर्व शिक्षक मडळी त्यांच्याजवळ जमत असत. एकांन पुस्तक वाचावें व इतरांनीं ऐकावें. महाराज पुस्तकांतील विषयाचें विवेचन करीत. य'प्रमाणें सुमारें तासभर निरूपण होत असे. महाराजांस बाबागर्देकृत पंचदशीचें एक पुस्तक पाहिजे होतें. तें सर्व शिक्षकमंडळींनीं वर्गणी करून त्यांस बोलावून दिलें. तेव्हांपासून पंचदशीचें निरूपण होऊं लागलें.

रा० रा० उद्धवरावबंदे हे यावेळीं शाळेचे मुख्य शिक्षक होते. त्यांच्या येथेंही रात्रौ महाराज जात असत व बऱ्याच रात्रीपर्यंत श्रीमद्भगवद्गीतेचें वाचन व वेदांत निरूपण वगैरे चालत असे. तेथून गणपतरावाचे बिऱ्हाडावर परत आल्यावर अर्थातच घराचें दार बंद झालेलें असे. तेव्हां घरांतील माणसांची झोंपमोड होऊं नये म्हणून महाराजांनीं रात्रभर बाहेरच दाराशीं पडून राहावें.

रा० रा० काशीराव बापूजी देशमुख हे महाराजांच्या ज्ञातींचे एक प्रमुख गृहस्थ आहेत. हल्लीं त्यांची नोकरी गेल्यामुळें हे सिरसगांवासच राहत होते. ह्यांस महाराजांनीं हैदराबादेस जाऊन अपील करण्याकरितां आग्रहपूर्वक सांगितल्यावरून त्यांनीं तसें केलें व पुनः ते पूर्ववत नौकरीवर बहाल झाले. ती हकीकत त्यांनीं स्वतः लिहून दिलेली आहे ती जशाच्या तशीच खालीं देतोः—

इ० स० १९०१ सालीं श्रीमत्सद्गुरु गुलाबराव महाराज हे माधानाहून सिरसगांवास येत असत. या दोन गांवांत अंतर दोन कोसांचें आहे. तरी ते बहुतकरून एकटेच येत असत. सिरसगांवास आले म्हणजे त्यांनीं रा. गणपतराव घोटे गुमास्ते पटवारी यांचे घरीं उतरावें. गणपतरावही एकटेच होते. सबब स्वयंपाकाची व्यवस्था न जमत्यास दोघांनींही दाळवा मुरमुरे वगैरेवर कधी कधी दिवस काढावेत. पुढें थोडे दिवसांनीं महाराजांबरोबर परलोकवासी सौ० मनकरणिका मायबाईही

येत असत. याच वेळीं महाराजांसी माझी प्रथम भेट सिरसगांवास झाली. महाराज कधी कधी माझे घरी येत असत. जो कोणी भेटेल त्याच्या ते पायां पडत असत. भलत्याच माणसाचे पायां पडण्याबद्दल त्यांना विरोधात्मक प्रश्न केला असतां त्यांनीं शांतपणें उत्तर द्यावें कीं श्रीज्ञानेश्वर-महाराज समजून कोणासहो नमस्कार करणें चांगलें आहे. या वेळीं महाराजांचा व माझा सहवास साधारण बेताचाच होता व त्यांचे आंगचे सामर्थ्याची मला मुळींच कल्पना नव्हती. सबब अर्थातच त्यांचे विषयी माझे मनांत आतां आहे तशी पूज्यबुद्धि नव्हती. आपले जातीचा एक आंधळा मनुष्य फारच विशेष बुद्धिमान आहे एवढेंच कायतें मला वाटत असे. व त्यामुळें मी त्यांच्याशी बरोबरीचे नात्यानें वागत असे. दैव आणि प्रयत्न, ईश्वर आहे किंवा नाही, जीव आणि ईश्वर वगैरे विषयांवर त्यांचा माझा वादविवाद होत असे. हे विषय उत्तम प्रकारें महाराज समजून देत असत. एके दिवशीं रामरक्षास्तोत्र मी पाठ म्हणत असतांना त्यांत कांहीं अशुद्ध पाठ म्हणण्यांत आला. तो महाराजांनीं शुद्ध करून दिला. यापुर्वीची माझी हकीकत अशी आहे कीं इ० स० १९०० सालीं दर्यापूर तहसिलींत मी नायब तहसिलदार असतांना माझे हित-शत्रूंनीं माझे विरुद्ध कांहीं कारस्थान रचून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचें मन माझे विषयी कलुषित केलें. त्या संबंधांत माझेवर प्रकरण चाललें. या संकटाचे निवारण करण्याकरितां दर्यापुरास चंद्रभागा नदीचे तीरीं ब्राह्मणद्वारा मी अनुष्ठान कराविलें. आणि सप्तशतीचा पाठ वगैरे करवून यथासांग होम-हवन वगैरे कराविलें. त्यांत अनुकूल दृष्टांत पुष्कळ झाले. त्यामुळें आतां माझे नुकसान होणार नाही असा भरंवसा वाटूं लागला. परंतु अखेरीस ता० १८ माहे फेब्रुवारी सन १९०१ इ० रोजीं दर्यापूरचे नायब तहसीलदारचे जागेवरून माझे कायमचे एलिचपूर जिल्हाबोर्डाचे अकाउंटंटचे जागीं परत जाण्याबद्दलचा हुकूम मला मिळाला व त्याच दिवशीं अकाउंटंटचे जागेवरून मला बडतर्फ केल्याबद्दलचा जनाव डेप्युटी कमिश्नर साहेब गहादूर यांचा हुकूम दर्यापुरासच मला मिळाला. त्यामुळें मी आपले नवकरीचा चार्ज देऊन उमरावतीस येऊन राहिलों. जनाव कमिश्नर

साहेब बहादुर प्रांत वराड यांचेकडे आपले नौकरीबद्दल अपील केले. माझे दुदैवामुळे म्हणा अगर माझे हितशत्रूने तेथेही जोर दिल्यामुळे म्हणा पण माझे अपील नामंजूर झाले. लोकलबोर्डाचे कायद्याप्रमाणे जनाब कमिश्नर साहेबांचा हुकूम अखेरचा मानला जातो. सबब त्यांचे हुकुमाविरुद्ध वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे मला अपील करतां येत नव्हते. सबब पुढे अपील करण्याचा नाद सोडून देणे मला भाग पडले. अपीलाच्या खटपटीतून मोकळा झाल्यानंतर मी कधी कधी आपले वतनाचे गांवी सिरसगांवबंड येथे जाऊं लागलों. तेथे आरंभी सांगितल्याप्रमाणे महाराजांची व माझी प्रथम भेट झाली. व बोलणे चालणे होऊं लागले.

धाडे दिवसांचे सहवासानंतर मी आपली नौकरीची हकीकत महाराजांस सांगितली. त्यावर वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे अपील करण्याविषयीची सल्ला महाराजांनी मला दिली. परंतु कायद्याप्रमाणे आतां अपील करण्यास जागा नाही असे त्यांना मी उत्तर दिले. “ तरी तुम्ही अपील करा, यांत तुम्हाला यश येईल. मी तुमचेकरितां देवाची प्रार्थना करतो आणि तो तुम्हाला यश देईल ” असे महाराजांनी आग्रहपूर्वक सांगितले. परंतु माझा त्यावर भरंवसा बसेना. कारण महाराजांस कायदा माहित नाही अशी माझी पक्की समजूत होती. तरी महाराज म्हणतात म्हणून अपील करून पहावे, जमल्यास उत्तमच आहे, नाहीतर आपले काय जाणार आहे ? अशा समजूतीने अपील करण्यास मी तयार झालों. नकला घेतल्यावर अपीलाकरितां हैदराबादेस जावे किंवा नाही असा विचार पुनः माझे मनांत घोळूं लागला. इतक्यांत माझे एक मित्र रा० रामरावपाटील तळवेलकर हे मला उमरावतीस भेटले. पाटीलकीसंबंधाने अपील करण्याकरितां अलीशान् रोसिडेंट साहेबांकडे हैदराबादेस त्यांना जाण्याचे होते. त्यांनीं हैदराबादेस माझे अपीलाकरितां चालण्याविषयी मला फारच आग्रह केला. सबब अम्ही दोघेही हैदराबादेस जाण्याकरितां निघालों. * *

माझे अपील मंजूर होईल किंवा नाही याची मोठीच वानवा होती. सबब त्याची कारवाई जमविण्या करितां मी हैदराबादेस सरासरी दोन महिने राहिलों. श्रीराम माझी इष्टदेवता असल्यामुळे रामपंचायतनाचा

फोटो मी बरोबर नेला होता. त्याची पूजाअर्चा व ध्यान दररोज नियमाने दोन्ही सांज मी निष्ठापूर्वक करून रामरक्षास्तोत्राचा जपहि करीत असे. परमेश्वर कृपेवरच माझा सर्वस्वी भरंवसा होता. अखेरीस रामराव तळवेलकराचे अपील नामंजूर झाले. आणि माझे अपिल मात्र मंजूर झाले. माझी इच्छा इतकीच होती की माझा बडतर्फीचा कलंक धुवून निघावा आणि उजळ माथ्याने मला घरी जाण्यास मिळावे. म्हणजे मी लाख मिळविले. परंतु माझ्या कल्पनेपेक्षां शेंकडो पटीने जास्त माझे फायद्याचा ठराव झाला. तो येणेप्रमाणे:—

१. मला सन्मानपूर्वक निर्दोषी ठरविण्यांत आले. २. मी १४ महिनेपर्यंत नोकरीवरून घरी बसलों होतो तितके दिवसाचा पूर्ण पगार घर बसल्या मिळाला. ३. पहिली कायमची नोकरी मिळाली. ४. चवदा महिने घरी बसल्यासुळे त्यापूर्वीची अकरा वर्षांची पेनशनेबल सरविस बुडाली होती तीही मिळाली. ५. आणि अशा प्रकारचा अन्याय पुढे होऊ नये म्हणून सरक्युलर हुकूम सोडण्यांत आला.

सदरहू ठराव सेक्रेटरी वऱ्हाडप्रांत निस्वत अलीशान् मे० रेसिडेंट साहेब बहादूर हैदराबाद यांजकडून मे० कमिश्नर साहेब हैदराबाद असा-इन्ड डिस्ट्रिक्टस् यांना गेलेले पत्र नंबर १२०३ ता० ८।४।१९०२ यांत नमूद केलेला आहे.

हा ठराव म्हणजे भक्तवत्सल प्रभू जो श्रीराम त्याच्या कृपाप्रभावाचेच फळ होय. माझे स्वतःचे पुण्य जरी त्यावेळी क्षीण झालेले होते तरी माझे तर्फे श्रीरामाच्या कोटीत लढत असलेले वकील श्रीमत्सद्गुरु गुलाबराव महाराज हे फार समर्थ होते. महाराजांची खरी ओळख जरी त्या वेळी मजसारख्या पामरास पटली नव्हती तरी श्रीरामचंद्रास ती पूर्णपणे पटलेली होती. माझ्या हाका जगदीशास जरी कर्णकठोर वाटत होत्या तरी त्यांचा एक एक शब्द झेलण्यास तो उत्कंठेने तय्यार होता. मला मर्मस्थानी ठेंचून ठेंचून मारण्याचा आटोकाट प्रयत्न माझे हितशत्रूनी करी या वेळीही केलाच होता तरी मारणारापेक्षां तारणारा अथवा पाठीशी घालणारा अगाध सामर्थ्यावान् होता. माझी जगदीच खालाव-

लेली बाजू महाराजांसारख्या समर्थ विभूतीने उचलून धरल्यामुळेच इतकी कल्पनेच्या बाहेर ती वर उचलली गेली व म्हणूनच माझे विरुद्धपक्षाने केलेली शिकस्त निर्फळ होऊन अखेरीस माझाच डाव सरसा पडला व ज्या कोर्टात अपील करण्यास कायद्याप्रमाणे मला जागा नव्हती व जेथे आपणांस दाद मिळेल अशी तांळभरही आशा नव्हती त्याच कोर्टात माझे अपील मंजूर होऊन अकल्पित यश मिळाले. असा हा ध्यानी मनी नसलेला ठराव ऐकून माझे हृदय कृतज्ञतेने भरून आले व “अनंत हस्तें कमलावरानें । देतां किती घेशिल दौकरानें ॥” या श्लोकाचे स्मरण होऊन माझे नेत्रांतून आनंदाश्रू वाहिले. या ठरावाची हकीकत सिरसगांवास परत आल्यावर महाराजांस मी कळविली. तेव्हां त्यांस फार आनंद झाला आणि त्यांनी माझ्याकरितां जप केला होता त्याचें श्रेय मला दिलें. हल्लीं मी नोकरीवर असून पेनशन घेण्याचे तयारीत आहे. ”

वरील ठरावांत अशा प्रकारचा अन्याय पुढें होऊं नये म्हणून जो सरक्युलर हुकूम सोडण्यांत आला तो सर्व लोककल्याणार्थ महाराजांचे प्रेरणेनेच सोडण्यांत आला हें विशेष आहे.

वरील प्रसंगी काशीरावबापू हे सिरसगांवीं असतांना दैव आणि प्रयत्न, जीव आणि ईश्वर वगैरे विषयांवर महाराजांचे व त्यांचे संभाषण होऊन हे विषय महाराज उत्तम रीतीनें समजाऊन देत असत असें वरील हकीकतीत म्हटलें आहे. त्या वेळचे जीवेश्वरांविषयीचे महाराजांनीं काढलेले कांहीं प्रश्न गणपतरावाच्या वहीत लेखकाला आढळले ते असे:—

ईश्वराविषयीं प्रश्न.

प्रश्न १. या अखिल जगताचा कर्ता कोणी आहे किंवा नाही ? आहे म्हणाल तर तो कोठें आहे ? नाही म्हणाल तर या सृष्टीत कार्य कारणभाव अनादि कोणाच्या सत्तेवर चालतो ? प्रश्न २. या अखिल जगाचा कर्ता अथवा नियंता जो कोणी असेल तो अव्यक्त किंवा व्यक्त आहे ? अव्यक्त म्हणाल तर त्यानें सृष्टि क्रमानें उत्पन्न केली किंवा एकदम उत्पन्न केली ? क्रमानें उत्पन्न केली म्हणाल तर प्रथम कोणता पदार्थ उत्पन्न

केला ! त्यापासून पुढे सृष्टि कशी निर्माण केली ! तिला साहित्य काय लागलं ! किती काल लोटला ! व कोठे निर्माण झाली ! एकदम उत्पन्न केली म्हणाल तर त्यांत त्या कर्त्याचा हेतु कोणता ! व त्याला निर्माण करण्याची आवश्यकता काय ! कर्ता व्यक्त म्हणाल तर देह पंचतत्वाचा असून तो दिसला पाहिजे. आणि तसें मानल्यास आमच्यांत व त्याच्यांत कांहींच भेद नसल्यामुळे त्याची आम्हाला जरूरी नाही. व आमची त्याला जरूरी नाही. प्रश्न ३ ईश्वर उपाधिरहित आहे किंवा उपाधिबद्ध आहे ! उपाधिरहित म्हणाल तर त्यानें सृष्टि उत्पन्न करण्याची उपाधि स्वीकारण्याचें कारण काय ! उपाधिबद्ध आहे म्हणाल तर उपाधि जनक ईश्वर-जन्य असा भावसंबंध आहे किंवा काय ! उपाधि नंतर झाली म्हणाल तर त्या निरुपाधिकाला उपाधि उत्पन्न करून आपणास बांधून घ्यावें ह्यांत सुख कोणतें !

प्रश्न ४. ईश्वर एक आहे किंवा अनेक आहेत ! एक म्हणाल तर ब्रह्मा, विष्णु, शंकर, राम, कृष्ण, दत्तात्रय हे सर्व अवतार ईश्वराचे नव्हेत असें मानावें लागेल ! अनेक म्हणाल तर अन्योन्याश्रय दोष येतो. त्यामुळे बुद्धीचा निश्चय कोठेंच बसत नाही. प्रश्न ५. ईश्वर अद्वैतरूप आहे, किंवा द्वैतरूप आहे ! अद्वैतरूप म्हणाल तर ओतःप्रोत तोच असल्यामुळे साऱ्या सृष्टीलाच ईश्वर मानावें लागेल. आणि तसें जर म्हणावें तर जगाची स्थिती एकरूप अनुभवास येत नाही. सृष्टीत एकास सुख दुसऱ्यास दुःख, एकास मोक्ष दुसऱ्यास बंधन, एकास ज्ञान दुसऱ्यास मूर्खत्व, एकास क्षमा दुसऱ्यास क्रोध, एकास राज्य दुसऱ्यास दरिद्र, जड चैतन्य, स्यावर जंगम, गोड कडू, चांगलें वाईट, स्वर्गनरक, असे दोन प्रकार दृष्टीस पडतात ते कां ! द्वैतरूप आहे म्हणाल तर संतांनीं मागे जें अद्वैत स्थापन केलें तें मिथ्या होईल. आणि तसें मानावें तर सर्वांच्या शरीरांत पंचभूत सारखेच आहेत. आणि सर्व प्राण्यांना अखंड सुखाची हच्छा आहे ती कां असावी ! दोहोंने मिश्रित म्हणाल तर सुखःदुःख, पुण्यपाप, मोक्ष-बंधन, क्षमा क्रोध, स्वर्गनरक, चांगलें वाईट, खरें खोटें, यांचें मिश्रण होऊन सारा घोटाळा होईल. व खऱ्या स्थितीचा शोध न लागल्यामुळे चित्ताची

हळहळ कायम राहिल. प्रश्न ६. ईश्वर सद्रूप आहे किंवा असद्रूप आहे ? सद्रूप म्हणाल तर त्याला कधीच बंधन नसलें पाहिजे. असद्रूप म्हणाल तर तो मिथ्या होईल. सुज्ञ संतगुरूंनी आमचे प्रश्नाची उत्तरे श्रुती, युक्ती व अनुभवांनी द्यावी. यांतील एक न्यून असतां कामा नये.

जीवाविषयी प्रश्न.

प्रश्न १. जीव आहे किंवा नाही ? आहे म्हणाल तर तो कसा आहे ? नित्य आहे किंवा अनित्य आहे ? नित्य म्हणाल तर एक जीव व दुसरा ईश्वर अशा लहान मोठेपणाच्या भावामुळें कायमचें द्वैत उभें राहिल. व अद्वैत सिद्धांत ढांसळेल. अनित्य म्हणाल तर तो कशाचा केलेला आहे व त्याला पापपुण्याची फळे कोठें मिळतात ? जीव नाही म्हणाल तर जगांत सुखदुःख भोक्ता कोणी नसल्यामुळें अकृताभ्यागम व कृतप्रणाश हे दोन दोष येतील व ते दोष स्वीकारल्यास ईश्वराचे भजनाची जरूरी राहणार नाही. व तसें झाल्यास हिंदु धर्माची ग्लानी होईल. प्रश्न २. जीव ईश्वराचा अंश आहे किंवा त्यापासून कोणी निराळा पदार्थ आहे ? अंश म्हणाल तर ईश्वरास सांशत्व असल्यामुळें स्वगत भेद आहे असें मानावें लागेल. आणि तसें मानल्यास दु.ख असतांही ईश्वरच होईल व स्वर्गनरक हेही ईश्वराचेच अंश होतील व पुण्यपाप हे ईश्वरालाच भोगावे लागतील. असा अतिप्रसंग करण्यापेक्षा या देहांतलें सुख कां भोगूं नये ? जीव निराळा पदार्थ आहे असें म्हणाल तर तो निर्माण कोणी केला ? व कशास्तव केला ? अनादि सिद्ध आहे म्हणाल तर जीवाची व ईश्वराची साम्यता झाल्यामुळें जीवानें ईश्वरास भजलें पाहिजे अशी जरूरी राहणार नाही.

प्रश्न ३. जीव हा प्रत्यक्षगम्य आहे किंवा अनुमानगम्य आहे ? प्रत्यक्षगम्य म्हणाल तर तो डोळ्यांनी दिसला पाहिजे व अनुमानगम्य म्हणाल तर मरणानंतर त्याची स्थिति कशी राहते हें कळलें पाहिजे. प्रश्न ४. संतांनीं मार्गें जो जाणीवरूप आत्मा ठरविला तो सत्य किंवा असत्य ? सत्य म्हणाल तर पदार्थवादीयांचें मत असें आहे कीं जाणीवशक्ति मेंदूंत राहते आणि तो मेंदु मरणानंतर नाश पावतो. असत्य म्हणाल तर मेंदूस जाणीव

शक्ति त्या सर्वज्ञाच्या संस्काराने येते आणि सुपुर्तीत अनुभवास येते. दोहोंनी मिश्र म्हणाल तर जन्ममरण, ज्ञानमूर्खत्व, वैरीमित्रत्व, निद्रा व जागृति या सर्वांचे मिश्रण होऊन सारा घोटाला होईल. प्रश्न ५. ईश्वर जीवास जे मोक्षसुख देतो ते कसे देतो ? आपणांत मिळवून घेतो किंवा आपणारहित कोणी सुख देतो ? आपणांत मिळवून घेतो म्हणाल तर दोहों पदार्थांचे मिश्रण होऊन गंधक व सोऱ्याच्या मिश्रणाप्रमाणे एक तिसराच पदार्थ उत्पन्न झाला पाहिजे ? आणि तसें मानल्यास चाक्रिकावृत्ति दोष येतो. निराळें सुख देतो म्हणाल तर तें सुख परतंत्र होईल व तेथें सुखनाशाची भीति राहिल. तर मग तसें सुख आम्हांस असून नसून सारखेंच. त्यापेक्षां आपलें विषयसुख बरें असें मानूं. या प्रश्नावर सुज्ञ सद्गुरूची श्रुती, युक्ति व अनुभवाचें साह्यानें जर समर्पक उत्तरे येतील तर त्यांचे आम्ही आभारी होऊं. ॐ तत्सत्.

शके १८२४ इ० स० १९०२.

नाना मतवाद्यांचे ग्रंथ, तसेच प्राचीन ग्रंथ मिळतील तितके बोलाविणे, ते वाचवून घेणे, अद्वैत सिद्धांताच्या शुद्ध कसोटीला ते फिती अंशाने उतरतात हे शंका प्रतिशंका रूपाने स्पष्ट दाखविणे; इत्यादि महाराजांचा व्यवसाय आतां वाढत्या प्रमाणावर चालू झाला. निरगिगळ्या छापखान्यांशीं व ग्रंथकारांशीं पत्रव्यवहार वाढला. कोणतेही मधीन पुस्तक पोष्टांतून आले म्हणजे त्याच्यावर हात फिरवून ह्यांत अमुक मताचें प्रतिपादन आहे, असें महाराजांनीं एकदम सांगावे. व नंतर ते रामचंद्राजवळ देऊन अमुक पानांतला अमुक श्लोक काढ असें म्हणावे. ॥ अलौकिक सामर्थ्याबरोबरच “अलौकिक नोहवे लोकांप्रती” “जाणपणं फुगूं नये । अजाणपण सोडूं नये ॥ ” इत्यादि संतपरंपरेची शिकवणारी महाराजांच्या हातवडीत उपजतच होती व ती त्यांच्या नेहमीच्या आपणांत, मान्य जनांच्या भेटीत, परिचित मंडळीच्या पत्रव्यवहारांत वगैरे बाधकाधिक दिसून येऊं लागली.

नाकानें दोन दोन तांबे पाणी पिणें व धौतिबास्ति वगैरे करणें ह्या योग—
क्रियाही यथापूर्व चालू होत्या. यावेळींही त्यांस शौचेला तीन तीन तास
बस्तीकरितां लागत असत. शौचेला महाराज गांवाबाहेर दोन दोन
मैल, धुण्याचा शब्द ऐकूं येणार नाहीं अशा ठिकाणीं एकटेच जेवण वगैरे
भाटल्यावर जात असत. हिवाळ्यांत उन्हांत शौचेस बसत व उन्हाळ्यांत
शाडाखालीं सावळांत बसत.

‘ गुलाब ’ हें यावनी नांव असल्यामुळें पांडुरंगनाथ हें दुसरें नाथसंप्र-
दायदर्शक व पौराणिक नांव महाराजांनीं याच सुमारास घेतलें असावें असें
रामचंद्रबापूंच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें.

आतांपर्यंत ज्या ज्या मतांची महाराजांनीं समीक्षा केली होती त्यां-
विषयींचा उल्लेख त्यांनीं ग्वाल्हेरचे श्री० रामराव कृष्ण जटार स्वानंद-
साम्राज्यकर्ते यांस ता० १६ जून १९०२ ला पाठविलेल्या पत्रांत केला
आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

मानभावमतसमीक्षा.

मठरचना नांवाच्या प्रकरणांतील मतवाद:— जीव व परमात्मा दोन्ही भिन्न
आहेत व नित्य आहेत. जीव हा अविद्येनें बद्ध आहे व ईश्वर हा मायेचा देह
घेऊन जीवाला उद्धरण्याकरितां अवतार घेत असतो. ती अविद्या अनित्य
आहे. तिचें निरसन झालें म्हणजे जीव परमेश्वराचे ठिकाणीं जातो. परंतु
परमेश्वर होत नाहीं.

वरील मतांवर शंका:—

प्रथम शंका:—जीव नित्य आहे आणि अविद्या अनित्य आहे तर जीवाला
अविद्या केव्हांपासून लागली ? आणि ती लागण्याचें कारण काय ?

अनादि आहे म्हणाल तर तिचें निरसन कसें होईल ? उत्पन्न झाली नाहीं

१ हें पत्र महाराजांनीं ब्राह्मण मंडळीला लिहिण्याच्या आपल्या नेहमींच्या
परिपाठाप्रमाणें “ गुरु ” असें संबोधन देऊन उत्कृष्ट भावनेच्या शब्दांनीं गौरवून
लिहिलें आहे.

परंतु तिचें निरसन होतें म्हणाल तर जी उत्पन्नच झाली नाही तिचें निरसन होणें म्हणजे वांझोटीचा पुत्र मेला असें म्हणण्यासारखें होय.

शंका २. ईश्वर हा मायेचा देह घेतो तर तो उपाधिबद्ध होईल. मग त्यास मुक्त म्हणतां येणार नाही.

शंका ३. ईश्वर मुक्त आहे परंतु तो जीवाकरितां मुद्दाम मायाबद्ध होतो असें म्हणाल तर त्याला एवढी उपाधी घेण्याची गरज काय ?

शंका ४. त्याला करुणाच तशी आहे म्हणून तो मायेचा देह घेतो असें म्हणाल तर करुणा हा गुण मायेचा आहे असें तुमच्याच महावाक्यांत सांगितलें आहे म्हणून ईश्वरही मायाबद्ध आहे काय ?

शंका ५. जीव जर परमेश्वर होत नाही तर त्याला स्वतंत्र सुख मिळणार नाही. त्यामुळें भीति कायम राहिल मग मोक्ष कशाचा ? म्हणून परमेश्वरानें जीवाला परमेश्वरच केलें पाहिजे. आणि—

शंका ६. एक पदार्थ दुसरा कसा होईल असें म्हणाल तर ईश्वराच्या आंगीं अधटित सामर्थ्य नाही असें कबूल करा. आणि तसें म्हणाल तर तुमचें मत स्वीकारून अर्थ कोणता ?

ह्या शंकांचे उत्तर मानभावांस देतां आले नाही.

डार्विनमतसमीक्षा.

या मतांत मनुष्यांची उत्क्रांति मानली आहे. मनुष्यप्राणि हा पूर्वीचा मासा होता व नंतर माकड होऊन हळुहळु मनुष्य झाला. तशीच पृथ्वि वायुरूप होती व ती घनरूप झाली. या सर्वांचें कारण एक कांहीं तरी आहे. आशंकाः— डार्विन जें कारण मानतो तें उपादान मानतो कीं निमित्त मानतो कोण जाणे ? निमित्त मानत असल्यास तें जगदोपादानाहून भिन्न असलें पाहिजे. व त्याची उत्क्रांति न झाली पाहिजे, आणि तसें मानल्यास उत्क्रांतीचें उपादान कोणते ? थरें निमित्त कारणच नाही तर उपादानाचे ठायीं उत्क्रांतीचें सामर्थ्य कोटून आले ? अनादिच आहे असें म्हणेल तर सर्वच गोष्टी त्या कारणांत अनादि आसल्या पाहिजेत. आणि एकाबरोबर सर्वांचीच उत्क्रांति झाली पाहिजे. परंतु तसें होत नाही. कांहीं गोष्टींची अपक्रांति ही होते. हल्लीं जे पृथ्वीत हाडांचे

अस्मीभूत सांपळे (Fossils) सांपडतात त्यांपेक्षां आपलें शरीर किती अंशानें कमी आहे ? बरें असो. त्याच मतांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं मनुष्याची बुद्धि जास्त वृद्धिंगत होऊन स्तुतिप्रियत्व हा गुण हळुहळु नष्ट होईल. येथें एक शंका येते कीं स्तुतिप्रियत्व आणि कर्तव्यशक्ति हे दोन्ही धर्म चित्ताचे किंवा बुद्धीचे असून त्यांतच एका गुणाची उत्क्रांति व्हावी व एका गुणाची अपक्रांति व्हावी ह्यांचें कारण काय ? आकाश हें स्वतंत्र सत्व असून त्याची उत्क्रांति कां होत नाही ? बरें दृश्य पदार्थांमध्ये तरी ज्ञानाची उत्क्रांति होते कीं शरीराची होते ? शरीराचीच होते म्हणाल तर ज्या पदार्थांपासून ज्याची उत्क्रांति होत असेल त्या पदार्थांची हळुहळु अपक्रांति झाली पाहिजे. जसें माशाचा माकड झाला म्हणजे मासा नष्ट झाला पाहिजे. आणि माशाचें नष्ट होणें म्हणजे त्याची अपक्रांतिच होय. आणि असाच सिद्धांत मानला तर मग कारणचें अनादित्व व अनंतत्व कोठें राहिलें ? अनंतत्व जें ठरवावयाचें तें एका नियमावरून किंवा एका उदाहरणावरूनच ठरत नाही. तर त्याला सर्व नियम, सर्व उदाहरणें, व सर्व आधार, सारखेच असले पाहिजेत. ज्ञानाची उत्क्रांति मानली तर माशांची व मनुष्याची जाणीवशक्ति एकच आहे. माशालाही स्वपोषक विषय व स्वविषयानंदाचें भान आहे. आणि मनुष्यालाही स्वपोषक पदार्थ व स्वविषयानंदाचें भान आहे. म्हणून दोघांचीही जाणीवशक्ति एकच आहे. त्यांत ज्ञानाची उत्क्रांति कोणती ? माशाचेपेक्षां मनुष्याचें ज्ञान उंच आहे, हीच त्याची उत्क्रांति हें म्हणणें संभवत नाही. कारण कीं दोघांच्याही विषयांची भिन्नता आहे. मनुष्याच्या विषयांचे ठायीं माशाला सुख होत नाही म्हणूनच त्यास मानवविषयांची प्रतीति नाही. जसें घृतानें मासा मरतो म्हणून त्यास घृत सुखकर नाही; व इच्छा नसल्यामुळें त्यास त्याची प्रतीति नाही. तसेंच माशांचे विषयानें मनुष्यास सुख होत नाही. जसें शेवाळादिक पदार्थ मासा भक्षितो व मनुष्य भक्षित नाही, म्हणून त्यास शेवाळाची प्रतीति नाही. आतां दोघांचेही दृष्टी विषय एकच आहेत म्हणजे शेवाळ आणि घृत हे दोन्ही पदार्थ माशास व मनुष्यास सारखेच दिसतात मग विषय भिन्न कशाचे ? हें म्हणणें सम्यक् नाही. कारण कीं विषयाची दृश्यता दोघांसही समान घडते. तर मग विषयाचें रूपांतर, ज्ञानाची एकता; कांहीं शक्तीचें समानत्व,

कांहीं शक्तींचें पृथक्त्व, आकृतींचें विलक्षणत्व, हे गुण माशांमध्ये व मनुष्यां-
मध्येही आढळतात. मग ह्याचेंच नांव का उत्क्रांति ? बरें, मृत्तिकेपासून सर्वांची
उत्क्रांति मानावी तर वृक्षादिकांची व्यवस्था कशी ? वृक्षादिकांपासून हळुहळु
जीव प्राणी झाले असें मानावें तर हें घडत नाही. कारण कीं हें परिणामी कार्य
कारणांत न मिळाले पाहिजे. परंतु जगांत तर क्रिया अत्यंत भिन्न आढळतात.
वृक्षाचे बीजाचा वृक्षच होतो आणि मनुष्याचे वीर्याचा मनुष्यच होतो. या-
प्रमाणेंच अन्य गोष्टी. मनुष्याचे प्रेताची माती होते. आणि झाड तुरून पडलेल्या
काष्ठाचीही माती होते. त्यांत कांहीं मातीचे, निमित्तकारण कुलालद्वारा घट
होतात, कांहीं मातीमध्ये किडेही आढळतात. त्यांत कांहीं किडे नियमितकालीं
असतात. जसे मृग, देवगायी, शिदोड इत्यादि. त्यांत शिदोडावर मीठ घातलें
म्हणजे पाणी होतें. याप्रमाणें रसायनरीत्या कांहीं पदार्थ विरुद्धत्व पावतात.
मग या नाना पदार्थांचीं कारणे निरनिराळीं मानावीं काय ? असेंच दुसरें उदा-
हरण. शेण आणि गर्दममूत्र यांच्या मिश्रणानें विंचू उत्पन्न होतात. परंतु शेण
आणि गोमुत्र हे तरी काय ? तर अन्नाची व पाण्याची अपक्रांति. व विंचू हे
काय ? तर शेणाचें व गोमुत्राचें रूपांतर ! असा दृष्टांत घेणें रूपांतराचा व
सिद्धांत ठरविणें उत्क्रांतीचा. हें शोभेल तरी पण ? बरें, निर्जीव पदार्थांचे सजीव
पदार्थ होणें ह्याचें नांव उत्क्रांति. तर मग जें कांहीं कारण मूळ असेल तें
अत्यंत निर्जीव होतें व हळुहळु आतां सजीव होत चाललें आहे असें मानावें
लागेल. आणि तसें मानल्यास अत्यंत भविष्य कालीं सर्व प्राणी सजीव झाले
पाहिजेत. व त्यांच्या जातीही ठरवितां न आल्या पाहिजेत. पण असें होणें
संभवनीय नाही. कारण कीं आतांच एकमेकांविरुद्ध क्रिया जगांत आढळतात.
सजीव प्राणी सजीवांस विरुद्ध आहेत. म्हणजे नाशक आहेत. व निर्जीव
पदार्थ निर्जीवांस नाशक आहेत. जसे सर्प, व्याघ्र हे मनुष्यादि सजीव नाशक;
तसेच अग्नि, जल हे कर्पूरलवणादि निर्जीवनाशक. आतां निर्जीव पदार्थही
सजीवनाशक आहेत. जसे लवण शिदोडादि. सर्वांचा कारणमृत्तिकेचे ठायीं
लय होतो म्हणाल तर कर्पूरादिकांचा लय मृत्तिकेचे ठायीं कोठें होतो ? शिवाय
धात्वादिकांचा विचार राहिलाच. आणि गुरुत्वाकर्षणशक्तीची उत्क्रांति कशी
होते हें कळत नाही. तर कांहीं वस्तूंचें समानत्व, कांहीं वस्तूंची उत्क्रांति,

कांहीं वस्तूंची अपक्रांति, कांहीं वस्तूंचें रूपांतर, कांहीं वस्तूंचें अखंडत्व या सर्वास उत्क्रांतीच नांव द्यावयाचें कीं काय ? हें वैविध्य एकाच कारणांत राहतें तर मग तेंथें प्रतिबंध करणारी शक्ति कोणती ? व उत्क्रांति होण्याचें निमित्त काय ? बरें, उत्क्रांति कारणासहित होतें किंवा नुसत्या शक्तीची होते ? कारणासहित होते म्हणाल तर वरील गोष्टीप्रमाणें त्या कारणाची अपक्रांति होत होत त्यापासून होणाऱ्या कार्याची हळुहळु उत्क्रांति झाली पाहिजे. असें मानलें असतां कारणाचें अनंतत्व नष्ट होईल; आणि तसें मानल्यास कारण सांत झाल्यामुळे अत्यंत भविष्यकालीं सर्वांचे कांहींतरी सजीव, निर्जीव, विरुद्ध, अविरुद्ध, एक कार्य झालें पाहिजे. तसें झालें म्हणजे उत्क्रांति वाद खुंटला. येथें कोणी अशी शंका करतील कीं उत्क्रांतिवाद खुंटला कशाचा ? कार्याची आणखी उत्क्रांति होईल. तर त्यास मी विचारतो कीं अत्यंत भूतकालीं जें कारण मानतां तें देखील कोण्या भूतकालीन कारणाचें कार्यच असेल. असें जर मानलें तर कार्यच कार्याचें कारण व कार्यच कार्याचें कार्य असें मानावें लागेल. शक्तीची उत्क्रांति होते व कारण निराळें राहतें असें म्हणावें तर ही उत्क्रांति होण्याची शक्ति कारणांत आली कोठून ? स्वभावानें आली हें म्हणणें शोभत नाही. कारणाचा स्वभाव व कारणाची शक्ति त्याची उत्क्रांति म्हणणें म्हणजे वरील गोष्टीप्रमाणेंच. बरें, कोणी ती शक्ति कारणामध्यें आणून ठेविली व नंतर ती आणणारा तिची उत्क्रांति करूं लागला असें मानावें तर ती शक्ति आणणाऱ्यास किती काल लोटला ? व तें आणण्याचें निमित्त काय ? ही आणण्याची क्रिया आकाशरूप पोकळीतच घडली कीं आणखी कोठें घडली ? आकाशांतच घडली असें म्हणाल तर त्याची उत्क्रांति कां होऊं नये ? आकाश व काल ह्यांची उत्क्रांति होत नाही. केवळ द्रव्यांचीच उत्क्रांति होते असें म्हणाल तर मग तें उपादान कारण अथवा त्याचेमध्ये शक्ति आणून ठेवणारा जो कोणी असेल तो निमित्त कारण हे दोषेही द्रव्यरूप मानावे कीं द्रव्यरहित मानावे ? द्रव्यरूप मानले तर त्या द्रव्याची उत्क्रांति कोण्या कारणापासून झाली ? द्रव्यरहित मानले तर त्यापासून द्रव्याची उत्क्रांति कशी संभवेल ? बरें एक कारण द्रव्यरूप मानणें व दुसरें कारण द्रव्यरहित मानणें हें सम्यक् नाही. कारण कीं जेथें द्रव्य आहे तेथें कोणत्याही द्रव्याची उत्क्रांति असली पाहिजे. आणि

द्रव्यरहित आहे त्यापासून तर द्रव्योत्क्रांति संभवत नाही. आणि द्रव्यच नित्य आहे त्याची उत्क्रांति होत जाते हे म्हणणे संभवत नाही. कारण की त्या द्रव्याचे परमाणू कोणत्या तरी शक्याश्रित असले पाहिजेत. आणि तसे मानावे तर त्या शक्तीलाही स्थान पाहिजेच. ही कल्पि बसविता येत नाही म्हणून आग्रहाने द्रव्यच नित्य आहे, त्याची उत्क्रांति होते, असे म्हटले तर पुन्हा वरील-प्रमाणे त्या द्रव्याच्या एका अवस्थेची अपक्रांति व दुसऱ्या अवस्थेची उत्क्रांति मानावी लागेल. आणि तसे केले म्हणजे शेवटची जी अवस्था होईल तेथे तरी उत्क्रांतिवाद खुंटलाच पाहिजे. कोणी म्हणेल की उत्क्रांतीला शेवटची अवस्थाच नाही, कोणतीही अवस्था तिची पहिलीच आहे, तर मग कोणत्याच वस्तूची अपक्रांति न झाली पाहिजे. असो. अशा अनियमित सिद्धांतासच तुम्ही उत्क्रांति म्हणता काय ? आणि आग्रहाने तसे मानत असाल तर डार्विन मताभिमानियांनो ! तुम्ही उत्क्रांति कोणत्या प्रत्यक्ष प्रमाणाने अथवा अनुमान प्रमाणाने सिद्ध करून दाखविता ? ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे डार्विनकृत उत्क्रांति मतांत मिळत नाहीत. असो. कोणत्याही बाजूनी पाहिले असता हे डार्विनचे मत अगदी असिद्ध आहे. इति उत्क्रांति मतखंडन समाप्त.

स्पेन्सर मत समीक्षा.

+ + नास्तिक मतापेक्षां हा गृहस्थ अंमळसा आंत शिरलेला आहे, अशी माझी खात्री झाली. म्हणून त्या मताचे येथे दिग्दर्शन करतो. स्पेन्सरचे दहा ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यांत प्रथम ग्रंथ आदितत्व हा होय. त्याचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागाचे नांव अज्ञेयमीमांसा. घ दुसऱ्याचे ज्ञेयमीमांसा. या दोन्ही भागांशी अत्यंत विरोधच म्हटला पाहिजे. ज्ञेयमीमांसेमध्ये उत्क्रांति तत्वाचेच अनुकरण केले आहे. व आणखीही कांहीं गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्यांमध्ये असेही सांगितले आहे की देहापुरतेच ज्ञान असल्याने आपले भागत नाही. आणखीही कांहीं गोष्टींचे विशेष ज्ञान पाहिजे. हा मुद्दा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. ह्यापेक्षां हा भाग वर्णन करण्याचे प्रयोजन नाही. अज्ञेयमीमांसा नामक प्रथम भागांत धर्म आणि शास्त्रांचे एकीकरण सांगितले आहे व ते सर्वांशी अगम्य आहे असे म्हणतात. आकाश, काल, द्रव्य, गती, शक्ति, मन,

जीव हे सर्वच पदार्थ अज्ञेय आहेत व त्यांच्या मुळीं काहीं अज्ञेय अधिकरणहि आहे, अशी आपली भावना अनपेक्ष ज्ञानद्वारा आपणास शिकविते. हें अनपेक्ष ज्ञान म्हणजे भावनेचें अस्तित्व, दुसरे काहीं नाही. या प्रतिपादनावरून मनांत बऱ्याच शंका येतात.

शंका:—या सर्वासच जर अज्ञेय मानाचें तर ही एकदेशीय ज्ञानशक्ति कशी उत्पन्न झाली ? तिचेंही अंतःस्वरूप अज्ञेय आहे म्हणाल तर मग भावनाच नष्ट होईल. आणि तसें न मानलें तर बाह्य स्वरूप ज्ञानमय असणें व अंतःस्वरूप अज्ञेय असणें या प्रश्नाचा उलगडा कसा ? बरें जें काहीं अज्ञेय आहे तें सर्वदेशीय आहे कीं एकदेशीय आहे ? सर्वदेशीय म्हणाल तर एकदेशाचे ठायीं ही ज्ञानशक्ति स्थित कशी झाली ? आणि एक देशीय म्हणाल तर सर्वदेशीय ज्ञेयाचे ठायीं एकदेशीय अज्ञेयत्व कसें राहिलें ? आतां बाह्य पदार्थाकडे वळूं. आकाश व काल हे आहेत किंवा नाहीत ? नाहीत म्हणावें तर त्यांचे अस्तित्वाची भावना करितां येते. बरें, शक्तीचें अंतःस्वरूप जरी सांगतां येत नाही तरी द्रव्यपरमाणूंचीं आणि तिजशां बरेंच तादात्म्य आहे. आतां द्रव्याचें स्वरूप पाहूं. द्रव्यघटक परमाणूला धरून भावना आंत गेल्यावर द्रव्यांतःस्वरूप नेणिवेमुळे परत येत असेल तर मी पृच्छा करितों कीं भावनेचें स्वरूप द्रव्यरहित काय राहतें ? द्रव्यरहित वस्तूचें स्वरूप आहे कीं नाही ? नाही म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण कीं सर बुद्ध्यम् ह्या-मिल्टन मताच्या अनुयायी यांनीं अशी एक कल्पना बसविलेली आहे कीं त्याचें स्पेन्सरकडून उत्तर देवविल्या जात नाही. सर बुद्ध्यमचे अनुयायी म्हणतात द्रव्याचे जे अत्यंत सूक्ष्म परमाणू व त्यांचे तुकड्यांचे तुकडे जरी घेतले तरी ते कोणत्या शक्तीवर कायम राहणार ? संयोग शक्तीवरच कीं नाही ? यथे स्पेन्सरला होय म्हणावें लागतें. यावरून विचार करूं. सर बुद्ध्यम मतानुयायांनीं मानलेली जी ही संयोगशक्ति ती सर्वाधिष्ठानीं आश्रित असली पाहिजे. अधिष्ठानच नाही अशी जर कल्पना कराल तर तें बरोबर नाही. कारण कीं शक्तीला कोणत्या तरी पदार्थाचा आश्रय असल्यावांचून तिची स्वरूपसिद्धि व कार्यसिद्धि होत नाही. ही शक्ति परमाणूंचीच आहे असें कदाचित् म्हणाल तर ते कार्यरूपी परमाणू कशाचे बनले ? किंवा स्वयंभू

आहेत ? स्वयंभू मानल्यास नास्तिकाप्रमाणे विश्वांतील द्रव्य तेवढे स्वयंभू आहे असे कबूल करावे लागेल. स्पेन्सरनीं जीं धर्मांचीं मूलतत्वे विवरून दाखविलीं त्यांत नास्तिक, अद्वैत, एकेश्वरवादीआदिकरून सर्व धर्मांचे खंडन केले. पण अद्वैतधर्मास त्यांनीं जो बाध आणला होता त्याची सिद्धि बरोबर केली नाही. कारण त्यांनींच पांचव्या प्रकरणांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं आपणास विश्वांत जे दृश्यादृश्यरूप चमत्कार भासतात ते सर्व मिळून बनलेलें विश्व कोण्यातरी एका अज्ञेय कारणरूप महाशक्तीचा प्रादुर्भाव आहे. आणि ती शक्ति सर्वव्यापीही असेल. यावर एक शंका येते कीं नानाविध चमत्कारांनीं बनलेलें हें दृश्यादृश्य विश्व ज्या शक्तीचा प्रादुर्भाव आहे ती शक्ति पूर्वीं नानाविध चमत्कारांची एकत्र झालेली सांठवण असावी. आणि तसें मानलें तर नास्तिकाप्रमाणे विश्व स्वयंभू आहे असें कबूल करणें भाग पडतें. अद्वैतवाद्यांनीं तरी एका बीजाचें विश्व बनलें असें सांगितलें. आणि तुमच्या मतांत तर सर्वच पदार्थ त्या अज्ञेय शक्तिरूप कारणांत बीजरूपानें नित्य आहेत. मग तुमच्या मतांत व नास्तिकांच्या मतांत भेद तो काय ? तुम्ही अज्ञेयशक्ति मानलेली आहे व त्यांनीं परमाणू मानलेले आहेत. असेच जर तुम्हाला विश्वाचें बीज कायम राखणें होतें, तर नास्तिकांचेंच अनुकरण केलें पाहिजे होते. अस्तु. ती अज्ञेयशक्ति सर्वव्यापी असेल असें जें तुम्ही संशयात्मक सांगितलें त्यावरून असें दिसतें कीं तुमचा निश्चय कोणत्याच मतावर झाला नाही. कारण सर्वव्यापित्वांत आपली ज्ञानशक्तीही आली. आणि संशय आणि निश्चय हे दोन्ही आपल्या ज्ञानशक्तीचे घटक आहेत. त्यांत कोणत्या घटकावर तुम्ही आहांत ? येथें कदाचित् असें म्हणाल कीं आम्ही संशयवादी नाही. तर हें सम्यक् नाही. कारण तुम्ही जें केवलाचें अस्तित्व मानतां तें अज्ञेय आहे असें म्हणतां तर मग आपली जी ही ज्ञानशक्ति ती नाही कीं आहे ? नाही म्हणाल तर तुम्हीच तुम्हाला अज्ञेय झाले. मग व्यवहार कसा चालणार ? आणि केवलाच्या अस्तित्वाचें ज्ञान तरी कसे होणार ? कारण जें अस्तित्व. मानावें लागतें तें कोण्यातरी पदार्थाचे आश्रित असलें पाहिजे. कारण जगांत कोठेंही अशी उपपत्ति आढळत नाही कीं वस्तूचा आहेपणा निराळा काढून वस्तु वेगळी करावी. वस्तूचा आहेपणा निराळा करणें म्हणजे त्या वस्तूला नाहीपणाच देणें

होय. तात्पर्य, जी वस्तु आहे ती मुळीच नाही असे म्हटले म्हणजे झाले. मग असाच तुम्ही व्यवहार चालविणार की काय ? नाही म्हणाल तर हें कबूल करावें लागेल की अस्तित्व ज्या वस्तूचें मानावयाचें त्या वस्तूचा आभास आपल्या ज्ञानशक्तीस झाला पाहिजे. त्या वांचून अस्तित्वच ठरवितां येणार नाही. आणि आभास मानला तर ज्ञानशक्ति मानलीच पाहिजे. कारण अज्ञेयाचा अज्ञानांत आभास संभवत नाही. म्हणून ज्ञानशक्ति मानल्यावांचून गत्यंतर नाही. मग ज्ञानशक्ति जी मानली ती क्षणिक आहे की स्वयंभू आहे ? क्षणिक आहे म्हणाल तर ती कोण्या कारणापासून उत्पन्न झाली? अज्ञेयापासून म्हणाल तर ज्ञेयानुसार ज्ञान असते हा नियम आहे. मग तें ज्ञेय प्रत्यक्ष असो वा अनुमेय असो. यथारूप असो किंवा आभासरूप असो. पण ज्ञान म्हटलें की तेथें ज्ञेयाचें अस्तित्व पाहिजेच. अस्तित्व तर आभासावांचून होतच नाही. आतां एवढें मात्र खरें की, तुमची भावना अज्ञानविषयिणी असल्यामुळे त्याचे गुणधर्म तुम्हांस कळत नाहीत. म्हणून इतक्यानेच ज्ञानशक्तीचें क्षणिकत्व ठरत नाही. आणखी अज्ञेयापासून ज्ञान होणें म्हणजे आंधारापासून प्रकाश उत्पन्न होण्यासारखें विरुद्ध म्हणणें होय. ही सर्व भ्रंति आहे असे म्हणाल तर अज्ञेयास भ्रंति व्हावयाचीच नाही. भ्रंति जी व्हावयाची ती ज्ञेयानुसार ज्ञानशक्तीसच झाली पाहिजे. आणि असाच सर्वत्र नियम आहे. कदाचित् म्हणाल की ज्याप्रमाणें आंधारांत घुबडास प्रकाश दिसतो त्याप्रमाणें ज्ञानशक्ति भ्रंतीने आपणास भासते. हें म्हणणें असिद्ध आहे. कारण घुबडास आंधारांत जो प्रकाश भासतो तो अंशतः त्याच्या डोळ्यांत असतो. आणि बाह्य आंधार अत्यंत प्रकाशाभावरूप नसल्यामुळे त्या आंधारांतील भावरूप जो प्रकाश त्याचा घुबडाच्या डोळ्यांशीं संबंध झाल्यामुळे त्याला आंधारांत प्रकाश भासतो. या दृष्टांताचा वरील गोष्टीशीं मेळ धालूं. आपणास ज्ञान जें होतें तें दृश्यरूप विश्वाचें असो, किंवा केवलाच्या आभासास्तिक्याचें असो, पण तें ज्ञेयानुसार असलेंच पाहिजे; आणि तसें म्हटलें की जें कांहीं भावरूप सत्य आभासरूपानें ज्ञेय होत असेल तें ज्ञानमय असलें पाहिजे. अज्ञानमय मानलें तर ज्याप्रमाणें आंधाराचें प्रतिबिंब पडत नाही त्याप्रमाणें त्याचाही आभास न झाला पाहिजे. पण येथें तर आभासावांचून भागत नाही. म्हणून प्रकाशाप्रमाणें हें सत्यही ज्ञानमय असलें पाहिजे.

आतां एवढें मात्र खरें कीं घुबडाचे डोळे आकुंचित असल्यामुळे हा प्रकाश सूर्याचाच आहे असें त्यास ज्ञान होत नाही. परंतु त्याचा व्यवहार मात्र प्रकाशांतच चालतो. इतक्यानेच सूर्य प्रकाशमय नाही असें होईल काय ? त्याचप्रमाणें ही आभास घेणारी ज्ञानशक्ति व्यष्टिरूप असल्यामुळे समष्टिरूप ज्ञानाचें तिजकडून आकलन होत नाही. इतक्यानेच तें अज्ञेय ठरतें काय ? असो. ही आभास होणारी ज्ञानशक्ति स्वयंभूच मानली पाहिजे. ही वीर्यांत कोठें होती म्हणाल तर ज्याप्रमाणें घुबडाचे डोळे सूक्ष्मरूपाने अंड्यामध्ये होते त्याचप्रमाणें विषय आकुंचित असल्यामुळे ही ज्ञानशक्तिही सूक्ष्मरूपाने वीर्यांतच होती. त्याचा आपणास अनुभव कां येत नाही ? असें म्हणास तर तुम्हांस निद्रेंतील ज्ञानाचा तरी अनुभव कोठें येतो ? परंतु जागृतीत स्मृति मात्र होते. त्यावरून असें अनुमान होतें कीं निद्रेंत लीनरूपाने ज्ञान आहे. त्याचप्रमाणे जाग्रदादि अवस्थांत असणारी आपली ज्ञानशक्ति वीर्यांत लीनरूपाने होती. असें कार्यपद्धतिद्वारा अनुमान निघतें. म्हणून ज्ञानशक्ति स्वयंभूच मानली पाहिजे. मग ती स्वयंभू ज्ञानशक्ति व अज्ञेय महाशक्ति या दोहोंचें बनलेलें तें महासत्य आहे काय ? तसें मानाल तर आपली ज्ञानशक्ति अज्ञेयापेक्षां बलवत्तर होईल. कारण प्रकाशामध्ये जसा घुबडाचा व्यवहार चालतो त्याचप्रमाणें आपलाही व्यवहार आभासरूप ज्ञानामध्ये चालतो. क्रिया जी करावयाची ती ज्ञानावांचून घडत नाही. अज्ञानाला क्रिया करण्याचें सामर्थ्य नाही. यावरून जगद्रूप क्रिया ज्या शक्तीने होते ती शक्ति ज्ञानमय असली पाहिजे. इतकेंही करून अज्ञेयच म्हणाल तर हा पोरखेळ हट्ट आहे. त्यास कांहीं प्रमाण नाही. सर्व वस्तूंचें मनाने आकलन होत नाही, हेंच आमचें प्रमाण असें म्हणाल तर सर्व वस्तू अनाकलनीय आहेत. आणि केवळही भावरूप आहे अशा आपल्या अनपेक्ष ज्ञानरूप भावनेचें अस्तित्व कोठें जाईल ? जेथें अस्तित्व आहे तेथें आभास असलाच पाहिजे. आभास आहे तर ज्ञान असलेंच पाहिजे. आणि ज्ञान आहे तर तें ज्ञानानुसार असलें पाहिजे. ज्ञेय असून आभास कसा अंगिकारिला ? असें म्हणाल तर ज्याप्रमाणें सूर्याचे अवघड प्रकाशाचा डोळ्याच्या सूक्ष्म प्रकाशामध्ये प्रतिबिंबरूप आभास घडतो त्याचप्रमाणें समष्टिरूप ज्ञेयाचा व्यष्टिरूप ज्ञानशक्तिमध्ये आभास घडतो. अर्थात हें सिद्ध झालें कीं जगत्क्रिया करणारी महाशक्ति कोणत्या तरी एका सर्वव्यापी सदाधिष्ठानावर

आश्रित आहे हें निर्विवाद आहे. पुरे. आतां पुष्कळ प्रमाणें देत बसत नाही. विचारवंतानें विचार करून आणखी उपपत्ति जुळवून घ्याव्या.

मग अधिष्ठानाचा पक्का बोध झाला म्हणजे तें अधिष्ठान द्रव्याचे अंतःस्वरूप व भावनेचें अंतःस्वरूप आहे हें तुम्हांसच कळेल. मग ह्या अंतःस्वरूपासच अज्ञेय म्हणावयाचें काय ? होय म्हणाल तर मग ही ज्ञानशक्ति कशी झाली ? ही भ्रांति आहे म्हणाल तर अज्ञात अधिष्ठानावर भ्रांति होण्याचा संभव नाही असें पूर्वीच सांगितलें. तें कांहीं असो. त्या सर्वांचें मनानें आकलनच होत नाही म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण की ज्याचें मनानें आकलनच होत नाही त्याच्या अस्तित्वाचें ज्ञान तरी कसें होईल ? अस्तित्वाचें ज्ञान होण्याचें प्रयोजन काय ? असें म्हणाल तर तुमच्या मतानें सर्वच अज्ञेय झालें. मग अर्थात तुम्हाही तुम्हाला अज्ञेयच झाले. असें असतां देहापुरत्या ज्ञानानें आपलें कार्य भागत नाही, आणखी कांहीं ज्ञान पाहिजे हें दुसऱ्या भागांत कशाला म्हटलें ? तें कांहीं असो. शब्दानें सांगतां मात्र येत नाही असें म्हणाल, तर मी विचारितों कीं मनानें जें तुम्हाला अज्ञेय वाटतें तें शब्दांनीं सांगतांच जर येत नाही तर ग्रंथांमध्ये तुम्ही काय लिहून ठेविलें ? भलतेंच. कांहीं प्रतिपादन केलें असेल कीं नाही.

सारांश, तुम्हांला जें अज्ञेय वाटते तें तुमच्या अज्ञानामुळें. एन्हवीं जें कांहीं आहे तें अज्ञेय मुळींच नाही. तर ज्ञेयाज्ञेयातीतः स्वयमानंदरूप तटस्थ आहे आणि त्याचाच आभास हे जगत आहे. हा सिद्धांत सोडून अज्ञेय म्हणत होतसाते घोट्याच्याचे ग्रंथ लिहिणें हेंच का तुमचें मतभेदसाहिष्णुत्व ? वाहवा काय सुबक उपदेश हा !! अहो मलाही कत्रालें नाही व दुसऱ्यालाही कळत नाही असें म्हणून आपलें ठाम मत कशावरही न देतां निसरून जाणें हें गुरुत्वाचें लक्षण नव्हे. तर गुरु तोच म्हणावा कीं शिष्याच्या सर्व शंका जो हरण करितो. इत्यादि प्रश्न मी स्पेन्सरमतानुयायीयांपुढें मांडले. परंतु एकाही शंकेचें उत्तर त्यांनीं दिलें नाही. त्यावरून मला असें वाटलें कीं कोणत्याही बाजूंनीं पाहिलें असतां हें स्पेन्सरचें मत अगदीं असिद्ध आहे. इति स्पेन्सर मत त्याजनं.

वरील पत्राचें उत्तर श्रीमंत जटार साहेबांनीं ता० १९ जून १९०२ ला लिहून पाठविलें तें येणेंप्रमाणें:—

“तुमचा लेख एकंदर वाचल्यानंतर फार मौज वाटली. मयूरपक्षांच्या डोळ्यांप्रमाणें डोळे बाळगण्यापेक्षां तुमच्यासारखें प्रज्ञाचक्षूच होणें फार उत्तम आहे.

डारविन्, स्पेन्सर वगैरेचीं मते जितकीं तुम्ही घुंडाळून चिकित्सा केली तितकीं दुसऱ्यानें केलेलीं आढळो नाहीं. हे तुमचे लेख कोणत्या तरी मासिक पत्राकडे अथवा केंसरीसारख्या वर्तमानपत्राकडे जरूर पाठवून प्रसिद्ध करावे, अशा आमची आग्रहानें शिफारस आहे. ’’ या शिफारसीप्रमाणें महाराजांचे वरील लेख आजपर्यंत कोणत्याही वर्तमानपत्रांत किंवा मासिकांत छापून प्रसिद्ध झालेले दिसत नाहीं. असो.

गणपत आन्याजी घोटे यांचा विद्याभ्यास सिरसगांवीं रा० रा० माधवराव खोलकुटे यांचे घरीं झाल्याविषयींचा उल्लेख मागें आला आहे. माधवरावांच्या घरीं महाराजांचेंही जाणें येणें पुढें होऊं लागलें.

माधवरावाचीं ताई म्हणून एक बालविधवा मुलगी आहे. ती तेवेळीं आपल्या सासरीं मोरशीस होती. ही गणपतराव जवळून लिहिणें वाचणें शिकली होती. ह्या मुलीची प्रवृत्ति पहिलेपासून भक्तिमार्गाचें ग्रंथ वगैरे वाचण्याकडे फार असे. व प्रज्ञा चांगली असल्यामुळें वाचलेल्या गोष्टींचें तिला लवकर ग्रहण होत असे.

ह्यावर्षीं उन्हाळ्यांत ती सिरसगांवीं आपल्या माहेरीं आली होती. ह्यावेळेस महाराजही सौ० मनकरणिका आईसह तेथेंच गणपतरावचे घरीं होते. एके दिवशीं गणपतरावरोधर महाराज माधवरावचे घरीं आले. व ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायांतलें एका ओवीवर निरूपण सांगितलें. ते दिवशीं ताईला सद्विद्यादान व सत्संग यांचा लाभ देऊन तिचें संगोपन करण्याविषयीं माधवरावानें महाराजांस विनंती केली. ताईच्या स्थितीविषयीं गणपतरावानेंही यापूर्वीं महाराजांस सांगितलें होतें. ताईलाही अनायासें द्यावेळीं येथें सुमारें दोन तीन महिने राह-

प्याचा योग आला होता. म्हणून महाराजांनी माघवरावांच्या विनंतीस मान देऊन या दोनतां महिन्यांत तिला वेदान्त विषयाची थोडी माहिती करून दिली, परमामृत समजून दिला व अनुग्रहही दिला.

गणपतरावची पत्निही यावेळीं सिरसगांवी आली होती. महाराजांचें रहाणें तेथें होतेंच. त्यांच्या घरां बंगळीवर (झोंपाळ्यावर) बसून महाराजांनीं सौ० मनकराणिका आईसह स्त्रीगीताचीं गाणीं वगैरे म्हणून सर्व स्त्रीपुरुषांस आनंदाची पर्वणी करून द्यावी. सूक्तिरत्नावलीच्या चतुर्थ यष्टींत छापलेलीं स्त्रीगीताचीं पाहिलीं पांच प्रकरणे ह्याच वेळीं सिरसगांवास झालेलीं आहेत.

रामचंद्र बापूनें दिवसां खेतीवाडीचें काम करून रात्रौ सिरसगांवास येऊन महाराजांची सेवाचाकरा करावी व सकाळीं पुन्हां माघानास परत जावें.

या सुमारास रामचंद्र बापूस एक मोठी मांदगी झाली होती. व तीत ते आसनमरण होऊन वांचण्याची आशा राहिली नव्हती. ते वेळीं महाराज त्यांस म्हणाले कीं तुझा योगाभ्यास पूर्ण झाला नाहीं. इतक्यांत तूं मरूं नको. आणखी कांहीं वर्षे वांचण्याची तुला सवड देतो. असें म्हणून शिवलीलामृताचें पठण करून महाराजांनीं त्याला तीर्थ दिलें. पुढें रामचंद्र बापू हळुहळु दुरुस्त झाले. “ काळ मृत्यु भयशोक । गुरु रक्षी त्यापासुनी ॥ ”

कांहीं माहेने सिरसगांवास राहून श्रावणमासाच्या आरंभी महाराज सौ० मनकराणिका आईसह माघानास परत गेले. इकडे ताईलाही सासरची गाडी आल्यामुळे महाराजांच्या दर्शनास प्रथम माघानास जाऊन तेथूनच ती सासरो गेली. जातेवेळीं महाराजांनीं तिला ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद व आशिर्वचन देऊन ज्ञानेश्वरीचें नित्य पठण करीत जा म्हणून सांगितलें.

सिरसगांवीं असतांना ताईचा व सौ० मनकराणिका आईचा उत्तम परिचय जुळून तिच्या सहवासांत ताईचा काल मोठ्या आनंदांत जात असे;

व मनकरणिका आईला वारंवार ती आपल्या इकडेच जेवण्याबसण्याकरितां बोलावून नेत असे.

ताई सासरी गेल्यानंतर लवकरच महाराज उमरावतीस गेले.

मागल्या चैत्रांत महाराज यावलीस गणपतरावचे घरी गेल्यापासून त्यांना आपणही आपल्या येथें आणावें, असें आकाजीबापू देशमुखांस वाटू लागलें होतें. महाराज उमरावतीस आले म्हणजे ते त्यांच्या दर्शनास जात. परंतु गोष्ट काढण्याचें धैर्य होत नसे. आतां पुन्हां महाराजांचें उमरावतीस आगमन हेतांच आकाजीबापू त्यांच्या दर्शनास गेले. महाराज समारच बसले होते. यावलीस चलण्याविषयी आज गोष्ट काढावीच मग कांहींही होवो असा बापूंना निश्चय करून एकदम जाऊन महाराजांचे पाय धरले. महाराज म्हणाले कोण आहे ? बापू— मी आकाजी. महाराज— कशाला आला ? नंतर बापूंनी यावलीस चलण्याविषयी महाराजांस विनंती केली. महाराज म्हणाले मी येतो. परंतु एकच दिवस राहून. बापूंनी तें कबूल केल्यावर महाराज यावलीस गेले व एक दिवस तेथें राहून दुसरे दिवशीं माधानास परत गेले. पुन्हां आश्विनांत महाराज उमरावतीस गेले असतांना इकडे सिरसगांवीं राजाराम देशमुख तापानें बिमार पडले व ज्वर एकाएकी फार वाढला. महाराजांस कोणी पत्र वगैरे न पाठवितांच एकदम उमरावतीहून निघाले. व वलगांवाहून सिरसगांवास आले. ते वेळीं रात्र दोन प्रहर झाली होती. महाराजांनीं प्रकृति पाहिली. तेवढ्या रात्री एकटेच चांदूरबाजारास जाऊन कुर्यामाईस धेऊन आले, व त्यांना जपाची वरणा दिली; स्वतः आपण सात दिवस उपोषित राहून जप करून तीर्थ दिलें व राजाराम बापूस आराम झाल्यावर माधानास गेले.

माधानास पांच सात मंडळांचा दिवाळीस पंढरपुरास जाण्याचा विचार ठरला. त्यांबरोबर महाराजही जावयास निघाले. सौ० मनकरणिका आईचा बरोबर चलण्याचा विचार होता. पण महाराज म्हणाले जे जेऊं न हो. तुझे आयुष्य कमी होईल. कांहीं बायामंडळींनीं मनकरणिका आईला पुन्हा बरोबर जाण्यास प्रवृत्त केलें. व मास्तीजवळ महारा-

जांची गाडी गेली होती तेथे पाठविले. महाराज संतापले पण कांहीं बोलले नाहीत. आई गाडीत बसतांच तिला खूप थंडी भरली व ताप चढला. खराब्याला जात पावेतां ताप फार वाढला. महाराजांनी तिला पाठीवर घेऊन गाडीतून उतरविले व ताप अंमळ कमी होतांच रामचंद्र-भऊ बरोबर सिरसगांवास पाठविले. नंतर रामचंद्रास व इतर मंडळीस घेऊन पंढरपुरास गेले. तेथे एक भांडी विकणारा महाराजांस पांडुरंगाची शपथ घालून म्हणाला की माझ्या दुकानांतून कांहींतरी विकत घेतल्या-शिवाय पुढे जाऊ नका. तेव्हां महाराजांस जवळची वस्तु गहाण ठेवून त्याचे म्हणणे ऐकावे लागले. पंधरा दिवसांनी महाराज सर्व मंडळीसह परत आले व सिरसगांवाहून मनकरणिका आईस बरोबर घेऊन माधानास गेले. पंढरपुरास जातेवेळी महाराजांनी जमनाबाईस खराब्यास ठेविले होते. महाराज परत आले त्या रात्री जमनाबाईस असा भास झाला की महाराजांनी दारावर थाप मारून जमना म्हणून हाक मारली व म्हणाले तुझी आई वाट पहात आहे. उमरावतीस जा. जमनाबाई उठून पाहू लागली तों कोणीच दिसले नाही. दुसरे दिवशी सकाळी सुमारे १०-११ वाजतां माधानाहून काशीबाई खराब्यास आली व तुझ्या आईने तुला उमरावतीस बोलावले म्हणून जमनाबाईस निरोप सांगितला. जमनाबाई—निरोप कोणी आणला ? काशीबाई—महाराज आलेना. जमना०—महाराज खराब्यास उतरले होते काय ? काशीबाई—नाही. यावरून स्वप्नप्रमाणाने जमनाबाईस महाराजांचे आगमन कळले होते हे स्पष्ट दिसते.

मावंदे करून पांचसहा महिने महाराज माधानासच राहिले. पत्रद्वारे

१ स्वप्न हे अलौकिक प्रमाणांपैकी एक प्रमाण आहे. याविषयी योगवासि-
ष्ठांत पुढील श्लोक आहे:—“ स्वप्न संभ्रम संकल्प स्वानुभूतिपरंपरा । प्रमाणा-
न्यत्र मुख्यानि संबोधाय प्रदीपवत् ॥” स्वप्नांत द्विज, देवता, गुरु, वगैरे जे सांग-
तात ते सत्य असते याविषयी हारित संहितेत असे म्हटले आहे:—देवोद्विजोवा
पितरो नृपोवा स्वप्नेषु वाक्यं वदते यथैव । तथैव नान्यच्च भवेन्मनुष्ये यद्यस्य
सौख्यं विपदो रुजोवा ॥—हारित संहिता. द्वितीय स्थान. अध्याय २ श्लोक ९.—

ताईला सद्बोधामृत पाजण्याचा आरंभ महाराजांनी सिरसगांवासच केला होता. तोच क्रम पुढे ती सासरी गेल्यावरही चालू ठेविला. ताईकडूनही तीन पत्रे आली होती. त्यांचे उत्तर महाराजांनी पाठवून सद्गुरु प्रेमाने शोकग्रस्त न होता आत्मसुख दृढ करण्याविषयी बोध केला आहे. व या पंढरी यात्रेचे समस्त सुकृत तिला अर्पण केले आहे. यानंतर लवकरच कार्तिकमाहिन्यांत एक वेळ ताई मोरशीहून कांही कामानिमित्त आली होती; तेव्हां परत जाते वेळी ती माधानास महाराजांच्या दर्शनास आली होती. तेव्हां महाराजांनी तिला भातकें म्हणून अमृताभुव प्रसाद दिला.

पुढे फाल्गुन शुद्ध चतुर्थीस रामराव मास्तरची मुलगी सौ० द्वारकाबाई हिचे लग्न झाले. महाराज त्या प्रसंगाला तेथे होतेच. ते वेळी महाराजांनी रामरावाला गायत्रीचा अन्वयार्थ लिहून दिला.

पत्रे पाठवून ताईला परमार्थ तत्व निरूपण करण्याचा महाराजांचा क्रम चालूच होता. ही पत्रे एकंदर ११ असून सूक्तिरत्नावलीच्या प्रथम यष्टीत छापली आहेत. त्यांतल्या पहिल्या आठ पत्रांत पुढील विषयांचे सुंदर निरूपण केले आहे:—संसारकृत्यांत राहूनही सद्गुरुविषयी अनन्य-गतिक चित्तवृत्ति ठेवण्याचे महत्त्व, सद्गुरुचे लक्षण, भक्तांच्या प्रेमदानार्थ किंवा जिज्ञासूच्या ज्ञानदानार्थ रामकृष्णादि अवतारांचा व जगदुपदेशक सद्गुरुंचा आविर्भाव, त्यांची सर्वांवर समान कृपा व ज्ञानोपदेशप्रवृत्ति, व प्रेमळ भाविकांस विशेष कृपापूर्वक प्रेमदान, कर्मप्रवाहांत फिरणाऱ्या रजस्तम मिश्र जीवांच्या मनोवृत्तीचे वर्णन, व आपल्या स्वभावांत चांगल्या गुणांची भर टाकण्याविषयी त्यांस उपदेश, चित्तशुद्धीकरितां निष्काम कर्मांचे आचरण, व मनाचा चंचलपणा घालविण्याकरितां सगुण ईश्वर-भक्तीचे किंवा श्रीगुरुभक्तीचे १४ प्रकार, उपासनेच्या परिपाक दर्शित ईश्वरानुग्रहाने मनुष्याला सद्गुरुप्राप्ति, सद्गुरुचे देवाहून श्रेष्ठत्व, देहभावना किंवा आवरणदोष निवृत्त होण्याकरितां सद्गुरुजवळून प्राप्त होणाऱ्या निर्गुण उपासनेचा प्रकार, सद्गुरुला आत्मनिवेदनपूर्वक ज्ञानाभ्यास, लोक-कीर्तिकरितां चमत्कार दाखविणाऱ्यांचा निषेध इत्यादि.

या नंतरच्या पत्रांत अभ्यासांत येत असलेल्या प्रतिबंधाला न जुमानतां दृढनिश्चयानें अभ्यास चालू ठेवण्याविषयी ताईस उपदेश आहे, महाराजांनीं सांगितलेला अभ्यास करीत असतांना तिला तिच्या मनाविरुद्ध कांहीं शब्द ऐकू येऊन विक्षेप करीत असत. ही गोष्ट तिनें महाराजांस पत्रोत्तरीं कळविली होती. व कर्म सुखभोगूं देत नाहीं वगैरेदुःखोद्धार लिहिले होते. त्याचें उत्तर महाराजांकडून गेलेल्या पत्रांत पुढील ओव्यांत आहे:—
 “ तूं बोललीस एक । कीं कर्म भोगूं नेदी सुख । हें वचन अरोचक ।
 मूर्खत्वसूचक असे कीं ॥ वस्तू चिद्धन अविकृत । कर्म अतिजड प्राकृत ।
 अनुभवरोध करवया समर्थ । कर्म बापुढें नव्हे कीं ॥ म्हणूनि प्रारब्धवाद
 सांडावा । अंतरीं ब्रह्म प्रयत्न मांडावा । देहाहंकारभाव दंडावा ।
 खंडावा क्रोधू ॥ मनाविरुद्ध जे उठती शब्द । ते लयविघ्न जाण प्रसिद्ध ।
 तयाचा नाश करावया प्रबुद्ध । विवेकाचि कीजे ॥ ”

या विघ्नासंबंधानें “ अकस्मादेव पतति कर्णे शब्दः शुभाशुभः ” हें अमनस्क खंडांतील वचनही महाराजांनीं एकदोन ठिकाणीं उदाहरणार्थ लिहून ठेविलें आहे. तथापि दुदैवाची गोष्ट कीं विघ्नाला भिऊन ताईनें पुढें तो अभ्यास सोडून दिला. त्याकारितां महाराजही पुढें तिच्यावर रागाच्यत असत. अस्तु.

याशिवाय वरील पत्रांत व त्या पुढील एका संबंध पत्रांत (सूक्तिरत्नावलि पृ० ५४ व ५९) या प्रांतांतील योगानंद सरस्वतीचा व त्यांच्या खेचरी मुद्रेचा उल्लेख आलेला आहे. वरील पत्राच्या उत्तरार्धांत एका आत्मज्ञानावांचून खेचरीसारख्या योगमुद्रेचा व इतर योगसिद्धीचा निषेध “ वोत्तर कच्चा वे कच्चा वे । नहीं गुरूका दच्चा ” या गोरक्षनाथांच्या पदानें करून अशा साधकांची परमार्थ मार्गातून च्युती सांगितली आहे. व त्यापुढील पत्रांत खेचरी मुद्रेनें शरीर अमर करण्याच्या कल्पनेचा उच्छेद केलेला आहे, त्या ओव्या अशा:—

“ येथें योगानंद सरस्वती । खेचरी मुद्रा लोकां सांगती । शरीर अमर करावें म्हणती । भूलोकीं विचरावें ॥ त्यांनीं तुज करविलें दर्शन । मजही तैसेंच दाविलें जाण । परीं मी मंदमति अज्ञान । म्हणोनि तें गुह्य

कळेना ॥ ब्रह्माविष्णु परमेश्वर । जे संपूर्ण योग आचरणार । तयालागीं ही साचार । मरण असे प्रलयांती ॥ शरीर मलबद्ध अविद्यायुक्त । पंच-भौतिक मिथ्याभूत । त्यातें रक्षुनि पुरुषार्थ । काय साधिला सांग पां ॥ आत्मा मुळींचाचि अमर । तो नव्हे मन ना शरीर । अखंड व्यापक निर्विकार । योगा थार नसे तेथें ॥ जें अखंड व्यापक सर्वाभूतीं । असा अनुभव आलिया चित्तीं । मग योग साधुनी तटस्थवृत्ती । वृक्षासारखी कासया ॥ महा प्रलयीं ब्रह्मांड बुडे । तेथें योगी ते काय वापुडे । एक ब्रह्म तेंचि सत्य फुडें । येर विश्व मिथ्या ”

शेवटल्या पत्रांत ११ अंभंग आहेत व त्यांत विवेकविरागादि चार साधनांचीं लक्षणें व त्यांचा विनियोग सांगून पुढें महावाक्य विवेचन सांगितलें आहे. या पत्राच्या शेवटला कांहीं मजकूर गद्यांत असून आपलें आधिकारिक प्रारब्ध त्यांत महाराजांनीं कबूल केलें आहे व आधिकारिकांचा जन्म लीलामात्र असतो हें व्यासवचनावरून सिद्ध केलें आहे. महाराजांनीं ताईला पाठविलेल्या या एकंदर पत्रव्यवहाराचें अत्यंत सारभूत रहस्य म्हणजे वात्सल्यभक्तीचें बीजारोपण हें होय. ह्या तत्वाचें विशेष स्पष्टीकरण पुढील उमरावती प्रकरणांत रा० रा० विठ्ठलराव केकरे वक्रील मंडला यांच्या पत्रव्यवहारांत महाराजांनीं केलें आहे. त्यावरून अखिल स्त्रीवर्गाच्या उद्धारार्थ अधिकारानुसार श्रुतिसिद्ध शिक्षण देण्यांत महाराजांचें अप्रतीम प्राविण्य दिसून येतें.

शके १८२५ इ० स० १९०३.

नवीन ग्रंथ बोलावण्याचा महाराजांचा क्रम सुरूच होता. तारीख १७ एप्रिल १९०३ ला थिऑसफीची “री इनकारनेशन” वगैरे पांचसहा पुस्तकें अडयार येथून बोलावून त्यांचें परिशीलन चाललें होतें. नित्य भजन, काला, बाळलीला, खेळ वगैरे गोष्टीही पूर्वक्रमाप्रमाणें चालू होत्याच. भागवत व ज्ञानेश्वरी हे ग्रंथ तर महाराज गळ्यांत मंगळसूत्राप्रमाणें बाळगून लागले. याविषयी त्यांचा पुढील अंभंगही प्रसिद्ध आहे:—

माझे हें मंगळसूत्र । श्रीमद्भागवतशास्त्र ॥१॥

तोचि आर्यपुत्र मूर्ति । ऐसी पुराणांत कीर्ति ॥२॥

कंठी धरीन आवडी । शोभा हृदयाची फुडी ॥३॥

स्वामी आळंदी जीवन । आदिमध्यांतीं प्रमाण ॥४॥

उमरावतीस जमनाबाईच्या मुलाची मुंज होती. मुहूर्त वैशाख शुद्ध दशमीचा ठरला होता. म्हणून महाराजांस अक्षत देण्याकरितां माधानास येउन जमनाबाई महाराजांकडेसच उतरली होती. तिला सौ० मनकरणिका आईनें स्वयंपाक करण्याकरितां दाळ, तांदूळ, कणीक वगैरे सामान दिलें. महाराज म्हणाले तिला भजीं करण्याकरितां बेसन दे. बेसन घरांत नव्हतें. म्हणून मायबाई (मनकरणिका आई) व जमनाबाई दळावयास बसल्या. इतक्यांत महाराज शौचाहून आले व कोण दळते ? काय दळते ? म्हणून विचारपूस करूं लागले. मायबाईनें सांगितल्यानंतर महाराज म्हणाले जमनाबाई आपल्या येथें पाहुणी आली आहे. तिला असें काम सांगावें काय ? नंतर जमनाबाईला जात्यावरून उठवून स्वतः महाराजांनीं व आईनें मिळून चून दळलें. दळतांना दोघांनीं मिळून सुंदर गांणीं म्हटलीं तीं अर्थातच महाराजांचीं तात्कालिक स्फूर्तिजन्य होती. त्यांत घरीं पाहुणी आली तिच्या करितां चून नव्हतें म्हणून दळावें लागलें अशा अर्थाचें एक गाणें होतें. स्वयंपाक झाल्यावर सगळ्यांची जेवणें झालीं. काशीबाई जमनाबाईस आपल्या घरीं जेवण्याकरितां बोलाऊं आली होती, तिलाही महाराजांनीं आपल्या इकडेच जेवण्याकरितां राहवून घेतलें. महाराज, आई, काशीबाई व रामचंद्रभाऊ हे एकाच ताटांत जेवले.

पुढें लवकरच महाराज रामचंद्रभाऊ बरोबर सोपीनाथ महाराजांच्या कवठ्यास गेले. बरोबर भाणखी कांहीं मंडळी होती. रामचंद्रापू यांनीं महाराजांकरितां कांहीं नवस केला होता तो फेडण्याकरितां या वेळीं महाराज त्यांच्या बरोबर गेले होते. तेथून परत येतांना महाराज लोणासे थांबले. महाराजांची बाई (मातामही) तेथें होतीच. तिचा मुलगा म्हणजे महाराजांचे बार्जाराव मामा नुकतेच एक माहिन्यापूर्वीं संपले होते. त्यांचा

१ भगवान् सोपीनाथ महाराज हे वऱ्हाडप्रांतात सर्पविषनाशाविषयीं प्रसिद्ध आहेत. यांचें देवस्थान मौजा कवठे तालुका उमरावती येथें आहे.

एक लहान मुलगा ४ महिन्याचा होता. तो बाईनें महाराजांजवळ दिला. महाराज म्हणाले याला पांचवें वर्षीं गंडांतर आहे. बाई म्हणाली कसा वांचेल ? महाराज म्हणाले मुलाच्या आईनें तुळशीच्या माळेनें मंत्र जपून तीर्थ दिलें असतां वांचेल. मुलाची आई मानभावांची शिष्यीण होती. तिला महाराज म्हणाले, तूं तुळशीची माळ जपून मुलाला तीर्थ दे, म्हणजे गंडांतर टळेल. मानभावाचा मंत्र सोडून दे व आपल्या सनातन धर्माचेंच अवलंबन कर. मामाची ३-३॥ वर्षीची एक लहान मुलगीही होती. महाराज म्हणाले हिचें लग्न सातव्या वर्षी करा. व सातव्या वर्षी झालें नाहीं तर मग मात्र मला विचारू करां. महाराजांनीं सांगितल्याप्रमाणें मामानें मुलास तीर्थ दिलें नाहीं; तो पांचवें वर्ष लागतांच मेला. मुलीचें लग्न सातव्या वर्षी जुळून आलें नाहीं. म्हणून तेंही लांबलें. पुढें दोन वर्षांनीं मामानें मानभावांचा मंत्र सोडला व महाराजांचा मंत्र घेतला. मुलीचें लग्नही तिनें पुढें महाराजांस विचारूनच केलें. व त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें सौ० मनकराणिका आईचा बंधू दत्तात्रय गणाजी भुयार याला ती मुलगी दिली. असो, ते दिवशीं महाराज लोणी येथेंच राहिले. दुसरे दिवशीं उमरावतीस जमनाबाईचे मुलाची मैज होती. व महाराजांस पूर्वीच आमंत्रण दिलें असल्यामुळें ती अत्यंत उत्कंठेनें त्यांची मार्गप्रतिक्षा करीत होती. बरीच रात्र झाली तरी महाराज आले नाहींत असें पाहून निराश होऊन ती रात्रभर रडली. इकडे महाराजही लोणी येथें रात्रभर रडत होते व त्यांच्याबरोबर बाईही रडत होती. ती मुलाचे दुःखामुळें रडत होती. दुसरे दिवशीं म्हणजे वैशाख शु ॥ १० सकाळीं ऐन मैजेच्या वेळीं महाराज उमरावतीस जाऊन पोहचले. रामचंद्रभाऊ समागमेच होते. जमनाबाईला फार आनंद वाटला हें सांगावयाला नकोच. तेथून तीन चार दिवसांनीं महाराज रामचंद्रभाऊसह माधानास परत गेले. इकडे माधानची शाळा बंद झाल्यामुळें रामरावाची बदली दुसऱ्या शाळेवर झाली होती, पण त्यांनीं तीन वर्षीची रजा घेऊन कुटुंबासहित आष्टीस जाण्याची तयारी केली होती. त्यांना महाराजांनीं विदा केलें व पुन्हां एकटेच उमरावतीस निघून गेले.

जमनाबाईची मावशी बुलाकाबाई ही गंडमाळेच्या आजारानें फार दिवसांपासून दिमार होती, औषधें वगैरे पुष्कळ घेतलीं परंतु गुण आला नाहीं; फार क्षीण होऊन हात पाय बारीक झाले होते. तिला महाराज नित्य तीर्थ मंत्रून देऊं लागले. सुमारे एक महिन्यानंतर ती दुरुस्त झाली. ते वेळीं महाराज बोलले होते कीं ह्या गंडमाळा तुला पुढें होतील. ती तेथून पुढें दहा वर्षांनीं शके १८३५ च्या वर्ष-प्रतिपदेचे दिवशीं मरण पावली. ते वेळीं तिला गंडमाळा झाल्या होत्या. असो.

या वेळीं सुमारे सव्वा महिना महाराज उमरावतीस राहिले. त्यांचा ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, यांचे निरूपणाचा व भजनादि नित्य क्रम चालू होताच.

उमरावती येथें दसनामी आखाड्यांत योगानंद स्वामी कधी कधी येत असत. खेचरी मुद्रेविषयी या स्वामींची फार प्रसिद्धि होती. त्यांच्याकडे महाराजही मधून मधून जात असत. एके दिवशीं महाराज तेथें असतांना उमरावतीचे रा० रा० हरि गणपत केवले हे योगानंदाच्या दर्शनास आले होते. त्यांस यापूर्वीं महाराजांची कीर्ति कळली होती परंतु प्रत्यक्ष दर्शन नव्हतें. महाराज कांहीं वेळानें तेथून उठून गेल्यानंतर हे कोठील कोण वगैरे माहिती त्यांनीं योगानंदाकडून विचारून घेतली व दुसरे दिवशीं जमनाबाईचे घरीं महाराजांचे दर्शनास आले. त्यांच्या बरोबर रामराव मनोहर मुनशी वाशिमकर व जगजीवनराव शिरपूरकर हेही होते. ते वेळीं महाराज माडीवर बसले होते. ही मंडळी येऊन बसल्यानंतर महाराजांचें एक ओवीबद्ध निरूपण झालें. त्यांत खेचरी मुद्रेचें फल, त्याचा भक्तिमार्गांत प्रतिबंध, असा मार्ग सांगणाऱ्या साधूंच्या नादीं लागण्याचा निषेध इ० गोष्टींचें सयुक्तिक व समर्पक प्रतिपादन होतें. या प्रसंगाची हकीकत व वरील खेचरी मुद्रेच्यासंबंधानें निरूपण महाराजांनीं यावेळीं उमरावतीहून ताईस पाठविलेल्या पत्रोत्तरांत आलें. असून या पत्रांचा उल्लेख मार्गें येऊन गेला आहे.

महाराजांचें वरील चटकदार व अश्रुतपूर्व निरूपण ऐकून त्रिवर्गास

व विशेषतः हरिभाऊस मोठी अभिरुची उत्पन्न झाली. दुसरे दिवसापासून तर ते रात्रंदिवस महाराजांजवळच राहू लागले. जेवणापुरतें मात्र घरी जात. महाराजांनी या वेळीं हरिभाऊस अमृतानुभवाचे पांच अध्याय समजावून दिले. शिवाय रात्रौ ओवीबद्ध अध्याय, वेदान्तचर्चा, भजन वगैरे होतच असे. भजनांत महाराज देवनाथांची पदे व स्वकृत अभंग पदे वगैरे म्हणत असत. हा क्रम चालू असताना एके दिवशी कांहीं कारणामुळे हरिभाऊचें महाराजांकडे येणें झालें नाहीं. ते दिवशीं ज्येष्ठ वद्य ११ एकादशी होती. तेव्हां महाराजांनीं हरिभाऊस पुढीलप्रमाणें पत्र पाठविलें. ह्यांत माधुर्यतत्व थोडक्यांत गोड शब्दांनीं सांगितलें आहे.

ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

ॐ नमो श्री गोपीरमणा । गोकुळवासी करुणाघना । कालियांतका दानवभंजना । विश्वव्यापका विश्वपते ॥ १ ॥ अहो श्रीहरी रूपें भगिनी । तुम्हां माथा ओळगों-चरणीं । आणि सलगीये विनवणी । करित असो ॥ २ ॥ तरी अंतका न भीतां । दोषी आळवूं नंदसुता । सेवेमार्जी जन्मानंता । आक्रमूं सुखें ॥ ३ ॥ आणिकही साहायकारिणी । कृष्णललना चातुर्य खाणी । बैसल्या पाहुनी हरिदिनी । प्रतिक्षे तुझ्या ॥ ४ ॥ स्त्रीपुरुष नव्हे आत्मा । ऐसी न धरावी प्रमा । सेवक प्रीतिमुळें स्त्री जीवात्मा । सेव्यवें परमात्मा पुरुष ॥ ५ ॥ दोही दिठी एक कांत । येणें सुखें जन्मानंत । क्षणैक क्षमभांत । आपजेल ॥ ६ ॥ यालागीं ऐसें कीजे । आपजे तरी हा ठावो पविजे । हरिगायनीं उवाइजे । अंतः प्रेमा ॥ ७ ॥ अथवा शारीरत्वासे । आजिचिया दिना नुमसे । येथूनि पुढें कुवासे । नियमबद्धे ॥ ८ ॥ आणि निद्रेचा उल्हासू । चाखिजे वृंदावन सौरसू । दोन्ही सांडूनि पौरुषू । कामिन्या यावें ॥ ९ ॥ नाना पुरुषाचें संवर्धन । तो पातित्रत्यांश धर्म । म्हणूनि दोषी पुरुषोत्तम । वशत्वा आणूं ॥ १० ॥ अहो अरुषवाणी इया । ठावो न द्यावा कोपचया । आपजे तरी या । ना हरी म्हणावा ११ ॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली । वंदूनि तत्पाउली । विनती या संपविली । पत्रिका ही ॥

ॐ तत्सदिति श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

याच दिवशीं (ज्येष्ठ वद्य ११) महाराजांनीं सौ० मनकराणिका

आईला माधानास एक ओवीवद्ध पत्र पाठविलें. तें सू० रत्नावलीच्या द्वि० यष्टीच्या उत्तरार्धात प्रथमच छापलें आहे. यांत परमार्थरहस्य थोडक्यांत सुंदर सांगून शेवटीं “ तूं आपल्या ज्ञानेश्वरीचा व व्याकरणाचा अभ्यास कडकडीत ठेवात जा. ” असें एक वाक्य लिहिलें आहे. (हें वाक्य छापिले पत्रांत नाहीं.) यावरून पत्नीच्या शिक्षणाविषयी महाराज किती कळकळ वाळगीत होते हें दिसून येतें.

या सुमारास उमरावतीस एक हिंदुस्थानी मनुष्य आला होता. तो कांहीं सामुद्रिक जाणत होता. त्यानें महाराजांचा हात पाहून त्यांचा मृत्यु जवळच सांगितला. महाराजांनीं त्यासंबंधानें बरीच चर्चा करून शेवटीं हरिभाऊला मृत्युंजयाचा व आबाजीला शनैश्वराचा जप दिला. याप्रमाणें सुमारे तीन आठवडेपर्यंत महाराजांच्या प्रासादिक, प्रेममय व अधिकार-युक्त वाणीतून निघालेलें बोधामृत पिऊन हरिभाऊ प्रभृति मंडळींनीं त्यांच्या सहवास सुखाचा नित्य नूतन आनंद घेतला. पुढें महाराज माधानास जाणार इतक्यांत यावलीहून आकाजीबापू देशमुख उमरावतीस आले. व महाराजांचें दर्शन घेऊन त्यांना यावलीस चलण्याविषयी त्यांनीं विनंती केली.

महाराज म्हणाले मला पुस्तकाला पैसे देशील काय ?

बापू—किती पैसे पाहिजेत ?

महाराज—तेरा रुपये.

ते वेळीं बापूच्या कंबरेस बरोबर तेराच रुपये होते. ते त्यांनीं महाराजांस दिले. नंतर त्यांच्याबरोबर महाराज यावलीस गेले. तेथें एकेदिवशीं बापूच्या घरां माडीवर बसले असतांना महाराज म्हणाले:—गभीत मुलगा आहे, पण याला गंडांतरें आहेत. ९ वर्षांनंतर या मुलाला धोका नाहीं. यावलीस दोन चार दिवस राहून महाराज माधानास जाण्याच्या विचारांत होतेच. इतक्यांत सौ० आईकडून माधानाहून पत्रोत्तर आलें तें येणेंप्रमाणें:—

ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

सकल गुणनिधि देवधिदेवा कृपासागरा अखंड आविनाश स्वरूपदायका जग.

दुपदेशका श्री सद्गुरुनाथ महाराज यांचे चरणकमलाचे ठायीं मनकर्णिका हिचे त्रिकालावाधित शिरसाष्टांग प्रणाम विनंती विशेष. आपले कृपापत्र भास्कर याचे हस्ते पावले मजकूर समजला. ज्ञानेश्वरीचे तिसरे पारायण सुरू आहे व व्याकरणही सुरू आहे आपण लिहिले की "तूं नव्हस स्त्री ना पुरुष। सच्चिदानंद स्वयंप्रकाश। अविद्येनें भुलोनि तयास। स्त्रीपुरुषत्व तुज वटे ॥" हे वेदगुह्य खरे, परंतु जावत्कालपर्यंत हा देह आहे, तावत्कालपर्यंत होईल तेणें करून गुरुसेवा, पतिसेवा व संतसेवा करणें स्त्रीदेहास वा पुरुष देहास उचित आहे, असें अज्ञानमते मज वाटते. हे नाथराया, आपण धनुभाऊ ठाकरे याज् बरोबर येणार होते पण आजपर्यंत न येऊनही ताईचे पत्राचे उत्तराचा मार्ग दाखवीत आहां. तेणेंकरून मन उद्विग्न होत आहे. तर हे प्रभो चित्ताला स्थिर करणार आपणावांचून कोण आहे ? जसें वत्साला आई दूर जावीशी वाटत नसून सदोदित जवळच असावी असें वाटते त्याप्रमाणें. अज्ञानमते लिहिलेले पत्र आपले चरणीं समर्पण केले आहे. कळवें लोभ असावा ही विनंती. ता० २३।६।१९०३.

आपली

मनकरणिका, माधान.

ॐतत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली प्रसन्न.

हे पत्र आल्यावर लवकरच महाराज माधानास परत गेले. पुढच्याच महिन्यांत म्हणजे आषाढ शुद्ध १३ मंगळवारी ता० ७ जुलाई १९०३ ला आकाजीवापूस मुलगा झाला. त्याला पुढें दोन गंडांतरे आली होती. एरु तर फारच कठीण होते. तीन दिवसपर्यंत मुलाला शुद्धि नव्हती. ती दोन्ही गंडांतरे महाराजांनी निवारण केली. मुलगा हल्ली दहा वर्षांचा असून उमरावतीस शिकत आहे.

माधानास गेल्यानंतर पुन्हा कांहीं दिवस महाराज तेथें राहिले. इकडे उमरावतीस ह्या वेळीं भयंकर प्लेग सुरू झाला व पुढें तो अतीशय वाढला. आर्षीहून रामरावची पत्रें महाराजांस येत होती. त्यांत सौ० रंगुबाई महाराजांची आठवण काढून वारंवार शोकमग्न होत असते

याविषयी विशेषतः उल्लेख असे. त्या शोकाचे परिमार्जनार्थ एक सुंदर बोधप्रद पत्रोत्तर महाराजांनी पाठविलें. दुसरें एक पत्र महाराजांनी वृंदावनास श्रीगोपालकृष्ण महाराजांस पाठविलें आहे. या पत्रांत उमरावतीच्या प्लेगाचा उल्लेख असून शिवाय विरह भक्तीचे किंवा संयोगी वियोगोपलालन भक्तीचे अंतरंग महाराजांनी त्यांत प्रगट केलें आहे. तिसरें पत्रोत्तर उमरावतीचे हरिभाऊ केवले व त्यांचे मित्र आबाजी यांस आषाढ वद्य १४ गुरुवारी ता० २३ जुलै १९०३ ला पाठविलें आहे. या पत्रांत हरिभाऊस व आबाजीस ब्रह्मरूपानें वंदन करून भक्तीचे रहस्य वर्णन केलें आहे. ही तिन्ही पत्रे द्वि० यष्टीच्या उत्तरार्धांत पृ० २, ७ व १० वर अनुक्रमें छापली आहेत. शेवटल्या पत्राचें उत्तर हरिभाऊकडून आलें तेंही वेदान्तप्रचूर असून कृतज्ञतादर्शक असल्यामुळें यथे घेणें इष्ट वाटतें. तें असें:—

ॐ तत्सत् श्रीगुरुदेवदत्त प्रसन्न.

वृत्त भुजंगप्रयात.

जयाची जर्गी एक सर्वत्र सत्ता । जयाची कृपा चेतवी स्फूर्ति चित्ता । असे जो सदा सच्चिदानंद ठायी । नमस्कार माझा गुरु दत्त पायी ॥ १ ॥ जया सेवितां दैन्य कोठें दिसेना । जयाच्या कृपे नासती भाव नाना । जयाची कृपा मुक्तिकैवल्यदानी । नमस्कार माझा गुरुपादपद्मी ॥ २ ॥

ओव्या.

अहो जी गुरु गुलाबराया । डोई ठेवूनि उभय पायां । नमन करी हारि सखया । कृपामूर्ते ॥ १ ॥ लक्षितां आपलें प्रसादपत्र । आनंदें रोमांचित सर्व गात्र । कीं तें उपदेश सुधापात्र । मज गमे ॥ २ ॥ पत्रिका असे लहान । निर्देशी सच्चिदानंद पद गहन । दीपज्योती दिसे सान । परी प्रकाश थोर ॥ ३ ॥ चंद्रसूर्य आकृति सान । प्रकाशी कीर त्रिभुवन । कीं नेत्रबाहुली बिंदु प्रमाण । दीप्ति बहू ॥ ४ ॥ ऐसिया पत्रिके यावया उत्तर । सामर्थ्य नाही किंचिन्मात्र । विषयही गूढ फार । मी तों मतिहीन ॥ ५ ॥ न जाणे ओवी पद्य श्लोक— रचना । संबंधही पडला नाही जाणा । कायहो मी मूढ तुम्हीनेणा । मजसी

महाराजा ॥ ६ ॥ असो प्रसंगी पाहिजे बोलिलें । म्हणूनि स्मरूनि तुमचों पाउलें । बोलेन जें बोलविलें । आपले प्रसादे ॥ ७ ॥ सूत्रधार सूत्राधारें । बाहुलीं नाचवी एकसरें । तैसें आपुलेच पत्राधारें । करी प्रयत्न ॥ ८ ॥ आतां मी सांगूं कांहीं स्वतंत्र । तरी न्यून कायजी तुमचें पत्र । जें मूर्तिमंत कैवल्य-दानपात्र । तातपयेंसी ॥ ९ ॥ वंद्यवंदक करूनि मिस । सूत्रप्राय बोलिले केवळ सारांश । कीं जे कैवल्यकनकमूस । अद्वैत सिद्धांताची ॥ १० ॥ वेद नेतिनेतीति अनुवादी । परी भेटी नाही साम्राज्यपदी । मग मौन्येचि अनेकांची मांदी । सारूनि सुखरूप होई ॥ ११ ॥ कीं जो जो भेटी करावा लाग । तो तो सुखैकधनी होय अलाग । जे वस्तूसि नसे अंग प्रलयंग । वस्तु आंगें स्वतः सिद्ध ॥ १२ ॥ सूर्य सर्वांसी प्रकाशी । मा स्वतः काय अप्रकाशी । वस्तु सूर्यासीही प्रकाशी । तरी काई नाही म्हणों ये ॥ १३ ॥ वस्तु अनाम अरूप । वस्तु नांवही मिथ्या जल्प । परी करावा लागे आरोप । जे द्वैतनिषेधें अद्वैत-प्राप्ति ॥ १४ ॥ हेंचि व्यतिरेकें जड निषेधें । दाविलें निजात्मस्वरूप प्रसिद्धें । जें ब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्या श्रुत्यनुरोधें । प्रमाणा येई ॥ १५ ॥ ऐसंचि ज्ञानी जाणती । व्यतिरेकें वस्तूतें ओळखती । परी जनींजनार्दन न जाणों लाहती । जें मुख्य वर्म ॥ १६ ॥ म्हणून तयांही पूर्णपणें न कळे । कीं देहाकारें जागृति-वेळे । हें दृश्यजात देखतां डोळे । चैतन्यासी अभान ॥ १७ ॥ हेंचि ज्ञानियाचें न कळणें । जे स्वरूपच्युति ऐसें बरळणें । आणि तत्प्राप्ति साधन करणें । जड-मूढ समाधि ॥ १८ ॥ ते चुकती हें वर्म । जें सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म । जें अनेकां व्याप्त एकपूर्ण । सदोदित अन्वयें ॥ १९ ॥ तेंही सर्वेखल्विदं ब्रह्म या श्रुती । अन्वयीं दाविली उपपत्ति । जें जाणणें सर्वांप्रती । तें चैतन्य अनेकां एकत्वे ॥ २० ॥ आणि ज्ञानी सगुण भक्ति निषेधिती । तेंणें प्रारब्धकर्मीं तयां गुंतागुंती जे नित्य समाधीसी अप्राप्ति । देहवंता ॥ २१ ॥ तें भक्तिरहस्य अति गूढ । दाविला त्याचाही निवाड । जें विश्वरूपें स्वानंदतरू वाढ । सुवर्णालंकार दृष्टांतें ॥ २२ ॥ वरी अमृतबिंदु सिंधु न्याय । एक अमरत्व जैसा प्रत्यय । तैसेंचि सगुण रामकृष्ण ब्रह्ममय । हेंही प्रतिष्ठिलें ॥ २३ ॥ एकेक निरूपणाची नवाई । काय वाणूं सहूरु आई । कीं सच्चिदानंदरूपें आई । मजसी पान्हावली ॥ २४ ॥ शेवटीं शिवोभूत्वा शिवंयजेदिती । श्रुति घेउनी प्रमाणभूती । सगुण स्फुरण

सोहंभाव प्रतीति । विशदकरुनी दीधली ॥ २५ ॥ कीं ते पूर्ण समाधी सहज-
स्थिति । कैवल्यमुक्ति विदेहस्थिति । चरमाख्य जियेतें ज्ञानी म्हणती । अल्प-
मती मज वाटे ॥ २६ ॥ जीं नव्हे जडमूढवत । चैतन्य नाही काष्ठपाषाणवत ।
कर्मी नैष्कर्म्य जिचेनि प्राप्त । तीच समाधी श्रेष्ठ जी ॥ २७ ॥ जेणें गुरुशिष्य
संप्रदाय । ब्रह्मप्राप्ति असे उपाय । वेदान्त ग्रंथांही नये विपाय । सारासार
मध्यवर्ती जे ॥ २८ ॥ इतुकें सान निरूपण । या रीतीं कळसासि आणून ।
प्रेमपान्हा वोसंडिला पूर्ण । माउलीये बाळका ॥ २९ ॥ कीं तो अनुग्रहामृत
घट भरून । देऊं पातलीस दासा लागून । कीं हा अनुभवामृतचि संपूर्ण । बालरूपें
अवतरला ॥ ३० ॥ ऐसें पुढतपुढती किती वाखाणूं । कां खद्योत जैसा प्रकाशी
भानू । कीं बालहरिण पंचाननू । पुढें धांवे ॥ ३१ ॥ येथें बोलावया नसे
उरी । परी धैर्य केलें समर्थापुढारी । जे अंजुली भरून समुद्रा भीतरीं । जलराज
पूजिला ॥ ३२ ॥ कीं पक्वान्नाचें भरुनि ताट । माता भरवी बाळका गोमट ।
तो बालकची लीलें उलट । मातेलागीं जेववी ॥ ३३ ॥ ऐसा समर्थाचा अप-
राधी । नसतेंच करी अनधिकारी । परी शरण जाणुनी अनन्यधी । क्षमापिजे
दयाळा ॥ ३४ ॥ आतां कधीं होईल दर्शन । बाळाची आर्त पुरवाल कृपेंकरून ।
हें उत्तरीं सविस्तर लेखन । न्हावें ही विनति माझी ॥ ३५ ॥ पुढती हीच
विज्ञापना । जें लेखनीं न्यून तें पूर्णपणा । करुनी लिहिजे सुधारणा । जैसी असे
महाराजा ॥ ३६ ॥ दैवयोगें झाली भेटी । कां करूं दैन्य गोष्टी । धनी कराल
कृपादृष्टि । हाचि पूर्ण विश्वास ॥ ३७ ॥ माता लक्ष्मी अज्ञानवालका । तैसे पाळा लळे
सेवका । हेंचि मागणें नायका । ऐसें होऊं नये ॥ ३८ ॥ सद्गुरु चरणकमळीं ।
प्रेमभावें होउनी अर्धी । गुंजारव करों मन्मति भुलली । कृपामृता कारणें
॥ ३९ ॥ वेढेंवांकुडे लेखन । सद्गुरुचरणीं असो अर्पण । हेंचि वंदन विज्ञापन ।
पुढतपुढती ॥ ४० ॥ सद्गुरु दत्ता वंदन । तैसेचि सर्वात्मानंदा लागुन । तोचि
भाव तवपर्दाही पूर्ण । सर्वदां समानत्वे ॥ ४१ ॥

हरिः अंतत्सत् श्रीगुरुदत्तात्रय अवभूत प्रसन्न.

उमरावती,
मिति श्रावण शुद्ध ५ बुधवार.

} समर्थाचा आज्ञांकित
हरि गणपत केवले.

ह्या पत्राचें महाराजांकडून असें प्रत्युत्तर गेलें:—

ॐ तत्सत् .

ॐ नमो श्रीगुरु निष्पापा । विश्वात्मया ब्रह्मरूपा । भक्तवत्सला मायबापा ।
त्रिविध तापा अनकल ॥ १ ॥ भूर्भुवस्वाः ही पूर त्रिपुटी । गोविली प्रणवं एके
गांठी । ते विश्वपट सूत्रकंठी । मिरवित असे ॥ २ ॥ म्हणोनियां जी वेदमूर्ति ।
ही त्रयपुरी कीर्ति । गाजे परी श्रुती । अभिप्राय ॥ ३ ॥ हा अविद्या भ्रमू
नाथिला आम्हां । तो हरुनी दाविली सच्चित् प्रमा । येणें अर्थे हरी शर्मा । नाम
तुम्हा विराजे ॥ ४ ॥ तुम्हां करावें कुंठित । हातों नाहीं मम हेत । परी कांहीं
कारण निमित्त । लिहिणें असे ॥ ५ ॥ तुम्ही मागील पत्रोत्तरी । लिहिलों
वाक्यें मानकुंसरी । ही अकृपा लेंकुरावरी । काय म्हणोनियां ॥ ६ ॥ होजे
आपुलीया लेंकुरा । घालितां मानवचनें पारवरा । तें तो दुरभिमानी थारा ।
सावियाचि वे ॥ ७ ॥ यालागीं ऐसें न करावें । मज चिरंजीवचि लिहावें ।
एवढें मागत जीवेंभावे । कृपालुवा गुरुमूर्ति ॥ ८ ॥ आणि दुसरी विज्ञापणा ।
श्रीरामराव गुरुराणा । जो ग्वाल्हेर संस्थाना । वास्तव्य करी ॥ ९ ॥ तन्मुख
निर्गत सुधाकुंड । जो स्वानंदसाम्राज्य उत्तरखंड । तो आगत तरी प्रचंड ।
पाठवावा ॥ १० ॥ आणि सदाचार स्मृती । तेही पाठवा शीघ्र गती । पत्रोत्तर
तत्संगती । पाठवावें कृपेनें ॥ ११ ॥ माझे अरुष हे बोल । अप्रसादिक फोला ।
परी हे बोबडे बोल । ग्रहण कीजे गुरुमाये ॥ १२ ॥ असो तनुमनें सहित ।
केला साष्टांग प्रणिपात । चरणीं अर्पिलें आर्षलिखित । तें तुम्हां समस्त प्रीति
पावो ॥ १३ ॥ ॐ तत्सत् श्रीहरिभाऊ समर्थ.

महाराजांच्या अमानुष शक्तीची एक गोष्ट यावेळीं रा० रा० निळकंठ
गडी काठीकर यांच्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आली आहे ती त्यांच्याच शब्दांत
यथें नमूद करतो:—

“ सन १९०३ साली चांदूर बाजार येथें जनि फ्याक्टरी बांधण्याचें
काम सुरू होतें, व त्या कामावर बुटी आणि कंपनीकडून माझी नेमणूक
माली होती. जनिचें काम समाप्त होऊन ओपनिंग सेरेमनी जवळ आला

होता. म्हणून पुष्कळसे खाद्यपेय पदार्थ जमवून ठोविले होते. एके दिवशी संध्याकाळपासून आतिशय पाऊस सुरू झाला. त्यामुळं जीन जवळ नाला आहे तो भरून चालला होता. भोजनोत्तर कांहीं वेळानें मला झोंप लागली असतां श्रीगुलाबराव महाराज येऊन मला उठवूं लागले. मां उठून त्यांना बसविलें व एवढ्या काळोख्या रात्री पाणी पडत असतांना तुम्हां एकटे कोठून आलांत म्हणून विचारतां माधानवरून (त्यांचें राहण्याचें गांव जें चांदूरवाजाराहून ४ मैल अंदाजन आहे) आलों असें कळविलें व म्हणूं लागले कीं मला भूक फार लागली आहे. त्यावरून त्यांस फराळास कांहीं देऊन पाणी दिलें. इतक्यांत पाहरेवान सांगूं लागला कीं नाल्यास पाणी जास्त चढत आहे. मां गुलाबराव महाराजांचे कपडे घोतर वगैरे कोरडे पाहून प्रश्न केला कीं तुम्ही नाल्यांतून कसे आलांत ? नाला तर दौनदां पडतो. त्यावर कांहीं उत्तर देईनात. म्हणून पुनः पुनः प्रश्न केले तरी उत्तर नाही. ज्यावेळीं हे जिनांत आले त्यावेळीं चरूनही पाणी पडत होता व नाल्यांतही कंबरभर पाणी होतें. परंतु छत्रां वगैरे कांहीं साधन नसतां कपडे कोरडे कसे राहिले हैं समजेना व श्रीगुलाबराव महाराज सांगेनात. पुढें फराळ झाल्यावर त्यांना गाडीबैल देऊन सिरसगांव येथें पोहचतें केलें.

रात्री ११ वाजण्याची वेळ असून पाऊस पडत असतां व नाले दोन ठिकाणी लागून पाण्यानें भरून चालले असतां, हे स्वतः दृष्टिहीन असून काळोख्या रात्री एकटे कसे येऊं शकले हैं आश्चर्य मनास वाटे. त्या सत्पुरुषाचे अचाट शक्तीचा हा एक चमत्कार मां पाहिला आहे. संत-चरित्रें अनेक विष पूर्वीं घडलेलीं ग्रंथांतरीं आम्ही वाचलीं परंतु प्रस्तुत स्थितींत बाळपणापासून अंध असतां अलौकिक विद्या, नवीन कविता कोणत्याही विषयावर लागोपाठ म्हणण्याची अश्रुतपूर्व शक्ति, अल्प वय असतां एक एक विषयांत ज्या विद्वान गृहस्थानें जन्म घालविला असेल त्याच्याशीं त्याच विषयांत भाषण करून त्याला चकित् करून सोडण्याची अर्पूर्वता, विलक्षण त्वरित ग्रंथरचना, अशा अनेक ईश्वरी प्रसादानें पूर्ण झालेल्या श्री-गुलाबराव महाराजांस नमस्कार करून प्रत्यक्ष पाहिलेला अल्प चमत्कार

कळविला आहे. माधानवरूनच महाराज एवढे रानी आले होते याची खात्री दुसरे दिवशी करून घेतली होती.”

सिरसगांव येथे पुंडलिक भट जोशी तेवेळी रहात होते. हल्ली ते मोशी तालुक्यांत दापोरी येथे राहतात. हच्छा शक्ति (Will power) संबधानें एके दिवशी महाराज त्यांच्याशी बोलत असतां त्यांच्यावर त्यांनी पुढील प्रयोग करून दाखविला:—

त्याला एका जागेवर डोळे लावून उभे राहण्यास सांगितलें. नंतर त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या मस्तकावरून डोळ्यांवर तीन वेळ महाराजांनी हात उतरला व तुझी जागा बदलली म्हणून सांगितलें त्यानें डोळे उघडून पाहिलें तों खरोखरच जागा बदलली होती. त्यावेळी गणपतराव जवळच होता ह्यानें ही गोष्ट पाहिली आहे.

दुसरे एके प्रसंगी पाण्यानें भरलेली एक घागर चार पांच जणांच्या मध्यभागी ठेवून त्यांना त्या घागरीला नुसतें बोट लावण्यास महाराजांनी सांगितलें स्वतः महाराजही त्यांत होतें. नंतर ही घागर फिरली पाहिजे अशी दट इच्छा करण्यास त्यांनी सर्वास सांगितलें. सर्वांची तशी इच्छा होतांच घागर फिरू लागली.

ह्या वेळी सिरसगांव येथील सरकारी शाळेवर हरी अंताजी मराठे ह्या नांवाचे मुख्य शिक्षक होते. त्यांस महाराजांच्या सहवासांत विशेष आनंद वाटत असे. महाराजांनी त्यांना अमृतानुभवाच्या कांहीं अध्यायांचें निरूपण सांगितलें व अभ्यास पक्षानें नित्य ध्यानाचा व जपाचा नियम लावून दिला होता. एके दिवशी त्यांनी हरिकिशोर वर्तमानपत्राचा ता० २० जुलै १९०३ चा अंक महाराजांकडे आणला. त्यांत सुप्रसिद्ध जनार्दन स्वामींच्या खालील पद्याचा अर्थ विचारला होता व तो २७ जुलैच्या आंत पाठविण्याची विनंती केली होती. तें पद येणेंप्रमाणें:—

पद—तळहार्तीचे केंस विंचरते गोरी । वांझेचिया सूतें धरलीसे करी ॥ धृ० ॥ परता परता मी बंध्येची सूता । पतिव्रता मी माझीरे माता ॥१॥ आजी पणजी निपणजी तिजी । तिघी बांझा आई तुझी आ

माझी ॥२॥ विचारितां तुम्ही आम्ही भावंडे । नघडे संगू नवल दिसे कुडे ॥३॥ तूं माझा पिता तुझी मी माता । येवढी भाण आतां न बोले तन्वतां ॥४॥ तूं माझा नातू की मी तुझी नाती । जनार्दनु म्हणे भ्रांतिरे भ्रांति ॥ ५ ॥ या पदाचा अर्थ महाराजांनी सांगितला तो असा:—

गतकालीन सत्पुरुषांनी ब्रह्मसूत्रापासून मनार्णवापर्यंत मायेचें अनिर्वचनीय स्वरूप सांगून तें ज्ञानानें मिथ्या आहे असें सिद्ध केलें आहे. तदनुसारच भगवान जनार्दनस्वामींनी हें पद केलें आहे. शिवाय योगवासिष्ठांत अशा कांहीं कथा उपलब्ध आहेत. तद्विवेचनपूर्वक यथामति अर्थ लिहितों:—

पदांतील प्रथम पंक्ति “ तळहार्तीचे केश विंचरिते गोरी ” ही आहे. हाताचा तळवा सर्वांना अपरोक्ष आहे. तदुपलक्षणपूर्वक सर्वांना अपरोक्ष जें अधिष्ठान तेंच सच्चिदानंदस्वरूपानें नामरूपादि मिथ्या जगताला आधारभूत झालें आहे. तळहाताचे ठायीं जसे केश नसतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपाचे ठायीं जगत नाहीच. “ एकमेवाद्वयंब्रह्म नेहनानास्तिकिंचन ” इत्यादि श्रुतिप्रतिपादित असलेलें एकच ब्रह्म व्यापक आहे. परंतु “ मरीचि जल सन्निभं ” इत्यादि श्रुति जगदाभास दाखवितात. तो आभास कसा हें सांगण्याकरितां “ तळहार्तीचे केश ” असें म्हटलें आहे. म्हणजे अधिष्ठानावर जग नसूनही “ विंचरिते गोरी ” म्हणजे निरवयवा अनिर्वचनीय सदसद्विलक्षण जी माया तिनेच अधिष्ठानीं केश विंचरिले, म्हणजे जगत रचिलें (कल्पिलें). हीच माया वंध्या शब्दानें बोलिली जाते. कारण वास्तविक प्रभाच पण उष्णतेहून विपरीत असंदाभास मृगजल प्रतीत होते, तद्वतच माया आहे; म्हणजे हिच्या कार्याला व हिला सत्यता नाहीच, परंतु वंध्या वंध्या या शब्दानें जशी स्त्रीसत्यता भासते तद्वत जगत्कार्यानुमेया आहे. म्हणून तिचें ठायीं प्रतिबिंबित झालेंलें जें ब्रह्म तो ईश्वर वंध्यासूत म्हणावा. त्यानें हिला करी घरिलें. म्हणजे आपल्या स्वाधीन ठेविलें. “ मायां तु प्रकृतीं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । स मायी सृजतीत्याहुः श्वेताश्वतर शाखिनः ” इत्यादि श्लोकांनी ईश्वरस्वातंत्र्य वर्णित आहे. उपनिषदांचे ठायीं वारुणी विद्येंत भृगूनें प्रथम मी अरुंधती आहे

व तेंच ब्रह्म मी होय असें जेव्ही प्रतिपादन केलें आहे तद्वत भगवान् जनार्दन स्वामींनीं उपलक्षण सांगण्याकरितां ईश्वरापासून उत्पन्न झालेली इच्छाशक्ति व तदाभास जीव या दोघांचें उपलक्षण आपणाकडे घेऊन पुढील वाक्य बोलिलें. प्रथम इच्छेचें लक्षण घेऊन म्हणतात “ परता परता मी वंध्येची सुता. ” इच्छा त्रिविध; सात्विकाज्ञानशक्ति, राजसा क्रियाशक्ति व तामसा द्रव्यशक्ति. यांतील सात्विक शक्तीचें उपलक्षण आपणाकडे घेऊन बोधरूप म्हणतात:—हे जीवांनों परतावें, मी वंध्येची सुता आहे. म्हणजे मी मिथ्या आहे. माझ्या कार्यांत सत्यत्व नाही. पतिव्रता मी म्हणजे एका ईश्वराच्याच स्वाधीन आहे. “माझीरे माता” म्हणजे अनिर्वचनीय माया तीही त्याच परमेश्वराच्या स्वाधीन आहे. म्हणजे दोघांचाही एकच पति. आजी म्हणजे अविद्याप्रतिबिंबित जो जीव तदाश्रित अविद्या तामसा असल्यामुळें ईश्वरी राजसशक्ति ही त्याची आजी होय. व सात्विकशक्ति पणजी होय. व अनिर्वचनीय माया निपणजी होय. या तिघी वांझा म्हणजे यांच्या कार्याला सत्यत्व नाही. आणि तुझी आई तामसा अविद्या, व माझी आई भ्रांतिस्वरूप, यांनाही मागीलप्रमाणेच वंध्यापत्तित्व आहे. अर्थात आई सत्य नाहीतर जीवत्व व सात्विकत्वही सत्य नाही. विचारानें तूंही ईश्वराभास म्हणून भाऊ व मीही ईश्वरेच्छा म्हणून बहीण. येथें सुतादि उपलक्षणें घ्यावी. परंतु तूं लक्ष्यांशानें सत् आहेस व मी वाच्यलक्ष्यतः सदसद्विलक्षण आहे, म्हणून आपणांमध्ये साधर्म्य नाही. आतां तुजमजमध्ये चेतनत्व आणि चिदाभासापत्ति दृष्ट आहे हें मात्र “ नवल दिसे कुडें ” म्हणजे आश्चर्यरूप कवतुक होय. हे जीवा, लक्ष्यांशतः तूं सत् असल्यामुळें वस्तुतः माझा पिता आहेस व मी लक्ष्यांशतः अनिर्वचनीय असल्यामुळें त्या मजमध्ये तूं प्रतिबिंबित झालेला म्हणून मी भ्रमतः तुझी माता आहे म्हणजे तूं ब्रह्म आहेस व मी माया आहे. तो जो अन्योन्य संबंध हाच अनिर्वचनीय मातृपितृभाव होय. “ एवढी आण आतां ” असा निश्चय जाणून “ न बोले तत्वतां ” वाच्यांश सांढून लक्ष्यांशानें “ अहंब्रह्माऽस्मि ” असा आहेस. “ तूं माझा नातू ” मी बोधकरणाारी सात्विक इच्छा असल्यामुळें माझी कन्या अविद्या तिज-

मध्ये प्रतिबिंबित तूं उपलक्षणे करून माझा नातू आहेस. आणि लक्ष्यांशतः तूं सत् असल्यामुणें ब्रह्मप्रतिबिंब ईश्वर तोच तूं शबलांश, त्याची कन्या मी सात्विक इच्छा म्हणून तुझी नाती इत्यादि. परंतु भगवान् श्रीगुरु जनार्दनस्वामी म्हणतात कीं “ भ्रांति हो भ्रांति ” म्हणजे आपणच अनंत प्राणी रचून स्वप्नांत त्यांच्या प्रिय भाषणांनीं मोहित होतो तसाच ब्रह्मरूप आधिष्ठानीं विवर्तलंकाररूप हा स्वप्नमय जगदाभास आहे. यावरून माझें मागचें बोलही लक्ष्यांशतः भ्रांतिमयच आहेत म्हणून “ परता परता ” म्हटलें. या बोधानें वाच्यांश सांडून ‘ तत्वमसि ’ महावाक्याचें लक्ष्य जें जीवब्रह्म ऐक्यज्ञान तें पावून व हा जगदाभास निरसून तदाकार होणें हें तात्पर्य आहे.

हा गूढार्थ मनांत आणून “ जनार्दनु म्हणे भ्रांति हो भ्रांति ” ह्या वाक्याची योजना केली. ॐ तत्सत.

हा अर्थ हरिभाऊ मराठे यांनीं “ क्षेत्रस्थ ” या सहीनें हरिकिशोरकडे लिहून पाठविला. तो ता० ३ आगष्ट १९०३ च्या अंकांत प्रसिद्ध होऊन हरिभाऊस ५ रुपयांचें बक्षीस मिळालें.

या वेळच्या स्वतः विषयींच्या आणखी दोन गोष्टी महाराजांनीं “ साधुबोधांत ” नमुद केल्या आहेत त्या अशाः—

१. हरिभाऊ मराठे शिरसगांवांत शिक्षक असतांना, मी कांहीं वेदांताच्या गोष्टी करीत असे. त्यांच्या येथें मला इंग्रजी येत नसल्यामुळें अडवून, हांसण्याकरितां एक कुत्सित मनुष्य माझी परीक्षा पाहूं लागला. तो म्हणाला, आत्मा हा एक मेंदूचाच धर्म आहे, तो देहाहून निराळा नाही; कारण मेलेल्या मनुष्याच्या मेंदूवर कांहीं परिणाम करून त्याला जिवंत करितां येते, अशी आतां एक युक्ति निघाली आहे. मी अत्यंत लहान पोर असल्यामुळें (science) जडशास्त्र वाचलें नसेल हें त्याला ठाऊक होतें. परंतु मी म्हटलें कीं, जिवंत झालेल्या मनुष्याला कालच्या दिवसाची स्मृति असते कीं नसते ? पहिल्यापक्षीं तो मेलाच नाही, असें आम्हां म्हणूं, कारण नव्या जन्मास आलेल्या मनुष्याला पूर्वीच्या दिव-

साची स्मृति आम्हीं पहात नाही. मूच्छेंत कांहीं देहाहून भगदीं पृथक् आत्मा होत नसतो. दुसऱ्यापक्षां, आत्मा मेंदूचा धर्म होणें कधींच शक्य नाही, कारण अगदींच स्मृति पुसून जाण्याकरितां मेंदू नवा पाहिजे; पण त्या प्रेतांतील मेंदू तर जुनाच असतो. नवा आत्मा शरीरांत शिरतो असें म्हटलें तरी, मेंदूचा धर्म तो होत नाही; म्हणून कोणीकडूनही आम्हांला इष्टापत्तिच आहे. हें माझे उत्तर ऐकून तो फार चकित झाला, आणि हरिभाऊ मराठ्यांना म्हणाला, या वयांत जें शास्त्र माहीत असणें शक्य नाही, त्याही शास्त्रांतील शंकांचे समाधान यांना करितां येतें, हें मोठें आश्चर्य आहे. एरव्हीं इंग्लिश भाषा वगैरेचें ज्ञान यांना शुद्ध दिसत नाही. पुढें तो मनुष्य आपल्याला माझा अनुयायी म्हणवून घेत असें. हा मनुष्य बी० ए० आहे.

—साधुबोध. पृ. १७८—

२. सिरसगांवबडंमध्ये हरि अंताजी मराठे नांवाचें हेड मास्तर होते. त्यांनीं *First principles of occultism* याविषयी कांहीं गोष्टी सांगितल्या. ते म्हणाले, नुखें मनानें ध्यान केलें म्हणजे नाकानें कांहीं वास येऊं लागतो, यावरून बाह्य वस्तु कांहीं नाहींत असा नवा शोध आहे. मी म्हटले, छे ! हा नवा शोध मुळींच नाही. आमच्या कडील बौद्धांचा जो बाह्य शून्यवाद आहे तोच उतरून घेतला आहे. नंतर ते म्हणाले, कोठें आहे तो ? तेव्हां मी सूत्रभाष्यांतून त्यांना बाह्य शून्यवाद काढून दिला; आणि त्यांना पटलाही. वास्तविक बौद्धमत मला मान्य नाही, परंतु संस्कृतेतर पक्षापेक्षां संस्कृतपक्ष धरणें बरें, असें मानूनच तेव्हां मी तें मत प्रतिपादन केलें.

—साधुबोध. पृ० १९०.—

“ सत्य हें त्रिकालाबाधित असल्यामुळें सत्याचा निश्चय झालेला असेल तर त्याच्यावर कोणत्याही नव्या शोधाचा. हल्ला चालूं शकणार नाही ” हें तत्व सिद्ध करण्याकरितां महाराजांनीं वरील गोष्ट सांगितली आहे.

ह्यावेळीं महाराजांना २२ वें वर्ष चालू होतें. इतक्या अवधीत त्यांच्या ग्रंथसंग्रहाच्या आवडीची व विद्याव्यासंगाची कीर्ति वऱ्हाड प्रांतात बरीच पसरली होती.

पुढें महाराजांनीं दिवाळीकरितां ताईस मोरशीहून आणविलें व आपण एक महिनाभर सिरसगांवीं राहिले. हे एकदोन महिनें महाराजांनीं माधान, सिरसगांव, खराळ, चांदूरबाजार ह्या ठिकाणीं घालविले. भजन, ग्रंथवाचन, पत्रव्यवहार, बाललीला, फुगड्या, पिंगा, वगैरे क्रम पूर्ववत चालूच होता.

मार्गशीर्षांत महाराजांस तिवशाचे दामोदरशास्त्री भेटले. त्यांस त्यांनीं माधानास नेऊन श्रीमद्भागवतांताल दशमस्कंधांत सांगिल्याप्रमाणें कात्यायनि देवाची पूजा केली व कात्यायनीचा मंत्र त्यांच्याजवळून विचारून घेतला. हा कात्यायनिव्रताचा आरंभ होय.

रामचंद्रभाऊला महाराजांनीं योग शिकण्याकरितां आणखी कांहीं वर्षांची मुदत दिली होती ती आतां भरत आली. त्याला महाराजांनीं मृत्यूचा दिवस सांगितला व एक मृत्युपत्र करून दिलें. त्यांत मरणाचा काल, यमाच्या हातीं न सांपडण्याला काय केलें पाहिजे ? मृत्यूच्या वेळीं शांत कसें रहावे ? निरनिराळ्या देवतांच्या हातून सुटून ब्रह्मलोकास कसें जावे ? इत्यादि प्रकिया सांगितल्या होत्या. योगाभ्यासाच्या प्रकिया गुप्त रहाव्या, गुरुपरंपरेवांचून भलत्याला त्या हितकारक होत नाहीत असा योगशास्त्राचा नियम असल्यामुळें मृत्यूच्या एक दिवसपूर्वीं हें मृत्युपत्र जाळून टाकण्यास महाराजांनीं रामचंद्रबापूस सांगितलें होतें.

याप्रमाणें हें सिरसगांवप्रकरण येथें संपलें. मागल्या माधान प्रकरणांत व या प्रकरणांतआलेल्या वृत्तांताचें सूक्ष्म अवलोकन केलें असतां दिसून येतेकीं “शास्त्रे-परेच निष्णातं” हा सद्वृत्ताचा अधिकार महाराजांस जन्मतःच प्राप्त झाला होता. अमानित्वादि लक्षणयुक्त परमभक्ति त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण स्वरूपानें वास करीत होती. आपण ज्या योनींत जन्म घेतला असेल तदनुरूप बरोबर वागणें, निग्रहानुग्रह सामर्थ्य, निरपेक्ष परोपकारबुद्धि, अनियतविपाकी पुण्याशय आपल्या दर्शनानें नियतविपाकी झाल्यावर अधिकारानुरूप त्याचें फळ देणें, आज्ञाधारक शिष्याच्या हितार्थ सर्वतोपरी झटून त्याचा योगक्षेम संभाळणें, इत्यादि श्रुतिसिद्ध दिव्य गुण त्यांच्या

ठिकाणी प्रमुख होते व आपला संकल्प सिद्धीस नेण्याची अप्रतिहत शक्तिमत्ता त्यांच्या आंगांत पूर्ण होती.

सद्यः परिस्थितीत सनातन वेदमार्ग स्थापून धर्माचा जीर्णोद्धार करण्यास अवश्य-लागणाऱ्या गोष्टीची योजना त्यांच्या दिव्य दृष्टीस स्पष्ट दिसत होती व तदनुसार त्यांनी आपल्या कर्तव्याचें धोरण शास्त्रशुद्ध पाया घालून निश्चित केले होते.

उमरावतीस महाराजांचें जाणें येणें होऊं लागल्यापासून आपल्या भावी कार्यक्षेत्राचें निरीक्षण त्यांनी कितती शांतपणाणें व व्यवस्थितपणें चालविलें होतें या विषयी एकेठिकाणी ते म्हणतातः—

“ जमनाबाईचे ओळखीनें (प्रथम मी) उमरावतीस आलों. मला योग येतो असें स्पष्ट सांगून गंगाराम व गंगाधरपंत कास्त यांची ओळख केली. पुढें एक दिवस प्रायव्हेट हायस्कूलमध्ये जाऊन श्रीनिवासशास्त्री यांचीही भेट घेतली. नंतर हंसस्वरूपानें घातलेल्या योगशाळेचा कार्यक्रम जाऊन पाहिला. शास्त्री महाराजांनी याच वेळीं मला एक कुडतें दिलें, पण मी तें घेतलें नाहीं. पुढें माधानास तसाच मी निघून आलों. नंतर दुसऱ्यानें पुन्हां उमरावतीस आलों. तेव्हां हरिभाऊची व माझी गांठ पडली. त्यानंतर पुन्हा मी माधानास गेलों. ”

उमरावतीचा प्लेग आतां नाहींसा झाल्यामुळे तिकडे येण्याविषयी हरि-भाऊ प्रभृति मंडळीकडून महाराजांस आग्रहपूर्वक पत्रें येत होती. इत-क्यांत यावलीच्या आकाजीबापूकडून महाराजांना नेण्याकरितां गाडीही आली. तेव्हां पौष वद्य एकादशी किंवा द्वादशीचे सुमारास सौ० मन-करणिका आईसह माधानाहून निघून मध्यंतरी तीळसंक्रांत यावलीची करून महाराजांनी उमरावतीस प्रयाण केलें.

हें महाराजांचें जाणें श्रीकृष्णाच्या मधुरागमनाप्रमाणें अर्थातच “धर्म-स्थापन व्हावा अशी मूळची वृत्ति” सफळ करण्याच्या विशेष हेतूनें होतें हें निराळें सांगावयास नको.

उमरावतीस गेल्यानंतर पुढें महाराजांनी “आपल्या वाणीचा परिणाम”

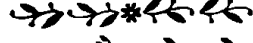
कसा दाखविला, “ ब्राह्मणाची तरुण मुलें मिळवून ” त्यांस विद्यादान कसें केलें; सत्यशोधक, थिऑसफी, इत्यादि मतांतील दोष दाखवून आपल्या विद्वत्तेचें वजन लोकांवर कसें बसविलें, वेदपुराण मतांचा उद्धार करून योगसामर्थ्यानें नास्तिकांस आस्तिक कसें बनविलें, संप्रदायसंघ जुळविण्याकरितां कायावाचामनांनै शिजून कशी खटपट केली, आपल्या वीर्यवती वाणीला लुब्ध होऊन प्रेमवशा झालेल्या मंडळीला रक्षण शिक्षणादि शास्त्रसिद्ध गुरुसंप्रदायमार्गाची दिशा दाखवून ज्ञानोत्तर भक्तीचा सुगम मार्ग कसा दाखविला व शेवटीं माधुर्यबोधक सुंदर वाङ्मय निर्माण करून मधुराद्वैत संप्रदाय यशस्वी करण्याचा कसा प्रयत्न केला; इत्यादि पुण्यपुरुषार्थमय रमणीय वृत्तांत यथास्थळ व यथाक्रम पुढील प्रकरणमालिकेंत श्रीमहाराजांची कृपा ग्रथन करवील.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजांपणमस्तु.

सिरसगांव प्रकरण समाप्त.

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

उमरावती प्रकरण. रज ४ था.

शके १८२५ पौष. ते शके १८३६.

मधुराद्वैतमताचा उत्कर्ष.

श्लोक—प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनंचरति विजने न
परार्थ निष्ठाः । नैतान्विहाय कृपणान्विसुमुक्षएको नान्यं त्वदस्य शरणं
भ्रमतोऽनु पश्ये ॥ श्रीमद्भागवत ७-९-४४.

अभंग—मुनीमुक्त झाले भेणें गर्भवासा । आम्हां विष्णुदासां सुलभ
तो ॥१॥ अवघाचि संसार केला ब्रह्मरूप । विठ्ठल स्वरूप म्हणोनियां ॥२॥

— श्रीतुकारामहाराज—

शके १८२५ शोभन नाम संवत्सरे. इ० स० १९०४.

वेळीं माधानांत महाराजांची बाललीला चाललेली होती त्याच सुमारास उमरावतीस एक नर्वाण हायस्कूल स्थापन झालें होतें. नागपूरचे श्रीनिवास शास्त्री ऊर्फ अण्णाशास्त्री हरिदास त्या शाळेचें मुख्य अध्यापक असून वासुदेवराव मुळें, गणपत खडो भालेराव वगैरे मंडळी अध्यापकांचे कामावर आली होती. ही सर्व मंडळी कुरसतीच्या वेळांत एकत्र जमून अध्यात्मपर ग्रथांचें वाचन व चर्चा करीत असत. पुढें या मंडळीचा व हरिभाऊ केवले यांचा परिचय जुळून हरिभाऊही त्या मंडळींत गीतार्थाचें अध्ययन श्रीनिवासशास्त्री जवळून शिकण्याकरितां जाऊं लागले. पुढें हरिभाऊची व महाराजांची भेट व परिचय झाल्यानंतर हरिभाऊनें महाराजांविषयीं मुळे-प्रभृतीस माहिती सांगितली, तेव्हांपासून त्यांनाही श्रीमहाराजांच्या दर्शनाची उत्कंठा लागून राहिली होती. असो.

पौष वद्य १३ चे दिवशीं मायबाई (मनकर० आई) सह महाराज यावलीहून आले ते नेहमीप्रमाणें जमनाबाईचे घरा उतरून तिसरेप्रहरीं सुमारे ३।४ वाजतां हरिभाऊचे भेटीस गेले. बरोबर मन० आई होत्याच. तेथें प्लेगसंबंधी चर्चा निघाली. प्लेगमध्ये त्रिदोष होतो काय ? असा प्रश्न निघून तापानें त्रिदोष होऊन मनुष्य मरतो इ० प्लेगमीमांसा झाल्यावर महाराज बिन्हाडावर परत जाण्यास निघाले. समागमे हरिभाऊही गेले. महाराजांचे आगमनाची वार्ता हरिभाऊनें मुळेप्रभृतीस सांगितल्यावरून दुसरे दिवशीं ती सर्व मंडळी मिळून सायंकाळीं महाराजांचे दर्शनार्थ जमनाबाईच्या येथें गेली. ते वेळीं कांहीं कारकून मंडळीला महाराज विवेकासिंधूचें निरूपण सांगत होते. मुळे वगैरे मंडळीला तें निरूपण फारच गोड व अश्रुतपूर्व वाटून मोठा आनंद झाला. दुसरे दिवसापासून ही मंडळी नित्य सायंकाळीं महाराजांचें निरूपण ऐकण्यास जात असत. हा क्रम माघ शुद्ध १५ पर्यंत सुमारे १५ दिवस चालला. इकडे माधानच्या मंडळीचाही परामर्ष महाराज मधून मधून घेत असत. माघ शुद्ध ११ स महाराजांनीं माधानास रामचंद्रबापूकडे पत्र पाठवून चि० बळवंताकडून रूपावळी व अष्टाध्यायीसूत्रें चांगली पाठ करून घेण्यास लिहिलें होतें. व पुढेंही पत्रद्वारें अभ्यासाविषयीं विचारपूस करीत असत. यांत महाराजांचा असा हेतू होता कीं आपली स्वज्ञाति विद्याहीन असल्यामुळेंच ब्राह्मणांचा द्वेष करण्यास प्रवृत्त झाली आहे म्हणून पौराणिकज्ञानद्वारा त्यांची उन्नति करावी. यावरून स्वज्ञातीवर त्यांचा प्रेम व त्यांच्या उन्नतिविषयी कळकळ दिसून येते.

माघ वद्यान्त महाशिवरात्रीकरितां महाराज यावलीस गेले. हरिभाऊही बरोबर गेले होते. यावलीहून माघ वद्य १ स महाराजांनीं रामचंद्रबापूस भक्तिज्ञान वैराग्यबोधक एक पत्र पाठविलें; तें सूक्तिरत्नावलीच्या द्वि० यष्टीच्या उत्तरार्धांत छापलें आहे. पुढें महाराजांच्या बोलावण्यावरून रामचंद्रबापूही महाशिवरात्रीकरितां यावलीस आले होते. महाशिवरात्र करून फाल्गुनारंभी महाराज पुन्हां उमरावतीस परत आले.

इकडे मुळेप्रभृति मंडळी महाराजांच्या आगमनाविषयी केवळ आतुर झालेली होती. आजपर्यंत एकत्र जमून त्यांचे जें ग्रंथपरिशीलन व चर्चा स्वतंत्रपणे झाली होती ती केवळ शिळोप्याच्या गप्पासारखी मनोरंजनार्थ झाली होती व प्रत्येकाच्या मनांतल्या शंका जशाच्या तशाच कायम राहिल्या होत्या; त्यांचे समाधान करणारा पुरुष त्यांना पाहिजे होता. इतक्यांत थिभासफीची भरभराट होऊन आनीबिझांट बाईची वक्तृत्व-शक्ति जेव्हां प्रगट झाली तेव्हां ह्या केवळ आपल्या देशाच्या उद्धारार्थ योगिनीच अवतरल्या आहेत असें बहुतक सुशिक्षित मंडळीप्रमाणे मुळे मास्तर यांनाही वाटले. याचें कारण मुळे सांगतात:—

“जगत् काय ? ईश्वर काय ? जीव काय ? यांचा संबंध कसा काय ? वगैरे गोष्टी संबंधानें माझे विचार नेहमी चालत असत. राम काय ? कृष्ण काय ? शिव काय ? हे कोठें असतील ? यांची पूजा काय म्हणून करावी ? अशा कित्येक गोष्टी मनांत एकसमयावच्छेद करून येऊन मनाची अगदी तारांबळ उडत असे; व कोणाकडून या प्रश्नांसंबंधानें उलगडा करावा या विषयी निश्चय होत नसे. प्रसिद्ध मठाधिपती शंकराचार्यासारख्या सोंवळ्या कर्मठाकडे जावें तर तो अमकें करा, तमकें करा, याप्रमाणे प्रभूप्रमाणे नुसती आज्ञा करणार. दुसऱ्या एखाद्या मनुष्याकडे जावें तर तेंही कठीण. कारण तेथें जाऊन आपण फसणार नाही हें कशावरून ? जो मनुष्य शिष्य प्रशोत्थित शंकेनें स्वतःच घोंटाळून जातो तो दुसऱ्याचें समाधान काय करणार ? तेव्हां असला मनुष्य लोभाविष्ट होऊन आपणाला शिष्य करूं इच्छिणार नाही हें कशावरून ? सारांश, असा मनाचा घोंटाळा होऊन प्रश्न उद्भूत झाले, तेव्हां अमकें करा, तमकें करा, अशा पोकळ आज्ञेनें मनाचें समाधान व्हावें कसें ? त्याला पाहिजे विचारच. अशा विचारांचा उलगडा करणारी त्यावेळीं निदान मला “थिऑसॉफिकल सोसायटीच” च दिसत होती. सबब पुढें, प्रसंगी त्या सोसायटीचे मॅबर होण्याच्या उद्देशानें मी उमरावती मुक्कामी त्या सोसायटीत जाऊं येऊं लागलों. पुस्तकें वाचूं लागलों. मनाला वाटूं लागलें कीं ह्या सोसाय-

टीत कांहीं धर्मविचार प्रगल्भ आहेत; वगैरे वगैरे. मोठमोठाले साधुसंत यांनी ज्याप्रमाणें लोकांच्या उद्धारार्थ व जगाच्या कल्याणार्थ पूर्वी हलक्या कुळांत जन्म घेतले, तद्वतच त्यांनी हल्ली युरोपांत जन्म घेतले नसतील कशावरून ? असा मनाचा ग्रह होऊं लागला. व आपल्याला खरें धर्म-रहस्य येथेंच कळेल असें मनाला वाटूं लागलें. आनीविझांटबाई ही कोणी-तरी योगभ्रष्ट बायको असून हिंदुस्थानाच्या उद्धारार्थ इणें जन्म घेतला आहे असेंही वाटे. १९०१ सालीं व त्यानंतर लवकरच इचा उपदेश घ्यावा असें वाटलें. परंतु युरोपांतलि बायकोकडून उपदेश घेण्यापेक्षां एखाद्या इंडियन थिऑसफिस्टाचा उपदेश घ्यावा हें बरें, असेंही पुन्हा वाटूं लागलें. ब्राह्मणांनीं हिंदुहून इतर लोकांकडून उपदेश घेण्याचा किंतु मनांत आल्यामुळें उपदेश घेण्याचें दिरंगाईवर पडलें. सबब नारायण-स्वामी थिऑसफिस्ट यांचा उपदेश घ्यावा असा मनानें विचार केला. त्यावेळीं थिऑसफी अगदीं भरभराटीत होती. थिऑसफिस्ट होणें मोठें भूषणावह वाटत होतें. मोठमोठाले गृहस्थ लेले, बोधनकर, खापरडे, काळे यांनीं देखील उपदेश थिऑसफीचा घेतला हें ऐकून मनाची भाणखी दडतर इच्छा झाली. परंतु या सर्वांनीं “मायबाईचा” उपदेश घेतला तें मला बरें वाटलें नाहीं. इकडे नारायणस्वामी पुन्हां आले असतां त्यांच्याकडून उपदेश घेऊं किंवा नको, अशा प्रकारची स्वतः माझ्या मनाची दोलाय-मान चित्तवृत्ति झाली होती. असा प्रकार चालला असतां श्रीगुलाबराव महाराजांची व माझी गांठ पडली. ”

इकडे थिऑसफीमुळें झालेली परिस्थिति पाहून महाराजांस जें कांहीं वाटलें त्याविषयी ते म्हणतात:—“ सत्यशोधकांच्या भीतीनें मी उम-रावतीस आलों तर येथें मला थिऑसफीचे प्रश्न लोक करूं लागले. आर्गातून निघून फुफाट्यांत पडल्यासारखी स्थिति झाली. त्यामुळें थिऑ-सफीवर धडधडीत टीका करणें भाग पडलें. खापरडे साहेब थिऑसफिस्ट म्हणून अप्रत्यक्षपणें त्यांच्यावरही कधीं कधीं माझा attack होत असे. त्यामुळें उमरावतीस कांहीं मंडळी माझ्याविरुद्ध राहिली व कांहीं माझ्या-

कडे आली. शास्त्रीबोवा (श्रीनिवासशास्त्री) मुळे (वासुदेवराव) भाले-
राव वगैरेचें माझ्यावर विलक्षण प्रेम बसलें. माझ्या भाषणाच्या प्रेमांमुळे
शास्त्रीबोवा मजकडे येत असत व नोकरांकरितां त्यांना थिऑसफिस्ट
लोकांचेही एकावे लागे. याच वेळीं मुळ्यांना दहावर्षे थिऑसफीचे आयुष्य
आहे असें भविष्य मी सांगितलें होतें. पुढें राम, कृष्ण या (भवतारां)
विषयीं माझा व मुळ्यांचा विवाद होऊन शेवटीं मुळ्यांचें समाधान झालें
आणि त्यांची थिऑसफी शिथिल पडली. ”

या पूर्वी उमाकांत देशपांडे, बोधनकर, करंदीकर वगैरे थिऑसफिस्ट
वकील मंडळीबरोबर वासुदेवराव मुळे हे नसरवानजी मंचरजी देसाई
एक्साईस इन्स्पेक्टर यांच्या खासगी बंगल्यावर जमून थिऑसफी विषयक
चर्चा करीत असत व तेथें यांची व्याख्यानेही होत. पुढें महाराजांचाही
नसरवानजीशीं परिचय झाला.

थिऑसफीसंबंधानें महाराजांचा व वासुदेवराव मुळ्यांचा जो विवाद
होत असे त्यांत थिऑसफींत कोणकोणते दोष आहेत, तिचा उद्देश काय,
ह्या समाजाचा पुढें कसा व्हास होईल, नूतन सुशिक्षित मंडळी बहुत
करून विझांटबाईच्या वक्तृत्वाकर्षणामुळे दिपून महत्वाकांक्षिकरितां थिऑ-
सफिस्ट कसे होतात इ० गोष्टींची चर्चा असे. महाराज म्हणतात हा
वाद एक वेळ किंवा दोन वेळ झाला नाही तर सारखा वर्षभर झाला.

याशिवाय श्रीनिवासशास्त्री, वासुदेवराव मुळें व गणपत खंडो भाले-
राव या मंडळीचा व थिऑसफिस्टांचा संबंध तुटावा व “ सर्वांनीं माझ्या-
वर विश्वास ठेवून थिऑसफीवर फटका झाडावा ” म्हणूनही महाराजांनीं
पुष्कळ खटपट केली व ती फलद्रूप होऊन पुढें मुळेप्रभृति मंडळीचा व
उमरावती येथील प्रायव्हेट हायस्कूलचा संबंध इळुइळु कसा तुटला हें
मुळे मास्तर आपल्या एका पत्रांत लिहितात:—“ माझा, भालेरावचा व
श्रीनिवासशास्त्रीचा प्रायव्हेट स्कूलचा संबंध तुटेल याबद्दल महाराजांनीं
कांहीं वर्षे अगोदरच भविष्य करून ठेविलें होतें. मी इ० स० १९०४

च्या आक्टोबर मध्ये (नागपूर येथे नांल सिटी स्कुलांत) आलों, नंतर भालेरावाला मी येथे १९०५ आगष्टमध्ये आणलें व श्रीनिवासशास्त्री हे त्यांचे चुलते बिमार असल्यामुळे नौकरी सोडून १९०७ मध्ये आले. मी उमरावतीहून नागपुरी येण्याकरितां कांकू करूं लागलों त्यावेळीं महाराजांचे शत्रू मला हे होते ' न भेतव्यं, ज्ञानेश्वरेणैवाहमत्र प्रेषितस्तेऽहं तत्र संरक्षणं करिष्यामि. ' असो.

याप्रमाणें महाराजांकडे जी मंडळी आली त्यांत कोणी थिऑसफिस्ट, कोणी सायन्सवादी, कोणी पुराणांचा व वेदांचा मेळ न मानणारे तर कोणी निर्गुण ज्ञानामुळे सगुण भक्ति न मानणारे असे असून कोणाच्या कांहीं, कोणाच्या कांहीं, शंका होत्याच. महाराज हे संशय-छेदनपट्टे व सद्बिद्यादानशील असून एवढ्या करितांच सकुटुंब बाहेर पडले होते. त्यांना ही जिज्ञासु मंडळी मिळाल्याबरोबर मोठ्या आवडीनें, प्रेमानें, नेहमींची बालवृत्ति कायम ठेवून व स्वतःकडे लहानपणा घेऊन श्रुतियुक्तिअनुभवप्रचूर व प्रक्रियाभरति अशीं निरूपणें सांगून ते त्यांचे संशय निरसन करूं लागले.

यावलीहून परत आल्यानंतर नित्य सायंकाळीं देवीच्या दर्शनास जाण्याचा महाराजांचा क्रम होता. तिकडूनच ते मुळेमास्तरच्या घरी जात असत. तेथे रात्रौ बारावर दोन दोन वाजेपर्यंत निरानिराळ्या विषयांवर निरूपणें होत असत व नंतर महाराज जमनाबाईंच्या बिन्हाडावर परत येत. याप्रमाणें सुमारे १०-१२ दिवस क्रम चालला. मुळे वगैरे मंडळीला ज्या शंका येत असत त्या निरूपण प्रसंगी आधींच ओळखून ओव्यांत त्यांचें उत्तर देऊन महाराज समाधान करीत. त्यामुळे येथे कांहीं ईश्वरी चमत्कार आहे असें त्यांना वाटे. महाराजांना रात्रौ दोन प्रहरानंतर स्फूर्ति होते असें गोविंदराव राजुरकर कधी कधी म्हणत असत. एके दिवशीं महाराज सकाळीं दहा वाजतांच आले व अध्याय म्हणून हजार बाराशें ओव्या केल्या. तें पाहून मुळे मास्तर गोविंदरावला म्हणाले—“ अरे तुमी रात्रीची दोन वाजतांची स्फूर्ति आतां

या वेळीं कशी रे आली ! ” असो. याप्रमाणें महाराजांचीं निरूपणें नित्य नूतन होत असल्यामुळें अधिकाधिक अभिरुची मंडळीला वाटूं लागली. तेव्हां वासुदेवराव मुळ्यांनीं महाराजांस आपल्या घरीच येऊन राहण्याची विनंती केली. व महाराजांनींही ती मान्य केली. सौ० मनकराणिका आईलाही मुळें यांनीं आपल्या घरीच आणविलें. पुढें नाना कविमंडन, व्यंकटराव देशपांडे, यांचाही महाराजांवर प्रेम जडला, व तेही रात्रंदिवस महाराजांच्या जवळ राहून निरूपणें ऐकूं लागले. हरिभाऊ तर जेवणापुरते मात्र घरीं जात; बाकी सारा वेळ महाराजांजवळ राहून अभंग, पदें वगैरे नवीन झालेले लिहून घेत व निरूपणाचे वेळीं टिपणें वगैरे करून ठेवीत. याप्रमाणें मुख्य लेखकाचें काम हरिभाऊ यांनीं स्वतःकडे घेतलें.

एके दिवशीं नित्य क्रमाप्रमाणें महाराज देवीच्या दर्शनास गेले होते. बरोबर हरिभाऊ वगैरे मंडळी होती. दर्शन करून महाराज परतले, इतक्यांत देवीच्या दर्शनास आलेल्या एका म्हाताऱ्या मनुष्यानें देवीच्या देवाल्यांतील घंटा वाजवून ‘ जय जगदंब ’ अशी गर्जना केली. तो शब्द कानावर पडतांच महाराज एकदम थांबले व “ कोण ? बळवंतराव मराठे आहेत काय ! ” असें मोठ्यानें विचारलें. हें ऐकतांच “ होय ” असें साशंक वृत्तीनें उत्तर देऊन तो गृहस्थ महाराजांजवळ येऊन मोठ्या बुचकळ्यांत पडला. व आश्चर्यचकित् मुद्रेनें त्यांच्याकडे पाहूं लागला.

इतक्यांत महाराज पुन्हां म्हणाले—“ बळवंतराव तुम्ही माझी ओळख विसरलेत काय हो ? आई खुशाल आहेना ? ” असें म्हणून महाराजांनीं त्यांच्या कानांत पुढील गोष्टी सांगितल्याः—“ तेथल्या मंडळीपैकीं काहीं मंडळी येथेही आहे. जी मंडळी नेहमीं आपल्या बरोबर राहणारी आहे, ती कोणत्याही जन्मीं आपल्या जवळच राहिल. जी नवीन मंडळी आपल्या धुनीपानीची नाही त्यांचा भाव बसावयाचा नाही. ”

ह्या खुणांवरून काठेवाडांतील जुंझवाडा येथें गुढ बेचरानंद महाराज म्हणून जे सत्पुरुष होते तेच या रूपानें येथें जन्मास आले आहेत, असा बळवंतरावांचा निश्चय झाला व त्यांचें मनही त्यांना असेंच सांगू लागलें. या गृहस्थाचें नांव बळवंत पांडुरंग मराठे. यांचें वय सुमारें ६८ वर्षांचे असून त्यावेळीं उमरावतीस डेप्युटी कमिशनरच्या कचेरीत हे नकल नवीसीचें काम करीत होते. असो. वरील प्रकार बरोबरच्या मंडळीस कांहींच समजला नाहीं. लगेच या गोष्टीची जिकडे तिकडे वार्ता पसरली. महाराज लवकरच मुळे मास्तरच्या घरी परत आले.

यानंतर बळवंतराव मराठे हे फुरसतीच्या वेळीं महाराजांचे दर्शनास येत असत. व मंडळीच्या आग्रहावरून बेचरानंद महाराजांची माहिती थोडथोडी त्यांना सांगत असत. एके दिवशीं हें महाराजांनीं माडविले एकेलें व बळवंतरावला हाक मारून या पुढें ही माहिती आपल्या आशेवांचून कोणास सांगण्याची मनाई केली. पुढें मंडळीच्या अती आग्रहावरून कांहीं दिवसांनीं परवानगी दिली. ती माहिती अशी:—

गुजराथ प्रांतांत जुंझवाडा नांवाचे एक लहानसें संस्थान आहे. तेथें देवीच्या मंदिरांत बेचरानंद गुरुमहाराज म्हणून एक महात्मा पुरुष राहत होते. या देवीला तेथें राजसबाई माताजी असें नांव आहे. बेचरानंद महाराज औदीच जातचे वासिष्ठ गोत्री ब्राह्मण होते. हे बाळपणापासून दोन्ही डोळ्यांनीं आंधळे असून उमर सुमारें ८० वर्षांची होती. यांना संस्कृत फार चांगलें येत असून सर्व वेदशास्त्रें मुखोक्त होती. ही विद्या आपण काशीस शिकलों असें ते सांगत. शरीरकांती फार तेजःपुंज असून त्यांचे समोर बोलण्याची कोणाची छाती होत नसे. त्यांची कांहीं शिष्य मंडळी होती. ती रात्रीं भजनास येत असे. भजनाचे प्रसंगीं महाराज नवीन पद्यें म्हणत. त्यांत श्रुतीपुराणांचा अर्थ गोवला असे. पद्यें लिहिणारा कोणी नव्हता. रात्रभर भजन, निरूपण, चर्चा, वगैरे दिवस निघेपर्यंत चालत असे. उजाडलें म्हणजे महाराज निजूस राहात.

संभूराम ब्राह्मण, मल्लूजी भगत, वीरभगत कुणबी, हे महाराजांच्या मंडळीत प्रमुख असत. हा वीरभगत मोठा धनाढ्य असून त्याचा नातू महाराजांचा शिष्य होता. तो घरचे काम करून महाराजांचीही सेवा—चाकरी करीत असे. एक वेळ तो भिमार पडला व थोड्या दिवसांनी आसन्नमरण झाला. त्याचा आज्ञा वीरभगत हा महाराजांकडे येऊन घरी चालण्याविषयी विनंती करू लागला. महाराज म्हणाले आयुष्याला उपयय नाही. मी येऊन काय करू ? जसे तुम्ही तसा मी. 'तुमचा नातू पुढे उत्तम कुळांत जाईल. त्याची तुम्ही काळजी करू नका. त्याला मुलगा आहेच. कांहीं दानधर्म करा. " धर्मेण हरते व्याधिः " वीरभगत घरी गेल्यावर लवकरच त्यांचा नातू संपला. मग महाराजांची स्वारी गेली व त्यांचे शांतवन केले.

जोमा नांवाचा महाराजांचा एक पट्टशिष्य होता. हाही औदीच ब्राह्मणच होता. हा नेहमी मंदिरांतच महाराजांजवळ रहात असे. व स्वयंपाक वगैरे करून महाराजांना जेऊ घालीत असे. याचा स्वभाव फार तापट होता. कांहीं कारणावरून संतापला म्हणजे " तमारे करू हय तो करो, मारे थी थतु नथी " असे म्हणून दोन दोन दिवस स्वयंपाक करीत नसे. महाराजही " मजीं तमारी " असे म्हणून जास्त न बोलतां दोन दोन दिवस तसेच राहात; दुसऱ्याच्या हातचे जेवीत नसत. मंदिरांत महाराजांजवळ दोन गाई होत्या व बसावयाची एक पांढरी घोडी सुमारे दीड पुरुष उंचीची होती. इतक्यांचा खर्च कसा चालत असे तें कोणास कळलें नाहीं. महाराज फार निरिच्छ असत. कोणी सिधा वगैरे आणल्यास कारणावांचून जास्त घेत नसत. फक्त जवारीचे पीठ व मीठमिरची बहुत करून घेत.

बहुतेक आठ दिवसांतून एक वेळ महाराज आपल्या पांढऱ्या घोडीवर बसून बाहेर निघत. त्यावेळीं त्यांचें भव्य तेजःपुंज शरीर, घोडीच्या पायांपर्यंत पडलेल्या लांब जटा, कपाळभर कुंकवाचा मळवट व हातांत लोखंडाचा त्रिशूळ; असे ध्यान पाहून प्रत्यक्ष शंकरच आहेत असे वाटे. बाहेर निघाले म्हणजे लोक त्यांच्या पायां पडत. महाराज

इच्छेप्रमाणें गांवांत फिरत, गांवास प्रदक्षिणा घालीत किंवा एक मैलावर जंगलांत नळेश्वर म्हणून शंकराचें स्थान आहे तेथें दर्शनास जाऊन परत येत.

बेचरानंद महाराजांचें पूर्ववृत्त.

सिद्धपूर ज्याला मातृगया म्हणतात, तेथून सुमारें ८ मैलांवर सिद्धपूर-नामक गांवीं बेचरानंद महाराजांचा जन्म झाला. हे वयांत आल्यावर यांचे आईबाप लग्नाच्या गोष्टी करूं लागले. महाराज म्हणाले लग्न करूं नका. स्त्री फार दिवस वांचणार नाही. आईबाप आग्रह करूं लागले. महाराज म्हणाले तुमची आज्ञा मी मोडणार नाही. पण बायको मात्र वांचणार नाही हें खरें आहे. लग्न झालें. थोड्याच दिवसांनी बायको मेली. दुसरें लग्न केलें. तीही मेली. याप्रमाणें तीन बायका मेल्यावर आईबापांनीं लग्नाचा नाद सोडला. नंतर महाराज काशीस गेले. व गंगेची कावड अ.पून मातापितरांस अभिषेक केला. नंतर त्यांनीं चारही धामच्या यात्रा केल्या व तेथून परत आल्यावर जुंझवाड्याजवळ नळेश्वराच्या जंगलांत बारा वर्षेपर्यंत निंब खाऊन तप केलें. पुढें पूर्वोक्त राजसबाई माताजीच्या मंदिरांत राहूं लागले. हे महाराज इ० स० १८७९-८० च्या सुमारास आपल्या वयाच्या ८५ वें वर्षीं ब्रह्मीभूत झाले.

बळवंतराव मराठे हे जुंझवाडा जेथें ६० रु० पगारावर इ० स० १८६४ ते ६७ पर्यंत तीन वर्षे पोष्ट मास्तरच्या कामावर होते. तेथें असतांना ते बेचरानंद महाराजांच्या दर्शनास जात असत. बळवंतरावची पत्नीही कधी कधी महाराजांच्या दर्शनास जात असे. तिला मुलें वाचत नव्हती. एक मुलगा नुकताच झाला होता. तो तिनें महाराजांच्या पायांवर टाकला. महाराज म्हणाले थांब, हा मुलगा अल्पायुषी आहे याला मरूं दे. दुसरा तुला चांगला मुलगा होईल. ती ऐकना. ती म्हणाली एवढा वाचूं द्या. पुढें न होवो. महाराज म्हणाले बरें. हा मुलगा कांहीं दिवस वाचेल पण मूढ होईल. तो मुलगा मूढ निघाला व

१६ वर्षांचा होऊन मरण पावला. पुन्हा बाई जेव्हा दर्शनास आली तेव्हा महाराज म्हणाले खबरदार, मी पूर्वीच तुला सांगितलें होतें. आतां दुसरा मुलगा मिळणार नाही. याप्रमाणे ही बळवंतरावांनी सांगितलेली बेचरानंद महाराजांची हकीकत आहे.*

रा० रा० निळकंठ गडी काठीकर यांना चांदूरबाजार येथे आलेला. महाराजांचा अनुभव मागे सिरसगांव प्रकरणांत आलेला आहे. या वेळी त्यांना उमरावती येथे दुसरा अनुभव आला तोही त्यांच्याच शब्दांनी येथे देतो:—

“पुढे कांहीं दिवसांनी मी उमरावतीस बुटीचे दुकानी बुधवार पठेंत येऊन राहिलों. श्रीगुलाबराव महाराज मुळेमास्तरचे येथे उमरावतीस येऊन राहिले होते व प्रतिदिवशी प्रातःकाळी बुटीचे दुकानावरून देवीचे दर्शनास जाण्याचा त्यांचा मामुल होता. एके दिवशी ते जात

* ही माहिती लेखकानें स्वतः बळवंतरावला विचारून त्यांनी सांगितली तशी वर नमूद केली आहे. “तेथल्यापैकी कांहीं मंडळी येथेही आहे” असे जें महाराजांनी देवीच्या देवळांत म्हटलें, त्याचा खुलासा बळवंतरावला विचारला असतां ते म्हणाले:—वीरभगतचा नातू जो मरण पावला व जो पुढे उत्तम कुळांत जाणार आहे म्हणून बेचरानंद महाराज बोलले होते तो हरिभाऊ केवले असावा व जोमा म्हणून जो पट्टशिष्य होता तीच महाराजांची पत्नि सौ० मनकरणिका आई असावी. कारण “माझा हा तापट स्वभाव जाण्याकरितां पुढील जन्मीं मी तुमची पत्नीच झालों पाहिजे” असे जोमा बेचरानंद महाराजांस कधीं कधीं म्हणत असे. जुंझवाड्याचे बेचरानंदमहाराज तेच हे गुलाबराव-महाराज होत हा निश्चय तुम्ही कशावरून करतां ? असे विचारलें असतां “तसें मला वाटतें म्हणून” असे बळवंतराव म्हणाले. मनोवृत्तीवरून पूर्वजन्मसंबंध कळतो याविषयी “अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया । सहि स्नेहात्म-कस्तंतुरंतर्भूतानि सीव्यति ॥” इ० वचनें प्रमाण आहेत. आपला पूर्वजन्म काठेवाडांत होता व आपण ब्राह्मण होतो, व हरिभाऊ त्या जन्मीं आपल्याकडे येत असत इ० माहिती प्रसंगविशेषीं महाराजांच्या बोलण्यांतही आलेली आहे.

असतां माझा परिचित् शब्द ऐकून त्यांनी हाक मारली, तेव्हां त्यांना मी दुकांनी बोलाविलें. समागमे त्यांचें कुटुंब श्रोमती सौ० मनकरणिकाबाई व कांहीं मंडळी होती. त्यांना स्वागतपूर्वक बसविल्यावर तेथें सुंदरविलास नांवाचें मी वाचित असलेलें पुस्तक पडलें होतें. तें त्यांनी घेऊन मला कांहीं कांहीं वेचे वाचण्यास सांगितलें. ते मी वाचून दाखवितांच एकपाठ्याप्रमाणें तितकेही छंद त्यांनी तोंडपाठ म्हटले व सर्व मंडळीस सानंद चकित् केलें. पुढें त्यांनी सुंदरविलासाची कांहीं पानें उघडून त्यांवर हात फिरविला व पुस्तक माझे हातीं देऊन हात फिरविलेले वेचे सर्व तोंडपाठ म्हटले.

नंतर त्या रात्री महाराजांस मी फराळास बुटीचे दुकांनी बोलाविलें व पंक्तीला जैरामशास्त्री कारंजकर व बरोचशी मंडळी होती. पंक्तीत संस्कृत श्लोक शास्त्री म्हणूं लागले व तत्क्षणी त्या श्लोकांचें भाषांतर त्याच वृत्तांत महाराजही म्हणूं लागले व पुढें त्यांचेच कृपाप्रसादें श्रीमती मनकरणिकाबाईनें कांहीं श्लोकांचें भाषांतर मूळ वृत्तांत म्हटलें. दोघांचाही आवाज अति मधुर व मनोहर होता. ”

पुढें याच सुमारास (फाल्गुनशुद्धांत) वऱ्हाडांतील परलोकवासी सुप्रसिद्ध प्रेमळ हरिदास ह० भ० प० कृष्णबोवा पातुरकर यांची व महाराजांची भेट होऊन परिचय जुळला. व परस्पर एकमेकांच्या भेटीस जाणें येणें होऊं लागलें. महाराजांच्या निरूपणास कृष्णबोवा अत्यंत लुब्ध झाले होते. एके दिवशीं महाराजांनीं पातुरकरांच्या घरीं ज्ञानेश्वरीचें निरूपण सांगितलें, त्यांत सबंध ज्योतिषशास्त्राचा विषय आला होता. पातुरकरांचीं कीर्तनें भाजीबाजारांतील मुरलीधराच्या मंदिरांत होत असत. ते वेळां महाराजांस ते आग्रहपूर्वक पाचारण करीत. महाराजांसही त्यांच्या कीर्तनापासून मोठा आनंद होत असे. परंतु एके दिवशीं पातुरकरांचें कीर्तन एका प्रसिद्ध वकिलांचे येथें झालें. कीर्तन समयां बोलावणें आलें असतां महाराज गेले. ते वेळीं कांहीं श्रोते मंडळी वस्त्रांत हात घालून सलज्ज नामस्मरण करीत होती. ही कथाकार्लीची अमर्यादा पाहून मात्र महाराज रागावले, व भगवन्नामस्मरण करण्यासही

ज्यांना लाज वाटते अशांच्या येथे कीर्तन कशाला केले ! असे म्हणून तेथून परत आले. असो.

याच सुमारास मुरलीधराच्या मंदिरांत आर्वीचे प्रसिद्ध सत्पुरुष दामो-
दर आपाजी महाराज वृंदावनची वारी करून आले होते. त्यांची व
महाराजांची भेट होताच “ माझा श्रीकृष्ण मला आज प्रत्यक्ष भेटला. ”
असे उद्गार काढून आपाजी महाराज श्रीगुलाबराव महाराजांस कडकडून
भेटले व त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहू लागले. आपाजी महाराज तेथे
असतांना कधी कधी परस्परांचे हितगूज एकांतांत होत असे. मुरलीधराचे
पुजारी वेद० गणेशभट जोशी नाशिककर म्हणून आहेत; हे आपाजी महा-
राजांचे शिष्य आहेत. त्यांनी एके दिवशी आडून कांही गोष्टी ऐकल्या.
त्यांत पुढील गोष्ट आपाजी महाराजांनी श्रीगुलाबराव महाराजांस सांगि-
तली:—आपाजी महाराज म्हणाले, एकदां मी वृंदावनास असतांना
राधेच्या मंदिरासमोर सभामंडपांत निजले होता. राधेच्या पुजाऱ्याला
राधेचा साक्षात्कार होता. ते दिवशी दोन प्रहर रात्री राधेच्या मंदिरांत
लखव प्रकाश दिसला. व पुढीलप्रमाणे राधा पुजाऱ्याशी बोलत होती:—
“ बेटा ऐसा नहीं करना भला. जो मैं हूँ सोही ललिता और विशाखा
है. भिन्नभाव नहीं समझना. ” इत्यादि शब्द मोठ्या प्रेमाने व लडिवाळ-
पणां राधा पुजाऱ्याला बोलत होती. याचा पूर्वसंबंध असा होता की ते
दिवशी पूजेच्या वेळी ललिता व विशाखा यांना कपडे नेसवीत असतांना
ते मधून मधून विसकटू लागले व पुजाऱ्याला घरच्या कांही कामामुळे
घाई झाली होती म्हणून संतापाच्या भरांत “ मैं राधिका का पुजारी हूँ,
तुम्हारा नहीं हूँ, तुम मेरेकूँ काहेकूँ सताती है ? ” असे म्हणून त्यानें
विशाखाचा गालगुचा घेतला होता. याप्रमाणे आपाजी महाराजां सारखे
सत्पुरुष आपले हृदय महाराजांना मोठ्या प्रेमाने सांगतात व आपली
उपास्यदेवता समजून लीन होतात हे पाहून गणेशभट पुजारी व इतर
मंडळी यांना महाराज हे कोणी अवतारी पुरुष असावेत असे वाटून विशेष
आदर उत्पन्न झाला व उत्तरोत्तर महाराजांची कीर्ति वाढत चालली.

नूतन सहवासी मंडळीला तर महाराज, त्यांचा साधा खेळवळ पोशाख, बालवेष, शुकाचार्यप्रमाणें कुरळ केस, गोड स्वभाव, खेळकरपणा, संतोषवृत्ति, अद्वितीय बुद्धिमत्ता, मधुर सामगायन, विनयसौजन्यादि शलिसंपत्ति, उत्कृष्ट व्यवहार नैपुण्य इत्याद्यनेक सद्गुणांमुळें सुहृद्; अभिनव शब्दसौष्टव व वेदार्थ सागरांतून समर्पक वाक्यरत्ने निवडून काढण्याच्या प्राविण्यामुळें आस व अलौकिक भगवत्प्रेमामुळें आपले उदारक सद्गुरु वाटूं लागले. ओवीबद्ध अध्याय, अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी इत्यादि निरूपणांचा महाराजही मेघवृष्टिन्यायानें वर्षाव करूं लागले. निरूपण प्रसंगी सर्व शास्त्रपुराणवचनांचा समन्वय करण्याचें महाराजांचे चातुर्य, निरनिराळ्या ग्रंथांतील व पुराणादिकांतील प्रमाणवचने व पृष्टश्लोकनिर्देशपूर्वक त्यांची पत्तेसूद माहिती, ओवीबद्ध निरूपणाचे शेवटी ओव्यांची एकंदर संख्याकथनपद्धति, अविद्यासंभूत असंख्य शंका उत्थापन करून त्यांचें समाधान, भिन्न भिन्न पंथ, धर्ममते, व मतवादी यांच्या विचारांचें दिग्दर्शन व समीक्षा; इत्यादि कडीबंद प्रतिपादनशैली पाहून त्या श्रवणानंदानें ही मंडळी विदेही बनली; जेवणखाण, झोंप, वस्त्रप्रावरण या आवश्यक गोष्टीही त्यांना रुचेनाशा झाल्या व त्यांच्या सर्व चित्तवृत्ती महाराजांकडे लागून राहिल्या. मंडळीच्या आग्रहावरून लवकरच ज्ञानेश्वरीच्या निरूपणास पाहिल्या अध्यायाच्या पाहिल्या ओवीपासून आरंभ झाला. 'ॐ नमोजी आद्या' व 'देवा तूंचि गणेश' या दोन ओव्या निरूपण झाल्यानंतर " आतां वाच्यवाचका । अभेदू लाहे नेटका । नामरूपे टका । तूतें झाला ॥ " या तिसऱ्या ओवीच्या निरूपणास आरंभ झाला. ही ओवी उपलब्ध प्रतीति नाही. परंतु भावार्थ— दीपिका हा ग्रंथ एकंदर १०००० असून सांप्रत ९००० च उपलब्ध ठेवला आहे, असें महाराज म्हणाले. नारदभक्तिसूत्रेही अशाच थोडी उपलब्ध आहेत, असें महाराज एक दोनदां बोलले होते. असो.

याप्रमाणें हा निरूपणानंद फाल्गुन वद्य दशमी एकादशीपर्यंत चालल्यावर पुढें रामनवमीच्या उत्सवाकरितां रा० रा० रामकृष्णपंत मोटे

यांजकडून महाराजांस आप्रहानें कारंजांस पाचारण झाल्यावरून कांहीं मंडळीसह महाराज कारंजास गेले.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८२६ क्रोधीनाम संवत्सरे. इ० स० १९०४-०५.

कारंजा येथें घडलेल्या मुख्य गोष्टीः—

१. महाराज लक्ष्मणराव दहीहांडेकरांचे घरी बंगळीवर बसले असतांना तेथें सुमारे ५१६ चिमटावाले बैरागी आले. महाराजांस पाहून एकजण आपसांत बोलला “ यह महात्मा यहां कैसे आये ? ” दुसरा म्हणाला “ महात्मा लोग अपने इच्छासे चाहे वहां संचार करते है ” ही त्यांची आपसांत कुजबुज चालली असतां महाराजांनीं रामकृष्णपंतास एकदम हाकमारून म्हटलें, यांना चांगला सिधा देऊन जाऊं द्या. रामकृष्णपंतांनीं त्यांस आटा, तूप साखरीचा सिधा दिल्यावर महाराज त्या बैराग्यांस म्हणाले “ तुम यहांसे एकदम चले जाव. बहोत बातचित्त मत करो. ” हें ऐकतांच ते बैरागी चुपचाप चालते झाले. त्यांच्या मार्गे मंडळीपैकीं एकांनें जाऊन चवकशी केली असतां त्यांनीं सांगितलें कीं हे महाराज आमच्या गुरूचे गुरु असून यांना आम्ही चाळीस वर्षांपूर्वी पाहिलें आहे. त्या बैराग्यांपैकीं कांहीं ६०।७० वर्षांचे होते. पुढें महाराजांस या संबधानें विचारलें असतां यांची व माझी भेट नर्मदाप्रदक्षिणेचे वेळीं झाली होती, एवढेंच त्यांनीं सांगितलें.

२. त्या वेळीं मोहरमचे दिवस होते. महाराजांनीं दिवसां कांहीं वेळपर्यंत एका मडक्यास घागऱ्या बांधून त्याच्या तालावर मुसलमानी भाषेंत मसें म्हणत बसावें. ते फार गोड सुस्वर वाटत व ते ऐकण्यास पुष्कळ मुसलमान मंडळी जमा होत असे.

३. कारंजास एक गरीब भट्टजी राहत असतात. ते भिक्षा मागून उदर निर्वाह करीत असतात. त्यांनीं एके दिवशीं महाराजांच्या दर्शनास येऊन विनंती केली कीं मज गरीबाच्या येथें येऊन आपण भाजीभाकर ग्रहण करतील. महाराजांनीं त्यांना उदईक भाजीभाकर तयार

ठेवण्यास सांगितलें. तेच दिवशीं कारंजा येथील प्रसिद्ध श्रीमान् गृहस्थ रा. रा. रामजी कान्ठ यांच्याकडून भोजनास बोलाविण्यास रामकृष्णपंत महाराजांकडे आले. महाराज म्हणाले मी भोजनास उदईक येईन परंतु मी मागेन तो पदार्थ तयार असला पाहिजे. त्यांनीं बरें म्हणून पंचपक्वान्नांची तयारी करविली. भोजनाचे वेळीं महाराज म्हणाले भाकर पाहिजे. ती तयार नव्हती. इकडे भट्टजी येऊन बसलेच होते. त्यांस महाराज म्हणाले तुम्ही आपल्या घरची भाजीभाकर घेऊन या. भट्टजी मोठ्या संतोषानें ती घेऊन आले. हे भट्टजी आतां चांगल्या स्थितीत आहेत म्हणून ऐकतां.

४. महाराजांचा आवडता भक्त माभान येथील रामचंद्रबापू यांस महाराजांनीं मृत्यूचा दिवस सांगून मृत्युपत्र करून दिलें होतें वगैरे भाहिती मागे सिरसगांव प्रकरणांत आलीच आहे. कारंजास एके दिवशीं बंगळीवर बसून महाराज आपल्याशींच पुढीलप्रमाणें बोलले:—

“ सर्पयोनी घे. सरस्वतीच्या तीरी जा. तेथें सौभरी ऋषी आहेत त्यांचा मंत्र घे. ” इत्यादि भाषण त्यांचें सरासरी पंधरा मिनिटंपर्यंत चाललें होतें. तेथून एक दोन दिवसांनींच रामचंद्र बापूची निधन वार्ता महाराजांस पत्रद्वारे कळली. बापू चैत्र शु० ११ रविवारी ता० २७ मार्च १९०४ रोजी संपले. पत्र पावतांच महाराजांनीं महाभारत काढून भीष्माचार्यांच्या निर्याण कालाचे, उत्तरायण, शुक्लपक्ष, अरुणोदय, निर्धूम, प्राणानिरोध, शांत असणें इत्यादि योग जुळवून पाहिले ते सगळे बरोबर जुळून शिवाय रविवारचा योग बापूस विशेष मिळाला. भावी मृत्यूची वार्ता रामचंद्र बापूंनींही आपल्या आतिष्ठ मंडळीस आठ दिवसांपूर्वी कळविली होती. मुलास संस्कृत शिकविणें, श्रीमहाराजांस एका तिफनची जमीन अर्पण करणें, व एक गाय देणें वगैरे व्यवस्थाही त्यांनीं मरण समर्थी सांगून ठेविली होती. माभान येथें महाराजांस राहण्याकरितां एका कायमच्या मकानाची व्यवस्था करण्याच्या हेतूनें

रामचंद्र बापू त्या उद्योगास लागले होते परंतु त्यांच्या मृत्यूमुळे तें काम अपुरें राहिलें.

याप्रमाणें निःशेष स्वार्थत्यागानें, कडकडीत वैराग्यानें, निष्कपट प्रेमानें व निर्विकार शांत वृत्तीनें सद्गुरु सेवा करून योग्यालाही दुर्लभ असें मधुर-फल रामचंद्र बापूनें मिळविलें व आपलें उदाहरण मोहोड वंशाला भूषण व पुढील शिष्य मंडळीला अनुकरणीय करून ठेविलें.

महाराज कारंजा येथें सुमारें तीन आठवडे राहून चैत्रवद्यंत उमराव-तीस परत आले.

येथून महाराजांच्या माधुर्यामृत सागरास पूर्ण भरती येऊन विविध शास्त्रांच्या रहस्यमय निरूपणांचा वर्षाव होऊं लागला व भक्तिपदतीर्था-मृतादि ग्रंथ जगदुद्धारार्थ निर्माण होऊं लागले. भक्तिपदतीर्थांमृत हा महाराजांचा आद्य प्रकरण ग्रंथ असून त्यांत महावाक्याच्या रीतीनें भक्तीचें सुंदर प्रतिपादन केलेलें आहे. ज्ञानेश्वरीचें निरूपण पुन्हां सुरू झालें. कपिलगीता, अमृतानुभव, भगवद्गीता, हरिपाठ, यांजवरील निरूपणेही चालू लागलीं. सौ० मनकरणिका आईबरोबर गोड व नवीं नवीं गाणीं म्हणणें, भजन समयींचीं अंतःस्फूर्तींची कविता व आख्यानें, नानाप्रकारचे खेळ, बाळलीला, व हास्यविनोद हा तर महाराजांचा जिवनक्रम व सहवासी मंडळीचा नित्य नवा आनंद होता.

निरूपणाच्या ओघांत निरनिराळ्या किती प्रकारच्या विषयांवर नवीन

१ उदाहरणार्थ कांहीं विषयांचीं नांवेः—

पुराणाचे तीन भाग कोणते ? पुराणें गुरुरूप व भक्तिरूप कशीं ? पुराणें वाचतांना लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी, वेद हें आप्त कसे ? नित्यानुभूती, संभूती, परार्थगा, व रंजकी अशा चार प्रकारच्या कथा व त्यांचीं लक्षणें, भगवद्गीता ही नवीन उपनिषद आहे असें शंकराचार्यांचें म्हणणें, भगवद्गीतेत आहेत परंतु कोणत्याही उपनिषदांत नाहींत अशा गोष्टी. योग, ज्ञान, भक्ति, इ० विषयांच्या क्रमानें गीतेच्या अध्यायांचा वाचनक्रम, आसुरी निश्चय व दैवी निश्चय, चांद्रायणादि व्रतांची सार्थकता, ज्ञानेश्वरी अध्याय वाचनक्रम, ने

नवीन माहिती येत असे याची कल्पना इतरांस होणे शक्य नाही. परंतु निरूपण आटल्यावर, झालेल्या निरूपणांच्या प्रतिज्ञा संक्षेपतः स्वतःच

श्वरीच्या कोणत्या अध्यायाने वाचकाच्या मनावर काय परिणाम होतो ? जीवाला मुक्तीपेक्षां भक्ति श्रेष्ठ कां ? भगवद्भक्तांना जन्ममरण मोक्षरूप केव्हां होतें ? भगवद्भक्तीवांचून असंप्रज्ञात योगाचें वैयर्थ्य, नामस्मरणानें पंचकेश निवृत्ति, कोणत्या वृत्तीनें काय साध्य होतें ? मनाच्या जड व सूक्ष्म भागाचा परिणाम, भक्त व योगी यांच्यांतील फरक, सन्निदा व स्तुति यांचें रहस्य, नारदांच्या कळी लावण्याचें रहस्य, बुद्ध व थिऑसफिस्ट हे आसुरी मार्ग कसे ? 'एसोटेरिक प्रिंसिपल्स आफ थिऑसफी' या पुस्तकामधील कांहीं व्यंगें व तीं बुद्धांचीं तत्वे आहेत याविषयीं निरूपण, भगवान् बुद्ध वंदनीय व बौद्ध त्याज्य कां ? बौद्धमतांचे प्रकार, त्यांची समीक्षा व खंडण; स्वप्नाच्या असत्यत्वाची सिद्धि, स्वप्नांत महात्म्यांचें दर्शन होतें हें थिऑसफिस्टांचें म्हणणें खोटें, वैद्यशास्त्रांतील स्वप्राध्यायांतर्गत शुभाशुभ फलें व ज्योतिषशास्त्रांतील नवप्रहादि दानहोमादिकांचें समर्थन, कॅट मतखंडनार्थ प्रश्नोत्तरे, ऋषीप्रणीत मार्ग हाच शुद्ध व दैवीमार्ग कसा ? सद्गुरूच्या उपदेशवृष्टीचा मेघवृष्टीपेक्षां चांगला परिणाम, सद्गुरुस्मरण कसे ठेवावें ? सद्गुरुस्मरणानें संकटनाश व विषयपरावर्तन, वियोग-भक्ति व सेवेचें फळ, चिंतनाचें फळ, साधनें व प्राप्य वस्तु, गुरुकृपेनें साधनां-शिवाय जर प्राप्तव्य वस्तु मिळण्याची चिन्हें असलीं तर खऱ्या मुमुक्षूनें साधनांची इच्छा न करण्यांतच त्याचें खरें कल्याण आहे याविषयीं, गुरुवाक्यानें भक्तीची सिद्धि, मननाचे भयंकर क्लेश व ते न होऊं देण्याविषयीं सद्गुरु काय करतात ? संचित, क्रियमाण व प्रारब्ध कशा कशानें दग्ध होतात ? चित्तशुद्धि म्हणजे काय ? सत्वगुणच मोहादिकांमुळे रजस्तम कसा होतो ? दैवादि चार बाद् आत्मनाशाला कारण कसे होतात ? निश्चयात्मिका बुद्धीनें मोह कसा जातो ? कोणत्या दृष्टीच्या मनुष्याला कोणता उपदेश करावा ? नुसत चित्तंढवादी असेल त्याच्याशीं कसे वागावें ? पामर किंवा बद्ध यांस उन्नत कसे करावें ? जिज्ञासूंना व मुमुक्षूंना उन्नत कसे करावें ? भगवद्भक्तिलक्षण, नेत्रसिद्धांत, अश्रूंमध्ये अस्ति, भाति, प्रिय कसे प्रगट होतात ? इ० इ०.

महाराज सांगत असत. त्यांचा संग्रह रा० रा० वासुदेवरावमुळे यांनी मोठ्या प्रेमाने करून ठेवला आहे. त्यावरून त्यावेळच्या निरूपणांची कांहींशी कल्पना होते. त्यांतून एक 'पुनर्जन्म' विषयक निरूपण येथे देतो. हा विषय अमृतानुभव निरूपण प्रसंगी ता० १६।७।१९०४ व १८।७।१९०४ रोजी झालेला आहे. तो येणेप्रमाणे:—

खाली लिहिलेल्या तीन गोष्टींनी पुनर्जन्मसिद्धि होते:—१ जातिस्मरानें, २ सुखदुःखानें, ३ मौक्तिकोपनिषदानें.

१. दहरोपासनेनें आपण पूर्वी कोण होतो हें कळतें व स्मरतें. व ह्या जाति-स्मरानें मागील जन्म दहरोपासनद्वारे प्रत्यक्ष होतात.

२. सुखदुःखानें अनुमान प्रमाणद्वारा पुनर्जन्म सामान्यतः दृष्ट होतो. “ झाड ओळखिजे फुलें । मानस ओळखिजे बोलें । सुखदुःखें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मांचें ॥ ” ज्ञानेश्वरी.

३. मौक्तिकोपनिषदानें (शब्दप्रमाणानें किंवा आप्तवाक्यानें) पुढल्या मागल्या जन्माचें अनुमान प्रतीत होतें. विमूढाला किंवा नास्तिकाला आत्म्याच्या अस्तित्वाविषयी सामान्यतो दृष्ट अनुमान आहे. म्हणजे मूर्खाला किंवा नास्तिकाला देखील 'आत्मा आहे' 'आत्म्याचें अस्तित्व आहे' हें सामान्यतः दृष्टीनें अनुमान काढतां येतें. (या ठिकाणीं महाराजांनीं सामायिकाभाव, प्राग-भाव, प्रध्वंसाभाव, अत्यंताभाव, अन्योन्याभाव इ० न्यायघटित अभावांचें विवरण करून, यांतून कोणत्याच प्रकारानें आत्म्याचा अभाव सिद्ध होत नाही असें सोदाहरण सिद्ध केलें आहे व ह्या तर्काचा उपयोग शास्त्रसिद्धांत समजण्या-करितां कसा करावा हें सांगून शेवटीं आत्म्याचें अस्तित्व सामान्यतोदृष्ट अनुमानानेंच काढतां येतें हें सिद्ध केलें आहे.)

चैतन्य हें शुक्रशोणिताच्या संयोगाचा परिणाम नाही. म्हणजे पूर्वी नसलेला पदार्थ अस्तित्वांत येत नाही तर असलेलाच पदार्थ अस्तित्वांत येतो हें सामान्यतोदृष्ट अनुमानाचें लक्षण आहे.

१. शेषवत् अनुमानः—कार्यावरून कारणाचें अनुमान करणें. पूर्ववत् अनुमानः—कारणावरून कार्याचें अनुमान करणें. सामान्यतः अनुमानः—आत्म्याचें अस्तित्व.

1st premiss. अप्रयत्न सुखदुःख संभवत नाही हा निर्णय, 2nd premiss आपणाला सुखदुःखें होतात. Inference म्हणून पूर्वी किंवा पूर्वजन्मीं प्रयत्न झाला असला पाहिजे. पुत्रोत्पत्ति मैथुनाशिवाय संभवत नाही हा निर्णय. सत्रावीच्या अमृतानें योगियांस पुत्र होतो ही गोष्ट निराळी. संयमादिक योगानें हें सिद्ध झालें कीं सूर्यादि रश्मीच्या ठायीं तो आत्मा जातो. तो कसा जातो हें मानण्याला शब्दप्रमाण (आप्तवाक्य-आगम) फार उपयोगी आहे. व हें शब्दप्रमाण फार बलवत्तर आहे. जे गेले आहेत त्यांचा हा अनुभव सिद्धांत आहे. त्यांनीं हें प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. प्रत्यक्षाला व्याप्तीचें काम नाही. अप्रत्यक्षालाच व्याप्ति पाहिजे.

शब्दप्रमाण बलवत्तर असल्यानें आपणाला ऐतिह्य मानलें पाहिजे. व पुराणें ऐतिह्य असल्यानें तीं आपणाला मानलींच पाहिजेत. म्हणून पुराणें कल्पना किंवा कादंबरी नव्हत. कल्पनेंत परंपरा नसते. पुराणांत परंपरा आहे व ह्याचा परंपराद्वारा अनुभव येतो. पुराणांत सांगितलेल्या गोष्टी एकानेच पाहिल्या नाहीत; त्या कित्येक भगवद्भक्तांनीं प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत व अज्ञानही दृष्टीस पडतात व त्यांनीं ज्या कांहीं भगवल्लीला डोळ्यांनीं पाहिल्या आहेत त्यांत यत्किंचितही फरक पडलेला दृष्टीस आला नाही. प्रत्येकाला भगवल्लीलेचा एकसारखा अनुभव येतो. “ तं गच्छ त्वं ध्यानयोगेन. ” म्हणून पुराणांवर आक्षेप येऊं शकत नाही. पुराणावर आक्षेप आणणारे बहुतकरून प्रत्यक्षवादी असतात- एकवेळ ईश्वर नाही म्हटलें असतां चालेल. परंतु पुराणें नाही म्हटल्यानें सर्व जगच बुडेल. एक वेळ अनुमान चुकेल (पारकीय जडवाद्यांत ज्या निरानिराळ्या थिअरीज Theories काढल्या जात आहेत व दुसऱ्या दिवशीं खोडल्या जात आहेत त्यावरून हें चांगलेंच स्पष्ट होतें) परंतु शब्दप्रमाण चुकणार नाही. अर्थांत आगम-आप्तवचन-अनुमानापेक्षांही बलवत्तर आहे. व वेद, गुरु हे आपले आप्त होत. म्हणून ह्या आप्तांवर आपणाला श्रद्धा ठेविलीच पाहिजे. व ह्या आप्तांवरच ठेवलेली श्रद्धा आंधळी नसून सकारण व सप्रमाण आहे.

हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं शब्दप्रमाण (गुरु वेद प्रामाण्यात्) हें अनुमानापेक्षां बलवत्तर आहे एवढेंच नव्हे, तर तें प्रत्यक्ष प्रमाणापेक्षां देखील बलवत्तर आहे. ह्या गोष्टीचा चांगला बारीक विचार केला असतां तेव्हांच लक्ष्यांत

येईल, व ह्या गोष्टीचा आपण चांगला विचार केला नाही, म्हणूनच आपण आपली पोथी पुराणें झुगारून देण्यास तयार झालों आहोंत. आपल्या लोकांत चमत्कार दिसून येतो तो हाच की आपण ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदास, एकनाथ, मोरोपंत ह्या सर्वांना मोठा मान देतो, साधु समजतो, अनुकरणीय समजतो, त्यांचे ग्रंथ वाचतो, परंतु त्यांच्या शब्दावर आपला विश्वास नाहीसा झाला आहे. ह्याचा अर्थ काय ? त्यांना मानणें न मानणें सारखेंच.

जातिस्मरणें बालावचारी दहराकाशांत मागचे पुढचे जन्म दिसतात. सारांश, जन्म प्रत्यक्ष होतो. अर्थात दहराकाशांत. हें दहरज्ञान नाहीसे झाल्यामुळेच सर्व योग (लययोग) नष्ट झाला. कारण शद्धप्रमाणश्रद्धा नाहीशी झाली म्हणून. “ सकालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ”—भगवद्गीता—

म्हणून शद्धप्रमाणप्राबल्य व वेदाचें ईश्वरप्रणितत्व ह्या दोन गोष्टी चांगल्या मनावर वठल्या पाहिजेत. जीव जीवाला वेद सांगणारा आहे असें म्हटल्यास त्यामागल्या प्रत्येक जीवास कोणी तरी वेद (ज्ञान) सांगणारा असला पाहिजे. पण तसा प्रकार नाही. म्हणून परमेश्वरच वेदाचा कर्ता आहे; म्हणजे वेद अपौरुषेय होत.

ता० १८१७।०४.

नत्वा ज्ञानेश्वरं देवं सद्गुरुम् परमेश्वरम् ।

अमृतानुभवस्यास्य कुर्वे व्याख्या समासतः ॥

काल त्रिविध प्रमाणांनीं पुनर्जन्मसिद्धि झाली. पुनर्जन्माला आधारभूत तीन तत्वे आहेत तीं हीं:—

१ आचरण २ अदृष्ट व ३ वासना. या जन्मां केलेले धर्माधर्म तें आचरण, केलेल्या धर्माधर्मानुसार वृत्ति ती वासना. देवतानुग्रहाननुग्रह हें अदृष्ट.

सर्वांचीं सर्व सत्रा तत्वे मिळून झालेला तो सूक्ष्म देह होय. अपंचीकृत पंचमहाभूतांपासून झालेले, सुखदुःखादि भोगांचें साधन व पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्में-

१ पंचज्ञानेंद्रियें.	देवता	विषय.
श्रोत्र=कान	दिशा	शद्ध ऐकणें.
त्वक्=चर्म	वायु	स्पर्श समजणें.

द्रियें, पंचप्राण, मन व बुद्धि अशा सत्ता तत्वांसह राहणारें तें सूक्ष्म शरीर होय. याचा अभिमानी आत्मा तैजस म्हणविला जातो.

सूक्ष्म शरीराचें रक्षण त्या त्या लोकां देवता करतात. अर्थात वर निर्दिष्ट केलेल्या देवता अपंचीकृत सूक्ष्म शरीराचें रक्षण करतात.

पदार्थांला अधिभूत म्हणतात. पदार्थांचें चालकत्व ज्याकडे आहे ती अधि-देवता. व पदार्थांचें भोक्तृत्व ज्याकडे आहे तें अध्यात्म. नेत्र तेजाचे अध्यात्म होय. रूप पहाणें तेजाचें अधिभूत व सूर्य तेजाचें अधिदैवत होय.

नेत्र=डोळे	सूर्य	रूप पहाणें.
जिह्वा-जीभ=रसना	वरुण	रस ग्रहण करणें.
घ्राण=नासिका	अश्विनीकुमार	वास घेणें.
हीं १७ तत्वे मिळून झालेला सूक्ष्म देह एकेच ठायीं जातो.						
पंचकर्मोद्रियें	देवता	विषय.
वाणी=वाचा	अग्नि	भाषण करणें.
हात	इंद्र	वस्तु ग्रहण करणें.
पाय	विष्णु	चालणें.
पायू (गुदद्वार)	यमराज	मलत्याग करणें.
उपस्थ (लिंग)	प्रजापति	विषयानंद अनुभवणें.

अंतःकरण चतुष्टय.

मन	चंद्रमा	संकल्प विकल्प करणें.
बुद्धि	ब्रह्मा	अमुक करावेंच हा निश्चय करणें.
अहंकार	रुद्र	}	}	अमुक गोष्ट करणारा मीच एक
						आहे असा अभिमान धरणे.
चित्त	वासुदेव	सर्व वस्तूंचें चिंतन किंवा वासनारूप स्मरण करणें.

पंचप्राणः—१ प्राण २ अपान ३ व्यान ४ उदान ५ समान. cf श्लोक.—

हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कंठदेशस्थो व्यानः
सर्वं शरीरगः ॥ १ ॥

कर्मभोग संपतपर्यंत सूर्य नेत्रास सोडीत नाही. तद्वतच, कर्मभोग संपतपर्यंत कर्मभोग देहास सोडीत नाही. अधिभूत हें अध्यात्माचें रक्षण करतें. सूक्ष्म शरीराच्या देवता सूक्ष्म शरीराचे वायुसहित प्राण रक्षण करतात. प्राणगती विषयी विचारः—

वायु ही प्राणाची वृत्ति आहे हें वेदान्तमत आहे व प्राण हे वायुकार्य आहे असें नैय्यायिक म्हणतात. या दोहोंपैकी वेदान्तमतच बरोबर आहे. न्यायाला दृष्ट प्रत्यक्षता आहे. न्याय खंडन करण्याच्या तीन पद्धतिः—

जिज्ञासा दृष्टीनेंः—त्याचेंच त्यानें खंडन करणें हा कनिष्ठपक्ष. अन्यदोष आणून दुसऱ्याचें मत खंडन करणें हा मध्यमपक्ष व स्वसिद्धांत प्रतिपादन करून अन्य मत खंडन करणें हा उत्तमपक्ष. तर्कदृष्टीनें— त्याचेंच त्यानें खंडन करणें हा उत्तमपक्ष. अन्यदोष आणून दुसऱ्याचें मत खंडन करणें हा मध्यमपक्ष व स्वसिद्धांत प्रतिपादन करून अन्यमत खंडन करणें हा कनिष्ठपक्ष.

न्यायांत वायूला प्राण मानलें आहे याचें खंडन संक्षेपानें खाली दिलें आहेः—

नैय्यायिक म्हणतात कीं वायु ही वरखाली येणारी गति आहे. प्रतिपक्षी— तर मग ही गती समवाय संबंधानें रहाते कीं काय ? व रहात असेल तर बाह्यवायु प्राणसमवाय झाला कीं काय ? व असें असेल तर मग ती गर्त दिसायला पाहिजे होती. निर्णय—म्हणून समवाय संबंधानें ही गती राहत नाही. प्रतिपक्षी—निमित्त संबंधानें ही गती रहाते कीं काय ? निर्णय—नाहीं. प्रतिपक्षी—प्राणाचे चालक कोण ? पण प्राणाचा चालक मन, इंद्रियें, आत्मा कोणीच नाही. कोणीच निमित्त नाही, तर मग तुमच्या मते वायूला गती देणारा प्राण स्वतंत्र असला पाहिजे. नैय्यायिक—उपाधिभेदानें प्राणापान वगैरे भेद आहेत. जसें—व्यान हलका आहे. समान जड आहे.

प्रतिपक्षी—व्यान, समान, हे हलके जड कसे ? तुमच्या न्यायमते तर वायूला गुरुत्व किंवा रूपत्व मुळीच नाही. रूपमय म्हणावें तर वायूचे तुकडे तुकडे झाले पाहिजेत. वायु प्रतिबंधक होत नाही. पण त्याला रूप असल्यामुळे तुमच्या मताप्रमाणें वायु प्रतिबंधक झाला पाहिजे. दुसरें तुमच्या मताप्रमाणें

मेल्यावर वायु जीवंत राहिला पाहिजे. परंतु मरणकाली वायु शरीरांतून निघून जातो हें आम्ही पाहतों; म्हणून वायु प्राण होऊं शकत नाही. इ० इ०.

प्राणाचा व अंतःकरणाचा अत्यंत संबंध आहे. जसें—श्वास बंद केल्याने मनाची एकाग्रता होते. अंतःकरण चतुष्टय (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार) सुष्ठुसीत लय पावतात. अंतःकरण (मन) हें अंतरिद्रिय होय. व हें सर्व शरीरांत व्याप्त आहे.

नैय्यायिकांचें व पारकीय तत्ववेत्त्यांचें खंडनः—

प्राणाची आविर्भवन व तिरोभवन शक्ति आहे काय ? वायुगती बाहेर येऊं शकत नाही म्हणजे काय ? संस्काराशिवाय ती (वायुगती) मस्तकांत (मेंदूत) पोचू शकत नाही म्हणजे काय ?

संस्कार कोणाला व कशाचा झाला पाहिजे ? ज्ञानतंतूला संस्कार होतो असें मानलें व ज्ञानतंतु घेऊन मध्ये फंट मानली, तर सुखदुःखाचें संस्कार होणार नाहीत.

मन अणुमय आहे असें मानलें तर एके ठिकाणी एक व दुसरे ठिकाणी दुसरे ज्ञान झालें पाहिजे. म्हणून मन अणुमय नाही. न्यायमते एकदम ज्ञान होत नाही. ज्ञान होण्याला कांहीं वेळ लागतो, अर्थात फारच थोडा. न्यायमते सर्व ज्ञानशक्तचा एके ठिकाणी राहतात. (ब्रेन विषयी आंग्ल तत्ववेत्त्यांचेही असेंच म्हणणें आहे. ते म्हणतात ब्रेन अणूंचा (atoms) चा बनलेल आहे. इ० इ०.)

वेदांतियांचें मत असें नाही. त्यांचे मते ज्ञानशक्ति सर्व शरीरांत व्याप्त आहे. व शरीराच्या कोणत्याही भागांत सुखदुःख झालें असतां तें ज्ञान तत्काल तेथेंच होतें. इंद्रजांच्या मते तो सुखदुःखानुभव ज्ञानतंतुद्वारा ब्रेनमध्ये गेला पाहिजे व नंतर मग आपणाला सुखदुःखाचा संस्कार त्याच ज्ञानतंतुद्वारा उलट होतो. (हें म्हणणें अर्थातच असंबद्ध आहे).

प्राण अंतःकरणाशी संयुक्त आहे हें वर सांगितलेंच आहे. सूचना—निर्णय-वाद दृष्टांतानीं सिद्ध करावा. परंतु सिद्धांतवाद दृष्टांतानीं न करतां सिद्धांतानें झाला पाहिजे. कारण दृष्टांतानें सिद्धांतवाद होत नाही.

जे गुण पदार्थ असतांना असतात व पदार्थ नसतांना (पदार्थ नष्ट झाले असतां) नसतात ते ते त्याचे गुण होत. परंतु गुण जाऊन पदार्थ किंवा द्रव्य राहू शकत नाही. क्वचित् प्रसंगी पदार्थ जाऊन गुणसंस्काराचा भास होतो. जसें, फूल नष्ट झाल्यावर फुलाचा वास रहातो.

वेदान्तमते सर्वज्ञान अहंला (Ego) होतें. जड व चेतनभेद युरोपियन लोकांना माहीत नाही. आपण घेतलेले संस्कार ध्यानानें दृढ होतात. आपण जे संस्कार घेतो ते संस्कार त्या पदार्थांचें आपणाला सूक्ष्म ज्ञान करून देतात. यावरून ठरतें कीं प्राण मन किंवा मेंदू अणुमय नाहीत.

वायु ही प्राणाची वृत्ति आहे, हें वेदान्तमत यथार्थ आहे. अंतःकरणाशीं प्राणगती संयुक्त असते व वायु पोकळींत विराला म्हणजे (वायु पोकळींत विरतोच कारण तो पंचीकृत आहे म्हणून) मग नुसता प्राण रहातो. हा प्राण अपंचीकृत आहे व हा प्राण शरीरांतून निघून गेला म्हणजे तोच मृत्यु आहे. मनाप्रमाणें प्राण सूक्ष्म आहे. मरणानंतर धनंजय वायु शरीरांत राहतो. धनंजय वायु ही प्राणवृत्ति आहे खरी, तथापि सर्व वायु पोकळींत विरून गेला असल्यामुळें पाणी निघून गेल्यावर पाण्याचा ओलावा जसा तत्पश्चात् राहतो त्याचप्रमाणें तो धनंजय वायुही आहे. (पाण्याच्या ओलाव्या प्रमाणेंच धनंजय वायु आहे. A kind of Vital air nourishing the body) धनंजय वायुदेवता तुष्टयर्थ देहाचें दहन करणें इष्ट आहे. दहन जर न केलें तर देवता देहाला पुढें कष्ट देतील. दहनानंतर हा धनंजय वायु पुढें तेजांत लीन होतो. हे मागे* सांगितलें आहे.

* हा विषय ता० १५।७।०४ च्या अमृतानुभवाच्या प्रथम ओवीच्या निरूपणांत झाला आहे तो असा:—हंस=वर्षणशक्ति. चंद्रसूर्य देवतांचें जें चालन तेंच हंस. हा हंस दैविक ठिकाणीं स्थित होणारा प्राण होय. हा प्राण शक्तिरूपानें धनंजयांत राहतो. धनंजय ही प्राणाची वृत्ति होय. मरण पावल्यानंतर देखील धनंजय प्राण देह भस्मसात् झाल्याशिवाय देहपाताबरोबर तेजांत लीन होत नाही. म्हणून धनंजय प्राण तेजांत लीन होण्याकरितां देहाला अग्निसंस्कार करावा लागतो. देहपात झाल्यानंतर व देहाला अग्निसंस्कार होण्यापूर्वीं जोपर्यंत मृत-

सूक्ष्मशरीराभिमाना जीव तेजस्थित असतो किंवा रश्मीस्थित असतो. सतरा तत्वे निघून जाणें म्हणजे मृत्यु होय. लिंगशरीर अपंचीकृत असते.

मरणाचीं तीन ठिकाणें म्हणजे तैजस जीव जाण्याचे तीन मार्गः—१. रश्मी—अनावृत मार्गानें जाण्याची रीति. २. निद्रा—आवृत अथवा धूममार्गानें जाण्याची रीति. ३. लोक—मोघम मार्गानें जाण्याची रीति.

तैजस जीव “ लोकीं ” भोगशरीर ग्रहण करतो, व तेथेही तो पंचाग्निनेच जातो.

जीव कर्मभूमीवर जन्म घेण्याकरितां येतो ते पांच मार्ग—याला पंचाग्नि-क्रिया म्हणतात. हे सर्व दुःखमय असल्यामुळे यांना अग्नि म्हणतात. पूर्वं शरीराची व जीवाची व्याप्ति नाही. कारण अनुमानांत व्याप्ति नाही. वेदान्त-मते पुरुषरेतांत जीव पाहिले जातो व नंतर तें रेत संभोगकालीं योर्नात जातें.

अपंचीकृत लिंगदेह देवतासत्तेनें फिरतो, (१७ देवता) पंचाग्निंक्रियेत लिंगदेहाला भोग नाही. पंचाग्निंक्रिया मनुष्यालाच लागू आहे, वृक्षकीटक पशूंना लागू नाही. वृक्षकीटकपशूंना “ त्रिवृत ” म्हणजे वायु, वृष्टि, व अन्न लागू आहे; किंवा द्विवृतच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणजे वायु व वृष्टिच लागू आहे. म्हणजे ते त्या त्या मार्गानें जन्मास येतात.

जीवाचे पंचाग्नीनें येण्याचे पांच मार्गः—

वायु, वृष्टि, अन्न, पुरुष, व योषित् (स्त्री). पंचाग्नीनें लिंगशरीर एका दिवसांत देखील जन्मास येऊं शकेल. पंचाग्नींत तो अपंचीकृत असतो. तो भोगलोकांत वृक्षपाषाणादि जन्म घेतो, कारण सुखदुःखे तेथे असतात. पण

शरीरांत धनंजय प्राण आहे तोपर्यंतच योगी, भक्त, वगैरे मनुष्याला उठवूं (जीवंत करूं) शकतात. व अग्निसंस्कार होइसतों देहांत धनंजय प्राण असतोच.

बहुतकरून तेथें दुःखेंच असतात. तेथल्या दुःखाच्या प्रकाराचा खुलासा खालील उदाहरणावरून होईल. तो झाड झाला म्हणजे तें झाड खालच्या बाजूनें जळलेलें व वरच्या बाजूनें हिरवें असून तो भोग भोगीत असतां अशा प्रकारचा ताप अनुभवीत असतो.

सूर्यलोक चंद्रलोक वगैरे हे फक्त भोगलोकच आहेत. येथें जीव सुखदुःख भोगच भोगतात. तेथें ते जीव कर्म मुळीच करीत नाहींत. परंतु पृथ्वी ही भोगाचें स्थान असून कर्मभूमीही आहे. म्हणजे पृथ्वीतील लोक भोगही भोगतात व कर्मेही करतात. ह्या मृत्युलोकां वृक्षपाषाणादिकांना देखील आम्ही कर्मे करीत आहों हें कळतें. कोणी सत्पुरुष किंवा दुर्जन वगैरे त्यांच्या आश्रयाखाली आला असतां त्यांना कळतें.

त्रिविध भोग व त्यांचें लक्षणः—

१. मोघम हें पापस्थान आहे. जसें—यमलोक, पिशाच लोक, गंधर्वलोक, स्थूललोक वगैरे. २. आवृत्त (धूममार्ग)—यज्ञकर्मे करून स्वर्गांत, चंद्रलोकांत, सूर्यलोकांत वगैरे गेलेले लोक. ३. अनावृत्त—अर्चिरादि मार्गांनीं गेलेले ब्रह्मलोकांत जातात. वरच्या सर्व लोकांमध्ये दहर आहे.

दहरस्थ लय योगी आवृत्तांतून व अनावृत्तांतून अपंचीकृत जीवाला सिद्धिसामर्थ्यानें तेथून परत आणतात व उच्चनीच कोटींत त्याला घालतात. बहुतकरून हे दहरस्थ लययोगी आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग जीवाला उच्च कोटींत घालण्याकडेच करतात. नीच कोटींत घालण्याकडे करीत नाहींत. सारांश, दहरस्थ लययोगी बहुतकरून आपल्या सिद्धीचा उपयोग, आवृत्त व अनावृत्त जीवांना उच्चकोटींत नेण्याकडे करतात. परंतु हेंही ध्यानांत ठेवले पाहिजे कीं जर एखाद्या भगवद्भक्तानें एखाद्या आवृत्त किंवा अनावृत्तांतील जीवाला आणखी नीच कोटींत घातलें (हें होणें त्यांचा स्वभाव पाहिला असतां असंभवनीयच आहे) तर तेथें कोणाचाही कांहींच इलाज नाही. परंतु जर योग्यानें दहरांत आपली सिद्धि सोडून दिली असेल (सापाच्या कातेप्रमाणें) तर मात्र ते सिद्धीचा उपयोग करीत नाहींत. व मग ते उपदेश वगैरे करणें सोडून दहरोपरि (वर) जातात. परंतु त्यांनीं

सोडून दिलेल्या सिद्धीचा दुसऱ्या एखाद्या दहरोपासकाला उपयोग करितां येतो. येथें उपासना (दहरोपासना) करणाऱ्या पुरुषांना दहरांत साधू , संत, महात्मे; तीर्थ वगैरे दृष्टीस पडतात. ही दहरोपासना निव्वळ गुरुगम्य आहे. ज्याला त्याला ही सुलभरीने प्राप्त होत नाही.

शांकरभाष्यांत हृदय शब्दानें दहर घेतलें आहे. स्वप्नांतल्या गर्भानें मुलगा झाला असतां तो मुलगा बिनहाडाचा होतो. स्त्रियास्त्रियांच्या संभोगानें गर्भ राहून झालेल्या मुलाला त्वचा नसते. त्याला मांसाचें वर आवरण असतें.

ता० १८।७।०४ अपराण्ह—तेंच निरूपण पुढें चालू.

नत्वा ज्ञानेश्वरं देव सद्रुहं करुणार्णवम् ।

अनुभवामृतस्यास्य कुर्वे व्याख्या समासतः ॥

आजचा विषय पुनर्जन्माचा शेवटला भाग असून “ एकएकांते गिळिताहे आंगें ” ह्याचें प्रथम स्वरूप होय.

कालचा विषय मरण पावल्यानंतर सूक्ष्म देहांतील सत्रा १७ तत्वे आपआपल्या देवतेला आश्रय घेऊन रहातात हा होता.

जीव पंचाग्नीत अपंचीकृत देहानेंच जातो. हा जीव योषित् मध्ये (स्त्रीयोनी-मध्ये गर्भधारणाच्या वेळीं) पंचीकृत होतो. निविषय स्फुर्तीचें ज्याचें लक्षण आहे तें अंतःकरण होय. मरण कालीं जीवाची स्थिति म्हटली म्हणजे तो जीव त्यावेळीं अपंचीकृतावर आरूढ होतो. तो त्या समयीं इच्छेनें किंवा वासनेनें म्हणा जागृत असतो व निद्रिस्त खराच असतो. त्याला त्यावेळीं इच्छा-रूप जागृती असते. पंचाग्नीत तो अत्यंत दुःख पावतो. ज्ञानेश्वर महाराज जागृतीचें स्थान नेत्र घेतात. आचार्य जागृतीचें स्थान नाभी घेतात.

कित्येक पंडितांच्या मतें जागृतीचीं स्थाने भिन्न भिन्न आहेत. परंतु तीं चालू विषयास निरूपयोगी असल्यामुळे त्यांचा पाल्हाळवारीनें निर्देश करणें इष्ट नाही.

हृदयगुह्य दोन पुरुष आहेत. कोणाच्या मतें हृदयगुह्य पुरुष एकच आहे.

“ योवेद निहितं गुहायाम् ” । प्रश्नः—“ गुहायां प्रविष्ट ” परमात्मा कीं जीव ? उत्तर—एकमत जीव गुहाप्रविष्ट, आहे, परंतु ईश्वर गुहाप्रविष्ट नाही. दुसरें मत—हृदयरूपी गुहेंत ईश्वर व जीव निद्रिस्त आहेत. ह्यांत एक लक्ष्य असून दुसरा लक्षित आहे. प्रक्रिया—ज्याचा ज्या ठिकाणी विदेहीभाव असतो ती प्रक्रिया. स्थितिः—ज्याचा जेथे संबंध असतो ती स्थिति. सूचनाः—पंच-कोशस्थिति प्रक्रियामय आहे हें मत चुकीचें आहे. “ गुहायां प्रविष्ट ” स्वतः आहे म्हणून तेथे प्रक्रिया नाही, हें मत बरोबर आहे. जीव सर्व देहांत पूर्ण असून तो महान् आहे मध्यम नाही, म्हणजे तो अणु नाही व एकदेशीय नसून सर्व शरीरव्याप्य आहे. जीव देहदृष्टीनें ज्याप्रमाणें महान् आहे, तद्वत्च ईश्वर सृष्टिदृष्टीनें महान् आहे. ईश्वर महान् असल्यामुळेच महान् जीवाला पुनर्जन्म आहे. आरूढ चैतन्य जीव आहे व उत्थापक चैतन्य ईश्वर आहे. वृत्ति ईश्वर चैतन्यांतून उठते व त्यावर जीव आरूढ होतो. “ हं ” हा आकाशांतर्गत शब्द, आकाश बीज, व “ सः ” सूर्याचें बीज. “ हं ” व “ सः ” ह्या दोन बीजांनें हृदयाकाश हें नेहमीं स्वच्छ असतें. अनाहत तेजांतर्गत हें हृदय आहे. वाचा—सरस्वती—वाणीरूप चंद्र.

आरूढ चैतन्याला उत्थापक चैतन्यांत जातां येत नाही. कारण जीवाचें अस्तित्व आरूढ चैतन्यावर अवलंबून आहे.

आकाश वृत्तीवर अवलंबून आहे. परंतु आकाशातील वृत्ति राहत नाही. आकाशाश्रय वृत्तीच आहे म्हणजे आकाशाला आश्रय वृत्तीचा आहे व जीव देखील वृत्तीवरच अवलंबून आहे. जीवाला आरूढ दर्शते आनंद होत नाही. वृत्तिसत्तेवर जें चैतन्य तो जीव होय. सूचना—वास्तविक पाहतां वृत्तिसत्ता एका दृष्टीनें तत्त्वसत्ताच आहे.

आकाश वृत्तीला भासतें. वृत्ति आकाशापेक्षां सूक्ष्म आहे. व्यतिरेकांत एका वृत्तीचा त्याग करावा म्हणजे दुसऱ्या वृत्तीची दृढता होते. हा प्रकार आहे. म्हणजे कोणती ना कोणती तरी वृत्ति व्यतिरेकांत नेहमीं कायम राहते. साप्ता वृत्ति नाहीशी कधीच होत नाही. हा व्यतिरेकज्ञानांत मोठा दोषच आहे.

परमानंद प्राप्तीचें गुह्य तत्वः—

१. वृत्ति ध्यानांत ठेवावी—सगुण मूर्तीचे ध्यानांत वृत्ति अडकवून टाकावी. व २. आपलें आरूढत्व (म्हणजेच आपलें वृत्तिसत्तात्व) दास्यत्वांत नाहीसें करावें व तिसरी जी एक गोष्ट आहे ती गुरुगम्य आहे तिची माहिती गुरु जवळून करून घ्यावी म्हणजे आनंद प्राप्ति होते. विद्यारण्यमते जीव, ईश्वर, एकच आहे, याचा विचार व समजः—

पंचकोशांत असलेला जीव—हाच जीव, व्यतिरेकज्ञानानें पंचकोशरहित झाला म्हणजे ईश्वर होतो. व ह्याच दृष्टीनें जीव व ईश्वर एक आहे असें विद्यारण्य मानतात. परंतु हा समज बरोबर नाही हें ध्यानांत ठेवणें. ईश्वराधिष्ठानाचे अथवा ईश्वराच्या प्रत्ययाचे दोन प्रकारः—

१. गुरुस्तु दीपवत् मार्गदर्शकः—ह्यानें तत्काल ईश्वरप्राप्ति होते. २. एकांतांत बसून स्थिर विचार करणें. संतशास्त्रमार्गावलंबन करणें व अज्ञा प्रकारें सत्ववृद्धि करणें. ह्यानें तत्काल जरी परमेश्वरप्राप्ति होत नाही तथापि जन्मांतरानें ईश्वरप्राप्ति होतेच हा निश्चय.

ह्या दोन प्रकाराचा संक्षेपतः विस्तारः—

आपणाला एखाद्या आंधार कोठडीतील वस्तूची माहिती किंवा तत्रस्थित वस्तूचें ज्ञान करून घ्यावयाचें असलें तर आपणाला त्या वस्तू दीपाच्या सहायानें तत्काळ कळतील. तद्वतच हृदयगुहास्थित परमेश्वराची प्रतीति गुरुमाउलीच्या सहायानें तत्काळ होते. काहींच उशीर लागत नाही. म्हणूनच गुरुमाउलीचें महत्त्व जितकें गावें तितकें थोडेंच आहे. व अतिशय दीनता प्राप्त झाल्याशिवाय परमेश्वरप्रचोदित गुरुमाउलीची भेटही होणें शक्य नाही. मग उपदेशामृतरसाखादन तर पलीकडेच राहिलें.

परंतु दीपाभावीं जर मनुष्य खोलींत जाऊन बसलाच तर त्याला पूर्वी डोळ्यांतील तेजाधिक्यानें अंध झालेल्या दृष्टीनें जे पदार्थ एकदम दिसत नव्हते तेच पदार्थ थोडा वेळ आंधार कोठडींत बसल्यावर व दृष्टि साफ झाल्यानंतर किंचित किंचित जास्त प्रमाणानें प्रतीत होऊं लागतात. तद्वतच गुरु न भेटतां जर मनुष्य विषयसुखाला कंटाळला व कोणत्याही रीतीनें म्हणजे जवरदस्तानें कां

होईना, संतांनी व शाखांनीं निर्दिष्ट केलेल्या मार्गांनीं जाऊं लागला व अशा प्रकारें सत्ववृद्धि करूं लागला म्हणजे त्याला हृदयगुहास्थित परमेश्वराचा किंचित् किंचित् परिचय होऊं लागतो व जन्मांतरांनीं त्याला ईश्वरप्रतीति प्रत्यक्ष होते. येथें हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं मनुष्यानें दांतहिरड्या खाऊन जरी परमेश्वरप्राप्त्यर्थ सत्कर्मावलंब केला, चुकीचा हठयोग किंवा राजयोग केला किंवा कोणत्याही मार्गाचा अवलंब केला तरी—तो त्याचा प्रयत्न ईश्वरप्राप्तिमूलक मात्र पाहिजे—त्याला आज नाही उद्यां, उद्या नाही परवा परमेश्वर भेटेलच हा निश्चय. कारण साधक श्रद्धेच्या जोरावर कर्म करीत असल्यामुळें ईश्वर त्याला वायां जाऊं देत नाही.

नुसत्या शुध्दसत्वानें ईश्वराचें व आपलें ऐक्य कसें आहे हें कळावयाचें नाही. याला गुरुच पाहिजे. खोलींत गेल्यावर वस्तु जरी दिसल्या तथापि त्या वस्तूवर मालकी कोणाची आहे हें आपणाला कळल्याशिवाय ईश्वराची महती कळावयाची नाही. ह्या सर्व वस्तू परमेश्वराच्या मालकीच्याच आहेत हें ज्ञान होण्याकरितांच गुरु पाहिजे, नुसत्या सत्वशुध्दीनें हें कळणें नाही.

ईश्वर कां गुरु होऊं शकत नाही ?

१ ईश्वर कां गुरु होऊं शकत नाही ? २ तत्वसत्ता व वृत्तिसत्ता हीं एक कशीं ? ३ संकेत दृष्टि. ह्या तीन गोष्टींचें सामान्य स्वरूप कळण्याकरितां ता० १८।६।०४ च्या निरूपणांतील कांहीं भाग खालीं देतोः—

ओवीं अमृतानुभव—प्रकरण १ लें—

किंबहुना तियें । प्रणवाक्षरीं विरूढतीये ।

दशेचीही वैरियें । शिऊशक्ति ॥ ४४ ॥

निरूपण—सांकेतिक दृष्टि म्हणजे भक्तदृष्टि. हें सर्व जगत् चिद्धनानंदमय आहे म्हणजे हें सर्व जगत् अस्ति भाति व प्रियमय आहे. याचें तत्व—हे परमेश्वर, हें सर्व वैभव तुझें आहे. माझें कांहींच नाही. भक्त म्हणतो हे परमेश्वर, संकटें पाहिजेत, तीं माझ्यावर येवोत. परंतु तुझ्या सेवेत किंचित् देखील अंतर न पडो. म्हणजे संकेत दृष्टींत भक्त परमेश्वराची निरपेक्ष बुद्धीनें सेवा

ईश्वर गुरु होतो म्हटलें तर परमेश्वर भावनापेक्षी नाही. तमोदृष्टीने, रजोदृष्टीने, किंवा सत्वदृष्टीने किंवा कोणत्याही दृष्टीने पहा, परमेश्वर हा अज्ञानापेक्षी किंवा भावनापेक्षी मुळांच नाही; म्हणून त्याला उपदेश करणें शक्य नाही,

मुख्य संबंध सामानाधिकरण्यें करून असतो. देवतांत व ईश्वरांत सामानाधिकरण्येंकरून संबंध आहे. आरूढ चैतन्य जीव व अधिष्ठान चैतन्य परमेश्वर

करतो. सारांश, परप्रीतींत म्हणजे परमेश्वरप्रीतींत भक्ताला भोक्तृत्वेच्छा रहात नाही. हीच पराभक्ति व सांकेतिकदृष्टि होय. सांकेतिकदृष्टिचनुरूप मनुष्य ज्ञानानें मुक्त झाल्यावर देखील त्याला परमेश्वराचे भक्तीची आवश्यकता आहेच, व जोपावेतो तो परमेश्वरभक्ति करीत नाही तोपर्यंत त्याला सांकेतिकदृष्टि समजली असें म्हणतां येत नाही. हें साधारण मनुष्यानेच काय परंतु आपणाला मुक्त मानून घेणाऱ्या लोकांनीं देखील ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. ही सांकेतिकदृष्टि चांगली समजली म्हणजे मनुष्य अमृतानुभवाचे उपदेशास पात्र होतो.

नामांत सांकेतिक दृष्टि आहे हें गुरुमाऊलीच्या उपदेशाशिवाय कळत नाही. ईश्वर सर्व व्यापक असल्यामुळे त्याच्यानें सांकेतिक दृष्टीचा उपदेश होणें शक्य नाही. गुरुमाऊलीच्या उपदेशानेंच सांकेतिक दृष्टि येते. म्हणूनच वेदांत जीवाला उपदेश केला आहे तो हा—हे जीव, “ आचार्यवान् पुरुषो वेद ” ह्या श्रुत्यन्वये गुरुयुक्त पुरुषालाच सांकेतिक दृष्टि काय आहे हें समजतें. म्हणूनच नामरूप सद्भावानेंच प्रतीत होतें. सद्वृत्त आपणाला सांकेतिक दृष्टि कां देऊं शकतात ? व परमेश्वर कां देऊं शकत नाही ? हें खालील व्यावहारिक उदाहरणावरून स्पष्ट होईल:—

हा मुलगा माझ्याच वीर्यापासून झाला असें जरी बापानें म्हटलें तरी तितका विश्वास बसावयाचा नाही, जितका आईनें हा माझा मुलगा अमक्याच्याच वीर्यापासून झाला आहे हें सांगितलेलें पटेल. म्हणजे आपण आपल्या बापाच्याच वीर्यापासून झालों ह्याची खात्री बापाकडून न होतां आईकडूनच होते, तद्वत्च नामांत सांकेतिक दृष्टि आहे हें जितकें आपणाला गुरुपासून कळतें तितकें प्रत्यक्ष परमेश्वरापासून देखील कळत नाही, हें पूर्ण लक्ष्यांत ठेवावें.

येथें हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं जसें सत् तेंच चित् व आनंद आहे

आहे. म्हणूनच एका वृत्तीचेही अधिष्ठान ईश्वरच आणि समस्त वृत्तींचेही अधिष्ठान परमेश्वरच आहे. व म्हणूनच तत्वसत्ता व वृत्तिसत्ता ही एकच होत.

ह्या आपल्या नाना प्रकारच्या वृत्त्या नाहीशा करण्याकरिता आपण पहिले हृदयस्थानी स्थिर रहावे व हृदया परमेश्वराची प्रतीति घेतल्यावर मग आपल्या वृत्तीची व्यापकता करावी व मग पुनः हृदया स्थित करावी. म्हणजे सगुण भक्ति करावी. परमेश्वर हृदया आहे ह्याच्या समर्थनाथे गीतेतील श्लोक “ ईश्वरः सर्व भूतानां ” इ० प्रमाण आहे. १८-६१.

परमेश्वर जाणण्याचे तीन प्रकारः—१. अस्तित्वाने सत्ताप्रतीति=सत्. २. संकेतदृष्टीने चित्प्रतीति=चित्. ३. भगवद्भक्तीने परमानंदप्राप्ति=आनंद.

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगोमहान्—मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ९-६ या श्लोकाने ईश्वरसत्ता प्रतीत होते. मया ततमिदं सर्वं—न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ९-४. मी भूतसत्तेने मर्यादित नाही हा वृत्तिसत्तात्मक श्लोक होय. नच तद्वत्तच अस्तिभाति प्रिय हे एकमेकांहून भिन्न नसून एकच आहेत. अस्ति तेंच भाति व भाति तेंच प्रिय होय. म्हणजे नामरूप एकच होत, भिन्न नाहीत. प्रकृति व पुरुष हे सांकेतिक दृष्टीने एकमेकांना नाशक होतात. म्हणजे हे दोन्हीही नाहीत हें ठरते. म्हणजे सर्व जग ईश्वरमय—चेतनमय—आहे हें मनांत पक्कें बिंबते.

आपली प्रीति नानावृत्तींची बनली की ती वासना होते. परंतु तीच आपली प्रीति एका वृत्तीची बनली की भक्ति उत्पन्न होते, म्हणजे सांकेतिक दृष्टि समजली असें समजावे. + +

मनुष्यदृष्टीने ज्याप्रमाणे पितापुत्र एक, तद्वत्तच संकेतदृष्टीने तत्वसत्ता व वृत्तिसत्ता एकच होत. म्हणून वृत्तिसत्ता नित्य असून ती काहीं खोटी किंवा मायाकृत नाही, म्हणून परमार्थात व्यवहार व व्यवहारांत परमार्थ सत्य आहे. वृत्तिसत्ता म्हणजे वासना. संकेतदृष्टीने जन्ममरण म्हणजेच मोक्ष होय. कसें ? तर तत्वसत्तेने वृत्तिसत्ता विराजणे हें तत्वसत्तेचे खरे लक्षण होय. म्हणून वृत्तिसत्तेचा विरोध करूं नये. उ० गोडी आणि गुळ इ० (अमृतानुभव)

२, ३—पृष्ठ १५१ वरील टीप पहा.

मत्स्थानि भूतानि पश्यमे योगमैश्वरम् । भूतभृन्नच भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥

९-५ या श्लोकाने देखील सत्ता प्रतीत होते.

गीतेतील ९ व्या अध्यायांतील सहाव्या व पांचव्या श्लोकांनी ईश्वर जगाच्या सत्तेने मर्यादित नाही पण जग ईश्वराच्या सत्तेने मर्यादित आहे असे प्रतीत होते.

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षि शिरोमुखम् । ३० व सर्वेन्द्रिय गुणाभासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् । ३० तेराव्या अध्यायांतील १३ व १४ ह्या दोन श्लोकांनी तत्वसत्ता प्रतीति होऊन चित्प्रतिपादनही होते, हीच संकेतदृष्टि होय. तेराव्या श्लोकांत जीवाचे आरूढ दशेने व ईश्वराचे व्यतिरेक दशेने वर्णन केले आहे.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वं भूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ १८।६१.

तमेव शरणं गच्छ—स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ १८।६२.

आपल्या वृत्तिसत्तेचे अधिष्ठान परमेश्वर ओळखण्याला ६१ वा श्लोक उपयोगी आहे व दोन्ही श्लोक भक्ति करून परमानंद प्राप्त्यर्थ आहेत. “ भोक्तारं यज्ञ-तपसां—” ५-२९ व “ मांच योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ” १४-२६ हेही श्लोक भक्ति करून परमानंद प्राप्त्यर्थच आहेत.

१. तत्वावर वृत्ति उठणे (हीच शिवाची शक्ति) ही ध्यानाने नाहीशी होते. २. मग वृत्तीवर आरूढभावनेने अहंत्व येते. हे दास्यत्वाने नाहीसे होते. ३. मग अहंभावाने शरीर, दारा, पुत्रसंबंधी जे ममत्व उत्पन्न होते ते वैराग्याने नाहीसे होते. वृत्तीत तत्व स्फुरणे ही अपराभक्ति असून मुळीच वृत्ति न स्फुरणे ही पराभक्ति होय. हीच दोन प्रकारची भक्ति आहे.

मांच योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ गीता १४-२६.

याचाच अर्थ “ शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ” असा आहे. अशा भक्ताला पुनरावृत्ति नाही. परंतु हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे की आपली वृत्ति सत्वारूढ जर असली तर आपणाला पुनरावृत्ति आहे. “ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्ति-नोऽर्जुन ” गीता ८-१६. परंतु १४-२६ त सांगितलेल्या पराभक्तीने गुणातीत होऊन परमेश्वरी मिळाला म्हणजे याला पुनरावृत्ति नाही. “ मामुपेत्य तु

कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ” गीता ८-१९. योगी, व्यतिरेकी वगैरेनां अव्य-
भिचारी भक्ति न घडल्यानें व त्यांची वृत्ति नुसती सत्वस्थच असल्यानें म्हणजे
गुणातीत न झाल्यानें त्यांना पुनरावृत्ति आहे हें पूर्ण लक्ष्यांत ठेवावें.

ता. १३।७।०४ चे निरूपणांत, जीवाच्या उत्क्रांतीला किंवा अवनतीला व
जीवाची सुटका होण्याला १ संगति. २. प्रक्रिया व ३. सामर्थ्य ह्या तीन
साधनांचें विवेचन सांगतांना, हिंदुधर्मदृष्ट्या पुनर्जन्माचा खरा विचार महाराजांनीं
सांगितला आहे तो असा:—

कोणी म्हणतात, मनुष्यजन्म व विशेषकरून ब्राह्मणजन्म एकदांच येतो.
कोणी म्हणतात, मनुष्यजन्म बहुत जन्मानंतर समसमान पापपुण्यें करून येतो
व ह्याच जन्मांत आपण कांहीं केलें तर आपणाला मोक्ष आहे, नाही तर नाही.
व एकवेळ मनुष्य जन्म व्यर्थ गेला म्हणजे पुनः पुनः मनुष्यजन्म येत नाही.
कोणी (थिऑसफिस्ट) म्हणतात कीं मनुष्यजन्म एकदां प्राप्त झाला म्हणजे
तो मनुष्य पुनः नीच कोटींतल्या प्राणिवर्गांत जाऊं शकत नाही. परंतु हे सर्व
विचार बरोबर नाहीत. खालीं लिहिलेला विचारच बरोबर आहे, हें आपणाला
दिसून येईल:—पाप भोगून पुण्य होत नाही किंवा पुण्य भोगून पाप होत नाही.
भोगानें श्रम मात्र होतात. श्रमाचा परिहार केला पाहिजे, म्हणजे त्याला
विश्रांति दिली पाहिजे. याकरितां श्रमपरिहारार्थ स्वर्गांतल्या व नरकांतल्या
मनुष्यांना पाषाणादि योर्नांतच जावें लागतें हा निश्चय. सारांश, मनुष्य पाप
भोग भोगून व पुण्य भोग भोगून स्थावरांतच जातो.

पुण्यकर्में करून व तज्जन्य सुखभोग भोगून दमलेलीं माणसें विश्रांतिस्तव
पाषाणादि कोटींत अनुक्रमें जन्म घेतात. म्हणजे देवमूर्तीचा पाषाण अथवा
देवपायरीचा तो दगड होतो. मग तो ज्या झाडाचीं फुलें देवाला वाहिलीं
जातील असा पुष्पवृक्ष होतो. मग गाय होतो किंवा रावा पक्षी होतो व ह्या-
प्रमाणें शेवटीं देवकोटींत जातो. हीच सत्वाश्रित देवयोनी होते.

निषिद्ध कर्माश्रित म्हणजे पापकर्में करून व तज्जन्य दुःखभोग भोगून दमलेला
मनुष्य विश्रांतिस्तव अनुक्रमें खालील जन्म घेतात:—प्रथम शेतखान्यांतील
दगड, मग कंटक वृक्ष, मग व्याघ्र, मग भूत, पिशाच, राक्षस वगैरे योर्नांत
जातो. हीच आसुरयोनी होय. मात्र सर्व पुण्यभोग व पापभोग निःशेष भोग-

त्याशिवाय प्राणी स्थावर योनींत जात नाही. यत्किंचित् जरी भोग भोगाव-याचा राहिला तर त्याला कीटक अथवा दुसऱ्या कोणत्या तरी उच्च योनींत जावें लागतें.

संगीताच्या^१ व प्रक्रियेच्या^२ योगानें प्राणी देवांपर्यंत वैकुंठांत जातात व ते परत येत नाहींत. परंतु सामर्थ्यदृष्टीनें^३ भोगरूप सामर्थ्यानें प्राणी परतही येतात; कारण स्वसामर्थ्यानें जेवढा भोग भोगावयाचा तेवढा भोग भोगला म्हणजे प्राणी पुनः परत येतात.

असो. याप्रमाणें भक्तिबोधार्थ श्रोत्यांच्या वृत्तीगत नाना कुशकांचें हरण करणारी प्रतिपादनाची हातवटी महाराजांच्या निरूपणांत किती अप्रतीम असते हें वरील एकाच निरूपणावरून दिसून येतें. ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या हरिपाटावरील निरूपणें तर फारच महत्त्वाची आहेत. त्यांतील व इतर निरूपणांतील कांहीं प्रतिज्ञा पुढें वाङ्मय प्रकरणांत घेण्याचा विचार आहे.

याप्रमाणें निरूपणांचा आनंद चालला असतांना आषाढ शुद्ध १० चे दिवशीं सौ० मायबाईस (मनकरणिका आईस) व आणखी पांचसात मंडळीस बरोबर घेऊन महाराज श्रीक्षेत्रआळंदीस जाण्याकरितां निघाले, व आळंदीची यात्रा करून सुमारे १५ दिवसांत परत आले. आळंदीगमनाची ही महाराजांची पहिलीच वेळ होय. पुढें वर्षातून एकदां वेळ नियमानें जाऊं लागले.

उमरावतीस परत आल्यानंतर पूर्ववन निरूपणादिकांची बहार चालू झाली. तशीच श्रीकृष्णपत्नित्वामुळें स्त्रियांचीं व्रतें वगैरेही सुरू झालीं. श्रावण-मासापासून मंगळागौरांचें व्रत महाराज करूं लागले. वेद० गोविंदशास्त्री पंचभाई हे नुकतेच महाराजांकडे येऊं लागले होते. ह्यांस रक्तपिती

१. गाढ निद्रेंत अपाय असेल तर त्या मनुष्याला आप्तानीं उठवावें ही संगति. २. तो होऊन उठत नसला तर त्याला हात धरून उठवावें ही प्रक्रिया. ३. इतकेंही करून उठला नाही तर त्याला तोंडांत मारून उठवावें हें सामर्थ्य. ब्राह्मणादि वर्ण स्थावरांचे आप्त होत.

असल्यामुळे अपंग झाले होते. त्यांची योजना महाराजांनी व्रतोत्सवादि समर्थी पूजापाठ सांगण्याकडे केली. श्रावण वद्यंत श्रीकृष्ण जन्मोत्सव सुरू झाला. त्यावेळी कात्याचे अभंग, गाणी वगैरे, नेहमीप्रमाणे प्रेमळ, अर्थ-पूर्ण व श्रवणमनोहर अशी झाली.

१ उदाहरणार्थ खालील अभंग पहा:— ता० ४।९।१९०४ गोपीवचन गाव्हारणी:—

बाई यशवदे आईक । गर्ग चुकला जातक । चोर जार तव बालक । त्याचे गुण वर्णिले ॥ १ ॥ याचे दृष्टी उठे काम । तेणे विसरलों धाम । सोडियेले गृहकाम । घेउनी नाम भूललों ॥ २ ॥ कष्ट देतो मोठ्या घरी । गरीबातें पदरी धरी । मस्ती मोडी सर्वांपरी । याची थोरी वेदान्ती ॥ ३ ॥ विंचू सोडितो आंगणी । करी पापाची झाडणी । तुम्ही पाटील म्हणोनी । बोली बोलतां नये ॥ ४ ॥ बाई याचे गुण पाहे । कर्मी बुडविले माहे । त्याची संगती धरी स्वये । मग पाय दावी त्यां ॥ ५ ॥ याने तपी नागविले । विप्रां स्वर्गी या गोविले । जार वैकुंठासी नेले । हे तों झाले वेदबाह्य ॥ ६ ॥ मामी आतां सांडा मौन । बाळका शिकव्वा गुण । पाटीलपणा अभिमान । द्या सांडून सकळ ॥ ७ ॥ तुर्की नोहे हा बालक । गुणी गाई तो नायक । उगे करिता कवतुक । पुत्र दृष्टी पाहोनी ॥ ८ ॥ जो का वेदबाह्य करी । तया जोतिष नये घरी । लटकी जातकाची परी । गर्गाचार्य बोलिले ॥ ९ ॥ सर्व मंत्रांसी आधार । असोनियां हा तस्कर । उपरी मोहितो अंतर । वाटे आला पाहिजे ॥ १० ॥ आम्ही ज्ञानेश कुमरी । जरी आतां आला हरी । तरी बांधूं दृढ अंतरी । तव घरीं येऊं न देऊं ॥ ११ ॥

तशींच पुढील गाणी किती अर्थपूर्ण आहेत पहा:—

ईश्वरध्यानयोगें । विक्षेपा उठे भाव । संतांच्या नमस्करें ग बाई । विश्वची कृष्णराव ॥ रोग्यानें विष खातां । मरणा पुढें करी । वैद्याच्या हातें तेंचि ग बाई । अमृत मागे सारी ॥ शास्त्रांच्या योगें ज्ञान । संसारी घाली पुन्हा । सहस्रमुखें तेंचि ग बाई । दाखवी ब्रह्मपणा ॥ वैद्याच्या योजनेनें । जें मारी १ माहे=प्राणी, २ तुलनेतें.

पुढें नित्य नियमानें महाराजांचें भजन सुरू झालें. भजनप्रसंगी भक्ति-प्रेमरसाचा प्रवाह उत्पन्न होऊन श्रोत्यांच्या नेत्रांदन प्रेमाश्रू वाहू लागत व अद्वैतशास्त्रसिद्धांताचा आणि भगवत्कथेचा ठसा त्यांच्या मनावर उमटून वृत्ती भगवत्प्रेमोन्मुख होण्याला फार साह्य होई. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभवादि निरूपणप्रसंगी प्रातिपादिलेल्या बहुतेक गोष्टी भजन प्रसंगांतही

तेंचि तारी । सद्गुरुकृपें तैसा ग बाई । भवसर्प तोही हरी ॥ कृष्णाच्या हाता-
मध्ये । नसता जरी पावा । तरी गोकुळामध्ये ग बाई । न येत्या गोपी मोहा ॥
तैसे नसतां संत । भूमीवरी स्वभक्ती । एकल्या हरीयोगें ग बाई । स्थापतां नये
युक्ती ॥ असोनी जड वेळू । श्रीकृष्णामुखीं आला । सद्गुरुर तैसा ग बाई ।
हरिदूनी थोरावला ॥ गोपींच्या रासयोगें । कृष्ण हा पूर्णकाम तैसे सद्गुरुकृपें ग
बाई । विश्व हें घनःश्याम ॥ यशोदा कृष्णमूखीं । दह्याचे कवळ भरी । सद्गुरु
माय माझी ग बाई । तृप्तिदे विश्वभरी ॥ गोपींनी पाळुनीही । श्रीकृष्ण मथुरे
गोला । सद्गुरुकृपाबंधें ग बाई । गतिमार्गची मोडिला ॥ कृष्णातें भजतां गोपी ।
वियोग भोगी भारी । सद्गुरुकृपायोगें ग बाई । अखंड कृष्ण ऊरी ॥ कृष्णातें
कृष्णपण । संकेतावीण नाही । तो संकेत सेवक ग बाई । गुरुवचनाचा पाही ॥
देवाच्या कृतीमध्ये । नानात्व जग झालें । सद्गुरुकृतीमध्ये ग बाई । ब्रह्मत्वा
विश्व आलें ॥ बाळासी खेळवितां । मायेसी बरोबरी । दूध पाजी त्यावेळीं ग
बाई । वरीष्ठ सर्वापरी ॥ फिरतां संगतीनें । सद्गुरु दिसे नर । उपदेशी ज्ञान जेव्हां
ग बाई । तें वंदी परमेश्वर ॥ हरीच्या कृतीमध्ये । यमासी यमपण । सद्गुरु-
कृपायोगें ग बाई । यमची नारायण ॥ ईश्वर अवतारी । दुष्टांसी मृत्युप्राप्ति ।
सद्गुरु अवतरतां ग बाई । कीड्यांही जीवन्मुक्ती ॥ ईश्वरकृत वेदीं । जाण्याचे
नाना मार्ग । सद्गुरु उपदेशीं ग बाई । वैकुंठ होय अंग ॥ ईश्वरकृत सृष्टी
जीवासी झोळीगांठ । सद्गुरुकृत सृष्टी ग बाई । सच्चिदानंदपट ॥ ईश्वर सृष्टीमध्ये
दुष्काळादिक दुःख । सद्गुरुसृष्टीमध्ये ग बाई । गाळीव तृप्तिमुख ॥ किंचित द्वेष
होतां । ईश्वर नरकीं घाली । सद्गुरु माय माझी ग बाई । द्वेष्यां दे मोक्ष खोली । इ०

नूतन अभंग पदांच्या रूपानें ग्रथित करून महाराज उत्तम पटवून देत व निरनिराळ्या रसभरीत भगवत्कथा व हरिभक्तांच्या कथा यांच्या दृष्टांतांनी त्यांना पुष्टि आणीत. याप्रमाणें नित्य भजनाच्या क्रमांत राधाविलास, नारायणदास, शुकगणिका, उपमन्यू आदिकरून सुंदर आख्यानें निर्माण झालीं. ती महाराजांच्या गाथ्यांत आलीं आहेत.

मागें सिरसगांव प्रकरणांत ज्या गृहस्थाची हकीकत आलेली आहे तेच काशीरावबापूजी देशमुख पुन्हां या भजनानंदाचा आस्वाद घेण्यास उमरावतीस आले असतां त्या वेळचा आपला अनुभव त्यांनी पत्रांत लिहून कळविला आहे तो असा:—“ इ० स० १९०४ सालांत महाराज उमरावतीस असतांना त्यांचे रसभरीत व प्रेमळ भजनाची फारच विशेष तारीफ रा० ठोंबरे यांचे मुखानें मी ऐकली. त्याचे पूर्वी कधी कधी मी महाराजांकडे जात येत असे. व संसारीक कुशल गोष्टी त्यांच्याशी बोलत असे. पारमार्थिक भक्तिमार्गासंबंधानें बहुतकरून मी त्यांच्याशी फारसा बोलत नसे. कारण माझे मनाचा झोंक त्या दिशेने साधारण बेताबाताचाच होता. मी त्यांचें भजन कधीच ऐकलें नव्हतें. रा० ठोंबरे यांचे तोंडानें त्यांचे भजनाची फारच प्रशंसा ऐकल्यावर महाराजांचे भजन आज ऐकण्यास जावें या हेतूनें मी त्याच दिवशी सायंकाळी महाराजांकडे गेलों. त्यावेळीं एक पोथी व कांहीं पुस्तकांचें पार्सल पोष्टांतून नुकतेंच महाराजांकडे आलें होतें. तें पार्सल महाराजांनी स्वतः माझे समोरच उघडलें. त्यांतील पोथी आणि पुस्तकें काढून कांहीं पानांवर महाराजांनी डावा हात फिरविला. आणि मंडळीस सांगूं लागले की यांत ज्ञानेश्वरीवर टीका केलेली आहे, परंतु ही टीका सबंध चुकली आहे. लागलीच रा० हरिभाऊ केवले यांस गीतेंतील एक विवक्षित भाग वाचण्यास महाराजांनी सांगितलें. त्या भागावरची टीका ज्ञानेश्वरीचे अमके अध्यायांतील अमुक ओव्यांमध्ये आहे ती वाचा, असें महाराजांनी सांगितल्यावरून रा० हरिभाऊ यांनी ती वाचून पाहिली. त्याचीच टीका या नवीन आलेल्या पोथीचे अमुक अध्यायांतील अमुक श्लोकांत अमुक पानांत आहे ती

वाचावी असे सांगितल्यामुळे तेही वाचून पाहिले. ही टीका गीतेची व ज्ञानेश्वरीची जुळत नाही असे महाराजांनी सांगितले आणि मंडळीने ते कबूल केले.

वरील प्रकार झाल्यावर मी महाराजांस दुरूनच नमस्कार केला. त्यावर महाराजांनी मला लागलीच ओळखले व म्हणाले आज भजन ऐकण्यास रहा. त्यावर मी उत्तर दिले की महाराज, मी आज त्याच उद्देशाने मुद्दाम आलो आहे. त्या दिवशी रात्री महाराजांचे स्वकृत अभंग, ओव्या वगैरे पद्यात्मक भजन झाले. ते मला फारच प्रेमळ, प्रासादिक आणि रसभरीत वाटले. त्या दिवशी भजनी मंडळीचे नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहिले. महाराजांच्या अलौकिक सामर्थ्याबद्दल त्यादिवशी माझी पूर्ण खातरी पटली, व अशा महात्म्याची खरी ओळख मला आजपर्यंत पटली नसल्यामुळे मी त्यांच्याशी साधारण गृहस्थाप्रमाणे वागत आलो याबद्दल मला फार पश्चात्ताप झाला. तेव्हां पासूनच महाराजांविषयी माझे अंतःकरणांत खरी सात्त्विक पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली. यानंतर महाराजांचे भजनास मी बहुतकरून नियमाने जात असे. तुकारामाचा एक अभंग किंवा ज्ञानेश्वरीतील एक ओवी अगर गीतेतील एक श्लोक यांपैकी काहीतरी एक, प्रथम एका इसमाने वाचावे; आणि त्यावर महाराजांनी स्वकृत भजन करावे. एक चरण महाराजांनी म्हणावे. त्यांचे मागून तेच चरण मंडळीने म्हणावे व लागलीच त्याचे पुढील चरण स्वयंस्फूर्तीने महाराजांनी म्हणावे. याप्रमाणे एक तास दोन तास व कधी कधी तीन तीन तास भजन एकसारखे चालत असे. करुणारसांत भजन चालले असता श्रोत्यांचे अंतःकरण करुणेने भरून यावे. प्रेमयुक्त भजनाचा भाग आला म्हणजे प्रेमाश्रूंच्या धारा श्रोत्यांच्या नेत्रांतून एकसारख्या वाहू लागल्या. भक्तिरसाचे वेळी श्रोत्यांचे अंतःकरण भक्तिभावाने थबथबून जावे व एखाद्या नास्तिकाचे सुद्धा अंतःकरण त्यावेळी पुरते पाझरून जावे आणि वीररसाचे वेळी आंगांत स्फुरण चढावे. याप्रमाणे ज्या ज्या रसांत भजन चालले असेल तो तो रस

त्यावेळीं मूर्तिमंत वस्त असते; आणि मंडळी त्यांत दंग होऊन जात असे. त्यांच्या त्यावेळच्या प्रासादिक वागीत इतकें कांहीं अद्भूत आणि विलक्षण सामर्थ्य असे कीं माझ्यासारख्या पामरानें त्याचें यथायोग्य वर्णन करणें अशक्य आहे. ज्या भाग्यवान् मार्मिक श्रोत्यानें त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला असेल तोच त्याची खरी थारवी जाणें. मी स्वतः पुष्कळ भजनें ऐकिलीं, अनेक कीर्तनें व पुराणें ऐकिलीं पण महाराजांच्या भजनासारखें भक्तिरसानें ओथंबलेलें व अंतःकरणाला पाझर फोडणारें प्रासादिक भजन मी आजपर्यंत मुळींच ऐकलें नाहीं.

या भजनाचे काळांत नागपूरचे रा० देव या नांवाचे एक गृहस्थ कांहीं सरकारी कामाकरितां उमरावतीस आले होते, व त्यांचे भिन्न भालेराव गुरु यांचे येथें ते उतरले होते. एके दिवशीं महाराज मंडळीला कांहीं निरूपण करीत असतांना रा० देव हे भालेरावगुरूला तेथें बोलावूं आले. त्यावेळीं त्यांना उद्देशून महाराज कांहीं कडक शब्द बोलले. त्यामुळे रा० देव यांना अर्थातच राग आला. कारण महाराजांची माहिती त्यांना नव्हती. सबब घरी गेल्यावर महाराजांविषयीं ते बरेच कुरकुरले. परंतु रा० भालेरावगुरु यांनीं त्यांची समजूत पटविण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळीं महाराज बुधवारांत रा० मुळे मास्तर बी. ए. यांचे माडीवर रहात असत. त्या ठिकाणीं त्याच दिवशीं रात्रीं भजन होणार हें ऐकून रा० देव हे तेथें आले. त्या वेळीं खालचे आवाराचें दार बंद होतें. सबब खालीं असलेले मंडळीपैकीं एकजण दार उघडण्यास गेला असतां माडीवरून महाराजांनीं सांगितलें कीं दाराशीं आलेल्या इसमस आंत घेऊं नका. त्यामुळे ते परत गेले. दुसरे दिवसापासून ते रा० भालेराव यांचे दरोवरच गुपचुप भजनास येऊन बसत असत. पण भजन अगर महाराजांस नमन वगैरे कांहीं एक करीत नसत. याप्रमाणें तीन चार दिवस गेले. पुढें दसऱ्याचा दिवस आला. त्या दिवशीं महाराजांना सोनें देण्याकरितां कांहीं जस्त मंडळी आली. त्यांत रा० देव हेही आले. त्यावेळीं कांहीं मंडळीसह महाराज भोजनास बसले होते. मी स्वतः पंक्तीत भोजनास बसलों होतो.

सायंकाळचे पांच साडेपांच वाजण्याची वेळ होती. महाराजांसह सर्व मंडळींचे अर्धे अधिक भोजन आटपत आले होते. सर्वांनी एक एक श्लोक म्हणावा अशी श्रीमहाराजांची आज्ञा झाली. पहिला श्लोक महाराजांनी स्वतःच म्हटला. नंतर पेरपाळीप्रमाणे सर्वांनी श्लोक म्हटले. अखेरची पाळी रा० देव यांचेवर आली. त्यांनीही श्लोक म्हटला. तो मला आठवत नाही. परंतु त्यांतील भावार्थ असा होता की कर्ताकरविता आणि बुद्धीचा दाता जर परमेश्वर आहे तर मग स्नानसंध्यादि कर्मे न केल्यामुळे व इतर कारणांमुळे मनुष्याचे हातून जें पाप घडतें त्या पापांचा दोष मनुष्याकडे कां लागावा ? अर्थात त्याचा दोष परमेश्वराकडे लागला पाहिजे. अशा अर्थाचा तो श्लोक होता. हा श्लोक पूर्ण होताच त्याचे उत्तर महाराजांनी श्लोकांतच दिले. त्यावेळीं अनेक दृष्टांत देऊन उत्तरा दाखल महाराजांनी चार श्लोक म्हटले. ते श्लोक मला आठवत नाहीत. परंतु त्यांतील एक दृष्टांत आठवतो. एका श्लोकांत महाराज म्हणाले, सूर्याच्या प्रखर किरणांच्या योगाने मृगजळ उत्पन्न होते व तृषाक्रांत मृग त्याला खरे जल समजून मोठ्या उत्कंठेने तिकडे घांव घेतात. पळतां पळतां त्यांची तृषा अमयाद वाढून व अखेरीस प्राण व्याकूळ होऊन खरे पाणी न मिळाल्या मुळे कधी कधी ते मरणही पावतात. तरी त्यांच्या मरणाच्या पापाचा अधिकारी सूर्य होऊ शकेल काय ? अर्थात नाही. त्याप्रमाणेच ईश्वराने दिलेल्या बुद्धीचा सदुपयोग न करितां खोऱ्या मायेला भुलून जर तुम्ही आपले बुद्धीचा दुरुपयोग कराल तर त्या पापाचा अधिकारी परमेश्वर कसा होईल ? याप्रमाणे महाराजांचे उत्तर पूर्ण होते न होते तोंच रा० देव यांस आलेले प्रेमाचे भरते अनावर होऊन ते बिछायतीवरून एकदम उठले व महाराजांचे चरणांवर मस्तक ठेऊन आपल्या प्रेमाश्रूंनी त्या चरणांस अभिषेक केला. महाराज सोंवळ्यांत भोजनास बसले होते व रा० देव यांनी आंगावरील कपड्यांसुद्धां जाऊन महाराजांचे पाय धरले होते तरी विटाळ केल्याबद्दल कांहीं एक न बोलतां पाय सोडण्याबद्दल महाराजांनी त्यांना पुष्कळ आग्रह केला परंतु त्यांनी पाय सोडले नाहीत.

अखेरीस “तुम्ही चिंता करूं नका. तुमचे इच्छेप्रमाणे तुमचे सर्व अपराध क्षमा झाले आहेत; आतां सर्व कांहीं चांगलें होईल” असें महाराज बोलले तेव्हां त्यांनीं पाय सोडले. नंतर भोजन आटपून सर्व मंडळीसह महाराज सीमोल्लंघनास गेले.”

याच दिवशीं सकाळीं सुमारे १० वाजतां पासून दुपारचे बारावर एक वाजत पावेतो महाराजांनीं प्रेमभरांत येऊन कुणबी भाषेत रुक्मिणी स्वयंवर गाईलें. त्या प्रसंगांस इतका रंग चढला कीं स्नान भोजन वगैरे सोडून श्रोते मंडळी श्रवणांत तटस्थ झाली. ह्या रुक्मिणी स्वयंवराचीं एकंदर वीस कडेवी आहेत.

याप्रमाणें भगवद्भजनाचा व भगवद्भजनसहवासाचा महाराजांचें सहवासीजन आनंद घेत असतां श्रानिवासशास्त्री यांनीं नागपूर येथें आपल्या वडील मुलास म्हणजे बापूगडांस पत्रद्वारे कळविलें कीं उमरावती येथें एक अत्युत्तम सत्पुरुष आले आहेत. त्यांच्या सहवासामुळें पत्र लिहिण्यास इतके दिवस सवड मिळाली नाहीं. सगळ्यांनीं त्यांची भेट घेतली

१ रुक्मिणी स्वयंवर. कुणबी भाषेंतलें दडंगी लावणीचे चालीवर.

अंबेच्या देऊळीं लौकर यावें यदुराया । हा मज वैरी शत्रू झाला बंधू रुख-
माया ॥ १० ॥ तीर्थांमधी तीर्थ जाना कौंडणपुरभारी । होइन पुंन्याची शाम-
गिरी । तेथला राजा भीमकराना पराकरमी थोर । त्याले होते चवघ पोर ।
चवघा पोरा पाठीवरते कन्या सुंदर । रखुमिनी झाली सकुमार । मंग चवघा
पोरांहुन बापाचा लोभ तिच्यांवर । तिनेच मोहिळें अंतर । पाहुन उपवर इचार
करितो आपल्या मनिं राया ॥ हा मज वैरी० ॥ १ ॥ सुकीर्ति नांवाचा बाह्यन
तव्हा आला मनसबीत । चार हाताची मुरति सावळी गून वानत । देवलोकीं
नागलोकीं नाहिं तसा तिरभुवनांत । पाहतां मनिं पुरतो हेत । असी ऐकुन
गोष्ट पोरगी दचकलि मनांत । मंग तें रूप हुरदयांत । किल्ल व्हावा पर्ती म्हनुन
पडे मंग पित्याच्या पाया ॥ हा मज वैरी० ॥ २ ॥ इ० इ०.

—पदाची गाथा. पृ० ३०३.—

पाहिजे. ह्या पत्राचा बापूगडीला मोठा चमत्कार वाटला. स्नानसंध्या, भगवत्स्मरण, सत्संग ह्या गोष्टींविषयी कट्टी उदासीनवृत्ती धारण करणारे अण्णासाहेब (श्रीनिवासशास्त्री) ज्यांना अत्युत्तम सत्पुरुष म्हणतात, इतकेंच नव्हे तर घरी पत्र लिहिण्याचीही विस्मृति पडेपर्यंत ज्यांचा सहवास ह्यांना रुचला असे हे सत्पुरुष कोण असावे ? हे पाहण्याकरिता त्यांचें मन मोठें उतावीळ झालें. लवकरच बापूगडीस उमरावतीस जाण्याचा योग येऊन कार्तिक शुद्ध ४ गुरुवारी महाराजांचे दर्शनाचा लाभ झाला. ते वेळीं रा० रा० रामभाऊ डोळे यांचे वाड्यांत महाराज होते. जवळ बरीच मंडळी जमली होती, व महाराजांचें कांहीं निरूपण होऊन “ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली की जय ” असा घोष चालला होता. महाराज एका बाजेवर बसले होते. त्यांच्या आंगांत बंडी व डोक्यास टोपी होती. नंतर तेथून उठून महाराज भालेरावच्या घरी गेले. तेथें भजन झालें. व्यंकटरावांनी “ माझा तुझा देवा कारे वैराकार ” हा तुकाराम महाराजांचा अभंग गाव्यावरून म्हटला. त्यावर उत्तरादाखल महाराजांनी कांहीं नवीन अभंग म्हटलें व नंतर “ अजापालाचें आख्यान ” नवीन केलें. भजन झाल्यावर महाराज निजले. ते वेळीं झोंपेंतही महाराज नवीन ओव्या म्हणत. “ बाळ आलास. बैस. मी सांगतो इकडे लक्ष्य दे. ” असें म्हणून नवीन ओव्या म्हणत. रिकामा वेळ अगदीं जात नसे. नेहमीं ओव्या, भजन, भोजनसमयीं गाणी, ज्ञानेश्वरी, अध्याय, चर्चा वगैरे सतत चालत असे. पूजेच्या वेळीं ज्ञानेश्वरी होत असे. भोजनकाळीं गाणीं व्हावी. गाण्यांतही ज्ञानेश्वरीनिरूपणांतलीं विषय गोवला असे. भोजनोत्तर अण्णासाहेबांनीं झालेल्या निरूपणावर प्रश्न विचारावे, त्यांचीं उत्तरे महाराजांनीं फार समर्पक द्यावी. नंतर भजन होत असे. अशा प्रकारचा महाराजांचा नित्यक्रम चार दिवस पाहून बापू गडी परत नागपुरास गेला. जाते वेळीं हे खरोखरच अत्युत्तम सत्पुरुष आहेत अशी बापूगडीची खातगी होऊन महाराजांचे ठिकाणीं त्याची चित्तवृत्ति लागून राहिली.

याप्रमाणें हलु हलु महाराजांना मंडळी मिळत चालली. कोणाला लौकिक, कोणाला अलौकिक प्रमाणबलानें महाराजांचा सहवास गोड वाटूं लागला. माधुर्य संप्रदायानुरूप श्रीकृष्णपत्नित्वामुळें उपासनामार्गही महाराज विशेष रीतीनें चालवूं लागले. कार्तिक शुद्ध १२ जवळच आली होती. घरोघरी तुलसी विवाहोत्सव या दिवशीं होत असतो. महाराजही हा उत्सव अपूर्व रीतीनें करूं लागले. स्वतःला वधू व श्रीकृष्णाला वर कल्पून मंडळीतील कांहीं गृहस्थांस व स्त्रियांस वधूपक्षाकडील व कांहीं गृहस्थांस व स्त्रियांस वरपक्षाकडील ठरवायचें व विवाहविधिप्रमाणें स्वतःचें कन्यादान करवून श्रीकृष्णाशीं विवाह करावयाचा असा त्याचा प्रकार होता. हा समारंभ मोठा प्रेमोत्पादक व मनोरंजक होत असे. ह्या वर्षी श्रीनिवासशास्त्री वधूपक्षाकडे व कृष्णराव ठोंबरे वरपक्षाकडे होते. एकंदरीत महाराजांची नित्यचर्या मोठी अपूर्व, व प्रेमचमत्कृतिजनक वाटे. त्यांचीं नित्य नूतन शास्त्रीयविषयक निरूपणें व भजन व भोजनसमर्थ्यांची गोड कवनें हा तर एक मोठाच दृष्ट चमत्कार असून त्यांच्या दैवी सामर्थ्याचा दर्शक होता, परंतु मधून मधून त्यांचें स्वतःचें योगबल व आधिकारिकत्वही सहवासी जनांच्या अनुभवास येत असे. अशा प्रकारच्या कांहीं गेष्टां प्रसंगानुसार मागें आल्या आहेत व पुढेंही येतील व हे अनुभव ज्याचे त्याला स्वसंवेद्य असल्यामुळें खोटे म्हणतां येत नाहींत; तथापि ह्या विषयाच्या सामान्य चर्चेत महाराजांकडून जो ऊहापोह झालेला आहे त्या दृष्टीनें त्यांचा विचार करणें अधिक श्रेयस्कर आहे. तो ऊहापोह पुढें “ अलोक ” प्रकरणांत येणार आहे. असो.

कर्धी कर्धी महाराज स्वतः विप्रयीं अलौकिक अशी माहिती मंडळीला सांगत असत. ते म्हणत कीं माझे गांव केशवपुरी म्हणून बदरीनारायणाच्या पलीकडे फार दूर आहे. तेथें जाण्याला मला माहित असलेला मार्ग निराळा आहे. तो भूगर्भातून आहे. मी तुम्हांला त्या रस्त्यानें नेऊं शकतो. त्या रस्त्यानें जेवणाची वगैरे तुम्हांला फिकीर करायला नाकौ मुक्कामावर सगळी व्यवस्था आपोआप होत जाईल. वरच्या कलक

रस्त्यानें एक ठिकाण व्यासांचें पुराण सांगण्याचें म्हणून प्रसिद्ध आहे. आमच्या रस्त्यानें प्रत्यक्ष व्यास पुराण सांगत आहेत असें तुम्हाला दिसेल व अनेक ऋषींचीं दर्शनें होतील. परंतु तुमचा अधिकार नसल्यामुळे तुम्हाला त्यांच्याशीं भाषण करतां येणार नाही. तो अधिकार येण्याकरितां तुम्हाला मी सांगेन त्याठिकाणीं कांहीं दिवस तप केले पाहिजे. केशवपुरीचें वर्णन तर महाराज फारच विलक्षण करीत. महाराजांनीं सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट मंडळीला मोठी अश्रुतपूर्व वाटे व एक प्रकारची सत्यान्वेषण जिज्ञासा उत्पन्न होई. महाराजांनीं सांगितलेली अमुक माहिती कोणत्या ग्रंथांत आहे असें मंडळीनें विचारलें असतां महाराज म्हणत कीं असें अनेक ग्रंथ केशवपुरींत आहेत. हीं वर्णनें ऐकून श्रीनिवासशास्त्री आदि करून मंडळीच्या मनांत व्यासादि महात्म्यांच्या दर्शनाची इच्छा अनावर होत अस. असा प्रकार चालला असतांना वैकुठ चतुर्दशीचे दिवशीं उत्तररात्री योगवासिष्ठांतांल चित्ताकाशाचें निरूपण निघालें. त्यांतील प्रतिपादन अशा प्रकारचें होतें कीं व्यासनारदादि मोठमोठे महात्मे चिदाकाशाच्या दृष्टीनें एकच आहेत. चित्ताकाशदृष्टीनें मात्र त्यांच्यांत भेद दिसतो. यावर मंडळींनीं शंका केली कीं, चिदाकाशदृष्टीनें जर सर्व महात्मे एक आहेत तर विश्वामित्रांनीं प्रतिसृष्टि केली व वसिष्ठांनीं केली नाही अशा प्रकारचे भेद त्यांच्या सामर्थ्यांत कां दिसतात? महाराज म्हणाले हा भेद त्यांच्या तपःसामर्थ्यांत दिसत होता. ब्रह्मज्ञान सगळ्यांचें सारखेंच होतें. ब्रह्मज्ञानापुढें तपःसामर्थ्याचें कांहीं महत्त्व नाही. हें निरूपण सांगून महाराजांनीं मंडळीला विचारलें का, या वेळेला तुम्ही चिदाकाशा-मध्ये स्थित असल्याकारणानें तुम्हांला प्रत्येक महात्म्यांत भेद दिसतो काय? तें सांगा. हें ऐकून श्रीनिवासशास्त्री आदिकरून मंडळी आपल्या मनांत

१ या वर्णनाप्रमाणें केशवपुरीच्या कांहीं प्रदेशाचा देखावा पुढें स्वाग्रिक दृष्टांतानें महाराजांनीं मंडळींतील एकाजणास (बापूगडीस) दाखविला आहे. तो वृत्तांत पुढें सु० प्रा० प्रकरणांत पहावा.

समजली की, व्यासादि महात्म्यांच्या दर्शनाची जी आम्ही इच्छा करीत होतो ती आज महाराजांच्या दर्शनानेच सफळ झाली. आतां इतर कोणत्याही महात्म्यांच्या दर्शनाची इच्छा उर्वरित राहिली नाही. ही मंडळीची समजूत दृढ झाल्यानंतर पुढे बदरीनारायणाच्या रस्त्याची व महात्म्यांची गोष्ट महाराज फारशी काढीत नसत.

निरूपण भाटपल्यावर निजतेवेळीं महाराज मंडळीला बोलले की, आजचें निरूपण मी व्यास होऊनच सांगेतलें आहे असें समजा. या भाषणाचें विशेष स्पष्टीकरण महाराजांच्या अलौकिक व्याख्यानमालेंत पृष्ठ १३।१४ वर आलेलें आहे. त्यांत ते म्हणतातः—“निरानिराळें ज्ञान मी सांगतो हें पाहून कित्येकांना आश्चर्य वाटण्याचा संभव आहे. माझी भेट झाल्यापासून माझें आत्मज्ञान स्थिर असून अलौकिक ज्ञानांतही निरनिराळ्या तऱ्हेनें भर पडत आहे असें दिसण्याचा संभव आहे. परंतु ह्या गोष्टीचा विचार आपल्या तऱ्हेनें केला तर हीही गोष्ट सहज समजण्यासारखी आहे. ह्याबद्दल मी तुम्हांला आणखी एक कथा सांगतोः—महाभारतांतील शांतिपर्वीतर्गत मोक्षधर्मपर्वीत अशी कथा आहे की, सृष्टीच्या पूर्वी भगवान् नारायण परमेश्वरापासून अपांतरतम नांवाचे ऋषी वेदांचे आचार्य उत्पन्न झाले. त्यांना नारायणांनीं असा वर दिला की, कळी प्राप्त होईल तेव्हां तुझे कृष्ण म्हणजे काळें रूप होईल व त्यावेळीं तूं नाना देशांत नाना कर्मांचा प्रवर्तक होशील व तूं नाना देशांत नाना कर्मे करशील, व त्या सर्व कर्मांनीं लोकांना तूं तारण्याचा यत्न करशील. याप्रमाणें भगवान् अपांतरतम मुनी हे सत्यवतीसुत व्यास झाले व तेच कळीत नाना प्रकारच्या कर्मांचे व ज्ञानाचे प्रवर्तक होतात.” असो.

वरील चित्ताकाशाचा प्रकार इकडे महाराज मंडळीला ज्या वेळीं पटवून देत होते त्याच वेळीं दुसरीकडे एका गृहस्थाला स्वप्न दृष्टान्तानें त्याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर दिसून राहिलें होतें. या गृहस्थ्याचें नांव रा. रा. रामचंद्र गंगाधर भागवत. यांची हकीकत त्यांच्याच शब्दांत अशा आहेः—
“मी उमरावती येथें १ नंबरचे शाळेंत हेडमास्तर असतांना सन १९०३

सालांत तेथें प्लेग होऊन शाळा बंद झाल्या. तेव्हां मी कायरास राह-
ण्यास आलों. आश्विन, कार्तिक व मार्गशीर्ष हे महिने मी कायरास
घालविले. तेव्हां श्रीगुलाबराव महाराजांची व माझी ओळख नव्हती,
त्यांचेविषयी माहिती नव्हती, किंबहुना त्यांचें नांवही मला त्या वेळीं
माहित नव्हतें. त्या सालीं संबंध आश्विन महिना मी येथील आपल्या
मित्रमंडळीसह गीताचर्चेत घालविला. कार्तिकांत दोन श्रीभागवतार्ची
सप्ताह पारायणें श्रवण केलीं. कार्तिक शुद्ध एकादशीला भागवत श्रवणा-
नंतर घरी आल्यावर पांडवप्रताप वांचला, व ती रात्र मला फारच पवित्र
गेली दुसरे दिवशी सकाळीं सूर्योदयाचे वेळीं मला एक चमत्कारिक
स्वप्न पडलें, व त्यांत श्रीभगवान् व्यास यांचें दर्शन झालें. त्यांनीं गीते-
तला शेवटला श्लोक अक्षर्या पठण करण्याची मला आज्ञा केली. डोळे
उघडून पहातों तों एकदम कोमल सूर्यबिंबच माझ्या दृष्टीस पडलें. मीं
तशाच ठिकाणीं त्या दिवशीं सहज निजलों होतों. त्या तेजांत ती मूर्ति
अंतर्धान पावली, त्या दिवसापासून माझें वृत्तीत फरक पडत गेला. पुढें
दोन तीन महिन्यांनीं श्रीगुलाबराव महाराज मला मिळाले. तरी बरेच दिवस
पर्यंत त्यांचें माझें संघट्टन झालें नाहीं. नंतर कांहीं महिने मी नागपुरास
होतों. तेथून १९०४ चे आश्विनांत उमरावतीस परत आलों. मी एक-
टाच होतों, व एका स्नेहाचे घरी राहात होतों.

सोमवारचा दिवस, वैकुंठ चतुर्दशीची पहाट, ते वेळीं श्रीगुलाबराव
महाराज व पूर्वीं दिसलेलें श्रीव्यास महर्षि यांचें मला युगपत् दर्शन झालें.
अथवा श्रीगुलाबराव महाराजांचे हवालीं मला करण्याकरितां श्रीव्यास महर्षि
फिरून मला भेटले. त्यांनीं, उपदिष्ट श्लोक सुवर्णाक्षरांनीं लिहिलेला
श्रीगुलाबरावांचे पदकमलावर मला दाखविला व दोघेही अंतर्धान पावले.
मी जागा झालों व श्रीगुलाबराव महाराज त्या वेळीं रा० मुळे मास्त-
रचे घरी राहात होते त्यांचे जवळ एकदम निघून आलों. ती वेळ
फारच सकाळची होती. कोणी जागें नव्हतें. महाराजही पांघरूण घेऊन
निजले होते. मी बराच वेळ महाराजांचे पायशाशा उभा होतों.

मी आलों हें फक्त श्रीनिवासशास्त्री यांसच माहित जालें. कारण ते जवळच निजले असून कशाकरितां कीं जागे झाले होते. तेही मजशीं कांहीं विशेष बोलले नाहींत. मी मग कांहीं वेळानें परत बिन्हाडी येऊन आपले कामास लागलों. ते दिवसापासून तो गुरुप्रसादाचा दिवस समजून मी वैकुंठ चतुर्दशीस उपोषण वगैरे करीत असतो.

या सर्व चमत्काराचा स्फोट मी कधींच कोणापार्शी केला नव्हता. पुढील वर्षी म्हणजे इ० स० १९०५ सालीं शुक्रेश्वर वाठोडा येथें महाराजांची कात्यायनी व्रताचे प्रसंगीं गांठ पडली व दोनचार दिवस राहण्यास मला संधि मिळाली. तेव्हां श्रीनिवासशास्त्री यांजकडूनचकीं काय या गोष्टीचा उकल झाला. ”

भगवान वेदव्यास व भगवत्पूज्यपाद श्रीमच्छंकराचार्य यांच्या भेटीचा प्रसंग शांकरदिग्विजयांत सातव्या अध्यायांत वर्णन केला आहे. त्यांत व्यासमहर्षींनीं शंकराचार्यांना उद्देशून म्हटलें आहे “ त्वमस्मदादेः पदवीं गतौऽभूरखण्डपांडित्यमबोधयते । ” ह्या व्यासवचनाची वरील वृत्तांतावरून आठवण होते व श्रीमहारा जांच्या योगसामर्थ्यांचें कौतुक वाटतें.

अशा दृष्टादृष्टचमत्कारांच्या अनुभूतीमुळे निष्कंटक व सोज्वळ बनलेल्या परमार्थ पथावरून श्रीमहाराजांच्या सहवासांत मोठ्या आनंदांनें भगवद्गुणगान श्रवण करीत सहवासी मंडळी मार्ग आक्रमण करूं लागली. इतक्यांत हेमंतऋतूला आरंभ झाला. उमरावती पासून आठ कोसांवर पयोष्णीच्या कांठीं शुक्रेश्वर वाठोडा म्हणून एक रमणीय स्थान आहे. तेथें कार्तिक वद्य १ गुरुवार पासून महाराजांनीं कात्यायनी व्रताला आरंभ केला. ते वेळीं महाराज जवळच्या मंडळीला म्हणाले, गडेहो ! आपण सर्व गोपी आहोंत अशी भावना करा व श्रीमद्भागवतांतील कथेंत वर्णन केल्याप्रमाणें गोपकुमारींनीं कात्यायनीव्रत करून श्रोकृष्णाच्या रासक्रीडेचा अधिकार मिळविला तसा आरणही मिळवूं या.

अशा मधुरफलसूचक प्रेमळ वचनांनी त्यांनी मंडळाला प्रोत्साहन देऊन त्यांची सहानुभूते मिळविली.

व्रतसंबंधी पूजा वगैरे सांगण्याकरितां वेद० गोविंदशास्त्री पंचभाई यांची नेहर्माकरितां महाराजांनी योजना केली होतीच.

व्रतसंबंधी पूजा व भागवत ज्ञानेश्वरीचे श्रवण वगैरे नित्यक्रम आटपल्यानंतर महाराजांचा नेहर्माचा सच्छास्त्रनिरूपणाचा व भगवद्गुणवर्णनाचा व्यासंग अहोरात्र चालत असे. उलूखलबंधन, यमलार्जुनोद्धार इत्यादि आख्याने या कार्यक्रमांतच निर्माण झालीं.

उमरावतीच्या मंडळीपैकी रा. रा. वासुदेवराव मुळे यांस नागपूर येथे नीलसिटीस्कुलांत नोकरी मिळाल्यामुळे तुकतेच दीडमहिऱ्यापूर्वी ते गेले होते. बार्कीची श्रीनिवासशास्त्री आदिकरून मंडळी बहुतकरून दर शनिवारी दुपारच्या सुटीत उमरावतीहून वाठोड्यास जाऊन सोमवारी सकाळी परत येत असत.

वरील मंडळीस रागनिवृत्तिपूर्वक सद्गुरुभजनाचे तत्व कळावे व त्यांची बुद्धि वाढावी या हेतूने सुहृत्प्रेमाच्या मधुर शब्दांनी लिहिलेली पत्रे पाठवून शिक्षण देण्याचा या वेळी महाराजांनी उपक्रम केला व त्याप्रमाणे श्रीनिवासशास्त्रीस दोन पत्रे वाठोड्याहून पाठविली.

पहिल्या पत्रांत चित्तैकाग्र्य व सत्संग यांचे महत्व मोठ्या प्रेमळ शब्दांनी ठसवून देण्याचा यत्न केला आहे. उदाहरणार्थ कांहीं ओव्याः--जय जय श्री

सद्गुरु अखंडैकरस सुखाकारू । करोनि आमुचा स्वीकारू । स्वपद दास्य देयावे ॥
आतां सावधान श्रोतीं । सुकुमार कराव्या वृत्ती । अंतरबाह्य माधुर्य स्थिती ।
आठवावी ॥ परब्रह्माचा उद्धार करावा । ब्रह्मभाव ब्रह्मीं सुरवावा । साक्षित्वे
व्यवहार पहावा । ब्रह्मरूप ॥ स्त्रियांसी सांगावा पतिसेवा धर्म । पुत्रांसी सांगावे
अध्ययन कर्म । सच्छिष्या सांगावा सांख्यक्रम । जना वर्णाश्रम उपदेशावे ॥
करोनि गुरुकृपाभावना । प्रेमाद्रं करावे मना । अभिषेकावा राणा । वैकुंठीचा ॥

१ सूक्तिरत्नावलि द्वि० यष्टि उत्तरार्ध पृ० १३ व १६ पहा.

पाषाण आणि रत्न । शोण आणि सुवर्ण । पापी आणि संतसज्जन । पहावे चेतन स्फूर्तिरूप ॥ स्वसत्तेनें रक्षाव्याश्रुती । स्वचेतनें स्थापाव्या वृत्ती । स्वानंद योगे श्रीहरी भक्ति । गुरुरूपाकृति करावी ॥ विषयांसी देयावे वर्णाश्रम । इंद्रियांसी देयावे यमनियम । आत्म्यासी द्यावा हरिप्रेम । एकत्वेचि ॥ अथवा हे सर्व सोडावे । एका गुरुकृपेनें स्मरावे । तेणेही होआवे । कृतकार्य ॥ + + विश्वाहूनि थोर व्हावे । किंवा जगा धाकुटें रहावे । नातरी दोन्ही त्यागोनि होआवे । ज्ञानेश्वर बाळ ॥ हे लिखित नाकळे जरी स्थिती । तरी स्मराव्या माझ्या पूर्वोक्ती । ज्ञानेश्वरीचर्चा भजन आरती । करीत असावे ॥ तुम्ही महासमर्थ विद्व-ज्जन । मी मंदमती अज्ञान । हे बोवडे बोल स्वीकरोन । बाळकौतुक करावे ॥ अथवा माझेचि बाळ होआवे । किंवा मज सच्छिष्य म्हणावे । भलत्याही रीति भोगावे । स्वसुखाते ॥ अथवा मज मूर्ख मानोनी । तुम्ही करावी ब्रह्ममय वाणी । किंवा मज मानोनि ज्ञानी । विश्वास वचनी ठेवावा ॥ मज पायीं लोळ-वावे । अथवा तुम्ही शरण यावे । कोणेही प्रकारे करावे । बरवेपण आपुलें ॥ तुम्ही आम्ही एक म्हणोन । बोलिलों मी धीट वचन । आपुला बाळ मानोन । कृपेनें नयन उघडावे ॥ आपण मज लाजवावे । स्वसुखा सदा रहावे । बोल-लियाचे नाणावे । वैषम्य मनी ॥ तुमचे नाम श्रीनिवास । तरी एकत्वे भजावा लक्ष्मीविलास । मग आम्हीच तुम्हांस । ज्ञानेश्वर म्हणूं ॥ मज तारोनि नेयावे । अथवा माझ्यासवे तरावे । किंवा ज्ञानेश्वर चरणी करावे । तनुमन अर्पण ॥

द्वि० याष्टि. उत्तरार्ध पृ. १५.

दुसऱ्या पत्रांत परमार्थशिक्षणमीमांसा आहे. परमार्थांत प्राथमिक शि-क्षण वेदान्ताचे द्यावे किंवा सांख्याचे द्यावे याविषयी श्रीनिवास शास्त्र्यांचा व महाराजांचा वाद होत असे. त्याचा निर्णय करण्या करितां महाराजांनीं हे पत्र लिहिलें आहे. यांत प्राथमिक-शिक्षण वेदान्ताचे न देतां सांख्याचेच कां दिलें पाहिजे याविषयी महाराज म्हणतात:—

“ शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार भांडाराचें दान ? करणें होय. संस्कार वस्तुज्ञानजन्य असतो. अपरिच्छिन्नानंदप्राप्ति हें शिक्षणाचें फल होय.

यथार्थ वस्तूचें ज्ञान हेंच अपरिच्छिन्नानंद प्राप्तीला हेतुक असतें. म्हणून तदीय संस्कार तें शिक्षण म्हणावें. आणि फलप्राप्ति झाल्यानंतर शिक्षणाची आवश्यकता नाही. आत्मशिक्षणाचें अद्वैत हें फल आहे. आणि तें जातिसमावेशसाध्य आहे. तत्साधक संस्कार संशयनिवृत्तिद्वारा सुसंस्कार प्रदान हेंच शिक्षणाचें तत्त्व आहे. आणि तें सांख्यद्वारानें सिद्ध होतें. ” याप्रमाणें शिक्षणाचें तत्त्व मांगून पुढें नुसत्या वेदान्तानें परोक्षज्ञान कसें होतें व संशयनिवृत्तिपूर्वक अपरोक्ष ज्ञान होण्याला सांख्यद्वारा वेदान्त शिक्षणाची किती आवश्यकता आहे हें महाराजांनीं सोदाहरण सिद्ध केलें आहे.

इतर मतांतील ग्रंथांची समीक्षा वगैरे करण्याचा महाराजांचा क्रमही पूर्ववत चालूच होता. पुढें मार्गशीर्ष शुद्ध १४ स त्यांनीं चांदूर बाजार येथील कुर्याभाईस जें एक पत्र पाठविलें त्यांत असा उल्लेख आढळतो:—“ साधेराज मानभावांचे महंत यांच्या म्हणण्याप्रमाणें ‘ हम् ’ हें स्वार्थी अव्यय मेदिनी कोशांत दिसत नाही. सध्यां माझा काशीपतकृत वैयाकरणसिद्धांत बिंदुसार चालला आहे. त्याचीं सूत्रें ६५००० आहेत. कैवल्य दीपिका मां पाहिली. ती टीका चंद्रिका व्याकरणानुसार रचली आहे. चंद्रिका ही जैनप्रणीत असल्यामुळें पुष्कळ स्थळां वेदविरुद्ध आहे. आणि पारस्कराचार्यकृत व्याकरणानें तिजवर विधिसूत्रानें दोषही प्राप्त होतात. म्हणून ती प्रमाण नाही.” असो.

दिसेंबरच्या सुट्या लागतांच सर्व मंडळीं वाठोड्यास जमली. कात्यायनी व्रतारंभापासून ३३ दिवसांनीं मार्गशीर्ष वद्य ५ ता० २७। १२।०४ रोजी व्रताची सांगता झाली. नंतर शुक्लेश्वर दर्शनास महाराज गेले असतां तेथें एक अध्याय महाराजांनीं नवीन म्हटला. त्यांतील निरूपणाचा विषय श्रुती गोपी कशा झाल्या हा होता. या प्रसंगीं महाराजांनीं एक एक श्रुती म्हणून ती श्रुती गोपी कशी झाली या विषयीं विवेचन केलें. व्रतसमाप्तीचे सुमारास बापूगडीही नागपुराहून आली.

होता. महाराजांची गाणी, ज्ञानेश्वरी, अध्याय, आख्यानें वगैरे ऐकून व मंडळीचा परस्पर निरपेक्ष प्रेम पाहून त्याचें मन अत्यंत लुब्ध झालें व सर्वांचा दृढ परिचय झाला. विशेषतः सौ० मनकरणिका आर्षविषयी तर त्याला फारच पूज्यबुद्धि वाटली. तेथें एक विशेष गोष्ट वापू गडीच्या नजरेस आली ती अशी कीं, शौचेचे वेळीं महाराज कांहीं भूतांस उद्देशून भाषण करीत असत. कोणास ह्मणत 'तू अमक्याचा ताप घे, तूं अमुक माणसास ताप आण, तूं अमुक कल्पपर्यंत या योनीत राहून पुढें उत्तर कुळंत किंवा अमुक द्वीपांत जन्म घे' याप्रमाणें कोणास कांहीं कोणास कांहीं सांगत.

कात्यायनी व्रताची सांगता झाल्यावर एक दोन दिवसाकरितां महाराज खोलापुरास गेले होते. तेथले विश्वासराव देशमुख हे महाराजांच्या कृपेनें नुकतेंच जवावरच्या मांदर्गातून सावरले होते व त्यांच्या दर्शनाकरितां फार आतुर झाले होते.

तेथें महाराजांचें एक निरूपण झालें. त्याचा विषय ध्यान व मानस-पूजा असून आपल्या मनांत आलेल्या दुष्ट वृत्ती ईश्वरार्पण करून चित्ताची शुद्धता कशी करून घ्यावी इत्यादि प्रतिपादन त्यांत होतें. नंतर तेथील कांहीं एका विशेष प्रसंगाकरितां मंडळीला व्यवहारपटुत्वाचें शिक्षण देऊन महाराज उमरावतीस परत आले.

पुढें थिभाँसफीच्या 'पुनर्जन्म' व 'तेजोवलय' नामक दोन ग्रंथावर मार्मिक आक्षेप करून 'काळ' वर्तमानपत्राकडे पाठविण्यास महाराजांनीं एक लेख तयार केला तो येणेप्रमाणें:—

श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजकी जय.

रा० रा० काळकते यांस सां० प्राणिपात विनंती वि० कांतज सुष्टीत कांतवीर्य गुणापरिहार्यत्वास्तव पतिव्रता स्त्रियांना द्वेष्य असें कांहींच भासत नाहीं, तरी प्रियत्वाची सीमा मात्र संपत नसते. अशांतही 'यद्यद्वि-भूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छन्वं मम तेजोशसंभवम्॥१॥'

ही भर्तृआज्ञा परिपालन न करून वेद्यापणाचा बुरखा माथ्यावर घेण्याला कोण स्त्री सरसावणार आहे ? आणि सरसावली तरी काय फळ मिळणार ? म्हणून कांताज्ञानुसार विभूतिमत्सत्वस्थ गुरुत्व ग्रहण करून शंकाप्रवाहपातित मत्स्यांनी तदाधिष्ठातृत्तरजालांत बद्ध होऊन मोक्षसुख घेणे श्रेयस्कर होय, पण असें सुख शास्त्रदृष्टीनें दाखवून देऊन जुन्या नव्या विचाराचें साम्य जोडणारे “ थिऑसफी ” शिवाय दुसरें साधनच उरलें नाहीं. म्हणून तदुत्तर जालांत जातां यावें म्हणून हा शंकाप्रवाह पुढें करीत आहे.

थिऑसफीच्या पुनर्जन्मनामक ग्रंथांत जीवोत्क्रांति मानिली आहे आणि तेजोवलय ग्रंथांत सत्वरजस्तम यांचे क्रमानें श्वेतरक्तकृष्ण असे वर्ण सांगितलें आहेत, त्यावर अशी शंका येते कीं अतिवाहिक जीवसंबंधी गुणबद्धता मानावयाची कीं नाहीं ? आणि वर्ण हे गुणपरिणत कार्य मानावयाचे कीं काय ? दोन्हीपक्षां क्रमभंग आणि युगयदुत्पत्तन हे दोन्ही दोष येतात. कारण कोणत्याही दृष्टींत गुणप्रत्यक्षता पुरातन सांख्यादिकांनीं मानलेली नाहीं. शांकरभाष्यांतही गुणाला रूपात्वाचा निषेध केला आहे. त्याहूनही हा नवा शोध असला तर रूपात्मक पंचीकृतांचा व गुणात्मक अपंचीकृतांचा परिणत कार्यानें विरोधपरिहार झाला असतांही परिणाम—क्रमभंगपूर्वक कार्य कारणात्मक कसें होतें ? आणि होत नाहीं म्हटल्यास सर्व पुरातन ग्रंथांस अनिष्टापात्ति येते. तसेंच वैषम्यजातिपरिणत कार्यत्वामुळे जीवांचें अवस्थांतरही संभवणार नाहीं.

या दोन प्रश्नांचें कोणत्याही थिऑसफिस्टानें कृपा करून उत्तर द्यावें. लाजिकली प्रश्न बरोबर नसतील तर ते दोष दाखवावे म्हणजे आम्ही मरून काढूं. दुसरीकडून उत्तर मिळण्याची आशा राहिली नाहीं, म्हणून या संस्थेस विचारले. आतां उत्तराची प्रतीक्षा करीत बसलों आहे.

उमरावती,
ता० २०।२।०५ }

आपला एक
थिऑसफी जिज्ञासू.

हा लेख पुढें प्रसिद्धीकरितां काळपत्राकडे गेला नाहीं. तथापि यांतील प्रश्न मार्मिक असल्यामुळें तो यथे घेतला आहे. रा. रा. वासुदेवराव मुळ्यांकडून नागपुराडून महाराजांस पत्रें येत होती. महाराजही त्यांस बोधप्रद पत्रें पाठवून परमार्थ शिक्षण देऊ लागले. या सुमारास महाराजांकडून त्यांस दान पत्रोत्तरे गेली. (द्वि० याष्टि उत्तरार्ध पृ० २३ व २५ पहा.) त्यांत प्रथम, अनेक ब्रह्मांडांची घडामोड करून जीवाला संसारपाशांत गोवणाऱ्या चित्ताचें वर्णन करून व विरक्तीवांचून नुसत्या शास्त्राध्ययनाचें व योगादि साधनांचें वैयर्थ्य सांगून मनोजयाची आवश्यकता सिद्ध केली आहे व नंतर परिचय, क्रिया आणि सिद्धि ह्या तृतीच्या तीन कक्षांचें निरूपण करून वैराग्यपूर्वक सत्संग व सच्छास्त्र श्रवण हे मनोजयाचे उपाय सांगितले आहेत, व दुसऱ्या पत्रांत, चमत्कार दाखवून संसार वाढाविणाऱ्या पुरुषांनांच ज्ञानसिद्धि असते ह्या लौकिक समजुतीचा निषेध करून खऱ्या आत्मावर विश्वास ठेवण्याविषयी अत्यंत सहवासांतल्या माणसाचीही कशी हेळसांड होते याविषयी तुकाराममहाराजांच्या स्त्रियेचें उदाहरण दिलें आहे व स्वतःवर (महाराजांवर) प्रेमपूर्वक दृढ श्रद्धा ठेवून व मनांतून सर्व कामना काढून टाकून स्वहित साधण्याविषयी कर्तव्याची जाणीव उत्पन्न केली आहे व शेवटी ओवी छंदांत स्वसुखानुभव कथन केला आहे.

याच सुमारास कांहीं कारणाकरितां थिऑसफिस्ट होण्याची इच्छा होऊन महाराज आकोल्यास गेले. तेथें त्यांचे पूर्वपरिचयाचे पारशी गृहस्थ मिस्तर नसरवानजी मंचरजी देसाई हे होते. त्यांचो भेट घेऊन महाराज थिआसाफिस्ट होऊन आले व थिऑसफीचा डिप्लोमाही लवकरच ता० १३ मार्च इ० स० १९०५ रोजी महाराजांच्या नांवानें उमरावतीस आला.

यापूर्वीं मुळें मास्तरजवळ थिऑसफीसंबंधानें बोलतांना महाराज ह्मणत कीं नवीन सुशिक्षित मंडळी विझांटबाईच्या वक्तृत्वास भुलून महत्वाकांक्षेकरिता थिऑसफिस्ट होतात. ह्या गोष्टीचें स्मरण ठेवून वासुदेवराव

मुळ्यांस या सुमारास पाठविलेल्या एका पत्रांत महाराज म्हणतातः—
 “मी थिऑसाफिस्ट महत्वाकांक्षिकरितां किंवा आकर्षण पडलें म्हणून
 झालें नाहीं तर यांत माझा कांहीं हेतु आहे.” ह्या पत्राचा उल्लेख वर
 आलेला आहे.

थिऑसाफिस्ट हाण्याकरितां महाराज आकोल्यास गेले होते तेव्हां ते तेथले
 प्रसिद्ध वेद शा० सं० बाबाजी शास्त्री घोंगे यांजकडेस उतरले होते. यांच्या
 संबंधाची एक गोष्ट येथें सांगावयाची आहे. हे घोंगेशास्त्री मोठे वैदिक,
 विद्वान, सदाचरणी व प्रेमळ भगवद्भक्त म्हणून अज्ञानही त्यांचा लौकिक
 आहे. महाराजांचें आगमन आपल्या येथें झालें आहे असें कळतांच ते
 देवपूजा करित होते तरी तसेंच आसनावरून उठून सोंवळ्यानेंच महारा-
 जांजवळ आले, मोठ्या प्रेमानें सद्गदीत होऊन महाराजांस त्यांनीं आलिं-
 गन दिलें, त्यांचें यथोचित आदरातिथ्य केलें, भोजन झाल्यावर स्वतः
 आपल्या हातांनीं त्यांचें उच्छिष्ट पात्र काढलें व “धन्य माझे भाग्य
 कीं अशांचें उच्छिष्ट आज माझ्या घरी पडलें” असे त्यांनीं प्रेमोद्गार
 काढले.

करितां देवतार्चन । घरा आले संतसजन ॥ १ ॥

देव सारावे परते । संत पूजावे आरते ॥ २ ॥

शालिग्राम विष्णुमूर्ति । संत हो कां भलते याती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आर्धी । पूजा वैष्णवांची मांदी ॥ ४ ॥

या भागवत मर्यादेला अगदीं तंतोतंत जुळणारें हें शास्त्रीबोवाचें उदा-
 हरण आहे.

याप्रमाणें शके १८२६ क्रोधीनास संवत्सरांतील वृत्तांत आहे. माधा-
 नास असतांना “ब्राह्मणाचीं मुलें मिळवून त्यांना विद्या शिकवूं”
 इत्यादि प्रकारचे रामचंद्र बापूजवळ महाराजांनीं केलेले बेट या संवत्स-
 रांत फळद्रप होऊं लागले; भक्तिमार्गाचें बीजारोपण झालें, ज्या सहज
 भगवद्गुणवर्णनाच्या आवडीनें व सद्बिद्यादानाच्या उत्कंठेनें प्रेरित झाल्या-
 मुळें परोपकारैकपरायण होऊन महाराज सकुटुंब बाहेर पडले होते त्या

त्यांच्या कार्यास विस्तृत क्षेत्र मिळू लागतांच महाराजांचें अलोक सामर्थ्य, शास्त्ररहस्यज्ञान, व दैवीशक्तोसद्ध विद्वत्ता प्रगट होऊन, गोड निरूपणें, प्रासादिक पद्यें, व नवीन नवीन रसाळ आख्यानें यांचाही सहवासी जनांवर अमृतवर्षाव त्यांच्या प्रेममयी अमृतवार्णीतून होऊं लागला. त्यायोगानें श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत दाटलेलें कुशंकातमाचे काहूर दूर होऊन शुद्ध सोज्वळ वेदमार्ग त्यांना स्पष्ट दिसू लागला; वेदांतपदार्थोद्देशदीपिका, स्वमंतव्यांशासिद्धांततुषार आदिकरून मननार्थ व निदिध्यासनार्थ ग्रंथ निर्माण होऊं लागले; भक्तिज्ञानवैराग्यपोषक पत्रव्यवहार परिचित मंडळीशीं वाढला, जन्माष्टमां, कात्यायनी, इत्यादि व्रतांचे उत्सव वाढत्या प्रमाणावर साक्षेपूर्वक सुरू झाले; मधुराद्वैताचा उत्कर्ष होऊं लागला; प्रेमळ सज्जनांच्या भेटी होऊन त्यांच्या प्रेमास भरती येऊं लागली; लोकांस ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद देऊन तिच्या नित्य पंणाचा शक्य तेवढा प्रसार करण्याच्या प्रयत्नामुळें भाविकजनांचें कल्याण होऊं लागलें; बाळपणचे महाराजांचे कुरळ केश वृद्धिंगत होऊन आतां वेणीफणी होऊं लागली व श्रीकृष्णपलित्वाला साजणारा त्यांचा गोपीवेश नित्य बनला; नेहमी त्यांच्या सहवासांत पांचचार सुशिक्षित मंडळी राहू लागली; व नाना कविमंडन, व्यंकटराव, हरिभाऊ हे तर त्यांचे व्यवस्थापक, ग्रंथ-वाचक व लेखक बनून ग्रंथ लेखनाचें कार्य अव्याहत चालू झालें व कोठें बाहेरगांवीं जाणें झाल्यास ही नेहमीची मंडळी त्यांच्या बरोबरच राहू लागली. इत्याद्यनेक गोष्टीमुळें हें संवत्सर महाराजांच्या चरित्रांत महत्त्वाचें आहे.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८२७ विश्वावसुनाम संवत्सरे. इ० स० १९०५-१९०६.

चैत्रारंभी महाराजांस बाहेर गांवची दोन बोलावणी होती. एक

कारंजा येथें रा० रा० लक्ष्मणराव दहीहांडेकरांकडून दत्तविधान समा-
 रंभाकरिता, व दुसरें महाराजांच्या आजी (मातामही) कडून होतें.
 हिनें बालपणीं महाराजांचें संगोपन केलेलें होतें व महाराज तिला
 “ बाई ” म्हणत असत वगैरे माहिती मार्गें माधान प्रकरणांत
 आलेली आहे. ही “ बाई ” (हिचें नांव सावित्री नानी होतें)
 आतां महाराजांच्या भेटीविषयी फार आतुर होऊन तिनें निरोप पाठ-
 विला होता. वरील दोन्ही ठिकाणीं पंधरावीस दिवसांकरितां महाराज
 गेले होते. बरोबर नाना कविमंडन, कृष्णराव ठोंबरे, गणपत खंडो
 भालेराव, गोविंद रामचंद्र भक्त, गणपतराव सावळीकर वगैरे सहवा-
 सांतील मंडळी होती. सौ० मनकरणिका आईही बरोबर होती. ती
 गरोदर होती. महाराजांनीं तिला तसबिरीतील श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान
 सांगितलें होतें व हरिभाऊ केवले हे संतानगोपाल स्तोत्राचें नित्य पठण
 करून आईला तार्थ देत असत. आजीबाईची व महाराजांची भेट
 काकडा येथें झाली. त्यावेळीं महाराज बाईला म्हणाले “ बाई
 तुझ्या नातसुनेला दिवस आहेत. मुलगाच होईल. ” यापूर्वीं मध्य-
 तरीं कोणाच्या सांगण्यावरून म्हातारीचा असा समज झाला होता
 कीं गुलाबराव देवपिसा झाला असून त्याचें लक्ष्य घरादाराकडे, संसारा-
 कडे नाहीं. त्यामुळें एकवेळ तो भोळी म्हातारी महाराजांस म्हणाली
 होती कीं “ अरे, दुसऱ्याचें तरी बीज घेऊन वंश चालीव. ”
 यावर “ असें होईल तर मी कोर्टीत जाऊन सांगेन कीं माझी पत्नि
 व्यभिचारिणी आहे ” असें महाराजांनीं उत्तरही दिलें होतें.
 असो.

म्हातारीचा नातू म्हणजे मुलाचा मुलगा याला महाराजांनीं पांचवें
 वर्षीं गंडांतर सांगितलें होतें व तें टळण्याचा उपायही सांगितला होता,
 परंतु मुलाच्या आईनें तो उपाय केला नाहीं म्हणून पांचवें वर्ष
 लागतांच मुलगा मेला वगैरे ह्कोक्त मार्गें सिरसगांव प्रकरणांत आली
 आहे. या मुलाचें दुःख आठवून म्हातारी रडूं लागली. “ झाल्या

गोष्टीस कांहीं इलाज नाही. तूं दुःख करूं नको ” इत्यादि गोष्टींनी तिचें सांतवन करून “तुझ्यासाठीं मी बगीचा तयार करून ठेवला आहे” असें महाराजांनीं तिला आश्वासन दिलें.

उमरावतीस परत आल्यावर घरोघरी गवरणी होतांना पाहून महाराजांनींही भिवापूरवाल्याचे बगीच्यांत गवरणी केल्या. त्या प्रसंगीं तेथें मनास प्रसन्न करणारा बुक्याचा विलक्षण सुंगंध सुटला होता व मंडळीला तो दिवस एखाद्या महोत्सवाप्रमाणें आनंदकारक वाटला.

श्रीनिवास शास्त्रीचा मुलगा बापूगडी हा कात्यायनव्रत समाप्तीचे सुमारास नागपुराहून आला होता तो आतांपर्यंत महाराजांच्या सहवासाला लुब्ध होऊन उमरावतीसच होता. त्याला आतां “ मेडिकल स्कालरशिप ” मिळून पाटण्यास जाण्याचा विचार ठरला होता. परंतु “ गेल्यास अरिष्ट येईल म्हणून जाऊं नको ” असें महाराज बोलले. यावर “ म्याट्रिक पास नसतांही ज्या अर्थी आपल्यास स्कालरशिप मिळाली व डाक्टरीची परीक्षा पास होण्याची पुढें उमेद आहे त्या अर्थी ही संधी घालवूं नये ” असें बापूगडीस वाटून त्यानें जाण्याचाच निश्चय कायम केला. शेवटीं, अभक्ष्य भक्षण न करणें, नित्य मृत्युंजय मंत्राचा जप करणें, वगैरे नियम सांगून महाराजांनीं त्याला निरोप दिला. पुढें नागपुरास गेल्यावर बापूगडीनें आपल्या हेतूविषयी महाराजांस ता० २६।४।१९०५ रोजी पत्र पाठविलें. त्यांत मुख्यत्वेकरून पुढील गोष्टींचा उल्लेख आहे:—

“ माझे जाण्याबद्दल सर्व पक्षें जुळून आल्यासारखें दिसत आहे. जसे स्कालरशिप मिळण्याकरितां मला प्रयत्न करावे लागले नाहींत, तसेंच ती घालविण्याविषयीही प्रयत्न करूं नये असें मला वाटतें. आपण सांगितल्याप्रमाणें श्रीमृत्युंजय मंत्राचा जप मी करीन. इतरही क्रम आपण लिहून पाठवाल त्याप्रमाणें करीन. तिथें जाऊन अभक्ष्य वगैरे कालत्रितर्या भक्षण करावयाचे नाहींच व प्रसंगही येत नाहीं.

अरिष्टासंबंधानें श्रीज्ञानेश्वर महाराज समर्थ असतांना माझ्या बापड्याच्या काळजीनें काय होणार आहे ? माझे मनांत आपण सांगितलेल्या गोष्टांपैकी ज्ञानेश्वरीतील सहाव्या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें शिकावयाचें आहे. स्थानावश्यकता आहे. तत्सदृशस्थानी नेउन आपण स्वतः अगर कोणाकडून सांगवीत असल्यास मला स्कालरशिप वगैरे कशाची पर्वा नाही. आपण इथेंच हळुहळु प्रहण करावी असें म्हणत असल्यास तिकडून आल्यानंतरही होऊं शकेल. अपात्रता होण्याचा संभव आहे असें वाटतें. माझे हातून आपण काहीं तरी काम करवून घ्यावें अशी उत्कट इच्छा आहे. आपण मात्र वरचेवर पत्र पाठवून धर्माविषयी अरुचि उत्पन्न होऊं देऊं नये इतकी सविनय कर जोडून प्रार्थना आहे. ”

या सुमारास उमरावती येंथें “ कुंभारेबोवा ” म्हणून एक खोला-पूरचा ब्राह्मण आला होता. तो आपणास सेगांवकर महाराजांचा शिष्य म्हणवीत असे. त्यानें आपल्या दंडास एक बाळकृष्णाची मूर्ति बांधली होती. महाराजांनीं त्याचें आदरातिथ्य व व्यवस्था वगैरे उत्तम ठेविली होती व स्वतः जातीनें त्याची पायचेपी वगैरे करूं लागले. पुढें एके दिवशीं तो ज्ञानेश्वर महाराजांची तसबीर फोडून टाकण्यास सांगूं लागला व “ ज्ञानेश्वर महाराज हे समाधिस्थ आहेत. त्यांची भक्ति कशास पाहिजे ? जे सत्पुरुष आज प्रत्यक्ष आहेत त्यांची भक्ति करा. तुम्ही सेगांवास चला म्हणजे तुम्हांस प्रत्यक्ष देव दाखवितो व मंत्र देववितो. तुम्ही ज्ञानेश्वरांचें नांव घेऊं नका. ” इत्यादि वल्गना करूं लागला. एकादशीचे दिवशीं त्यानें कांदाभाकर मुद्दाम मागून घेऊन भक्षण केली.

ह्या कुंभारेबोवा संबंधानें स्वतः महाराज एके ठिकाणीं ह्मणतात:-
“ कुंभारेबोवा नांवाचे एक साधू उमरावतीस आले. तेव्हां गी. मुद्दामच त्यांची सेवा करूं लागलों. यामुळें पुष्कळ मंडळीला ते माझ्या पेशां विदेही आहेत असेंही वाटलें. पुढें कुंभारे बोवांनीं तातांना सांगित-

या असें मला सांगितलें. त्यामुळें मंडळी विथरून कुंभारेबोवाला तेथून जावें लगलें. महाराज ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळें ते कसेंही वागतात असा यामुळें जवळच्या मंडळीचा समज झाला. ”

वरील वाक्यसंघाला महाराजांनीं “ परीक्षा ” असें नांव दिलें आहे. यांत खरोखरच मंडळीच्या वैराग्याची परीक्षा होती, हें महाराजांनीं या प्रसंगाला जे अभंग केले आहेत त्यांतील एका अभंगावरून दिसून येते. त.ता.ना (ज्ञानेश्वर महाराजांना) सोडून द्या इ० जेव्हां कुंभारेबोवा बोलू लागले तेव्हां महाराजांस ते सहन न होऊन तत्काळ ते तेथून निघून तारखेच्यावर रा० हरचंद्र पाटलाचे घरीं गेले व त्यांच्या माडीवर एकटेच भजन सुरू करून करुणमय अभंगवाणीनें त्यांनीं आपल्या ज्ञानेश्वर माउलीस आळविलें. पुढें श्रीनिवासशास्त्री आदि मंडळी महाराजांचा शोध काढीत तेथें जाऊन पोहचली व महाराजांची खरी स्थिती आपण ओळखूं शकलों नाहीं यात्रिंश्यां खेद प्रदर्शित करून त्यांस परत घेऊन गेली. या प्रसंगास झालेले महाराजांचे अभंग त्यांच्या गाथ्यांत ‘ प्रणयकलहपर ’ अभंगांत छापले आहेत. (अभंग १४५१ ते १४६२ पहा) त्यांतून स्वतःच्या स्थितीचें व मंडळीच्या स्थितीचें वर्णन केलेले दोन अभंग येथें घेतोः—

१४५८ आळंदीपर्यंत घालीन लोळण । परी न घे मन मुक्तीकडे ॥१॥ भोगावे वाटती विषारीच नर्क । परी तो हीनार्क मोक्ष नको ॥२॥ तुझा नाहीं जेथें दास ज्ञानेश्वरा । ऐसा तूंही बरा न वाटसी ॥ ३ ॥ काय बोलूं आतां पुरे ही सलगी । धरोनियां आंगीं पायीं ठेवा ॥ ४ ॥ माझ्या प्रिय पुत्रां वैराग्याची सवे । नाहीं तुझे पाय साक्ष यासी ॥ ५ ॥ परी तुझे नांव देयावे तयांसी । म्हणोनि कष्टासी सोशियलें ॥६॥ संवत्सर केला जिवापाड श्रम । परी तुझा प्रेम दिला कांहीं ॥७॥ सकळांसहित येईन अलकावती । पाहीन मी मूर्ति तुमची डोळां ॥८॥ देहाचे परमाणू काहूनि वेगळे । पूजीन सकळे शिलावृक्ष ॥९॥ प्रिय पुत्रांलागीं आणीन देउळीं । मी तों द्वारपाळी राहीन द्वारीं ॥१०॥ एवढीच आशा पूर्ण वा करावी । अन्य नच द्यावी सिद्धि मुक्ति ॥११॥ तुमचे प्रेमानें आठवितां पाय । जन्म

मृत्यु भय आहे कोणा ॥१२॥ मृगजळासाठी कोणें केल्या नावा । बंध्यासुत गांवा कोण्या गोला ॥१३॥ संध्याकाळ घोळोनि केली साखर । भरिलें विडार शशशृंगें ॥१४॥ इतुकाचि आम्हां भव सत्य वाटे । त्याच्यासाठी फाटे कोण मोडी ॥१५॥ तोडोनियां झाडें अंधारा वाहावी । तैसीच पदवी अपवर्गाची ॥१६॥ भक्ति सांडोनियां मुक्ति जे मागती । नको आम्हांप्रति तन्मुख दावूं ॥१७॥ सकळांसहित प्रभू लोटांगण । दमलों निर्वाण आरडोनि ॥१८॥ आतां करा क्षमा घ्यावे कडेवरी । सांभाळा कुसरी मज देवा ॥१९॥ आर्घो तारा जन मग मज न्यावे । उतावेळ नोहें कदाकाळीं ॥ २० ॥ ऐसेही असोनि कां मज सांडितां आणिकाची सत्ता नका करूं ॥२१॥ परीक्षा पाहतां नाहीं आम्हां बळ । किती वेळोवेळ बोंबलावें ॥२२॥ ज्ञानेश्वर प्रभु समाधि सांडोनि । उचला निर्वाणी मज आतां ॥२३॥

१४६१ ज्ञानेश्वरा मज तुम्ही दिली स्थिती । नाहीं कोणाप्रति ज्ञान तीचें ॥१॥ वरिलिया स्थिती करिती अनुमाना । जैसें येतें मना बकती तैसें ॥ २ ॥ पाण . बुड्याविण सागरींचा हिरा । न शके दुसरा कदा काढो ॥३॥ चांदण्या पाहोनि हंस ते उडती । तैसें जन जाती सिद्धिपुढें ॥४॥ म्हणोनियां ऐसें येताती संकष्ट । आतां तुम्ही कष्ट निवारा ते ॥५॥ म्हणा ज्ञानेश्वर म्हणा ज्ञानेश्वर । उचलितो कर बळें आपणा ॥६॥

यानंतर बरोबरच्या मंडळीसह महाराज सिरसगांवबंड येथें गेले. गुरु-शिष्य संवादपर व श्रीकृष्णलीलापर कांहीं स्फुट अभंग पदें वगैरे तेथें झालीं. नंतर यावलीचे गणपतराव अवचित व भाकाजांबापू देश-मुख यांच्या विनंतीवरून यावलीस जाऊन तेथें महाराज कांहीं दिवस राहिले.

इकडे नागपूर येथें रा० वासुदेवरावमुळें बरेंच दिवस महाराजांची भेट नसल्यामुळें भेटीसाठी आतुर झाले होते. त्यांस आणखी दोन पत्रें महाराजांनीं परमार्थ शिक्षणाविषयी पाठविली आहेत. (दि० यष्टि उत्तरार्ध पृ० २८ व ३० पहा.) त्यांतील पहिल्या पत्रांत, सत्संगातीवांचून नुसत्या साधनाचा निषेध, आत्मप्राप्तीला ब्रह्मज्ञान आणि साधन यांची समुच्चयपूर्वक

आवश्यकता, विद्वत्ता आणि ब्रह्मनिष्ठता या दाहोच्चें सारखें महत्त्व व दोन्ही पक्षांनै मंडळीला सारखें नेण्याची आपली खटपट, सद्गुरुमुखानें शास्त्रश्रवणाचें महत्त्व व श्रवणानंदानें समाधी, कोणत्याही भाषेंतून तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्याची आपली प्रवृत्ति व इंग्रजी भाषा मंत्ररहित असल्यामुळें तिच्यापासून तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध इ० विषय असून, दुसऱ्या पत्रांत, मनोनिग्रहाचा उपाय व स्वरूप दाखविण्याची प्रतिज्ञा, श्रीमद्भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला सांगितलेला वैराग्य, चित्तशुद्धि वगैरे साधनक्रम व स्वरूपदर्शनाला ही संपत्ति आर्धी आर्गी आणण्याची आवश्यकता व धैर्यपूर्वक प्रयत्न केल्यास एकाच जन्मांत इतकी तयारी होऊन श्रीकृष्णांप्रमाणें मी तुम्हांस विश्वरूप दाखवीन असें आश्वासन व शेवटीं विदुरव्याधप्रभृति ज्ञानसिद्धां सारखी आपलीही स्थिति व आचरण आहे याविषयी सप्रमाण निरूपण व महात्म्यज्ञान कथन इ० विषय महत्त्वाचे आहेत.

आतांपर्यंतच्या व या पुढील सर्व पत्रांत मंडळीला वैराग्य बोधक युक्ती शिकविण्याकडे महाराजांचें मुख्य धोरण आहे व हें धोरण सनातन कालापासून श्रुतिसंतांच्या शिकवणीत परंपरेनें आलेलें आहे. योगवासि-
ष्ठाच्या निर्वाण प्रकरणांत म्हटलें आहे:—

मनस्युपशमं याते त्यक्त भोगैषणे स्थिते ।

कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्यच ॥

यांति चेतसि विश्रान्तिं विमला देशिकोक्तयः ॥

अर्थ—मन शांत होऊन तें भोगेच्छारहित झालें असतां, चित्ताचे राग द्वेषादि दोष पक्क झाले असतां व सर्व इंद्रियसमूह विषयविमुख झाला असतां गुरुच्या शुद्ध उक्ती चित्तांत स्थिर होतात असा नियम आहे

निर्वाण प्र० पूर्वार्ध सर्ग १०१ श्लो १०

यावरून सत्संग व सच्छास्त्र हे पचविण्याला वैराग्याचें केवढें महत्त्व आहे तें स्पष्ट दिसून येते.

पुढें शाळेली मे माहिन्याची सुटी लागतांच वासुदेवरावमुळे उमरावतीस निघून आले व महाराजही यावर्लाहून परत आले.

वासुदेवराव मुळ्यांचे वडील बंधु वेद० बाळकृष्ण शास्त्रीमुळे हे हर्दा येथें रहात असतात. त्यांचा एक घाकटा मुलगा नुकताच संपला होता म्हणून त्यांच्या चित्तास विक्षेप वाटत होता. याकरितां त्यांसही महाराजांनीं उमरावतीस बोलाविल्यावरून तेही आले होते. तसेच वासुदेवरावांचे सहाध्यायी रा० रा० विठ्ठलराव केकरे हे मंडल्यास वकील आहेत, त्यांनीं महाराजांची कीर्तें श्रवण केली होती म्हणून तेही महाराजांच्या दर्शनार्थ यावेळीं उमरावतीस आले होते. महाराज आळंदीस लवकरच जाणार होते व ही मंडळीही त्यांच्या सहवासांत आळंदी यात्रेची अपूर्व संधी साधण्याकरितां उत्सुक होती. या मंडळीला मुळें मास्तरचे एक आत रा० रा० गणपतराव करोडे हेही येऊन मिळाले. तेथें अष्टौप्रहर चालत असलेली महाराजांची सच्छास्त्रचर्चा, गीता, ज्ञानेश्वरी भागवत, यांवरील निरूपणें, नवीन प्रकारची विषयप्रतिपादन शैली, प्रेमळ भगवद्गुणसंकीर्तन, महाराजांची प्रासादिक कविता, त्यांचें स्वभावसिद्ध निर्मळ आचरण, सौ० मायबाईचें सच्छील व शुद्ध प्रेमळ वर्तन इत्यादि गोष्टींचा या मंडळीच्या मनावर मोठा विलक्षण परिणाम झाला.

रा० रा० विठ्ठलराव केकरे यांच्या व महाराजांच्या भेटीचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें यावेळीं त्यांच्या मनावर जो कांहीं परिणाम झाला त्या आपल्या विशेष स्वानुभवाचें ते येणेंप्रमाणें वर्णन करितात:—

“ श्रीसद्गुरुमहाराजांचें दर्शन घेतल्यावर मला असें वाटलें कीं मी महाराजांना पूर्वी कधीतरी पाहिलें असावें व असें मला कां वाटतें ह्या विषयीं मी मनांत विचार करूं लागलों. अर्थात ह्या जन्मीं ह्यापूर्वी महाराजांना पाहिलेलें मला आठवत नव्हतें. पण असा भास कां व्हावा ? असेंच मला ह्याच्यापूर्वीही बापू गोखले जे आष्टीच्या लढाईत मारले गेले

त्यांच्या तसविराकडे पाहून वाटलें होतें. या संबंधीची सर्व हकीकत महाराजांना पुढें मां कळविली आहे. ह्या सर्व प्रकारचा पूर्व जन्मार्शीच संबंध आहे असें माझ्या मतानें निश्चित ठरलें, असो. श्रीनद्रुमहाराजांची कवित्व-

१ ही हकीकत पुढें इ० स० १९०८ च्या जून महिन्यांत उमरावतीसच विठ्ठलरावांनीं स्वतःच्या सहीनिशीं महाराजांच्या “ अदृश्यदीपिकेत ” लिहून दिली आहे ती अशी:—

मी लहान असतांना मला पंढरपूरच्या यात्रेला जाण्याचा प्रसंग आला. समागमें वडील व मातोश्री वगैरे घरचीं माणसें होती. बारशीहून परलीकडे पंढरपूरला जाण्याला तेव्हां रेलवे नव्हती. म्हणून बारशीहून बैलगाडीने आम्ही पंढरपूरला जाण्यास निघालों. वाटेत आष्टीला मुक्काम झाला. तेथे आम्ही दिवसा सुमारे बारा वाजतां पोहचलो. त्या ठिकाणीं पोहचल्यापासून माझ्या मनांत एक प्रकारचा भीतीचा विकार उत्पन्न होऊन तेथून केव्हां जाऊं असें झालें. तेथे असतांना माझ्या मनाची काय स्थिती होत होती हे सांगतां येत नाही. पण भीति मात्र होती. कांहीं वेळानें आम्ही ओढ्यावर गेलों. ओढा अगदीं मैदानांत असून जंगल वगैरे कांहींच नाही. ओढ्यांत पाणीही फार नाही. सारांश भीतीचा कांहींच संभव नसतांना तेथेही मला भीति वाटतच होती. आष्टीचा पूर्वइतिहास मला त्यावेळीं मुळींच माहीत नव्हता. नंतर सुमारे ११-१२ वाजतां रात्रीं आम्ही तेथून निघालों. तें स्थळ सोडल्याबरोबर माझ्या मनाला फार बरें वाटूं लागलें व छातीवरलें ओझे हलकें झाल्याप्रमाणें आनंद वाटला. पहाटे पहाटे चंद्रभागेच्या कांठीं पोहचलों. तेथून पंढरपूरचा देखावा दिसूं लागला. तो देखावा व चंद्रभागेतील नांवा वगैरे पाहून असा निश्चय झाला कीं हें स्थळ पूर्वीं आपण कधीतरी पाहिलें असलें पाहिजे. परंतु आईला विचारतां ती म्हणाली आम्हीच येथें कधीं पूर्वीं आलों नाहीं मग तूं कसा येशील ? परंतु माझ्या मनावर जे परिणाम झाले होते ते मात्र तसेच कायम राहिलें. ह्यानंतर चारपांच वर्षे झालीं असतील, मी जबलपूर कॉलेजांत शिकत असतांना कांहीं मंडळीबरोबर आमचे मित्र कृष्णराव पावणस्कर यांचे इथें गेलों. ह्यांच्या बैठ-

शक्ति पाहून आणि कवितेचा ओघ पाहून असे वाटले की कांहीं विचार न करितां सहजगत्या ह्या कविता एकाभागून एक अशा सपाट्यानें निघत आहेत, तेव्हां अर्थातच ही दैवीशक्ति आहे; मानुषीय नाही. तसेंच दोन्ही डोळ्यांनीं अंध असून वेदांतर्ली प्रमाणें ठीक पत्तेसूद देणें हें ह्या जन्माच्या अभ्यासानें संभवनाय नाही व ह्या गोष्टीचें निराकरण तेव्हां महाराजां-

कीत पुष्कळसे फोटो लागले होते. त्यांतला एक फोटो पाहून माझे मन तिकडे वेधल्यामुळे तो काढून मी हातांत घेतला व त्याच्याकडेसच पुष्कळ वेळ पहात बसलों. इकडे मंडळीच्या गप्पांच चालल्या होत्या. पण मी मात्र एकसारखा त्या फोटोकडे पहात होतो. त्या फोटोतील गृहस्थ माझ्या फार परिचयाचा व अत्यंत प्रेमाचा आहे असें मला वाढून त्याला सोडावेसे वाटेना. शेवटीं मंडळी घरोघर जाऊं लागली असतां ते मला म्हणूं लागले कीं तेव्हांपासून तुम्ही फोटोच पहात आहांत तर त्यांत असें काय विलक्षण आहे ? मी म्हणालों हा गृहस्थ माझ्या परिचयाचा दिसतो, पण ह्यांना मी कुठें व केव्हां पाहिला तें मुर्चीच आठवत नाही. त्यावर कृष्णराव हंसून म्हणाले यांनां तुम्ही पाहिलें असेल हें मुर्चीच संभवत नाही.

मी विचारलें हे कोण आहेत ? कृष्णराव म्हणाले हे बापुगोखले आहेत. व ते आष्टीच्या लढाईत मारले गेले. लढाईत जाण्याच्या पूर्वीं ते पंढरपूरला विठोबाच्या दर्शनास गेले होते व तेथून पैदल परत येत असतांना त्यावेळीं घेतलेला हा त्यांचा फोटो आहे. हें ऐकतांच आष्टीला मुक्कामाला उतरलों असतां जी माझ्या मनाची स्थिति झाली होती त्याची मला एकदम आठवण झाली व मी त्यांना विचारलें बाशांहून पंढरपूरला जातांना जी रस्त्यांत आष्टी लागते तेथील ही गोष्ट आहे काय ? ते होय म्हणाले. ह्या एकंदर गोष्टीवरून काय निष्कर्ष निघत असेल तें मला सांगतां येत नाही. वरील कृष्णराव पावणस्कर हे हल्लीं राजपुतान्यांत किशनगड स्टेटमध्ये दिवाण आहेत.

ता० १४१६।१९०८ उमरावती.

}

सही

V B. Kekre

व्याच तोंडून झालें. एका गृहस्थानें शंका केली कीं “ शूद्रानें वेदाचा उच्चार करूं नये असें म्हणतात ” त्यावर श्रीसद्गुरुमहाराज म्हणाले “ ठीक आहे, आणि शूद्रानें वेदाचा उच्चार केल्यास त्याची जिब्या छेदन करावी असा दंड शास्त्रांत सांगितला आहे; पण हा प्रत्यवाय सिद्धांना किंवा ज्यांना पूर्वजन्माच्या अभ्यासानें वेद येतात त्यांना नाही. ” असें म्हणून महाराजांनीं ग्रंथांतलें प्रमाण सांगून मंडळीकडून वाचून दाखविलें. पुढें

१ हें प्रमाण शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीयपाद सूत्र ३८ हें होय. ह्या संबन्धानें महाराजांनीं वासुदेवरावमुळें यांना पाठविलेल्या पत्रांत उल्लेख केलेला आहे तो असा:—

“ आणि शूद्र मी पठण करी श्रुती । हा आक्षेप न घ्यावा चित्तीं । शांकर-भाष्यामाजीं निश्चिती । प्रथमाध्यायीं कथियलें ॥ गद्य:—शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीयपाद यांत शूद्राला वेदाचा अनधिकार सांगून पुढें ३८ व्या सूत्राच्या टीकेंत आचार्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, विदुरव्याधप्रभृतींना जें वेदज्ञान दृष्टीस पडलें, तें त्यांना अध्ययन न करतां आघोआप आलें होते, आणि ज्ञानाचें फळ जी भगवत्सिद्धि तीही त्यांना झाली होती. म्हणून त्यांना कोणी दोष देऊं शकत नाहींत, आणि वेदही दोष देण्याला समर्थ नाहींत. याच भाष्याच्या टीकेंत आनंदगिरी असें म्हणतात कीं, वैदिक धर्मातील चार वर्णांपैकी सिद्ध पुरुष कोणीही असो, त्याबद्दल विचार नाही. साधक शूद्रानें मात्र वेदाध्ययन न करितां पुराणांतून ज्ञान संपादन करावें. यावरून मी सिद्ध आहे, असें मात्र म्हणत नाहीं, पण ज्ञानेश्वरकृपेनें तसें झालें यांत काय नवल आहे ? आतां तें भाष्य आणि टीकारूप वाक्यें खालीं लिहितों:—

शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीय पाद ३८ सूत्र:—“ येषां पुनः पूर्ववृत्त संस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धं ज्ञानस्यैकांतिकफलत्वात्. ” यावर आनंदगिरीकृत टीका:— साधकस्याधिकारचिंता न सिद्धस्येत्याह. (आनंदाश्रमांत छापलेल्या पहिल्या भागाचें पृष्ठ ३१३) या वाक्याचा वर लिहिलेला अर्थ आम्ही भामती टीकेच्या अनुसार

महाराज म्हणाले की मी पुष्कळ विसरण्याचा प्रयत्न करतो पण विसरत नाहीं याला मी काय करूं ? हा सर्व प्रकार पाहून ही दैवीविभूती आहे असे वाटणे साहाजिकच आहे. श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या दर्शनाने मनावर जो कांही परिणाम झाला तो लिहितांना सौ० मनकरणिका आईचे संबंधांनी जे वाटले तेही लिहिल्यावांचून राहवत नाहीं. त्यांची श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या सेवेत अतिर्लिन व तत्परवृत्ति आणि सर्व मंडळांवर अतिशुद्ध प्रेमळवृत्ति पाहून त्यांचे ठिकाणी सहजच मातृभावना उत्पन्न होई. त्यांची अजूनही आठवण झाली म्हणजे त्यांच्या चरणावर गडबडा लोळावे असे प्रेम उत्पन्न होते. तसेच ती० सौ० मनकरणिका आईबरोबर महाराजांची जेवायच्या वेळचीं गाणी ऐकून मनांत जो कांही आनंद होई त्याचे वर्णन करता येत नाहीं. श्रीसद्गुरुमहाराजांची जेवायच्या वेळची ज्ञानेश्वरी देखील (ज्ञानेश्वरीचे निरूपण) प्रतिज्ञानेश्वरीच वाटे. ”

वासुदेवराव मुळे याचे बंधू वेद० बाळकृष्णशास्त्री मुळे यांचीही महाराजांशी ही पहिलीच भेट होती. बाळकृष्णशास्त्री हरयाहून येऊन एकदोन दिवस झाले होते. एकेदिवशी महाराज बंगळीवर बसले होते व दादा (बाळकृष्णशास्त्री) जवळच बसले होते. ते वेळी महाराजांनी श्रीनिवासशास्त्रीला दादासंबंधी सगळी हकीकत व विशेषतः दादालाच माहित असलेल्या कांही गोष्टी सांगितल्या. ते पाहून दादाला मोठा विस्मय वाटला.

यावेळी ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायाच्या आरंभीच्या कांही ओव्यांवर महाराजांची महत्वाची व नवीन निरूपणे झाली. ती खिस्तारभयास्तव येथे देतां येत नाहीत.

केला आहे. तेथे त्यांनीं विदुरादिकांना ऐकांतिक वाक्यावरून वेदज्ञानच घेतले आहे; तथापि विदुरादिकांनीं ब्राह्मणकर्म मात्र केले नाहीं. त्याप्रमाणे माझीही वागणूक आहे. धर्मव्याधानी आपल्या गीतेंत श्रुती सांगितल्या आहेत. यापेक्षा

नंतर आळंदीच्या यात्रेस सर्व मंडळींसह महाराज निघाले. वैशाख वद्य १० ता० २८।५।१९०५ रोजी नाशिकला जाऊन जेष्ठ शुद्ध २ सोमवारी ते त्र्यंबकेश्वरी गेले. तेथे हरिहर ऐक्यपर नवीन पदे वगैरे करून नंतर आळंदीस गेले. परत येते वेळी पुणे येथे रा० रा० केशव रघुनाथ देशमुख व विष्णु भालचंद्र पानवळकर यांची महाराजांविषयी विशेष आदर बुद्धि झाली व पानवळकरांनी महाराजांस चांदीच्या पादुकांचे दोन जोड आळंदीस नेण्याकरितां तयार करवून देण्याचे कबूल केलें.

उमरावतीस परत आल्यानंतर भजनादि पूर्वक्रम पुन्हां चालू झाला. वेदाहून संतांचें महत्व, वैराग्यरहित साधनांची निंदा, ईशावास्यश्रुतीचा गुह्यार्थ, श्रीकृष्णशंकरभेट, मधुरभावाचे अभंग, देवगुरूंचें ऐक्य, गुरूंचें देवाहून श्रेष्ठत्व, गोपीस्तुति, नाममहिमा इ० पद्यात्मक विषय नवीन झाले. गार्गी, ज्ञानेश्वरीनिरूपण वगैरे नेहमींचा नित्यक्रम होताच. मंडळीला वेदांत विचाराची संवय लावण्याकरितां प्रत्येकाच्या बुद्धिप्रमाणें महाराजांनीं तात्पर्यकार, भाषांतरकार, वाचकवर्ग वगैरे विभाग करून त्यांना थोडथोडा अध्ययनक्रम लाऊन दिला व स्वतःच्या पुस्तकालयाची एकंदर व्यवस्था व्यंकटरावाकडे दिली. जेष्ठ शुक्लपक्षांत महाराजांनीं आपला श्रीकृष्णाबरोबर विवाह प्रसंग केला. लग्नप्रसंगी नांव घेण्याविषयी मंडळीचा आग्रह पडल्यावरून खालील उखाणा घालून महाराजांनीं नांव घेतलें:—

अन्य कांहीं मजकडून प्रमाद घडत असेल, तर तो मला परतून शिक्षित सांगावा. पण इतक्यावरून म्लेच्छांना मात्र वेद म्हणण्याचा अधिकार येत नाही, कारण पंचमवेद जो पुराण तो ऐकण्याचा सर्व शूद्रांना अधिकार आहे; आणि म्लेच्छांना तर पुराणही ऐकण्याचा अधिकार नाही, असें भागवत माहात्म्यांत स्पष्ट सांगितले आहे. म्हणून थिऑसफी करतें तें मात्र उत्तम नाही ॥ अलम् ॥ ”— द्वि० यष्टि. उत्तरार्ध. पृ० ३२-३३—ह्याच पत्रांत महाराजांनीं गीतेच्या अनुरोधानें वैराग्यादिकांची अभ्यासाला पूर्व तयारी सांगितली आहे.

उखाणा—नांव घ्या म्हणवयासाठी निगम झाले भाट । पंचलति-
केच्या मंदिरा वासुदेवाचा थाट ॥

गाणें—सुदीन सुदीन उगवला । गगनीं नित्य दिवो ग सखुगडणी ॥
नांव ठेविलें नांव ठेविलें वासुदेव ॥ नांव ठेविलें वासुदेव ॥ १ ॥

वेद० बालकृष्णशास्त्री मुळे यांचा थोरला मुलगा गंगाधर हा तेवेळीं
उमरावतीस शिकत होता. महाराजांचें रहाणें यांच्या घरीच असल्यामुळें
अनायासें याला महाराजांच्या सेवेचा व सहवासाचा लाभ मिळत होता.
गोविंद रामचंद्र भक्त म्हणून याचा एक सहाय्यायी तेली आहे तोही
महाराजांकडे येऊं लागला होता. या दोघांनींही अर्थातच “महाराजांच्या
निरूपणामुळें आपल्या शाळेंत जाण्याकडे दुर्लक्ष केलें होतें. त्यामुळें
जीजीबाईंच्या (वासुदेवराव मुळ्यांची बहीण) मनावर गंगाधर महारा-
जांच्यामुळें आमचें ऐकत नाही, अशा वृत्ती येऊं लागल्या. परंतु महाराजांचें
ज्ञान आपल्यास पाहिजे, या करितां मुळ्यांकडून किंवा कोणाकडून त्यांस
स्पष्ट तसें म्हणविलें नाही. पुढें महाराज यावलांकडे गेले तेव्हां जीजीबाईंनं
गंगाधरला त्यांच्या मागेच हर्द्याला पाठविलें. पुढें गंगाधरला बरें न वाटून
त्यानें कोठें नोकरी धरली.” परंतु ही स्थिति त्याला बरी वाटत नव्हती.
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळून संसाराच्या किटकिटीत व उदरभरणाच्या विवंच-
नेंत न पडतां सगळें आयुष्य महाराजांच्या सेवेत घालवावें असें याला
वाटूं लागलें होतें व मनांत घोळत असलेले हे विचार तो महाराजांस
पत्रद्वारे कळवीत असे. एका पत्रांत तो म्हणतो:—

“दुसऱ्याचे लग्नविवाहादि मंगलकार्य पाहून माझे मन आतांपासून
थरथर कांपतें व वाटतें कीं माझ्यावरसुद्धां एखादे दिवशीं असा घोर
प्रसंग (?) येणार व नौकरीच्या पाठीं देशोधडीला कोठेंतरी भटक्यावे
लागणार. मग कोठें माझी सहुरुमाउली व कोठें मी ! × × कसेंही

१ हें महाराजांनीं स्वतःला घेतलेलें श्रीकृष्णपत्निवाचक नांव आहे.

२ हे उद्गार महाराजांनीं एके ठिकाणीं लिहून ठेविले आहेत.

करून माझ्या शरीराला तुखांत व बंधनाच्या संसारांत मात्र घालू नको. ×× तुझी संगती नसतांना मला लग्न करून पोटासाठी नौकरीत भटकणें मात्र कधीही होणार नाहीं. ”

पुढें सुमारे एक वर्षांच्या आंतच गंगाधर आपली ललितपूर येथील नौकरी सोडून महाराजांच्या सहवासाला येऊन राहिला व सुमारे अर्धा तप त्यानें महाराजांची उत्तम प्रकारें सेवा केली. नौकरी व लग्न वगैरे न करण्याचा त्याच्या मनांतील आग्रह महाराजांनीं हरप्रयत्नांनं हळुहळु काढून टाकून पुढें त्याला आपल्या आशेप्रमाणें लग्न करावयास लाविलें.

काशीराव बापूजी देशमुख हे यावेळीं पंढरपूरच्या यात्रेस जाण्याकरितां सिरसगांवाहून उमरावतीस आले होते. महाराजांचे दर्शनास ते गेले असतां आपला स्वानुभव ते येणेप्रमाणें कळवितात:—

“ इ० स० १९०५ सालांत आषाढमासी पंढरीचे यात्रेस जाण्याचीं मी तयारी केली व माझे वडील मुलासुद्धां उमरावतीस आलों. महाराजांचें दर्शन घेऊन नंतर रेलवे मार्गानें त्याच दिवशीं पंढरीस जावें या हेतूनें महाराजांचे दर्शनास गेलों, आणि महाराजांस आपला हेतू कळविला. महाराज म्हणाले आज जाऊं नका. उद्यांचे गाडीनें जा. आषाढी एकादशी अगदीं जवळ आली होती. सबब त्याच दिवशींचे गाडीनें जाण्याविषयीं मी आपली आग्रहाची इच्छा दर्शविली, पण मी दुसरे दिवशीं जावें असाच त्यांचा आग्रह पडला. सबब त्या दिवशीं मुकाम करून दुसरे दिवसाचे गाडीनें मी गेलों. पुढें गेल्यावर पहातो तों मूर्त-जापूर स्टेशनाचे अलीकडील पूल पुरानें खचला होता, त्यामुळें आघले दिवसापासून रेलवे बंद होती. मी ज्या गाडीनें गेलों त्या गाडीचे थोडा वेळ अगोदर पूल दुरुस्त होऊन नुकतीच रेलवे सुरू झाली होती. ”

बापूगडी हल्लीं पाटणा (बांकीपूर) येथें टेंपल मेडिकल स्कूलांत अभ्यास करीत होता. तेथून महाराजांस तो पत्रें पाठवीत असे व

महाराजही त्याला उत्तरे पाठवीत असत. मेडिकल कालेजांत न जाण्याचा जो त्याला महाराजांनी निषेध केला होता, तो न मानून आपण येथे आलों याचें त्याला वाईट वाटत होतें असें दिसतें. कारण आपाढ वद्य १० ता० २७।७।१९०५ रोजीं जें त्याचें पत्र आलें त्यांत पुढील मजकूर आहे:—“ आपणही इथें येण्यावद्दल मला पुष्कळसे आढे वेढे घेतले परंतु पलीकडे मीही कांहीं करीन, तूं मृत्युंजयाचा जप कर म्हणजे झालें, म्हणून सांगितलें. एतावता माझ्या चुकीमुळें म्हणा अगर गैरसमजुतांनै ह्मणा इथें तर येऊन पडलों. आतां पलीकडे तरी आपण मार्ग दर्शविल्याप्रमाणें वर्तन करावें अशी इच्छा आहे. × × विचारा अंती मला असें कळून आलें कीं ऐहिक क्षणिक सुखोपभोगाचें विषय जसजसे जवळ येतातां तसतसें परमार्थिक सुख दूर जात असतें. परंतु हीच गोष्ट कांहीं दिवस अगोदर कळण्यास पाहिजे होती. असो. झालें तें झालें. × × महाराज मी अनन्यगतिक आपल्यास शरण आहे. आपण आपल्या चरणापाशीं या दीन बालकास आश्रय द्यावा अशीं सविनय विज्ञप्ति आहे. इत्यादि. ”

श्रावणमास लागतांच महाराज सर्व मंडळींसह यावलीस गेले व श्रीकृष्ण जन्माष्टमीकीरितां तेथून कुन्हा येथें गेले. कुन्हा येथील रा०रा० तुकाराम बापू देशमुख यांच्या येथें श्रीकृष्ण जन्माष्टमीचा उत्सव झाला. उत्सवाची व्यवस्था देशमुखांनीं उत्कृष्ट ठेविली होती. उत्सव समयांचें जातक वर्णन व काल्याचे अभंग वगैरे फारच मनोवेषक झाले. एकंदरीत श्रावण महिना, यावली येथें व कुन्हा येथें मंडळीला महाराजांच्या सहवासांत अधिक आनंदाचा गेला. यावेळची यावलीची व कुन्हा येथें झालेली महाराजांची कविता त्यांच्या गाथ्यांत छापली आहे.

मार्गे विष्णुपंत पानवळकरांनीं कबूल केल्याप्रमाणें चांदीच्या पादुकांचे दोन जोड तयार करवून ते कुन्हा येथें आणले. पितृपक्ष लागण्याचे पूर्वी हे जोड आळंदीस न्यावयाचे होते. म्हणून कांहीं मंडळींसह

महाराज तावडतोव आळंदीस निघून गेळे. पानवळकर बरोबर होतेच. गुरुवारी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुकांबरोबर महाराजांनी आणलेल्या पादुकांस अभिषेक होऊन पूजाअर्चा झाल्यावर व रात्रौ पालखीत मिरविल्यावर त्यांतला एक जोड प्रसाद म्हणून महाराजांनी नित्य पूजेकरितां ग्रहण केला व दुसरा तेथें अर्पण केला. तेव्हां-पासून दर गुरुवारी पालखी काढण्याचा नियम महाराजांनी सुरू केला.

पुढें थोड्या दिवसांनी पानवळकरांनी काशीहून महाराजांकरितां श्रीकृष्णाची मूर्ति आणली. त्या मूर्तीची व पादुकांची नित्य पूजाअर्चा होऊं लागली व पूजेचे वेळीं महाराजांचें उच्च स्वरांत अपराधश्मपान स्तोत्रांचें पठन, ज्ञानेश्वरीचें निरूपण, गुरुवारी पालखीची मिरवणूक व त्यावेळीं महाराजांचे नवीन अभंग पदं वगैरे होऊं लागलीं.

आळंदीहून पुण्यास परत येतेवेळीं रस्त्यानें “ आई मज नको साडी चोळी । ” इत्यादि करुणावाणीनें आपल्या श्रीज्ञानेश्वर तातांस महाराजांनी आळवून दरवर्षीं आपणास दर्शनास आणण्याविषयीं विनंती केली व त्यांच्याच गाडींत पानवळकर होते त्यांना कांहीं वेदान्तविषय वगैरे अभंग रूपानें सांगितला.

पुणें येथें महाराज रा० रा० केशवराव देशमुख यांजकडे उतरले. पानवळकर बरोबर होतेच. महाराज कोठेंही असोत, अहोरात्र गद्यपद्यमय सच्छास्त्रचर्चा व भगवद्गुणानुवाद त्यांच्या वाणीतून निघत असावयाचे व बहुतेक प्रसंगीं मंडळीचा घोळका त्यांच्या सभोवती जमून शंकासमाधानपूर्वक निरूपणें चालावयाची असा नेहमींचा परि-पाठ होता. आसुतेरामृतेकालं नयेद्वेदांतचितया । दद्यान्नावसरः किंचित् कामार्दानां मनागपि । ही सर्वाति त्यांच्याठिकाणीं उपजतच दिसून येत होती, व लोकांनाही ते हाच उपदेश करीत.

केशवरावचे चुलते मुंबई येथील प्रसिद्ध डा० नानासाहेब देशमुख हे त्यावेळीं कांहीं कामानिमित्त पुण्यास आले होते. ते ही महाराजांची असामान्य बुद्धिमत्ता पाहून चकित झाले व निरनिराळ्या शास्त्रांत यांच्या बुद्धीची अप्रतिहत शक्ति कोठपर्यंत चालते हें विशेष रीतीनें परीक्षून पाहण्याचें ठरवून सर्व बरोबरच्या मंडळीसह त्यांना मुंबईस घेऊन गेले. तेथें सुमारे सात दिवसपर्यंत अहोरात्र महाराजांची निरनिराळ्या शास्त्रांवर चर्चा होत असे. वेदांत, व्याकरण, न्याय, गायन, प्रचलित कायदे, आर्य व आंग्ल वैद्यक शास्त्र, सर्जरी, इत्यादि विषयांत आजन्म खपून प्राविण्य मिळविलेल्या माणसांबरोबर महाराज बोलूं लागले म्हणजे, आपल्या नेहमींच्या अस्खलित, निश्चयी व प्रमाणसूद भाषासरणीनें थोड्याच वेळांत त्यांना कुठित करून भडकमकर प्रभृति निर्णायक शास्त्री मंडळास चकित करित. याप्रमाणें व्यंकटाचल शास्त्री, मनोहर गवई, व्यारिस्टर सेटलवाड, डाक्टर भाजेकर वगैरे गृहस्थांबरोबर महाराजांचीं भाषणें होऊन त्यांच्या विद्येचा सत्कीर्तिपरिमळ आधिकाधिक पसरूं लागला, व “दोनतीन दिवसांत चार हजारांचा लोकसमुदाय दर्शनार्थ लोटला.” नानासाहेब वगैरे मंडळीस तर महाराजांच्या विद्येचा हा एक अलौकिक चमत्कार वाटला. मुंबईच्या या सात दिवसांत अहोरात्र महाराजांजवळ गर्दी सारखी रहात असे. झोंप देखील या सात दिवसांत महाराजांनीं मुळींच घेतली नाहीं. फक्त सायंकाळचे ५ वाजल्यापासून रात्रीचे ८ वाजेपर्यंत शौच, स्नान, पूजा भोजनादि अत्यंत आवश्यक गोष्टींत जेवढा काल गेला असेल तोच ! बाकीचा सारा वेळ महाराज सारखे शास्त्रचर्चेत निमग्न असत. पुढें बऱ्याच लोकांकडून महाराजांस आदरपूर्वक बोलावणी होऊं लागली. परंतु उपाधी वाढूं नये म्हणून एकाएकी महाराज तेथून निघून आले.

परत येतांना भाद्रपद शुद्ध १०, ११ दशीस नाशिकचे स्टेशनावर महाराजांचा मुक्काम होता. तेथें पंढरीवर्णन वगैरे संबधानें महाराजांचीं कांहीं स्फुट पदें झालीं. त्यांत भावी देशस्थितीचें सूचक एक पद होतें.

द्वादशीस महाराज उमरावतीस येऊन पोहचले व पांच चार दिवस तेथें राहिलें.

या वेळांत वेद० गोविंदशास्त्री पंचभाई हे कांहीं कारणामुळें आपले-कडे येऊं शकत नाहींत असें महाराजांस कळल्यामुळें त्यांनीं त्यांस एक पत्र पाठविलें. त्यांत महात्म्यांच्या वागणुकीचें सुंदर सोपपत्तिक प्रतिपादन असल्यामुळें तें जसेंच तसेंच येथें घेतों:—

श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्रयशस्वी ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

श्रीगुरु आचार्य वेदमूर्ति गोविंदशास्त्री पंचभाई महाराज यांचे चरणीं चिचरजावी पंचलतिका इचा शिरसाष्टांग प्रणिपात विनंति विशेष. आपल्या एक एक उपकाराचें स्मरण केलें म्हणजे हृदयावच्छेद होऊं पाहतो पण आम्ही मात्र दुर्दैवी असल्यामुळें आमच्या हातून कांहींच सेवा होऊं शकत नाहीं. त्याविषयीं वाईट न वाटतां उलटें आपण येथें कां येत नाहीं असे पुष्कळ वेळ उद्गार काढले, पण आपण कांहींच उत्तर न देतां उलट भयच मात्र धारण केलें. एवढा आपला माझे ठिकाणीं विश्वास बसण्यापुरती माझी योग्यता नाहीं. माझ्या आंगीं एवढा क्रोधाचा मोठा चमत्कार नाहीं कीं मी बोलेन तसें होऊं शकेल व पुढेंही तो चमत्कार यावयाचा नाहीं. त्यामुळेंच माझी निंदा लोकांनीं मागे वेली, आतां करतात, व पुढेंही करतात. आणि माझे वर्तनही सहजच असें असतें कीं ज्याच्या योगानें लोकांनीं माझी निंदाचें करावी. ही गोष्ट

१ गोविंदशास्त्री हे व्रतें, उत्सवादि समयीं पूजापाठादि संकल्प सांगणारे महाराजांचे आचार्य असून “ श्रीकृष्णपत्नि यजमानाऽहं ” असा महाराज संकल्प सोडीत असत, म्हणून “ पंचलतिका ” हें श्रीकृष्णपत्निवाचक नांव महाराजांनीं येथें घातलें आहे.

२ याचें विशेष स्पष्टीकरण महाराजांनीं सूक्तिरत्नावलि सप्तम यष्टि पृ० ११३ यांत केलें आहे तें असें:—“यद्यपि साधु आपला अपमान जरूर करून घेण्याचा

सांगण्यासारखी नव्हे, पण तुम्हांला मात्र कांहीं कारणामुळे सांगणें भाग पडलें. म्हणून आपल्या समक्ष माझी निंदा कोणी केली असतांना आपणास वाईट वाटणें साहजिक आहे. कारण पुत्राची निंदा पिता सहन करीत नाही. परंतु तसें आपण वाटूं देऊं नये. कारण श्रीकृष्णास जर मी भक्ति मानीत आहे तर त्यांच्या आशेप्रमाणें वागणें हें आमचें सर्वस्वी कर्तव्य आहे. म्हणूनच “अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम्” या गीतेंतील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अपमान करून घेण्याकडेच माझे फार लक्ष्य असतें. शिवाय “तुल्यनिंदास्तुतिमौनी संतुष्टो येनकेनचित् । अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियोनरः ॥” हें भगवद्वाक्य सोन्याच्या अक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखें आहे; आणि चमत्कार वगैरे जे कांहीं होतात ते व्यावहारिक लोकांना खुष ठेवण्याकरितां असतात. परमार्थात

यत्न करीत असतात, असें तातांनीं ज्ञानेश्वरीत “वाचस्पतीचेति पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे । परी वेडिवे माजीं दडे । महिमे भेणें” या ओवीत म्हटलें आहे; तरी त्याचा अर्थ असा आहे कीं, वेदांनीं सांगितलेले धर्म दूषित न करितां लोकांनीं आपल्यावर आळ आणावी असें वर्तन करावें, तरच त्याचा योग सिद्ध होतो; नाहीतर होत नाही. हेंच विष्णुपुराणांत सांगितलें आहे. “सम्मानना परां हानिं योगर्द्धैः कुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विंदति ॥ तस्माच्चरेत्तु वैयोगी सतां धर्ममदूषयन् । जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतिम् ॥” विष्णुपुराण. अंश २ अध्याय १३ श्लोक ४२-४३. भावार्थः—चांगला मान मिळणें यांत योगवृद्धीची मोठी हानी होत असल्यामुळे, लोकांनीं केलेल्या अपमानामुळेच, योगी पूर्णत्वाला पोचतो. म्हणून लोकांकडून अपमान होईल असें आचरण महात्म्यांनीं करावें. परंतु महात्म्यांनीं, सांगितलेले धर्म बुडवून मात्र लोकांकडून छी थू करवून घेऊं नये. म्हणूनच “सतां धर्ममदूषयन्” असें श्लोकांत म्हटलें आहे. तर धर्म न बिघडवितां लोक अपमान करतील असें करावें. x x आपण निष्पाप असून आपला अपमान होतांना, शास्त्रकार त्याला अमृत पिणं म्हणतात.”

त्याचा लेशही उपयोग पडत नाही. म्हणूनच श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात:—

सोन्याचे पर्वत करवती पाषाण । अवघे रानोरान कल्पतरू ॥ १ ॥
 करवेल मंत्रयंत्रअनुष्ठान । नेववेल प्राण ब्रह्मांडासी ॥ २ ॥
 ब्रह्माविष्णुशिव होतील चाकर । नित्यची किंकर इंद्रचंद्र ॥ ३ ॥
 परी ते दुर्लभ श्रीकृष्णाचे पाय । तेथे हे उपाय न चलती ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे माझा ऐसाची निश्चय । आठवीन पाय तुझे देवा ॥ ५ ॥
 या अभंगांत प्रत्यक्षच चमत्काराचा निषेध केला आहे. आतां निदे-

विषयीही तुकाराममहाराज असेच म्हणतात:—

निंदकाचें घर असावें शेजारी । येताती बाहेरी गुणदोष ॥

निंदक हा माझा कंठीचा ताईत । त्यानें सर्व हीत केलें माझे ॥

याचप्रमाणें कौषीतक्युपनिषदांत एक श्रुति आहे:—

श्रुति:—“ तस्य ते गृह्णन्ति सुहृदः साधुकृत्यान् द्विषतः पापकृत्यान् पुत्रादयो धनान् । सर्वै पापपुण्यं विधूय निरंजनः शाश्वतमुपैति दिव्यम् ॥ ”

श्रुत्यर्थः—जो ब्रह्मनिष्ठ असतो त्याची स्तुति करणारे जन त्याचें पुण्य घेतात, द्वेष करणारे जन पाप घेतात, आणि त्याचे पुत्रनात्वादिक त्याचें धन घेतात. तो स्वतः तर पापपुण्य या दोहोंचाही नाश करून शाश्वत जें निरंजनपद त्याचे ठिकाणी प्राप्त होत असतो. या श्रुतीत ब्रह्मनिष्ठांना पुत्र असावेत असें सांगितलें; म्हणूनच श्रीगुरुभाशेवरून मनकराणिकाचे ठिकाणी मी गर्भस्थापन केला आहे. त्याहीबद्दल पुष्कळ पुरुष विशेषें करून निंदा करतात. पण त्याबद्दल मला कांहींच वाटत नाही. आतां आपणच सांगावें महाराज, कीं मी श्रुतिस्मृति आणि संतांच्या आचरणाप्रमाणें चालवें किंवा लोकांना खुष ठेवण्याकरितां व्यावहारिक चमत्कार दाखवून त्याप्रमाणें चालवें ? कबीरमहाराज म्हणतात:—निंदक हमारे इष्ट है ओ माबापसे पैलपार । आप डुबे मंझारमें हमें उतारत पार ॥ १ ॥

या सर्व वचनांवरून माझा पक्का निश्चय झाला आहे की मला चमत्काराची अगर कोणी साधु म्हटले पाहिजे याची विलकूल आवश्यकता नाही. आणि म्हणूनच कोणी मजविषयी कांहींही उद्गार काढले तरी आपण वाईट वाटू देऊं नका. ऋषिपत्न्यांनी श्रीकृष्णाला अन्न नेऊन देतांना आणि गोपीनींही श्रीकृष्णाबरोबर रासक्रीडा करतांना त्यांचीही निंदा अतिशयच झाली. तितकी तर माझी अजून झालीही नाही. तितकी व्हावी अशी माझी फार इच्छा आहे. परंतु आपल्या कृपेने प्रभु तसें केव्हां घडवून आणील कोण जाणे ? शिवाय तुकारामबोवानें एका बाईचें पोट आलें असतांना आपलें नांव सांगून लोकांकडून आपणास गध्यावर बसवून घेतलींहाही उदाहरणें दिसतात. आपणास ठाऊकच आहे की कुंभारे-बुवानेंमला “ ज्ञानेश्वर सोडा ” असें म्हटलें होतें, त्यावरून त्यांच्याशीं मी भाषण वर्ज्य केलें. असो. आपणाला मात्र माझ्यासुळें फार त्रास होत आहे. पण ही गोष्ट नेमानें व्हावयाचीच. त्याबद्दल खेद करून उपयोग नाही. कारण “ त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽतरायाः ” या भागवतांतील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें भगवद्भक्ति पूर्ण बाणेपर्यंत देवता विघ्न करीत असतात. म्हणून जे कोणी आपणास त्रास देतात त्यांच्या मनामध्ये देवताच स्वतः प्रेरणा करीत असतात. त्या विचारांच्याचा कांहींच अपराध नसतो. शिवाय “ सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता । परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥ ” इत्यादि श्लोकांत नेहमीं समाधान वृत्तीच ठेवण्यास सांगितलें आहे. महाराज आपलें संचित तर दग्ध होत चाललें आहे. क्रियमाणही हळुहळु अभ्यासानें क्षीण होईल. पण प्रारब्ध जें कर्म तें मात्र भोगलेच पाहिजे. “ प्रारब्धकर्मणां भोगादेवक्षयः ” अशी श्रुति आहे. यद्यपि योगशास्त्रानें प्रारब्धाला जिंकून टाकतो असें सांगितलें आहे तथापि प्रारब्धकर्मांचें दुःख जोपर्यंत येऊन पडलें नाही तोंपर्यंतच त्याचा उपाय करावा असें सांगितलें आहे. “ हेयं दुःखमनागतम् ” इत्यादि सूत्र त्या विषयी प्रमाण आहे. पण आपणाला रोग होण्यापूर्वीं जर ह्या कन्येची भेट झाली

१ गोविंदाश्रमी यांस रक्तपिती झालेली आहे. हें मागें सुचविलेंच आहे.

असती तर बरें झालें असतें. पण आतांही आपली जी आज्ञा असेल ती मजकडून होईल तितकी साह्यता करून पाळण्यास मी तयार आहे. पण दुसऱ्याचें मात्र मी ऐकणार नाहीं. आपण स्वतःच सांगितलें पाहिजे. पुण्यास तर माझा एका रांडेच्या हातून जोडे खाण्याचा विचार होता, पण मंडळींनी ती गोष्ट घडूं दिली नाही. हे महाराज, येथवर मी आपलें रडत गाणें मला वाटलें तितलें गाइलें. आतां मुख्य गोष्ट ही की जेवढें कांहीं विश्वांत आपणास चांगलें आणि वाईट भासतें तेवढें आपल्या अज्ञानामुळे भासत असतें. आत्मा आणि परमात्मा कांहीं निराळा नाही. पण आपल्या डोळ्यांवर अज्ञानाचा पडदा असल्यामुळे तो आपल्या हृदयांत असूनच कोट्यावधि योजनें दूर भासतो. पण खरोखर तो प्रभु आपल्या पुढें उभाच आहे. आपणच मात्र त्याच्याकडे पहात नाही. त्याला त्यानें काय करावें ? आपणच आपणास विसरलों तें न जाणून देवावर दोष देत असतो. पण त्यानें तरी आपणास विकत पिसें लावून घेऊन तुम्हाला मिथ्या साह्य देण्याइतकें पुण्य कोटून आणावें ? आपणास जो भुलला आहे त्याला श्रुति स्पष्ट चोर म्हणते. श्रुतिः—योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किंतेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ॥ तसेंच श्रीमत्सद्गुरु तात ज्ञानेश्वर म्हणतातः—शास्त्रसिद्ध ब्रह्मबुद्धि उपजविसी । तरी कां आपआपणांस बुझसीनारया ॥ निळोवाराय म्हणतातः—घरीं चूकलें ठेवणें सर्व कांहीं । उगा धुंडतो भूधरी देश दाही ॥ आणि “जुनें ठेवणें मीपणें तें कळेना” असें समर्थ रामदासही म्हणतात. याप्रमाणें हा अल्प लेख पुष्पकोळिका न्यायानें द्विजराजचरणीं समर्पण केला. श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थेत्यनेनालम् ॥ ता० क० हें पत्र ऐकून आपणांस तातडी होईल, पण तसें मात्र पावसांत करूं नये ही माझी विनंती आहे; आणि त्याप्रमाणें कराल अशी आशाही आहे. मात्र प्रसादोत्तर जरूर पाठवावें. कळावें ही विनंती.

नागपुरास येण्याविषयी रा० रा० वासुदेवराव मुळ्यांकडून महाराजांस आग्रहपूर्वक बोलावणें होतेंच. म्हणून भाद्रपद वद्य द्वितीयेच्या सुमारास

महाराज नागपुरास गेले. बरोबर गोविंद रामचंद्रभक्त, नाना कविमंडन वगैरे होते. सौ० मायबाई उमरावतासच होत्या.

नागपूर येथील हकीकत.

नागपूर येथे महाराज वासुदेवराव मुळेमास्तर यांच्या माडीवर उतरले होते. नेहमींच्या क्रमाप्रमाणे बहुतेक रात्री वेदांतादि निरूपणे होत असत व ती ऐकण्याकरिता गणपत खंडो भालेरावादि परिचित मंडळी व शहरांतील व सीताबर्डीवरील इतर जिशासु मंडळीही मुळ्यांच्या माडीवरच रात्री येऊन निजत असत.

एके दिवशी निरूपणप्रसंगी महाराजांनी एक श्रुति प्रमाणार्थ म्हटली व ही श्रुति नारदपंचरात्रांत आहे म्हणून सांगितले. पुढे महाराज म्हणाले की, नारदपंचरात्र ग्रंथ हल्ली छापलेला नाही व त्याच्या लेखी प्रतीही फक्त दोनच ठिकाणी उपलब्ध आहेत. एक येथील भोसले सरकारच्या वाड्यांत आहे व दुसरी मधुरेच्या एका चोव्याजवळ आहे. इतके सांगून भोसले सरकारच्या वाड्यांतील प्रत महाराजांनी मंडळीला आणावयास सांगितले. पण तेथल्या लायब्ररीचा कारकून त्या मंडळीत नव्हता. म्हणून त्याला बोलवायला त्याच्या ओळखाचे एक दोन इसम निघाले; इतक्यांत तो कारकूनच तेथे येऊन पोहचला. त्याला ग्रंथ आणावयास मंडळींनी सांगितले असता तो म्हणाला की इतक्या रात्रीच्या वेळी मला अमुक ग्रंथ कोठे ठेविला आहे हे समजणे शक्य नाही. पाहिजे तर सकाळी आणून देईल. ते वेळी महाराज म्हणाले की ती पोथी अमुक आलमारीच्या अमक्या खणांत ठेविली असून तिला अमुक रंगाचे वेष्टण आहे. तिच्या खालचे व वरचे ग्रंथ काढून ठेवून पोथी घेऊन या. इतका पत्ता सांगितल्यावर पोथी आली. त्या पोथीच्या अमक्या अमक्या पानांत ती श्रुती आहे असे महाराजांनी सांगितल्यावर गोविंद रामचंद्र भक्त यांनी ती श्रुती काढून दिली.

यानंतर अमृतानुभवाचे निरूपणास आरंभ व्हावयाचा होता. त्या

पूर्वी महाराजांनी एका गृहस्थास हाक मारली. तो निजला होता व शोंपें-
तून उठविणारास चापट मारण्याची त्याला संवय होती म्हणून त्याला
उठविण्यास मंडळी भिऊं लागली. तेव्हां महाराज स्वतः त्याला उठवूं
लागले असतांना निद्रावश स्थितीत त्यानें महाराजांवरही तोच प्रयोग
केला व लगेच डोळे उघडून पाहतो तों समोर महाराज ! झालें. त्याला
आपल्या कृतीचा पराकाष्ठेचा त्वेष आला. त्या भरांत ताडकन उठून
खाली उतरून तो बाहेर जाऊं लागला असतां मंडळी त्याला अडवूं
लागली. शेवटीं जोरानें लाथ मारून भाडकन् खिडकी उघडून तो तडक
घराबाहेर पडून चालता झाला. मंडळीही त्याच्या मागोमाग गेली. इकडे
महाराजांजवळ कोणाच नव्हते. तेव्हां तेही एकटेच बाहेर गेले व त्या
गृहस्थाला शोधून हात धरून घरी घेऊन आले. मंडळीही कांहीं वेळानें
परत आली. त्या गृहस्थाला महाराजांनीं अभय देऊन फार सांत्वन केलें,
तथापि अत्यंत वाईट वाटल्यामुळें दोन तीन दिवसपर्यंत त्यानें अन्नपाणी
वर्ष्य केलें होतें. असो.

येथें सीताबर्डीवर महाराज रा० रा० जटार यांचें घरीं एके दिवशीं
गेले असतां त्यांच्या वडिलांनीं महाराजांशीं सांख्यशास्त्रांत वाद केला,
परंतु त्यांस आपली वाजू व्यवस्थितपणें सांभाळतां न आल्यामुळें त्यांत
विशेष कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं. या वादाचा प्रकार महाराजांनीं मुंबईस
डा० मोरेश्वर गोपाळ देशमुख यांस जें पत्रोत्तर ता० २७-९-१९०५
रोजी पाठविलें त्यांत लेखन केलेला आहे व “या गृहस्थाची सांख्य
शास्त्रांत प्रख्याति आहे, पण अशा प्रकारचा वाद कापिल, आसुरी, पंच-
शिल्प, ओढू, सनातन या सांख्य पंचक्रांतून कोणत्या शास्त्रांत लिहिला
आहे, हें मला व सर्व पृथ्वीतील शास्त्र्यांना गूढच राहणार आहे. X X अशा
विरुद्ध वादानें माझे हृदय अगदीं क्षीण होऊन मला कांहीं समजत नाहीं,
असें म्हणून मी त्या वादाची कशी तरी पीडा टाळली.” असें त्यांत म्हटलें

आहे. “ नये सांख्य मजप्रती । हें वडींवरी सिद्ध झालें । ” हें सूचना प्रकरणांतील महाराजांचे व्याजोक्तीचें म्हणणें याच प्रसंगाला उद्देशून आहे.

उमरावतीचे नाना कविमंडन हे सतत महाराजांच्या सेवेत राहून तनुमनघनानें त्यांची होईल तेवढी व्यवस्था ठेवित असत. अनोळखीच्या ठिकाणी रात्री अपरात्री महाराजांचा मुक्काम झाला असतां तेथेही नानांनी महाराजांच्या व मंडळींच्या स्नानभोजनादिकांची नीट व्यवस्था जुळविल्याची उदाहरणे आहेत.

नानाची थोडी पूर्वे हकीकत अशी आहे की, यांना पूर्वीपासून पंचमुखी हनुमत्कवचाचा पाठ व मारुतीची पूजा वगैरे करण्याचा नाद असे व कांहीं वैद्यकीही जाणत असत. यांचे वडाल उमरावतीस सत्पुरुष या नात्यानें प्रसिद्ध होते व श्रीकृष्ण जन्माष्टमांचे नवरात्र व उत्सव वगैरे मोठ्या थाटाचा व भक्तिपूर्वक करीत असत. त्यांच्या अंतकाळी त्यांनीं नानास असा आशिर्वाद दिला होता की तुला एका मोठ्या महात्म्याचें दर्शन होईल. आकोला येथील प्रसिद्ध प्रेमळ भक्त वेद० शा० सं० बाबाजी घोंगेशास्त्री यांजपाशीं कांहीं दिवस नानांनीं काव्य वगैरे म्हटलें होतें. असो, पुढें कांहीं दिवसांनीं नानाला सत्सेगाविषयीं वासना उत्पन्न होऊन सत्पुरुषाच्या सेवेत रहावें असें वाटूं लागलें होतें व लवकरच त्यांची व महाराजांची भेट होऊन ते महाराजांच्या सेवेत राहूं लागले. पुढें कांहीं दिवसांनीं आपण उत्तरोत्तर क्षीण होत चाललों आहोंत असें नानाला आढळून आलें व कोणी तरी आपणास विषप्रयोग केला आहे असें मनास वाटूं लागलें. शेवटीं अन्न वगैरे चालेनासें होऊन जेव्हां फारच क्षीणता वाटूं लागली व महाराजांच्या सेवेला आपण अंतरतो कीं काय अशी नानाला भीति वाटायला लागली तेव्हां एके दिवशीं त्यांनीं सगळी हकीकत महाराजांस सांगून या संकटांतून आपल्यास वांचविण्याविषयीं विनंती केली. महाराजांनीं त्यांस अभय दिलें. पुढें असा प्रकार होऊं लागला कीं बसल्या बसल्या नानाला थोडी झोंप आल्यासारखें वाटावें व

एक मोठा भयंकर सर्प आपल्या आंगावर चालून येत आहे व तितक्यांत महाराज हातांत तरवार घेऊन त्याचे तुकडे तुकडे करीत आहेत असे दिसावे. हा प्रकार सुमारे सहा महिनेपर्यंत चालला व नानाही उत्तरोत्तर दुरुस्त झाले. नागपूर मुक्कामी एके दिवशी रात्री नानाला महाराजांचे मोठमोठे पाणीदार डोळे दिसले. दुसरे दिवशी महाराजांना पूजेच्या वेळी पूजासाहित्य देत असतांना त्यांना नाना म्हणाले मी आपल्याला एक गोष्ट सांगू काय ? महाराज म्हणाले माझे डोळे तुला दिसले हीच गोष्ट ना ?

पुढे आश्विन महिन्याचा पहिला दिवस उजाडला. दसऱ्याच्या नवरात्रानिमित्त सप्तशतीचा पाठ नानांनी महाराजांकरिता केला व नंतर त्यांना ताप भरला. इकडे महाराजांचा यावलोस जाण्याचा बेत ठरून तांगा आणावयास नानांस सांगितले. एकवेळ तांगा आणलेला परत पाठवून पुन्हां तांगा आणावयास महाराजांनी सांगितले. नानाचा ताप १०४।१०५ डिग्री वाढला होता. हे महाराजांस नानांनी कळविले. तथापि तुलाच जाऊन तांगा आणला पाहिजे असे महाराज म्हणाले, म्हणून नाना जाऊन पुन्हां तांगा घेऊन आले. नंतर महाराज, बापूगडी (हा हल्ली नागपूरलाच आला होता) दत्तात्रेय गणपतराव खापरे व नाना वगैरे मंडळीसह स्टेशनावर गेले. स्टेशनावर जातांच नानाचा ताप साफ बरा झाला. गाडी चालू झाल्यावर अमृतानुभव्या एका ओवविर महाराजांचे निरूपण झाले त्याच्या आरंभी सद्गुरुस्तवन करून तातांच्या अगाध शक्तिविषयी व त्यांची कृपा ज्यावर आहे त्याला इंद्रचंद्रादि वश होतात याविषयी महाराजांनी विवेचन केले. उमरावतीला पोहचल्यानंतर नानाला पुन्हां ताप येऊ लागला. महाराज म्हणाले तुला भयंकर विमारी येणार आहे. तथापि भिऊ नको. येथेच रहा. विमारीत तुला एक भयंकर पुरुष दिसेल. त्याला तू भिऊ नको. एक ज्ञानेश्वर महाराजच सर्व रूपांनी नटले आहेत. सत्कर्माचरण करणाराला ते शिवविष्णुरूप होतात व दुष्टांना यमरूप दिसतात. त्यांनी तुला पदरांत घेतले आहे म्हणून ते

कोणत्याही रूपांत दिसले तरी भिऊं नको. एवं प्रकारचे संस्कार नानाचे मनावर करून आपण यावलीस गेले. बरोबर बापूगडी व दत्तात्रेय खापरे गेले. सौ० मायबाई पुर्वीच गेल्या होत्या. इकडे नाना उमरातीस मुळेमास्तरच्या माडीवर होते. त्यांचा ताप वाढत वाढत १०६ डिग्रीपर्यंत वाढला. तथापि बेशुद्ध झाले नाहीत. स्वतः कंदील घेऊन झिना उतरून शौचास जात. स्वतः वैद्य असल्यामुळे त्यांनीच आपली नाडी पाहिली. त्यांत दोष कुपित झालेले दिसले. लवकरच नानांस सन्निपात होऊन मूर्च्छा आली. मूर्च्छेत असतांना त्यांना एक भयंकर पुरुष दिसला. पूर्वी महाराजांनी शिकवून ठेविल्या प्रमाणे त्याच्याशी नाना बोलले. इकडे व्यंकटरावला उमरावतीहून यावलीस पाठवून महाराजांस नानाचा हाल कळविण्यांत आला. ते वेळी सौ० मायबाईने नानांस हरप्रकारे वांचविण्याविषयी महाराजांची विनंती केली. महाराजांनी उमरावतीस येऊन नानांस पाहिले. नानाच्या जिभेस काटे येऊन गळा बंद झाला होता. महाराजांनी गळ्यावरून हात फिरविला व नाना म्हणून हाक मारली. गळ्याला महाराजांचा अमृतकरस्पर्श होताच नानांस बरे वाटले व ते महाराजांशी बोलू लागले. लवकरच नानाला आराम पडला. व त्याच रात्री त्यांना रासदर्शन झाले. या नंतर सुमारे ५७ तासांनी नानाला तंद्रावस्थेत असे दिसले की आपण आळंदीस गेलों. व दत्ताच्या देवळांत पादुकांचा डबा ठेवून इंद्रायणचिं स्नान करून येऊन पादुकांची पूजा करूं लागलों. पूजा झाल्यावर आरतीकरण्याचे वेळी आरती वाकडी धरली. इकडे महाराज त्याच माडीवर दुसरीकडे कांहीं मंडळी सह बसले होते ते म्हणाले “ आरती सीधी धर. ” पूजा आटपल्यावर नाना प्रदक्षिणा करूं लागले तो प्रदक्षिणेची कांहीं वाट बिकट दिसली. इकडे महाराज बोलले “ संभाळ पडशील. ” यावरून नानाची ही तंद्रागत चर्या महाराजांस प्रत्यक्ष दिसत होती असे दिसते. पुढे लोकरीतीप्रमाणे जप करून तीर्थ वगैरे दिले व मंगनीराम वैद्याचे औषध सुरू केले. उत्तरोत्तर नानाची प्रकृतीही सुधरूं लागली. महाराज परत यावलीस गेले.

यावली येथें महाराज सर्व मंडळीसह आकाजी बापूच्या येथेंच असत. एके दिवशी महाराज झोंपाळ्यावर बसले असतां बापूगडीशी बोलतांना वामाचाराविषयी गोष्टी निघाल्या व नंतर भूतांच्या गोष्टी निघाल्या. इतक्यांत संध्याकाळ झाला म्हणून सेठ अंबादास मारवाडी यांच्या वार्डीत महाराज फिरायला गेले. बरोबर बापूगडी, खापरे वगैरे मंडळी अर्थात होतचि. तेथें चित्ताकाशाविषयी महाराजांचें निरूपण निघालें. मृत मनुष्ये कोठें व कशी राहतात ? त्यांचीं शरीरे वगैरे कशी असतात ? ते आपल्याला ओळखतात काय ? आपण त्यांची गांठ कशी घेऊं शकतो ? त्यांची ओळख कशी काढूं शकतो ? त्यांना ओळख पटते किंवा नाहीं ? इत्यादि प्रश्नांवर चर्चा होऊन बापूगडीला महाराजांनीं चित्ताकाशांत जाण्याच्या प्रक्रियेवर उत्तम निरूपण सांगितलें. (ह्या निरूपणाचा विषय पुढें शके १८२८ च्या चैत्रांत महाराजांनीं बापूगडीला पत्रांत लिहून पाठविला आहे. सूक्तिरत्नावलि द्वि० उत्तरार्ध पृ० ४२ पहा) दुसरे दिवशी महाराजांचें भजनांत गुरुसेवेचें महत्व वगैरे विषयावर फार बहारीचे अभंग झाले व त्यांनीं म्हटलेल्या एका स्वकृत हिंदी पदाचे बोल तंबुर्यांतून निघाले.

दत्तात्रेय गणपतराव खापरे यांची ही महाराजांबरोबर येण्याची पहिलीच वेळ होती. हे चांद्याचे राहणारे असून नागपूर येथें कॉलेजमध्ये शिकत होते. महाराज नागपुरास असतेवेळीं हे त्यांजकडे येऊ लागले होते व बापूगडीचा व यांचा आतसंबंध असल्यामुळें दोघेही यावेळीं यावलीस आले होते. तेवेळीं महाराजांना तीर खेळण्याचा नाद असे. एकवेळ असें झालें कीं महाराजांनीं सोडलेला बाण पलीकडच्या दारापर्यंत सरळ जाऊन तेथें एक बाई सारवीत होती तिच्या पाठीस न लागतां वळून दुसरीकडे गेला. तंबुरीवर भजन करितांना महाराजांच्या गाण्याचे बोल तंबुरींतून निघावे. इत्यादि कांहीं अपूर्व प्रकार तेथें खापरे यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आले. नित्य भजनसभ्यां नवीन होत असलेलीं गाणीं, भूपाळ्या, गाऱ्हाणीं उद्धवागमन, रासक्रीडा व श्रीकृष्णलीला वर्णनपर कवितेची बहार तर

अपूर्व होतीच. याप्रमाणें श्रीमहाराजांच्या सहवासांत कांहीं दिवस राहिल्यावर विजयादशमी करून आठ दहा दिवसांनीं बापूगडी व खापरे परत नागपुरास गेले.

या वेळीं हरिभाऊ उमरावतीस असून नानाच्या प्रकृतीचा हाल वरचेवर महाराजांस लिहून कळवीत असत. त्यांस महाराजांनीं यावेळीं पाठविलेलें पत्रोत्तर विशेष महत्वाचें असल्यामुळें तें खालीं टीपेंत दिलें आहे. त्याच्या ताजा कळमांत “ मंगनीराम वैद्याला विचारून तो सांगेल त्याप्रमाणें

श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

साष्टांग प्रणिपात उपरी विनंती विशेष. ओवी अमृतानुभवः—दो ओठीं एक गोष्टी । दो डोळियां एक दृष्टी । तेवीं दोघी जिही सृष्टी । एकचि जेवी ॥ १ ॥ प्रथम अलंकार आणि नंतर सोन्याची ओळख, ही घातक आहे, हें तुम्हाला पूर्वी सांगितलें होतेंच. म्हणून प्रथम सोनें कळलें पाहिजे आणि नंतर अलंकाराची मजा भोगली पाहिजे. “ ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते ” म्हणजे पूर्वांग ज्ञान पाहिजे. याहून बाकीच्या ओवीचा खुलासा मी सध्यांच करूं शकत नाहीं. हे शब्द जरी तुम्हाला व्यर्थ वाटले तरी आम्हांला सार्थ आहेत. पण स्वार्थ सुटून परमार्थ दृष्टीचा सामानार्थ कळला पाहिजे. याला अति आर्त झाल्याचांचून उपाय सोपा नाही. म्हणून सद्गुरुकृपाच त्रिविधतापाला निवारिते. कोणी प्रत्यक्ष सूर्यचंद्रलोकांवर जरी गेले तरी तुम्ही तशा नादीं न लागून अमृतानुभवाच्या एका एका ओवीचा शंभर शंभर जन्मपर्यंत जन्मरहित असा अभ्यास कराल काय ? असें मी तुम्हांस विचारतो. उत्तर यावें. कळावें हे विनंती.

आपला गुलाब.

ताजा कळम—नानाला स्नानार्थ विचारलें तर मंगनीराम यांना विचारून काय तें करावें. त्या संबंधांत माझे मत उपयोगी नाही. त्याला विचारून तो सांगेल तसें करावें. × × आपण दिवाळीचे अगोदर एक दिवस येऊन जात असल्यास येऊन जावें, परंतु नानाचे प्रकृतीस जपत जावें. त्यांची प्रकृति पाहून काय तें करावें.

करावें. त्या संबंधांत माझे मत उपयोगी नाही. ” असं जें एक वाक्य आहे त्यावरून दुसऱ्या वैद्यावर सोंपविलेल्या प्रकृतीचा स्वतः विचार न करण्याचा महाराजांचा स्वभाव दिसून येतो. स्वतः संबंधानेही ते असेच वागत असत.

सौ० मायबाईस आतां नववा महिना संपून, त्या कार्तिक शुद्ध ५ बुधवारी दुपारी बारा वाजतां प्रसूत होऊन मुलगा झाला. बाळंतपणाकरितां गं० सारजाबाई, (महाराजांची सासू) गं० जीजीबाई, (वासुदेवराव मुळेमास्तर यांची बहीण) ह्यांस बोलाविल्यावरून त्याही आल्या होत्या. पुढें महाराजांनीं वेद० गोविंदशास्त्री पंचभाई यांस उमरावतीहून बोलाऊन मुलाचें जातक वगैरे करविलें. मुलाचें जन्मनांव भास्कर व व्यावहारिक नांव अनंता ठेविलें. मूळ नक्षत्राच्या तृतीय चरणावर मुलाचा जन्म होता म्हणून शांती वगैरे करविली. हरिभाऊला महाराजांनीं येथून पुन्हां एक पौत्रोत्तर पाठविलें. त्यांत थिळांसफीची अंतःसभा बाह्यसभा व आपल्याकडील अंतःसभा बाह्यसभा ह्यांतील भेद सांगून मनाचे विकार दूर होण्याला भगवत्कृपेची आवश्यकता सांगितली आहे व आत्मप्राप्तीचा बाह्यक्रम व अंतःक्रम सांगून प्रेमाचे निर्देश ओवीबद्ध सांगितले आहेत, व कात्यायनी जवळ आल्यामुळें वाठोड्यास लवकर येण्याविषयी ताजाकलमांत सूचना केली आहे.

कार्तिकी द्वादशीस तुलसी विवाहाचे दिवशीं श्रीकृष्णमूर्तिबरोबर महाराजांचा विवाह व्हावयाचा परंतु जननाशौचामुळें तो उत्सव महाराजांनीं पुढें कार्तिकी पूर्णिमेस केला. या प्रसंगीं आकाजीबापू देशमुख यांनीं भक्तिपूर्वक साह्य केलें.

पुढें कार्तिक वद्य तृतियेचे दिवशीं सौ० मायबाईकरितां बाळंतिणीच्या औषधांत घालण्याकरिता जीजीबाई गोखरू दळत होत्या. इतक्यांत महाराज माडीवरून खालीं आले व जीजीबाईबरोबर दळूं लागले. सौ०

भायवाईलाही महाराजांनीं हाक मारली व दोघे मिळून दळूं लागले. त्या वेळीं ' दळण दळतां । दळलें सर्व कांहीं । आतां तें एक उरलें ग वाई । पूजाया शेषशायी ॥ ' इ० गाणीं दोघांनीं मिळून म्हटलीं तीं फार बहारीचीं झालीं. ऐक्याला मंडळीही बरीच जमली होती.

या सुमारास पाटण्याहून बापूगडीचें एक गद्यपद्यमय पत्र महाराजांस आलें. त्यांतलें मुख्य गोष्टी अशाः—

१. " मी इथें आलां त्या दिवसापासूनच आपण सांगितल्याप्रमाणें अभ्यास करणें सुरू आहे. * * निरंतर आपले संबंधींच विचार चालत असल्या कारणानें नाना प्रकारचे सुस्वप्न पडत असत. याप्रमाणें दोन तीन दिवस गेल्यानंतर गुरुवारीं एक विचित्र स्वप्न पडलें. त्याची हकीकत मी येथें देतोः—मी एका खेड्यावरून दुसऱ्या एका गांवास जाण्याकरितां निघालों. माझे बरोबर माझा आज्ञा-आईचा बाप-हा होता. रस्त्यानें चिखल होता परंतु पाऊस वगैरे येत नव्हता. गोष्टी आपल्या संबंधानेंच चालल्या होत्या. आपले-विषयीं माझे मनांत अश्रद्धाजनक दुरुपदेश ते मला करीत होते. इतक्यांत माझे जवळ असलेले सर्व पैसे तिथें खालीं चिखलांत पडले. हें पाहून तर त्यांना अधिकच स्फुरण येऊन विशेषच मला बोलूं लागले. महाराजांचे संगतींत विशेष काय आहे वगैरे वगैरे त्यांचे बोलण्याचा रोख होता. इतक्यांत एक आवाज माझे कानावर आला. त्यांत इतके शब्द मी स्पष्ट ऐकिलेः—“ ए आंधळ्या बोवा, पहाना करना कांहीं आतां ” इतक्यांत मी पैसे उचलण्याकरितां थांबतो न थांबतो तोंच आपण त्या ठिकाणीं येऊन सर्व पैसे उचलून माझे हातां दिले; हें पाहून माझा आज्ञा तर आश्चर्यांत मग्नच झाला. २. इथें आणखी एक गोष्ट लिहाविशीं वाटते ती अशी कीं सर्व मुलांनीं मिळून इथें यंदा तुलसीविवाह लाविला. त्या दिवशीं म्हटलेल्या मंगलाष्टकांपैकीं एक खालीं लिहितोंः—

श्रीकृष्णा गरुडासना यदुपते राधापते श्रीपते
गोविंदा करुणापते मधुपते श्रीसत्यभामापते ।

१ स्त्रीगीतसंग्रह. चतुर्थ याष्टे पृ० ६९ गाणीं ७४४ ते ७५६ पहा.

पायां ती आतिलीन पंचलतिका देवा तुझ्या हे हरे
श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानदेवतनया घेई करीं श्रीहरे ॥ १ ॥

३. पत्राच्या शेवटीं बापूगडीनें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या स्तवनपर स्वकृत ओव्या वगैरे लिहिल्या आहेत; त्यांतले शेवटले अमृतध्वनीवृत्ताचे श्लोक संग्राह्य असल्यामुळे येथें घेतों:—

पापापहा चरण देवामहाप्रलयकालीं अहा तव विभो ।
होई तरी प्रलय वारी वरी प्रणत तारी करी पदविभो ॥
अंभोजसा अरुण तापालसा हरणकारी असा मनि वसो ।
ज्ञानेश्वराप्रणत कामेश्वरा नमन सर्वेश्वरा तुज असो ॥ १ ॥
धांवोनियां प्रणत होवोनियां चरण वंदोनियां सुख वरूं ।
शर्वादिकां निगम शास्त्रांदिकां अगम त्या पादुका उरिं धरूं ॥
जावोनियां पदज घेवोनियां अमृत सेवोनियां नच मरूं ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा नमन सर्वेश्वरा तुज करूं ॥ २ ॥
देवा तुला नमन केल्या मला न भय कालाकुलासहि कदा ।
पाठी वसे सतत खाटीं असे मज न सांडी जसे जल कदा ॥
मीना तसें सकल ठाया दिसे अवनकारी असे पदगुरू ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा नमन सर्वेश्वरा तुज करूं ॥ ३ ॥
ध्यावे सदा चरण देवा मुदा हृदयिं मोदास दायिच खरें ।
होईन मी शरण पायां नमी चरण कामीं रमी नच बरें ॥
गंता तदा भवति हंता सदा खलनियंता मुदा खलु म्मो ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा सतत सर्वेश्वरा तुज नमो ॥ ४ ॥
देवा पहा प्रणत पापापहा लिविध तापीं अहा सुकुनियां ।
गेलों अति त्वरित येबा किती अञ्जुनि काला मिती उडुनियां ॥
ध्यातां तुझे अरुण पादांबुजें हृदयिं माझ कुजें अघ वमो ।
ज्ञानेश्वरा प्रणत कामेश्वरा सतत सर्वेश्वरा तुज नमो ॥ ५ ॥

मालिनी—सतनुमनघनें हें सर्वही ज्ञानराया ।

पदकमलि तुझ्या बा अर्पिलें स्वीकराया ॥

चरणकमलिं राहो प्रीति अत्यंत माझी ।

विनति सतत देवा नित्य ही पामराची ॥ ६ ॥

याप्रमाणें यावली येथील हकीकत आहे. यावेळीं महाराजांनीं यावलीस असतांना भानुमतीचा खेळ म्हणून आधुनिक Clairvoyance क्लेअरव्हायन्सवर एक निबंध लिहिला. शिवाय गोपीभक्ति, गुरुनामाची श्रेष्ठता, श्रीज्ञानेश्वर महाराजकृत हरिपाठाच्या प्रतिज्ञा, स्फुट पदें व अभंग वगैरे झाले.

असो. नंतर कात्यायनी जवळ आली होती म्हणून कांहीं मंडळीसह महाराज पुढें शुक्रेश्वर वाठोडा येथें गेले व कार्तिक वद्य १२ च्या सुमारास तेथें प्रतारंभ केला. सौ० मायबाई आठदहा दिवसांनीं मागाहून गेल्या. अरुणोदयीं स्नान करून कात्यायनी देवीचे पूजन, नंतर भागवत, ज्ञानेश्वरीचें श्रवण वगैरे प्रतसंबंधीं नित्य क्रम आटवून नंतर शास्त्रचर्चा, ग्रंथ वाचन, लेखन वगैरे करण्याचा महाराजांचा परिपाठ होता. याप्रमाणें एके दिवशीं मंदिराचे गच्चीवर व्यंकटराव हे महाराजांस द्रौपदीवस्त्रहरणाख्यान वाचून दाखवीत होते. दुःशासनानें द्रौपदीची वेणी धरून तिला सभेंत ओढीत आणल्याचा कथाभाग जेव्हां निघाला तेवेळीं महाराजांनीं मोठ्यानें ओरडून एवढी भयंकर गर्जना केली कीं ती ऐकून सर्व मंदिर दणाणलें व व्यंकटराव तर इतका भ्याला कीं पुढें दोन तीन दिवस त्या गच्चीवर जाणेंच त्यानें वर्ज्य केलें.

या कात्यायनी प्रसंगीं काशीराव आपूजी देशमुख हे वाठोड्यास महाराजांच्या दर्शनास आले होते. या वेळचा त्यांचा अनुभव त्यांच्याच शब्दांनीं येथें देतोः—

“ इ० स० १९०५ सालचे दिसेंबर (मार्गशीर्ष) महिन्यांत महाराजांचे कात्यायनीप्रताकारितां उमरावतीहून वाठोड्यास मी प्रथमच गेलों. महाराजांचा गंगेवरील सकाळची पूजा आटोपल्यावर सर्व मंडळीसह तेथील राममंदिरांत ते आले. मंदिरांत येतांच भागवत सुरू झालें.

रा० हरिभाऊ केवले पुराण वाचीत होते. सर्व मंडळी गडबडीनें येऊन पुराण ऐकण्यास बसली. मी महाराजांचे जवळच बसलों. त्या गडबडीत कोण कोठें बसलें आहे हें महाराजांस सहज समजण्यासारखें नव्हतें. कारण सर्व मंडळी एकदमच येऊन बसली होती. पुराण शांतपणें चाललें होतें. थोड्या वेळानें महाराजांनीं माझेकडे तोंड वळवून म्हटलें “ तुम्ही आले हें चांगलें झालें. याचा मोबदला देव तुम्हाला लवकरच देईल. एक महिन्यानें तुमचे फायद्याचें कामास सुरुवात होईल आणि एक वर्षानें तें काम पूर्ण होईल. ” याप्रमाणें महाराज स्वयंस्फूर्तीनें सहजच बोलले. मी त्यांना प्रश्न मुळांच केला नव्हता. मी महाराजांचे जवळच बसलों असल्या मुळें व माझेकडेच तोंड वळवून महाराज बोलल्यामुळें ते शब्द मलाच उद्देशून असावेत असें समजून मी आपले नोटबुकांत लागलचि ते शब्द टिपून घेतले. पुढें एक महिन्यानें आमचे कचेरीतून जनावर कमिश्नर साहेब प्रांत बन्हाड यांचेकडे रिपोर्ट करण्यांत आला की, या कचेरीत कारकून जास्त असलेमुळें दोन दोन कारकून परजिल्ह्यांत पाठवावे. हें प्रपोजल ९-१० महिन्यांनंतर मंजूर होऊन आलें व त्याचे बरोबरच ५० रु० दरमहाची एक नवीन जागा मंजूर होऊन आली. यावेळीं ४० रुपये पगाराचे माझेसुद्धां तीन इसम आमचे कचेरीत होते. त्यापैकी एकालाच ५० रु. पगारावर नेमून घावें आणि मला व दुसरे एका इसमाला परजिल्ह्यांत पाठवावें असा विचार सुरू झाला. ४० रु. पगाराचे तीन इसमांत माझा नंबर पहिला होता. तरी ५० रु. पगाराची जागा माझे खालचे इसमास देण्यांत आली. तेव्हां अर्थातच वढती न मिळतां परजिल्ह्यांत जाण्याची पाळी माझेवर आली. पग ही अन्यायाची गोष्ट मी वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे कानावर घालतांच त्यांनीं ५० रु. ची जागा मला देऊन उमरावतीसच कायम केलें. ही गोष्ट पूर्ण होण्यास एक वर्ष लागलें. महाराजांचे वचनाचें मला स्मरण झालें व ही गोष्ट मी त्यांना कळविली तेव्हां त्यांस आनंद झाला. ”

रा० ग० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर हे यावेळीं उमरावतीस राष्ट्रीय

विद्यालयाचे हेडमास्तर होते. यांनी महाराजांचें भजन व सपत्निक गाणी वगैरे यापूर्वी ऐकलेली नव्हती. ते ह्या वर्षी कात्यायनीव्रत पाहण्याकरितां वाठोड्यास आले होते. त्यांच्याबरोबर आणखी ८-१० इसम उमरावतीहून आलेले होते. ही सर्व मंडळी अगदीं न बोलतां एके जागीं उभी असतांना महाराज एकेकाच्या हाताची नाडी पहात पहात ह्यांच्या जवळ आले व नाडी पाहतांच हे पांगारकर म्हणून त्यांनी सांगितले. आलेल्या मंडळींत कोण कोठें उभें होतें हें पूर्वी महाराजांस मुळींच ठाऊक नव्हते.

ह्या वेळीं पांगारकर यांस महाराजांच्या अलौकिक कवित्वशक्तीचा जो अनुभव आला तो पुढें त्यांनी आपल्या मुमुक्षुपत्राच्या शके १८३० भाद्रपद वद्य १४ गुरुवार ता. २४ सप्टेंबर १९०८ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध केला तो येणेंप्रमाणें:—

* * “ यांच्या कवित्वाची एक स्वानुभवांतली गोष्ट सांगतो:— आम्ही उमरावतीस असतांना एकदां तेथून आठ कोसांवर पूर्णा नदीच्या तीरी यांचें कात्यायनीव्रत चाललें होतें तत्प्रीत्यर्थ मुद्दाम गेलों. उमरावतीहून ८११० इसम बरोबर होते. त्या प्रसंगी आमचे पुण्याचे मित्र श्रीज्ञानेश्वरीभक्त व अत्यंत पुण्यशील आणि खरे मुमुक्षु रा० केशवराव देशमुख बी० ए० हेही होते. आमचे तीन दिवस श्रीकृष्णाच्या नंदगोकुळांत जाण्याइतके परमानंदांत गेले. दुसरे दिवशीं दुपारीं तीन वाजतां सुमारे ४०।५० इसम एका उपवनांत आम्ही शिवालयासन्निध पुष्पवाटिकेंत बसलों होतो, गुलाबराव महाराज अर्थातच बरोबर होते. त्यांची वृत्ति प्रसन्न झाली व “ मी आतां पुराण सांगतो तुम्ही सर्वजण एका ” असें ते म्हणाले. पुराणाचा विषय आम्ही सुचवावा असा त्यांचा फार आग्रह पडल्यावरून “ हें विश्वचि माझे घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ १ ॥ ” ही ज्ञानेश्वरीतील बाराव्या अध्यायांतली ओवी आम्ही सुचविली. ओवी ऐकतांच गुलाबरावांनीं मान दहावीस वेळां

फिरविली. (ही त्यांना संवयच आहे.) व ओव्या म्हणण्यास आरंभ केला. पुराणाचें मंगलाचरण त्यांनीं १५० ओव्यांत केलें ! १०० ओव्यांत वरील ओवीचा मागचा संदर्भ जुळवून दिला व एका प्रहराच्या अवधीत म्हणजे तीन साडेतीन तासांत वरील ओवीच्या अर्थाचें विवरण तात्काळ रचत म्हटलेल्या किंवा म्हणत रचलेल्या एक हजार ओव्यांत त्यांनीं केलें !!! आमच्या प्राचीन संतकर्वांचें आम्हांस स्मरण झालें. ओव्या तरी सामान्बांतल्या होत्या असें नाहीं. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, नाथभागवत, विवेकसिंधु ह्या जगन्मान्य ग्रंथांच्या टीकाकारांला सर्वथा शोभण्यासारख्या भारदस्त, शुद्ध व अत्यंत प्रेमळ अशा त्या ओव्या होत्या. नामदेव तुकारामाचे अभंग कोटींनीं मोजण्यासारखे असणें अशक्य नाहीं असें आम्हांस तेव्हां वाटलें. भागवतावर व रामायणावर नाथ हजारां ओव्या कसे बोलत गेले असतील याची कल्पना आम्हांस तेव्हां आली ! महाराजांनीं दुसऱ्या दिवशींही “ म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरें करुनि प्राप्त । तें कर्म हेतुरहित । आचरे तूं ॥ ” ह्या निसऱ्या अभ्यायांतल्या ओवीवरही अशाच ७०० ओव्या तात्काळ रचीत रचीत म्हटल्या. महाराजांची वाणी अत्यंत शुद्ध, सरस व प्रासादिक आहे. इ० इ०

पूर्व दिवशीं पांगारकरांबरोबर एक ग्याज्वेट गृहस्थ होते. ते परत बिऱ्हाडी गेल्यावर महाराजांच्या ओव्यांसंबंधी म्हणाले की ह्या ओव्या महाराजांनीं पूर्वी पाठ करून आज म्हणून दाखविल्या असतील. त्यावर पांगारकर म्हणाले “ अहो पण विषय मी आयत्या वेळीं सांगितला होताना ? ” यावर ते निरुत्तर झाले. दुसरे दिवशीं हे गृहस्थ पुन्हां पांगारकराबरोबर होतेच. तेवेळीं महाराज म्हणाले “ मी ओव्या पाठ करून ह्मणत असतो अशी जर कोणाला शंका तर त्यानेच मला आज विषय सांगावा. ” हें ऐकून ग्याज्वेटांनीं मान खाली घातली.

व्रत समाप्तीचे सुमारास वरीच मंडळी आली. त्यांत उमरावतीची नेहमींची मंडळी श्रीनिवास शास्त्री वगैरे होते. चांच्याहून रा० रा०

दाजी साहेब देवईकार वकील, बळवंतराव देशमुख वकील, दत्तात्रेय खापरे व त्यांच्या आससंबंधांत असलेले नारायण पैकार्जा पंडित हेही भाले होते. हा प्रसंग विशेषतः खापरे यांस मोटा अनुपम व आजन्म आठवणींत राहण्यासारखा वाटला. तेथून जातेवेळीं त्यांस वाईट वाटलें व “ पुन्हां आपली भेट कधीं होईल कोण जाणे ” असें ते महाराजांस म्हणाले. यावर महाराज बोलले कीं तूं मजकडे येतजा म्हणजे माझी भेट होईल किंवा मीच तुझ्या गांवीं येईन. “ मीच तुझ्या गांवीं येईन ” या महाराजांच्या शब्दांचें महत्त्व खापरे यांस यावेळीं कांहीं वाटलें नाहीं. उलट महाराज कसचे आपल्या गांवीं येतात असेंच त्यांस वाटलें. परंतु परत गेल्यावर खापरे यांना त्यांच्या “ लाडकी ” नामक मालगुजारी गांवीं लवकरच जो एक विलक्षण अनुभव आला त्याच्या योगानें महाराजांचे वरील शब्द त्यांना चिरस्मरणीय झाले. हा त्यांचा अनुभव महाराजांच्या “अदृश्य दीपिकेत” त्यांच्याच (खापऱ्यांच्या) सहीनें लिहिलेला आहे तो येणेंप्रमाणें:—

“ इ० स० १९०३ च्या जानेवारी महिन्यांत मी आपल्या लाडकी नामक मालगुजारी गांवीं असतांना श्रीगुलाबराव महाराजांचे सहवासांत अनुभविलेल्या कात्यायनी व्रताची आठवण होऊन मला करमत नसे. ह्यावेळीं माझे बरोबर माझे शालक रा० रा० नारायणराव पंडित हेही होते. मी निजून राहिलों म्हणजे वाठोडा येथें असल्या प्रमाणेंच सर्व गोष्टी स्वप्नांत दिसून आनंद वाटत असे, त्यामुळे मी बहुतेक निजूनच रहात असे. पुढें श्रीज्ञानेश्वरकृत हरिपाठाचें एकदां पारायण केलें व नंतर पारणें केलें. त्या दिवशीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे नांवानें एका लहान ब्राह्मणास आमंत्रण देण्याविषयीं कारकुनास मी मुद्दाम सांगितले होतें. परंतु तसा ब्राह्मण मिळाला नाहीं. दुसरे निमंत्रित ब्राह्मण येऊन भोजनाची तयारी झाली. इतक्यांत एक आमंतुक ब्राह्मण तेथें आला.

१ हा वृत्तांत रा० रा० नारायणराव पंडित यांनीं आपल्या अभंगात्मक चरित्रांतहि वर्णन केलेला आहे.

हा साधारण बावळटासारखा दिसत असून वर्ण सांवळा होता. मन्हाटी भाषा त्याला येत नसून कन्नडसारख्या भाषेत कांहीं शब्द तो बोलत होता. त्याची चर्या व्यवस्थित दिसत नव्हती. मी त्यास संस्कृत भाषेत कांहीं प्रश्न विचारले असतां “ यन्था संस्कृतम् ? ” असें विस्मयपूर्वक त्यानें उत्तर दिलें. जेवतांनाही तो नीट व्यवस्थित जेवला नाहीं. भोजनोत्तर त्याला दक्षिणा दिली ती त्यानें तेथेंच टाकून दिली. कांहीं वेळ तेथें राहून जाते समयीं “ पोता महाराजा ” असें म्हणून चालता झाला. मला त्याच्या स्थितीविषयी विलक्षण वाटलें व आदरबुद्धि उत्पन्न झाली.

एके दिवशीं मला तोच ब्राह्मण स्वप्नांत दिसला व मला ओळखलें काय ? असें विचारूं लागला. मी आपणांस कसें ओळखावें ? असें मी त्याला म्हणालों. तो मला म्हणाला मी कोण आहे हें तुला आतां सांगतां. असें म्हणून दोन्ही हातांच्या नखांनी त्यानें आपलें हृदय दुभंग केल्यासारखें केलें. तोच एकाएकीं लल्लू प्रकाश पडला, व त्या प्रकाशांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची रम्यमूर्ति दिसूं लागली. तत्काळ माझा कंठ दाटून येऊन मी रडूं लागलों. तेव्हां असें करूं नये, असें प्रेमळ शब्दांनीं म्हणून त्यांनीं मला उचलून धरलें. झालें. स्वप्न संपलें. ही सर्व हकीकत पुढें मी भेटांअंतीं महाराजांस विदित केली असतां “ मधें मधें दर्शन देत असावें असें तूं मला म्हटलें होतें, त्यावरून तुला श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांनीं त्या रूपानें दर्शन दिलें ” असें ते म्हणाले. ”

बापूगडीचीही या वेळची हकीकत कांहींशी अशाच तऱ्हेची आहे. अभ्यासाच्या वगैरे अडचणीमुळें या प्रसंगां. तो व्रताकरितां येऊं शकला नाहीं. परंतु इकडील चिंतनामुळें सात्विक भावनेच्या परिपाक दर्शेत काव्यस्फूर्ति, रासदर्शन, यतिरूपानें श्रीगुरुचा स्वाग्रिक अनुग्रह इत्यादि मानसप्रत्यक्ष अनुभव त्याला पाटणा येथें आले व ते सगळे त्यानें श्रीमहाराजांस व कांहीं आपल्या तीर्थरूपास पत्रद्वारें कळविले. त्यांचा यथावकाश निर्देश पुढें “ सुहृत्प्राप्ति ” प्रकरणांत येणार आहे.

ह्या भावनामय गौण कथांपेक्षांही संपूर्ण जीवांच्या संसारयात्रेतील क्लेश हरण करणाऱ्या मुख्य ईश्वरविषयक कथांचा प्रभाव तर महाराजांच्या ठिकाणी अद्भुत दिसून येत होता. त्या सत्यज्ञानबोधक व भक्तिज्ञान वैराग्यवर्धक कथा महाराजांच्या छंदोमय अखंड प्रेमळ वाणीतून निघू लागल्या म्हणजे त्यांचा प्रवाह इतका अनावर होत असे की ऐकणाराला नुसतें अनुसंधानही स्थिर ठेवणें जड जात असे, मग जलद लेखकाच्या शीघ्र लेखनपटुत्वाची गोष्ट तर दूरच राहिली.

वाठोडा येथील सुमारे दीड महिन्यांच्या अवधीत महाराजांचे नित्य नवीन अभंग, आख्याने, पदे, गाणी वगैरे नाना प्रकारची कविता निर्माण होत होती तिचें वर्णन कोठवर करावें ? जेथें जेथें म्हणून महाराजांचें वास्तव्य होत असे तेथें तेथें हा त्यांचा नेहमींचा स्वयंसिद्ध वाग्यज्ञ सर्व जीवांस कृतार्थ करून पावन करीत असे.

पौष वद्यंतात उमरावतीस परत आल्यावर सरासरी दोन महिनेपर्यंत महाराज तेथें राहिले. या अवधीत घडलेल्या विशेष गोष्टीः—

पुण्याहून रा० रा० केशवराव देशमुख यांजकडून पत्र आलें होतें. त्याचें उत्तर महाराजांनीं पाठविलें. तें सूक्तिरत्नावली द्वि० याष्टि उत्तरार्ध पृ० २१ वर छापलें आहे. त्यांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें सर्वात्मकत्व अनुभवास येण्याकरितां, वैराग्यपूर्वक प्रेमळ चित्तानें श्रीगुरुवचनावर विश्वास ठेवून उक्त साधनाभ्यास स्वानुभवासहित सांगितला आहे.

माघ शुद्ध ११ एकादशीचे दिवशीं सोमवारीं रामचंद्रराव भागवत मास्तर (यांचा उल्लेख मागें आला आहे) यांनीं महाराजांकडे येऊन रा० रा० माधवराव अणे मास्तर बी. ए. यांच्या स्वभाववादविषयक

प्रश्नाचा अनुवाद केला की “ उंदीर बिळांत गेला व मुलगा झाला म्हणून आईबापांची सेवा करण्याचें कांहींच कारण नाही. स्वभावानेंच सर्व होतें. ” त्यावर महाराजांनी उत्तरादाखल पुढील अभंग म्हटला:—

कोंवाळिया मनावरी नारायणा । विद्या अभिमाना ठाव नको ॥१॥

शुष्क तर्कजाळें हारपतो प्रेम । भासती निगम मूढबुद्धि ॥२॥

तर्कवादियांचे नवल आक्षेप । माय आणि बाप अप्रमाण ॥३॥

म्हणती बापासी मधुनी आवडी । आमुची ती गोडी काय ती त्यां ॥४॥

आम्हीं तों सहज जन्मलों मैधुनें । बापाचें करणें येथें काय ॥५॥

स्त्राजिर स्वभाव सहज आचार । आम्हां जन्मभार त्यांचा काय ॥६॥

ऐसियांचें कैसें कीजे समाधान । कैसें तें वचन आकळावें ॥७॥

वेद पौरुषेय म्हणाय सिद्धता । आमुची कविता तेथें कोण ॥८॥

ऐसियांच्या पार्यां दुरूनी वंदन । निवृत्तिनंदन कडिये राहू ॥९॥

स्वतःच्या पुस्तकालयांतील भारत, भागवत, योगवासिष्ठादि ग्रंथांचें वाचनही यथावकाश चालत असे. असे जे ग्रंथ रोज वाचण्यांत येतील त्यांतील निवडक व गंभीर विषयांचा संक्षेप एका लेखमालेंत ग्रथित करण्याचा महाराजांचा विचार ठरला होता. त्याप्रमाणें प्रथम श्रीमद्भागवतांतील प्रथम स्कंधांतर्गत कांहीं अध्यायांतील विषयांचा संक्षेप यावेळीं ग्रथित झालेला आहे. तो फार सुंदर आहे. त्यांतून कांहीं उतारे येथें घेतों:—

चतुर्थाध्याय—श्लोक ३२ उत्तरार्ध व ३३ ‘ कृष्णस्य नारदो ’ ‘ तमभिज्ञा ’ ती भक्ति सत्संगावांचून प्राप्त नाही. पूर्ण ब्रह्मवेद्यांनाही सत्संगावश्यकता. २ वेदद्रष्ट्या ऋषींहींही भगवद्भक्तांची पूजा करावी, याविषयी व्यासाचे घरीं नारद आले असतांना व्यासांनीं नारदाची पूजा केली हें आप्तवाक्यरूप ऐतिह्य प्रमाण. पंचमाध्याय श्लोक ११ ‘ तद्वाग्विसर्गो ’ १. हरिभक्तीवांचून व्याकरणाचा निषेध. २. नुसत्या व्याकरणांत अथवा वाणीच्या शुद्ध प्रयोगांत प्रसाद नाही. ३. हरिभक्तांचा अशुद्ध वाणीप्रयोगही प्रासादिक असतो. ४. व त्या प्रसादानें जसें

जगत्कार्यं होतें तसें वैय्याकरण, न्याय, षट्पटादि तर्कपद्धत्या शुद्धवाणीप्रयोगानें होत नाहीं. श्लोक १५ वा. ' जुगुप्सितं ' हरिभक्तीवांचून व्यासांसारख्यांच्याही हातून अन्याय होतात. २. याविषयी व्यासांचा अन्याय नारदांनीं दाखविला हें उदाहरण. ३. नारद म्हणतात हे व्यासा, इतर पुराणादि ग्रंथांत कर्म-उपासनेचें प्रतिपादन, जैमिनीचे हातून मोक्षनिषेधरूप धर्मज्ञिज्ञासेचा निषेध करविणें, भारताला पंचम वेद म्हणणें, व ब्रह्मसूत्रांत त्याच्या समन्वयाचा विचार न करणें, आणि योगसूत्रादिकांच्या भाष्यांत स्वतः त्याचें मंडन करणें, म्हणजे सत्त्वरजस्तमोगुणावस्थेला प्रकृति म्हणणें, व ब्रह्मसूत्रांत त्याच योगाचा निषेध करून अग्नि, पाणी व पृथ्वि याला प्रकृति म्हणणें, प्रधान कारणवादांत मन्वा-दिकांच्या विरुद्ध जाणें, वेदोपनिषद्भाष्य न करितां तुझ्याच मतानें सांख्य-योगादिक विरुद्ध असतांही त्यावर भाष्य करणें; इत्यादि तुझे अन्याय हरिभक्ति केली असतां क्षम्य होऊन त्वां केलेल्या सर्व कार्यांचा समन्वय होईल. यावरून हरिभक्तास कोणत्याही महापुरुषाची भीति नाहीं. अध्याहारः—पहा त्वां केलेल्या वेदविभागरूप शाखा आपल्या पैलादि शिष्यांना दिल्या, परंतु तर्पणामध्ये पैलसूत्रादिकांचें नांव घेऊन ' व्यासं तर्पयामि ' असें तुला कोणीच म्हणत नाहीं. आक्षेप—अहो " पैलसूत्रभाष्यभारत महाभारत धर्माचार्या-स्तृप्यन्तु " इत्यादि महावाक्यांत ' भारतमहाभारतादि ' शब्दानें सामान्यें-करून व्यासांचें ग्रहण होत नाहीं काय ? समाधान—अरे सर्वकर्त्यापुरुषांचें सामान्येंकरून ग्रहण व त्याच्या शिष्यांचें विशेषेंकरून ग्रहण हा महापुरुषांचा मोठा अपमानच होय. दुसरें 'सूत्र' शब्दानें आश्रलायनादिक, भाष्य शब्दानें शबरादिक, भारतशब्दानें जैमिन्यादिक, व महाभारत शब्दानें वैशंपायनादिक अपेक्षित नसतील कशावरून ? म्हणून नारद म्हणतात हे व्यासा, तूं उरुकुम भगवल्लीला गान केली असतां तुझ्या ह्या अवताररूप चिरंजीव देहाचें सार्थक होऊन कलियुगासारख्या दुष्ट पुरुषाकडूनही तुझ्या कीर्तीचें गान होईल, मग इतर युगें नाहींत का करणार ? नाहींत करणार तर त्यांत त्यानांच लज्जा प्राप्ति होईल. कारण तूं तर कर्मज्ञानभक्तियोगानें चारी युगांना समान ठेवणारा होशील.

सप्तमाध्याय. श्लोक ३ ' अनर्थोपशमं ' १ सर्व अनर्थांची निवृत्ति करणारी

व परमानंदप्राप्ति करून देणारी भक्ति आहे असे जाणून सर्व साधनांचा त्याग करून ही भक्तिप्रधान ' भागवतसंहिता ' पाहून लिहिली. (संहिता हें वेदाला नांव आहे. भागवतालाही वेदत्वच आहे म्हणून त्याला संहिता म्हटलें. हा अर्थ श्रीधरी टीकानुसार आहे) टीप—ह्या श्लोकाची टीका भगवान् श्रीधराचार्यांनीं अति गोड केली आहे व ती भगवान् श्रीवल्लभाचार्य मताला अनुसरून असून श्रीशंकराचार्य मतालाही पूर्ण अनुकूल आहे. दुसरें, श्रीमच्छुकाचार्य शिष्य विष्णुस्वामी यांचे दोन श्लोक श्रीधरांनीं आपल्या टीकेंत दिले आहेत. आणि याच टीकेंत ईश्वराचें स्वरूप व तटस्थ लक्षण आणि जीवाचें स्वरूपलक्षण अत्युत्तम रीतीनें वर्णन केलें आहे. तें मुमुक्षुजनांनीं अवश्य वाचावें, व यापासून दुसरा फायदा हा कीं श्रीक्षेत्र गोकुलवासी ब्रह्मसूत्राणुभाष्यकार विष्णुस्वामीमतानुयायी वल्लभाचार्य व भगवान् श्रीशंकराचार्य या दोघांच्या मताचें ऐक्य होऊन परस्पर द्वेष नाहींसा होतो. अध्याहारः—आम्हीं असें म्हणतो कीं वल्लभाचार्यमताचा द्वेष करणारे शांकरमती भागवतधर्मी नव्हेत, म्हणून त्यांचे ठिकाणीं हरिभक्ति उत्पन्न व्हावयाची नाहीं, व तसेंच, शंकराचार्यमताचा द्वेष करणारे वल्लभमतानुयायीही भागवतधर्मी नव्हेत; म्हणून त्यांचेही ठिकाणीं हरिभक्ति उत्पन्न व्हावयाची नाहीं. भागवतावरून व भगवान् श्रीधरस्वामी सत्कृतीवरून व दोघांचेही सूत्रभाष्य अवलोकन करून दोघांही आचार्यांचें अत्यंत ऐक्य आहे, असें आम्ही स्पष्ट म्हणतो. जास्ती कमी निरूपण ही बुद्धीची व्यवस्था होय. हें ऐक्य संकेतदृष्टीनेंच आहे असें आम्ही म्हणत नाहीं. तर बाह्य दृष्टीनेंही स्पष्ट ऐक्य आहे व त्याविषयीं कोणी वाद घातला असतां आम्ही सभेंत सिद्ध करूनही देऊं. वल्लभाचार्य विष्णुस्वामीमती आहेत या-विषयीं ' शुद्धाद्वैतमार्तंड ' यांत प्रत्यक्ष साक्ष आहे व या टीकेंत दिलेले विष्णुस्वामीचे श्लोक आणि वल्लभाचार्यांचे ' ब्रह्मसूत्रभाष्य ' या दोहोंचा अर्थही एकच आहे. श्रीधराचार्य शांकरमताचे असून आपल्या अनुष्ठीयमानमताला न सोडतां विष्णुस्वामीश्लोकांची अवतरणिका देऊन वल्लभमतवर्ती अर्थ केलेला आहे, म्हणून वल्लभाचें ' शुद्धाद्वैत ' व शंकराचार्यांचें ' अद्वैत ' दोन्हीही एक आहेत; म्हणून ते दोघेही आचार्य हरिहरांप्रमाणें समान अभिनंदनीय आहेत.

तें ऐक्य कसें व त्याचा गुणदोषविचार कसा ? याचें स्पष्टीकरण येथें विस्तार-भयास्तव करीत नाहीं. श्लोक ७ 'यस्यां वै':—१ भागवताचें महत्त्व. २ वेदाचे पठनानें फल होतें व भागवताचा नुसता ऐकण्याचा निश्चय केला असतांना सर्व दुःखें निवृत्ति करणारी श्रीकृष्णभक्ति उत्पन्न होते; म्हणून वेदाहून भागवताचें वारिष्ठ्य.

श्लोक ८ 'ससंहितां':—१. भागवताला बेदरूपत्व. २. वेदांतियांना आश्चर्य करावयास लावणें. ३. जीवन्मुक्तानेंही भक्तिशास्त्राचें पठण व भगवद्भक्ति करणें. ४. याविषयीं श्रीमच्छुकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ व जीवन्मुक्त असतांही त्यांना श्रीव्यासांनीं भक्तिप्रधान भागवतसंहिता शिकविली हें ऐतिह्य प्रमाण. ५. व म्हणूनच विदेहीमुक्त असणारे व वनांत पळालेले शुकाचार्य भक्तिप्रेमानें पुन्हा पितृगृहाप्रत आले. श्लोक ९ 'सवै':—विषय—पूर्वपक्ष. ब्रह्मनिष्ठाला पूर्ण मोक्ष झाला असतांही भक्तिशास्त्र पठणाची काय अवश्यकता ? हा पूर्वपक्ष. श्लोक १० 'आत्मारामाश्च मुनयो':—विषय—सिद्धांत. या श्लोकांतील चकार हा पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थ आहे. २. संकेतदृष्टीच्या ज्ञानानें आत्म्याचेच ठिकाणीं स्थिर झालेले मुनी आणि ग्रंथीत्रय नाश झालेला आहे ज्यांचा व वेदादि ग्रंथांपासून झाली आहे निवृत्ति ज्यांची असे जीवन्मुक्तही प्रभूचे ठायीं निहेंतुक भक्ति कारितात. ३. याला कारण प्रभूचे गुण आनंदापेक्षांही आनंदरूप आहेत. ४. याविषयीं शुक्र पूर्णकाम असूनही सगुण भक्तिप्रधान भागवताचें त्यांनीं पठण केलें हें ऐतिह्य प्रमाण. (हा श्लोक श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा व माझा अत्यंत आवडता आहे, आणि "शिवो भूत्वा शिवं यजेत्" ही श्रुती या श्लोकाला पुष्टिकारी असून भक्ति वाढविणारी आहे. श्रुत्यर्थ—चेतन ऐक्यरूप लक्ष्यांज्ञानें संकेतदृष्टिपूर्वक जगजीवेश्वर ऐक्य झालें तरीही ऐक्यत्वोर्मिरूप जें 'वाचाऋण' तें निवृत्त करण्यासाठीं व आणखी कांहीं गुह्य कारणासाठीं व शुद्ध निरपेक्षभाव कळण्यासाठीं भगवद्भक्ति करणें अवश्य आहे.)

सनातन भक्तितत्वाचें प्रतिपादन पूर्वपरंपरेला न सोडतां वेळोवेळीं आपल्या गद्यपद्यान्वित रसाळ वाणीनें नवीन तऱ्हेनें करण्यांत महाराजांचा

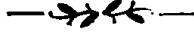
अधिकार केवढा होता याची कल्पना येण्याकरितां वर घेतलेले वेचे पुरे आहेत.

सौ० मायबाई महाराजांच्या अत्यंत पतिपरायण पत्नि व सद्गुरुप्रेमैक-निष्ठ शिष्या होत्या, तथापि नूतन जन्मलेल्या चार महिन्यांच्या अर्भका-विषयी त्यांच्या वृत्तींत मोह राहणें अपरिहार्य होतें. महाराजही अत्यंत वृत्तिनिरीक्षणकुशल असून स्वकीय भक्तांचें निरपेक्ष हित साधण्यांत नेहमीं दक्ष असत. त्यांनीं सौ० मायबाईची ही स्थिती व परमार्थ प्रगती-वर होणारा तिचा परिणाम आपल्या दिव्य शास्त्रदृष्टीनें जाणला, व नुकत्याच झालेल्या कात्यायनी प्रसंगांत वाठोडा येथें असतांना तिच्या हातानें मुलास विप्र देवविण्याचा एक खोटा व्यूह रचून, व आतां उमरावतीस असतांना मुलास घरीं ठेवून व मायबाईस एकटेंच आपल्या-बरोबर बडनेरास यावयास लावून त्यांच्या मनांतील मोहवृत्ति अत्यंत प्रक्षुब्ध केली व नंतर बडनेराहून त्यांस हरिभाऊबरोबर उमरावतीस परत पाठविलें व आपण बरोबरच्या मंडळीसह चारसहा दिवसांकरितां लोणीस आपल्या आजोळीं गेले. यावेळीं मायबाईस खरा प्रकार उमजून आल्यामुळें त्या पुष्कळ वेळपर्यंत मूर्च्छित पडल्या व “चांडाळा, सद्गुरुसेवेत अंतर पाडण्याला तूं माझ्या पोटी कशाला आलास ?” असे शब्द मुलास उद्देशून नंतर त्यांच्या तोंडांतून निघाले. याप्रमाणें आपल्या नेह-मोच्या अतर्क्य शिक्षणपरिपाटीनें मायबाईच्या मनांतला पुत्रमोह महाराजांनीं नाहीसा केला.

लोणाहून परत आल्यावर मुळे बंधूच्या विनंतविरून महाराज मायबाईसह सर्व मंडळी घेऊन हरद्यास जाण्यास निघाले व फाल्गुन वद्य ५ मीस तेथें जाऊन पोहचले. नंतर फाल्गुन वद्य ११ चे दिवशीं नेमावर येथें नर्मदा स्नानास जाऊन व तेथें नर्मदास्तुतिपर व हरिहरस्तवन पर नवीन पदें वगैरे करून आपल्या हरिभजनप्रतापानें त्या क्षेत्रास चार दिवस शोभा आणली.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८२८ पराभवनाम संवत्सरे. इ० स० १९०६—१९०७.

चैत्र, वैशाख दोन महिने महाराजांचें वास्तव्य हरद्यासच होतें. नेमावर, मजली येथेंही मध्यंतरी महाराज गेले होते. नेहमींच्या क्रमाप्रमाणें सच्छा-
ल्लचर्चा, प्रेमळ भजन वगैरे चालू होतेंच. त्यामुळें भाविक व प्रेमळ
जिज्ञासूंस परमार्थ लाभ होऊं लागला. हर्दा येथील नारायण रघुनाथ
केकरे व गणपतराव केकरे हे उभय बंधूही महाराजांच्या निरूपणादिकांस
लुब्ध होऊन त्यांजकडे येत असत. रामनवमीचा उत्सव हर्दा येथेंच वेद०
दादामुळे यांच्या घरी महाराजांनीं केला. उत्सव प्रसंगी जातक, पाळणें,
गाणी, काला वगैरेची मोठी बहार झाली.

येथून चित्ताकाशवर्णनपर एक पत्र महाराजांनीं बापूगडीस पाठविलें.
या पत्राचा संबंध मागें दाखविला आहे. (पृ० २०५ पहा.) या पत्रांत
चित्ताकाशांत जातांना, येणारे चार अडथळे, तन्निवारणार्थ शास्त्रांचा
विनियोग, आत्मसिद्धीस शास्त्र, ईश्वर, गुरु व स्वतःचा प्रयत्न या चार-
ही गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता इत्यादि विषयांचें सुंदर विवेचन आहे.
सूक्तिरत्नावलि द्वि. याष्टि उत्तरार्ध पृ. ४२ पहा.

पुढें महाराजांचा आळंदीस जाण्याचा विचार ठरून सौ० मायबाईसह
सर्व मंडळीस घेऊन ते निघाले. वेद० गोविंदशास्त्री पंचभाई हे उम-
रावतीस होते. त्यांस तार करतांच तेही उमरावतीहून निघून इगतपुरीचे
स्टेशनावर येऊन मिळाले. या सर्घ मंडळीसह महाराज ज्येष्ठ शुद्ध प्रति-
पदेस गुरुवारी आळंदीस पोहचले व त्रिरात्र तेथें राहून पुण्यास आले व
तेथें दोन तीन दिवस राहून पुन्हां हरद्यास परत गेले. आळंदीस
मायबाईंनी महाराजांच्या आज्ञेवरून ज्ञानेश्वरांचें पारायण दोन
दिवसांत केलें. त्या वेळांत त्यांनीं मुलाला पाजलें देखील
नाहीं.

यावेळीं पुण्यास जो प्रकार घडला त्याविषयी महाराज एके ठिकाणी म्हणतात:—“ या सुमारास मी एकदोन वेळ आळंदी, पुणे व मुंबईला जाऊन आलों होतो. तेव्हां माझ्या विषयी वऱ्याच लोकांचा समज चांगला झाला होता. परंतु पुण्याच्या लोकांना कांहींतरी विलक्षण चमत्कार पाहिजे होता. त्याचा मी सारखा निषेध करित असे. शिवाय अशा वेळीं पुण्यांतील एका प्रतिष्ठित म्हणाविणाऱ्याचें मत मी खोडून काढलें होतें. त्यामुळे रा० ब० पेंडशाला एके दिवशीं त्यांनीं आणलें. मी त्यांना “ बंधूनि बहुव्रीहौ ” हें सूत्र विचारलें. त्यांनीं सांगितलें तें कौमुदीत नाही. परंतु तुम्हाला सर्व कांहीं पाठ येते असें म्हणतां तर आम्हांला भारताचें वनपर्व पाठ म्हणून दाखवा, असें ते म्हणाले. ह्या पूर्वी उमरावतीस एका स्त्रीनें माझ्याशीं दुर्वर्तन करण्याची खटपट केली होती व ती मी त्याच वेळीं खापरे, शास्त्रीबोवा (श्रीनिवासशास्त्री) वगैरेच्या समक्ष बाहेर काढली. इतकी गोष्ट सत्य घेऊन मी * आहे असें लोकांना सांगून मी पुण्यांतील खटखट टाळली. ” “ नये व्याकरण मजप्रती । पुण्यपत्तनांती श्रुत हें ॥ ” हे व्याजोक्तीचे उद्गार याच प्रसंगाला अनुलक्षून महाराजांनीं एके ठिकाणीं काढले आहेत. व “ पुण्यास २।४ तर्कटी मंडळीशीं यांचा थोडा वेबनाव झाला तथापि हे अलौकिक बुद्धीचे व भगवत्प्रसादपात्र झालेले आहेत अशी आमची तरी कल्पना होऊन चुकलेली आहे. ” असें मुमुक्षु पत्राच्या ता० २४ सप्टेंबर १९०८ च्या अंकांत मुमुक्षु कर्त्यांनीं म्हटलें आहे.

हर्दा येथील हकीकत.

ह० भ० प० गोंदवलेकर ब्रह्मचैतन्य महाराज यांचेही वास्तव्य आर्लाकडे हर्दा येथेंच होतें. महाराजांचें व त्यांचें, अनेक विषयांवर भाषण होत असे. परंतु पुढें दाघांचा मतभेद झाला. त्याचें कारण असें कीं, गोंदवलेकर महाराजांचा अभिप्राय असा होता कीं यज्ञ, याग, स्नानसंध्यादि कर्में सर्व गौण असून नामस्मरणानेंच सर्व कांहीं होतें व या आपल्या म्हणण्याला श्रीमद्भागवताचें ते प्रमाण देत. यावर

महाराजांचें असें उत्तर होतें कीं, नामस्मरण हें सर्वसाधारण प्रायश्चित्त असल्यामुळें त्यानें फक्त वाक्यप्रतिबंधच दूर होतो. पण अविद्यामूलक आवरण नष्ट होण्यास सद्गुरूपासून श्रवणमननपूर्वक वेदान्तचिन्तनच घडलें पाहिजे. श्रीमद्भागवतप्रामाण्याविषयी महाराज म्हणाले कीं, त्यांत श्रुतिविरुद्ध मत प्रतिपादन केलेले असल्यामुळें तें आम्ही प्रमाण मानीत नाहीं. हें श्रुतिविरुद्ध मत कोणतें असा तेंथें प्रश्न निघाला असतां 'सर्ष जीवो विवरप्रसूतिः' या श्लोकांत जीवाची उत्पत्ति मानली आहे हें महाराजांनीं दाखवून दिलें व हर्दा येथील शास्त्रीपुराणिकांदि विद्वान मंडळीस तेंथें बोलवून त्यांस विचारलें असतां त्यांनींही ती गोष्ट कबूल केली.

याच सुमारास काशी येथील कैवल्यधाम मठाचे अधिपती कृष्णानंद-सरस्वती हे कोल्हापुरास वेदोक्त प्रकरणासंबंधानें गेले असतां तेंथें त्यांनीं महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकली. या स्वामींच्या विद्वत्तेची ख्याति सर्वत्र आहे. ते कोल्हापुराहून परत येत असतांना एक दिवसाकरितां म्हणून हर्दास उतरले होते. त्यांना घण्याकरितां खंडेराव विनायक मजलीवाले वगैरे शिष्य मंडळी रेलवे स्टेशनावर गेली होती. त्यांजबरोबर महाराजही गेले होते.

गाडीतून उतरतांच खंडेरावांस स्वामींनीं विचारलें कीं, येथें कोणी विद्वान सत्पुरुष आले आहेत म्हणून ऐकतां तर ते कोठें उतरले आहेत? खंडेराव म्हणाले ते आपल्या घराजवळच आहेत व हल्लीं येथें आपल्या दर्शनासही आले आहेत. इतक्यांत महाराजांनीं येऊन स्वामींस साष्टांग नमस्कार घातला. गोंदवलेकर महाराजही तांग्यांत बसून आले होते त्यांनीं स्वामींस आपल्याबरोबर तांग्यांत घेऊन आपल्या बिऱ्हाडाकडे तांगा चालू केला. परंतु तेंथें न उतरतां स्वामी खंडेराव मजलीवाल यांचे येथें उतरले.

पुन्हां स्वामींच्या बिऱ्हाडावर महाराज त्यांच्या दर्शनास गेले होते. परंतु स्वामींनीं उपेक्ष्य वृत्ति धारण केलेली दिसली व महाराजांच्या

स्त्रीवेषास उद्देशून कांहीसे निषेधपर भाषण त्यांनी केलें. ते वेळीं अत्यंत विनीत होऊन महाराजांनी त्यांस पुढील शंका विचारल्याः—

१. वेद ईश्वराच्या निश्वासापासून सृष्टीच्या पूर्वी निर्माण झाले. असें असून त्यांत हरिश्चंद्रादिकांच्या कथा कशा ?

२. कपिलांच्या सांख्यसूत्रांत ' ईश्वरासिद्धेः ' या सूत्रांत ईश्वराचें अस्तित्व मानलें नसून ' ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ' या सूत्रांत ईश्वराची सिद्धि केली आहे हें कसे ?

स्वामींचें व महाराजांचें भाषण ऐकण्याकरितां मंडळी बरीच जमली होती. स्वामी म्हणाले ह्या वेळेस मला तुमच्या प्रश्नाकडे लक्ष्य देतां येत नाहीं. मी नुकताच येऊन बसलों आहे. मग पाहूं. हें ऐकून महाराज परत गेले व जमलेली मंडळीही उठून गेली. ते दिवशीं सायंकाळीं मुकुंदभट तेलंग स्वामीपार्शी म्हणाले कीं येथील कांहीं ब्राह्मण मंडळी शूद्रांच्या नादीं लागतात व मंत्र घेतात. त्यांनीं विद्वान ब्राह्मण पाहून मंत्र कां घेऊं नये ? उगीच एखाद्या शूद्रांच्या नादीं लागण्यांत काय अर्थ आहे ? स्वामी त्यावर म्हणाले कीं, त्या शूद्राजवळ तशीच विद्या व अधिकार असेल. तेवेळीं तेथें खंडेराव बसले होते. ते स्वामींस म्हणाले कीं ते (गुलाबराव) महाराज शूद्र आहेत तथापि त्यांचें उत्तम आचरण, विद्वत्ता वगैरे पाहून आमची श्रद्धा त्यांचे ठिकाणीं जडली आहे. आपणही अगोदर त्यांची परीक्षा करून नंतर आपलें मत सांगा. कृष्णानंद म्हणाले बरें. मी आणखी एकदोन दिवस येथें आहेच.

थोड्या वेळानें महाराजही आले व स्वामींस साष्टांग दंडवत घातला. स्वामींनीं ऊठ म्हटल्यावर उठून हात जोडून उभे राहिले व बसण्याची आज्ञा मिळल्यावर बसून नम्रपणानें शंका विचारली कीं, श्रीमद्भगवद्गीता अ० १३ श्लोक २० यावरील भाष्यांत शंकराचार्यांनीं सांख्यांच्या २५ तत्वांचा अंगिकार करून " इतरेषांचानुपलब्धेः " या ब्रह्मसूत्रावरील शारिरभाष्यांत त्या तत्वांची श्रुतिपुराणांत कोठेंच उपलब्धि नाहीं असें म्हटलें आहे हें कसे ?

या प्रश्नाकडे लक्ष्य न देतां स्वामींनी उलट प्रश्न केला की तुझेही कांहीं परमेश्वर, काल, वगैरे संबंदाचे वाद आहेत असें मी ऐकतां. ते वाद काय आहेत ? महाराज म्हणाले माझे कसचे वाद ? आचार्यांनीच त्यांचा निर्णय केलेला आहे. माझें म्हणणें एवढेंच की मी ईश्वरकारयित्र वाद, कालबलीवाद, नियतायुर्वाद व चवथा प्राबल्यवाद हे मानीत नाहीं. असें म्हणून महाराजांनीं ब्रह्मसूत्रांतील प्रमाण पत्तेसूदसांगितलें. ते स्वामींनी कबूल केलें. पुढें स्वामी मंडळीशी क्षेमकुशलादि गोष्टी करूं लागले. महाराजांनीं त्यांस पुन्हां आपल्या शंकेचें स्मरण दिलें. त्यावर स्वामींनी श्रीकंठ भाष्य पहावयास सांगितलें. महाराज म्हणाले तें मी वाचलें आहे. त्यांत माझ्या प्रश्नाचें उत्तर नाहीं. असें म्हणून श्रीकंठ भाष्याचें पुस्तक महाराजांनीं मागवून टीका त्यांना वाचवून दाखविली. तेव्हां स्वामी म्हणाले हें कसें झालें कोण जाणे ? श्रीकंठाचा असे प्रश्न सोडविण्याचा अधिकार आहे. पुढें आणखी कांहीं टीकाकारांचीं नांवें सांगून महाराज म्हणाले की, त्यांच्या टीकांतही या प्रश्नाचें उत्तर नाहीं. नंतर स्वामी पुन्हां इकडल्या तिकडल्या गोष्टी परिचित मंडळीशीं बोलूं लागले व पुन्हां महाराजांनीं प्रश्नाचें स्मरण दिलें. स्वामी म्हणाले मला पोथी सोडून पाहण्याला चाळीस वर्षे झालीं. पुन्हा पाहूं तेव्हां उत्तर देऊं. आज बरेच दिवसांत ही ओळखीची मंडळी भेटली आहे तर त्यांचें क्षेमकुशल विचारलें पाहिजे. वाद ऐकण्याकरितां जमलेल्या मंडळीला जेव्हां दिसून आलें की आतां वाद होत नाहीं तेव्हां सर्व मंडळी उठून गेली.

त्याच दिवशीं पुन्हां रात्रीचे बारावर दोन वाजण्याच्या सुमारास महाराज स्वामीकडे जाऊन ते निजले असतां त्यांची पायचेपी करूं लागले. स्वामी म्हणाले हें काय ? महाराज म्हणाले मी शूद्र असल्यामुळें सेवा हा माझा धर्मच आहे. त्यावर स्वामी म्हणाले की तुमच्या प्रश्नांची मी योग्य उत्तरे दिल्यावांचून तुम्हां असें काम करावें हें मला प्रशस्त वाटत नाहीं. महाराज म्हणाले:—ह्यांत मोठेसें गूढ आहे अशांतली गोष्ट नाहीं. ते आपण केव्हांही सांगूं शकाल. माझा धर्म मी करतो. त्यांत

आपल्याला वाईट वाटण्याचें कारण नाही. असें म्हणून पुन्हां पाय चेपूं लागले व पाय चेपतांना नम्रपणानें योगाभ्यासाच्या एका प्रक्रियेविषयी प्रश्न केला की या रीतीनें अभ्यास करीत असतां अमुक प्रतिबंध येतो तो कसा टाळावा व पुढें कसें जावें ? यावर स्वामींनीं असें उत्तर दिलें कीं या प्रक्रियेच्या रीतीनें मीं गेलों नाहीं म्हणून या संबंधानें मीं कांहीं सांगूं शकत नाहीं. तुमच्या विद्वत्तेविषयी माझी खातरी झाली. शारीरिक भाष्य वगैरे मीही वाचलें आहे, परंतु इतक्या मार्मिक रीतीनें त्याचा विचार मीं केला नाहीं. गोंदवलेकरांनीं तुमच्या विषयीं माझें मन कळुपित केलें होतें म्हणून मीं पहिल्याप्रथम तुमच्याशीं उपेक्ष्यवृत्तीनें वागलों. महाराज म्हणाले मीं स्त्रीवेश घेत असल्यामुळें त्यांचा मजवरील आक्षेप योग्यच आहे, परंतु माझें हें व्यसन आतां सुटूं शकत नाहीं. यावर स्वामी म्हणाले कीं भक्तीच्या विषयांत स्त्रीवेश घेण्यांत मुळांच वाद नाहीं. नरसीमेहतेही स्त्रीवेश घेत होते. हीं विद्या तुम्हास जन्मसिद्धीनें प्राप्त झाली असल्यामुळे श्रुतीचा उच्चार करण्यासही काही हरकत नाहीं.

दुसरे दिवशीं सकाळचे सुमारे ९-१० वाजतां स्वामी संध्या करीत बसले होते. महाराजही सन्निध बसले असून कांहीं मंडळीही परस्परांचें भाषण ऐकण्यास येऊन बसली होती. इतक्यांत तेथें मुंबईहून दोघे गृहस्थ येऊन 'गुलाबराव' महाराज कोठें आहेत ? म्हणून विचारूं लागले, व महाराजांकडे मंडळींनीं बोट दाखविल्यावर ते म्हणाले, आपली कीर्ति ऐकून आम्हीं आलों. पारकीय शास्त्रांसंबंधाच्या आमच्या कांहीं शंका आहेत त्या आपणास विचारणें आहे. महाराज म्हणाले स्वामीपुढें मीं काय सांगणार ? स्वामी म्हणाले पारकीय शास्त्रांसंबंधाचें आलोचन मीं बऱ्याच वर्षांपासून सोडलें आहे. गुलाबराव त्या शंकांचें उत्तर देतील. महाराज म्हणाले आपली आज्ञा असल्यास मीं उत्तर देतों. स्वामींनीं आज्ञा दिल्यावर महाराजांनीं त्या शंकांचीं सविस्तर प्रमाणसुद्ध उत्तरें देऊन पारकीय ग्रंथ व ग्रंथकारांचा नामनिर्देशही सांगितला व नंतर आपल्या आर्यग्रंथांतील त्याच विषयांवरील माहिती सांगून दोहोंची तुलना करून

दाखविली. ही महाराजांची सर्व शास्त्रांत अकुंठित गती पाहून सर्व मंडळी चकित झाली. स्वामी तर अत्यंत प्रसन्न होऊन महाराजांचें प्रत्येक भाषण संपतांच 'अद्भुत आहे' असें म्हणूं लागले.

नंतर "आपलें इष्ट काय ?" असा स्वामींनीं महाराजांस प्रश्न केला. महाराज म्हणाले, श्रांज्ञानेश्वर महाराज माझे गुरु आहेत व श्रीकृष्ण माझे पति आहेत. हें ऐकून त्यांच्या यक्षिण्यादि साधनाविषयी स्वामींची शंका दूर झाली. कारण यक्षिण्यादि शुद्ध देवता राजस प्रकृतीच्या असल्यामुळे त्यांच्यापासून सात्विक ब्रह्मज्ञान मिळूं शकत नाहीं व असें शुद्धसाधन करणारे एका विवक्षित ठिकाणीं बसूनच प्रश्नांची उत्तरे देत असतात.

तिसरे दिवशीं स्वामींची काशीस जाण्याची तयारी झाली. महाराज रेलवे स्टेशनावर त्यांस पाहण्यास गेले होते. निरोप घेते वेळीं महाराज त्यांस नमस्कार करूं लागले असतांना तुम्ही असें करूं नका, असें बोलून स्वामींनीं त्यांस जवळ बसविलें व म्हणाले कीं सत्यापासून न ढळतां जगाचें कार्य करणारे श्रीकृष्ण व नारद असे दोघेच इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; तिसरे आपण दिसतां. आपल्या विद्येची कीर्ति ऐकून फक्त एक दिवसाकरितां म्हणून मी येथें आलों होतो परंतु आपल्या अद्भुत विद्येला लुब्ध होऊन तीन दिवस राहिलों. आपण कोणीही असा. एकवेळ काशीस येऊन आपण माझा आश्रम पवित्र करावा व मला अंतकाळीं आपली भेट व्हावी एवढीच विनंती आहे. आपण विचारलेली शंका प्रत्यक्ष शंकराचार्यावरच पूर्वपक्ष आहे. त्याचें उत्तर मी काय देणार ? काशीसारख्या ठिकाणीं विद्वन्मंडळीची सभा भरवून त्यांच्यासमोर हा प्रश्न विचारल्यास कोणी उत्तर दिलें तर देईल. आपल्या विद्येची किंमत करणारे पुरुष तेथें आहेत. असें म्हणून मोठ्या प्रेमानें स्वामींनीं महाराजांचा निरोप घेतला.

छिदगांव येथील हकीकत.

छिदगांव गंजाल हा रा० रा० विठ्ठल भास्कर केकरे यांचा माल-गुजारी गांव आहे. विठ्ठलरावांची हकीकत मार्गे शके १८२७ त आलेली आहे. ते यावेळीं छिदगांवास होते व हर्द्याहून अनायासे जवळ असल्या-मुळे श्रीमहाराजांस आपल्या गांवीं मोठ्या भक्तिभावाने नेऊन सुमारे १५ दिवस त्यांनीं सत्समागमाचा लाभ घेतला. येथे महाराज असतांना एक चमत्कार घडला तो येणेप्रमाणे:—

ज्येष्ठ वद्य १२ चे दिवशीं सोमवारीं महाराजांनीं मंगलस्नान केलें होतें व स्नानसमयीं गांभी वगैरे होऊन तो दिवस विशेषच आनंदाचा गोला. विठ्ठलरावांचे चुलत बंधु रा० बळवंत माधव केकरे वगैरे मंडळीही त्यावेळीं छिदगांवींच होती. दुसरे दिवशीं पहाटेचे सुमारे ५ वाजतां बळवंतराव महाराजांचे दर्शन घेण्याकरितां माडीवर गेले. तेवेळीं महाराज झोंपाळ्यावर तक्र्याशीं टेंकून निद्रिस्त असलेले त्यांस दिसले. महाराज फक्त धोतर नेसलेले असून त्याशिवाय आंगावर कांहीं नव्हते व त्यांच्या कपाळास कुंकवाचा टिळा नेहमीं प्रमाणें लागलेला दिसला. या पूर्वीं सुमारे १५ मिनिटे अगोदर बळवंतरावांची बहीण गं० बहेनाबाई त्याच माडीवर महाराजांचें दर्शन घेऊन आली होती. इतक्यांत दुसऱ्या माडीवरून बाबासाहेब (विष्णुपंत धामापूरकर) उतरले, त्यांस बहेनाबाई सांगू लागली कीं इतक्या दिवसांत आज महाराजांचें मला चांगलें दर्शन झालें. बाबासाहेब म्हणाले कोठें ? बहेनाबाई म्हणाली विहिरीजवळच्या माडीवर. बाबासाहेब म्हणाले रात्रीचे तीन वाजल्यापासून महाराज भाऊकाकाचे माडीवर असून आम्ही सर्व मंडळी तेव्हांपासून तेथेंच आहोंत. बहेनाबाई म्हणाली माझ्या म्हणण्यावर तुमचा विश्वास नसल्यास दादास (बळवंतरावास) विचारा. बळवंतरावही बहेनाबाईप्रमाणेंच महाराजांचें दर्शन आपल्यास झाल्याचें प्रतिज्ञेवर सांगू लागले. पुन्हां बहेनाबाई विहिरीजवळच्या

माडीवर जाऊन पाहू लागली तों तेथे महाराज नव्हते. हलुहलु विठ्ठल-रावादि सर्वच मंडळी पुढे भाऊकाकांचे माडविरून उतरली. त्यांचा व बळवंतरावांचा वरील गोष्टीसंबंधाने मतभेद पडला. नंतर ती गोष्ट महाराजांचे कानावर गेली. तेव्हां ते म्हणाले कां, एकच व्याक्ति एका वेळी दोन ठिकाणी दिसणे शक्य नाही. परंतु पुढे बऱ्याच दिवसांनी या गोष्टीचे महाराजांनी विठ्ठलरावांस एका पत्रांत स्मरण दिले आहे, तें वाक्य असे:—“ तुमच्या येथे बळवंतरावाला मी दोन रूपांनी प्रत्यक्ष दर्शन दिल्याचें आपणांस आठवत असेलच. परंतु असे चमत्कारावर दृष्टि देणे उपयोगाचें नाहीं. ”

छिदगांवाहून परत आल्यावर सुमारे एक महिनाभर महाराज हर्दा येथे राहिले. कधी कधी महाराज परोक्ष व्यक्तींस उद्देशून कांहीं भाषण करित असत याविषयी मागे उल्लेख आलेला आहे. तसेच येथेही “बायको मेली तरी अज्ञान येतच नाहीं” हें वाक्य महाराज कधी कधी मोठ्याने म्हणतांना मंडळींनी ऐकलें आहे.

सौ० मायबाईची (मनकराणिका आईची) प्रकृति आलीकडे वरीच क्षीण झालेली होती. तिला आम्लपित्ताची बाधा असून दोन चार दिवसांतून एखादे वेळीं गुरळी पडत असे. नाना कविमंडन हे वैद्य असून महाराजांच्या सहवासांत त्या शास्त्रांत त्यांची अधिक प्रगति झालेली होती व प्रसंगी औषधी उपचार वगैरे महाराज त्यांच्याकडूनच करवात असत. त्यांस महाराज वारंवार म्हणत कीं मनकराणिकाला औषध दे. हिची प्रकृति बिघडणार आहे; मेली तर मी जबाबदार नाहीं. पुढे एके दिवशीं मायबाईला वांती होऊन ती मूर्च्छित पडली. इकडे श्रीकृष्ण-जन्माष्टमी जवळ आली होती. तेव्हां महाराज नानास म्हणाले कीं जन्माष्टमी यावलीची करावयाची. आकाजीबापूस विचारून मला तार करा. नाना गेले व दोन चार दिवसांनी तार केला. नंतर महाराज सर्व

मंडळीसह हर्द्याहून निघाले व उमरावतीस पोहचल्यावर नानाचे येथे गुरुवारची पालखी करून यावलीस जावयास निघाले. निघण्याचे वेळी नानास म्हणाले की चांगलें औषध बरोबर घे. आपल्या मंडळीत एक इसम भयंकर बिमार होणार आहे. घरून निघाल्यानंतर महाराजांनी पुन्हां नानास औषध घेतलें काय म्हणून विचारलें. नाना तें विसरले होते. त्यांस घरीं परत पाठवून महाराजांनीं औषध आणविलें. यावळीस गेल्यावर नवरात्राचे प्रथम दिवशीं देव मांडावयाचे. तेवेळीं महाराजांनीं दोन देव मांडाविले. तेच दिवशीं रात्रौ मायबाईला पुन्हां भयंकर वांती होऊन मूर्च्छित झाल्या. कांहीं वेळानें सावध झाल्या पण औषध घेण्याकरितां तोंड उघडणें त्यांस कठीण पडे. ज्ञानेश्वर महाराजांचें तीर्थ घेण्याकरितां मात्र तोंड उघडीत. माधानास महाराजांनीं निरोप पाठविला. पाटील-बोवा सखाराम आपास घेऊन आले. इकडे मंडळीलाही महाराजांनीं जप वगैरे दिला होता. परंतु शेवटीं मायबाईची प्रकृति अतिशय बिघडून श्रावण वद्य ४ थेंचे दिवशीं त्यांनीं इहलोकाचा त्याग केला.

मायबाईच्या निरपेक्ष वात्सल्यास लुब्ध झालेली सहवासांतली मंडळी त्यांच्याकरितां शोकाविष्ट झाली. पाटील बोवाही शोक करूं लागले. पाटील-बोवास महाराज म्हणाले, तुम्ही चिंता करूं नका. अनंता तुमच्याकरितां आहे व अंतकाळीं तुहांस शिवदर्शन होईल. नंतर महाराजांनीं सर्वास वेदांतबोध करून हातीं टाळ घेतला व सुमारे एक प्रहरपर्यंत प्रेमळ पद्यांनीं भगवंतास आळविलें.

मायबाईंनीं पाळलेला पत्निधर्म व शिष्यधर्म त्यांस अत्यंत भूषणावह असून इतरांस परम अनुकरणीय आहे. वटभरणाचे वेळीं त्यांनीं महाराजांस दिलेलें अभिवचन अक्षरशः पाळून परमार्थांत उत्तम साह्य केलें, संसारांतल्या अडचणींस अगदीं दाद न देतां पतिसेवेत चित्तवृत्ति आनंदित ठेविली व सद्विद्यादानाच्या कर्तव्यांत सहवासांतल्या आश्रित मंडळीवर पुत्रवत् प्रेम करून त्यांचें सर्व प्रकारें संगोपन केलें.

मायबाईची मुद्रा अभ्यासांत गढलेली व दृष्टि नासाग्र असून त्यांची रहाणी अगदी साधी असे. पूर्वीचे दिवस पालटून आतां महाराजांचें वैभव वाढलें असतांही भारी वस्त्रप्रावरणांची किंवा दागदागिन्यांची इच्छा त्यांनीं केव्हांच केली नाही. पतीची सेवा, त्यांस स्वहस्ते जेऊं वगैरे घालणें, त्यांजबरोबर गाणीं म्हणूं लागणें, उच्च व मधुर स्वरांत ज्ञानेश्वरीचें नित्य प्रेमानें पठण करणें, महाराज रागावले असतांना अती शान्त राहून त्यांच्या वृत्त्यनुकूल वागणें, मंडळीची दगदग सोसणें, भजन निरूपणादिकांत रात्रभर जागून मंडळी जेथल्या तेथें झोंपत पडली असतां त्यांच्या आंगावर पांघरूण घालून त्यांची काळजी घेणें, इत्यादि गोष्टींत ही पुण्यशील साध्वी अहोरात्र गढलेली असे.

सौ० मायबाईचें कंठमाधुर्य महाराजांच्या तोडीचें असून गाणीं वगैरे म्हणण्याच्या प्रसंगीं त्यांचा आवाज महाराजांच्या आवाजांत मिळून जात असे व हा त्यांचा गीतप्रसंग मोठा अपूर्व व ब्रह्मरीचा वटून श्रोतृवृंदास त्या आनंदांत तल्लीन करीत असे. तेवेळीं सर्वत्रांच्या मुखांतून 'फारच मंजूळ' असे उद्गार निघत असत.

आपल्या सहवासांतील स्त्रिया व पुरुष मंडळींत कोणाच्या हातून चुकी झाल्यास त्याला ताळ्यावर आणण्याची मायबाईत शक्ति होती व सर्वास त्यांचा वचक असे. विशेषतः मंडळीतील स्त्रीवर्ग सन्मार्गगामी होण्यास त्यांचें आचरण फार उत्तेजक होतें.

एखाद्या अपरिचित् मनुष्यालाही मायबाईला पाहून काय वाटत असे याविषयी रा० रा० विठ्ठलराव केकरे यांचे उद्गार मागें आलेच आहेत.

मायबाईच्या शिक्षणासंबंधानें महाराजांनीं किती काळजी घेतली या-विषयीचा उल्लेख मागें आला आहे. वेळोवेळीं त्यांच्या वृत्तीचें निरीक्षण करून सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करणें हें तर महाराजांचें ब्रीदच होतें. गरोदर स्थितींत स्त्रियांच्या मानासिक विचारांचा परिणाम गर्भावर होत

असतो^१ हैं जाणून महाराजांनीं तिला श्रीकृष्णमूर्तीचें ध्यान सांगितलें होतें व कुन्हा येथें श्रीकृष्णजन्माष्टमचि उत्सवप्रसंगी महावाक्योपदेश केला होता. मुलगा झाल्यानंतर, पुत्राचे ठिकाणी आईचा मोह असला तर “ या माता सा पुनर्भार्या ” या श्रुतीवचनाप्रमाणें तिला दुसरे जन्मी त्याची पत्नि व्हावें लागतें, हें जाणून हरत-हेनें तिच्या चित्तांतला पुत्रमोह महाराजांनीं काढून टाकला होता व पुढें तिच्या और्ध्वदेहिक प्रसंगी तिला ज्ञानयोग्य शरीर प्राप्त होण्याचा संकल्प करून पिंड दिला. असो. याप्रमाणें मायबाईची इहपरलोकची यात्रा अत्यंत सफल झाली.

सौ० मायबाईवर महाराजांचा अत्यंत प्रेम होता. तोच पुढें शोक-रूपानें परिणाम पावून जगन्नाथराय पंडितादि महात्म्यांच्या शोकाप्रमाणें “ लोकवत्तुलीलाकैवल्यम् ” या न्यायानें त्यालाही एक प्रकारचें उदात्त व गंभीर स्वरूप प्राप्त झालें. ते महाराजांचे शोकपरिप्लुत काव्योद्गार येणें-प्रमाणें आहेत:—

आर्या—पत्निप्रेमपराग.

मणिकर्णिके प्रियेग तुजवांचुनि फार जीव तळमळतो । मज दान चातकावर केव्हां न कळे दयाजलद वळतो ॥ १ ॥ अवघे विषय विसरलों विद्याही मिळविली स्मरेनागे । परि योगिं अनाहतसम मम हृदयीं योलणें तुझें जागे ॥ २ ॥ लाजत मराळ होते तव गातिला कुंभिनीवरी असतां । एवढि सुकुमार कशी एकट चढलीस पूर्णपद रस्ता ॥ ३ ॥ मजविण आन न जाणे ऐसी तव बुद्धि फार सरलागे । अवचित परि मज कैसें फसवुनि पर पुरुष राम वरलागे ॥ ४ ॥ निर्दय कळलीस पुरी एकट टाकुनि मला महावळसी । गुप्त मनांत वसोनी स्वर्गी वैरिणि अझू-

१ यासंबंधानें सार्थ श्रीचरकसंहितेंत शारीरस्थानांत अध्याय २ श्लोक २३ मध्ये पुढील वचन आढळते:—“ गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं जंतुं व्रजेत् तत्सदृशं प्रसूते । ”

नियां लळिसी ॥ ५ ॥ कीं मी अंध असुनिही तुज सुंदरी करविं कर-
विलें काम । त्या कोपें रसुनीयां मज सोडुनि सेविलें परंधाम ॥ ६ ॥
वारंवार तुझें घे नांव वाटला म्हणोनि अपमान ! पुन्हां न परि करिन
असें मजवरिंचा देईं सांडुनी मान ॥ ७ ॥ अल्प अशा अपराधा प्राण-
सखे द्यावया महाशिक्षा । तव कोमळ हृदयाला कोणी दिधली नवीन गुरु-
दिक्षा ॥ ८ ॥ देवी देवी म्हणुनी अक्षय वांछित दयाचे तव होतो ।
शेवटिं रसलीस परी वैराग्याविण असाचि भव होतो ॥ ९ ॥ रामहि
जानकि शोधी कोटुनि मग मी विरक्त तहास । यास्तव कांते त्वांही
हृदयांतुनि सांडिजे न मम आस ॥ १० ॥ यक्षनिरोपीं श्रमला घन व्हाया
दूत घेन मम नमना । यास्तव असशिल तेथें वरानने पाठवीत मी
स्वमना ॥ ११ ॥ परलोकीं तुज शक्ति जाणाय म्हणुनि विनावि अळु-
माळ । क्षमा करुनि अन्याया पुढिले तरि जन्म घालि मज माळ ॥ १२ ॥
विलासलळिते हृद्वनी सकंटकहि परि गुलाब फुल पाळी । सौरभ मिळेल
तुजर्चा जीवन सुकवूनि न पाकळ्या गाळी ॥ १३ ॥

तात्पर्य, “ पाहेपां अनुरागे भजे । जे प्रियोत्तमं मानिजे । ते पतिहूनि
काय न वानिजे । पतिव्रता ॥ ” या ज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनाप्रमाणें
मायबाईची योग्यता होती. मायबाईचा भाऊ रा० दत्तात्रय गणाजी
भुयार यास पुढें महाराजांनीं आपल्या सहवासांत बाळगून व त्याचें लग्न
वगैरे करून देऊन त्याचा प्रतिपाळ केला.

सौ० मायबाईचें और्ध्वदेहिक करण्याकरितां महाराज माधानास गेले
होते व देऊरवाड्यास पयोष्णीच्या तीरावर यथाविधि क्रिया वगैरे केली.
मायबाईच्या अस्थि दहा दिवसांच्या आंतच महाराजांनीं आकाजीबापू
बरोबर प्रयागास पाठविल्या होत्या. ग्रंथवाचन लेखनादि नित्य व्यासंगा-
करितां उपयोगी पडणारी नेहमींची मंडळी हरिभाऊ वगैरे बरोबर
होतेच. गंगाधर मुळेही नुकताच आलेला होता. मुलाचें (अनंताचें)
संगोपन करण्याकरितां सारजा आजी (सौ० मायबाईची आई) येऊन
राहिली होती. पुढें देऊरवाडा, मोठा सिरसगांव इ० ठिकाणीं कांहीं

दिवस फिरून एकदोन दिवस महाराज बह्यरामच्या पहाडावर राहिले. हे या प्रांतांत एक रम्य ठिकाण असून कार्तिकांत येथे यात्रा भरत असते. पुढे दसरा माधानचा करून नरक चतुर्दशीचे दिवशी महाराज देऊरवा-
ज्यास नृसिंह मंदिरांत राहिले. हा प्रदेश महाराजांचा लहानपणचा एकांत-
वासाचा होय. तेच दिवशी यावलीहून आकाजीबापू महाराजांस दिवाळी-
करितां नेण्यास गाड्या घेऊन आले होते. मध्यरात्री महाराज सिद्धेश्वरावर
जाऊन निजले, व बऱ्याच वेळाने उठून सिद्धेश्वरापाशी “आदौ कर्मप्रसं-
गांत कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितं माम् ।” इ. अपराधक्षमापन
स्तोत्राची एकदोन आवर्तने उच्च स्वरांने म्हणून परत नृसिंहमंदिरांत गेले
व तेथून आकाजीबापूच्या विनंतीवरून यावलीस परत गेले. सिद्धेश्वराचे
ठिकाण गांवाबाहेर असल्यामुळे रात्रीचे वेळी जाणारास भीति उत्पन्न
करते व जवळील गर्दीत भूत आहेत असे तेथील लोक सांगतात. महाराज
तेथे निजले असतांना जवळ असलेल्या आकाजी बापू वगैरे कांहीं मंडळीस
असे कांहीं प्रकार भासल्यामुळे ते भीतिग्रस्त झाले होते, परंतु महारा-
जांच्या स्तोत्रपठणाने त्यांची ती भीति दूर झाली व परत जातांना
वातावरणांत पसरलेला बुक्याचा उत्तम सुगंध त्यांस येऊ लागला.

प्रतिवार्षिक क्रमाप्रमाणे कार्तिक शुद्ध द्वादशीस तुलसीविवाहाचे दिवशी
महाराजांचा श्रीकृष्णाशी विवाहोत्सव मोठ्या थाटाचा झाला. त्या सुमा-
रास सौ. रंगुवाईही यावलीस आली होती. ती या प्रसंगांत श्रीकृष्णाची
बहीण झाली होती.

“बायको मेली तरी अज्ञान येतच नाही” हे शब्द ज्या परोक्ष व्यक्तीस
उद्देशून महाराज कधी कधी बोलत असत, ती व्यक्ति आतां कार्तिक
वद्य १२ चे दिवशी श्रीमहाराजांचे सन्निध उपलब्ध होऊन त्यांच्या
कृपाछायेंत राहू लागली. ती व्यक्ति म्हणजे लेखक—“मिलिंद.”

यावलीहून सुमारे ८ कोसावर पिंगळाई म्हणून एक देवीचे स्थान
टेंकडीवर आहे, तेथे मंडळीसह महाराज मार्गशीर्ष शुद्ध १२ स दर्शनास
गेले व दुसरे दिवशी देवीची पूजा, नैवेद्य ब्राह्मणभोजन वगैरे करून

परत आले व कात्यायनीव्रत चवळ आलें होतें म्हणून उमरावतीहून मंडळीसह वाठोळ्यास निघून गेले.

कात्यायनी व्रताकरितां या वर्षी हरदा, छिदगांव, नागपूर वगैरे ठिकाणाहून मंडळी आली होती. वार्षिक क्रमाप्रमाणें ३३ दिवसांनी व्रताची सांगता झाल्यावर शुक्रेश्वराचें दर्शन वगैरे घेऊन नंतर महाराज नागपुरास गेले व तेथें १५-२० दिवस राहून यावलीस परत आले. यावेळीं नागपूर येथें महाराज लिंबाचा पाला खाऊन रहात असत.

यावलीस पुढें दोन तीन महिनेपर्यंत राहून महाराजांनीं सौ० रंगुबाईस योगवासिष्ठाचें निरूपण सांगिल्लें. तें फार सुलभ व गोड होतें.

मंडळीला खेळण्याकरितां यावली येथें महाराजांनीं एक क्रीडापट तयार केला, त्याचें नांव श्रौतक्रीडाविशेष. तो खेळण्याच्या शास्त्रीय माहितीचें एक पुस्तकही त्यांनीं तयार केलें. त्यांत खेळण्याचे नियम, खेळाचे वेळीं करावयाच्या भावना, श्रुत्यादि आधारें खेळाची उपपत्ति व फलश्रुती वगैरे संपूर्ण गोष्टींचा विचार केलेला आहे.

पहिल्या प्रथम महाराज जेव्हां उमरावतीस जमनाबाईच्या येथें जाऊं लागले होते तेव्हां तेथें त्यांची व यावलीचे गणपतरावचापू अवचित यांची ओळख झाली व त्यांस गणपतरावाचे हातची पोळी आवडत असे, वगैरे विषयी उल्लेख मागें सिरसगांवप्रकरणांत आलेला आहे. हे गणपतराव सरळ मनाचे व भाविक गृहस्थ होते. आपल्या संसारिक वासनांचा बोजा त्यांनीं महाराजांवर केव्हांही टाकला नाहीं. या निरपेक्ष प्रेमाचें फळही त्यांस महाराजांकडून उत्तम मिळालें. नित्य पठणाकरितां महाराजांनीं त्यांस ज्ञानेश्वरी प्रसाद दिली व होईल तेवढी फुरसत करून आपल्या सहवासांत राहण्याची आज्ञा करून त्यांस वेदान्तादि शास्त्रचर्चेचें श्रवण करविलें. याशिवाय त्यांजवरील संसारिक संकटांचेही महाराजांनीं अकल्पित निवारण केलें. त्यापैकी एक गोष्ट यावेळीं महाराज यावलीस असतांना घडली ती अशी:—

गणपतरावांची एक पुतणी उपवर झालेली होती व तिचे राक्षसगण असल्यामुळे लग्नाचे कोठेच जुळेना. घरांत कते गणपतरावच होते. शेवटी मोठ्या प्रयासाने एक स्थळ मिळाले व तिथीनिश्चयही ठरला. उभय पक्षाकडील तयारी होऊन वराकडील मंडळी यावलीस येऊन दाखल झाली. लग्नातिथी फक्त दोनच दिवस राहिली, इतक्यांत महाराजांनी गणपतरावास बोलावून हे लग्न अवश्य मोडण्याविषयी आग्रहपूर्वक सांगितले व वराकडील मंडळीने तुमची निंदा केली तरी सहन करा व त्यांनी केलेला खर्च ते भरून मागतील तर मी भरून देतो; पण लग्न मोडाच असे निश्चून सांगितले. गणपतरावाने त्याप्रमाणे लग्न मोडले. वराकडील मंडळी परत गेली व जातेवेळी त्यांचा तात्पुरता हिरमोडही झाला. परंतु दोनतीन दिवसांनीच मुलगा संपल्याची तिकडून बातमी आली. पुढे महाराजांनी एक स्थळ पसंत करून लग्न करण्यास आज्ञा दिली व त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे लग्न झाले. वधूवरें हल्लीं सुखरूप नांदत आहेत.

दुसरी एक गोष्ट पुढील संवत्सरांत घडलेली आहे व ती गणपतरावांनी आपल्या सहीनिशी महाराजांच्या 'अदृश्यदीपिकेत' लिहून दिली आहे. ती येणेप्रमाणे:—

“माझा भाचा नामें माधवराव कावर्लाकर याजवर इं. पिनल कोडाच्या १४७।१४८ कलमाप्रमाणे आरोप आला होता व त्याच्या दहा साथीदारांसह त्याला कैदेची शिक्षा झाली होती. तेव्हां मी नागपूर येथे अपील करण्याकरितां गेलों. अपीलाच्या दोन तीन तारखा झाल्यावर वर्कालांच्या तक्रारी झाल्या व निकालाकरितां मुकद्दमा तहकूब राहिला. निकाल कोणत्या दिवशीं होणार याचा नेम नसल्यामुळे मी सेंदूरजणे येथे गेलों. तेथे तारीख १६।१।०८ रोजी गुरुवारी सायंकाळी मी जेऊन निजलों असतां दोन प्रहर रात्रीनंतर मला स्वप्न पडले कीं श्रीगुरुमूर्ती गुलावरावबाबा माधवरावाला घेऊन आले आणि म्हणाले “हा माधवराव आला.” असे सांगून महाराज मागच्या मार्गेच निघून गेले व माधवराव आपल्या पूर्वाच्या कपड्यांसह तेथेच उभा राहिला. मी महाराजांचे

मागे जातो तों ते अदृश्य झाले व मी चकित होऊन एकदम जागा झालों. तेथून तिसऱ्या दिवशीं म्हणजे शनिवारी मला माधवराव सुटल्याचें समजलें व दुसऱ्याच दिवशीं (रविवारी) मी कावलीस गेलों. त्याच दिवशीं माधवरावही घरीं आला व त्यानें सांगितलें कीं वर दिलेल्या तारखेस म्हणजे गुरुवारीच मला सोडण्याचा कोर्टाचा हुकूम झाला परंतु तेथून तो हुकूम सेशन कोर्टात व तेथून अव्वल कोर्टात व तेथून जेलमध्ये आल्यावर माझी सुटका झाली. याला एक दोन दिवस लागले. मात्र स्वप्न दिसलें त्याच दिवशीं हुकूम आला ही गोष्ट खरी आहे. ”

पुढें शके १८३१ सांत महाराजांचा मुक्काम मंडला येथें असतांना गणपतरावही तेथें आले होते व महाराजांनीं त्यांस बरेच दिवस परत जाऊं दिलें नाहीं. गणपतरावही मृगनक्षत्र लागलें तरी शेतीवाडीच्या कामाकडे दुर्लक्ष करून महाराजांच्या सहवासांत स्वस्थ राहिले व महाराजांनीं जेव्हां जाण्याची आज्ञा केली तेव्हांच ते परत घरीं गेले. त्यावर्षीं त्यांस इतर वर्षापेक्षां पीकही चांगलें आलें. असो.

माधानाहून उमरावर्तास आल्यापासून “ वर्णाश्रमधर्मावर अतिशय जोर देऊन ” महाराज “ साधारणतः ” वागूं लागले होते व त्यांची अमानित्वादि शीलसंपत्ति अढळ होती त्यामुळें ‘ मी शूद्र आहे ’ असें स्पष्ट सांगून ते कोणास—विशेषतः ब्राह्मणांस—नमस्कार करूं देत नसत. पुढें प्रियपत्नीचा वियोग झाल्यामुळें “ परस्त्रीवर आपलें मन जाऊं नये, परस्त्रीगमन आपल्या हातून घडूं नये ” असें त्यांस फार वाटूं लागलें म्हणून पूर्वीचा योगाभ्यास धारण करावा असा त्यांनीं निश्चय केला व माधानाप्रमाणेंच निद्रेमध्ये सर्व कांहीं करण्याचा त्यांनीं क्रम ठेविला. याविषयींची विशेष माहिती पुढें ‘ स्वभावविवेचन ’ प्रकरणांत येईल.

चक्रर, भोंवरा, कोयाळ, भिंगरी वगैरे बाललीलेचे खेळ व बालवृत्ति तर महाराजांपासून केव्हांच विलग झाली नाहीं व वेदशास्त्रचर्चा, भगवद्भजन व निरपेक्ष दयावृत्ति ही तर त्यांची सहज लीला होती. याप्रमाणें या पराभवनाम संवत्सरांतील वृत्तांत आहे.

येथपावेतो वर्णन केलेल्या महाराजांच्या स्वैरबोधकथामृतसिंचनेने अंकुरित होऊन वाढीस लागलेले माधुर्यभजनाचे बीज उत्तरोत्तर मनोहर वृक्षरूपाने विस्तार पावून त्याचा “ संप्रदाय सुरतर ” कसा भरारला व त्याचे संरक्षण करण्याकरितां परमतच्छेदक व माधुर्यपरिपोषक विचारांनी परिप्लुत अशी ग्रंथसंपत्ति व संरक्षक मंडळी निर्माण करून संसारतप्त जनांस त्याची सुशीतल छाया देण्याकरितां महाराजांनी पुढील आठ वर्षांत किती आस्थापूर्वक प्रयत्न केले हे आगामी वृत्तांतावरून कळून येईल.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८२९, प्लवंगनाम संवत्सरे. ३० स० १९०७—१९०८

पुढे मधुराद्वैत प्रतिपादक वाङ्मय निर्माण करून त्याचा विशेष प्रसार करण्याची आपली उत्कट-इच्छा या संवत्सरारंभी महाराजांनी प्रगट केली व तिची पूर्ति करण्याकरितां त्यांच्याच संमतीने श्रीनिवासशास्त्रीप्रभृति मंडळीने नागपूर येथे श्रीज्ञानेश्वर प्रासादिक मुद्रणालयाची स्थापना करून त्यांचे भक्तिपदतीर्थांमृतादि ग्रंथ ‘ सूक्तिरत्नावलि ’ या नांवाने छापण्यास आरंभ केला. या कार्यास चांदा येथील रा० रा० बळवंतराव देशमुख वकील व मंडल्याचे विठ्ठलराव केकरे वकील वगैरे मंडळींनी उदारपणाने साहाय्य केले.

ग्रंथ लेखन, वाचन वगैरे करितां हरिभाऊ केवले, गंगाधर मुळे, व्यंकटेश नारायण देशपांडे, गोविंद रामचंद्र भक्त वगैरे नेहमी जवळ राहणारी मंडळी होतीच. महाराजांचे ग्रंथलेखन वाचन वगैरे काम करून श्रीकृष्णजन्माष्टमीसारख्या उत्सव प्रसंगी, दरगुरुवारी पालखीचे वेळी व आणखी इतर वेळी होत असलेली महाराजांची कविता ही मंडळी मोठ्या साक्षेपाने व दक्षपणे लिहून घेऊन संग्रह करू लागली. त्यांत हरि-

माऊ केवले यांची लेखनशैली शीघ्रगतीची असल्यामुळे महाराजांच्या पुष्कळ काव्यसंग्रहाचे श्रेय त्यांजकडेच आहे.

फुरसतीअंती मधून मधून महाराजांचे दर्शन घेऊन जाण्याचा काशी-राव बापूजी देशमुख यांचा क्रम चालूच होता. या खेपेसही महाराज यावली येथे असतांना ते दर्शनास आले होते. यावेळी त्यांजवर महाराजांचा जो एक अनुग्रह झाला त्याचे वर्णन ते येणेंप्रमाणें करितात:—

“ इसवी सन १९०७ सालचे उन्हाळ्यांत (अंदाजा एप्रिल महिन्यांत) महाराज यावली तालुके उमरावती येथे रा० आकाजी बापूसाहेब देशमुख यांचे येथे होते. तेथे मी त्यांचे दर्शनास गेलों. माझा एकुलता एक मुलगा चांगला वागत नसून उडाणटणूपणा करीत असल्यामुळे त्याचेपासून मला बराच त्रास होत होता. त्याला सुधारण्या-विषयी महाराजांना यापूर्वी अनेक वेळां मी विनंती केली होती. सबब यावेळी माझे मुलासंबंधानें महाराजांनीं मला प्रश्न केला की गोपाळ आतां कसा वागत असतो ? त्याची कांहीं सुधारणा झाली आहे काय ? त्यावर निराशेनें मी उत्तर दिलें की महाराज आपण सर्व जाणतच आहांत. मी स्वतः आपले तोंडानें काय सांगावें ? महाराज हंसले आणि म्हणाले खरोखरच तुम्हांला या मुलापासून फार त्रास झाला. बरें असो. तुम्हांला एक चांगला गुणवान् व तेजदार पुत्र होईल. आणि त्याचेपासून तुम्हाला चांगलें सुख होईल.

मला संततमुळे व इतर कारणांमुळे संसारांत बराच त्रास झाला होता. सबब महाराजांस हात जोडून मी उत्तर दिलें. “ महाराज संततीचें सुख मी पूर्णपणें भरून पावलों आहे. आतां मला पुत्र वगैरे कांहीं नको. ” त्यावर महाराज पुन्हां म्हणाले “ मी म्हणतो तसा पुत्र तुम्हांस खात्रीपूर्वक होईल असें तुमचे आवाजावरून दिसतें. ” मी पुन्हां उत्तर दिलें “ मला पुत्र नको हेंही मी खात्रीपूर्वकच म्हणतो. ” तिसऱ्यानें पुन्हां महाराज निश्चयात्मक स्वरांत म्हणाले “ तुम्हाला पुत्र

होणारच व तो लवकरच होणार हें मी अगदी निश्चयपूर्वक म्हणतो. ”
 त्यावर पुन्हां निश्चयपूर्वक पहिल्या सारखेंच उत्तर देण्याच्या बेतांत मी
 होतो. इतक्यांत रा० नाना कविमंडन जे तेथेंच उभे होते ते मध्येंच
 मला म्हणाले “ कायहो, महाराज आग्रहपूर्वक पुन्हां पुन्हां तुम्हांला
 आशिर्वाद देत असतां तुम्ही त्यांचे इच्छेचे आड कां येता ? तथास्तु
 म्हणण्यांत तुमचें काय जातें ? ” त्यांचें हे शब्द ऐकतांच मी चपापलों;
 आणि नंतर मी तथास्तु म्हटलें. पुढें थोडकेच दिवसांनी महाराजांनीं
 मला एक मंत्र दिला व दररोज त्या मंत्राचा नियमित जप करण्याची
 आज्ञा दिली. त्याप्रमाणें मी सुरू केलें. थोडकेच दिवसांनीं गर्भ राहून
 आश्विन वद्य १० संवत १९६६ म्हणजे इ० स० १९१० रोजीं
 पुत्रजन्म झाला. याचे पूर्वीची माझी ९-१० मुलें आठवे महिन्यांत
 जन्मून पाहिले दिवशींच गेलीं. हा मुलगा मात्र पूर्ण ९ महिन्यांचा
 होऊन जन्मला. तो निरोगी असून चांगला बुद्धिवान आहे. त्याचें
 जातक महाराजांनींच केलें व त्यांनींच पुरुषोत्तम हें त्याचें नांव ठेविलें
 आहे. ”

याप्रमाणें अधिक चैत्रमास संपत पावेतो यावलीस राहून नंतर महा-
 राज चार आठ दिवसांकरितां रा०शिवरामजी पेठे यांच्या विनंतीवरून मोर-
 शीस गेले. तेथें त्यांचे बंधू रा०रामकृष्ण पेठे हे ईश्वराचें अस्तित्व न मान-
 णाऱ्यांपैकी एक होते म्हणून महाराजांनीं बऱ्याच वर्षांपूर्वी त्यांस ईश्व-
 रास्तित्वाचा वाद समजाऊन देण्याच्या उपक्रम केला होता. पुन्हां या
 खेपस तोच वाद उपस्थित करून व ‘ नऊ वर्षांपूर्वी मी तुम्हांस जें
 सांगितलें होतें त्याच्यापुढें आतां सांगतो, अशी प्रस्तावना करून त्यांस
 महाराजांनीं ईश्वराचें अस्तित्व सप्रमाण सिद्ध करून दिलें. तेथून परत
 येतेवेळीं महाराज खंबित बेलोऱ्यास एक दिवस राहिले. येथें रा० रामराव
 बळवंत देशपांडे जे पूर्वी माधानास मास्तर होते ते व त्यांची पत्नि
 सौ० रंगुबाई हे उभयतां रहात होते. त्यांस आपल्या आगमनांनें संतोष
 देऊन महाराज यावलीस परत आले व रामनवमीचे दिवशीं नागपुरास

जाऊन रा० वासुदेवराव मुळे यांच्या येथें रामजन्मोत्सव केला.

नागपुरास महाराजांच्या ज्ञानेश्वर मुद्रणालयांत वेद० श्रीनिवास शास्त्री यांनीं स्मृतिरत्नावलीची प्रथम यष्टी छापण्याचें काम प्रकाशक या नात्यानें सुरू केलें होतें. त्या यष्टीकरितां “ श्रीमद्भगवद्गीतासंगता ” या नांवाचें ५१५ ओव्यांचें एक प्रकरण आठ दहा तासांच्या एका बैठकींत लेखन करवून महाराजांनीं छपावयास दिलें व “निदिध्यासन प्रकाशाचे” कांहीं समासही तयार करून दिलें. याशिवाय ज्ञानेश्वरीनिरूपण वगैरे नित्य-क्रम चालू होताच.

गत संवत्सराच्या ज्येष्ठ महिन्यांत महाराज छिदगांवीं असतांना तेथल्या केकरे कुटुंबांतील स्या मंडळीस महाराजांचा सत्सहवास लाभला त्यांत रा० रा० विष्णु बापूजी धामापूरकर हेही होते व तेव्हांपासून त्यांची महाराजांचे चरणांचे ठिकाणीं दृढ निष्ठा आहे. विष्णुरांत हे इ० स० १९०१ सालांत बी. एस्. सी. ची परीक्षा पास होऊन आलीकडे पुण्याजवळील खडकी येथील सरकारी शेतकी कॉलेजांत अभ्यास करीत होते व इल्लीं ते उन्हाळ्याचे सुटीत महाराजांचे दर्शनार्थ नागपूर येथें आले होते. अशा प्रकारें फुरसतीभंतीं ते कधीं कधीं महाराजांकडे आले म्हणजे त्यांजवरोबर ‘ फिजिकल सायन्स ’ “ ऑकल्ट सायन्स ” इ० सायन्स विषयांवर महाराज बराच वेळ चर्चा करीत बसत व नाना प्रकारच्या आशंका घेऊन त्यांस अडवीत व नंतर त्यांचें समाधान करीत असत. या खेपेसही ते महाराजांस कांहीं प्रकरण वांचून दाखवीत अगतांना महाराजांनीं त्यांस जो एक प्रयोग करून दाखविला त्याची हकाका त्यांच्याच (विष्णुपंताच्या) सहीनें महाराजांच्या ‘अदृश्यशीपिकेंत’ लिहिलेली आहे ती अशी:—

“ पुढील गोष्ट जरी मी स्वप्न म्हणून लिहितों तरी तें स्वप्न नसून अगदा जागृतींत घडलेली गोष्ट आहे.

शनिवार ता० २ मे इ० स० १९०७ रोजी रात्री म्हणजे आदित्यवार तारांस

१. ये पहाटेस चार वाजतां मी वे० मा० श्रीनिवासशास्त्री यांचे घरच्या माडीत गोगट्टरु गुलाबराव महाराजांना उमरावतीचे प्रख्यात वकील रा० खापर्डे यांना भग्न साहेबांच्या “ Human personality ” नांवाच्या पुस्तकाचा आराधना थोडक्यांत एका वहीत लिहिला आहे, तो वाचून मराठीत सांगत होतो. हें सांगत असतां श्रीगुरुमहाराजांना थोड्या वेळांत झोप लागली. श्रीगुरु महाराजांना झोप लागलीसे पाहून मी सांगणें बंद केलें व स्वतः मनाशी पुढें पाहूं लागलों. अदमासें पाव तासानें माझ्या डोळ्यांपुढील वही न दिसतां तें थें थोड्या मनुष्याचा गुडघे व पावले यांच्यामधील भाग दिसूं लागला. हें काय म्हणून मी दचकलों व भीति उत्पन्न झाली व वर नजर फेंकतो तों सद्गुरुमूर्तीचें नांव उभी असलेली दिसली. मी आपली दृष्टि पुन्हां एकवेळ खालून वर व वरून वार्या पेंकली. इतक्यांत ती मनोहर मूर्ति तेथून नाहीशी होऊन आंधरुणावर पारण जातांना पाहिली. मी तिकडे पाहूं लागलों. तेव्हां एक शरीर आंधरुणा-वर निजलें आहे व दुसरे बसलें आहे असा देखावा दिसूं लागला. दोन्ही शरीरांचा कंगरेपासून खालचा भाग मात्र एक. याप्रमाणें कांहीं कौतुक, आश्चर्य गोष्टी, आनंद अशा पुष्कळ विकारांनीं गाठलेली माझी दृष्टि त्या मूर्तीवर सरासरी बराच वेळ लागून होती. पुढे ती मूर्ति एकदम दिसेनाशी झाली.

दुसरे दिवशीं ही गोष्ट मी श्रीगुरुंना विदित केली पण त्यावर त्यांनीं कांहींच प्रत्यक्ष दिलें नाहीं. त्यामुळें मी पुन्हां ती त्यांचेपुढें काढली नाहीं.

दुसरे दिवशीं रात्री त्याचवेळीं, त्याच जागीं, त्याच माडीत, तेंच पुस्तक पाहिले आम्ही तसेच होतो. मी सांगत होतो तें भाषांतर कांहीं वेळ ऐकल्या-वर मला महाराज म्हणाले मी आतां स्वप्नांत जातो. तूं वाच. त्याप्रमाणें मी मराठीत सांगणें बंद केलें. पुढें लगेच मला पहिल्या दिवसाची आठवण झाली व पुन्हां तसेच तर कांहीं दिसणार नाहींना ? म्हणून विशेष सावधगिरीनें पाहिले बसलों. सरासरी पांच मिनिटांनीं मला आपल्या डाव्या बाजूस महारा-जांचें आंग दिसूं लागलें. तेव्हां कांहीं हालचाल न करितां व मानही न हाल-वितां मी डार्याकडे नजर फिरवून पाहूं लागलों तों मला असें आढळलें कीं महाराज आपले पाय पोटाकडे घेऊन माझे शेजारीं अगदीं मला चिकटून बसले

आहेत. त्यांचें अर्थें शरीर तर माझ्या शरीरांतच शिरलें आहे व डोकावून मी वाचीत आहे ती बही वाचीत आहेत. हा देखावा मी यावेळीं विशेष स्वस्थ चित्तानें व किंचितही न भीतां चांगला पाहिला. परंतु पूर्वीप्रमाणेंच एक दोन मिनिटांचे आंत तो नाहीसा झाला. हा नाहीसा झाल्यावर थोड्याच वेळानें महाराजांनीं उठून मला विचारलें ' काय झाले ? ' तेव्हां घडलेली हकीकत मी त्यांना सांगितली. तेव्हां ते म्हणाले मी मुद्दाम तुला हा प्रयोग करून दाखविला. ”

एके दिवशीं महाराजांची वेदान्तचर्चा चालली असतांना रा० गणपत खंडो भालेराव हे महाराजांस म्हणाले कीं संसारांत स्त्रीपुत्राकरितां द्रव्या-
र्जन करून त्यांस पोसणें हाही परोपकारच आहे. त्यावर उत्तरादाखल महा-
राजांनीं पुढील पद केलें.

स्त्रीपुत्राणां कृपयैव संसारं करोमि नान्यथा स्वार्थमित्याशक्योत्तरमाहः—

पद

कथितरि हरशिलरे । कितिकांवरी करुणा करशिल ॥ १ ॥ देतां
स्त्रीपुत्रातें धनजन । मार्गी किति सहरशिलरे ॥ कितिकांवरी० ॥ १ ॥
रुसतां बाइल पहिली मग तूं । लग्नें कितितरी करशिलरे ॥ २ ॥ पाहुनि
यमदंडाच्या वंडा । शेवटीं मागें सरशिलरे ॥ ३ ॥ पापें धन मेळ-
वुनी अंती । घर चेंरांचें भरशिलरे ॥ ४ ॥ ज्ञानेश्वर प्रभु
तात न नमुनी । संसृति किंपरि तरशिलरे ॥ कितिकांवरी करुणा
करशिल ॥ ५ ॥

पुढें भालेरावला महाराजांनीं सांख्यसाराचें निरूपण सांगितलें व बाबू
प्रियनाथ मुकरजीपासून प्रो० जगदीश चंद्र बोस यांचे Response in
living and non-living व Plant response हे दोन ग्रंथ सम-
जून घेतले. मुकरजी हे यावेळीं नागपूर येथील मॉरिस कॉलेजांत साय-
न्सचे प्रोफेसर होते. हे मोठे प्रेमळ भगवद्भक्त होते व महाराजांच्या परि-
चयामुळें स्वतःस धन्य मानित होते. त्यांजपासून वरील ग्रंथ समजून

घेतांना महाराजांनी त्यावर स्वबुद्धीने नोट्स लिहून त्या विषयाची समीक्षा केली. ती पाहून मुकरजी आश्चर्यचकित झाले व महाराजांस ईश्वरी विभूति मानू लागले. आंग्लभाषेतील पारिभाषिक शब्द संस्कृतांत नवीन बसविण्याची मुकरजीस फार आवड असे. वरील ग्रंथ महाराजांस समजाऊन देतांना Mirror Galvanometer हा शब्द त्यांस नडला, तेव्हां तत्काल महाराजांनी “ सदर्पण तडित्प्रवाहमापकयंत्र ” हा नवीन संस्कृत शब्द बनविला. तेव्हां मुकरजीस त्यांच्या बुद्धिमत्तेविषयी आश्चर्य वाटलें.

महाराजांच्या ‘ अदृश्य दीपिके ’ विषयी या पूर्वी एकदोन वेळां उल्लेख येऊन गेलेला आहे. हिचा आरंभ या सुमारास नागपूर मुक्कामीच झाला. जडशास्त्राच्या आटोक्यांत न येणाऱ्या, सत्य, व कोठेंना कोठें तरी नेहमी घडत असणाऱ्या जगातील अद्भुत चमत्कारांचा संग्रह लेखकांच्या सहीनिशी यांत करणाऱ्या प्रयत्न केलेला आहे. स्वतः महाराजांच्या व त्यांच्या परिचित मंडळींच्या संबंधाच्याही पुढकळ गोष्टी यांत लिहिलेल्या आहेत.

बाबू प्रियनाथ मुकरजीचा व महाराजांचा पहिल्याच भेटीस विलक्षण प्रेम जुळला व हा प्रेम जन्मांतरीय आहे असें परस्परांनी बोलूनही दाखविलें. याच वेळीं नागपूर येथील मॉरिस कॉलेजांत नवीन युरोपियन प्रिन्सिपालची योजना झाली होती. त्याच्याशी बेबनाव होऊन मुकरजींनी आपल्या सायन्सच्या प्रोफेसरीच्या जागेचा राजनिामा दिला व नागपूर सोडून ते कलकत्यास गेले. मुकरजी कलकत्यास जाण्याचे अगोदर महाराज मधून मधून त्यांच्याकडे जात असत. मुकरजी बाबूंनी राजनिामा दिला ते दिवशींही महाराज त्यांच्याकडे गेले होते. त्यावेळीं त्यांना घरीच असलेले पाहून महाराजांनी कारण विचारलें तेव्हां मुकरजी म्हणाले “ आज हमारी मुक्ति होगई. “ मुकरजी पुढें कलकत्यास गेल्यावर महाराजांस त्यांनी एकवेळ आग्रहपूर्वक तेंथें बोलाविले. म्हणून ज्येष्ठ वयांत बरोबरच्या मंडळीसह महाराज कलकत्यास गेले व तेथून

मुकरजीचें ' धर्मादा ' म्हणून रहाण्याचें गांव आहे तेंथेंही एकदोन दिवसां-
करितां गेले होते. मुकरजीच्या पत्नीचेंही महाराजांवर अत्यंत पुत्रवत् प्रेम
जडलें व महाराज धर्मादास गेले त्याच्या एक दिवस अगोदर तिला स्व-
भांतही महाराजांचें दर्शन झालें होतें.

कलकत्यास महाराजांचा मुक्काम सुमारें ८-१० दिवस होता. येथेंही
मोठमोठ्या विद्वान मंडळीशीं महाराजांचीं भाषणें झालीं व महाराजांच्या
अपूर्व विद्येस ते लुब्ध झाले.

कलकत्यास असतांना तेथल्या मत्स्यभक्षणाच्या रूढीमुळे व बाजारां-
तील दाळतांदुळादि आवश्यक पदार्थांसही मत्स्यसंसर्ग लागत असल्यामुळे
महाराज तेथें नुसता दुग्धाहार करून रहात असत.

कलकत्याहून नंतर महाराज जगन्नाथपुरीच्या यात्रेस गेले. हें भैरवी-
चक्र असल्यामुळे " प्राप्ते तु भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः द्विजातयः । " या
वचनाधारेणें सर्व मंडळीसह महाराजांनीं श्रीजगन्नाथांचा प्रसाद एकत्र
बसून ग्रहण केला. परंतु ब्राह्मण मंडळीस पाणी मात्र शूद्रांच्या हातचें पिऊं
दिलें नाहीं.

जगन्नाथपुरीतील गोवर्धन मठाचे शंकराचार्यांशीं व महाराजांशीं पर-
स्पर भेटीअंतीं परिचय होऊन संभाषणादि प्रकार झाला. ती इकीकत
पुढें महाराजांनीं मुमुक्षु वर्तमानपत्राच्या ता० २५ सप्टेंबर इ. स. १९१३
च्या अंकांत " शिवगंगा मठाधिरति आचार्यचरणीं विनंती " या लेखांत
पाश्चात्य श्लेषकवादाचा संस्कार कर्णोपकर्णी आचार्यांच्याही मनावर कसा
झाला आहे, हें दाखवितांना प्रसिद्ध केळी आहे ती येणेंप्रमाणें:—"मागें
चारपांच वर्षांपूर्वीं मी जगन्नाथांला गेलों होतो तेव्हां तेथील शंकराचा-
र्यांचें व मागें प्रत्यक्ष भाषण झालें. त्यांत ते म्हणाले कीं, उपलब्ध अस-
लेलीं सांख्यसूत्रें खास कपिलाचीं नव्हत ! कारण सांख्यकारिकेच्या तुकड्या-
सारखीं तीं दिसून पडतात. तेव्हां मी त्यांना म्हटलें कीं " ईश्वरा-
सिद्धेः " इत्यादि जीं सूत्रें आहेत त्या विषयाचा कारिकांमध्ये नामनिर्दे-

शही नाही. तेव्हां सूत्रे कारिकांचा तुकडा आहेत असें कसें म्हणतां येईल ? यावर नवीन लोकांचें हें म्हणणें आहे माझे नाही असें आचार्यांनीं म्हटलें. हे आचार्य फार सरळ असून गुरुस्थानीं मला पूज्य आहेत, परंतु अशा प्रकारचें प्रतिपादन धर्माचार्यांच्या सुखांतून निघालें म्हणजे मजसारख्या शूद्राला तर “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” इत्यादि पुरुषसूक्तांतील मंत्र व “ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ” इत्यादि पुराणांतील श्लोक सर्व मागून लुब्ध्या लोकांनीं घातले आहेत असें म्हणण्याला कांहींच प्रत्यवाय रहाणार नाही. ” असो.

यात्रेहून परत आल्यावर कांहीं दिवस महाराज नागपुरासच राहिले. यावेळीं त्यांनीं F. W. Myers या अमेरिकन ग्रंथकाराचा Human Personality किंवा Survival of Soul after bodily death हा ग्रंथ मॉरिस कॉलेजांतील फिलॉसफोचे प्रोफेसर रॉयब्राबू यांजपासून समजून घेतला व पूर्वकमाप्रमाणें त्यावरही त्यांनीं आपले समाक्षपूर्वक विचार लिहून काढले.

पुढें श्रीकृष्णजन्माष्टमी व सौ० मायबाईचें वार्षिक श्राद्ध जवळ आलें होतें म्हणून श्रावणांत महाराज माधान येथें गेले. हे दोन्ही प्रसंग माधानास करून दिपवाळीपर्यंत माधान, देऊरवाडा, काजळी इ० ठिकाणीं राहिले. काजळी येथें महाराजांनीं योगप्रभावाचें निरूपण सुरू केलें होतें, तें पुढें माधान येथेंही होऊं लागलें. माधानला हें निरूपण शिवमंदिरांत बहुतकरून उत्तर रात्री होत असे. योगसूत्राचें विवरण प्रथम सांगून नंतर महाराज भक्तांची रीति कथन करीत असत. योगप्रक्रियेनें साध्य होणाऱ्या गोष्टी भक्तिमार्गांत भक्तांना नुसत्या निस्सीम भगवत्प्रेमासुळें किती सौलभ्यानें मिळतात हें मोठ्या मार्मिक रीतीनें सोशाहरण व सोपपत्तिक महाराज सिद्ध करीत. तेवेळीं लेखक—मिर्लिंद—नुकताच महाराजांच्या सहवासाला राहूं लागला होता. भक्तांची रीति सिद्ध करण्याकरितां पूर्व संतांचीं वचनें जेव्हां महाराज प्रमाणार्थ बोलून दाखवीत तेव्हां शिवमंदिराचा तो रम्य प्रदेश, प्रभातकालचा प्रशांत समय,

मधुरशीतल वायु व महाराजांची छंदोमय रसाळवाणी यांचें ऐक्य होऊन मिलिंदचित्ताला अभूतपूर्व आनंदाचें भरतें येत असे व महाराजांच्या चरणकमलाची नित्य नूतन आवडी उत्पन्न होत असे. हीं निरूपणें पुढें वाठोड्यास गेल्यावरही तेथील कात्यायनी व्रतोत्सव संपतपर्यंत चालली होती. समाधीपादाच्या एकंदर ४४ सूत्रांचें निरूपण याप्रमाणें झालेलें आहे.

काजळी येथें असतांना आपल्या ज्ञातिबांधवांसही वेदान्तशास्त्राच्या कांहीं युक्त्या वगैरे महाराजांनीं सांगितल्या व भोजनप्रसंगी “ज्ञानेश्वर माउलीचा” घोष, श्लोकरूपानें प्रश्नोत्तरें वगैरे नित्यक्रमाच्या योगानें त्यांस सत्समागमाचा लाभ दिला. चित्तोपदेशाचे श्लोक व सद्द्वैजयंतीच्या आर्या येथील भोजनाचे वेळांतच बहुतेक झालेल्या आहेत.

“घोडा घे म्हणजे तुझा उदयकाल होईल” हे शब्द कोणा एका परोक्ष व्यक्तीस उद्देशून महाराज येथें केव्हां केव्हां बोलत असत. याचें प्रत्यंतर पुढें असें कळलें कीं, हे शब्द आकाजीबापू देशमुख यावलीकर यांस उद्देशून होते. ह्यावेळीं पैशाच्या संबंधानें ते फारच अडचणीत आले होते व घोडा घेतल्यानंतर ती त्यांची अडचण दूर झाली.

पुढें दिवाळीस महाराज उमरावतीस आले व थोडे दिवस तेथें राहून कात्यायनीकरितां वाठोड्यास गेले. वाठोडा येथें असतांना महाराजांनीं स्वतः पार्थिव पूजनाचा नित्य नियम सुरू करून मंडळीतील माणसांसही पार्थिव देण्याचा उपक्रम केला, व संप्रदायक्रमाप्रमाणें हरिहरभक्तीचें स्थापन करण्याचा मनांतला फार दिवसांचा हेतु सिद्धीस नेला. तशींच मंडळीला चांगदेवपासष्टी व सांख्यकारिका यांचीं निरूपणें सांगितलीं व पाश्चिमात्य तत्ववेद्यांच्या मतांची व थिऑसफीची समीक्षा करून वासुदेवराव मुळें यांस ती पत्रद्वारें कळविली. याशिवाय श्रीमद्भागवताच्या प्रथम स्कंधावर प्रियलीलामहोत्सव नांवाची गद्यपद्यात्मक टीकाही येथेंच महाराजांनीं सुरू केली.

१ सूक्तिरत्नावलि द्वि० यष्टि उत्तरार्ध पृ० ३३ पहा.

महाराजांच्या स्वरपरीक्षा ज्ञानाविषयीं येथें एक गोष्ट आढळून आली ती त्यांच्या ' अदृश्यदीपिकेंत ' लेखकाच्या हस्ताक्षरानें व सहीनें लिहिलेली आहे ती अशी:—

“ आजरोजी (सोमवार ता० १०।२।०८) दुपारचे सरासरी २ वाजतां महाराज नित्यक्रमाप्रमाणें भागवताचें प्राकृत निरूपण नुकतेंच आटपून बसले असतां बाहेर एक भिकारी ओरडला. महाराजांनीं त्याला कांहीं भिक्षा वाढायला सांगून नंतर म्हणाले त्याच्या छातींत कांहीं दुःख आहे कीं काय तें विचारा. मी स्वतःच तें विचारायला गेलों. तो म्हणाला सुमारे सात वर्षांपूर्वीं दुष्काळाचे वेळीं मी वेडा झालों होतों तेव्हां गोठ्यानें मी छाती बडवून घेतली होती. तेव्हांपासून छातींत कधी कधी दुखत असते. या इसमाचें नांव दसऱ्या, जात महार, रहाणार मलकापूर, वय सरासरी ३७।३८ इतकें आहे. हा भिक्षा मागत फिरत असतो. ”

एका गृहस्थाचा आवडता मुलगा संपल्यामुळें त्याला शोक झाला होता व तो मुलगा पुन्हां परत मिळण्याचा कांहीं मार्ग असल्यास पहावा म्हणून तो वाठोड्यास महाराजांकडे कात्यायनीव्रतांत आला होता. त्याला महा-राजांनीं येथून एक पत्र पाठविले आहे. त्यांत मृत मनुष्य कोठें व कसे पाहतां येतात हें सांगून प्रयत्नानें व तपानें प्रतिसृष्टिसारख्या मोटमोठ्या गोष्टीही सिद्ध होऊं शकतात, याविषयीं प्रतिपादन केलेलें आहे.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३० कालकनाम संवत्सरे. इ० स० १९०८—१९०९.

कायायनीव्रतोत्सव संपल्यानंतर पुढें पांचसहा महिनेपर्यंत महाराज वाठोड्यासच होते. रामनवमीही तेथलीच झाली. येथें असतांना “अंत-

१ सूक्तिरत्नावलि० द्वि० यष्टि उत्तरार्ध पृ० ३८ पहा.

विज्ञानसंहिता” म्हणून महाराजांनी अलोकविद्येसंबंधी काही नवीन सूत्रे संस्कृतभाषेत रचून एका एका सूत्राचे स्पष्टीकरण व्याख्यानरूपाने करण्याचा उपक्रम केला. ही व्याख्याने “अलौकिक व्याख्यानमाला” या नावाने सूक्तिरत्नावलीच्या पांचव्या यष्टीत छापून प्रसिद्ध झाली आहेत. या व्याख्यानांतील विषय नेहमीप्रमाणे नवीन व श्रुतियुक्तिअनुभवप्रधुर असून शेवटी पारकीय तत्वज्ञानाची समीक्षा करित करित पुढील वाक्याने उपसंहार केला आहे:—“ज्ञाना तितक्या रीतीने सर्व पारकीय दृश्य अदृश्य शास्त्रांचा विचार करून, प्रियवांधवहो ! आपण जसे लिंगशरीरापर्यंत येऊन पोहचलो आहो, तसे त्या शास्त्राचे निर्माणकर्तेहि पोहचले नाहीत. म्हणून असाच विचार कितीही चाळू ठेविला तरी ह्याच्यापुढे आपल्याला वैदांतिक पद्धतीवांचून जाणे शक्य नाही.”

—अलौकिक व्याख्यानमाला. पृ. १६०—

अस्तु. वाठोड्याहून पुढे महाराज शिंगणापुरास गेले व तेथे थोडे दिवस राहून वैशाखांत बापूगडीचे लग्नाकरिता आकोला येथे गेले. बापूगडीचे लग्न करून नका, असे श्रीनिवासशास्त्री यांस महाराजांनी पूर्वीच सुचविले होते व बापूगडीचीही इच्छा नव्हती, तथापि सहज लग्नाचा योग जुळून आल्यामुळे श्रीनिवासशास्त्रींनी अनुमोदन दिले होते. बापूगडीला पुढे लवकरच क्षयरोगाची भावना झाली व त्याची पत्नीही क्षयरोगाने संपली. या लग्नासंबंधाने महाराज एके ठिकाणी म्हणतात:—“त्याच्या (बापूच्या) लग्नाविषयी शास्त्रीबोवांनी मला विचारले, परंतु मी करून नका असे सांगितले. तथापि त्यांनी (श्रीनिवासशास्त्री यांनी) कोणत्या तरी रीतीने माझ्या तोंडांतून “ठीक आहे” असे म्हणवून घेऊन बापूचे लग्न केले.

तळेगांव दशसहस्र येथील रा० रा० गिरराव केशवराव कमेटी हे याच सुमारास विमार होऊन अत्यवस्थ झाले होते व वैद्य, डाक्टर, यांनीही त्यांची भाशा सोडली होती. तेव्हा त्यांच्या सासऱ्यांनी महाराजांकडे

वाठोळ्यास येऊन त्यांस वांचविण्याची विनंती केली. महाराजांनीं ज्ञानेश्वर महाराजांचें तीर्थ पाठविलें. त्यानें त्यांस आराम पडला व हळुहळु दुःखस्त झाले. पुढें त्यांस महाराजांनीं पार्थिव दिला.

जेष्ठ व आषाढ हे दोन महिने उमरावतीस राहून श्रावणांत जन्माष्टमीकरितां रा० रा० गोविंदराव किडे यांच्या विनंतीवरून महाराज कारंजास गेले व जन्माष्टमी तेथली करून भाद्रपदांत हर्द्यास गेले.

हर्द्याहून जवळच चारवा येथें गुप्तेश्वरमंदिरांत एकदां महाराजांचा मुक्काम झाला. तेथें रा० रा० भगवंतरावभय्या म्हणून एक पेनशनर नाझर आहेत, यांनीं उपनिषदें व आचार्यांचीं त्यांवरील भाष्ये वगैरे बरींच वाचली आहेत; ते वेदांतासंबंधानें शंका वगैरे विचारण्यास महाराजांकडे येत असत. त्यांनीं एके दिवशीं प्रयत्नप्रारब्धवादाचा विषय काढला व आचार्यांच्या भाष्यांतील तद्विषयक परस्पर विरोध दाखवून म्हणाले कीं, हा वाद अनोद असल्यामुळें याचा निर्णय होणें अशक्य आहे. महाराजांनीं तत्काल आचार्यांच्या भाष्यांतील विरोधी स्थळें कागदावर टिपून घेऊन दोन्ही वचनांचा समन्वय केला व प्रयत्नवादाचें उत्तम मंडन करून भगवंतरावभय्यांस ते पटवून दिलें. तें टिपण येणेंप्रमाणें:—

अथ श्रीमदाचार्यैः स्ववचनविरोधःपरिन्दिश्यते । ईश्वराधीनएव जीवः पुण्यपापेकरोति नस्वतंत्र इतिकौपीतकि भाष्ये । पूर्वकृतधर्माधर्म संस्कार-वशादिति गीताभाष्ये । एवंविरोधे सति उच्यते । यो न्यायानुगृहीतोदृष्टान्तः स बलवान् यद्यथेहेत्यादिन्यायानुगृहीतश्रुतिवत् । न्यायो युक्तिप्रतीतिः । सोऽपि कश्चिच्छ्रुत्यनुकूलस्तत्प्रामाण्यस्थापकश्चेत् अन्याश्रुतिरपियुक्त्यनुकूला व्याख्येयाइति सूत्रभाष्याभ्यामवगम्यते । सूत्रंतु “ कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहित-प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ” भाष्यंचैवम्—परायत्तेऽपिहिकर्तृत्वेकरोत्येवजीवः कुर्वेत्तंहि तमीश्वरःकारयति । अपिच पूर्वप्रयत्नमपेक्षेदानोकारयति पूर्वतरं-चप्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारस्येत्यनवद्यम् । कथं पुनरव-गम्यते कृतप्रयत्नापेक्षईश्वरइति । विहित प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यइत्याह ।

एवंहि ' स्वर्गकामो यजेत् ' 'ब्राह्मणो न हंतव्यः' इत्येवं जातीयकस्यविहितस्यप्रतिषिद्धस्यचावैयर्थ्यं भवति । अन्यथातदनर्थकस्यात् । ईश्वरएव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येतात्यंतपरतंत्रत्वाज्जीवस्य तथा विहितकारिणमप्यनर्थेनसंसृजेत्प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन । ततश्च प्रामाण्यवेदस्यास्तमियात् ।

अर्थ—भगवान् आचार्यच आपल्या वचनांचा विरोध नाहीसा करितात. ईश्वरार्धीनच जीव पापपुण्य करतो, स्वतंत्र करीत नाही, असें ते कौषीताकि भाष्यांत म्हणतात व पूर्वजन्मकृत धर्माधर्मांचे जसे संस्कार असतील त्याप्रमाणें जीव करितो असें तेच गीताभाष्यांत म्हणतात, असा स्ववचनविरोध प्राप्त झाला असतां, सूत्रभाष्यावरून त्यांच्या म्हणण्याचा भाव असा दिसतो कीं, न्यायानुग्रहीत दृष्टान्त न्यायानुग्रहीत श्रुतीप्रमाणेंच बलवान् समजावा. न्याय म्हणजे युक्ति. तीहि युक्ति श्रुत्यनुकूल असून तिचें प्रामाण्य स्थापन करणारी असल्यास त्या श्रुतीच्या विरोधी भासत असलेल्या दुसऱ्या श्रुतीहि त्या युक्त्यनुकूल लावाव्या; ईश्वरकृतप्रयत्नाच्या अपेक्षेनें करवितो, असें मानल्यासच विहितप्रतिषिद्धाचें अवैयर्थ्य ठरतें, असा सूत्रार्थ असून त्यावरील भगवान् आचार्यांचे भाष्याचा अर्थ असा आहे:—

जीवकर्तृत्व ईश्वरपरतंत्र अमलें तरी जीव स्वतंत्र कर्ता आहेच. करीत असलेल्या जीवालाच तो करावयाला लागतो; किंबहुना संसार अनादि असल्यामुळें पूर्वं प्रयत्नाच्या अपेक्षेनें आतां जसें करवितो त्याप्रमाणें पूर्वतर प्रयत्नाच्या अपेक्षे त्यांनीं पूर्वं प्रयत्न करविला असें जाणावें. पुनः परमेश्वर कृतप्रयत्नापेक्षी आहे हें कशावरून तर विहितप्रतिषिद्धाच्या सार्थकतेवरून समजावें. असें मानलें असतांच " स्वर्गकामो यजेत् " इत्यादि विधिप्रतिषेध सांगणारें शाल्त्र सार्थ ठरतें; नाहीतर अनर्थक ठरतें. ईश्वरच जर प्रयत्नापेक्षेशिवाय विधिप्रतिषेधाच्या ठिकाणीं जीवाला अत्यंत परतंत्रतेस्तव नियुक्त करील तर विधिप्रमाणें चालणाऱ्याला

दुःख व निषिद्ध वागणाऱ्याला सुख देतो,असें मानावें लागेल व मग वेदाचें प्रामाण्यच बुडेल.

पुढें थोडे दिवस हरदा, पलासनेर येथें राहून आश्विन माहेन्यांत महाराज छिदगांवास गेले व पुढें चार महिने तेथेंच राहिले. दसरा, दिवाळी व कात्यायनी तेथलीच झाली.

चांग्याचे नारायण पैकाजी पंडित हे मागें एक वेळ कात्यायनी उत्सवाकरितां वाठोड्यास आले होते व तेव्हांपासून महाराजांच्या सत्स-मागमाचा लाभ घेण्याविषयी त्यांस आवडी उत्पन्न झाली होती. या वेळींही ते कात्यायनी व्रताकरितां छिदगांवास आले होते व येथून दड निश्चय-पूर्वक ते महाराजांच्या सहवासाला राहूं लागले व महाराजांचें स्नान, पूजा, भोजन ग्रंथलेखन वाचनादि सर्व प्रकारच्या परिचारकरीत पुरस्कार घेऊन मनोभावानें एकनिष्ठपणें त्यांची सेवा केली व त्यांच्या कृपेनें आत्यंतिक श्रेय संपादन केलें.

या कात्यायनी उत्सवाकरितां हरद्याहून जी मंडळी आली होती, त्यांत रा० रा० वामनराव चारवेकरांबरोबर पुण्यांतील नामदेव शिंपी शांतीचा एक सुमारें १५ वर्षांचा मुलगा आला होता. त्याचें नांव दत्तु. याचा भाविकपणा पाहून महाराजांनीं त्याला अनुग्रह दिला, मद्यमांस आजन्म वर्ज्य करण्याचें त्याजकडून कबूल करून घेतलें, त्याला नित्य पठणाकरितां ज्ञानेश्वरी प्रसाद दिली, व 'दत्तु' या नांवानें त्याला गंडांतर असल्याचें सांगून "ज्ञानेश्वर" असें त्याचें नांव ठेविलें. पुढें पांचसहा महिन्यांनीं हा 'दत्तु' एका मोठ्या भुजंगाच्या तावडींतून सुटून त्याचें गंडांतर टळलें व "ज्ञानेश्वर उद्धव मांडरे" हें त्याचें नांव रूढ झालें. पुढें त्याला पूर्वजन्मार्जित उपासनेच्या साहाय्यानें ह्या जन्मीं स्वसांप्रदायिक श्रीकृष्णोपासनेचा मार्ग सुलभ करून देणारा उपाय सांगून सर्वतोपरी महाराजांनीं त्याचें संगोपन केलें. अशा रीतीनें शरणागताला अभयदान देण्याविषयी महाराजांच्या अनेक गोष्टी आहेत.

येथून परिचित् व प्रेमळ मंडळीशीं महाराजांचा संबंध जसजसा वाढत चालला, तसतसें सद्बिद्यादानाचें क्षेत्रही वाढलें. वृत्तिनिरीक्षणपूर्वक परमार्थमार्गांत हळुहळु परिचित् मंडळीची प्रगति करण्याच्या हेतूनें त्यांस पत्रें पाठवून, निरूपणें सांगून व काव्यप्रबंधादि रचना करून शिक्षण देण्याचा महाराजांचा क्रम आतां वाढत्या प्रमाणावर सुरू झाला. छिदगांव येथील शाळेच्या मुख्यशिक्षकास महाराजांनीं हिंदी भाषेंत गीतेचें निरूपण सांगितलें. तसेंच केकरे यांच्या कुटुंबांतील मंडळीस गांता, ज्ञानेश्वरी, सांख्यसुरेंद्रादि निरूपणें चालूच होती. जवळच्या मंडळीस वेदान्त व भक्ति यांतील रहस्यांचें निरूपण, आचार्यांच्या मनीषापंचकादि स्तोत्रांचें आपल्या प्राकृत मधुर भाषेंत पद्यरूप भाषांतर, गुरुवारचे पालखीच्या वेळचे अभंग व समस्यापूर्ति वगैरे काव्यशास्त्रादि विनोद यांची बहार तर नेहमींचीच होती. नवीन ग्रंथांचें लेखन व मुद्रणही चालू होतेंच.

येथल्या कात्यायनीच्या उत्सवाचे वेळची एक गोष्ट सांगावयाची राहिली. त्या सुमारास कांहीं दिवसपर्यंत एका विवक्षित दिशेकडे तोंड करून “ उदासीन ही वृत्ति जीवीं धरावी—रडरे लेका रड—” असे शब्द महाराज मोठ्यानें उच्चारित असत. त्याचा प्रत्यय लवकरच आला. विष्णुपंत धामापूरकर हे रायपुराहून छिदगांवीं आले, तेव्हां त्यांचे हजार बाराशे रुपयांचे दागिने वगैरे माल छिदगांवच्या स्टेशनावर रात्रीचे वेळी चोरीस गेला.

यावेळीं महाराजांनीं रा० रा० विठ्ठलराव केकरे यांस व त्यांच्या कुटुंबांतील मंडळीस अधिकारानुरूप परमार्थशिक्षण देण्याच्या उद्देशानें लिहिलेली संस्कृत श्लोकबद्ध अशीं सुंदर पांच पत्रें आहेत तीं फारच वाचनीय व मननीय आहेत. परमार्थोन्मुख वृत्ति होऊन जे अभ्यासाला लागले आहेत त्यांना भक्त्युद्धोद्धार्य सांख्ययोगवेदान्ताचें रहस्यमय विवेचन शिकविणें व चित्त संसारांत आसक्त असून जे कंटाळून विकारवश होऊन संसार सोडूं पाहतात त्यांस दक्षपणानें नीटनेटका संसार

करून भगवत्प्रेमानें हळुहळु वैराग्य संपादन करावयास शिकविणें व सामान्य अधिकाराच्या मंडळीस मातृपितृसेवा, पतिसेवादि स्वधर्माचरणाचें महत्त्व शिकविणें, याप्रमाणें सर्व धोरणें संभाळून मुख्य माधुर्यप्रेम-बोधक युक्ति व संप्रदायनीति न सोडतां मोठ्या कुशलपणानें शिक्षण देण्याची हातवटी या पत्रांत दिसून येते. उदाहरणार्थ, पहिल्या पत्राच्या वेवटी (सप्तम यष्टि पृ० ५१६) संसारांत धन्यता कोणास येते या शिष्यां स्त्रीपुरुषचातुर्याच्या ज्या ओळ्या महाराजांनी लिहिल्या आहेत त्यांवरून संसारदक्ष व नीतिमान स्त्रीपुरुषांचें वृत्तिज्ञान त्यांस किती सूक्ष्म रीतीचें होतें याची उत्तम साक्ष पटते. या ओळ्यांच्या शेवटी महाराज म्हणतात:—“ धर्म अर्थ काम । हे विरुद्ध असती परम । परी जेथ स्त्रीपुरुषांचा धार्मिक प्रेम । तेथ विरोध नाही ऐसें भारती ॥ असो स्त्री अथवा पुरुषा । जंव नाही तीत्र मुमुक्षा । तंव सोडुनी संसारविशेषा । विटंबना करूं नये ॥ पंचज्ञानेंद्रियें सहावें मन । यांचें न करितां निर्दळन । होऊनियां विकाराधीन । संसार सोडणें विटंबू ॥ अंतरी परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा । आवडी भगवंत भजावा । हळुहळु मिळवावा विराग ॥ जांवरी विकारी आपुलें चित्त । तांवरी दुर्जनासी करूं नये मात । आपुलें निर्विकारी होतां चित्त । मग दुष्ट सुधारणार्थ किंचित् यत्न कीजे ॥ आधी प्रपंच करावा नेटका । मग साषावें परमार्थविवेका । तीत्र मुमुक्षा नसतां देखा । हाचि मार्ग उत्तम ॥ ”

वरील ओळ्यांत “ अंतरी परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा । आवडी भगवंत भजावा । हळुहळु मिळवावा विराग ॥ ” ही महाराजांची ओवी अत्यंत महत्वाची आहे. कारण तीत ‘सद्बुद्धि’ शिकविली आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेंत भगवंतांनी अर्जुनाला सांगितलेली ‘व्यवसायात्मिका बुद्धि’ हाच होय. या ‘सद्बुद्धिचें’ महात्म्य श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असें वर्णन करितात:—

जैसी दीपकळिका धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी । तैसी सद्बुद्धि हे थेंकुटी । म्हणों नये ॥ पार्था बहुती परी । हे अपोक्षजे विचारशूरी । जे

दुर्लभ चराचरी । सदासना ॥ आणिकासारिखा बहुवस । जैसा न जोडे परिस । कां अमृताचा लेश । दैवगुणें ॥ तैसी दुर्लभ सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवाधि । जैसा गंगेसि उदधि । निरंतर ॥ तैसें ईश्वरा वांचुनि कांहीं । जिये आणिक लाणी नाहीं । ते एकाचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जर्गी ॥ येर ते दुर्मती । जे बहुधा असे विकरती । तेथ निरंतर रमती । आविवेकिये ॥ म्हणोनि तया पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था । आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥

योगवासिष्ठान्त ज्ञानाच्या ज्या सात भूमिका सांगितल्या आहेत त्यांतली “ शुभेच्छा ” नामक आद्य भूमिका आणि वरील “ सद्बुद्धि ” ही एकच होत. “ सद्बुद्धि ” विषयी सोपपत्तिक शास्त्रीय विवेचनाचें एक संस्कृत श्लोकबद्ध पत्र महाराजांनीं श्रीयुत बाळकृष्ण भास्कर केकरे यांस पाठविलें आहे. त्याचा उल्लेख पुढें यावयाचा आहे. अंतःकरणांत भगवत्प्रेमाची आवडी असणें हेंच सर्व सिद्धीचें मूळ आहे असें तुकाराम महाराजही म्हणतात:—“ नलगे सायास जाणें वनांतरा । सुखें येतो घरां नारायण ॥ ठायींच बैसोनी करा एकचित्ते । आवडी अदंत आळवावा ॥ ”

तुकाराम महाराजांच्या पूर्णाधिकारी शिष्या मातोश्री संत वहिणाबाई यांचे वरील विषयावरील सुंदर-उद्गार पहा:—अभंग—भक्ति हें कारण साधन वरिष्ठ । रोकडें वैकुंठ हातीं वसे ॥ १ ॥ स्थिर करी चित्त प्रेम अखंडीत । पावसी अभ्युत पद पाहे ॥ २ ॥ भक्तीपाशां ज्ञान वैराग्य आंदणें । सर्वही साधनें लया जाती ॥ ३ ॥ बहेणि म्हणे भक्ति विरक्तीचें मूळ । चित्त हें निश्चळ करी कारें ॥ ४ ॥

भक्ति म्हणजे काय ? हें मातोश्री पुढल्या अभंगांत सांगतात:—उताचे वचनीं दृढ जया भाव । भक्ति अभिनव होचे खरी ॥ १ ॥ सांगितली खूण आइके जो मनीं । पावेल निर्वाणी तोचि एक ॥ २ ॥ संताचें वचन शास्त्राचें आधारें । भक्तीचे निर्धारें दृढ व्हावें

॥ ३ ॥ बहेणि म्हणे संतयायी जया अति । हाचि भक्तिपंथ ओळखावा ॥ ४ ॥

महाराजांचें खरेंखुरें मनोगत व त्यांच्या शिकवणीचें मर्म मातोश्रीच्या वरील दोन अभंगांत पूर्णपण विबलेलें आहे. तात्पर्य, सद्गुरुप्रेमाची चटक मनांत धरून मनोभावानें त्यांची आज्ञा पाळण्यास तत्पर असणें हीच सद्बुद्धि होय. तिच्या साहाय्यानें परमार्थ निधानाचें मुख्य अंजन जें वैराग्य तें आर्था संग्रहण करण्याची युक्ति वरील ओव्यांत महाराजांनीं शिकविली आहे. याचें विशेष स्पष्टीकरण पुढील पत्रांतही दृष्टीस पडेल.

यापुढील पत्रांतील विषय म्हटलें म्हणजे, सर्व स्त्रियांनीं ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणीं पुत्रभावना करून त्यांची भक्ति करणें, ज्ञानीपुरुषांनीं सर्व स्त्रियांचे ठिकाणीं अंबाबुद्धि करणें, श्रीकृष्णपतिन या नात्यानें महाराजांचें अनन्यस्तविवर्तत्व व सांख्य, योग आणि वेदान्त या तिन्ही शास्त्रांतील युक्तींची भक्तिविषयक योजना, हे होत. या अत्यंत महत्वाच्या रहस्यमय निरूपणांतील कांहीं उतारे येथें घेतोः—

सप्तम यष्टि पृ० ७ यांत महाराज म्हणतातः—

“ या देवी सर्व भूनेषु मातृरूपेण संस्थिता । इति सप्तशतीवाक्यात् सर्व-संबामयं जगत् ॥ ७ ॥ ” जी देवी सर्वभूतांचे ठिकाणीं आईरूपानें वास करित आहे या सप्तशतीतील वाक्यावरून सर्व जगत मला अंबारूप असल्यामुळे कोणतीही स्त्री अंबारूपच वाटते.

गद्य—सर्वांनांच पुत्रभावना ठेवण्यास सांगण्याचें काय रहस्य आहे या प्रश्नाचें उत्तर भगवान् रामकृष्ण परमहंस कोणत्याही स्त्रीला अंबा समजून जे उद्गार काढीत असत त्यांत आहे.

नीच पुरुष व सत्पुरुष हे दोघेही स्त्रियांना पूज्य मानतात. पण नीच पुरुष स्त्रियांच्या सौंदर्यामुळे व आपल्या भोगार्थ मान देतात; व सत्पुरुष अंबा

समजून मान देतात. याविषयी पाश्चिमात्य लोकांना उद्देशून व आपल्या गुरूला वंदन करून स्वामी विवेकानंदांनीं जे उद्गार काढले आहेत ते येथें देतो:—

We hear in the west about worshipping woman, but this usually for youth and beauty. This man (रामकृष्ण परमहंस) meant by worshipping woman, that to him every woman's face was that of Blissful mother and nothing but that. I (विवेकानंद) myself have seen this man standing before those women whom society would not touch, and falling at their feet bathed in tears, saying " Mother, in one form thou art in the street and in another form thou art the universe. I salute thee, mother I salute thee. "

भाषांतर:—युरोपीय देशांत स्त्रियांना पूज्य मानतात, असं आपण नेहमीं ऐकत असतो. पण हें पूजन म्हणजे नेहमीं तारुण्याचें व सौंदर्याचेंच असतें परंतु ह्या पुरुषाला (भगवान् रामकृष्ण परमहंसाला) स्त्री पाहिल्याबरोबर ती आपली अखंड सुखदात्री अंबाच आहे, ह्याशिवाय दुसरें कांहींच वाटत नसे. ज्यांना लोक स्पर्शही करीत नसत, अशा स्त्रियांच्या पुढें उभें राहून त्यांच्या पांथा पडतांना व डोळ्यांतून घळघळ अश्रुधारा वाहात आहेत, अशा स्थितींत, हे अंबेजननी ! ह्या रूपानें तूं रस्त्यांत दिसते आहेस; परंतु दुसऱ्या रूपानें, तूं विश्व झाली आहेस. हे आईग ! मी तुला नमस्कार करतो, मी तुला नमस्कार करतो ! असें म्हणतांना ह्या सत्पुरुषाला मी स्वतः पाहिलें आहे. हे उद्गार स्वामी विवेकानंदांनीं इंग्लिशमध्ये " My master " नामक ग्रंथांत लिहिले आहेत. अशा प्रकारें कोणतीही स्त्री भगवान् रामकृष्ण परमहंसाला अंबारूप वाटत असे. पुनः ते म्हणत असतः—' One day is gone, mother, and thou dost not come ' ' आई ! एक दिवस गेला, अजून तूं येत नाहीस ' यावरून त्यांची भक्ति दिसून येते. ' One day of my short life has gone and I have not known the truth. ' ' या माझ्या क्षणिक आयुष्यांतील एक दिवस घ्यर्थ गेला पण अद्भूत मला सत्य समजलें नाही. ' यावरून त्यांची जिज्ञासा दिसून येते.

पुढें महाराज म्हणतातः—

कथमेकोहि सर्वासां पुत्रो भवितुमर्हति ।

नैषा शंका प्रकर्तव्या जगतो भाव रूपतः ॥

अर्थ—परंतु आई कदाचित् अशी शंका करतील कीं एकच पुरुष सर्व स्त्रियांचा पुत्र वसा होऊं शकतो पण ही शंका करण्याचें प्रयोजन नाही. कारण सर्व जगतच भावनारूप आहे.

यापुढें, जगत भावनारूप म्हणजे कल्पित असूनही खरें कां वाटतें याचें वेदान्तदुक्तोंन स्पष्टीकरण करून महाराज म्हणतातः—(पृ० ११)

अतः सर्वं ब्रह्मरूपे भावना परिकल्पितम् ।

दृष्टिसृष्टि विवादेन द्रुतं सिध्यति नान्यथा ॥

म्हणून एका परब्रह्माचे टिकाणीं हें जगत भावनेनें कल्पित आहे हें प्रत्यक्ष सिद्ध असल्यामुळे तीन सत्ता मानणाऱ्या वेदान्त्यांच्या मतापेक्षां दृष्टिसृष्टिवादच सम्यक् आहे. कारण त्यावांचून भावनामय जगत आहे हें दुसऱ्या रीतीनें चांगलें समजत नाही.

दृष्टिसृष्टि विवादोऽयं सर्वं वेदान्तसंमतः ।

श्रुत्यायुक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा त्वं सुखिनी भव ॥

सर्व वेदान्तामध्ये हा दृष्टिसृष्टिवादच श्रेष्ठ आहे व योगवासिष्ठादि ग्रंथांत तोच उत्तम सांगितला आहे. याविषयीं वासिष्ठांत एक विपश्चिताख्यान आहे. त्या विपश्चितानें अविद्या केवढी आहे हें पाहण्याकरितां आपल्या भावनेनें अग्नी-पासून चार शरीरें निर्माण करून चार दिशेनें शोध केला व तुमच्या येथें बळवंतरावाला मी दोन रूपांनीं प्रत्यक्ष दर्शन दिल्याचें आपणांस आठवत असेलच. परंतु असें चमत्कारावर दृष्टि देणें उपयोगाचें नाही. कारण चमत्कारांत सांपडलेला मनुष्य ब्रह्मवस्तूला सोडून आश्चर्यानें वाहत जातो. असो. सर्व जगत भावनामय आहे हें आपल्या तर्कांन, वेदवाक्यानें व अनुभवानें जाणून सुखरूप हो. आतां भावनामय जर जगत आहे तर वाईट भावना करून दुःखांत कां पडावे ? चांगली भावना करणेंच श्रेयस्कर आहे.

पुढें रुद्रयामल तंत्रांतील दिव्य भावना, नरभावना व पशुभावना व त्यांची लक्षणे सांगून दिव्यभावनेविषयी महाराज म्हणतात:—

दिव्यभावात् भवंत्याशुत्वारूढा योगयत्तने ॥

तिसरी जी दिव्य भावना आहे ती साधूंच्या ठिकाणी व ईश्वराचे ठिकाणी करिता येते. कारण साधु व परमेश्वर ह्यांच्यामध्ये भेद नाही असे “ तस्मिन्स्त-ज्जने भेदाभावात् ” ह्या नारदसूत्रांत सांगितले आहे. ही दिव्यभावना केळी असना जीव ब्रह्मविद्येच्या राज्यावर लवकर बसतात.

आतां संसारांत राहून ही दिव्यभावना आपोआप साधण्याचा उपाय सांगतात:—

यावद्बुद्धिर्विमग्रास्यात् संसारे बांधवान्विते ।

तावन्नदिव्यभावोऽतो ज्ञानिनं भावयेत्सुतम् ॥

मुलें, सुना, भाऊ इत्यादिकांनी पूर्ण संसारामध्ये जोंपर्यंत वित्त गुंतले असतें, तोंपर्यंत दिव्यभावना करता येत नाही. म्हणून ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी पुत्र-भावना करावी. म्हणजे दिव्यभावना आपोआप साधते. ज्याप्रमाणें भ्रमराचें ध्यान करून भ्रमरच होतो.

पुढें, संसारांतील कुपुत्र असोत किंवा सुपुत्र असोत ते मोक्ष देणारे होत नाहीत हें दाखवून, “ आत्मैव पुत्रनामासी ” या श्रुतीवचनाप्रमाणें आत्म्याचे ज्ञान ज्याला झाले आहे अशा ब्रह्मनिष्ठालाच पुत्र समजावें व वरील विप-श्चिताच्या दृष्टांतानें व गणेश पुराणांतील “ एकोऽहं पंचधा जातो ” या वचनानें एकही पुरुष तीव्र भावनाबलानें सर्वांच्या गर्भांत जाऊं शकतो हें युक्तीनें समजून घ्यावें, असें सांगितले आहे.

आतां, जीवानें ईश्वरधर्म सांगणें म्हणजे आसुरकोटींत जाणें होय. या शंकेचें निराकरण करण्याकरितां “ शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् ” या व्याससूत्रानें प्रमाण देऊन महाराज म्हणतात कीं, महात्म्या वामदेवाला गर्भांतच ज्ञान झाले तेव्हां त्यानें आपल्या ठिकाणी ईश्वरधर्म घेऊन सर्वास बोध केला अशी कथा वेदांत आहे. ह्याप्रमाणें कोणीही ईश्वरधर्म घेऊन परमार्थ वाढविण्यास हरकत नाही. आतां तुम्हाला असें वाटेल कीं मला ज्ञानाचा अभिमान आहे परंतु

आपल्या जवळ दोन पैसे असल्यास आहे म्हणजे अभिमान नव्हे, तर नसून आहे म्हणण्यांत अभिमान आहे. दुसरें, चांगला अभिमान असणें ह्याची तातांनीं (ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं) प्रशंसा केली आहे “ जे अभिमान वाहती आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं ॥ ”

सारांश, याप्रमाणें श्रुतीनें, युक्तीनें व स्वानुभवानें, आपले ठिकाणीं पुत्रभावना ठेवण्यास सांगून नंतर केवळ व्यावहारिक पुत्राप्रमाणें ही भावना न ठेवतां महात्म्यज्ञानानें ईश्वरभावनाही जागृत ठेवतां याची म्हणून प्रथम वसुदेवदेवकीचें उदाहरण देऊन महाराजांनीं श्रीकृष्णाचें अन्ध्यस्तं विवर्तत्व सिद्ध केलें आहे, व जीवाप्रमाणें परमात्मा गर्भीत जन्म घेत नसून केवळ भावनेनें च त्याला पुत्र मानावें लागते व एकाच वेळीं भगवंतापासून पुत्रसुख, मोक्ष व भक्तिसुख मिळविण्याकरितां पुत्रभावना, ब्रह्मभावना व प्रेम हीं तिन्ही त्याच्या ठिकाणीं ठेविलीं पाहिजेत या विषयी, श्रीमद्भागवतांतील श्लोक प्रमाण घेऊन सुंदर विवेचन केलें आहे व भगवंताचें गर्भीत येणें, देवकीला आठवा गर्भ राहिला इ० गोष्टी अविद्येनें भासत असून त्या अविद्येचा भगवंताला जसा स्पर्श नाही तसा त्याच्या भक्तालाही नाही म्हणून भगवंताचें गर्भीत येणें वगैरे गोष्टी केवळ विनोदमात्र आहेत असा देवांच्या स्तुतीचा भावार्थ दर्शविला आहे.

श्रीमद्भागवतांतील श्लोकद्वयांचें असें रहस्यमय विवरण करून, श्रीकृष्णाप्रमाणें आपलेही ठिकाणीं प्रेमपूर्वक पुत्रभावना व ब्रह्मभावना ठेवून स्त्रियांनीं परमगतीला प्राप्त व्हावें, म्हणून स्वतःचें आधिकारिकत्व स्पष्ट करण्याकरितां महाराज म्हणतात:—

इति श्लोकद्वयं सम्यक् प्रोक्तं भागवते हितम् । ममापि कृष्णपत्नित्वादधिकारस्तथास्ति हि ॥

याप्रमाणें हे दोन श्लोक भागवतामध्ये कल्याणप्रद सांगितले आहेत. आतां हे श्लोक देवाविषयी आहेत अशी शंका करूं नये. कारण मी श्रीकृष्णाची पत्नि असल्यामुळे माझेही ठिकाणीं तो अधिकार सहजच येतो.

दंपत्योरेकरूपत्वं प्रोक्तंचानुभवामृते ।

‘यतस्तदीयेति’ सूत्रं प्रमाणं नारदस्यहि ॥ (संधिः—छांदसः)

परंतु तूं जरी श्रीकृष्णाची पति आहेस तरी पतीपेक्षां पत्नीचा अधिकार कमी असतो अशी शंका मात्र करूं नये. कारण इतर लोकांप्रमाणे आमचा पतिपति संबंध संसाराकरितां नाही तर तो ज्ञानमय आहे. श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराज अमृतानुभवांत म्हणतातः—“ जो प्रियूचि प्राणेश्वरी । उलये आवडीचे सरो-भरी । चारुस्थळीं एकाहारी । एकांगाचा ॥ ” आणि ज्याअर्थी साधु ईश्वराचेच असतात त्याअर्थी त्यांच्यात व ईश्वरांत भेद नाही असे नारदपूत्रही प्रमाण आहे.

अतो मां नंदनं मत्वा तीर्त्वेतन्मरणार्णवम् ।

ब्रह्मज्ञानं परं प्राप्य ब्रजस्व परमांगतिम् ॥

आतां तुला पुष्कळ माता असल्यामुळे कितीकांचे ठिकाणी प्रेम ठेवूं शकशी ऋ अशी शंका करूं नये. कारण मी जे तुम्हां सर्व स्त्रियांना माता म्हणतो ते कांहीं मी आपल्या करितां म्हणत नाहीं. तर तुमच्या सर्वांच्याच हिताकरितां म्हणतो. कारण मला तुम्हांला माता म्हणून तुमच्या जवळून कांहीं मिळवावयाचें नसतें; तर उलटें तुम्हांलाच ब्रह्मज्ञान करून द्यावें लागतें.

दुसरें, पुष्कळ आया आहेत हा भेद तुमचेच ठिकाणी आहे. पण मला सर्व स्त्रियांचे ठिकाणी भगवती अंवाच भरली आहे असे वाटते. निरनिराळेपणा हा देहबुद्धीने वाढत असल्यामुळे देहबुद्धि राखून माझे ठिकाणी पुत्रभावना ठेवणें अशक्य आहे. माझे ठिकाणी पुत्रभावना ठेवल्यावर माझ्या ज्या दुसऱ्या आया आहेत त्या व मी एकच हीही भावना त्याबरोबरच वाढत गेली पाहिजे. तात म्हणतातः—“ मी झालिया संभवे । भक्ति माझी ॥ ”

आतां हा मार्ग दुस्तर आहे खरा; परंतु या वांचून तुम्हांसारख्या साध्वी स्त्रियांना दुसरा तरणोपायच नाही. तेव्हां तुम्ही माझे ठिकाणी पुत्रभावना ठेवून माझ्या ज्या दुसऱ्या आया आहेत त्या व मी एकच आहे असे मानित जाल तेव्हां तुम्ही अंबेस जाऊन मिळाल व अंबेस जाऊन मिळाल्यावर जीवब्रह्मैक्य सहजच झालें. हा मार्ग जरी कठीण आहे तरी येथें निराश होण्याचें कांहीं

कारण नाही. हळू हळू अभ्यास मात्र करीत जावा. म्हणजे अधिकारानुरूप लवकरच फलसिद्धि होईल. म्हणून हे आई! मला पुत्र मानून व ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन या जन्ममरणरूपी सागरांतून पार होऊन परम गतीला प्राप्त हो.

वरील निरूपणासंबंधाने सू० २० द्वि० यष्टि उत्तरार्धाच्या सूचना-प्रकरणांत महाराजांनी म्हटलें आहे:—“ आणि कांहीं पत्नी निश्चिती । मियां पुत्रभावे । स्त्रियांस सांगितली स्वभक्ति । तथाचा अभिप्राय की मजप्रती । व्हाव्या सर्व युवती अंबिका ॥ ”

येथपर्यंत स्त्रीवर्गाच्या उद्धारार्थ वात्सल्यभक्तीचें निरूपण ज्ञाल्यावर पुढें ब्रह्मनिष्ठांची सर्वत्र समजुद्धि झाली असतां मग त्यांना स्त्रियांचे ठिकाणी अंबाभावना करून उपासनामार्गाचें अवलंबन करण्याचें प्रयोजन काय? अशी आशंका घेऊन त्याविषयी महाराजांनी तात्विक निरूपण केले आहे व त्यांत ब्रजगोपिकांचा श्रीकृष्णाविषयी “सएवाहं” भक्ति व नंदयशोदेची “ममैवासौ” भक्ति यांचेही स्वरूप ओघाने स्पष्ट केले आहे.

सांख्य, योग, वेदान्ताचें रहस्य तर एकंदर पांचही पत्रांत मधुराद्वैत-दृढीकरणार्थ महाराजांनी उत्तरोत्तर विस्तारपूर्वक निरूपण केले आहे. सारांश, या पत्रपंचकांत अनेकविध सुंदर प्रक्रिया, युक्त्या व विवरणादि प्रकार प्रकट करणाऱ्या महाराजांच्या भक्तिप्रेमरसपूर्ण अभिनव वाग्झरीचें कोठवर वर्णन करावें? त्याकरितां मूळ पत्रेच वाचली पाहिजेत. तथापि एवढें मात्र येथे म्हटल्याचून रहावत नाही की, प्रियलीलामहोत्सवांतील शुकरंभासंवादांत रंभेच्या मुखांतून महाराजांनी वदविलेल्या “तुम्हां ऐसे संतजन । स्त्रियांस पावन करिती वात्सल्य सांगोन । पुरुषांस पावन करिती उपदेशून । आपण नारायणस्वर्ये होती ॥ ” या उद्गारांचें मनो-भिराम चित्र वरील पत्रांत पहावयास मिळतें. असो.

यावेळीं जवळच्या मंडळीस महाराजांनीं हरदा येथे रमाबाई लष्करवाले यांच्या येथे ठेवून त्यांना सकाळचे ६ पासून रात्री ११ वाजेपर्यंत स्नान,

संध्या, भोजन, वेदांतचर्चा, देवदर्शन, आरती वगैरे नित्याचरणाचे नियम बांधून दिले होते व नारायणराव पंडित व गंगाधर मुळें यांस मंडळीवर देखरेख करण्याचें काम नेमून दिलें होतें व स्वतः आपण जरूरीच्या एकदोन मंडळीसह कधी छिदगांवास व कधी हरद्यास रहात असत.

असा क्रम चालू असतांना, सद्गुरुसेवेच्या आवडीनें आपोआप सत्व-वृद्धि कशी होत जाते हें दाखविणारी एक गोष्ट यावेळीं हरदा येथें घडून आली, ती अदृश्यदीपिकेंत हरिभाऊ केवले यांच्या सहीनें लिहिली आहे. ती अशी:—

शनिवार ता० २३।१।०९ रोजी (म्हणजे माघ शुद्ध द्वितीयेचे दिवशीं) संध्याकाळीं महाराज छिदगांवास गेले. ते दिवशीं रात्री सुमारे साडेदहा वाजतां सौ० रंगुबाई (रमाबाईच्या) माडीवर निजली असतांना एकाएकीं हांसू लागली व मधून मधून झोंपेंत कांहीं बोलूंही लागली. त्याच माडीवर नानाजी कविमंडन, मी, (हरिभाऊ केवले) व्यंकटराव, नारायण पंडित वगैरे आम्ही जागे होतो व आम्हांस तें ऐकून आश्चर्य वाटलें. व्यंकटराव मला म्हणाले “ आईला जागी करा. ” त्यावरून नारायण पंडित यानें तिला उठवून बसविलें असतां ती म्हणाली मला त्रास देऊं नको. निजूं दे. त्यावर मी म्हटलें कीं तुम्ही तिला निजूं द्या. घाबरण्याचें कांहीं कारण नाही. असें म्हटल्यावर ती पुन्हां निजली. पुढें सरासरी अर्ध्या तासानंतर पुन्हां ती पूर्ववत् मधून मधून हांसू लागली व वा महाराज, वा महाराज, असें मधून मधून म्हणूं लागली. तेव्हां मी तिला विचारलें कीं महाराज कोठें आहेत ? ती म्हणाली पहा समोरच पाटीवर बसले आहेत. तेव्हां त्रिपुरवार म्हणाले, तेथें कोण कोण मंडळी आहे हें तिला विचारा. तसें विचारलें असतां ती म्हणाली महाराज, दुर्गाआई व गंगाधर असे बसले आहेत व महाराज दुर्गाआईशीं छानदार गोष्टी बोलत आहेत. तेव्हां मी विचारलें कीं तेथें त्रिपुरवार, मी व नारायण पंडित आहेत काय ? ती म्हणाली दिसत नाहींत. याप्रमाणें मधून मधून हंसणें सरासरी तास दीड तास चाललें होतें. त्यानंतर ती म्हणाली कायग काकू तूं अशी दूर कां बसलीस ? तेव्हां मी म्हटलें काकू कोठें आहे ? ती म्हणाली आतांच खालीं गेली.

याप्रमाणें पुढें पुढें तर ती सारखीच हंसू लागली. ती इतकी क्वी सारखा पाऊण तास झाला ! तेव्हां मी तिला उठवून बसविले. ती म्हणाली तुम्हीं मला कां उठविलें ? महाराजांचें फारच चांगलें निरूपण मी ऐकत होतें. मी विचारलें क्वी काय काय निरूपण चाललें होतें ? ती म्हणाली स्मरत नाही. नंतर दुसरे दिवशीं महाराज छिदगांवाहून येथें आले. त्यांनीं सांगितलें क्वी खरोखर असाच प्रकार त्या दिवशीं रात्री त्याच वेळीं होत होता व सौ० दुर्गा आईही त्या रात्री फारच हंसत होती.

या नंतर सुमारे १५ दिवसांनीं महाराज मधुरावृंदावनाच्या यात्रेस जावयास निघाले. बरोबर फक्त दोन तीनच माणसें त्यांनीं यावेळें घेतलीं होती. बाकीची मंडळी पूर्ववत् हरदा येथेंच होती. महाराजांच्या या प्रवासांत घडलेल्या गोष्टीः—

१. हरद्याहून निघाल्यावर मध्यंतरी इटारसीच्या स्टेशनावर सौ० दुर्गा-आई व लक्ष्मणराव केकरे हे मंडल्यास जात असतांना महाराजांस भेटले. त्याजबरोबर महाराजही नैनपूरच्या स्टेशनापर्यंत गेले होते. वाटेंत जबलपूरच्या स्टेशनाजवळील मुशाफरखान्यांत महाराज उतरले असतां तेथें सुमारे १७-१८ वर्षांचा एक आंधळा मुलगा मोठ्यानें रडत होता. त्याला कोणी पैसा, खाऊ, वगैरे देऊं लागले असतां तें न घेतां तो अधिकच रडूं लागे. इतक्यांत महाराज पटकन आपल्या जागेवरून उठले व त्यामुलाजवळ जाऊन बसले व गुढ्यावर गाल ठेवून त्याच्याशीं येणें-प्रमाणें बोलूं लागलेः—मुला तूं रडूं नको. तुला काय पाहिजे तें बोल. तो मुलगा म्हणाला माझा भाऊ मला सोडून गेला. मला त्याच्याकडे पोचवा. महाराज म्हणाले तो तुला सोडून गेला असतांना पुन्हां त्याच्याकडे कशाला जातोस ? मजबरोबर चल. मी तुझी सर्व प्रकारें उत्तम व्यवस्था ठेवतो. मुलाला तें म्हणणें रुचलें नाहीं. इतक्या वेळांत तेथें लोकांची गर्दी जमली होती त्यांत तेथले स्टेशनमास्तरही होते. सर्वास मोठें कौतुक वाटलें. महाराजांची मंडळी बेल फुलें वगैरे आणावयास गेली होती तीही परत आली. पुढें स्टेशनमास्तर व तेथले आणखी एक

गृहस्थ यांस सांगून त्या मुलास त्याच्या भावाकडे पाठविण्याची महाराजांनी व्यवस्था केली.

२. ग्वाल्हेरला गेल्यावर स्वानंदसाम्राज्यकर्ते श्री० रामराव कृष्ण जठार यांच्या भेटीस महाराज गेले होते. स्वानंदसाम्राज्यांत स्पेन्सरप्रभृति पारकीय तत्त्वज्ञान्यांच्या ग्रंथासंबंधाने जो भाग आहे त्याविषयी त्यांचे व महाराजांचे कांहीं भाषणही झाले. परंतु आपल्या पूर्वपत्रव्यवहाराचे त्यांस महाराजांनी स्मरण दिले नाही.

३. इकडे हरदा येथे महाराजांच्या मंडळीपैकी सौ० रंगुबाईस दोन तीन दिवसांपासून तप येत होता. एके दिवशी मध्यरात्रीच्या सुमारास तिचा ताप उतरून लागून ती बेशुद्ध झाली. पुढे सुमारे दीड तासांनी ती कांहींशी शुद्धीवर आली परंतु नुकतीच थोड्यादिवसांपूर्वीप्रमाणे सत्वातिरेक मानस स्थितीत जाऊन मधून मधून हंसू लागली व पुढील उद्गार बोलू लागली:—

वा महाराज, काय प्रभा आहे ! निळी निळी प्रभा दिसते ! देवाची मूर्ति किती साजरी आहे ! मंडळीपैकी एकाने तिला विचारले महाराज तेथे आहेत काय ? उत्तर—आहेत. प्रश्न—कोणत्या वेषांत आहेत ? उत्तर—स्त्री वेषांत. पुन्हां उद्गार—वा महाराज, काय प्रभा आहे ! निळी निळी प्रभा दिसते ! नाचत आहेत ! देवाची मूर्ति काय साजरी आहे ! वा महाराज वां ! अरे पहानारे ! डोळे असून तुम्ही कां नाही पहात ! बेटे लोक संसारांतच गढून रहातात ! ही मजा कोणीच पहात नाही ! वा काय रास आहे ! ! निळूभाऊ धर्माधिकारी तिला यावेळी म्हणाले—आतां महाराज कोठे आहेत ? उत्तर—आतां दिसत नाहीत. त्यांत मिळून गेले ! ! प्रकाश किती सुंदर निळा निळा आहे ! सुंदर नाद ऐकू येत आहे ! !

कमळाचे झाड पहा किती सुंदर आहे ! झाडावर देव वस्त्र घेऊन गेले ! गोपी उषड्याच उभ्या आहेत. केश पाटीवर मोकळे आहेत ! गोपी वस्त्र मागत आहेत. गाणे म्हणत आहेत ! नंदाजी के लाल देव मेरे कपडे !

वा काय प्रकाश आहे ! देवाची साजरी मूर्ति आहे ! तुम्ही यावलीत देवाला

१ ही गोष्टही मागल्याप्रमाणेच अदृश्य दीपिकेत लिहिली आहे.

बांधीत होते, आतां पहाबरें देवाचा कसा थाट आहे ? देवाकडे पहाण्याची कोणाची छाती नाही ! (हे उद्गार महाराजांस उद्देशून आहेत. मागें यावली येथें असतांना एक वेळ महाराजांनीं पूजेंतल्या श्रीकृष्णमूर्तीस दोरीनें बांधून तें रंगुबाईस कळविलें. तेवेळीं ती घरांत दुसरी रुडे कांहीं काम करीत होती व महाराज इतर मंडळीसह आकाजी बापूच्या घरी दुसऱ्या बैठकींत होते. रंगुबाईनें तेथें येऊन देवास दोरीनें बांधलेलें पाहतांच ती फार मोठ्यानें रडूं लागली व महाराजांस प्रार्थना करून देवास सोडविण्याविषयीं आप्रह कर्तू लागली. नंतर देवास महाराजांनीं सोडल्यावर तिला बरें वाटून ती आपल्या कामास लागली. असा खेळ कधीं कधीं करून महाराज जवळील स्त्रियांचा वात्सल्य प्रेम वाढविण्याचा प्रयत्न करीत.) देवाचे पाय किती सुंदर आहेत ! कोमल आहेत ! पायांत बांकी आहेत ! भुंगरू आहेत ! वा कसे साजरे पाय आहेत ! तिला लेखक म्हणाला, त्या साजऱ्या पायावर नमस्कार कर बरें. हें ऐकून निजल्या निजल्याच दोन्ही हात जोडून मान बांकवून तिनें नमस्कार केला. नंतर म्हणाली—देवाची नाभी कशी साजरी आहे ! व्यंकटेश स्तोत्रांत सांगितल्याप्रमाणेंच आहे ! देवाचें वक्षस्थळ कसे चमकत आहे ! कानांत कुंडलें चमकत आहेत ! वा देव हांसत आहेत ! बासरी किती गोड वाजवीत आहेत ! वा महाराज वा ! देवाच्या हातांत पावा आहे x x पुन्हां ती हंसूं लागली. कारण विचारलें असतां आणखी जास्तीच हंसूं लागली व म्हणाली देवानें राधेच्या कानांतलीं कुंडलें काढून घेतलीं. याप्रमाणें प्रकार दिवस निवेषपर्यंत चालला होता. पुढें ती चांगली जागृत स्थितींत आल्यावर, पाहिलेल्या देवाच्या लीलांची आठवण करून रडत असे व पुन्हां पुन्हां पूर्वे स्थितींत जाऊन आनंदानें हंसणें व लीला वर्णन करणें हा तिचा क्रम चालू होई. यामुळें मंडळीला बरें न वाटून तिची प्रकृति अधिक बिघडेल या भीतीनें त्यांनीं वृंदावनाला महाराजांकडे विद्युत्संदेश पाठवून ही स्थिती कळविली. त्याचें महाराजांकडून उत्तर आलें कीं घाबरण्याचें कांहीं कारण नाही. मी लवकरच येतो.

रंगुबाई ज्यावेळीं प्रथम बेशुद्ध झाली, त्यावेळीं तिकडे महाराज प्रवा-

सांत आगगाडोंत बसून चालले असतांना एकाएकी स्तव्व बसले. विष्णु-पंत धामापुरकरांनी हाका मारल्या तरी बोलले नाहींत. नंतर कांहीं वेळानें एकदम महाराज मोठ्यानें ओरडले व म्हणाले कीं ही मुलगी (रंगुवाई) मजकडे आली आहे. ती संपली काय ! मी तिला हरद्याला परत पोंचवून आलों.

वृंदावनाला पोचल्यानंतर महाराज तेथें त्रिरात्र राहिले. तेथें श्रीम-द्भागवतांतील रासपंचाध्यायावर महाराजांची ओवीबद्ध प्रवचनें व स्फुट अभंग पदें वगैरे झालीं व नंतर महाराज हरद्यास परत आले.

परत आल्यानंतर सौ० रंगुवाईच्या प्रकृतीसंबंधानें विचारपूस होऊन, ब्रह्मज्ञानाचा निश्चय न करितां नुसत्या सत्वगुणानें विकारवश होऊन चित्त एकाग्र करण्याविषयी तिला महाराजांनीं दोष दिला व आत्मज्ञानाकडे अनु-संधान ठेवण्याविषयी उपदेश केला.

पुढें फाल्गुन मासांत एकवेळ महाराज आळंदीसही जाऊन आले.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३१ सौम्यनाम संवत्सरे. इ० स० १९०९-१०.

->>>०६६<<<-

चैत्रांत रामनवमी करितां महाराज छिपानेर येथें रा० रा० रामचंद्र शामराव केकरे यांच्या विनंतीवरून गेले होते. तेथें मंडल्याहून गणेश प्रसाद म्हणून एक गृहस्थ महाराजांकडे आला होता. त्यास महाराजांनीं सुमारे १५ दिवसपर्यंत आपल्या सहवासांत राहवून घेतलें व पुढें तो मंडल्यास परत गेल्यावर त्याला हिंदी भाषेंत दोहा, चौपाई वृत्तांत एक लहानसें पत्रोत्तर पाठविलें.

या पत्रांत प्रथम प्रयत्नवादाची महती वर्णन करून नंतर चित्ताचे मलविश्लेषावरण दोष निवृत्त करण्याकरितां सुंदर निगमार्थ सांगितला आहे. यांतील हिंदी कविता फार सुरस आहे. सूक्तिरत्नावलि द्वि० यष्टे उत्तरार्ध पृ० ४७ पहा.

वैशाखारंभी महाराज मंडल्यास गेले व श्रावणापर्यंत तेथे राहिले. शके १८२९ त वाठोडा येथे आरंभ केलेली भागवताच्या प्रथम स्कंधावरील गद्यपद्यान्वित निरूपणे येथे बहुतेक रोज तालसुरांत होत असत. ह्या निरूपणांची बहार बरेच दिवसपर्यंत चालली होती व प्रथम स्कंध संपल्यानंतर “ प्रियलीलामहोत्सव ” या नांवाने तीं निरूपणे छापून प्रसिद्ध झालीं. याशिवाय येथे ब्रह्मसूत्रावर महाराजांनी फार सुलभ व बालबोध अशीं निरूपणे कांहीं दिवस सांगितलीं. विठ्ठलराव केकरे यांचा भाचा रा० शांताराम मांजरेकर हा नुकताच बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन मंडल्यास आला होता. त्याला “ सर्वमान्य धर्माची कल्पना ” या विषयावर एकंदर आठ निरूपणे महाराजांनी सांगितलीं.

महाराज कोठेही असले तरी त्यांची जुनी ओळखीची मंडळी व नवीन मंडळी होईल तेवढा वेळांत वेळ काढून त्यांची गोड निरूपणे ऐकण्यास येत असत. या नियमाप्रमाणे मंडळा येथेही नवी जुनी बरीच मंडळी जमली होती. ही मंडळी कधी कधी नुसते तार्किक पद्धतीचेही प्रश्न महाराजांस विचारीत व महाराजही त्यांची उत्तरे योग्य व सयुक्तिक देऊन त्यांचे समाधान करीत. अशा प्रकारचीं कांहीं प्रश्नोत्तरे येथे देतो:—

प्रश्न—जन्ममरणपरंपरा पाहण्याची इच्छा. कशाने तृप्त होईल ?
उत्तर—योगाने. कारण जन्ममरण परंपरा कोणत्याच प्रमाणांनी प्रत्यक्ष होण्यासारखी नाही. प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध करता येत नाहीत अशा पुष्कळ गोष्टी जगांत आहेत. उदा० गुरुत्वाकर्षण आपल्यास कोणत्या प्रत्यक्ष प्रमाणाने समजते ? स्वप्नांतील गोष्टी जेव्हां जागृतीत आठवतात तेव्हां देखील प्रत्यक्ष प्रमाण कार्मी येत नाही. स्मृतीच फक्त कार्मी पडते.

म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणानें जन्ममरणपरंपरा सिद्ध होऊं शकत नाही तर स्मृतीच वाढविली पाहिजे व स्मृति वाढविण्याला योग केला पाहिजे. म्हणजे मन तितकें व्यापक केलें पाहिजे. प्रश्न—त्रिवेणीत देह ठेवल्यानें मोक्ष होतो असें वचन आहे तर ज्ञानाशिवाय मोक्ष होतो काय ? उत्तर—त्रिवेणीत देह ठेवल्यानें देवलोकाची प्राप्ति होते व तेथें सद्गुरु-पासून ज्ञान होऊन मुक्ति होते. प्रश्न—त्रिवेणीत पशुपद्यादिकांचा देह पडला असतां त्यांनाही मोक्ष होतो काय ? उत्तर—नाहीं. परंतु वस्तु-महात्म्यामुळे त्यांना पुण्यलोक प्राप्ति होऊन पुण्य क्षीण झाल्यावर ते खाली पडतील. प्रश्न—योग्याचा देहपात कां होत नाही ? उत्तर—योग्याचा देहपात होतो परंतु इतरांस त्याचा देहपात झाला असें वाटत नाही. कारण त्याचा नवीन देहही पूर्वसदृशच असतो. दुसरें, आपण ज्याला देहपात किंवा मरण म्हणतो त्याचा अर्थ इतकाच कीं पूर्वसदृश देह आपणास जेव्हां दिसत नाही तेव्हां त्या देहाचा पात झाला किंवा तो देह मेल्या असें आपण म्हणतो. उदा० आपण गाडीत बसून प्रवास करीत असतां प्रत्येक स्टेशनावर गाडी थांबते. पण तीच गाडी व तेच उतारू आपणास दिसत. असल्यामुळे विशेष फरक वाटत नाही. पण आपण इष्ट स्टेशनावर उतरून गाडी निघून गेली म्हणजे गाडी गेली असें म्हणतो. पण ती गाडी व त्यांतले उतारू जसेंचे तसेच असतात. त्याप्रमाणें प्रत्येक जीवाचा देह क्षणोक्षणी नवीन होत असतो परंतु वेगाति-शयामुळे भ्रमानें आपल्यास तोच देह आहे असें भासतें संसाराचीही अशीच वस्तुस्थिति आहे. संसार हा क्षणांत अनेक वेळ उत्पन्न होऊन नाश पावतो. त्यांतील सुखदुःखेही तशीच भासमात्र आहेत. पण अज्ञान्याला ती सत्य वाटून तो मोक्षांत पडतो व ज्ञानी हा सर्व ब्रह्माचा विलास समजून आनंदांत राहतो. सुंदरदास म्हणतातः—

ज्ञानी अरु अज्ञानीकी क्रिया सब एकसौही ।

अज्ञ आशवान, ज्ञानी आश न निराश है ॥

अज्ञ जोई जोई करै, अहंकार बुद्धि धरै ।

ज्ञानी अहंकार विनु, करत उदास है ॥
 अज्ञ सुखदुःख दोऊ, आपविषे मानि लेत ।
 ज्ञानी सुखदुःखकूं न, जानै मेरेपास है ॥
 अज्ञकूं जगत यह, सकल संताप करै ।
 ज्ञानीकूं सुंदर सब, ब्रह्मको विलास है ॥

प्रश्न—श्रीकृष्ण परमात्मा ईश्वर होते तर त्यांनीं भारतीयुद्धांत मेलेल्या दुयोधनादिकांना जिवंत कां नाही केलें ? उत्तर—
 त्यांना जिवंत केलें असतें तर संसारच वाढविला असता. मग संसार अनित्य आहे व विषय दुःख देणारे आहेत असें विषयदोष-दर्शन होऊन जीवांना जें वैराग्य व्हावयाचें तें न होतां त्यांस संसारच नित्य वाटला असता.

दुसऱ्या एकां तर महाराजांस पुढील मौजेचा प्रश्न विचारलाः—प्रश्न—
 शेंडी कां टेवावी ? उत्तर—रोमकूपांचें पोषण केसांनीं होतें. कांहीं जागीं कर्मां केस असल्यानेंच रोमकूपांचें पोषण होतें. उदा० छाती. कांहीं ठिकाणीं जास्तच केस असावे लागतात. शेंडीच्या जागीं केस लांब असावे लागतात. मेंदूचे इच्छित व अनिच्छित असे दोन भाग आहेत. शेंडी राखली नाही तर अनिच्छित मेंदूला विकार होईल. म्हणून शेंडी राखून इतर केस काढावे लागतात. स्त्रियांचा अनिच्छित मेंदू डावीकडे असतो. त्यांना केस जास्त वाढवून भांग केल्यानेंच मेंदूची शक्ति उत्तम राहते. दुसरें, केसाग्रानें पृश्चीतला औषधी रस शोषून येतो. म्हणून केस लांब ठेवून त्यांचें अग्र पाठावर् पडावें.

ता० ८।५।०९ रोजीं ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्याचें निरूपण झाल्यावर एकां महाराजांस पुढील प्रश्न विचारलाः—

प्रश्न—शास्त्री पंडितादिकांना इतक्या सुलभ रीतीनें वेदान्त विषय समजाऊन देतां येत नाहीं याचें कारण काय ? उत्तर—
 कोणताही विषय दुसऱ्यास चांगल्या रीतीनें समजाऊन देण्याकरितां त्या विषयापेक्षां अधिकतर विज्ञानवत्ता पाहिजे. सद्गुरु “ शाब्देपरेच

निष्णात ” अशा प्रकारचे पाहिजेत. नुसते श्रोत्रीय किंवा नुसते ब्रह्म-
निष्ठ राहून उपयोग नाही. श्रोत्रीय म्हणजे विद्वान. नुसता विद्वान अजला
व निष्णात नसला—त्याला विषयापेक्षा अधिकतर विज्ञानवत्ता नसली—
तर त्याला शिष्याची उपाधी ओळखता येत नाही. वेद ईश्वराने केले
पण वेदापेक्षा अधिकतर विज्ञानवत्ता ईश्वराचे ठिकाणी आहे म्हणून ईश्वर सर्वज्ञ
आहे. सद्गुरुही महावाक्यबोधाने शिष्याला ज्ञान करून देतात व महा-
वाक्य वेदांतलेंच आहे. त्याअर्थी सद्गुरुचे ठिकाणीही अधिकतर विज्ञान-
वत्ता आहे. म्हणून सद्गुरु जीव नसून ईश्वरच आहेत. अधिकतर विज्ञान-
वत्ता म्हणजे भग्नाने वस्त्र धुवून भाणा असे वाक्य कोणी उच्चारलें
असतां एकदम आपल्यास तें पटत नाही. कारण जलाने वस्त्र भिजतें
हें आपण अनेक वेळां पाहिलेले आहे. यथे वाक्यापेक्षा आपली विज्ञान-
वत्ता अधिक झाली. (अधिकतर विज्ञानवत्ता ही ईश्वरानुग्रहावांचून किंवा
श्रीगुरुकृपेवांचून नुसत्या शास्त्राध्ययाने किंवा सृष्टिनिरीक्षणाने येत नाही
हें महाराजांनीं संप्रदाय सुरतरूत उत्तम सिद्ध केले अहे)

त्याच दिवशीं दुपारचे तीन वाजतां देवार्चनकार्त्वी महाराजांनीं
“ एवं व्रतः स्वप्रिय नामकीर्त्या ” हा श्रीमद्भागवतांतला श्लोक म्हणून
त्याचें असें विवरण केले. —

आपला प्रियभाऊ, पिता, किंवा जिवलग मित्र गांवास गेला असतांना
ज्याप्रमाणें शोक होतो तसा शोक भगवंताविषयी झाला असतां सहज
वृत्ति स्थिर होऊन आनंद उत्पन्न होतो व तो आनंद नित्य राहतो.
ज्याला कोणतेंही साधन करवत नाही, विरक्ति नाही, इंद्रियदमन नाही
त्यानें भगवंताविषयी शोक करावा. म्हणजे त्याचीं इंद्रिये आपोभाप
लनि होतात. मात्र असें त्यानें व्रतच धारण केले पाहिजे. मग असा
अभ्यास वाढतां वाढतां “ उन्मादवन्तृत्यति लोकबाह्यः ” अशी त्याची
स्थिती होते.

याप्रमाणें आघाट अखेरपर्यंत मंडला यथे राहून पुढें महाराज राव-
पुरास गेले व मार्गशीर्षपर्यंत तेथे राहिले. श्रीकृष्णजन्माष्टमी, व दसरा

दिवाळी तेथलीच झाली. रा० रा० बाळकृष्ण भास्कर केकरे, चिंतामण-
राव तांबे, राजीमवाले वकील, पावगणकर, नारायण सदाशिव कुसरे
वकील, केशवराव बक्षीमास्तर, नारायण दाजीबा वाडेगांवकर, नारायण
मनोहर वाडेगांवकर मेडिकल प्रॅक्टिशनर, वगैरे तेथली मंडळी
महाराजांच्या नवीन परिचयाची झाली. रा० रा० रघुनाथराव भगाडे हेही
यावेळी रायपूर येथेच मुनसफ होते. यांचा व महाराजांचा पूर्वपरि-
चय होता.

“ स्वतः निष्पाप असून आपला अपमान होतांना शास्त्रकार त्याला
अमृत पिणे म्हणतात ” या अमानित्व तत्वाला अनुसरून व स्वाभाविक
बालभावाच्या खेळकर वृत्तीमुळे, बहुशः लहान मुलांप्रमाणे बोंबडे बोलणे,
कुठ्याप्रमाणे भुंकून नकल करणे, नवीन अपरिचित मंडळी जमली म्हणजे
कधी कधी “ दारू आणि ” म्हणून मोठ्याने म्हणणे इत्यादि गोष्टी
महाराज गमतीने करीत असत. त्याचा परिणामही पुष्कळ वेळ महारा-
जांना इष्ट असा होऊन अपरिचित मंडळीच्या चलबिचल वृत्तीची मौज
दृष्टीस पडत असे. असाच काहीसा प्रकार एकवेळ येथेही झाला. महा-
राजांच्या अनुयायी मंडळीपैकी विष्णु बापुजी धामापुरकर हे या-
वेळी रायपुराजवळील लभांडी येथील सरकारी शेतीवर ओव्हर-
सीयर होते. त्यांजकडे एकवेळ महाराज गेले अमतां
त्यांजपाशी असलेला साहेब लोक घालतात तसा एक टोप महाराजांस दिसला.
तो त्यांनी मागून घेऊन जवळ बाळगला व एखादे वेळी लहर लागली म्हणजे
भोजनोत्तर सडकेवर शतपावली करतांना तो डोक्यास घालीत असत व
नंतर तेथूनच पुस्तके वगैरे पाहण्याकरितां सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांत जात
असत. एके दिवशी महाराज याप्रमाणे साहेबी टोप घालून लायब्ररीत
पुस्तके पहात बसले असतां तेथे एक गृहस्थ आले व त्यांनी महाराजांवि-
षयी तेथल्या इतर मंडळींस कोण काय ? म्हणून प्रश्न केला व महारा-
जांचे नांव कळल्यावर त्यांच्या जवळ जाऊन ते म्हणाले
महाराज, चांच्याच्या गणपतीबोवांच्या मुखाने मी आपली

सत्कीर्ति ऐकली आहे. हें ऐकतांच महाराज मोठ्याने म्हणाले “कोण आहेरे दारू आण.” तें ऐकून हे साहेबी टोप घालतात त्या अर्थी दारूही पीत असले पाहिजेत असें त्या गृहस्थास वाटून तेथून ते निघून गेले. पुढें गुस्वारचे पालखीचे वेळीं महाराजांचे तात्कालिक स्फूर्ति-जन्य नवीन अभंग ऐकून त्यांचा पूर्वग्रह बदलला व दुसरे दिवशीं “गुलाबराव महाराज हे विसाव्या शतकांतले तुकाराम महाराज आहेत” असे त्यांचे उद्गार निघाले. असो.

नवीन परिचयाच्या मंडळीला महाराजांचा सहवास जसजसा होऊं लागला तसतसे ते त्यांच्या विद्येला लुब्ध होऊन निरूपणें ऐकण्यास तत्पर राहू लागले व वेळांत वेळ काढून अनेक विषयांवर महाराजांशीं चर्चा करून त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ घेऊं लागले. रा० रा० नारायण दाजीवा डिस्ट्रिक्ट जड्ज यांनीही अशा रीतीनें पंचदशीवर महाराजांबरोबर चर्चा केली.

श्रीकृष्णजन्माष्टमीच्या उत्सवप्रसंगीं वरील चिंतामणराव तांबे प्रभृति मंडळीच्या साहाय्यानें जागेची व्यवस्था वगैरे स्वतंत्र व उत्तम होती.

उत्सव झाल्यावर हिंदी भाषा बोलणारा एक नैय्यायिक पंडित महाराजांकडे आला होता. त्याच्याशीं महाराजांचा वाद चालला असतांना संयोगाविषयी प्रश्न निघून महाराज म्हणाले की, घटाचा व भूमीचा अत्यंत संयोगच होऊं शकत नाही. कारण त्यांच्यामध्ये आकाश असतें व लहान लहान जंतू (जीव) त्यांतून जाऊंही शकतात; असें असतांना न्यायशास्त्रांत संयोग कसा मानतात हें मला समजत नाही. याचें समाधान तो नैय्यायिक करूं शकला नाही.

याच सुमारास दुसरा एक हिंदी तरुण पंडित महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकून वाद करण्याकरितां आला होता. तेवेळीं महाराज रा० रा० बाळकृष्ण भास्कर केकरे ए० अ० कामेश्वर यांच्या मांडावर निजले होते. त्यावेळीं तेथें रा० रा० चिंतामणराव तांबे, र० मा० भगाडे मुनसफ व

कुसरे, राजीमवाले वकील वगैरे बरीच मंडळी जमली होती. वेळ रात्रीची सुमारे ११ वाजतांची होती. कांही वेळपर्यंत तो पंडित व मंडळी बसल्यानंतर मध्यंतरी महाराजांना थोडा जाग आल्यावर कोण आहे? असा त्यांनी प्रश्न केला. तोंच “ कानि कानि शास्त्राण्यर्थातानि भवता ” असा प्रश्न त्या पंडिताने विचारला. महाराज पडल्या पडल्याच म्हणाले, हा कोण संस्कृत बोलतो? मला संस्कृत येत नाही. असे म्हणून महाराज पुन्हां झोंपू लागले. आणखी थोड्या वेळाने महाराजांनी कोण आहे? म्हणून पुन्हां विचारतां त्या पंडिताने हिंदी भाषेत महाराजांस एक प्रश्न विचारला. त्याचे महाराजांनी खंडण करून पूर्वपक्ष केला. याप्रमाणे कांही वेळ जी प्रश्नोत्तरे झाली ती कांही महाराजांच्या झोंपेच्या तद्रेत व कांही जागृतीत अर्शी झाली. एवढ्याच प्रश्नोत्तरांनी “ महाराजका अध्ययन बहोत है ” असे उद्गार त्या पंडिताने काढले. पुढे महाराज उठून बसले व आपल्या स्वयंविद्या प्रभावाने त्याला सहज कुंठित केले. तो पंडितही अत्यंत प्रसन्न झाला व “ कीर्ति के अनुसारही महाराजकी विद्या अगाध है. ” असे म्हणून त्याने निरोप घेतला. महाराजांनीही रुपया नारळ वगैरे आपल्या नेहमीच्या पद्धतिप्रमाणे त्याला देऊन त्याचा योग्य सत्कार केला.

गीता, ज्ञानेश्वरी, प्रियलीलामहोत्सव वगैरे निरूपणे चालू होतीच. “ गुरुचरण कौमुदी ” म्हणून पंचदर्शावर एक नवीन टीका येथे महाराजांनी लिहिण्यास आरंभ केला.

रायपुरांत यावेळीं एका साधूचे प्रस्थ बरेच वाढले होते. परंतु त्याचे गुप्त अर्नातीचे आचरण कोणास माहीत नव्हते. महाराज येथे आल्यावर त्यांनी तो सगळा प्रकार युक्तीयुक्तीने बाहेर परिस्फुट केला, तेव्हां तेथल्या चालक मंडळीत त्या साधूची नाचकी होऊन त्यांनी तेथून त्याला हांकून दिले.

आलीकडे मध्यप्रांतांत वर्धा येथे एक नवीन ‘ रामदासी ’ म्हणविणारा पंथ निघून बऱ्याच सुशिक्षित लोकांत त्याचा प्रसार होऊं लागला होता.

श्रीधरबोवा परांजपे बी. ए. हे या पंथाचे प्रवर्तक असून वर्णाश्रमधर्म व सदाचारादि वेदविहित क्रिया न पाळतां नुसत्या नामस्मरणावर विश्वास ठेवून अंत्यवर्णांशी खानपानादि व्यवहार केला तरी हरकत नाही असे त्यांचें मतवप होतें. श्रीधरबोवाचा मुक्कामही यावेळीं श्रीकृष्णजन्माष्टमी प्रीत्यर्थ रायपूर येथेंच होना व कीर्तन प्रसंगीं अस्पर्श स्त्रियांनाही श्रोतृ-समूहांत एकत्र वसण्याविषयी त्यांचा आग्रह होत असल्याबद्दल लोक सांगूं लागले. अशा आचरणासंबंधानें महाराजांशीं वाद करण्याबद्दल तेथील कांहीं मंडळींनीं श्रीधरबोवास म्हटलें व त्यांनींही ती गोष्ट कबूल केली. परंतु वादाच्या प्रसंगाची तयारी होतांच सध्यां वाद करण्याची समर्थीची मला आज्ञा नाही असें श्रीधरबोवांनीं सांगून वाद करण्याचें टाळलें. असो. पुढें महाराजांनीं रा० रा० रघुनाथराव भगाडे यांस एक संस्कृत श्लोकबद्ध पत्र पाठवून त्यांत या संप्रदायाचा दोष दाखविला आहे.

तें पत्र सूक्तिरत्नवलीच्या सप्तम यष्टींत ५८ व्या पृष्ठावर छापलें आहे. त्यांतील कांहीं श्लोक येथें घेतों:—

सद्धर्मान्वितयोपास्त्या मनश्चांचल्यमुत्सृजेत् ।

सद्धर्मरहितं नाम वृथा स्यादिति मे मतिः ॥१२॥

आपल्या विहित कर्मासह परमेश्वराची उपासना करून मनाचें चांचल्य दूर करावें. स्वधर्माचरणावांचून नामस्मरण व्यर्थ आहे असें मला वाटतें.

विपरीतं प्रशंसति भोगसौलभ्यवादिनः ।

शारीरान्मानसं कर्म सुलभं न कदापिहि ॥१३॥

केवळ विषयभोगच जास्त सुलभ करण्याकरितां नामसुलभ आहे असें कर्मरहित भक्तिवादी म्हणत असतात. परंतु शारीरिक कर्मापेक्षां मानसिक कर्म आपणांस कधीं तरी सुलभ वाटतें काय ? मला तर वाटत नाही.

तथापि सुलभा भक्तिः प्रवदंल्यंधृष्टयः ।

बत तेषां कुतो धैर्यं जनतादुःखदायकम् ॥१४॥

तथापि प्रेमादि मानस भागच जिच्यांत जास्त आहेत अशी भक्तिच

शारीरिक कर्मापेक्षां जास्त सुलभ आहे असें कित्येक मूर्ख लोक सांगत फिरत असतात.

कुमारं मातृभुंजानं यथातातोऽप्युपेक्षति ।

भक्तिवादिनमुन्मत्तं तद्वदीशोऽप्युपेक्षति ॥ १५ ॥

मातृगामी मुलाची ज्याप्रमाणे बाप उपेक्षा करितो तद्वतच ईश्वर देखील भक्तीच्या पांघरूणाखाली वाटेल तसें करणाराची उपेक्षा करितो.

भोगानां सुलभत्वार्थं भक्तिर्यद्युपदिश्यते ।

किर्मीशेन तदा कार्ये वनितावयवं भजेत् ॥ १६ ॥

केवळ विषयभोग वाढविण्याकरितांच जर भक्तीचा उपदेश असेल तर ईश्वराचे काय करावयाचे ? खुशाल वेदयेच्या घरी जाऊन तिच्या अवयवांचे पूजन करीत पडावे.

सद्धर्मानारब्धभूता भक्तियेनोपदिश्यते ।

पाचयेत्तप्तैलेन मूढं तं भोगवर्धकम् ॥ १७ ॥

उत्तम प्रकारच्या वर्णाश्रम धर्माने जिचा आरंभ नाही अशी भक्ति सांगून केवळ विषयभोगप्रवृत्ति वाढविणाऱ्या मूर्खानां तापलेल्या तेलाच्या कढईत टाकून शिजवावे.

इत्यादि प्रकारे वरील पत्रांत महाराजांनी या संप्रदायाचा तीव्र निषेध करून वर्णाश्रमाचाराचे महत्व उत्तम प्रतिपादिले आहे.

असो. पुढे कार्तिकांत आळंदीस जाऊन आल्यानंतर मार्गशीर्ष वद्यंत महाराज उमरावतीस आले व तेथून सुमारे आठ कोसांवर थूगांव आहे तेथे प्रतिवार्षिक कात्यायनी व्रतोत्सव करून पौषमासारंभी पुन्हां रायपुरास परत गेले.

इकडे महाराजांच्या नागपूर येथील अनुयायी मंडळीपैकी एका गृहस्थाचे मनःस्वास्थ्य यावेळी कांही विशेष कारणाने बिघडले होते व ती गोष्ट रायपूर येथे महाराजांस कळली. त्यामुळे आठदहा दिवसांनीच रायपुराहून महाराजांस नागपुरास जावे लागले.

लेखक मिलिंद यावेळीं महाराजांच्या आज्ञेवरून त्यांच्या ज्ञानेश्वर मुद्रणालयांत काम करण्याकरितां नागपूर येथेंच राहिला होता व त्याला तेथें ताप येऊं लागला होता. परंतु महाराजांचें अगमन होतांच त्याचा ताप बरा झाला.

चांच्याचे बळवंतराव देशमुख वकील हे यावेळीं नागपुरास कांहीं कामाकरितां आले होते. त्यांस महाराजांसंबंधानें एक यथार्थ स्वप्न यावेळीं पडलें तें त्यांच्या सहीनें अदृश्यदीपिकेंत लिहिलें आहे तें असें:—
“ ता० २१ १-१० रोजीं मला नागपूर येथें पहाटेला असें स्वप्न पडलें कीं, माझी व श्रीगुलाबराव महाराजांची गांठ पडली. ह्या दिवशीं महाराज रायपूर येथें होते. ते दुसरे दिवशीं म्हणजे ता० २२-१-१० इसवी रोजीं नागपूर येथें आले व स्वप्नांत दिसल्याप्रमाणें त्यांचे दर्शनाचा लाभ घडला. ”

नागपुराहून एकदोन दिवसांनीं महाराज छिदगांवाकडे गेले व सुमारे दीडमहिना छिदगांव, हरदा व अजनास (होळकर स्टेट) इतक्या ठिकाणीं राहून फाल्गुन शुद्ध पूर्णिमेस प्रयागला गेले. रा० रा० बाबूराव तांबे हे यावेळीं प्रयाग येथें बी. एल्. च्या परीक्षेकरितां शिकत होते, त्यांस पाठविण्याकरितां महाराजांनीं संस्कृत गद्यपद्यात्मक एक पत्र लिहून ठेविलें होतें तें त्यांस यावेळीं दिलें.

या पत्रांत ललितशास्त्राची (Aesthetics) उत्तम वैदान्तिक-पद्धतीची शास्त्रीय मीमांसा असून ललितकलेचा माधुर्यप्रेमांत सुंदर विनियोग सांगितला आहे व गुरु व शास्त्र यांचे योगानें जो हें ललितकलेचें रहस्य जाणतो तोच प्रेमानें श्रीकृष्णाचें यजन करितो व त्याहून इतर सर्व जीव संसारांत पडतात असें शेवटच्या श्लोकांत म्हटलें आहे. तो श्लोक असा:—य एतदभिजानाति रहस्यं गुरुशास्त्रतः । स कृष्णं यजतेऽन्यस्तु निमज्जति भवार्णवे ॥ वरील पत्र सप्तम यष्टींत ७९ व्या पृष्ठावर छापलें आहे.

यावेळीं प्रयाग येथील प्रसिद्ध पंडित आदित्यराम भट्टाचार्य यांच्या

एका फार दिवसांच्या शंकेचें महाराजांनीं निरसन केल्यामुळें पंडितजीचा महाराजांचे ठिकाणीं आतिशय प्रेम जडला. तां वृत्तांत येणेप्रमाणें:— पंडितजीची व महाराजांची प्रथम भेट झाली तेवेळीं पंडितजी त्यांस म्हणाले कीं मला सगुण भक्तीचो फार आवडी असून ती भक्ति ज्ञान झाल्यावर रहात नाहीं असें सर्व ज्ञानी पुरुष प्रतिपादन करितात व श्रुतीस्मृतींचा अभिप्रायही असाच दिसतो. त्यामुळें माझें मन अस्वस्थ असून अशा भक्तिरहित ज्ञानाविषयीं आदर वाटत नाहीं. बद्रीनारायण, हरिद्वार, हिमालयादि स्थानें पहात मी फिरलों व मोठमोठे योगी, सिद्ध व ज्ञानी पुरुष पाहिले परंतु तेही असेच सांगतात. या संबधानें आपण मला विशेष कांहीं सांगूं शकाल काय ? त्यावर महाराजांनीं उत्तर दिलें कीं खऱ्या भक्तीचा अधिकार ज्ञान झाल्यावांचून येतच नाहीं. ज्ञानपूर्वकालीं जी भक्ति असते तिला शास्त्रांत उपासना म्हणतात. असें उत्तर देऊन त्यावर महाराजांनीं पंडितजीस सुमारे तीन दिवसपर्यंत निरूपण सांगितलें. हें निरूपण फार बहारीचें होतें. निरूपण प्रसंगीं ओधानें जेव्हां योगशास्त्राचा विषय निघाला तेव्हां 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' या पातंजल सूत्रांतील 'वा' हें पद विकल्पार्थीं नसून निश्चयार्थींच आहे हें महाराजांनीं पंडितजीस उत्तम रीतीनें पटवून दिलें व योगाभ्यासाच्या एका प्रक्रियेवर बोलतांना अमुक भूमिकेवर अमुक अडचण येत असते असें अनुभवप्रचूर भाषण जेव्हां महाराज करूं लागले तेव्हां तर पंडितजी अत्यंत प्रसन्न होऊन आश्चर्यचकित झाले.

याप्रमाणें प्रयागची यात्रा करून पांचसात दिवसांनीं महाराज पुन्हां छिदगांवास परत आले.

श्रीज्ञानेश्वर मोंउली समर्थ.

शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे. इ० स० १९१०-१९११.

रामनवमी छिदगांवची करून पुढें सुमारे दोन अर्डाच महिनेपर्यंत महाराज तेथेंच राहिले.

छिदगांवास एके दिवशीं सकाळचे ६-७ वाजतां महाराज रा० दत्तात्रेय खापरे यांजबरोबर “सायन्स” विषयावर बोलत बसले होते. इतक्यांत ‘बोस’ नांवाचे कोणी बंगाली गृहस्थ एम्. ए. च्या पहिल्या परीक्षेस बसलेले हुशंगावादेहून महाराजांकडे आले व त्यांनीं “बार्कलेच्या” फिलॉसफीतील कांहीं शंका महाराजांस विचारल्या. त्यावर महाराजही त्यांच्याशीं बोलूं लागले. हे त्यांचें परस्पर भाषण सकाळचे सुमारे ८ वाजल्यापासून तों दुपारचे सुमारे ४ वाजेपर्यंत, एकंदर सुमारे नऊ तासपर्यंत चाललें होतें. महाराजांच्या भाषणाचा त्या गृहस्थाच्या मनावर चांगला परिणाम झाला व तत्वज्ञानाचें मूळ शोधलें असतां तें श्रद्धामय आहे अशी त्यांची खात्री होऊन महाराजांविषयी त्यांची आदरबुद्धि विशेष वाढली.

या सुमारास महाराजांनीं रा० रा० शांताराम गणेश रेगे (मु० अजनास) यांस एक पत्र पाठविलें आहे. त्यांत आत्म्याचें नित्यत्व युक्तीनें सिद्ध केलें आहे. (द्वि० यष्टि. उत्तरार्ध पृ० ४५ पहा.)

यावेळीं नाना कविमंडन हे उमरावतीस होते. ते ज्येष्ठ शुद्धांत आपले एक मित्र रा० रा० लक्ष्मणराव सराफ यांस बरोबर घेऊन छिदगांवास आले व विनंतीपूर्वक महाराजांस उमरावतीस घेऊन गेले.

उमरावतीस आल्यावर महाराज लक्ष्मणराव सराफ यांचे घराजवळील श्रीअंजनातनयाचें मंदिरांत राहूं लागले.

वेद० श्रीनिवासशास्त्री हरिदास यांनीं एक वेळ महाराजांस सिद्धसंत-

भेद विचारला होता व सिद्ध हे पूर्वसंस्काराने होतात व संत भक्तीने होतात असे कोणाचे म्हणणे दर्शविले होते. हे म्हणणे बरोबर नसून सिद्ध व संत हे दोन्ही शब्द भक्तांविषयीच असून ते दोघेही एकच आहेत हे स्पष्ट करण्याकरितां यासुमारास एक पत्र महाराजांनी श्रीनिवासशास्त्रीस पाठविले आहे. हे गद्यपद्यात्मक संस्कृत भाषेत असून सातव्या यष्टीत ६५ व्या पृष्ठावर छापले आहे. यांत सत्वगुणाने धर्माची उत्पत्ति, सगुण भगवद्भयानाने सत्ववृद्धि, चार प्रकारचा सत्वोत्कर्ष, त्यांचे अंतर्बाह्य स्वरूप व लक्षणें, साधु व अवतार यांमधील भेद व त्यांच्या ठिकाणी राहणारा सत्वोत्कर्ष, सत्पुरुष व जीवन्मुक्त पुरुष यांना लोककल्याणोपयोगी आचरण ठेवण्याची आवश्यकता, ज्ञानानंतरही भगवद्भक्तीची आवश्यकता इ० विषयांचे फार सुंदर विवेचन आहे.

यानंतर थोडे दिवस तापाच्या आजाराने महाराजांची प्रकृति अस्वस्थ होती.

महाराजांचे माधानचे लहानपणचे शिक्षक रा० रामराव बळवंत देशपांडे हे केव्हां केव्हां त्यांच्या सहवासाला येऊन रहात असत. यावेळीही ते उमरावतीस महाराजांकडे आले होते. प्रकृति साधारण सुधरल्यावर एके दिवशी रात्री महाराजांनी पुनर्जन्मविषयक कांहीं माहिती रामरावांस सांगितली व मंडळीतील कांहींजणांची जन्मांतरेही सांगितली.

पुढे श्रावण वद्यान्त श्रीकृष्णजन्मोत्सवाकरितां महाराज बिलासपुरास गेले व उत्सव आटपल्यावर पौषवद्यपर्यंत बिलासपूर व रायपूर येथेच त्यांचे वास्तव्य होते. विशेषतः रायपूर येथे त्यांचे रहाणे याखेपेस अधिक झाले. दसरा व दिवाळी रायपूरचीच होऊन कात्यायनव्रतोत्सव बिलासपूरचा झाला.

पुन्हां रायपूर येथे नेहमीप्रमाणे महाराजांची वेदांतविषयक चर्चा वगैरे चालू झाली. श्रीमद्भगवताच्या द्वितीय स्कंधावरील टीकाही (प्रियलीला-महोत्सवनांवाची) येथे महाराजांनी सुरू केली. मागल्या खेपेस ज्यांचा

परिचय झाला होता त्या मंडळीबरोबर निरनिराऱ्या विषयांवर चर्चाही होत असे व या चर्चेत सुसंस्कारद्वाराने मंडळीच्या मनावर सद्बुद्धीचे बीजारोपण करून देण्याचा गुण तर महाराजांच्या वाणीत उपजतच होता. कांहीं दिवसांपूर्वी महाराजांनी रा० रा० बाळकृष्ण भास्कर केकरे यांस एक संस्कृत श्लोकबद्ध पत्र पाठविले आहे. त्यांत नास्तिकांच्या जडवादादि (materialism) कारणांचे निरसन व वेदांताच्या चेतन कारणवादाची सिद्धि असून अनादि विषयवासनेचा रोध करण्याविषयी व “सद्वासना” जागृत करण्याविषयी सोपपत्तिक शास्त्रीय विवचन थोडक्यांत सुंदर केले आहे. त्या पत्रांतील कांहीं निवडक श्लोक येथे घेतोः—

मनसो मृदुसंवेगो वासनाशद्वभागभवेत् ।

मध्यमः स्वप्रभानंस्याज्जगद्भानंतु तीव्रता ॥१८॥

अर्थ—मनाचा मृदुसंवेग याला वासना म्हणतात व मध्यसंवेगाने त्या वासने-नुरूप स्वप्नांत प्रत्यक्ष गोष्टी दिसतात व तीव्र संवेगाने जागृतीत दिसतात. या प्रमाणे हे जगत् आपल्या मनाच्या तीव्र संवेगाने उत्पन्न झाले आहे.

पूर्वजन्मस्मृतिर्नास्ति मैवमाशंक्यतां कदा ।

बाल्यस्यापि स्मृत्यभावात्स्वाभावस्तत्रकिन्नाहि ॥ १९ ॥

स्मृति नाही म्हणून पुनर्जन्म नाही असे म्हणतां येत नाही. कारण आपल्याला बाल्यावस्थेची तरी काय स्मृति आहे? व ती नाही म्हणून बाळपणी आपला अभाव होता असे म्हणतां येत नाही.

स्वाज्ञानाद्वासनाकर्म तस्यध्यानाज्जनिर्मृतिः ।

“ध्यायतीवेति” वेदोक्तेर्वासनाबंधनं महत् ॥ २० ॥

मार्गे सांगितलेल्या अनादि अविद्येच्या योगाने आपल्या स्वरूपाची विस्मृति व त्यामुळे वासना व कर्म होत असून त्या वासनेच्या तीव्र ध्यानाने जगत् भासते व सुखदुःखे होतात. “ध्यायतीवेति” या श्रुतीवरून वास्तविक हे कांहींच होत नसून वासनेच्या ध्यानानेच सर्व घडून येते असे सिद्ध आहे. या-प्रमाणे वासनारूपी हे एक मोठे बंधनच आहे.

विवेकपूर्वकज्ञानात् ध्यानाद्भवविपर्ययात् ।

अत्यंत दुःख संबाधः परमानंद संस्थितिः ॥ २१ ॥

विचारानें व युक्तीनें नीट समजून घेऊन व हें जें बंधनकारक ध्यान याच्या उलट ध्यानानें तिन्ही दुःखांची अत्यंत निवृत्ति व परमानंदाची प्राप्ति होते.

विवेक सांख्यनिर्धारात् ध्यानयोगाद्विशेषतः ।

ज्ञानं वेदांततः किंतु देशिकोक्ति व्यवस्थया ॥२२॥

सांख्यशास्त्रानुसार पुरुष असंग आहे अशा तऱ्हेचा विचार करून योगानें तसेच ध्यान करावें. ज्ञान वेदान्तशास्त्राध्ययनानेंच होतें. गुरु सर्वत्रच पाहिजे. कारण गुरुवाक्यावांचून परस्पर शास्त्रामध्ये काय रहस्य आहे हें कळत नाही.

दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं तत्राशेच्छा प्रजायते ।

देहादिभ्योप्यात्मरत्याधिक्रयादानंदतात्मनि ॥ २३ ॥

दुःख हें साधारणतःच कोणाला आवडत नाही व म्हणूनच त्याच्या नाशाची इच्छा असते व सर्वापेक्षां आपणच आपल्याला जास्त प्रिय आहोंत. आपल्या सुखाच्या आड येणाऱ्या सर्व वस्तू आपल्याला नकोशा होतात. देह देखील रोगां वगैरेनीं प्रस्त झाला असतां नकोसा होतो. परंतु आपण आपल्याला कधीच नकोसे होत नाही.

संस्कार विषयाभ्यासं साकारोपासनाज्जहि ।

ध्यातृध्येयैक्यतावाप्तौ निरालंबे मतिः स्थितिः ॥२७॥

सर्व विषयांपेक्षां अत्यंत सुंदर अशा सगुणरूप मूर्तीची उपासना करून अनेक जन्मांतील विषयाच्या अभ्यासानें झालेल्या संस्कारांचा नाश होतो व नंतर ध्याता व ध्येय एक होऊन त्यांतील सगुणपणा जाऊन निर्गुणाचे ठिकाणीं मति स्थिर होते.

तथापि पुनरुत्थाने भाति विश्वस्य सत्यता ।

कर्तव्यं तन्निरासार्थं वेदान्तश्रवणादिकम् ॥ २८ ॥

तथापि पुन्हां व्युत्थान झालें असतां जग खरें वाटतें. त्याकरितां श्रवण-

मनन निदिध्यासनंकरून वेदान्ताभ्यासच केला पाहिजे. म्हणजे रज्जूवर सर्पा-
भास झाला असतां तेथून पळून गेल्यास तो दिसणार नाही. परंतु, येथें सर्प
दिसला होता अशी बुद्धि राहते, आणि रज्जूच्या ज्ञानानें त्याचा बाध झाला
असतां तशी बुद्धि रहात नाही. करितां ज्ञानच आवश्यक आहे.

श्रोतव्यं गुरुशास्त्राभ्यां मंतव्यंचोपपात्तिभिः ।

ध्येयं सततया वृत्या ज्ञातव्यं स्वानुभूतितः ॥ २९ ॥

श्रीगुरु व शास्त्र यांपासून श्रवण करावें. युक्तीनीं मनन करावें व मननानें
ठसलेल्या सिद्धांताचें सतत चिंतन करणें याला निदिध्यासन म्हणतात.
ब्रह्माचा जो साक्षात्कार होतो तो अनुभवाशिवाय कोणत्याच रीतीनें
गम्य नाही.

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनं ।

ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्य प्रज्ञेतिहि स्मृतिः ॥ ३१ ॥

श्रीवसिष्ठमुनि सांगतात रामा, बरोबर व्यवस्था लावून देणें हेंच
गुरुचें काम आहे. जाणणें केवळ शिष्याच्या बुद्धीवर अवलंबून असते.
असो.

मंडळीबरोबर अशा रीतीनें चर्चा होत असतां एके दिवशीं या
मंडळीपैकीं एक गृहस्थ चर्चा ऐकण्यास आले नव्हते. त्यांची आठवण
निघून आज त्यांच्या येथें श्राद्ध असल्यामुळे त्यांचें येणें झालें नाहीं असें
समजलें. तेवेळीं श्राद्ध हें काय आहे ? व तें कां केलें पाहिजे ? याविषयीं
श्रीयुत बाळकृष्णपंत केकरे यांनीं प्रश्न विचारला. त्यावर महाराजांनीं
श्राद्धविषयक निरूपण काढून तो विषय तेथील मंडळीस सयुक्तिक व
सप्रमाण पटवून दिला. तसेंच, काव्यसंबंधीं कांहीं माहिती रा.बाबूराव तांबे यांस
समजाऊन देण्याकरितां महाराजांनीं नवीन “ काव्यसूत्रे ” रचलीं.

जवळ राहणाऱ्या मंडळीला कोणी विनाकारण दोष दिलेला महारा-
जांना सहसा खपत नसे. याचें एक उदाहरण यावेळीं रायपूर येथें घडून
आलें. एका गृहस्थाच्या मनांत महाराजांचे आवडते शिष्य नारायणराव
पंडित यांच्याविषयीं कारण नसतांना कांहीं किंतु आल्याचें महाराजांस

खात्रीपूर्वक समजतांच त्या घडून ते एरुदम निवून दुसऱ्या ठिकाणी गेले व तेथून नागपुरास गेले. ही गोष्ट पौष वद्यंतली आहे.

माघ महिन्यांत महाराज नागपुराहून चांद्यास गेले. माघ व फाल्गुन हे दोन महिने चांद्यास मोठ्या आनंदाचे गेले. महाशिवरात्रीचा उत्सव, रंग-पंचमी, हिंगळाज देवीच्या वनांत गोवर्द्धनोत्सव, नवीन गोवर्द्धनोदरणा-खुयानाची बहार व वनभोजनाचा थाट वगैरे प्रसंग मोठे प्रेक्षणीय झाले. सौ० रंगुबाईला योगवासिष्ठाचे निरूपण वगैरे सांगणेही चालले होते.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३३ विरोधनाम संवत्सरे. इ० स० १९११-१९१२.

रामनवमीचा उत्सव, गोपाळकाला वगैरे चांद्याचाच झाला. प्रत्येक द्वादशीस काला करण्याचा नियमही येथूनच सुरू झाला. काल्याचे वेळी “गायी गोपाळ यमुनेचे तटी,” “चला बाई पांडुरंग पाहू वाळवंटी” इ० तुकाराम महाराजांच्या अभंगावर मधुराद्वैतबोधक ओवीबद्ध अवतरणे महाराज नवीन म्हणत, ती फार गोड असत.

वर्धा येथील नवीन रामदासी संप्रदायासंबंधाने यावेळी लोकमत फारच खवळले होते व त्या संप्रदायाचे संस्थापक श्रीधरबोवा परांजपे यांजवर प्रथम मुमुक्षु पत्रांत व नंतर केसरी पत्रांत कडक टीकात्मक लेख येऊ लागले होते.

पुढे वैशाखारंभी महाराज जेव्हां चांद्याहून नागपुरास गेले तेव्हां तेथेही श्रीधरबोवांच्या विरुद्ध लोकमत बरेच शुब्ध झाले होते व त्यांस बहिष्कार टाकण्याकरिता हरिभ० परायण मोतीबाबा जामदारप्रभृति प्रमुख धार्मिक नागरिकांची एक सभा झाली. याच सुमारास वाई येथील प्रसिद्ध राम-

दासी व गोभक्त हरिभक्तिपरायण चवंडेबुवाही तेथें आले व महाराजांच्या दर्शनास येऊन या नवीन संप्रदायाचा मोड करण्याच्या कामांत पुढाकार घेऊन आपणास साह्य करण्याविषयी त्यांनीं विनंती केली. महाराजांनीं ती गोष्ट मान्य केली.

पुढें ता० १३ व १४ जून १९११ इ० रोजीं श्रीधरबोवा हे नागपुरास आले असतां चवंडेबोवांनीं त्यांस बोलाविलें व शुक्रवार तलावावरील राममंदिरांत सभा होऊन तेथें घडलेला वृत्तांत मुमुक्षु पत्राच्या ता० २९ जूनच्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला. तो असाः—

परांजपे बुवा.

— ❦ —

रा. रा. मुमुक्षुकर्ते यांसः—सा. न. वि. विशेष. सांप्रतचा काल विद्वत्तेचढ असून नुसत्या श्रद्धेपेक्षां तार्किक पद्धतीनेंच प्रत्येक गोष्टीची मीमांसा करण्याकडे विद्याविभूषित मनुष्यांची प्रवृत्ति दिसून येते, व तर्कपद्धतीच्या कौटिकमांतून छानून निघालेलें मतच ग्राह्य करण्याचा प्रघात बहुशः सर्वत्र दृष्टोत्पत्तीस येतो. ही गोष्ट सामान्य विद्वानांची झाली, परंतु भक्तिमार्गाचा प्रसार करून संसारी जनांस परमार्थामध्ये अधिकारी करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या विद्वानांची गोष्ट त्याहून फार निराळी आहे. त्यांच्या ठिकाणीं विद्वत्ता व अनुभव म्हणजे शास्त्रीय परिभाषेत ज्याला श्रोत्रियत्व व ब्रह्मनिष्ठता म्हणतात, हे दोन्ही गुण वास्तव्य करीत असून श्रुति, युक्ति व अनुभवद्वारां ते साधकाचें संशय निरसन करीत असतात व निःसंशय झाल्यावर मग सत्पुरुषाच्या व्यक्तिविषयक आचरणाकडे विशेष न पाहतां “यान्यस्माकं सुचारितानि तान्येव त्वयोपास्यानि” ह्या तैत्तिरीय शिक्षाध्यायवचनाला अनुसरून साधक त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें वागत असतो.

अशी वस्तुस्थिती मला माहित असल्यामुळें परवां येथील शुक्रवार तलावाजवळील राममंदिरांत जो प्रकार घडून आला त्याचा उलगडा माझ्या अल्प-मतीला होत नसल्यामुळें आपल्या पत्रांत प्रसिद्धीकरितां मी पाठवीत आहे. आ-

पल्या वाचकांपैकी कोणी त्याचा विचार करून योग्य उत्तर कळविल्यास फार उपकार होतील.

हल्ली ह्या शहरांत सातान्याकडील ह. भ. प. बाळकृष्ण महाराज चौण्डे रामदासी हे आले आहेत व वऱ्हाडांतील प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीगुलाबराव महाराज यांचाही मुकाम हल्ली येथेच आहे. ह्याच सुमारास वर्षी येथील हनुमानगडावर राहणारे नवान रामदास सांप्रदायाचे उत्पादक प्रो. श्रीधर विष्णु परांजपे बी. ए. हेही येथे दोन दिवसांकरितां येऊन गेले. ता. १३ व १४ जून रोजी त्यांचा मुकाम येथे होता. ता. १३ रोज मंगळवारी ते राममंदिरांत चौण्डे महाराजांनी बोलाविल्यावरून त्यांना भेटण्याकरितां आले. त्या प्रसंगास चौण्डे महाराजांनी त्यांना विचारिले की, “ अत्यजाबरोबर अन्नव्यवहार व रजस्वलास्पर्शादि वेदबाह्यआचार करण्याचा तुमच्यावर लोकांचा आरोप आहे तो सत्य आहे काय ? व तो सत्य असल्यास रामदासी सांप्रदायाला ही मोठी काळिमा आहे. यावर आपले म्हणणे काय आहे ? ” यावर रा. परांजप्यांनी उत्तर दिले “ आपण म्हटलेल्या गोष्टीप्रमाणे मी वागत असतो व तसें कां वागतो याविषयी अनेक प्रमाणे आहेत. दुसरे, रामदासी सांप्रदायाचा अधिकार आपणांसच आहे व मला नाही असें तुम्हांस वाटणे योग्य नाही ! कारण दासबोध हा जो या सांप्रदायाचा मुख्य प्रमाणभूत ग्रंथ आहे त्याचा अर्थ, ज्याप्रमाणे वकील लोक पिनल-कोडांतील कलमांचा भिन्नभिन्न अर्थ करितात त्याचप्रमाणे भिन्न भिन्न होऊं शकतो; म्हणून माझ्या मताप्रमाणे त्याचा जो योग्य अर्थ मला वाटला तदनुसार माझे वर्तन आहे, यांत मला कांहींच वावगे वाटत नाही व याविषयी कोणा-हबिरोबर वाद करण्यास माझी तयारी आहे. यावर लेखी प्रमाणे कोणास पाहिजे असल्यास तीं देखील मी देऊं शकतो. यांत नुसत्या सांप्रदायाचाच प्रश्न नसून वर्णाश्रमविषयक प्रश्न असल्यामुळे चौण्डे महाराजांनी श्रीगुलाबराव महाराजांस त्या प्रसंगास पाचारण केले व तेही निमंत्रणास मान देऊन समास्थानी (राममंदिरांत) आले. त्या प्रसंगी ह.भ.प. कृष्णबोवा पातुरकर, रा. गोविंदराव सुभेदार, रा. सदाशिवराव सुभेदार, वेद.शा.सं. श्रीनिवासशास्त्री हरिदास वगैरे ३०१४० गृहस्थ तेथे होते. गुलाबराव महाराज येतांच रा. परांजप्यांनी त्यांच्या पायांवर

डोकें ठेवून नमस्कार केला, व गुलाबराव महाराज बसल्यानंतर चौण्डे बुवांनीं परांजपे यांजविषयींची लोकवार्ता त्यांच्या कानावर घातली. तेव्हां गुलाबराव महाराज चौण्डे बुवांना म्हणाले, “नुसत्या लोकवार्तेवरून परांजपे यांवर असा आरोप ठेवणें प्रशस्त नाही; आणि म्हणून अशा दृष्टीनें विचार न करितां जर आपल्याला बोलावयाचें असेल तर प्रथम आपण वर्णाश्रम मानावयाचें किंवा नाही, याविषयीं विचार करूं.” हें भाषण गुलाबराव महाराज किती शांतपणें करित होते ही त्या वेळीं लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होती. ते पुढें म्हणाले, वर्णाश्रम मानावयाचे ते गुणकर्माने मानावयाचें किंवा जन्मकर्माने मानावयाचें हें आपण पाहूं. ह्याच्या निर्णयार्थ त्यांनीं सात मुद्दे काढले ते असे:—१. प्रमाणपर्यालोचना. २. प्रमाण मानावयाचें तें प्रत्यक्ष, अनुमान किंवा शाब्द यापैकीं कोणतें मानावयाचें? शाब्द-प्रमाण मानावयाचें असल्यास शब्दाचा एकांश प्रमाण मानावयाचा किंवा सर्वांश प्रमाण मानावयाचा? ३. धर्मानें ऐहिक विषयप्राप्ति आहे किंवा पारलौकिक विषयप्राप्ति आहे? ४. वर्णव्यवस्था प्रमाणजन्य आहे किंवा भ्रांतिजन्य आहे? ५. वर्ण हा शरीरांत असतो किंवा अंतःकरणाश्रित असतो किंवा आत्माश्रित असतो? ६. जन्मकर्मपर वाक्यांचा व गुणकर्मपर वाक्यांचा समन्वय. ७. वाक्य मुख्य कोणतें व गौण कोणतें? वाक्याची स्वविषयाहून अन्यत्र गती कोठें होत?

अशा तऱ्हेनें कोणी बोलणार असल्यास मी त्याच्याशीं वाद करावयास तयार आहे असें गुलाबराव महाराज म्हणाले. ते असेंही म्हणाले की, ‘रज-स्वलास्पर्शादि सर्वथैव निषिद्ध आहेत हें मी प्राचीन व आधुनिक दोन्हीही शास्त्रांनीं सिद्ध करून देण्यास तयार आहे. तसेंच लययोग, हठयोग, नामस्मरणादि प्रक्रिया इत्यादिकांच्या अनुभवाविषयींही मी वाद करीन.’ त्यावर रा. परांजप्यांचे भाषण ऐकण्यास सर्वे मंडळी आतुर होती. परंतु त्यावर कांहींच न बोलतां ते मौन धारण करून माळ ओढीत बसले व मधू! मधून गुलाबराव महाराजांस नमस्कार करित होते! जमलेल्या मंडळींपैकीं कांहींजणांनीं गुलाबराव महाराजांच्या प्रश्नास उत्तरें देण्यास त्यांना बरेचदां आग्रहपूर्वक विनंति केली, तथापि त्यांनीं आपलें मौन शैवटपर्यंत सोडलें नाही किंवा लेखी प्रमाणें

देऊं असें चौडे महाराजांपाशीं जें पूर्वीं ते बोलले होते तोंही प्रमाणें त्यांनीं दिलीं नाहींत ! ! असा प्रकार सुमारें तासभर चालला होता. शेवटीं गुलाबराव महाराज म्हणाले ' हें कांहींच बोलत नाहींत तेव्हां माझा नाइलाज आहे. मी मात्र जन्मकर्मानें वर्णाश्रम मानणारा आहे. ' हा पहिल्या दिवशांचा प्रकार झाला. दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. १४ जून रोज बुधवारी रा. परांजपे हे डॉ. परांजपेप्रभृते स्वकीयमंडळीसह सकाळचे सुमारें ८।९ वाजतां पुनः राममंदिरांत चौडे महाराजांच्या भेटिला आले व त्यांच्याशीं कडाक्याचा वाद करूं लागले. यावर गुलाबराव महाराजांना बोलावणें पाठवितो असें चौडे महाराज म्हणाले असतां " गुलाबराव कुणबी आहेत हें तुम्हांला माहीत आहे काय ? " असें रा. परांजपे म्हणाले, व डॉ. परांजपे म्हणाले कीं, गुलाबरावमहाराज शूद्र असल्यामुळे त्यांना वर्णाश्रमविषयक वाद करण्याचा अधिकार नाही व ते बोलाविले तर त्यांना आम्ही बंद करूं, तथापि चौडे महाराजांनीं गुलाबरावमहाराजांना बोलावणें पाठविलेंच; परंतु ते येण्यापूर्वीच रा. परांजपे व त्यांची मंडळी तेथून निघून गेली ! गुलाबरावमहाराज आल्यावर त्यांना हा प्रकार कळविण्यांत आला. तेव्हां चौडो वर्णाला वर्णाश्रमविषयक वाद करण्याचा अधिकार आहे किंवा नाही याचाच आपण विचार करूं, असा निरोप त्यांनीं रा. परांजपे यांकडे पाठविला. परंतु " ते थोर आहेत, त्यांचे इतके माझे शास्त्राध्ययन नाही; त्यांच्याशीं बोलण्यास मी कोणत्याही रीतीनें योग्य नाही, म्हणून आम्हांला त्यांच्याशीं वाद कर्तव्य नाही " असें उत्तर त्यांनीं पाठविलें ! व तेच दिवशीं वर्धेकडे निघून गेले.

नागपूर, }
१८।६।११

आपला,
' प्रेक्षक '

नंतर महाराजांनीं वर्णाश्रमविषयक निरूपणांच्याद्वारे कर्मरहित उपसनेचे दोष दाखवून नागपूर येथील डॉ० परांजपे, त्यांची मित्रमंडळी व वर्धा येथील मंडळी यांस धर्माचें यथार्थ स्वरूप समाजाऊन दिलें व वैदिक धर्माकडे त्यांचीं मनें वळविण्याचा प्रयत्न केला. ता० १६ जुलाई १९११ इ० रोजीं श्रीयुत भवानीशंकर भियेगुणी एम्. ए. यांनीं आपल्या कांहीं मित्रमंडळींसह नागपूर येथें डॉ० परांजपे यांच्या माडीवर रात्रौ जमूस

महाराजांस कांहीं शंका विचारल्या. तेवेळीं महाराजांबरोबर वेद. श्रीनिवास-शास्त्री, रा० गोविंदराव सुभेदार, रा० वासुदेवराव मुळे, दत्तात्रेय खापरे-प्रभृति सुमारे ३०।४० मंडळी तेंथें होती. तीं प्रश्नोत्तरे यणेंप्रमाणें:—

प्रश्न—इहलोक व परलोक यांतील हितसंबंध काय आहे ? उ०—
ह्यांतील हितसंबंध भिन्न आहेत. प्रश्न—ते परस्पर विरुद्ध आहेत काय ?
उत्तर—नाहीं. ते एकाहून एक उच्च आहेत. प्र०—कशावरून ? उ०—
परलोक म्हणजे काय हें तुम्हास समजल्यास हें कळून येईल. प्र० परलोक
म्हणजे काय ? उ०—परलोक म्हणजे काय हें जर तुम्हास माहीत नव्हतें
तर तुम्ही परलोक व इहलोक ह्यांतील संबंध विचारले कसे ? प्रश्न करतांना
धर्मी एक असून प्रकारक अंशाविषयीं मात्र विवाद असतो. प्र०—जो
लॉजिशियन Logician असेल त्याची गोष्ट अशी होईल, पण ज्याला
लॉजिकचा गंध नाही त्यानें कसें करावें ? उ०—जो अत्यंत अज्ञानी
असतो त्याला प्रश्नच करतां येत नाही व जो अत्यंत ज्ञानी असतो त्याला
प्रश्न करण्याची गरज नसते. म्हणून ज्याला सामान्यतः ज्ञात व विशेषे-
करून अज्ञात वस्तु असते तोच प्रश्न करीत असतो. ही गोष्ट लॉजि-
शियन व इतर या सर्वांना सारखीच लागू आहे. तेव्हां तुम्ही जो प्रश्न
केला त्यांत परलोकसंबंधाची तुमची काय कल्पना आहे ? प्रश्न—शारीरिक
क्रिया व मानसिक क्रिया आपण ज्या शक्तीच्या योगानें करतो ती शक्ति पार-
लौकिक आहे असें आम्ही म्हणतो व तिला जाणणें म्हणजेच परमार्थ अथवा
अध्यात्म ज्ञान होय. उ०—हें तुम्हो केवळ श्रद्धेनें मानतां. श्रद्धेनें
म्हणजे तुम्हांस स्वतः ज्ञात नसतां शास्त्रावर विश्वास ठेवून. ह्या शक्तीचें
ज्ञान आपणाला कशाला पाहिजे ? ही शक्ति आपणाहून
अभिन्न असेल तर तिच्या ज्ञानाची गरज नाही व भिन्न
असून अज्ञात असेल तर ती आहे असें आपल्यास म्हणतां येणार
नाहीं. अशा प्रकारची श्रद्धा मला नको आहे. प्रश्न—म्हणजे केवळ
अज्ञानी असून जो मुमुक्षु आहे त्यानें प्रश्नच करूं नये असें झालें.
उत्तर—पहा आपल्या बोलण्यांत व्यर्थ शब्दच फार येतात. आपणाला मोक्षाची

काय कल्पना आहे! कारण निरनिराळ्या पंथांत मोक्ष निरनिराळा मानला आहे. आपली मोक्षाची कल्पना एक असून मी दुसऱ्याच मोक्षाविषयी उत्तर दिलें तर तें चालेल काय ? प्रश्न बरोबर लॉजिकलच असला पाहिजे. प्रश्न—अशा प्रकारें प्रत्येक शब्दाची व्याख्या देत गेल्यास वर्णानुवर्ण लागून आपण conclusion वर कधीच येणार नाही. उत्तर—असें मात्र नाही. ज्या गोष्टी लोकप्रवृत्तीला धरून असतात त्यांची व्याख्या देण्याची गरज नसते. परंतु ज्या लोकप्रवृत्तीला धरून नसतात त्यांची मात्र व्याख्या दिलाच पाहिजे. नाही तर एकाचें म्हणणें दुसऱ्याला कळणारच नाही. आपण प्रथमतः जो प्रश्न केला त्यांत इहलोकाची व्याख्या देण्याची गरज नाही. कारण तो शब्द लोकप्रवृत्तीला धरून आहे. परंतु परलोक या शब्दाचा अर्थ संदिग्ध असल्यामुळे त्याचें मात्र आपणाला explanation दिलेंच पाहिजे. मी लॉजिकशिवाय एक पाऊलही पुढें चालणार नाही. प्रश्न—Academical discussion करितां असें चालणें योग्य आहे. पण नेहमीच लॉजिकनें चालून उप-उपयोग नाही व हें शक्यही नाही. माझें तर मत असें आहे कीं सर्व लोक नेहमी व्यवहारांत श्रद्धेनें चालत असतात. उत्तर—नाहीं. मी असें म्हणतां कीं सर्व लोक व्यवहारांत श्रद्धेनें चालत नसून उलट लॉजिकनें चालत असतात. प्रश्न—असेंच जर आहे तर difference of opinions राहिला नसता. माझ्या मतानें difference of opinions असणें अपरिहार्य आहे. उत्तर—नाहीं. लॉजिकनें चालल्यास difference of opinions कधीच रहाणार नाही. आपणास जो difference दिसतो त्याचें खरें कारण हें आहे कीं त्यांत ते आपले स्वतःचे emotions मिळवात असल्यामुळे conclusions एकसारखे येत नाहींत. ही चूक Logic ची नसून उलट श्रद्धेचीच आहे. प्रश्न—एवढाले greatest thinkers लॉजिकनें चालले नाहींत असें कसें म्हणतां येईल ? त्यांचे ways of thinking निरनिराळे असल्यामुळे conclusions निरनिराळे येणें स्वाभाविक आहे. बार्कलेनें

आपल्या विचाराची दिशा निराळीच धरल्यामुळे materialism चे जे conclusions आहेत त्यांवर तो आला नाही व निराळा एक Idealism च त्यानें स्थापित केला. उत्तर—अहो तुम्ही यांना greatest thinkers कां म्हणतां हेंच मला समजत नाहीं. त्यांच्या लेखांत emotions कशा मिसळल्या आहेत हें मी तुम्हांस पदोपदीं दाखवून देईन. बार्कलेचीही गोष्ट तशीच झाली आहे. हा dualistic Idealist होता. त्यानें ईश्वर आहे असें प्रथमच गृहीत केले असल्यामुळे व विचारानें हा स्वतः Idealist असल्यामुळे त्याचे conclusions विसंगत असे दिसतात. ही चूक लॉजिकची नसून त्याच्या श्रद्धेचीच होय. अशा प्रकारच्या चुका सर्वांनीच केल्या असल्यामुळे त्यांच्यांत difference of opinion दिसून येतो. प्रश्न—तर मग बरोबर लॉजिकनें चालणारा कोणाचि नाहीं असें म्हणावें लागेल, आणि हेंच बरोबर आहे. प्रत्येकांत विचाराचा अंश कमी असून श्रद्धेचा अंशच पुष्कळ असतो व त्यामुळेच हे different Schools झाले आहेत. ज्याची ज्यावर श्रद्धा असते त्यावरच तो आपल्या विचाराची मांडणी करित असतो व ही गोष्ट सार्वत्रिक आहे. उत्तर—सर्वच Philosophers श्रद्धेनें गेले असा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नसून पाश्चात्यांत स्पेन्सर व कांट व आपल्या इकडे श्रीहर्ष शंकराचार्यादि अगदीं strictly लॉजिकनेंच गेले व त्यामुळे त्या सर्वांचे conclusions ही अगदीं बरोबर आले आहेत. प्र० ठीक आहे. Academically हें बरोबर आहे पण व्यवहारांत मात्र यांचा कांहींच उपयोग नाहीं. केवळ लॉजिकनेंच चालल्यास कधीच कार्य होणार नाहीं. greatest men of the world हे श्रद्धाळूच होते असें त्यांच्या चरित्राकडे पाहिल्यानें दिसून येईल. उत्तर—असें मात्र नाहीं. जगांतल प्रत्येक मनुष्य आप आपल्या परीं लॉजिकनेंच चालत असतो. परंतु जेव्हां तो त्यांत आपली श्रद्धा मिसळतो तेव्हां मात्र त्याच्या हातून चुका होतात. ही गोष्ट सामान्य लोकांची झाली. परंतु ज्यांना तुम्ही greatest men म्हणतां त्यांच्यांत

तर श्रद्धेपेक्षां लॉजिकचाच अंश अधिक असतो. आणि म्हणूनच त्यांच्या हातून एवढाही मोठमोठी कार्ये होतात. उदाहरणार्थ एखाद्या एंजिनियरला पूल करावयाचा असल्यास तो श्रद्धेने कसाही करीत सुटत नाही. तर प्रथमतः आपल्या मनांत लॉजिकली त्याची सप्रमाण रचना आपून मग पूल करण्यास सुरुवात करतो. असें केलें नसतें तर तो पूलच मोडून पडला असता. प्रश्न—आपल्याला तर असेंच वाटतें की जगांत एवढाले जे आणीबाणीचे प्रसंग घडून आले ते श्रद्धेनेच झाले. मोठमोठाले शूर कधी लॉजिक करीत बसले होते ? उत्तर—शूरांतही लॉजिक होतें आणि म्हणूनच ते शूरही पण झाले. कोणत्या ठिकाणाहून कसा वेध घ्यावयाचा, कोठें संधान केलें असतां काय कार्य होईल इत्यादि लढाईस अवश्य लागणाऱ्या गोष्टी तंतोतंत लॉजिकली जर माहित नसल्या तर आंतून बऱ्याच चुका होतील. सारांश, शूरांतही Logic होतेंच. प्रश्न—तर मग सगळेच Logical thinkers झाल्यावर त्यांत मतभेद कां ? उत्तर—असें मात्र नाही. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच की प्रत्येकजण आपआपलें काम लॉजिकली करीत असतो व जेव्हां तो चुकतो तेव्हां तें श्रद्धा असते. प्रश्न—थिऑरिटिकली जरी लॉजिकचें काम पडत असलें तरी Practically त्याचा कांहीं विशेष उपयोग आहे असें मला वाटत नाही. जसें फिजिक्समध्ये कांहीं assumptions घेऊन त्यांवर materialists नी फिजिक्सची सर्व उभारणी केली आहे व त्यामध्ये Practically कांहींच बाध आलेला दिसत नाही. उत्तर—येथें तुम्ही चुकतां. मी फिजिक्सवर बरेच ग्रंथ वाचले आहेत व मला अँटमिक थियरीपासून आतांच्या डॉ० डॉड्सच्या इलेक्ट्रन थियरीपर्यंतची सर्व माहिती आहे. प्रथम जेव्हां अँटम थियरी होती तेव्हां असें दिसून आलें की त्या थियरीनें बऱ्याच गोष्टींचें explanation देतां येत नव्हतें. उदा० एकाबोरम् व दुआबोरम् ह्यांच्यामध्ये कोणता दुवा आहे हेंच त्यांना सांगतां येत नव्हतें व म्हणूनच त्यांनीं अँटमिक थियरी सोडून इलेक्ट्रन थियरीचा स्वीकार केला आहे. Thompson नें एका

व्हाक्युअम् ट्यूबमध्ये हैडोजन व ऑक्सिजन ह्यांचे Atoms, electricity च्या साह्याने विभागून असें ठरविलें आहे कीं ह्या दोन्ही द्रव्यांत एकाच जातीचे परमाणू आहेत व असेच सर्व elements मध्ये सारख्याच जातीचे परमाणू सांपडतात व ह्यानांच आतां electrons अशी संज्ञा आहे. प्रश्न—सायन्स हा माझा province नव्हे. उत्तर—बरे, फिलॉसफी, पोलिटिकल एकांनमी अगर वाटेल तो दुसरा विषय आहे त्यांत विचारा. प्रश्न—आपण लॉजिकने चुकी व्हावयाची नाहीं ह्मणतां पण induction मध्ये दहापांच उदाहरणें पाहून त्यावरून एक सिद्धांत काढतात ही श्रद्धा नव्हे काय ? व ह्यांत चुकी होणार नाहीं काय ? उत्तर—आपण ह्मणतां ही गोष्ट general सिद्धांताची आहे. Universal सिद्धांताची नाहीं. Universal सिद्धांत कधीच खोटे व्हावयाचे नाहीत. जनरल सिद्धांताला अपवाद असतात. पण Universal सिद्धांताला अपवाद नसतात. प्रश्न—असें आपण कसें ह्मणतां ? रोजच्या रोज नवीन थिअरीज होत आहेत, एक सिद्धांत जाऊन त्याच्या जागी दुसरा सिद्धांत येत आहे व खरेपणा कोठेंच दिसत नाहीं. उत्तर—जे सिद्धांत केवळ method of agreement ने ठरविले असतात तेच असे बदलत असतात. जे सिद्धांत method of agreement व method of difference ह्या दोन्ही रीतींनी सिद्ध झाले आहेत ते कधीच बदलत नाहीत. केवळ method of agreement ने जे सिद्धांत ठरलेले असतात ते जनरल असतात. पण Universal truths ह्या दोन्ही रीतींनी सिद्ध असतात. अशाच Universal truths वर आपल्या धर्माची एकंदर उभारणी केली आहे. प्रश्न—ठीक आहे. Logic नसतेंच असें कांहीं मी म्हणत नाहीं. पण त्याबरोबर श्रद्धाही असली पाहिजे. निव्वळ Logic नेच भागत नाहीं. उत्तर—येथें मात्र आपण भयंकर चुकी करतां. लॉजिक व श्रद्धा हे तुम्ही भिन्न मानतां किंवा अभिन्न मानतां ? अभिन्न मानल्यास केवळ नाममात्रच वाद होईल. भिन्न मानल्यास आतांपर्यंतच्या सर्व अडचणी

पुन्हां येतील. एकाच मनुष्यास श्रद्धा एक करावयास सांगेल व लॉजिक दुसरें करावयास सांगेल. एकाच्या अनुरोधानें दुसरें चालतें झटल्यास मनुष्य केवळ लॉजिकनेच किंवा केवळ श्रद्धेनेच चालतो असें ह्मणणें बरें. दोन्हीही मानण्याची कांहीं गरज नाही. आतां मनुष्य केवळ श्रद्धेनेच चालतो असें झटल्यास प्रत्येकजण आपआपल्या श्रद्धेत स्वतंत्र होईल व असें झाल्यास कोणास कोणी कांहीं म्हणण्याचा अधिकार राहणार नाही. म्हणजे तुम्हांस आमची socialism ची तत्वेच बरोबर आहेत, त्या-प्रमाणें तुम्ही चाला असें दुसऱ्यास म्हणतां येणार नाही. ह्या सर्व अडचणी केवळ श्रद्धेनेच सर्व चालतात असें मानल्यानें येतात. प्रश्न—कां? आम्ही जरी श्रद्धेनें चाललों तरी तें जर दुसऱ्यास बरें वाटेल तर त्यानें करावें असें सांगण्यास काय हरकत आहे? उत्तर—त्याची ज्या ठिकाणी श्रद्धा असते ती सोडून तो ती दुसऱ्या ठिकाणी कां ठेवील? प्रश्न—आम्ही त्याला त्याच्या श्रद्धेत व आमच्या श्रद्धेत काय फरक आहे, किती फायदा आहे हें समजून सांगूं. मग त्यानें वाटेल तर स्वीकारावें किंवा स्वीकारूं नये. उत्तर—तुम्हां जें समजून सांगूं म्हणतां तें तरी लॉजिकनेच सांगणार कीं नाही? कसेंही केलें तरी तुम्हांला लॉजिक झुगारून देतां येणार नाही. माझे म्हणणें काय हें तुम्हांला समजलेंना? प्रश्न—होय. आपला stand point मला कळला. उत्तर—आतांपर्यंत आपण जो वाद केला तो योग्यच आहे. आपण परस्पर मित्र आहोंत. आपण कोणतेही प्रश्न विचारले तरी मला त्यांत कांहीं वाटतं नाही. पण समजा आपण जेव्हां मघां असें म्हटलें कीं आम्ही श्रद्धेनेच कोणतीही गोष्ट घेत असतो व दुसऱ्याला तसें करण्यास समजून सांगतो तेव्हां एखादा कुत्सित असता तर त्यानें ह्या तुमच्या म्हणण्याचा असा अर्थ केला नसता काय? कीं ह्यांना वाटेल तसें करावयाला पाहिजे. दुसऱ्याला मात्र हे लॉजिक सांगतात. आपण मी श्रद्धा मानतो असें म्हणत होतां व असें कां म्हणून विचारलें असतां त्याचें कारण आपण लॉजिकली देण्याचा प्रयत्न करीत होतां. असो. आतां माझे म्हणणें आपणाला पटलेंना? प्रश्न—होय.

आपला stand point काय आहे हें मला कळलें.

असो. ह्यानंतर लवकरच डॉ० परांजपे व भवानीशंकरप्रभृति मंडळींनी श्रीधरबोवांच्या यथेष्टाचरणाचे प्रकार “ श्रीधरबोवा परांजपे ” या नांवाच्या एका चोपड्यांत छापून लोकांत प्रसिद्ध करून त्यांच्या संप्रदायाशी असलेला आपला संबंध तोडून टाकला.

या खेपेस महाराज नागपुराहून वर्धा येथे गेले असतांना तेथे पुढील गोष्ट घडली:—वर्धास महाराज रा० गोविंदराव गाडे डाक्टर यांच्या येथे उतरले होते. त्यांच्या घरासमोरच एक मद्रासी गृहस्थ रहात होते. हे बी. ए. असून व्यारिस्टरीच्या परीक्षेकरितां विलायतेस जाणार होते. ते एके दिवशी रात्री महाराजांचें भोजन आटपल्यानंतर त्यांच्याशी भाषण करण्याच्या इच्छेनें तेथें आले. त्यांना मराठी भाषा स्वतः बोलतां येत नव्हती. परंतु दुसऱ्यानें बोललेली मात्र समजत होती. महाराज त्यांना म्हणाले तुम्हांला जें विचारण्याचें असेल तें तुम्ही इंग्रजीत विचार. मी मराठीत त्याची उत्तरे देतो. अशा रीतीनें बहुतेक रात्रभर उभयतांचे भाषण होऊन तो विषय महाराजांनीं त्यांना समजाऊन दिला. भाषण प्रसंगीं दुभाषा कोणा नव्हता. विषय पारकीय ‘ सायन्स ’ science संबंधी होता. ही गोष्ट महाराजांचे मुख्य शिष्य नारायणराव पंडित यांच्या समक्ष घडलेली त्यांनीं सांगितल्यावरून येथे नमूद केली आहे. नारायणराव पंडित हे एफ. ए. पर्यंत इंग्लिश शिकलेले असून इंग्रजी भाषा चांगली समजतात. वरील संभाषणप्रसंगावरून बराच काळ लोटल्यामुळे तो संवाद आतां त्यांस सविस्तर स्मरत नाही.

पुढें श्रावणमासांत श्रीकृष्णजन्मोत्सवाकरितां महाराज चांद्यास गेले व प्रतिवार्षिक क्रमाप्रमाणें उत्सव काला वगैरे तेथला केला.

तेथे रा० दाजीसाहेब देवईकार व वळवंतराव देशमुख वकील यांनी कलंकी^१ ब्राह्मणांस जातीत घेण्याविषयी चळवळ चालविली होती तिच्या

नागपूर, वरोडा व चांदा येथील कांहीं ब्राह्मण मंडळी नागपूरकर रघोजीराव भोसल्यांच्या वेळेपासून जातिबहिष्कृत आहेत त्यांस कलंकी म्हणतात.

अनुमोदन देऊन महाराजांनीं असें मत दिलें कीं क्षुल्लक बाबीकरितां आपआपसांत द्वेष माजविण्यापेक्षां प्रायश्चित्तद्वारा त्यांस ब्राह्मण समाजांत घेऊन ब्राह्मणसंघ जास्त दृढ करणें चांगलें.

येथें नित्य भजन समर्थी महाराजांचे नवीन अभंग वगैरे होत अमत त्यांत जुन्या कर्माग्रही शास्त्रीपंडितांस उद्देशून पुढील प्रश्नरूप अभंग झालेला आहे:—

कोण तो प्रसंग दुःखामार्जी सुख । आनंदाचे चोख वाटूं लागे ॥ १ ॥
कोण तो प्रसंग विषयीं उदास । कैवल्याचीं आस हारपते ॥ २ ॥
कोण तो प्रसंग चिर्तीं तळमळ । परि कांहीं फळ वांछा नाही ॥ ३ ॥
सोडवावे प्रश्न शास्त्री पंडितांनीं । कै न पितां पाणी तृप्ति होय ॥ ४ ॥ कोण
तो प्रसंग जड होय श्वास । संधां समाधीस मन वीटे ॥ ५ ॥ ज्ञानेशकन्येतें
उत्तर न देतां । शास्त्री म्हणवातां पडो कीडे ॥ ६ ॥

भाद्रपद वद्यंत उमरावतीस परत जातांना वाटेंत महाराज वर्धा येथें उतरले. ते दिवशीं गुरुवार होता. पालखीचे वेळीं जे नवीन अभंग झाले त्यांत कर्म उपासना व ज्ञान या तिन्ही कांडांचा सारभूत असा एक अभंग झाला तो असा:—

सांडूनये कदा आपुलें उचित । दुःखाचे पर्वत पडलियाही ॥ १ ॥
नाहीं नाहीं जगा माय श्रुती ऐसी । येर अविश्वासां मार्ग नाना ॥ २ ॥
वर्णाश्रमाचारें नियमी शरीर । नियमी अंतर उपासना ॥ ३ ॥
ज्ञानें ब्रह्मरूप भासताती भूतें । नाहीं या परीतें जाणायाचें
॥ ४ ॥ हाचि हातां आला कांडत्रयसार । सखा ज्ञानेश्वर
अंतर्बाह्य ॥ ५ ॥

नंतर भाद्रपद वद्य १२ चा काला उमरावतीचा करून विजया दशमी-
करितां महाराज माघानास गेले.

यावेळीं माघान येथील रा० केशव बाळकृष्ण पांडे हे क्षयरो-

गानें अत्यासन्न होऊन थोड्या दिवसांचे सोबती राहिले होते. यांच्या विषयी मागे माधान प्रकरणांत उल्लेख आलाच आहे व महाराज यांस काका म्हणत असत हेंही सांगितलेंच आहे. यांची थोडी मागील इकीकत अशी आहे की घरची गरीबी असल्यामुळें त्यांचें लग्न वगैरे झालें नव्हतें. त्यामुळें ते नेहमी उद्विग्न असत. एके दिवशी महाराजांस ते म्हणाले की माझी लग्नांत इच्छा आहे. कसेही करून माझें लग्न होईल असें आपण कराल तर बरें होईल. तेव्हां महाराजांनी त्यांस विचारलें की त्यांत सुख आहे काय ? केशवराव म्हणाले संसार न होवो पण एकदां माझें लग्न मात्र झालें पाहिजे. तेव्हां महाराज म्हणाले की तुमचें लग्न होईल पण संसार होणार नाही. त्याप्रमाणें त्यांचें लग्न तर झालें पण स्त्री वयांत यण्याच्या पूर्वीच त्यांस क्षयाची भावना झाली. तोच क्षय वाढून आतां त्यांची अशी स्थिती झालेली होती. पूर्वी त्यांस महाराजांनी निश्चलदासांचा ग्रंथ विचारसागर वगैरे समजाऊन दिला होता. परंतु त्यांचें आचरण मात्र फारसें सुधरलें नव्हतें. आतां महाराज त्यांच्या मेटीस गेले असतां मागील कृत्यांविषयी पश्चात्ताप होऊन केशवराव रडूं लागले. तेव्हां त्यांस अभय देऊन महाराज म्हणाले की तुम्ही धैर्य सोडूं नका. सत्पुरुष जे असतात ते एकवेळ आंगिकार केल्यावर हातचें सोडीत नाहींत. किर्ताही दुर्गुणी असला तरी दुर्गुणांची उपेक्षा करून त्याला दळुहळु सुधारण्याचा ते यत्न करितात. असें त्यांस धैर्य देऊन रोज महाराज त्यांच्या जवळ प्रहर प्रहर बसत व भक्ति, ज्ञान, वैराग्य-पर उत्तम उत्तम निरूपणें सांगून भगवद्ध्यानाचा अभ्यास त्यांच्या मनावर दड करून देत असत. “अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।” व “अंतकालेच मामेव स्मरन्मुक्त्वाकलेवरम् ।” हे दोन श्लोक महाराजांनी आपल्या निरूपणास आधार घेतले होते. महाराज म्हणाले, दुष्कामांमुळें भूतयोनी झाली तरी हे शंकरा, मी तुमचा गण होऊन सेवा करीन अशी दड भावना ठेवा. इत्यादि प्राक्रियामय सुंदर उपदेश महाराजांनी त्यांच्या मनांत ठसवून दिला व आपल्या सान्निध्यानें अंत-

कांली त्यास कृतकृत्य करून “मायबापाहूनी होऊं कृपावंत” हें संतवचन यथार्थ केले.

माधान, काजळी, देऊरवाडा व तेथील पयोष्णीचा प्रवाह, नृसिंह-मंदीर व सोमतीर्थ सिद्धेश्वरादि स्थाने हे पूर्वीचे महाराजांच्या बालक्रीडेचे रम्य प्रदेश होत व येथल्या हल्लींच्याही त्यांच्या लीला रमणीय होत्या हें निराळें सांगावयाला नको.

एके गुरुवारी महाराजांनी नृसिंह मंदिरांत पालखी काढली. त्यावेळीं “रक्षिला प्रल्हाद ज्या विरुदासाठी । धरूनीयां पोटी कळवळा ॥” इ० नृसिंहस्तुतीपर अभंग, आरती वगैरे बहारीची झाली.

पुढें दिवाळीस मंगलस्नानादि उत्सव माधान येथील शिवमंदिरांत मोठ्या थाटाचा झाला. तें वर्णन पुढें सुट्टेप्रातिप्रकरणांत पहावें.

या सुमारास एलिचपूर येथें श्रीयुत महादेव प्रसाद म्हणून पोलिसचे असि० सुपरिंटेंडेंट होते. ते ता० २९।१०।११ इ० रोजी माधान येथें शिवमंदिरांत महाराजांचे दर्शनास आले होते. त्यांनीं वर्णजाति-विषयक प्रश्न विचारल्यावरून महाराजांनीं त्यांस ताद्विषयक माहिती सांगितली त्यांतील सारांश असा:—

वर्ण गुणकर्मावरून मानावे किंवा जन्मकर्मावरून मानावे याविषयी मीमांसा:—चित्ताचे मृदु, मध्य व तीव्र संवेग असतात. अंतःकरणाच्या तीव्र संवेगावर जन्म व मध्य संवेगावर गुण अवलंबून असतात. जन्म शरीराश्रित असतो व गुण अंतःकरणाश्रित असतात. “जात्यंतर परिणामः प्रकृत्यापूरात” या योगसूत्राचें प्रमाण देऊन पुढें महाराज म्हणाले कीं ज्या गुणाचा अंतःकरणांत तीव्रसंवेग होईल तदनुसार शरीराचे परमाणू बदलतात, तोच जन्म होय.

नंतर मुसलमानी धर्माविषयी कांहीं चर्चा झाली. महाराज म्हणाले सर्वच धर्म ज्याचे त्याला श्रेयस्कर आहेत. हिंदुधर्माचा व मुसलमानी धर्माचा एकच सिद्धांत आहे. येथें महाराजांनीं एका फार्सी कवीचें वचन म्हणून दाखविलें व

त्याचा अर्थ असा सांगितला:—नांव पाण्यावर राहिली तर ती तारते पण नांवेंत पाणी राहिलें तर नांव बुडते, त्याप्रमाणें तूं बायकामुलें वगैरे संसारांत राहिलास तर तरशील पण बायकामुलें वगैरे संसार तुझ्यांत राहिला तर मात्र तूं बुडशील. महाराज म्हणाले हिंदुधर्माचाही सिद्धांत असाच आहे. मी मुसलमानांस त्यांच्याच धर्माप्रमाणें वागावयास सांगतों व हिंदूस वेदाप्रमाणें वागावयास सांगतों. वेदाच्या अर्थावर संयम केल्यानें मला श्रुतीज्ञान होतें. इतर शास्त्र संबंधानें, वेदांत शास्त्रविषयक भाषा मला जगांतली कोणतीही समजते. व्यवहार भाषा समजण्याविषयी मी व्यर्थ खटपट करीत नाही.

याप्रमाणें चर्चा श्रवण करून महादेव प्रसाद म्हणाले आपल्या विद्येची कीर्ति मी ऐकली त्याहून मला विशेष अनुभव आला.

ज्ञानेश्वरीचीं निरूपणें वगैरे नेहर्माप्रमाणें चालू होतीच. देऊरवाड्याला भूताटकीविषयी प्रसिद्ध असलेल्या गर्दांत कर्धी कर्धी मंडळीला बरोबर घेऊन महाराज फिरावयाला जात, तेवेळीं निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयांवर चर्चा होत असे. पुढे पुढें रात्रौ बहिर्दिशेलाही तेथेंच जात व मध्यान्ह-रात्रीपर्यंत तेथें बसत. तेवेळीं सायन्स, स्परिचुआलिझम् वगैरे पारकीय ग्रंथांचें वाचन वगैरे चालत असे. आमांशादि व्याधीमुळें त्यांस इतका वेळ शौचाला लागत असे.

ता० १८।११।११ रोजी रात्रौ पूजेचे वेळीं नमस्कार करीत असतांना “ ठीक आहे आपले आज्ञेप्रमाणें करतो ” असें बोलून महाराजांनीं योगसूत्रांचे चारही पाद नवीन ह्मटलें. त्यांतील शेवटल्या सूत्राचा अभिप्राय असा होता कीं “ अशाकरितां पातंजलयोगाहून हा योग श्रेष्ठ आहे व याचें श्रवण मनन करणाराला तो लौकर साध्य होईल. ” शेवटीं फलश्रुती सांगून सूत्रें समाप्त केलीं. महाराजांच्या वाणीचा वेग यावेळीं फारच जलद असल्यामुळें सूत्रें लिहिलीं गेलीं नाहींत.

मार्गशीर्षांत महाराजांनीं देऊरवाडा येथें कात्यायनी व्रतोत्सवाला

आरंभ केला. पंचदशी, योगवासिष्ठ वगैरे नवीन निरूपणेही चालू झाली.

ता० २७ नोव्हेंबर रोजी रात्रौ फराळानंतर ग्रंथाध्ययनासंबंधाने महाराजांनी फार उपयुक्त माहिती सांगितली. तर्क वगैरे कसे काढावे ? आत्मप्रतीतिपूर्वक तर्क काढून ते बरोबर आहेत काय अशा बुद्धीने गुरूला विचारले असता ते त्यांतील चुक्या दाखवितात, स्वतःच्या बुद्धीचा उपयोग करावा इ० गोष्टी त्यांत होत्या.

ता० १५ दिसेंबरला रायपुरास. पावणस्कर यांस महाराजांनी एक पत्र पाठविले. त्यांत श्रीमद्भागवताच्या अभ्यासाविषयी व रासक्रीडेच्या उपपत्तीविषयी फार सुंदर विचार केलेला आहे. हे पत्र सूक्तिरत्नावली सप्तम अधि पृ० १०४ वर छापले आहे.

ता० १७ दिसेंबरला रात्रौ पंचदशीचे निरूपण आटपल्यानंतर “ धर्मोऽपि मुमुक्षूणामिह पापएव ” या आचार्यांच्या गीताभाष्यांतील वचनाचे महाराजांनी विवेचन केले. त्यावर रा० गोपाळ लक्ष्मण पाध्ये यांनी प्रश्न विचारल्यावरून वेदांतश्रवण कोणी करावे, धर्माचरण कोणी करावे, ईश्वरी कृपेचे फळ काय ? आरूढपतित कोण, धर्मबंधने कशाकरिता आहेत, धर्माचरण व्यर्थ केव्हां होतें, इत्यादि विषयांचे महाराजांनी फार सुंदर विवेचन केले.

ता० २२ दिसेंबर रोजी व्रतमंडपांत रात्रौ सर्व मंडळीसह महाराज बसले असतांना रासक्रीडेच्या कथानकाविषयी मिलिंदाने एक शंका विचारली. तिचे महाराजांनी समाधान केल्यानंतर वेद० श्रीनिवास शास्त्री यांनी “ जद्गुणमयं देहं ” या भागवत वचनांतील “ गुणमय ” शब्दाचा अर्थ विचारला. त्यावरून पुढील प्रश्नोत्तरे झालीः—

प्रश्न—गुणमय देह म्हणजे काय ? उत्तर—लिंगशरीर. प्रश्न—वासना-क्षय झाल्यावर रास खेळण्याची प्रवृत्ति कशी संभवते ? उत्तर—जीवन्मु-

क्ताला पूर्व संस्कारबलानें वासना प्रवृत्त करितात. याविषयीं विवेचन करितांना महाराजांनीं भागवतांतील अध्याय काढून पुष्कळ वेळपर्यंत निरूपण केलें. त्यांत, कर्तृत्व अहंकार धरूनच साधन सांगण्यास वेदांची प्रवृत्ति कां आहे, अध्यास शब्दमूलक व इंद्रियमूलक दोन प्रकारचा कसा असतो, शब्दमूलक अध्यासाचें स्वरूप, वेदद्रष्टृत्व जात्यंतर परिणामानें कसें येतें, मनाचा लय व मनाची एकाग्रता यांत काय भेद आहे, परोक्षज्ञान होण्याला शब्दश्रवणाची कशी आवश्यकता आहे व तें सत्संगानेंच कसें होऊं शकतें, इत्यादि गोष्टींचें उत्तम स्पष्टीकरण होतें.

याप्रमाणें ज्ञानियांची स्थिती, ज्ञानी व भक्त यांमधील भेद व दोषां-सही विदेहमुक्तीचा समान लाभ इत्यादि विषयांवर शंकासमाधानपूर्वक रोज चर्चा होत असे.

“ इंग्रजी भाषा मंत्ररहित आहे ” असें एक वाक्य महाराजांच्या पत्रांत आलेलें आहे, त्यावर S. K. Walimbe नांवाच्या एका गृहस्थानें शंका घेऊन देऊरवाड्यास महाराजांस पत्र पाठविलें. त्याचें उत्तर महाराजांनीं ता० ८ ११९१२ रोजीं पाठऊन त्याचें समाधान केलें. हें पत्र सप्तम यष्टीत १०८ व्या पृष्ठावर छापलें आहे.

क्षत्रिय-मराठा-शिक्षण परिषदेची ह्यावर्षीची बैठक नागपूर येथें झेणार होती. तिच्या वतीनें चारपांच गृहस्थांचें एक डेप्युटेशन महाराजांस परिषदेस बोलावण्याकरितां देऊरवाड्यास आलें होतें. त्यांच्या विनंतीस मान देऊन व्रतसमाप्तानंतर येण्याचें महाराजांनीं कबूल केलें. परंतु प्रवासांत अत्यंत आवश्यक अशा एक दोन मनुष्यांस आयत्या वेळीं ताप आल्यामुळें त्यांचा निरुपाय झाला. ही गोष्ट त्यांनीं परिषदेच्या व्यवस्थापकास विद्युत्संदेशानें कळविली होती. परंतु त्यांस तो संदेश न पोंचल्यामुळें तेथल्या मंडळीचा गैरसमज झाला असावा असें दिसतें. कारण पुढें ता० १८१११९१२ तारखेचें एक पत्र डेप्युटेशनमध्ये हजर असलेल्या

एका गृहस्थाकडून महाराजांस आले, त्यांत सरसकट महाराजांस व त्यांच्या जवळील ब्राह्मणमंडळींस दोप दिलेला आहे. तो मजकूर येणें-प्रमाणें:—“ आपण परिषदेला येण्यावद्दलचें खात्रीलायक वचन देऊन माझा व एकंदर सर्व मंडळींचा असा फजीता करण्यांत आपला काय हेतु असेल तो मला समजत नाही. महाराजांनी दिलेलें वचनाना भंग कसा झाला याचें प्रत्येकास सखेदाश्चर्य वाटूं लागलें व अखेरीस नामधारी ब्राह्मणांनींच केवळ आपमतलबीबुद्धीनें व द्वेषबुद्धीनें फांसे मांडून ही आमची महापर्वणी बुडविली असे उद्गार सर्वांचे तोंडून सहजच निघूं लागले. कारण त्याचा अनुभव डेप्युटेशनचे मंडळीला अगोदरच येऊन चुकला होता. (हा अनुभव कसा काय होता हें पत्रांत स्पष्ट केलेलें नाही) अस्तु. अशा केवळआपमतलबी लोकांच्या नकली फाशांत अगाधसामर्थ्यवान महाराज कसे अडकले गेले व एकदां दिलेलें वचन कसे पाळलें नाही याचेंही मंडळीला आश्चर्यच वाटलें. × × × मराठा मंडळींचे दुर्भाग्याचे दिवस असून संपले नाहीत म्हणूनच “ मकडीके जालेमें अटका हय शेर ” या म्हणीप्रमाणें ही असंभवनीय गोष्ट संभवली. × × स्वार्थसाधु व आपल्यावरून जग ओळखणाऱ्या कोत्या समजुतीच्या कित्येक ब्राह्मण म्हणविणारे गृहस्थांच्या निराधार द्वेषमूलक तर्काप्रमाणें ब्राह्मणांचे विरुद्ध एक शत्रुसुद्धां परिषदेत उच्चारला गेला नाही. इतकेंच नाही तर त्यांचे गोडवे मात्र अनेक प्रकारें गाईले गेले. यावरून कोणते लोकांचें अंतःकरण कोणते प्रकारचें आहे याचें अंतर्बोध्य सूक्ष्म निरीक्षण महाराजांनींच आपले ज्ञानदृष्टीनें करावें. ” इ० इ०

पुढल्या वर्षीही नाशिक येथील मराठापरिषदेची निमंत्रणपत्रिका तिचे Vice President श्री० खासेराव जाधव यांजकडून महाराजांस हरदा मुक्कामी आली होती परंतु पूर्वोक्त ब्राह्मणद्वेषाच्या भीतीमुळें महाराज गेले नाहीत.

असो. कात्यायनीव्रतोत्सवानंतर थोडे दिवस देऊरवाडा व कुन्हा येथें वास्तव्य करून पुढें माघवद्यंता महाशिवरात्रीचे उत्सवाकरितां महाराज

माधानास गेले. तेथें आपल्या कुलपरंपरागत शिवमंदिरांत शिवरात्र्युत्सव थाटाचा करून फाव्गुन शुद्धांत प्रयागाला जाण्याकरितां माधानाहून उमरावतीस आले. माधानाहून निघतांना आपण पुन्हां प्रयागाहून परत येणार नाही अशा प्रकारची महाराजांनी लीला दाखवून प्रेमी जनांच्या वियोगोपलालन वृत्तीस भरती आणली. उमरावतीस आल्यावर तेथें कैलासमानससरोवराचे दर्शनाविषयी प्रसिद्ध असलेले सत्पुरुष गजाननराव नाटेकर ऊर्फ हंस हे आले होते त्यांची महाराजांनी भेट घेतली.

बिन्हाडी परत आल्यावर “द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ति । न रिघता दृश्यपथी । तरी का ह्या उपास्ती । आकळता तो ॥” या ज्ञानेश्वरीच्या ओवीवर महाराजांचें निरूरण झालें. त्यांत श्रीगुरुचें अनध्यस्त विवर्तत्व व प्रेमातिशयानें त्यांचा अंतःकरणांत आविर्भाव इत्यादि विषयांचें मोठें प्रेमभरित व मार्मिक प्रतिपादन होतें.

पुढें सोमवार ता० २६।२।१२ रोजी सकाळीं ९-३० च्या गाडीनें प्रयागला जाण्याकरितां महाराज उमरावतीहून निघाले व मध्यंतरी मुंबई, पुणे व आळंदी करून हरद्यास गेले. यावेळीं मुंबईस प्रत्यभिज्ञाहृदय व शिवतत्वविमर्षिणी हे दोन ग्रंथ नुकतेच निर्णयसागर छापखान्यांत छापल्याचें महाराजांस कळलें होतें म्हणून त्यांचा शोध करून ते दोन्ही ग्रंथ महाराजांनी विकत घेतले, व शिवाय झेंदावेस्ता वगैरे कांहीं पारशी धर्माचेही ग्रंथ घेतलें.

हरद्याहून पंडित व दिनकर गोखले या दोघांस बरोबर घेऊन महाराज प्रयागला गेले व एक अहोरात्र तेथें राहून पुन्हां हरद्यास परत आले. यावेळीं नाना कविमंडन हरद्यासच राहिले होते व महाराज पुन्हां प्रयागावरून परत येत नाहींत अशा समजुतीनें त्यांनी शोक करून मोठा आकांत केला.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३४ परिधावीनाम संवत्सरे. इ० स० १९१२-१३.

—*—*—

पुढें कांहीं दिवस महाराजांचें वास्तव्य हरदा येथेंच झालें. रामनवमीही तेथलीच झाली. तेथें वर्ध्यांच्या परांजपे प्रकरणासंबंधाची माहिती एका गृहस्थानें त्यांस सांगितली. त्यासंबंधानें तात्विक विचाराचें एक पत्र महाराजांनीं नागपुरास रा. रा. वासुदेवराव मुळें यांस पाठविलें. तें सूक्ति० सप्तम यष्टींत पृ. ९४ वर छापलें आहे. या पत्रांत मुक्त पुरुष व दांभिक साधु या दोघांच्याही खऱ्या स्वरूपाचा निश्चय न कळल्यामुळें धार्मिक मनुष्यांच्या मनाची कशी स्थिती होत असते, या घोट्यांतून पार पडण्याला ज्ञान व उपासना या मार्गांच्या अवलंबनाची रीति, स्वतः आपण परांजप्यांच्या उलटपक्षाचें असण्याचें कारण, कोठें कधीही न फसण्याला दृढ निष्ठा व प्रबल वैराग्य यांचें महत्त्व, इत्यादि गोष्टींचा सुंदर मार्मिक विचार केलेला आहे.

वैशाख शुद्धांत यावलीचे आकाजीबापू देशमुख यांच्या मुलीच्या लग्नाची निमंत्रण पत्रिका आल्यावरून महाराज यावलीस गेले होते. परत येतांना उमरावतीस लक्ष्मीकांत प्रासादिक संगीत नाटकमंडळींतील रा. गोखले व चिंतोपंत नामक दोन गृहस्थ महाराजांचें दर्शनास आले होते. त्यांनीं नाट्यकलेसंबंधानें महाराजांशी बराच वेळ चर्चा केली. तेवेळीं महाराजांनीं नाट्यकलेचा मुख्य उद्देश—चांगल्या व वाईट गोष्टींचे परिणाम जसे इतिहासांत घडले असतील तसे यथार्थ दाखविणें—असा सांगितला व भगवत्प्रीत्यर्थ अभिनय वगैरे करण्याविषयी व देवाच्या उत्सवाकरितां पडदे वगैरे करण्याविषयी शास्त्राची आज्ञा, नीलमण्याच्या भुकीचा रंग करून पडद्यावर नदीचे वगैरे उत्तम सीन दाखविणें, रत्नाची भुकी व सोन्याचें पाणी यांच्या योगानें अक्षय्य रंग तयार करणें इत्यादि उपयुक्त माहिती सांगितली. दुसरे दिवशीं महाराज हर्षाकडे परत गेले.

हर्दा येथें रा. रा. कृष्णराव नारायण रेगे जहागिरदार हे एक विद्या-व्यासंगी गृहस्थ आहेत. हे आर्यसमाजिस्ट आहेत. आपल्या गांधी येणाऱ्या साधु, संत, योगी इत्यादिकांस भेटून सत्यान्वेशन जिज्ञासेनें त्यांच्याबरोबर शास्त्रचर्चा करण्याची यांस आवडी असे. परंतु त्यांस नास्तिक व तर्कटी सम-जून ते त्यांची उपेक्षा करीत. पुढें महाराजांची व त्यांची भेट होऊन महाराजांचें श्रुती, युक्ति व अनुभवयुक्त भाषण जेव्हां त्यांनीं ऐकलें तेव्हां त्यांना फार आनंद वाटला व महाराजांचे ठिकाणीं त्यांचा प्रेम जुळला. फुरसतीच्या वेळांत महाराजांकडे येऊन वेदशास्त्रपुराणादि अनेक विषयांवर महाराजांस त्यांनीं प्रश्न विचारावेत व महाराजांनींही त्यांच्या प्रश्नांची योग्य त्रिनतोड उत्तरें देऊन त्यांची जिज्ञासा तृप्त करावी. पुढें आर्यसमाजाचा मुख्य ग्रंथ जो सत्यार्थप्रकाश त्यासंबंधानें चर्चा करून त्यांतील कांहीं दोष महाराजांनीं सप्रमाण दाखवून दिले व यांत विचारपूर्वक एकही गोष्ट लिहिलेली नाहीं असें आपलें मत सांगितलें व 'स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनम् वा' व 'विषयवतीवाप्रवृत्तिरूपना मनसः स्थिति निबधिनी' ह्या दोन पातंजल-योगसूत्रांनीं अलोकवाद त्यांस पटवून दिला.

पुढें एके दिवशीं मूर्तिपूजेचा विषय निघाला असतां पुढील युक्तीनें महाराजांनीं मूर्तिपूजा सिद्ध केली:—

व्यापकता आणि भिन्नता एके ठिकाणीं राहूं शकत नाहींत व तसें मानल्यास नित्य व अनित्य अशा विरोधी गुणांचें एके ठिकाणीं अस्तित्व मानावें लागेल. व्यापकता मानली तर भेद नाहींसा झाला पाहिजे. भेद सत्य वाटतो तोंपर्यंत विशिष्ट उपाधीचे ठिकाणीं सत्वगुणाची अभिव्यक्ति मानली पाहिजे. अशा युक्तीनें मूर्तिपूजेची आवश्यकता सिद्ध होते.

अशा रीतीनें कृष्णराव हे उत्तरोत्तर महाराजांच्या विद्येला लुब्ध होऊन व्याकरण, भागवत, भारत, वेद, वेदांगें, गृह्यसूत्र, वाल्मिकीरामायण, ज्योतिष, वैद्यकी इत्यादि निरनिराळ्या विषयांवर रोज होईल तितका वेळ काढून त्यांच्याशीं चर्चा करूं लागले. विशेषतः मनुस्मृती संबंधानें अधिक चर्चा करण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. या चर्चेत महाराजांपासून

त्यांस रोज नवीन नवीन माहिती मिळू लागली व त्यामुळे इतक्या दिवसांच्या आपल्या विद्याव्यासंगाचे कृष्णरावांस सार्थक वाटले. महाराजही त्यांचा मान ठेवून त्यांस काका म्हणत.

कृष्णरावकाकाचा विष्णु या नांवाचा एक नातू आहे. त्याला क्षयाची भावना होऊन दुसरी स्टेज लागली होती व त्याची वाढ खुंटून डाक्टर व वैद्य यांनी त्यास असाध्य ठरविले होते. त्याला महाराजांनी अभय दिले व स्वतःच्या देखरेखीखाली औषधी उपचार सुरू करून हळु-हळु त्याला दुरुस्त केले. तो मुलगा आतां चांगल्या स्थितीत असून त्याची वाढ वगैरे झालेली आहे.

महाराजांच्या विद्वत्तेविषयी हर्दा येथील कांहीं ब्राह्मण मंडळीस मत्सर वाटून कोणत्यातरी रीतीने त्यांचा तेजोभंग करण्याविषयी त्यांची गुप्त खटपट चालली होती. मागे कृष्णानंदसरस्वती आले होते तेव्हां हा इच्छा पूर्ण होण्याची त्यांस कांहीं आशा वाटत होती, परंतु उलट कृष्णानंदांनीच महाराजांच्या विद्येचे अभिनंदन केल्यामुळे मत्सरी मंडळीचा हिरमोड झाला. पुढे श्रीवासुदेवानंदसरस्वती हे महाराजांच्या विद्येविषयी अमुक म्हणतात तमुक म्हणतात अशा प्रकारच्या गोष्टी महाराजांच्या कानावर येऊ लागल्या. त्यांचा उल्लेख महाराजांनी एका पत्रांत मनोरंजनार्थ करून मत्सरग्रस्त मनुष्याला आपल्यास विद्वान् ठरवितांना कशा अडचणी येतात याचे मोठे मजेदार वर्णन केले आहे. अशीच एक गप्प मागील वर्षी महाराज चांग्यास असतांना तेथेही त्यांच्या कानावर आली होती. त्याचैही निराकरण महाराजांनी एका पत्रांत प्रेमळ शब्दांनी केलेले आहे. असो.

पुढे मार्गशीर्षीत महाराजांचे काव्यापनीत्रत सुरू असतांना हर्द्याला सोहागपुरचा एक नैय्यायिक आला होता. त्याच्याशी महाराजांचा वाद व्हावा या विषयी तेथील मंडळींनी पुष्कळ खटपट केली. परंतु महाराजांनी

१, २:—श्रीवासुदेवानंद सरस्वतीविषयी व सोहागपूरच्या नैय्यायिकाविषयी वृत्तांत सूक्तिरत्नावली सप्तम याष्ट्रे पृष्ठे १००, १०२ व १३३ पहा.

लेखी वाद करण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून तो प्रसंग घडून आला नाही. परंतु नारायणराव पंडित, बापूगडी वगैरे मंडळी त्या नैय्यायिकाकडे जाऊन त्यांच्याशी चार विभूविषयी बोलणे करून आली. हा सगळा प्रकार महाराजांनी एका पत्रांत लिहिलेला आहे तो येणेप्रमाणे:—

“ विशेष सूचना—ह्याला असतांना सोहागपूरचा एक नैय्यायिक आला होता. त्यांच्याशी माझा वाद व्हावा अशी तेथील मंडळींनी पुष्कळ खटपट केली; पण लेखी वाद करण्याला मी तयार आहे, बोलण्याचा वाद करण्याला तयार नाही असें मी तीन कारणामुळे उत्तर दिलें. पहिलें काव्यायनीव्रतांत वेळ नव्हता. दुसरें कारण तो म्हणाला “ मला प्रश्नच करावा मी त्याचें उत्तर देईन. मी मात्र प्रश्न करणार नाही ” व तिसरें कारण मला व्याकरण म्हणजे कौमुदी येत नाही हें. तथापि पंडित, बापू वगैरे मंडळी या चार विभूविषयी प्रश्न विचारण्यास त्यांच्याकडे गेली होती. या विभूच्या प्रश्नावर त्यांनी यांचा निष्क्रियसंबंध आहे असें उत्तर दिलें. पण निष्क्रियसंबंध पडला मीमांसकाचा; मी उत्तर मागितलें होतें न्यायांतून; आणि न्यायशास्त्रांतच उत्तर देण्याविषयी तो आग्रह करीत होता. पण लेखी वाद करण्यास तो तयार नाही. या घोळाघोळीत बापूचें काम स्पृहणीय झालें. असो. तो भेदधिकारापर्यंत वेदांतग्रथ वाचले असें म्हणत होता. पण विभुचतुष्टयाच्या प्रश्नाचें तर्कसंग्रहासारख्या लहानशा ग्रंथानें होणारें समाधान मीमांसकाच्या निष्क्रिय संबंधाचा आश्रय करून करण्याची बुद्धि झाली. पण निष्क्रिय संबंधाचें न्यायानेंच उलटें उत्तम खंडन केलें आहे, आणि तें इतकें उत्तम आहे की पुनः त्या निष्क्रियसंबंधाचें मंडन आजपर्यंत कोणा मीमांसकाच्यानें झालेंच नाही. इ० इ० ”

या सुमारास उमाजी नायकाचें चरित्र नुकतेंच छापून प्रसिद्ध झालें होतें. तें वाचीत असतांना त्यासंबंधाचे आपले विचार महाराजांनीं रा० रा० भय्यासाहेब तांबे यांस पाठविलेल्या एका पत्रांत नमुद केलें आहेत ते येणेप्रमाणे:—“ मी सध्यां एक पुस्तक वाचीत आहे. हें पुस्तक

म्हणजे कांहीं तत्वशास्त्र नव्हे किंवा परलोकाची वाट दाखविणारे. एखादे धर्मशास्त्रही नव्हे. हें एका गरीब व शूर माणसाचें चरित्र आहे. पैसा व स्त्रिया प्रसंगी कशा घातक होतात, ब्रह्मज्ञान, भगवद्भक्ति, आणि वैराग्य या तीन गोष्टी बाजूला ठेवून बाकीचा व्यवहार पाहिल्यास सद्गुण व दुर्गुण कशास म्हणावें हें निश्चितपणें कळणें कठीण आहे. कारण दैवानें यश आल्यास दुर्गुणी पुरुष व्यवहारांत सद्गुणी बनतो व दैव प्रतिकूल झाल्यास अपयशी पुरुष दुर्गुणी बनतो. मूर्तांत टाकून दिलेलें सुवर्ण जसें मळत नाही त्याप्रमाणें दैवानें अपयशाखाली झालेलेल्या पुरुषाचे सद्गुणही लोकांना मोहून टाकित असतात. “सूतो वा सतपुत्रोवा योवा कोवा भवाम्यहम् । दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ” हें कर्णाचें एका नाटकांत दिलेलें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. इत्यादि उत्तम गोष्टी ह्या पुस्तकांत मला वाचण्याला मिळाल्या. हें पुस्तक उमाजी नायकाचें चरित्र होय. X X बायकांतील कजागपणा व पुरुषांतील परोत्कर्षासाहिष्णुत्व हे दोन दोष ज्या दिवशी निघून जातील त्या दिवशी नियम्य नियामकाची आवश्यकता मुळीच लागणार नाही. असो.”

इतक्या कालावधीत महाराजांची दैवीविद्या, निस्सीम स्वार्थत्याग, योगशक्ति, अहेतुक दयाप्रवाह, भजनपूजन निरूपणादि नित्यपुण्यमय चर्चा व कात्यायनी, जन्माष्टमी आदि मंगलोत्सव यांच्या प्रभावानें सनातन आर्यधर्माचें शुद्ध स्वरूप लोकांच्या हळुहळु निदर्शनास येऊन महाराजांवर त्यांचें प्रेम अधिकाधिक जडूं लागलें व महाराजांची अत्यंत साथी व सरळ वागणुक व मिळून मिसळून हंसतखेळत परमार्थपर निरूपणें सांगण्याची त्यांची शैली यामुळें त्यांच्या प्रसादवाणीला लोक लुब्ध होऊं लागले. परंतु प्रेमाला मर्यादामार्गीय वळण देऊन अंतःकरणांत सद्भक्तिबीजांकुर रुजविण्याची सुसाधि आयती मिळाली असतांना तिचा लाभ करून घेण्याची सद्बुद्धि फारच थोड्या भाग्यवानांस झाली. आमच्या सारख्यांवर चमत्काराची इच्छा, विद्याकूतूहल, सलगोचा अतिरेक, लोकलाज, मानीपणा इत्यादि विघातक वृत्तीच बहुतेक पगडा

बसवू लागल्या. काय करावें दुदैव आमचें ! आमची भाग्यहीनता ! “कां कमलकंदा आणि दर्दुरी । नांदणुक एकेचि घेरी । परी पराग सेविजे भ्रमरी । येरां चिखलची उरे ” या दृष्टांतांतील दर्दुराच्या साम्यतेस आम्ही जाऊन बसलों. तथापि वृत्तिविद्येचे महाराज पूर्ण ज्ञाते असल्यामुळें सर्वांवर समान प्रेम ठेवून “ धर्म, प्रेम व त्यांतील गुर्वाज्ञापूर्वक व्यवस्था या तीनच गोष्टी आत्यंतिक श्रेय संपादनास आवश्यक आहेत हें मोठ्या कंठरवानें अधिकाधिक आमच्या निदर्शनास आणून देण्याचा प्रयत्न करूं लागले. आगामी वृत्तांतावरून हें विशेष स्पष्ट रीतीनें कळून येईल.

मागील कात्यायनीचे वेळीं देऊरवाड्यास कांहीं शूद्र लोकांनीं कुलुक कारणावरून ब्राह्मण मंडळीशीं तंट्या उपस्थित केला होता. ती गोष्ट महाराजांच्या लक्ष्यांत होतीच. त्यानंतर कांहीं स्वजातीय लोक आपले शिष्य म्हणवून वर्णाश्रम महाराजांना मान्य नाहींत, ब्राह्मण व इतर जाती एक झाल्या पाहिजेत असें गुप्तपणें वऱ्हाडाकडील खेड्यांत सांगत असतात, असेंही त्यांच्या कानीं आलें. या प्रकाराला आळा घालण्याकरितां महाराजांनीं केसरी व मुमुक्षु पत्रांत एक पत्र प्रसिद्ध केलें व यापुढें आपल्या भेटीकरितां व कात्यायनी व्रताकरितां येणारानांही कांहीं निर्बंध घालून कोणी आपलें शिष्यत्व बळानें आपणावर ओढूनच घेत असल्यास त्यानें आपल्या ग्रंथांच्या विरुद्ध तरी जाऊं नये असें सर्वांस जाहीर केलें.

कांहीं गृहस्थांनीं योगशाळेकरितां (महाराजांजवळून योग शिकण्याकरितां) वर्गणी करून ते पैसे महाराजांजवळ ठेविले होते व पुढें तेच गृहस्थ महाराजांवर भिष्या आरोप करूं लागले म्हणून सयाजी विजयाच्या ता० २ नोव्हें० १९१२ च्या अंकांत जाहिरात देऊन त्यांस महाराजांनीं कळविलें कीं मी योग शिकविण्यास नायक असल्यामुळे आपआपले पैसे

व्याजासुद्धां परत घेऊन जावे व इतके दिवस मजवर विश्वास ठेवून फसल्याबद्दल क्षमा करावी.

वरील गृहस्थांच्या वृत्तीची मीमांसा यानंतर महाराजांनी एका पत्रांत अशी केलेली आहे:—

“ पुष्कळ मंडळी प्रथम माझ्याशी बोलणें करितात व नंतर मनांतील कामना वगैरे न सोडतां व आपले विकार व लौकिकाची चाडतितकीच्या तितकीच कायम ठेवून मनुष्य जन्मांतही मृत्यूची भीति न बाळगतां मजपासून योगाभ्यासांची अपेक्षा करितात. ”

कोणी महाराजांच्या शुद्ध उपकारक हेतूंचा विपर्यास करून उलट त्यांच्याविषयी आपला अविश्वास व्यक्त करूं लागले. अशा मंडळी विषयीही क्षमावृत्ति धारण करून दयायुक्त अंतःकरणानें त्यांच्या वृत्तिगत दोषांचें निरीक्षण करीत सयुक्तिक विचारसरणीनें त्यांस सामान्य व्यवहार कक्षेच्या पलीकडील सुंदर, निष्कंटक व विस्तीर्ण परमार्थपथ महाराजांनी पत्रलेखनद्वारानें स्पष्ट दाखवून दिला व अशा वृत्ती उत्पन्न होण्याची सकारण शास्त्रीय मीमांसा सांगून त्या वृत्तींच्या शुद्धीचा सुंदर उपाय सांगितला. उदाहरणार्थ सप्तम यष्टीतील १७ वें पत्र पहावें. या पत्रांतील महाराजांचें पुढील शब्द सर्व धर्मसंस्थापक महात्म्यांच्या शिक्षणाचें सारसर्वस्व असून साधकांस ते अत्यंत चिरस्मरणीय आहेत:—

“ कैवल्यापुरतीच सात्विक धृत्ति कशी वाढवावी हें बहुप्रासंगिक असल्यामुळें गुरुवांचून केवळ शास्त्राच्या हातांत नाही. शास्त्र प्रमाणप्रवीण आहे. प्रक्रियाप्रवीण नाही. ह्या गोष्टीचे अज्ञानादि अनेक कारणांमुळें प्रेम करणाऱ्या पासून देखील बहुशंकापूर्वक ताप होतो व तो कोणत्याही निस्पृह महात्म्याला होईल असें माझे मत आहे. धर्म, प्रेम व त्यांतील गुर्वाज्ञापूर्वक व्यवस्था या तीन गोष्टींच्या समुच्चयानेंच साधक पुरुषाला आपला मार्ग स्पष्ट कळूं लागतो. एखादें न्यून असल्यास सगळीकडे आंधारच होऊन रहातो. ”

याशिवाय आणखीही परिचित् मंडळींना या सुमारास महाराजांकडून गेलेली पत्रे नेहमीप्रमाणे फार बोधप्रद व मननाई आहेत. रा० रा० चिंतामण मोरेश्वर ऊर्फ भय्यासाहेब तांबे यांस महाराजांनी पाठविलेलें अभंगात्मक पत्र संसाराचितेनें ग्रस्त झालेल्यांस विशेष उपकारक आहे. वर्ध्यांचे श्रीधरबोवा परांजपे यांच्या संबधानें एका पत्रांत लिहितांना महात्म्यांच्या अलोकाचरणाचें रहस्य सांगितलें आहे तेंही फार लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

वेद० श्रीनिवास शास्त्री हरिदास यांचा मुलगा बापूगडी त्याला प्रथम भेटीच्या वेळीं महाराजांनीं पाटणा येथील मेडिकलस्कूलमध्ये चिकण्या-करितां जाऊं नको, गेलास तर विघ्न येईल असें सुचविलें होतें. परंतु तिकडे दुर्लक्ष करून तो पाटण्यास शिकावयास गेला याविषयी मागे उल्लेख आला आहे.

त्याला पुढें क्षयरोगाचा प्रादुर्भाव होऊन तो रोग दुसऱ्या स्टेजपर्यंत वाढला व तेथील प्रिंसिपाल यांनीं तो असाध्य ठरवून यापुढें अभ्यासाचे श्रम करण्याची त्याला मनाई केली त्यामुळें बापूला परत यावें लागलें. तेव्हांपासून महाराजांनीं त्याला आपल्या सहवासांत ठेवून घेतलें व खाणें पिणें, गरम कपडे वगैरे गोष्टींची सर्व प्रकारें उत्तम व्यवस्था ठेवून रोज तीर्थ देण्याचा क्रम सुरू केला व त्याला दुरुस्त केलें. त्यानंतर एकवेळ आपली प्रकृति डाक्टरकडून तपासविली असतां लंग टिशूज भरून येत आहेत असें डाक्टरचें मत पडल्याविषयी बापू सांगूं लागला. पुढें दोन तीन वर्षेपर्यंत तो महाराजांच्या सहवासांत राहिल्यावर आतां आपण दुरुस्त झालों कांहीं स्वतंत्र उद्योग वगैरे करावा असें वाटून व महाराज आपणांस जाऊं देणार नाहींत म्हणून त्यांस न कळवितां एके दिवशीं तो घरीं निघून गेला. ही गोष्ट महाराजांस कळल्यावर त्यांनीं त्यास परत येण्याविषयी निरोप पाठविला. व तूं मजजवळ न राहिल्यास तुला पुन्हां रोग होईल असेंही त्यास कळविलें. परंतु तो ऐकत नाहीं असें पाहून प्रेमांमुळें महाराजांनीं मुद्दाम मनुष्य पाठवून त्याला आपल्याजवळ

आणाविलें. परंतु पुन्हां बापूगडी घरीं परत गेलां. याप्रमाणें एकदोन वेळ झाल्यावर महाराजांचा निरुपाय झाला. बापूगडी घरीं राहून स्वतंत्र वैद्यकीचा धंदा करूं लागला. कांहीं दिवसांनी त्याला पुन्हा रोग उद्भवून पूर्ववत झाला. महाराज त्याची वारंवार आठवण काढून हळहळ करीत, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाही. पुढें व्याधिमोक्षामुळें बापूची बुद्धि चंचल होऊन आज अमुक करूं, उद्यां तमुक करूं, असे निरनिराळे उद्योग सुरू झाले. या भरांत मुंबई, पुणें वगैरे ठिकाणीं व शिरडीच्या साईबाबा-कडे वगैरे तो कांहीं दिवस फिरला व कानपूर येथील वैद्यसभेला जाऊन त्यानें व्याख्यान वगैरे दिलें. नंतर त्यानें मधुराद्वैतसंप्रदायास धरून ईशावास्योपनिषदावर टीकात्मक संस्कृत निबंध लिहिण्याचें योजिलें. परंतु व्याधि प्रभावानें व महाराजांच्या आज्ञाभंगदोषामुळें बुद्धि क्षीण झाल्या कारणानें पूर्वपरंपरेला सोडून स्वतंत्र नवीन मताचें त्यांत तो प्रतिपादन करूं लागला व आपल्या मित्रमंडळींतही त्या मतांचा प्रसार करून त्यांचा बुद्धिभेद करूं लागला. यावर्षीं हर्दायेथील कात्यायनी उत्सवास तो आला असतांना त्यानें आपला लिहिलेला निबंधाचा भाग महाराजांस वाचून दाखविला. त्यांतील पुष्कळ गोष्टीसंबंधानें त्याचें व महाराजांचें भाषण चालत असे. याप्रसंगीं महाराजांनीं त्याला आपल्या नेहमीच्या शास्त्रसमन्वित वाणीनें निरूपणें सांगून त्याच्या विचारसरणीतले दोष काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला. हीं निरूपणें फार महत्वाचीं व उत्तमोत्तम असून त्यांत सर्वसंप्रदायपद्धतीचें व गुरुसेवेचें रहस्य सुलभ रीतीनें सांगितलें असल्यामुळें त्यांतील मुख्य मुख्य गोष्टींचा यथे संग्रह करतो:—

बापूगडीला उपदेश.

महाराज म्हणाले, सगळीं धर्ममते व सगळेच पंथ चांगले आहेत व प्रत्येकानें जें ठरवून ठेवलें आहे तें ध्येय त्याला मिळते. ज्या मार्गानें ज्याचें मन तयार झालें असेल त्याहून अन्य मार्ग त्याला हितावह नाहीं. मात्र ध्येय एका मार्गाचें व साधन भलतेंच असें केल्यानें इष्ट ध्येय मिळणार

नाहीं. यज्ञोपवितावांचून गायत्रीमंत्राचें फल किंवा वाममार्गानें वैदिक कर्माचें फल मिळणें शक्य नाहीं व तसा कोणाचा आग्रहच असला तर त्याचें तें फलही त्या त्या मार्गाच्या फलाहून भिन्न असें मिळून नुसतें शब्द-मात्र सादर राहिल व त्याचा तो मार्गही स्वतंत्र तयार होईल. ज्या मार्गाचा ज्यानें अनुभव घेऊन फल मिळविलें आहे तेंच फल ज्याला साध्य करून घेणें असेल त्यानें त्या मार्गप्रवर्तकाचें वचन—आज्ञा—डोळे मिटून पाळलें पाहिजे; तेथें मात्र तर्क उपयोगी नाहीं, अंधश्रद्धाच ठेविली पाहिजे व आपल्याहून भिन्न मार्गानें जाऊन भिन्न फल मिळविण्याचा ज्यांचा प्रयत्न असेल त्यांनाही त्यानें उपसर्ग देतां कामा नये. आपल्या मार्गाला उपसर्ग लाऊं पाहणाराला आपणही तितकाच उपसर्ग देऊन प्रतिकार करणें हें सामान्य मनुष्याचें व दुसऱ्याचा उपसर्ग सहन करून आपला मार्ग न सोडणें हें उत्तम मनुष्याचें कर्तव्य आहे.

निरनिराळ्या अनंत मार्गांचे जरी पंथ असले तरी सर्वाविषयीं समबुद्धि ठेवणें ज्याला साधलें असेल तोच आचार्य किंवा जगद्गुरु होण्याला पात्र होईल. आचार्यांनीं सर्व पंथांला जिंकून वैदिक मार्ग स्थापन केला अशी जरी लोकांत प्रसिद्धि आहे तरी त्यांनीं पुन्हां निरनिराळ्या पंथांच्या आचार्यांना आपआपलीं मते स्थापन करण्याची अनुज्ञा दिली ही वस्तुस्थिति आहे व ती आनंदगिरीच्या शांकरदिग्विजयांत लिहिली आहे. आनंदगिरी आचार्यांच्या समकालीन असल्यामुळें त्यांनीं लिहिलेलें चरित्र विद्यारण्यकृत शांकरदिग्विजयापेक्षां जास्त प्रमाण आम्ही मानतो. कितीही भिन्न पंथ असले, नवीन निघाले, किंवा पुढें निघतील तरी सर्वाविषयीं सारखी समता ठेवणें हेंच अद्वैत मताचेंही लक्षण आहे. नाहींतर त्याचा अद्वैत-पणाच राहणार नाहीं. “रुचीनां वैचित्र्याद्भुजुकुटिलनानापथजुषां । नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥” या वचनाप्रमाणें सर्व मार्ग सत्यच आहेत, असत्य कांहींच नाहीं, असा निश्चयच समतेचें लक्षण आहे.

आतां वेदमार्गाला सोडून जे पंथ किंवा मार्ग आहेत त्यांना वैदिक

मोक्ष मिळेल किंवा नाही हा प्रश्न स्वतंत्र आहे. फलाच्या शाश्वतीसंबंधांत तरतम भाव राहिल पण फल मात्र ज्याला त्याला त्या त्या मार्गाने ठरलेले मिळेल व त्याचा जो प्रवर्तक असेल त्याची आज्ञा निमूटपणे पाळणे हे कांहीं आपले स्वातंत्र्य गमावून दुसऱ्याचे मत लाडून घेणे नव्हे. ज्याला त्या मार्गाने जावयाचे नाही तो अर्थातच त्या मार्गाने जाणार नाही व म्हणून तोही परतंत्र होणार नाही. मी परांजण्यांच्या मंडळीला दोष देतो तो ह्याचकरितां. त्यांचीं मनें त्याच मार्गाने तयार होत होती. म्हणून त्यांना तो मार्ग सोडणे इष्ट नव्हते. आतां मी जो परांजण्यांचा निषेध केला तो नवीन मनुष्याच्या वैदिक मताला उपसर्ग लागू नये म्हणून सारांश, अढाऊ झाड उपयोगाचे नाही. तें ज्याला त्याला प्रतिबंध करील व तें कोणीही तोडावे. परंतु बागेत व्यवस्थेनें रहात असलेले झाड कोणी तोडूं पाहील तर मात्र त्याला प्रतिकार करावा.

मी उपनिषत्कालांतील ऋषींचे जें मत की, जीवन्मुक्तीला भक्तीची आवश्यकता आहे त्या मताचे मधुराद्वैत संप्रदायानें प्रतिपादन करीत आहे, व तें मत ज्याला खोडावयाचे असेल त्यानें माझ्या समक्ष खोडावे. माझ्या मार्गे कोणी खोडूं पाहील तर त्याचा कसा प्रतिकार करतां येणार? तो तें वाटेल तसें खोडील व त्याचेच मत कदाचित् इतर सामान्य मनुष्यांत मान्यही होईल.

एक म्हणतो मी धर्मानें मोक्ष मिळवीन, दुसरा म्हणतो ज्ञानानें मिळवीन, तिसरा म्हणतो मातृपितृभक्तीनें मिळवीन. या सर्वांचेच निश्चय खरे आहेत व निश्चयानें त्यांना ती ती वस्तु प्राप्तही होईल. “ ज्याको ज्यापर सत्य सनेहू । सो तेहि मिलत न कळु संदेहू ॥ ” असें तुलसीदास म्हणतात. परंतु एक ध्येय ज्यानें ठरविलें त्यानें त्याकरितां इतर सर्व धर्मा-धर्मांचा त्याग करून नरकही भोगण्यास तयार झालें पाहिजे. तरच तो स्नेह सत्य समजला जाईल. “ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ ” “ त्यजधर्ममधर्मच उभे सत्यानृते त्यज ॥ ” इत्यादि वचनें याविषयी प्रमाण आहेत.

महाराजांचें पुढील निरूपण किंवा भाषण यद्यपि बापूगडीला उद्देशून झालेलें आहे, तथापि इतर अत्यंत निकटवर्ती मंडळीचाही त्यांत संबंध येत असून महाराजांवर त्यांचा जो राजस स्वरूपाचा प्रेम होता त्याला शुद्ध सात्विक असें धार्मिक स्वरूप देण्याचा त्यांत उदात्त हेतु असल्यामुळें तें येथें सारांशरूपानें घेणें अवश्य वाटतें. तें भाषण असें:—

तुम्ही मला सामान्य जीवांहून वरिष्ठ व ज्ञानी मानतां यांत संशयच नाही. कारण तसें नसतें तर घरदार सोडून तुम्ही मजकडे आलाच नसता. मला ज्ञानी समजून जो तुम्ही मजवर प्रेम करितां, तो आरंभी जरी सात्विक स्वरूपाचा असला तरी तोच रजस्तमांत पर्यवसान पावण्याचा संभव आहे. कारण मला त्रास किंवा दुःख होऊं नये हें तुमच्या प्रेमाचें आतांचें स्वरूप आहे. पण अशा रीतीचें प्रेम देहाला धरून असल्यामुळें गुरुभक्तीचें खरें स्वरूप जी आज्ञापालनरूपी मर्यादामार्गीय भक्ति तिजकडे तुमचें दुर्लक्ष्य होतें व आपल्यापासून महाराजांना त्रास होतो हें आपल्याच्यानें पाहवत नाही म्हणून थोडें दूर राहून प्रेम केलेलें वरें असें तुम्हाला वाटूं लागतें. ह्या प्रेमाची पराकाष्ठा, तुम्ही माझ्या देहावसानानंतर मजबरोबर आपल्याला दहन करून घेण्यांत जरी केली, तरी तें तुमचें प्रेम राजस स्वरूपाचेंच होईल, ज्ञानोपदेशपर्यवसायी होणार नाही. नंदयशोदेनें आति तीव्रतर देहशोषणादि तपानें श्रीकृष्णाकरितां पूर्वजन्मी देह झिजविला, त्यामुळें पुढल्या जन्मांत त्यांना श्रीकृष्ण तर मिळाले पण नुसतें अपत्य-प्रेमच त्यांना श्रीकृष्णाकडून मिळालें व त्याजकडून त्यांनीं गायी राखण्याची सेवा करून घेतली. परंतु तपाचें सुकृत संपण्याबरोबर देव मथुरेस निघून गेले.

तद्वत्, अवतार समजून तुम्ही मजवर प्रेम करीत असलां तर तुम्ही त्या प्रेमबलानें मजकडून गायी राखण्यासारखी संसारिक सेवा करवून घ्याल. ज्ञानी समजत असलां तर मला पुढें जन्मच येणार नाही, पण तुम्हांला मात्र तुमच्या भावनेनें व आतां मजवर केलेल्या प्रेमानें माझ्यासारखा अज्ञानी पुतळा मिळेल व तो तुमची सेवा करील. याला उदाहरण श्राव-

णाचें. श्रावण पूर्वजन्मी कपोतपक्षी होता. वणत्रा लागला असतां त्याच्या आईबापांनीं त्याला वणव्यांत सोडून देऊन आपला जीव वाचविला होता व दुसऱ्या एका कपोतपक्षाच्या जोडप्यास त्याची दया येऊन त्यांनीं वणव्यांत आपल्या पंखांनीं त्याला झांकून त्याच्यासह ते जळून मेले होते. त्या पूर्वसंबंधानें दुसऱ्या जन्मीं तो कपोतपक्षी श्रावण झाला व तें जोडपें त्याचे आईबाप झाले व श्रावण त्यांस कावडीत बसवून तो कावड तो स्कंधावर वाहत होता. पण पूर्व कर्म संपण्याबरोबर तो दशरथाच्या हातून मारला गेला.

मला तुम्ही आधिकारिक मानीत असले तरीही अशा राजस प्रेमानें मी पुढले जन्मीं तुम्हांस मिळेल पण ज्ञानोपदेश न करितां अवतारा-प्रमाणेंच नुसती सेवा करीन व सुकृत संपल्याबरोबर निघून जाईन. मला बद्ध तर तुम्ही समजत नाहीच कारण तसें असतें तर तुम्ही मजकडे आलाच नसता.सारांश,कोणत्याही रीतीनें मी तुमच्या स्वाधीन होऊन वागावें असें तुम्हाला वाटणें इष्ट नाही. तर माझी आज्ञा पाळण्यांतच तुमच्या प्रेमाचें पर्यवसान झालें पाहिजे. महाराजांनीं आमच्या मतानें वागावें असें तुम्हांला वाटत असलें व असें वागूनच कल्याण होतें अशी तुमची समज असली तर तुम्ही अजिबात माझ्यावरचा प्रेम काढून टाकून दुसरा महात्मा पहा. पण कोणाही असला तरी आज्ञापालनपूर्वक जोंपर्यंत श्रवण घडणार नाही तोंपर्यंत तें प्रेम मोक्षपर्यवसायी न होतां सांसारिक बंधनच होईल. वासुदेवानंद सरस्वतीस किंवा आणखी कोणा महात्म्याला याविषयीं विचारा किंवा तप करून हरिहरांना विचारा तेही असेंच सांगतील.

पण माझ्यावरलें प्रेम काढून टाकणें आतां तुमच्या हातीं राहिलें नाही. कारण महाराजांची प्रकृति सुधरावी व ती सुधरण्याकरितां आम्ही सांगतो तसें महाराज वागत नाहीत म्हणून तुम्ही दूर रहाण्याची खटपट करीत आहांत.

दूर राहून गुरूवर प्रेम करणें शक्य आहे पण त्याला पुष्टिमार्गीय प्रेम म्हणतात व तो ज्ञानीयांचाचून इतरांस साध्य नाही. तुम्ही ज्ञानी झालों

नाहीं. कारण महाराजांनी आमच्या म्हणण्याप्रमाणें वागावें अशी देहबुद्धि-विषयक मोहमयी वृत्ति तुमचे ठिकाणी आहे. माझी प्रकृति विघडणें माझ्या प्रारब्धाच्या स्वाधीन आहे व थोडीशी मी हठानेही विघडवितो. मी हठच केला तर तुमचें कांहीं चालणार नाही. म्हणजे मला प्रतिबंध तुम्ही करूं शकणार नाही. पण प्रकृति विघडल्यावर मंत्र, औषधी वगैरे उपाय करणें तुमचें कर्तव्य आहे. तें न केलें तर तुम्ही दोषी व्हाल.

दूर राहून मर्यादामार्गीय प्रेम होणें शक्य नाहीं. कारण देहाहून भिन्न होण्याला उपदेशसाध्य वर्तन पाहिजे व तें आज्ञापालन होय. तें दूर राहून साधणार नाही व आमच्यापासून महाराजांना त्रास होतो तर दूर राहिल्यानें तो टळेल ही राजसवृत्ति असल्यामुळे अशा प्रेमाचा परिणाम उपदेशपर्यवसायी न होतां पुढील जन्मी मजकडून सेवा घेणें हाच त्याचा परिणाम होईल, हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु जवळ राहूनही नुसता देह-विषयक प्रेम नको आहे. मर्यादामार्गीय प्रेमच तुम्ही केला पाहिजे. आमच्या सांगण्याप्रमाणें महाराजांनी वागावें व आमच्या स्वाधीन रहावें, महाराजांनी मात्र आमची परीक्षा पाहूं नये किंवा आज्ञापालनांत अथवा योग्य-वर्तन करण्यांत आम्ही चुकलों तर महाराजांनी रागाऊं नये अशा प्रकारचा प्रेम उपदेशसाध्य होत नाही.

नामदेवाचा प्रेम कांहीं कमी नव्हता. डोकें फोडून दगडाची मूर्ति त्यानें जेवविली. पण ज्ञानप्राप्तिकरितां देवानें त्याला विसोबा खेचराकडेच पाठविलें. पण अर्जुनाला देवानें गीतेचा उपदेश केला.

म्हणून आज्ञापालनपूर्वक प्रेम केला पाहिजे. कांहीं मंडळी स्वतःला मुक्त समजून माझें निरूपण ऐकत नाहीत. हा विषय आपण ऐकलाच आहे असें त्यांस वाटतें अशी माझी त्यांच्याविषयी समजूत झाल्यास माझा काय दोष ? कांहीं मंडळी दूर राहूनच प्रेम करूं व महाराजांचे ग्रंथ वाचून आपली सुधारणा करूं अशा मताची आहे. यावरून गुरुच्या सा-

ह्यावांचून नुसत्या ग्रंथवाचनानें ज्ञान होणें शक्य आहे असें त्यांच्या मतानें ठरूं पाहते.

गुरु आपणच कल्पिलेले आहेत, हा दृष्टिसृष्टिवादाचा सिद्धांत आहे. त्याचा अर्थ जर तुम्ही भलताच करून आपल्या भावनेनें महाराजांना आम्ही वाटेल तेव्हां मिळवून आपली सुधारणा करून घेऊं अशा घमेंडीनें आज्ञापालन करण्याला चुकाल तर भयंकर परिणाम होईल. दूर राहून भावनेनें मला मिळवून ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे मागली अनेक जन्माची मृदु भावना जी याजन्मी तीव्र झालेली आहे ती सोडून आतां पुन्हां मृदु भावना तीव्र होतपर्यंत अनेक जन्मपरंपरा भोगण्याचा प्रयत्न करणेंच होय. शंका— एकाच जन्मानें एकाच जन्मांत भावना तीव्र केली. समाधान—त्या भावनेनें त्याला कुत्र्याच्या तोडांत वाण कसे भरावे हा शस्त्रविद्याच मिळाली. ब्रह्मास्त्रासारख्या मंत्राची अस्त्रविद्या त्याला भावनेनें मिळाली नाही व मिळणें शक्यही नाही. एकाच जन्मांत प्रारब्ध टाळण्याचा प्रयत्न सामान्य मनुष्याला शक्यच नाही. “ सर्व मनुष्यप्रयत्नाचें पर्यवसान एका जन्मीं ब्रह्मज्ञान करून घेण्यांतच होणें शक्य आहे व धर्म, प्रेम व आज्ञापालन यांच्या समुच्चयपूर्वक संतसेवा हीच त्याची योग्य दिशा होय. ”

तुम्ही म्हणाल, आमच्या वृत्तीतील दोष पाहून तदनुसार नियम बांधून द्या व त्याप्रमाणें आम्ही वागतो किंवा नाही हें आपण आमच्या म्हणण्याप्रमाणें शांत वृत्तीनें वागून एकदोन वर्षे पहा. तर शौचमुख-मार्जनादि बाह्य शारीरवृत्तीच जर रोज तुमच्या हातीं रहात नाहीत तर अंतःकरणाच्या वृत्ती तर घटकेंत अनेक उठणाऱ्या आहेत व तदनुसार योग्य उपाय करून त्यांचे दोष घालविण्याची खटपट मलाच केली पाहिजे. असें असतांना वर्ष दोन वर्षांचे नियम मला कसे बांधून देतां येणार ?

कांहीं मंडळी (पंडितादि) माझ्या आज्ञेनुसार वागून तापांत माझ्या

हातावर माती व पाणी टाकणे वगैरे गोष्टींनी माझी प्रकृति जास्त विघड-
वितात व त्यामुळे त्यांना मोक्ष न होतां उलटा नरक होईल, असें
तुम्ही समजत असल्यास तुमच्या अकल्याणाची आशा करून तुम्हांस
नरकप्राप्ति करून द्यावी इतका मी कांहीं दुःखखुळा नाही व ते (पंडि-
तादि) गुरु समजून माझी आशा पालन करीत असल्यामुळे त्यांना नरक
होणेंही शक्य नाही. अशा तुमच्या भलभलत्या समजुतीमुळे एक तर तुम्ही
आपलें नुकसान करून घेतां व प्रथम ज्यांच्या सोईनें वागून त्यांची राग-
निवृत्ति करण्याचा मी यत्न केला आहे व आतां द्वेषनिवृत्ति करण्या-
करितां त्यांना थोडे कडक रीतीनें वागवून आशापालनमर्यादेवर आणण्याचा
सुसमय आला आहे अशा कांहीं नवीन मंडळीचाही गैरसमज करून त्यांना त्या
भूमिकेवरून खाली पाडण्याचें श्रेय घेतां.

तुमच्या अकल्याणाची आशा मी तुम्हांस कधीच करणार नाही.
उदा० माझे शीर कापा असें मी तुम्हांस कधीच सांगणार नाही. पण
अशाही कांहीं कथा वेदांत आहेत व त्यांचा अभिप्राय निराळा म्हणजे
शिष्यकल्याणार्थच आहे. उदाहरणार्थ, ह्याशिर ऋषींची कथा. हे ऋषी
ब्रह्मवेत्ते होते. एकदां अश्विनीकुमार त्यांचेकडे गेले व ज्ञानोपदेश
मागूं लागले. ऋषीनें त्यांस तप करून या म्हणजे ज्ञानोपदेश सांगतों असें
आश्वासन दिलें. ते तपाला गेल्यानंतर इंद्र तेथें आला व त्या ऋषीला
ज्ञानोपदेश मागूं लागला. ऋषी म्हणाले तुला वैराग्य झालें नाहीं म्हणून
तूं उपदेशाला पात्र नाहींस. स्वर्गभोग, इंद्राणीचा भोग इत्यादिकांत तुझें
चित्त आसक्त आहे. विषयसुखाचा आनंद तुला जो आहे तोच कुत्र्या-
सही आहे. यज्ञादि कर्मांनी दिव्य भोग मिळविले म्हणून विषयानंद कांहीं
अधिक नाहीं. कुत्रांशीं रममाण होण्यांत जो आनंद कुत्र्याला आहे तोच
आनंद इंद्राणीशीं रममाण होण्यांत तुला आहे. विशेष नाहीं. इंद्राला
वाटलें कीं ज्या अर्थी हा ऋषी वैदिक कर्मांची निंदा करतो त्या अर्थी
हा पाखंडी असला पाहिजे. असें वाटल्यावरून इंद्र ऋषीला म्हणाला
तुम्ही आजपासून कोणाला ज्ञानोपदेश कराल तर मी तुमचें शीर कापून

नेईन. ऋषी म्हणाले बरें आहे. हा तुझा माझ्यावर उपकारच झाला. कारण ज्ञानोपदेशाची प्रवृत्तीही आपण ज्ञानी व दुसरा अज्ञानी, आपण गुरुवें दुसरा शिष्य अशा देहाभिमानानेंच होत असते. ती माझी देहबुद्धि त्वां नाहींशी केलीस. आतां मी मौन धरितों. याप्रमाणें ऋषींनीं मौन स्वीकारल्यानंतर अश्विनीकुमार तपाहून परत येऊन ज्ञानोपदेश मार्गू लागले. त्यांस एकवेळ ऋषी आश्वासन देऊन चुकले होते. त्यांस इंद्राबरोबर झालेलें सर्व भाषण सांगून ऋषी म्हणाले, मी इंद्रालाही वचन दिलें आहे व त्यापूर्वीं तुम्हालाही दिलें आहे. म्हणून तुम्हांला मी ज्ञानोपदेश करतो परंतु इंद्र विघ्न करील यास्तव असें करा. तुम्ही माझे शीर कापून घेऊन घोड्याचें शीर मला लावा. मग मी तुम्हास ज्ञानोपदेश करण्याचा संकल्प केल्याबरोबर इंद्र माझे शीर कापून नेईल. तेव्हां माझे पूर्व शीर तुम्ही मला लावून द्या. म्हणजे मग निर्विघ्नपणें तुम्हांस ज्ञानोपदेश करतां येईल. याप्रमाणें केल्यावर पुन्हां दुसरे वेळीं जेव्हां इंद्र शीर कापण्यास आला तेव्हां ऋषी संतापून त्याला ह्मणाले दोन वेळ शीर कापण्याची प्रतिज्ञा नव्हती ह्मणून तूं आतां येथून चालता हो.

महाराजांच्या वरील निरूपणांतील कांहीं गोष्टींचा संबंध समजण्याकरितां त्यांची आलीकडची शारीरिक स्थिती व नित्यचर्या यांची थोडी माहिती येथें सांगितली पाहिजे. माधानाहून महाराज प्रथम उमरावतीस आले ते वेळीं त्यांची शारीरिक स्थिती चांगली होती व पुढील दोन तीन वर्षांत तर फारच चांगली झाली. परंतु पुढें उत्तरोत्तर त्यांची प्रकृति खालावत जाऊन आलीकडे ती बरीच क्षीण झालेली होती. तथापि ग्रंथ लेखनादि कामें जोरानें चालूच होती व उपासना व ज्ञानमार्गाबरोबर मृज्जलादिकांनीं शरीरशुद्धि वगैरे क्रियामार्गाचा प्रकारही वाढला होता. तशाच मंडळीच्या मनांतील द्वेषवृत्ति काढून टाकून आशापालनरूपी मर्यादामार्गीय प्रेम शिक्विण्याकरितां आईच्या रोषयुक्त प्रेमाप्रमाणें थोडी बरपंगी क्रोधवृत्तीही महाराजांनीं धारण केली होती. इकडे महाराजांची विघडलेली प्रकृति सुधरून तळ्यावर यावी म्हणून जवळची मंडळी व

विशेषतः नानाजी कविमंडन, बापूगडी वगैरे काळजीपूर्वक खटपट करूं लागले. परंतु खाण्यापिण्याच्या बाबतीत महाराजांचा नियम नसल्यामुळे मंडळीला वाईट वाटत असे. यांत मंडळीचा महाराजांवरील प्रेम रजोगुणात्मक कसा होता हे वरील निरूपणांत त्यांनी स्पष्ट केलें आहे व आपली प्रकृति उत्तरोत्तर बिघडण्याचें कारणही त्यांनी एके ठिकाणी असे लिहून ठेविलें आहे:— “उमरावतीच्या पूर्वी कोणी मला जेव म्हणणारा नसल्यामुळे ज्या वेळी व ज्या दिवशी मला भूक लागेल तेव्हां मी जेवीत असे. मनकराणिका (पत्नि) संपल्यानंतर शोकाच्या बलानें व माझ्या श्रमानें मला अजीर्ण होऊं लागलें व व्यायामही वर्ज्य झाला. पोटांतील पित्त श्लेष्माभिश्चित होऊं लागलें. त्यामुळेही भूक नाही म्हणून मी बरोबर जेवीत नसे. माझ्या वर्तनाचा मंडळीच्या मनावर आधीच परिणाम झाल्यामुळे मी मुद्दाम जेवीत नाही असें नाना वगैरे मंडळीला वाटत असे. माझा समज आहे की मी आपल्या मताप्रमाणें वागूं लागलों म्हणूनच आतांपर्यंत वाचलों. दुसऱ्या वैद्यादिकांच्या म्हणण्याप्रमाणें मी वागलों असतां तर आतांपर्यंत माझे कित्येक श्राद्ध होऊन गेले असते. असो. ” या कारणांशिवाय मध्यंतरी बरेच दिवस धौतिबस्ती वगैरे महाराजांच्या योगक्रिया सुटल्या होत्या व पूर्वीचा एकांतवास, स्वच्छंद विहार वगैरे पुष्कळ कमी झाला होता. त्यामुळेही प्रकृतीवर परिणाम झाला होता.

ज्या आपल्या वर्तनाचा मंडळीच्या मनावर परिणाम झाला असें वर म्हटलें आहे तें वर्तन महाराज सांगतात:—“ जेव्हां मी एकटा माधानकडे रहात असे तेव्हां खोटें बोलण्याचें काम मला पडत नसे. परंतु उमरावतीपासून माझ्या निरूपणाचा कोणाच्या मनावर कमी व कोणाच्या मनावर अधिक परिणाम ठसावत चालला व त्यामुळे कांहीं माणसें सतत मजजवळ राहूं लागलीं. त्या मंडळीची खाण्यापिण्याची व्यवस्था जमविण्याकरितां आणि माझे कात्यायनी, अष्टमी व शिवरात्री या व्रतांकरितां आणि पुस्तकांकरितां मला जी पैशाची गरज पडली ते पैसे मिळविण्या-

करितां व मंडळी सुधरण्याकरितां मला थोड्याशा असत्याभासरूपी वाणीचा आश्रय करणे भाग पडलें. त्या आचरणाचाही मंडळीच्या मनावर परिणाम झाला. शाळेंतील विद्या येण्यापूर्वी तेथील मुलांचे वाईट गुण लौकर येतात. अशीच कांहीं अंशींमंडळीची स्थिती झाली.' असो.

पौषमासारंभी महाराज उमरावतीस गेले व तेथून त्यांनी नागपूरच्या मंडळीस एक पत्र पाठविलें. आतांपर्यंत महाराजांचे कांहीं ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाले होते व त्यांचें वाचन, चर्चा वगैरे विशेष करून नागपूरच्या मंडळीत होऊं लागली हाती. या चर्चेला थोडी नवीन विचाराची संवय लावण्याच्या हेतूनें सांक्रेटिसाच्या प्रश्नेत्तर पद्धतीचा उपक्रम करून कांहीं न्यायाचे प्रश्न या पत्रांत महाराजांनीं विचारले आहेत व या प्रश्नांचें उत्तरही न्यायशास्त्रांत निष्कर्षतः आहे असं सांगून ते प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करितांना शब्दांचा अर्थ मात्र शास्त्रकारांनीं घेतला असेल तोच घेण्याविषयी सूचना केली आहे व ग्रंथकारांचें म्हणणें काय आहे हें योग्य न समजून घेतल्यामुळें पुष्कळ वेळां शब्दांचे विपरीत अर्थ मनांत कसे येतात व यामुळेंच अर्धवट नवीन वादकांच्या हातून होणारे वेदान्तसंबंधी शब्दांचे अर्थविपर्यास, त्यांचे अयोग्य शब्दार्थ प्रयोग, योगवासिष्ठासारख्या वेदान्त ग्रंथांच्या भाषांतरकारांच्या चुका, व बाळें, फिष्टे, हीगेल इत्यादि युरोपियन ग्रंथकारांवर झालेला त्यांचा दुष्परिणाम, आजकालच्या वेदान्त वाचणारांची वेदान्तज्ञानाविषयी खेदकारक स्थिती इ० गोष्टींचें सोदाहरण स्पष्टीकरण करून शब्दाचा फलतः, तात्पर्यतः, आणि शक्तितः अर्थ कोशांतून किंवा आपल्या ग्रंथांतून समजून घेऊन नंतर आपल्याशीं चर्चा करण्याबद्दल जीव तोडून विनंती केली आहे व केव्हां केव्हां आपल्या सहज बोलण्यांत येत असलेल्या एखाद्या शास्त्रावरील आक्षेपाचे उत्तर त्या शास्त्रांत नाहीं अशा समजुतीनें मंडळीचा त्या शास्त्राविषयी उगच अनादर कसा होतो व त्या शास्त्राचा विचार करणाऱ्या पंडिताचीही निरनुभव प्रवृत्ति कशी

दिसून येते याचें एक उदाहरण सांगून, आपण काढलेल्या कोणत्या आक्षेपाचें उत्तर त्या शास्त्रांत खरोखरच नसतें हेंही स्पष्ट सांगितलें आहे. याच पत्रांत सोहागपूरच्या नैय्यायिकाविपर्याी मजकूर आहे. त्याचा उल्लेख मागें आला आहे.

उमरावतिला थोडे दिवस महाराजांचा मुक्काम होता. या अवधीत त्यांनीं भक्तितत्वविवेकनामक ग्रंथाचें लेखन करून आपल्या पुस्तकसंग्रहाचें विषयवार वर्गीकरण करण्यास सुरुवात केली.

एके गुरुवारी (ता० १३-२-१९१३ रोजीं) पालखीचे वेळीं जे नवीन अभंग झाले त्यांत आजपर्यंत आपण देवशी जीं सलगींचीं भाषणें केलीं त्याची क्षमा मागितली आहे. तो अभंग असा:—

बोलिल्या बोलाची मागताहे क्षमा । सख्या मेघःश्यामा मायबापा ॥१॥
मागिल्या भक्तांचा पाहुनीयां रोष । मीही काव्यघोष तैसा केला ॥ २ ॥
करावया तुझी कारुण्यकविता । दुभाग्य अनंता पुरे माझें ॥ ३ ॥ नाही
बोलणार आजपासुनीयां । तुज देवराया भलतें मी ॥ ४ ॥ आळंदीवल्लभा
स्वामी ज्ञाननाथा । वाहते मी माथा पायांवरी ॥ ५ ॥

वरील अभंगांत केलेली “ नाही बोलणार आजपासुनीयां । तुज देवराया भलतें मी ” ही काव्यप्रतिज्ञा यापुढें महाराजांनीं केव्हांच मोडली नाही.

पुढें महाशिवरात्रीच्या प्रतिवार्षिक उत्सवाकरितां महाराज माधानास गेले. उत्सव आटपल्यावर पारण्याचे दिवशीं ब्राह्मणभोजन वगैरे झाल्या-नंतर सायंकाळचे सुमारे ५ वाजतां तेथे राहणारा पाषाण्या नांवाचा एक वृद्ध माहार महाराजांचे दर्शनास येऊन मोठ्या प्रेमानें त्यांन दुखून नमस्कार केला. याला महाराजांनीं लहानपणीं एका विजयादशमीस सोने वाहिलें होतें तेव्हांपासून त्याचा महाराजांचे ठिकाणीं प्रेम जडला होता. महाराजांनींही मोठ्या प्रेमपूर्वक त्याची विचारपूस करून त्याला पारण्याचा प्रसाद दिला, एक चांदीची आंगठी दिली व आजपासून जेवणाचे वेळीं

नित्य श्रीकृष्णाचें नामस्मरण करीत जा म्हणजे तुला पुढें उत्तम जन्म येईल असें सांगितलें. ही महाराजांची आज्ञा त्यानें फार प्रेमानें मान्य केली व मरेपर्यंत ती पाळण्याचें कबूल केलें.

फाल्गुनांत रा० रा० रामराव बळवंत देशपांडे महाराजांचे बाळपणचे शिक्षक यांची द्वितीय कन्या सौ० मधुरा इचें लग्न जुळलें. यांच्या मोठ्या मुलीचा विवाहप्रसंगही येथेंच (माधानांत) महाराजांचे हस्तें साजरा झाला होता. तसाच हा प्रसंगही त्यांच्याच सान्निध्यांत फार उत्तम रीतीनें सिद्धीस जाऊन रामरावांस मोठी धन्यता वाटली.

या सुमारास माधान येथें नानेराज महाराज पाथ्रीकर हाणून मानभावांचे एक महंत महाराजांच्या विद्येची कीर्ति ऐकून त्यांच्या भेटीस आले होते. तेवेळीं महाराज रा० दलपतजी पाटलाचे वाड्यांत बसले होते. तेथें परस्परांचें संभाषण होऊन महानुभावधर्मविषयक चर्चा झाली त्यांत “सत्पद तं ब्रह्म चित्पद ती माया । आनंदपदी जया म्हणती हरी” ॥ या एकनाथ महाराजांचे अभंगांत महानुभावांचें महावाक्य आहे असें नानेराज महंतांनी कबूल केलें.

आपल्या नेहमींच्या क्रमाप्रमाणें येथूनही महाराजांनीं दोन तीन पत्रें नागपुरास पाठविलीं आहेत. एका पत्रांत, उत्सवादि प्रसंगां जो काला होत असतो तेवेळीं पाय धुवून व बिछायतीवर वगैरे न बसतां काला घेण्याचा निर्बंध आपल्या मंडळीनें पाळावा असें लिहून सध्यांची काला घेण्याची रूढी वर्णसंकरकारक कशी हें सांगितलें आहे व कात्यायनी प्रसंगांत आपल्या कित्येक सांप्रदायिक मंडळीकडून घडलेल्या एका चुर्काचा उल्लेख केलेला आहे.

दुसरें पत्र सामाजिक धर्मसुधारणेसंबंधी असून नागपूर येथील समाज-धुरीण डॉ. बा० शि० मुंजे यांच्या प्रश्नांस उत्तर म्हणून लिहिलें आहे. हे प्रश्न त्यांनीं वेद० श्रीनिवासशास्त्री हरिदास यांच्या द्वारानें पाठविले होते, व त्यांत “वेदान्त सर्वतोमुखी झालाच आहे पण धर्माचें ज्ञान

सर्वतोमुखीं करून द्यावें. केसरीच्या लेखाकडे जशी सर्वांची दृष्टि जाते तशी धर्माच्या लेखाकडे सर्वांची दृष्टि जावी आणि सर्व समाजाचा तुलनात्मक समन्वय व्हावा ” हा मुख्य हेतु दर्शविला होता. या विषयाचे महाराजांनी प्रथम खंड व द्वितीय खंड असे दोन भाग करून प्रथम खंडांत, अनादि वैदिक परंपरेने चालत आलेला वेदान्ताध्ययनाचा क्रम सोडून वेदान्ताचा विचार करणाऱ्या आधुनिक लोकांचे वर्गीकरण केले आहे व त्यांचे प्रमादमूलक हेतुवैचित्र्य व त्यांच्या विचारसरणीतील दोष मोठ्या मार्मिक रीतीने वर्णन करून शेवटी “अज्ञा स्थितीत वेदान्त सर्वतोमुखी झालाच आहे असे लिहून त्याची उपेक्षा करणे धाडस होय ” असे आपले मत दिले आहे. दुसऱ्या खंडांत धर्मशास्त्राची मीमांसा करून समाजसुधारकांस अभिमत असलेला भौतिक अभ्युदय material prosperity धर्मद्वारां मिळविण्याची दुर्घटना सिद्ध केली आहे व धार्मिक लेखांविषयी केसरीचा दृष्टांत विषम आहे हे सयुक्तिक दाखविले आहे. शेवटी भौतिक अभ्युदय वाढविण्यास न्यायवैशेषिकांतून जुने भौतिक शास्त्र material science काढून नवीनही शोध लावण्याची शक्यता व दिशा सुचवून या दिशेने प्रयत्न केल्यास ५०।६० वर्षांतच अभ्युदय दृष्टीस पडेल असे वचन दिले आहे.

या विषयासंबंधाने पुढील संवत्सरांतही महाराजांनी कांही पत्रे लिहिली आहेत. त्यांत पूर्वी आपल्या इकडे भौतिक शास्त्र अतिशय सुधारलेले होते पण सध्या त्याची परंपरा अगदी नष्ट झाली आहे हे सप्रमाण दाखवून त्या शास्त्राचे पुनरुज्जीवन करण्याची साधने वगैरे सुचविली आहेत. या पत्रांचा निर्देश पुढे येईल.

तिसऱ्या पत्रांत मध्वाचार्यांच्या मतावर पूर्वपक्ष आहे. हे पत्र महाराजांनी वेद. श्रीनिवासशास्त्री यांस लिहिलेले असून त्यास कारण असे घडले की मध्वाचार्यांचा मुक्काम या सुमारास नागपूर येथे कांही दिवस झाला होता. त्यावेळी आचार्यांकडे बरीच जिज्ञासु मंडळी जाऊन शास्त्र-चर्चा करीत असत. या प्रसंगांत श्रीनिवासशास्त्री यांनाही आचार्यांकडे

जाऊन कांहीं प्रश्नांचा ऊहापोह करण्याची इच्छा झाली. परंतु त्या चर्चेस महाराजांवांचून महत्व येणार नाही हें जाणून व महाराजांस बोलावले असतां ते येतीलच असा नियम नव्हता म्हणून त्यांची ती इच्छा मनांतली मनांतच राहिली. ही गोष्ट रा० गोपाल लक्ष्मण पाध्ये यांजकडून पुढें महाराजांस कळल्यावरून त्यांनीं हें पत्र लिहिलें आहे. या पत्रांत मध्वाचार्यांशीं वाद कोणत्या विषयावर सोयीचा झाला असता ती दिशा दाखवून जीवेश्वरभेदासंबंधानें पूर्वपक्ष मांडतांना शास्त्रप्रमाणाविषयी— वेदाविषयी— ज्या कोट्या केलेल्या आहेत त्यांचें खंडण स्वानुपयुक्त मायावृत्तिनियमान्वये करतां येतें व तें आपणास माहित आहे असें महाराजांनीं मुचविलें आहे. वरील तिन्ही पत्रें सप्तम यष्टीत छापलेली आहेत. पृ० अनुक्रमें १३४, १३६, १४४. पहा.

यावेळीं माधानास महाराजांचीं वऱ्हाडी भाषेंत श्रीकृष्णजन्मवर्णनपर कांहीं नवीन गाणींही झालेलीं आहेत. तीं वऱ्हाडांत माडीपूर्णिमेच्या दिवसांत कुणव्याच्या बाया म्हणत असतात त्या चालीवर असून प्रत्येक चरणाच्या शेवटीं “सयनाजी” असें पालोपद आहे.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३५ प्रमाथीनाम संवत्सरे. इ० स० १९१३—१९१४.

—३३३३०६६६—

रामनवमी माधानची करून पुढें दोन अडीच महिनेपर्यंत महाराज माधान, सिरसगांवबंड, कुऱ्हा या भागांतच राहिले. यावेळेस महाराज बहुतकरून जवळ एकतारी बाळगित असत. हातीं एकतारी आहे, मुखानें ज्ञानराज माउलीचें नामस्मरण चाललें आहे, “ धांवरे ब्रजराया । किती अंत पहासी ” ॥ इत्यादि नवीन प्रेमळ पद्यमय वाणीनें भगवं.

ताला आळवात आहेत, व वैशाख मासाच्या प्रखर उन्हांतून मार्ग कर्मात आहेत, असा या वेळचा बहुतेक थाट असे. सिरसगांवबंड येथे मुकाम असतांना घनलोभी शिष्यांचे वर्णनपर एक कुशिष्याख्यान महाराजांनी अभंगवृत्तांत रचलें.

या संवत्सरांतील महाराजांच्या पत्रव्यवहारांत सार्वजनिक धर्मनीति-शिक्षणाचा भाग विशेष दिसून येतो. धर्मग्लानीच्या काळांत मानवी-जीवाची होणारी संशयग्रस्त स्थिती, बुद्धियोग देणारे भगवद्ध्यान सुटून बुद्धिनाश करणाऱ्या विषयध्यानाचें प्राबल्य, धर्माच्या नांवाखालीं अधर्माचा प्रसार, शास्त्रविहित सत्तर्काचा लोप होऊन कुतर्की बुद्धिवादाचें प्राबल्य व भोळ्याभाविकांच्या श्रद्धेवर होणारे त्याचे आघात, पूर्वपरंपरारहित वेदान्तादि शास्त्रांचें अध्ययन व त्यापासून येणारी “क्रियेवाण वाचालता” इत्यादि धर्मसंकटकालीन आपत्तींची जाणीव पूर्व धर्मस्थापकांनी आपल्या प्रभावशाली श्रुतिशिर वाणीनें समाजांत उत्पन्न करून व त्यांच्या भेदभ्रमाचा छेद करून सनातन धर्मजागृति करण्याची जशी खटपट केली तशीच महाराजांनीही समाजांत सांप्रत रूढ असलेल्या धर्मनीतिविषयक दोषांचें आविष्करण करून व केवळ स्वार्थैकपरायण वृत्तीनें परमार्थज्ञानाचा आभास दाखविणारा गुरुवर्ग, साधुवर्ग, योगीवर्ग व नुसतें ब्राह्मण म्हणवून घेण्यासाठीं ब्राह्मणांशीं व्यर्थ कलह माजविणारा ब्राह्मणेतर वर्ग इत्यादिकांच्या मनोव्यापाराचें निरीक्षण व परीक्षण या पत्रव्यवहारांत करून जुनाट भक्तिपरंपरेची वाट निष्कटक करण्याची खटपट केलेली आहे. या पत्रांचा सारांश थोडक्यांत यथाक्रम पुढें देतो:—

गुरु म्हणविणाऱ्या दांभिक साधु वर्गाची परमार्थज्ञानाची कसोटी पाहण्याच्या हेतूनें आरंभी “प्रश्नकदंब ” म्हणून एक ओवीबद्ध पत्र महाराजांनी नागपूरस्थ मंडळीस पाठविलें आहे व त्यांत तें पाठविण्याचा हेतु असा दर्शविला आहे:—

“ सर्व धर्म व भक्ति न मानून वेदान्ती म्हणविणारांची परीक्षा पाहण्याकरितां हा मी प्रश्नकदंब लिहित आहे. × × योगवांचून जे ब्रह्मसुख आम्हांला मिळाले म्हणतात त्या द्विरेफांना आमचें कांहीं म्हणणें नाही. परंतु जे जिज्ञासु आहेत त्यांनीं सद्गुरूपासून काय विचारलें पाहिजे तेच प्रश्न या लेखांत मी लिहित आहे. × × याच्यायोगानेंच आम्हांसारख्या लोक मारून खाणाऱ्यांची नाडी हातांत येणार आहे × × तो (प्रश्नकदंब) मराठींत लिहिण्याचें कारण असें कीं संस्कृतवेत्ते वादामध्ये जी लबाडी करितात ती त्यांना करतां येऊं नये. मला या प्रश्नांचें उत्तर देण्याचा प्रसंग आल्यास मी तुकारामबाबांचे अभंगानें सुद्धां देईन. पुष्कळ संस्कृतवेत्त्यांनीं बोलतांना मला ज्या शिष्या दिल्या आहेत त्यामुळें त्यांच्याशीं बोलण्याचा मला कंटाळा आला आहे. भगवान् श्रीमच्छंकराचार्य स्वतः अनुभवस्वरूपच होते, परंतु वादी कोणी त्यांना अनुभवी भेटला नाही. माझ्या प्रश्नांचें उत्तर मराठींत दिलें पाहिजे. मला संस्कृत येत नाही. इ० ” हे प्रश्नकदंब एकंदर चार आहेत व त्यांत सामान्य शब्दवादापासून न्याय, योग, वेदान्त, भक्ति आदिशास्त्रांपर्यंत अनुभवाचे प्रश्न विचारलेले आहेत. अशाच प्रकारचे प्रश्न यापूर्वी महाराजांनीं कृष्णानंदप्रभृतींस विचारले आहेत व त्यांचें सारभूत तत्व “ संप्रदायसुरतरूत ” वेणेप्रमाणें नियत करून ठेविलें आहे:—ओवी—पूर्वी मी भाष्यांतील आक्षेप काढून । वेदान्ताभिमानीयांसी करीत होतो भाषण । कीं कोणीतरी उत्तर द्यावें भाष्य समजून । परी अवघेचि मान डोलवित होते ॥ यास्तव मज आलें कळून । कीं ज्ञान नोहे सद्गुरुरहित शास्त्र वाचून ॥ × × ×

सारांश, “ तद्विद्धि प्रणिपातेन ” या भगवदाज्ञेप्रमाणें सद्गुरुसेवा-पूर्वक संप्रदाय परंपरागत ज्ञानाभ्यास न करतां नुसतीं पुस्तकें वाचून योगी, वेदान्ती, किंवा भक्त बनणें शक्य नाही या त्रिकालाबाधित तत्वाचेंच पुनरुज्जीवन करण्याच्या हेतूनें महाराजांनीं वरील प्रश्नकदंबांची योजना केलेली आहे. असो.

आर्यधर्माचें भव्य, उदात्त, व उज्वल स्वरूप संप्रदायपरंपरेनेच कायम राहणें शक्य आहे व पूर्वाचार्यांची कीर्ति निष्कलक ठेवणें हें संप्रदायिकांचें मुख्य कर्तव्य आहे हें तत्व पुढील पत्रांत महाराजांनीं प्रतिपादन केलें आहे. (पत्रांक २२). न्यायवैशेषिक शास्त्रांतून जडशास्त्र material Science काढून स्वपद्धीचा ग्रंथ रचतां येईल. असें आपलें मत डॉ० मुंजे यांना कळविण्याकरितां महाराजांनीं हें पत्र लिहिलें आहे व अशा प्रकारचा ग्रंथ रचावयाचा असल्यास तो “ मूळाचें भाषांतररूप ” न होतां “ भाषांतराचें मूळरूप ” झाला पाहिजे अशी आस्था न बाळगल्यामुळें कांहीं संस्कृत ग्रंथकारांनीं कशा विचित्र चेष्टा केल्या आहेत व त्यामुळें वैशेषिक व जडशास्त्र यांना कायमचें वैकल्पिकत्व कसें आलें आहे हें सप्रमाण सिद्ध करण्याकरितां न्यायशास्त्रावरील न्यायप्रदीप नामक ग्रंथाची महाराजांनीं समीक्षा केली आहे. त्यांतली महाराजांची पुढील अभिप्राय वाक्यें वाङ्मय मर्मज्ञांस मननाहें आहेत:—“ यांत (न्यायप्रदीपांत) न्यायाचे तात्पुरते विषय सर्व आले असून ग्रंथकारानें पाश्चात्य समन्वयाची खटपट केली आहे. ती ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची दर्शक असली तरी महामुनि अक्षपाद व कणादकीर्तीला उज्वल करणारी नाहीं. स्वतःचें नांव करून घेणें गौण कर्णाला देखील सुलभ आहे. पण तेवढ्यानें तो योग्यतेस चढला तरी कुळाचें नांव होत नसतें. कुळाच्या नांवाकरितां परंपरागत सचोटी दाखवावी लागते. तेव्हांच तें कुल पुढें हजारों पिढीनां सन्मार्ग दाखविणारें होतें. जड शास्त्राचे ग्रंथ हक्सले, टिंडाल, जेम्स इत्यादिकांचे पाठ करून एखादा संस्कृत ग्रंथ लिहिला तर त्यांत लिहिणारा गुणग्राहक व अव्याहत भ्रम करणारा आहे असें कोण म्हणणार

१ मूळाचें भाषांतर म्ह० आंग्ल ग्रंथांवरून स्वभाषेंत किंवा संस्कृत भाषेंत केलेला ग्रंथ व भाषांतराचें मूळ म्हणजे आंग्ल ग्रंथ आर्यग्रंथांची भाषांतरें आहेत असें स्पष्ट दाखविणाऱ्या पद्धतीचा ग्रंथ. हें पुढें महाराजांनीं स्पष्ट केलें आहे.

नाहीं ! पण अखेर तें ठरणार वैश्याचेंच काम. सर्व जगत व्यापारी बन-
विण्याचाच त्याचा उद्देश. परंतु निजभावाची व औदार्याची खूण यांत
सांपडावयाची नाही. कोणत्याही कुलांत असून स्वतः वर येणें मोक्षसाधक
होईल कदाचित् पण अभ्युदयाकरितां कीर्तिदिवाकर परंपरेनेच मेघाना-
च्छादित ठेवित आलें पाहिजे. × × अलीकडे समन्वय शब्द फार बोका-
ळला असून पतिव्रता व वेश्या एका पंक्तीला बसविण्यापर्यंत त्याला वाच-
कत्व येऊं लागलें आहे. “ एकाधिकरणकभिन्नवृत्तित्वेसति संप्रदाय वि-
च्छेदरहितत्वेसतिच पूर्वानेक फलोष्टंभानंतरमेकफलजनकत्वं समन्वयलक्ष-
णम् ” हें त्याचें स्वरूप आतां लुप्त होत चाललें आहे. सर्व जातीचा
एकंकार करणें याचें नांव जसें अद्वैत रूढ झालें आहे, तसें बालाचें,
महात्म्याचें, वेश्येचें, वेड्याचें वाक्य कोणत्यातरी अर्थानें एकत्र मिळविणें
यालाच समन्वय म्हणणें आतां रूढ झालेलें आहे. यामुळें कांहीं दिवसानीं
प्रत्येकाचें बोलणें शास्त्रच होईल कीं काय असेंही मन मांडे खाऊं
लागलें आहे. ही गोष्ट बापूदेव शास्त्रींचे बीज गणितावरील ग्रंथ वाच-
ल्यास कळून येण्यासारखी आहे. याचा स्पष्ट मासला वर नामनिर्देश
केलेल्या न्यायप्रदीपांत आहे. आतां आमचें असें म्हणणें नाही कीं
गुणाग्राहकतेनें कोणाचेही गुण घेऊं नयेत. परंतु मी अमुकाचें भाषांतर केले
आहे असें तरी स्पष्ट म्हणावें. आर्ष निरूपण करतांना नवीनांची घाल-
घुसड करूं नये. ”

याच पत्राच्या द्वितीय खंडांत महाराजांनीं न्यायप्रदीपकारावर एक
प्रश्न टाकला आहे तो असा कीं योगियाला जर परमाणु दिसतात तर
ते कणादाला दिसले असलेच पाहिजेत, आणि कपिल व पतंजली योगी
होते मग त्यांना ते दिसून त्यांनीं त्याचा अंगिकार कां केला नाही ?
वेदान्ति, सांख्य, व योगी यांच्यावर हा प्रश्न कसा येऊं
शकत नाही तें सांगून नैय्यायिकालाच महाराजांनीं त्याचें उत्तर मागि-
तलें आहे.

“ आपण भाषांतरावरून ग्रंथ लिहित असतो ” या नगरकराच्या

आक्षेपाचेंही निरसन याच पत्रांत महाराजांनी सप्रमाण केलें आहे व “मी मराठी ग्रंथ लिहितों म्हणून नगरकराचें तें नुसतें माझ्या विषयीचें अनुमान होतें ” असें म्हटलें आहे. पुढें आपला संस्कृत भाषेविषयी यद्यपि अत्यंत आदर आहे तथापि तुकारामादिकांच्या ग्रंथांना तुच्छ समजणारे धातुमात्र संस्कृतवेत्ते कोठें चुकतात तें स्पष्ट दाखवून व्याकरण हें वादास अनवश्यक आहे व आगमपूर्व सिद्धीला संस्कृत आणि मंत्रसिद्धीला व ज्ञानाला कोणतीही भाषा चालते असें आपलें मत दिलें आहे. तिसरें पत्र (पत्रांक २३) जैनमताच्या उद्धाटनासंबंधी असून महाराजांची सत्यान्वेषण जिज्ञासा त्यांत उत्तम दिसून येते. ते म्हणतात:—“ नैकस्मिन्नसंभवात् ” या सूत्रभाष्यांत जैनमताचें खंडन करतांना भगवान शंकराचार्यांनी नित्यमुक्त, मुक्त व बद्ध असे जीवाचे तीन प्रकार जैनमतांत मानतात असें म्हटलें आहे व त्या भाष्यावरील रत्नप्रभा, आनंदगिरी, भामती व ब्रह्मविद्याभरण या प्रसिद्ध टीकाकारांनीही तसेंच म्हटलें आहे. परंतु आपल्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आलेल्या प्राचीन १४ व अर्वाचीन ३ अशा एकंदर १७ जैन ग्रंथांत दोनच प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें स्पष्ट दिसतें व विद्यारण्य स्वामींनी निरूपण केलेल्या जैन दर्शनांतही दोनच प्रकारचे जीव सांगितले आहेत. तेव्हां आनंदगिरी प्रभृतींनी वर दिलेले तीन प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें कसें म्हटलें असावें ? अशी शंका काढून महाराज म्हणतात:—“ भामतीवर कल्पतरु नांवाची टीका आहे त्यांतही हें स्पष्ट केलें नाहीं. जेथें आम्हांला संशय तेथें टीकाकारांनी निरूपण करूं नये अशा प्रकारची उदाहरणे आपल्याकडील ग्रंथांचीच मला मोजून हजार देतां येतील. तेव्हां आपल्या लोकांच्या विद्याव्यासंगाचें मला आश्चर्य वाटतें. मजीं प्रभूची. ” यामुळें “ शंकराचार्यांनी जें जैन मताचें खंडन केलें आहे तें बरोबर नाहीं ” असा जैन पंडितांकडून येऊं पाहाणारा दोषारोप व जैनांच्या प्राचीन समयसार व अर्वाचीन सम्यकज्ञानदीपिका या दोन ग्रंथांत झालेली शंकरवेदान्ताची भेसळ दाखवून व “ सप्तभंगी-

नया ' विषयीं तत्त्वनिर्णयप्रसादकारांच्या म्हणण्याचें खंडण व भगवान शंकराचार्यांच्या म्हणण्याचें मंडन करून महाराजांनीं असें अनुमान काढलें आहे कीं " तीन प्रकारचे जीव मानल्यास आपल्या महत्वाच्या बाबी सोडून घ्याव्या लागतात असें समजून जैन लोकांनींही ग्रंथांत बदल केली असावी. " व " गुप्तरातीनें जीवाचे तीन प्रकार अज्ञानही जैनांत मानले जात असावेत. " शेवटीं " आनंदगिरीप्रभृति खोटें बोलणारे नव्हते असें माझे पक्कें मत आहे. आर्यांचें म्हणणें योग्य आहे हें सिद्ध करण्याशिवाय मला व आपणप्रभृति माझ्या हिताचिंतकांना दुसरें कोण- तेंही काम नाही. योग, सांख्य, वेदान्त जें कांहीं असेल तें आमचें हेंच. म्हणून आपण कांहीं ओळखीच्या जैन पंडितार्शा गांठ घेऊन जीवाचे तीन प्रकार कोण्या ग्रंथांत सांगितले आहेत याचा उत्तम शोध करून आनंदगिरी प्रभृतीवरील कलंकसंभवना मिटविण्याकरितां मला कृपा- करून पत्रोत्तरीं कळवावें. " अशी महाराजांनीं श्रीनिवास शास्त्री यांस विनंती केली आहे.

यापुढील पत्र (पत्रांक २५ पृष्ठ १७४) प्रयत्नप्रारब्ध वादासंबंधाचें असून वेदांताच्या दृष्टिसृष्टिवादान्वयें प्रयत्नवादाचे त्यांत शास्त्रीय विवेचनपूर्वक महाराजांनीं मंडण केलें आहे. नागपुराहून १० गोपाळ लक्ष्मण पाध्ये यांजकडून नुकतेंच जें एक पत्र आलें होतें त्यांत प्रारब्ध आणि प्रयत्न यांच्या गुंतागुंतीचा संबंध दाखविला होता, त्याचा निर्णय करण्याकरितां हें पत्र महाराजांनीं लिहिलें आहे. यांत वैयक्तिक प्रयत्नाचें योग्य स्वरूप, तो फसण्याचें व त्यांत जय येण्याचें कारण, त्यांत 'निश्च- यानें जय केव्हां मिळतो व नैसर्गिक प्रयत्नावर जय कशानें मिळतो या विषयीं प्रथम सांगून नंतर प्रयत्नवादाचा व दृष्टिसृष्टिवादाचा खरा अर्थ न समजल्यामुळें कशा चुका होतात त्याचें सोदाहरण स्पष्टीकरण कर- तांना अद्वैतसिद्धीसारख्या जल्प ग्रंथांत प्रतिपादलेल्या दृष्टिसृष्टिवादाची झालेली हानी, अन्य शास्त्राचे परिष्कार वेदान्त शास्त्रास लावून विचार करणारांचा हास्यास्पद प्रयत्न व त्यामुळें वेदान्त शास्त्रावर येणारे दोष,

नुसत्या चमत्कारांनी धर्मनिश्चय करूं पाहणारांना चार्वाकापेक्षांही येणारी हीन कोटी, इ० गोष्टींचें तात्विक विवेचन केलें आहे व शेवटीं दृष्टिसृष्टि-वादाचें यथार्थ लक्षणसूत्र सांगून “ त्या वादांत यावत्दृष्टिप्रत्यक्षत्वा-स्तव प्रयत्नवाद दैववादापेक्षां प्रबल आहे ” असा सिद्धांत सांगितला आहे.

याच पत्राच्या दुसऱ्या भागाला महाराजांनीं अणुखंड हें नांव देऊन व त्यांत आर्यभौतिकशास्त्र न्यायवैशेषिकांतून कसे काढतां येईल याविषयी दिग्दर्शन करून मुंजे डाक्टरच्या पत्राला मार्गें दिलेल्या उत्तरांची बहुतेक परिसमाप्ति केली आहे. यांत प्रथम न्यायाच्या “ तत्त्वार्चितामणि ” ग्रंथाचीं अंशतः समीक्षा असून न्यायसंबंधी विचाराचें बाबतींत त्याचा अपूरेपणा दाखविला आहे; व न्यायाचा विचार भौतिक शास्त्राचें दृष्टीनें कसा करावा ती दिशा दाखवितांना आपल्या इकडील गणित करण्याची रीति, सद्यः गणित, व कालगणनेची पद्धति या संबंधानें नव्या शिकलेल्या लोकांच्या म्हणण्यांतील चुका सोदाहरण व सप्रमाण दाखविल्या आहेत व हीट, (Heat) लाइट, (light) वगैरे फिजिक्सचीं प्रकरणें न्यायांतून सांगतांना पारकीय सायन्सवर कसकसे आक्षेप येतात हे मोठ्या मार्मिक रीतीनें शास्त्रीयमीमांसापूर्वक दाखविलें आहे; व आधुनिक सुशिक्षित लोक जसें ईथरला ब्रह्म, electron theory ला वेदान्त व बोसच्या रिस्पान्सला चैतन्य म्हणूं लागले आहेत, तसें आभासमात्र किंवा बहक-विणारें आपलें म्हणणें नसून, तें भाषांतराच्या मूळाप्रमाणें, म्हणजे English Science तंतोतंत संस्कृताचे भाषांतरच आहे हें सिद्ध करून देण्याच्या घाटीचें असल्याविषयी सांगून व शेवटीं, कोणकोणत्या आर्यग्रंथांतील उपपत्ति व कलावचनें मिळून भाषांतराचें मूळरूप असें आर्य भूतशास्त्र प्रयत्नाअंती तयार करतां येणे शक्य आहे व दुर्घटवृत्त्यादि प्राचीन ग्रंथांवरून नवीन शब्द करण्याची आज्ञा व वैशेषिक शास्त्रांत शब्द-प्रमाण न मानतां प्रत्यक्ष व अनुमान हीं दोनच मानलेलीं प्रमाणें, इत्यादि-कांमुळे फिजिक्स तयार करण्याची मोठी सवड आहे हें सांगून, अर्धवट

धार्मिक लोकांनी व नव्यावांड तरुणांनी सायांटिक धर्माची अपेक्षा करण्यापेक्षा सायांटिक वैशेषिक शास्त्राची अपेक्षा करावी असें आपलें मत दिलें आहे.

त्या पुढील पत्रांत (पत्रांक २६ पृ० १८९) धर्ममीमांसा असून ज्याचा धर्म त्याला श्रेयस्कर कसा आहे याचें प्रतिपादन आहे. या पत्रांतील मुख्य विषय असे:—धर्माची निष्ठेपासून उत्पात्ति, जगांतील सर्व धर्मांचा कर्मशरण्य व ईश्वरशरण्य या दोन कोटीत अंतर्भाव, आर्यधर्माचा विशेषेकरून ईश्वरशरण्य कोटीत अंतर्भाव, त्याचा उदात्तपणा व व्यापक दृष्टि, आर्यधर्माचे आगमिक व कल्पित असे दोन भेद, आगमाचें तत्व पाळण्यांत चुकीची शक्यता व अनेक धर्मांचा व पंथांचा उगम, चुकीची सर्वथा क्षमा करणें किंवा शिक्षा देणें याविषयी इतर धर्मांचें व आर्यधर्माचें म्हणणें, आर्यधर्मातील ईश्वराचें स्वरूप, अनादि आगमाच्या दृष्टीनें केलेल्या चुकीचें फळ भोगल्याशिवाय वासनाप्रवाह दावण्याची अशक्यता व अशा प्रमादशीलांना मिळणाऱ्या गर्तीतील तारतम्य, परांजण्यांच्या शिष्यांचें उदाहरण, स्वतःचा स्पष्ट व सत्यवक्तेपणा, नारदमुनीचें उदाहरण, आगमाच्या दृष्टीनें चुकलेल्यांची कल्पित धर्मांच्या द्वारानें गति, जन्मजातीवादाचें थोडें महत्त्व, गुणकर्मवादाचा ऋषींसारख्या तीव्रसंवेगियांना उपयोग, निष्ठा ठेवतांना रागद्वेष केव्हां उत्पन्न होतात ? चुकीचें फळ भोगून कंटाळा आल्यावर आपलें अर्धस्त स्वरूप सोडून देण्याकरितां अडचणीतून गति शोधण्याला कर्मशरण्य धर्मांत जीवाची अशक्यता व आर्यधर्मांत अशा अनंत गती शोधण्याचें सौलभ्य असल्यामुळे त्याची ईश्वरशरण्य कोटीत गणना.

अशा रीतीनें संप्रदायिक व परिचित मंडळीच्या निमित्तानें पत्रद्वारा समाजशिक्षण देण्याचा महाराजांचा क्रम चालू असतांना जुन्या भोळ्या भाविकांच्या श्रद्धेवर तर्कटीविचारपद्धतीचे आघात पारकीय उदारशिक्षण पद्धतीच्या सुधारणा यंत्रांतून होऊं लागले होते. त्यांचा वेग थांबविण्याकरितां वर्तमानपत्रीय लेखमालेची प्रतिक्रिया महाराजांस सुरू करावी

लागली. नुकताच अशा प्रकारचा एक लेख केसरी वर्तमानपत्राच्या ता० २२ व २९ एप्रिल १९१३ च्या अंकांतून रा० रा० वामन परशुराम फणसळकर यांनी प्रसिद्ध केला होता. हा लेख मुमुक्षु पत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या ता० २० मार्च १९१३ च्या “तुकाराम महाराजांचें सदेह वैकुण्ठगमन” या लेखावर १९ कलमी प्रतिपक्ष असून वारकरीमंडळांत पूर्वापर चालत आलेल्या समजुतीवर एक मोठा आघातरूपच होता. मुमुक्षुच्या लेखांतील “पारसनीस, राजवाडे, केळूसकर प्रभृति अर्वाचीन विद्वान व संशोधक यांस व सामान्यतः आधुनिकांपैकी बहुतेकांस तुकाराम महाराज सदेह वैकुण्ठास गेले ही कल्पना मान्य नाही तथापि संतसज्जनांची परंपरा अशी आहे की, महाराज सदेह वैकुण्ठास गेले व महाराजांचे प्रयाणासंबंधाचे अभंग हेंच सांगत आहेत.” या व अशा प्रकारच्या विधानांवर केसरीतील लेखकांचा कटाक्ष असून त्याचें त्यांनी खंडन करण्याचा यत्न केला होता. त्यांच्या लेखांत विशेषतः “तुकोबांनी हा मर्त्य देह ह्या मर्त्यभूर्मातच म्हणजे इंद्रायणीच्या डोहांत सोडून दिला असला पाहिजे. त्यांनी यदृच्छेनें इंद्रायणींत जलसमाधी घेऊन आपला मलमासांचा देह येथेंच विसर्जन केला. तुकाराम महाराज वैकुण्ठास सदेह गेले हें भोळवट वारकऱ्यांचें मत असून ही हूल पिकविली गेली. निळोबाराय व रामेश्वरभट्ट यांच्या म्हणण्यांत कांहीं विशेष तथ्यांश नाही. ते अंधभक्तीनें जें बोलले तो केवळ अर्थवाद आहे. सत्पुरुष भक्तिभावानें जें लिहितात तें सवच खरें असतें असें नाही. त्यांत कवित्व, प्रेमातिशय, अर्थवाद वगैरे गोष्टी असतात. मलमूत्रानें भरलेला हा ओल्या मातीचा देह वैकुण्ठांत राहण्यायोग्य नाही. कारण तो दुर्गंधादिकांनीं पूर्ण आहे. आणि देवांचे देह तेजोमय असतात व सौगंधिक असतात. पूर्वं देहाचें रूपांतर देह पडल्यावांचून होत नाही. चुडाला राणानें आपला देह खोर्लीत काडून ठेवून दुसऱ्या देहानें शिखिध्वजाला ज्ञानोपदेश केला, श्रीशंकराचार्यांनीं अमरु राजाच्या शरीरांत प्रवेश केला, सनकादिक व पांडुरंगाची मूर्त्यादिक तुकाराममहाराजांना प्रत्यक्ष दिसले नाहीत.” इत्यादि मुख्य मुद्दे व युक्ती

असून देह ठाकल्यावांचून त्याचें रूपांतर होत नाही असा त्यांचा सारांश काढला आहे व तदनुसार कांहीं वचनांचा अर्थही केला आहे.

या सर्व आक्षेपांचें निरसन महाराजांनीं मुमुक्षु वर्तमानपत्राच्या तारीख ८ मे १९१३ व ता० २९ मे १९१३ या दोन अंकांत विस्तृत व सप्रमाण लेख लिहून केलें आहे व आपल्या नेहमींच्या श्रुती, युक्ती, व अनुभवयुक्त प्रतिपादनशैलीनें भौतिक देह देवलोकीं रहाण्यास योग्य आहे, पूर्व देह न पडतां पार्थिव देह तैजसप्रधान करतां येतात व ते आकाशांतून देखील चालण्यास समर्थ असतात, तुकाराम महाराजांचा देह अवतारदेह होता व अवतारदेह मायाकार्य किंवा सात्त्विकभूतकार्य असल्यामुळें त्याला वैकुंठांत रहाण्यास हरकत नाही. इत्यादि गोष्टी सिद्ध करून तुकारामांनीं जलसमाधी घेतली या आक्षेपांचें निरसन केलें आहे व लेखकांनीं अर्थवादाचें केलेलें लक्षण अपुरें कसें आहे तें दाखवून अर्थवादाचें यथार्थ लक्षण सांगितलें आहे व तुकाराम महाराज वैकुंठास गेले या वाक्याचा भूतार्थवादांत समावेश होत असून त्याला स्वार्थीप्रामाण्य येत असल्यामुळें बळेंकरून तुकाराम महाराजांच्या सदेह वैकुंठ गमनाची सिद्धि कशी होते तें दाखविलें आहे. पुढें सत्पुरुषांच्या बोलण्यांतील काव्य देखील तीव्र संवेगानें सत्य होतें हें योगवासिष्ठाचें म्हणणें, देवतांचा व पूर्व लोकांचा समागम होत होता याविषयी श्रीमच्छंकरभाष्याचें प्रमाण, ब्रह्मवेत्त्याचें सशरीर आकाशगमन श्रीमच्छंकराचार्यांना मान्य होतें या-विषयी सूत्रभाष्यांतील उदाहरण इ० प्रमाणें देऊन लेखकांच्या मुद्यांचें महाराजांनीं मार्मिक समीक्षण केलें आहे. त्याचें स्वारस्य कळण्याकरितां महाराजांचे दोन्ही लेखच साग्र वाचून पाहिले पाहिजेत.

असो. आतां पुन्हां पत्रव्यवहाराकडे वळलें पाहिजे. (सप्तम याष्टि. पत्रांक २७ पृ० १९३) या पत्रांत राजयोगासंबंधानें चर्चा आहे. यांतील विषयक्रमः—सर्वयोगप्रक्रियेंत राजयोगाची श्रेष्ठता, राजयोगाची व हठ-योगाची सांगड व त्यांत येणारा निरनिराळ्या शक्तींचा निरोध. अभ्यास

आणि वैराग्य या दोहोंची निरोधास आवश्यकता. चित्ताच्या मूढ, क्षिप्तादि अवस्था संपून पूर्ण निरुद्धावस्था प्राप्त होण्याला संपूर्ण योग-शास्त्राचा थोडक्यांत क्रम. मृत्यूच्या भीतीचा निःशेष त्याग करण्याची आवश्यकता. मृत्यूची भीति सोडणाऱ्या लोकांच्या स्थितीविषयी विचार. गीतेंत सांगितलेल्या जन्मजरादि दोषदर्शनांचा हेतु. योगाचा अधिकारी व योगांत पूर्णता मिळविणाराचे गुण. शारीरिक भयामुळे भक्ति सोपी व योग कठीण अशी बऱ्याच लोकांची चुकीची समजूत. सामान्य लोकांस भक्तिहून योगाचें सौलभ्य, रजोगुणाच्या अनादि प्रवृत्तीचा रोध करण्यांत सत्वगुणाचा अतिशय एकात्मक प्रबल वेग व स्थैर्य.

पत्रांक २८ पृ० १९७ यांत धर्मनिष्ठेविषयी विचार आहे. मार्गे २६ च्या पत्रांत धर्माची मुख्यतः निष्ठेपासून उत्पत्ति सांगून स्वधर्मनिष्ठेचें महत्त्व सांगितलें होतें. या पत्रांत स्वधर्मनिष्ठा डळमळीत होण्याच्या कारणांची मीमांसा आहे. प्रथम संशयी विद्वानापेशां निष्ठवान् भोळ्या माणसाचाच अधिक योग्यता परमार्थांत किती आहे तें सांगून सांप्रतच्या काळांत लोकांची धर्मशून्यता, शास्त्रावर अर्धवट विश्वास ठेवणाराची स्थिती व त्याचें विपरीत फळ याविषयी निरूपण केलें आहे. पुढें स्वधर्मावरील निष्ठा क्षीण होण्याला जगांस जी साधारण कारणें घडतात त्यापैकी मुख्यतः कोणी साधु म्हणविणारा आपल्यास फसवील काय ? ही शंका व सामान्य नीति ईश्वराचे ठिकाणी किंवा महापुरुषाचे ठिकाणी आत्यंतिक असू शकते असा फाजील विश्वास ठेवणें या दोन्ही संशयांचें सयुक्तिक निरसन करून न फसावें अशी इच्छा असल्यास विषयासक्ति सर्वथा सोडणें हा उपाय सांगितला आहे व खऱ्या निष्ठावंतांना अनेक ठेंचा लागल्या तरी त्या ठेंचांनी त्याचें अदृष्टच नाहीसें होतें, निष्ठा नाहीशी होत नाही, पण धरून बांधून ठेवलेल्या निष्ठेचा मात्र अशा स्थितींत चुराडा होतो हा निष्ठेचा स्वभाव सांगितला आहे व सामान्य नीति साधकाकरितां असून त्यानेंही तिचा अभ्यास समुचयपूर्वक केल्यानेंच उपयोगी कसा होतो या-

विषयी विवेचन करून श्रद्धा अढळ ठेवण्याचा मार्ग दाखवून दिला आहे.

पुढील दोन पत्रे (पत्रांक ३० व २९) ब्राह्मण जातीशी कलह करणाऱ्या इतर जातींची स्थिती सुधारण्यासंबंधाची असून आपणांस वेदविद्या शिकविली नाही एवढ्याच मुद्यावर व्यर्थ कलह करणारांस त्यांत प्रश्न विचारलेले आहेत व सरकारच्या दृष्टीने व धर्मदृष्टीने हें भांडण किती निरर्थक आहे हें सिद्ध करण्याकरितां त्या प्रश्नांचें सविस्तर विवरण करून मुद्देसूद चर्चा केलेली आहे. या दोन्ही पत्रांचा पूर्वापर संबंध कळण्याकरितां मागल्या सिरसगांव प्रकरणांतील सत्यशोधकांच्या वृत्तांताची आठवण केली पाहिजे. (सिरसगांव प्रकरण पृ० ६७ पहा.) त्यावेळीं सत्यशोधकांनीं महाराजांस आपल्या समाजांत ओढण्याचे केलेले प्रयत्न, त्यांच्या सभेत महाराजांनीं त्यांच्या मताच्या विरुद्ध केलेले भाषण, “ याला ब्राह्मणांनीं शिकवून ठेविले आहे, या पोराचें ऐकून आपल्या जातीचें काय पुरे पडणार आहे ” असें त्यावर त्या मंडळीचें मिळालेलें प्रत्युत्तर, व “ मोठ्या शहरांत जाऊन आपल्या वाणीचा परिणाम दाखविल्या शिवाय या नीच लोकांवर आपलें वजन बसणार नाही व फुकट आपलें नांव सत्यशोधकांत गणलें जाईल ” असें वाटून “ धर्मस्थारनेची आपली मूळची वृत्ति ” यशस्वी करण्याच्या हेतूनें महाराजांचें उमरावतीस येणें ३० गोष्टींचा विचार केला असतां या पत्रांतील निरूपणाचें महत्त्व कळून येणार आहे व २९ व्या पत्राच्या शेवटीं महाराजांनीं काढलेले उद्गार (सतमयष्टि पृ० २०३ किती निःपक्षपाताचे व सार्थ आहेत याचीही साक्ष पटणार आहे. ते उद्गार हे:—“ (सत्यशोधक) समाज स्थापन होतांना व्यक्तीच्या देखील मनांत हे विचार आले नाहींत व कोल्हापूरच्या प्रकरणांत शंकराचार्यांनीं देखील काढले नाहींत तेव्हां हिंदुधर्माला कोणी कळकळीचा त्राता नाही असेंच म्हणावें लागतें. ” असो.

महाराजांच्या बुद्धींत प्रमाणप्राविष्य, प्रक्रियाप्राविष्य, व श्रुतिस्मृत्यादि

ग्रंथांतून सारभूत तत्व ग्रहण करण्याची शक्ति इत्यादि गोष्टींचें सतत ऐक्य असल्यामुळें या पत्रव्यवहारांत अर्थांतच त्यांचा अत्यंत अल्पकाल जात असे. बाकीच्या वेळांत त्यांचें नेहमींचें ग्रंथलेखन, शास्त्रनिरीक्षण, वेदान्त चर्चादि कामें चालत असत. यावेळीं कांहीं दिवस महाराज कुऱ्हा येथें राहिले होते. शास्त्रचिंतनांत महाराजांची वृत्ति जशी रंगत असे तशीच ती लौकिक मनोरंजनाच्या कथा, कहाण्या, गाणीं वगैरे गोष्टींतही रममाण होऊन त्यांतून सारभूत तत्व काढण्यांत तत्पर रहात असे. याविषयीं मागें वर्णन आलेंच आहे. त्याप्रमाणें कुऱ्हा येथील महाराजांच्या कार्यक्रमांत शांकरदिग्विजयादि ग्रंथांचें जसें वाचन चालत असे व तात्विक गोष्टींचा ऊहापोह होत असे त्याप्रमाणेंच एखादे वेळीं रात्रींचे एक दोन प्रहर वाघ्यांचें गायन ऐकण्यांत खर्च होऊन “ परात परमेश्वर देव भक्तांचा कैवारी । हरिभजनाला इसरू नको पावल अंतरीं ॥ ” इत्यादि अशिक्षित कवींच्या प्रासादिक वाणींतील भक्तिरसाचेंही महाराज अभिनंदन करीत असत. याप्रमाणें चोख्यांचें भजनही महाराजांनीं एकदोन वेळ ऐकलें.

घरच्या वडील भाणसांशीही महाराजांचें वर्तन किती चोख व न्यायीपणाचें असे याचें एक ताजें उदाहरण यावेळीं घडून आलें तें असे:—

मागें देऊरवाड्याच्या कात्यायनाचे वेळीं पुढील कांहीं विशेष सांप्रदायिक कार्यावर नजर देऊन आपल्या वडिलोपार्जित मिळकतीचा हिस्सा महाराजांनीं पाटीलबोवा जवळून (चुलात्याजवळून) घेतला होता. हल्लीं महाराजांचा मुक्काम इकडील भागांतच असल्यामुळें पाटील बोवांची जेवणाखाणाची अव्यवस्था जाणून माधानास आपल्या इकडेच त्यांनीं त्यांची जेवणाची व्यवस्था ठेविली होती. इतक्यावरूनच पाटीलबोवांनीं पुन्हां पूर्ववत् एकत्र राहण्याविषयीं महाराजांस पत्रद्वारे कळविलें. या पत्राचें उत्तर महाराजांनीं पुढीलप्रमाणें कुऱ्हाहून पाठविलें.

तीर्थस्वरूप आपाजी ऊर्फ रघुजापाटील माधान यांचे चरणी

बाळकें गुलाब याचा त्रिकाळ चरणावर मस्तक ठेवून शिर सां० नम-
स्कार वि० वि०.

आपला घराचा निरोप मला कळला. आपली सेवा करणें माझें कर्तव्य आहे व तें मी माझ्याच्यानें होईल तेवढें करीन. परंतु ज्या कारणा-
करितां चार लोकांसमोर धिंदवाडेपंचवाडे झाले त्यांत मला पुनः पडावें
अशी इच्छा नाही. असें जर आपणास करावयाचें होतें तर लोकांजवळ
माझ्याविषयीं विचित्र बोलण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. आतां पुनः त्यांत
पडल्यास पाटीलबोवाचें डबुलें सावडण्याकरितां महाराजांनीं त्यांना मिळ-
वून घेतलें असें म्हटल्याशिवाय लोक सोडणार नाहीत. तेव्हां जिकडून
लोकांचा शब्द मजवर येणार नाही असें करणें बरें. मी जे आपली थोडी-
बहुत सेवा करण्याची इच्छा करितो ते कांहीं हिश्याकरितां नाही तर
मी आपलें कर्तव्य समजतों म्हणून. आपला हिस्सावाटा आपण खुशाल
विकून टाकून किंवा शंकराला अर्पण करून माझ्याजवळ येऊन रहावें.
माझी व्यवस्था होते तशी आपलीही करीन. अनंताचें प्रारब्ध अनंताचें
साथ. आपही मरगये डुबगई दुनिया. परंतु चार लोकांचा
फुकट शब्द घेणें ठीक वाटत नाही. यावर आपली इच्छा असेल तशी
पत्रोत्तरी कळवितील. ती० काकाजीनें (बक्रामजी) देखील आपला
हिस्सा कृष्णार्पण केल्यास मी नाही म्हणत नाही. पोराना मात्र देऊं
देत नाही. त्याबद्दल मी अडथळा केल्यावांचून रहणार नाही व आपणही
खटपट करावी. तुम्ही आपले दोघांचेही हिस्से शंकराला वाहिल्यास फार बरें
होईल. वरवर सांबजी सांबजी म्हणून पैसा झांकून ठेवल्यानें देव मिळत
नाहीं. कळावें ही विनंती.

आपला उद्धट

गुलाब.

असा कार्यक्रम चालला असतांना वैशाख वद्य अष्टमीचे दिवशी उत्तर
रात्री महाराजांस श्रीनिवृत्तिनाथांचा दृष्टांत झाला. ही गोष्ट महाराजांनीं

अभंगवृत्तांत वर्णन करून रात्रभर भजन केलें व दुसरे दिवशीं ब्राह्मणभोजन वगैरे केलें.

यानंतर कुच्छाहून वैशाख वद्य १३ चे दिवशीं महाराजांनीं सर्व मंडळींसह उमरावतीस प्रयाण केलें व तेथून पादुका व देव सेठ अंबादास मारवाडी यांजबरोबर कांहीं मंडळींसह यावलीस पाठवून बाकीच्या मंडळींसह आपण नागपुरास गेले व तेथल्या मंडळीस सुमारे दोन माहिनेपर्यंत आपल्या सत्सहवासाचा लाभ देऊन आषाढ अखेर उमरावतीस परत आले.

उमरावतीहून पुन्हां सात पत्रें संप्रदायिक मंडळीला महाराजांकडून गेलेली आहेत. (सप्तम यष्टि पत्रें ३१ ते ३७) त्यांपैकी पहिल्या दोन पत्रांत आर्लीकडील दांभिक साधुवर्गावर टीका असून वर्णाश्रमकर्म, भगवत्कीर्तन किंवा साधनचतुष्टयसंपत्ति यावांचून नुसतें हरिनाम घेऊन वाटेळ तसें वागावयास शिकविणारा अशिक्षित वर्ग व संप्रदायपरंपरेनें वेदान्त विषय अनुभवारूढ करून न घेतां विद्यार्थ्यांप्रमाणें वेदान्ताचे ग्रंथ घडघड पाठ म्हणून यथेष्टाचरण शिकविणारा सुशिक्षित वर्ग यांच्या दंभवृत्तीचें यथार्थ निरीक्षण केलें आहे, अशा प्रकारच्या लबाडीच्या कचाट्यांतून सुटून उदरंभरण करण्याचे दुसरे उपाय सुचविले आहेत व खरे वेदान्ती प्रारब्धाच्या भोगाबद्दल नाखुष असून आत्मनिष्ठ असूनही आपल्या चुका पहिले पासूनच कसे कबूल करीत असतात तें सांगून चहूंपार्यां मोकळा वेदान्ती गुरु होण्यास पात्र होत नाही असें आपलें मत दिलें आहे.

तिसरें पत्र (पत्रांक ३३) उपासनामीमांसेविषयीं आहे. यांत अध्यात्मज्ञानाला मनुष्यजन्मच योग्य. थोड्या श्रमानें कोणाला आत्मप्राप्ति होते ?

१ महाराजांची अभंगाची गाथा. अभंग २०४६ ते २०५० व ५२५ ते ५३९ पहा.

तीन प्रकारच्या मानसिक क्रिया व त्यांचे सौलभ्य कोणाला असते ? चंचल मन जितके जास्त तितकी बुद्धि मठ. वैदिककालीन ऋषींना पंचावयवी तर्काची अनवश्यकता. निर्विकारी दृढ श्रद्धेचे महत्व व तिचा अनिवर्त्य स्वभाव इ० गोष्टांचे निरूपण आले आहे.

चवथ्या पत्रांत (पत्रांक ३४) आधुनिक कालांतील वेदान्ताध्ययनाच्या हीन स्थितीविषयी आणखी कांही अधिक उदाहरणे देऊन वेदान्त शिकतांना कोणत्या खबरदान्या घेतल्या पाहिजेत याचे विवेचन आहे.

पांचवे व सहावे ही दोन पत्रे (पत्रांक ३५ व ३६) भौतिक शास्त्रांत शिक्षकाची पदवी मिळविलेल्या एका गृहस्थास महाराजांनी लिहिली आहेत. पूर्वी आपल्याकडे भौतिकशास्त्र अतिशय उज्वल व सुधारलेले होते, त्यांत विमानादिकांच्या यांत्रिक कला अत्यंत पूर्णतेस आलेल्या होत्या इ० गोष्टींचे नवीन सोपपत्तिक विवेचन या पत्रांत असून न्यायांतील अश्रौत असा परमाणुवाद मोक्षाकरितां नसून भौतिक उन्नतिकरितांच आहे व ह्या परमाणुवादादिकांचा उपयोग लोकांनी भौतिक उन्नतिकडेच करावा असा आमच्याकडील महात्म्यांचा प्रायः ध्वनीरूप आशय, आपल्या न्यायसंज्ञक भौतिक शास्त्रापासून नास्तिकवाद वाढण्याचा असंभव, न्याशास्त्राची सध्यां नष्ट झालेली परंपरा व संस्कृत पंडितांकडून त्याच्या (न्यायशास्त्राच्या) पदार्थ खंडाला चालन मिळण्याची जरूरी, इत्यादि मुद्दे विचार करण्यासारखे आहेत व सध्यां हे आपले लेख बाल्यदर्शेतले असल्यामुळे भौतिकशास्त्रज्ञांनी व नैय्यायिक पंडितांनी त्यांवर टीका न करितां त्यांचा विचार करून उत्तेजन द्यावे, त्यांत सुचविलेल्या प्रयत्नाच्या दिशेने एखादा समाज काढून आपल्या सूक्ष्मबुद्धीचा उपयोग करावा, व या विषयावर एखादा स्वतंत्र ग्रंथ लिहून भाषांतराच्या मूळाप्रमाणे त्याला शोभा आणावी म्हणजे लोप झालेले आपले आर्य लोकांचे भौतिकशास्त्र पुनः उदयास आल्यावांचून रहाणार नाही असा महाराजांनी आपला आशय व्यक्त केला आहे.

सातव्या पत्रांत (पत्रांक ३७) अलीकडील धर्मसुधारकांच्या विपरीत हेतूचें समीक्षण असून इहलोकाकरितांच होईल त्या रीतीनें धर्माच्या सामुग्रीत फेरफार केल्यास धर्माची अगदी खेदप्रद स्थिती कशी होते या-विषयी फार मार्मिक विवेचन केलें आहे. या पत्रांतील पुढील विधानें व विचार धर्मज्ञासु सज्जनांस चिरस्मरणीय होण्यासारखी आहेत:—

“ धर्माचा अभ्यास केवळ धर्माकरितां करावयाचा असून कोणतेंही आमिष दाखवून त्याचा अभ्यास करविणें अगदीं निंद्य मानलें गेलें आहे. + + परंतु इहलोकाच्या सुखाकरितां ह्यापलेले कांहीं लोक आतां धर्माच्या चिंध्या करीत आहेत खास. एखादा सुधारक पुढें आला कीं, मला दोन प्रकारची भीति वाटत असते. एकतर तो वैदिक धर्मापासून आपला पंथ निराळा काढील ही, व दुसरी धर्माचा अदृष्टसंबंध तोडून टाकून ऐहिक सुखाकडे झुकवील ही. ” थियाँसफीसंबंधानें खरें ठरलेलें पूर्वीचें आपलें भविष्य. अर्शाच स्वामी विवेकानंदाविषयी पूर्वी आपल्यास पडत असलेली व आतां खरी ठरलेली स्वप्ने. विवेकानंदाचा उदार धर्म व वरील दोन्ही प्रकारचें त्यांच्या मतांत दिसून येणारें धोरण. कबीर, नानक वगैरे नवीन पंथांचा थोडा स्वीकार. केवळ सामान्य नीतीच्या दृष्टीनें जुन्या धर्मावर टीका करणाऱ्या व अर्धा हिंदुधर्म स्वीकारून अर्ध्यावर टीका करणाऱ्या अनेक सुधारकांचा एककलीपणा. विवेकानंदांच्या हातून झालेला तसाच थोडासा प्रकार. लोककल्याणाकरितां मुद्दाम ग्रहण केलेले रागद्वेष व अनीति यांतील तारतम्य व या कसोटीप्रमाणें स्वामी विवेकानंदांच्या कांहीं धार्मिक व वैदान्तिक विचारांचें सप्रमाण समीक्षण व त्या विचारांच्या मूळाशीं दिसून येणारी स्वामींची श्रद्धारहित वेदाधिकाराची हांव. नुसत्या चमत्कारामुळें, नुसत्या बुद्धिमत्तेमुळें किंवा दोन्ही गोष्टीमुळें एखाद्या महात्म्यावर विश्वास ठेवण्याचा दोष व अधिकारान्वयें तिन्ही कांडाला अनुसरून उपदेश करणाऱ्यावर विश्वास ठेवण्याचा सुरक्षित मार्ग. देशकालानुसार आगमव्यवस्था व त्या व्यवस्थेतही बुद्धीपेक्षां किंवा थोड्याशा चमत्कारापेक्षां आगमाचेंच प्राधान्य. असो.

या वेळीं महाराजांचा मुक्काम उमरावतीस असतांना देवास संस्थानचे अधिपती श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार यांस त्यांच्या सहवासाची इच्छा उत्पन्न होऊन त्यांनीं त्यांस दोन विद्युत्संदेश व पत्र पाठविलें. महाराजांच्या विद्येची व भगवत्परायणतेची कीर्ति श्रीमंतांच्या कानावर होतीच व संतसेवा आणि श्रीकृष्णभक्ति यांची आवडीही त्यांच्या ठिकाणीं वास करीत असल्यामुळें ह्यावर्षींचा श्रीकृष्णजन्माष्टमीचा उत्सव देवाशास करण्याविषयी त्यांनीं वरील पत्रांत मोठ्या प्रेमानें महाराजांस विनंती केली होती. या पत्राचें उत्तर महाराजांनीं प्रेम, सौजन्य व बोधपूर्ण अभंग वाणीनें श्रीमंतास पाठविलें तें येणेंप्रमाणें:—

अभंग १. कल्याणनिधान मंगळ मंगळ । स्वानंद सोज्वल सत्यरूप ॥ १ ॥
निर्गुण सगुण जया म्हणे वेद । नामींरूपीं भेद न सांपडे ॥ २ ॥ जीवाचा सौर्यरा सुखाचा सांगाती । श्रुतीपदें गाती ध्याती मुनी ॥ ३ ॥ मायबाप गुरु स्वामी ज्ञानराज । कृपें भवत्काज त्यांचे नामें ॥ ४ ॥

२. इंदिरेनें मज दिधलें टाकूनी । श्रीकांत म्हणुनी मायबाप ॥ १ ॥ जन्माचा दरिद्री अखंड करंटा । वरी दृढ ताठा अल्पज्ञानें ॥ २ ॥ तुम्ही महाराज पूर्वीं तपःशीळ । तेणें हें सोज्वल राज्य प्राप्त ॥ ३ ॥ मेळ कैसा होय दीना भाग्यवंता । आळंदीच्या कांता गातां सौख्य ॥ ४ ॥

३. तान्हेपणा पासुनीयां मी आंधळा । नाहीच लाभला मायबाप ॥ १ ॥
नाहीं सद्गुरूची झाली आंगें सेवा । न पूजिलें देवा स्नेहभाविं ॥ २ ॥ देहासक्ति-
स्तव प्रमादही होती । उंचवर्णी हातीं घेत सेवा ॥ ३ ॥ ऐसें लाजिरबाणें
परमार्थी जीणें । हित माझें जाणें ज्ञानराजा ॥ ४ ॥

४. यान संधी विग्रहांत जे कुशलें । तयांसी भूपाळें मान द्यावा ॥ १ ॥
सामदाम भेद दंडा अनुकूलें । तयांसी भूपाळें मान द्यावा ॥ २ ॥ आम्हां गरी-
बांचें तेथ नाही काज । तुम्हीं महाराज भाग्यवंत ॥ ३ ॥ आळंदीवळभ चिंतावा
आवडी । प्रेमाच्या कावडी वाहोनियां ॥ ४ ॥

५. माझी तंव स्थिती उनाड जन्माची । नेणें समर्थाची मैत्री करूं ॥ १ ॥

न कळे श्रीमंता कैसा द्यावा मान । रामराम कोण परी करूं ॥ २ ॥ उभें व्हावें कोठें कैसी कीजे स्तुती । न कळे निश्चिंती मज कांहीं ॥ ३ ॥ कृपें तुम्ही पाठविलें आज्ञापत्र । परी त्या उत्तर काय देऊं ॥ ४ ॥ अत्यंत दरिद्री नेणें धनसुख । मागतसे भीक व्रतासाठीं ॥ ५ ॥ व्रतासाठीं देवें^१ बोलाविलें मातें । परी म्यां दोघांतें भाक दिली ॥ ६ ॥ म्हणोनियां माझा हरला उपाय । ज्ञानेश्वरमाय न क्षोभावी ॥ ७ ॥

६. प्राण गेलियाही असत्य भाषण । न कीजे भूषण सज्जना हें ॥ १ ॥ नाहीं माझी शक्ति थोर चमत्कारी । तुम्हां कोणेपरी रीझवूं मी ॥ २ ॥ कौमुदी सारिखें नेणें मी संस्कृत । तेथें तों पंडित असतील ॥ ३ ॥ त्यांचा मज धाक वाटे बहु मनीं । तेथें मी येऊनी काय करूं ॥ ४ ॥ माझी विद्या थोर आहे हें सांगूनी । तुम्हां नेणो कोणी फसविलें ॥ ५ ॥ ज्ञानेश्वरीवीण मज नये कांहीं । ज्ञानराज आई जाणताहे ॥ ६ ॥

७. स्वप्न परमाणु आरंभ वादातें । पुसतां मी तेथें काय बोलूं ॥ १ ॥ पंचद्रव्यवाद दिधीतीकारांचा । पुसतां मी साचा काय बोलूं ॥ २ ॥ स्फोटवाद किंवा पदशक्तिवाद । बोलतां आनंद कोण तेथें ॥ ३ ॥ वादांत रंजन हाय पंडितांचें । विनोदें आमुचे हास्य मात्र ॥ ४ ॥ आळंदीवल्लभ दीनांचा सांगाती । तयांचे संगती मात्र इच्छा ॥ ५ ॥

८. शीलनाथस्वामी महाराज भेटी । व्यावी ऐसें पोटीं होतें फार ॥ १ ॥ शीलनाथ स्वामी सोयरा सज्जन । तयांचे चरण आठवावे ॥ २ ॥ करावा जतन आपुला विश्वास । कदा आणिकांस स्मरूं नये ॥ ३ ॥ आळदीश तेणें होय कृपावंत । करिताती संत सर्व दया ॥ ४ ॥

९. माझिया शरीरा लागलाहे रोग । सुदैवाचा भोग ईश्वरेच्छा ॥ १ ॥ तयामुळें जातां कोणाच्या घरास । होतो फार त्रास आणिकांसी ॥ २ ॥ म्हणोनियां देवें ठेविलें ज्या स्थिती । राहे तैशा रीति जेथें तेथें ॥ ३ ॥ आळंदीवल्लभ ज्ञाननाथस्वामी । विश्वअंतर्यामी सर्व जाणे ॥ ४ ॥

१ जुन्या संस्कृत ग्रंथांत राजाला देव म्हटलें आहे.

१०. न होती हे माझे बोल गौरवाचे । अंतरीचे साचे सांगितलें ॥ १ ॥
मजहुनी माझे स्नेही विद्यावंत । मजपुढें ग्रंथ वाचिती जे ॥ २ ॥ गुरु श्रीनिवास
मुळेभालेराव । नाना हरिभाऊ खाप्रेबापू ॥ ३ ॥ पंडितादि त्यांत बोलावुनी
कोणी । फेडावी पारणी लोचनांची ॥ ४ ॥ व्यर्थ निजगर्वा मज पडूं द्यावें ।
ज्ञाननार्थी भावें वेड भरे ॥ ५ ॥

११. तुमचिये गृहीं होतां माझा मान । तेणें माझें मन फोफावेल ॥ १ ॥
विसरेल मग झणीं ज्ञाननाथा । भय वाटे चित्ता फार ऐसें ॥ २ ॥ वंदूं नये
माथां पार्यांची पादुका । मी तों प्रजा निका राव तुम्ही ॥ ३ ॥ एवढा समर्थ
धावा आशिर्वाद । उपजावा बोध ज्ञानदेवीं ॥ ४ ॥

१२. व्रत संपलिया क्वचिद्देवापाठीं । शीलनाथ भेटी येईन मी ॥ १ ॥ तेव्हां
मी घेईन देव दुरूषण । आणो नारायण घडवोनी ॥ २ ॥ बोवडीये बोल ऐकुनी
मराठी । न मानावी पोटीं खंती देवा ॥ ३ ॥ ज्ञाननाथें मज सांभाळावें आतां ।
पुरे झाली चिंता संसाराची ॥ ४ ॥

१३. बोलतो तेवढा नाही मी विरक्त । कवित्व करीत मानासाठीं ॥ १ ॥
परी मज एक विश्वास बरवा । तुम्हीही धरावा तोचि चित्तीं ॥ २ ॥ नीतीनें
संसार करावा बाहेरी । अखंड अंतरीं कृष्ण ध्यावा ॥ ३ ॥ हेंचि केलियानें
माझे समाधान । व्रतही संपूर्ण केलें जाणा ॥ ४ ॥ सदुरुमुखानें जाणावें निर्गुण ।
भजावें सगुण आवडीनें ॥ ५ ॥ ज्ञानानें तोडावा उपाधीचा भास । ज्ञानगर्वनाश
भक्तिबळें ॥ ६ ॥ वैराग्यानें कीजे दोहींचें रक्षण । नीतीनें शिक्षण प्रजालोक
॥ ७ ॥ परावीया नारी माउली समान । संतांपुढें मान वाकवावी ॥ ८ ॥
देवासस्वामीया आणिक यात्रीण । तेथेही येऊन काय सांगूं ॥ ९ ॥

हें पत्र देवासच्या महाराजांस पाठविल्यानंतर लवकरच श्रीकृष्ण जन्मा-
ष्टमी व्रताकरितां महाराज हरद्याकडे निघून गेले व नारायणराव पंडित
यांस यावलीस पाठवून पादुका, देव व मंडळी यांसह मागाहून लवकर
येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें देव व मंडळी येऊन पोहचल्यानंतर प्राति-

वार्षिक पद्धतीप्रमाणें नवरात्रास आरंभ होऊन श्रीकृष्णजन्मोत्सव हरदा येथें सांग झाला.

उत्सवानंतर एके दिवशीं (बुधवार ता० २७-८-१९१३) नित्य-क्रमाप्रमाणें महाराज सञ्छास्त्रचर्चा करित बसले असतांना हरदा येथील रेलवे दवाखान्याचे डाक्टर रा० बळवंत शंकर नेने हे आपल्या एका स्नेह्या-बरोबर महाराजांच्या दर्शनास आले व महाराजांस आपल्या व्याधीची हकीकत कळवून त्यांनी आपला दोन वर्षांचा अनुभवही सांगितला. तेव्हां त्यांच्या शब्दांवरून व्याधीसंभवाचा पूर्वेतिहास महाराजांनी त्यांस सांगितला तो असाः—तुमचे वय हल्ली ३७।३८ वर्षांचें असावें. तुमचा जन्म तुमच्या आईच्या ३० व्या किंवा ३२ व्या वर्षी झाला असावा. तुमची आई फार रागीट स्वभावाची असावी. तिला निजते वेळीं दिवा नकोसा असावा. तुमचे वडील फार शांत स्वभावाचे असावे व तुमची आई त्यांच्यावर रागावली असतां ते शांतपणानें ऐकून घेत असावे. तुमचा रोग कफ अपस्मार हीनवात आहे. हा वरील कारणामुळें झालेला असून अडीच वर्षांपासून असावा. तुम्हांस गोड आवडत नाही. तिखटावर तुमचें प्रेम आहे. रोगाच्या फिट्स बहुतकरून तुम्हांस पहाटे येतात. याप्रमाणें सांगून महाराज म्हणाले नुसतें “ हो ” ला “ हो ” न म्हणतां मी सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या असतील तर कबूल करा नाहीतर नाही म्हणा. तेव्हां डाक्टर यांनी वरील गोष्टी अक्षरशः खऱ्या असल्याचें कबूल करून हा सर्व प्रकार आपल्या सहीनें लिहून दिला. या पूर्वी त्यांची व महाराजांची ओळखही नव्हती. असो.

सनातन धर्मनीतीच्या तत्वांवर होणारे आघात चुकविण्याकरितां वर्तमान पत्रांत लेख लिहिण्याचा महाराजांस उपक्रम कसा करावा लागला याविषयी मागें सांगितलें आहे. त्या क्रमास अनुसरून या सुमारास महाराजांनी “ यज्ञोपवित धारणाचा हक्क ” हा तिसरा लेख लिहून मुमुक्षु-पत्राकडे प्रसिद्धीकरितां पाठविला. तो ता० २८ आगष्ट १९१३ च्या

अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला. त्यांचा सारांश थोडक्यांत असा:—या पूर्वीचे दोन लेख नुकतेच यर्षीत (सप्तमयर्षीत) येऊन गेले आहेत. पूर्वीच्या दोन लेखांत वेदोक्त प्रकरणासंबंधी बरेच उद्धाटन केले आहे व इतरांनी वेदाचा अधिकार मागणे युक्तिदृष्ट्या बरोबर कसे नाही हे मी आपल्या मते सिद्ध केले आहे. आतां दुसरा मुद्दा या मुद्याभुळेंच उत्पन्न झालेला आहे. तो प्रत्येकाचा यज्ञोपवीताचा अधिकार हा होय. सुतार, सोनार, शिंपी, रंगारी, न्हावी कहार वगैरे लोक यज्ञोपवीत घालीत असून घालण्याची खटपटही करीत आहेत. माही त्यांपैकींच एक आहे. पण केवळ यज्ञोपवीताने माझे समाधान होत नसून मला प्रश्न उत्पन्न होतात ते असे:—

१. आम्ही यज्ञोपवीत घालणाऱ्यांनी स्वतः काय ब्राह्मण म्हणवून घ्यावयाचे, क्षत्रिय म्हणवून घ्यावयाचे किंवा वैश्य म्हणवून घ्यावयाचे ? २. वर्ण हे गुणकर्माने मानावयाचे, संस्काराने मानावयाचे, किंवा जन्माने मानावयाचे ? ३. इतकेही करून आम्ही जे द्विज होणार ते काय धर्माकरिता की द्वेषाकरिता ? ४. आज नाही तर उद्यांतरी चर्चाराहित द्विजत्व आम्हांला मिळणे शक्य आहे काय ?

या चारही प्रश्नांची पुढे महाराजांनी युक्तिदृष्ट्या क्रमशः समीक्षा करून वेदोक्तप्रकरणाप्रमाणे हे अन्य यज्ञोपवीत प्रकरणही कोणत्याही दृष्टीने निष्फल मत्सर वाढविणारेच होईल असे सिद्ध केले आहे.

देवासच्या महाराजांचा व महाराजांचा जो पत्रव्यवहार उमरावतीहून झाला होता त्याचे उत्तर देवासच्या महाराजांकडून विद्युत्संदेशाने पुढीलप्रमाणे आले:—

“ Your holiness most gracious and kind letter received with intense feelings of gratitude by the undersigned undeserving person. Please forgive delay in reply as busy with utsawa. May I again humbly request your holiness to grace this place

if your sacred functions and duties at Amraoti are finished, the utsawa here will last till Friday 29 th. inst here if possible and absolutely convenient to your holiness may I request you to come here straight from Amraoti so as to reach this place before the utsawa is over. please forgive trouble.

“ TUKOJIRAO PUAR ”

हा संदेश अर्थात्च प्रथम उमरावतीस जाऊन नंतर हरदा येथें महाराजांस मिळाला व पांचचार दिवसांनीच देवासच्या महाराजांकडून रा० त्र्यंबकराव फडगीवीस हे पत्र घेऊन हरदास येऊन पोहचले. या पत्रांतही देवाशास येण्याविषयी आग्रहाची व प्रेमाची विनंती होती. त्याप्रमाणें आठ दिवसांत येण्याविषयी आश्वासन लिहून महाराजांनी पुन्हां पुढील अभंगबद्ध पत्रोत्तर बरोबर देऊन रा० नारायणराव पंडित यांस पूर्वे व्यवस्था पाहण्याकरितां त्र्यंबकराव बरोबर देवाशास पाठविलें. तें पत्रोत्तर येणेंप्रमाणें:—

श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.हरदा ता. २।९।१३

श्रीमंत तुकोजीराव महाराज पवार यांना पाठविलेलें पत्र २ रें.

अभंग १. ज्ञानराज स्वामी सदा यशवंत । नित्य श्रुतिसंत गाती जया ॥१॥

कोटी विघ्न ज्याच्या नामें हरताती । सर्व भूतपती तोचि एक ॥ २ ॥

वैष्णवांचा विष्णु शैवांचा शंकर । सच्छिष्या दातार गुरुराजा ॥ ३ ॥

आळंदीवल्लभ पार्यां नमस्कार । करुनियां पत्र पाठवितें ॥ ४ ॥

२. इहलोक काय जीवितावधीचा । परलोक साचा श्रुतिसिद्ध ॥ १ ॥

स्वर्गमोक्ष दोन्ही त्याचेचि भाग । भिळती अव्यंग सज्जनातें ॥ २ ॥

एका सुख एका दुःख हे दिसती । म्हणोनी प्रतीति पूर्व कर्मा ॥ ३ ॥

एकची ईश्वर भिन्न भिन्न करी । कर्मावीण तरी विषम तो ॥ ४ ॥

प्रकृतीस्वभावे नियंता मुकुंद । भक्तांवरी शुद्ध दया त्याची ॥ ५ ॥

कर्मफळ देणें राजसस्वभाव । सात्विक स्वभाव दासकृपा ॥ ६ ॥

उपाधीविरोध उपहितीं नाही । दयान्याय दोहों चालविता ॥ ७ ॥

आळंदीवल्लभ सुखाचा सांगाती । सर्व धरुं चित्तीं आवडीनें ॥ ८ ॥

३. अत्यंत विश्वास अत्यंतची युक्ति । दोन्ही व्यर्थ होती प्रसंगानें ॥ १ ॥
 युक्तीनें सामान्य ओळखावें आधीं । विशेषाची सिद्धि विश्वासानें ॥ २ ॥
 जन्मला जो तथा पाहिजे जनक । सामान्य सम्यक युक्तिसिद्ध ॥ ३ ॥
 पितयाचें नांव विश्वासोचि फळे । म्हणोनी सोंवळें चित्त कीजे ॥ ४ ॥
 सुखदुःख फळें कर्म अनुमानें । धर्माधर्म मनें आकळावे ॥ ५ ॥
 बळियासी संधी साधितां उत्तम । सुरक्षावा धर्म आपुलाची ॥ ६ ॥
 जया रोगीं त्याची औषधीचें काम । उंचनीच नियम त्यांत नाहीं ॥ ७ ॥
 तैसा उंचनीच नाहीं धर्म कोणी । सर्व नारायणीं आवडते ॥ ८ ॥
 परी ज्याचा त्यानें उचिंत करावा । स्वामी ज्ञानदेवा आवडे तें ॥ ९ ॥

४. आरंभ नाहीच कोण्याही वस्तूसी । अवस्था विशेषीं मात्र भासे ॥ १ ॥
 म्हणोनियां जन्म मृत्यु सर्वासवें । मोक्ष विश्वां जीवें मिथ्यादृष्टि ॥ २ ॥
 ऐसें दृढ ज्ञान वृत्तीसंधीं ध्यान । मोक्ष तरी पूर्ण हातां चढे ॥ ३ ॥
 वृत्तीव्युत्थानीं तों धर्मकाम अर्थ । तीन पुरुषार्थ सेवावेची ॥ ४ ॥
 धर्माच्याचि पाठीं लागूं नये ऐसें । जेणें अर्थ नाशे समूळची ॥ ५ ॥
 अर्थाही तेवढें घालूं नये मन । जेणें प्रजाजन कंटाळती ॥ ६ ॥
 काम तो सेवावा शरीरापुरता । कामा हातीं चित्ता देऊं नये ॥ ७ ॥
 देशकाळवशें धर्म तो अधर्म । अधर्म तो धर्म होऊं लागे ॥ ८ ॥
 तथापि त्यांत एक मुख्य बीज । शरण्य सहज ज्ञानराजा ॥ ९ ॥

५. समर्था भेटणें मज नाहीं ठावें । म्हणोनि न यावें होतें मनीं ॥ १ ॥
 परी चारपांच आलीं पाचारणें । भेटीचा म्हणोनी विनिश्चय ॥ २ ॥
 आहे ऐसी देवें ठेवितां प्रकृती । येईन निश्चिती आठदिनीं ॥ ३ ॥
 उशीर झाल्याची असूं द्यावी क्षमा । तुम्ही गुणोत्तमा महाराजा ॥ ४ ॥
 सुहृद पाहाया पाठविले पुढें । तयासी रोकडे क्षेम कीजे ॥ ५ ॥
 ज्ञानेश्वर माझा विश्वाचार्चा राव । आश्वासन देवो तुम्हां आम्हां ॥ ६ ॥

दूरस्थ संप्रदायिक मंडळीला पत्रद्वारानें अभ्यासक्रम सांगून त्यांच्या बुद्धि-

वर्धनाचा यत्न महाराजांचा सुरू होताच. त्याप्रमाणे या सुमारास महाराजांकडून एक पत्रोत्तर नागपुरास रा० वासुदेवराव मुळेमास्तर यांना गेलें आहे. यांतिल अभ्यासाचा भाग व्यक्तिविषयक असल्यामुळे अर्थातच महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे तो प्रगट करणें योग्य नाही, परंतु साधकाची सद्बुद्धि जागविण्याकरितां सार्वजनिक कल्याणाचा एक नियम महाराजांनीं त्यांत सांगितला आहे तो येथें घेतों:—

“ वेदकालापासून तों तहत आतांपर्यंतचे सर्व धार्मिक इतिहास वाचून पहा आणि आतांच्याही साधूंचीं वर्तनें मनांत आणून पहा. सर्वांनीं सर्वांना सारखेच चमत्कार कोणी दाखविले आहेत काय ? व सर्वांनीं सर्वांच्याच सारख्या इच्छा कोणी पूर्ण केल्या आहेत काय ? साधूंच्या एखाद्या चमत्कारापासूनच जर कोणाला उपरती झाली असेल तर आतांही तशी स्थिती नसते काय ? कितीही विचार केला तरीही विचारानें भावना मृदुच राहते व तीव्र होते ती विश्वासानेंच होते. पण आपल्या विश्वासाला कितीतरी विघ्न आहेत ? घरांतल्या पोरवाळांचा व बायकोचा त्रास, शरिराच्या आसक्तोचा त्रास, सावकाराच्या तगाद्याचा त्रास, वरच्या दडपशाहीचा त्रास व इतकेंही करून जर आपल्यांत थोडासा श्रद्धेचा ओलावा असलाच तर तो एखाद्याच्या भूत घालून देण्यानें व फुकट चर्चेनें नाहीसा होत असतो. त्याचें तें भूत घालून देणें व फुकट चर्चा करणें किती सत्य आहे याचा दांत खाऊन शोष करावा व मग श्रद्धा काढणें असल्यास काढावी व ठेवणें असल्यास ठेवावी. ”

याच पत्रांत प्रस्तुतच्या देवासगमनाच्या धोरणासंबंधानें महाराज म्हणतात:—“दुसरें, देवसचे महाराज फारच पाठीमागें लागले असून त्यांचेकडून दोन मनुष्ये मला घेण्याकरितां काल येथें आले. त्यांचे बरोबरही दुसरें अभंगबद्ध पत्र दिलें आहे. कदाचित् अतिहठानें मी तेथें गेलोंच व जर मराठे वेदोक्त प्रकरण निघालें तर मी महाराजांच्या सणसणीत विरुद्ध बोलल्याशिवाय कांहीं रहाणार नाही. मग त्याचा परिणाम कसाही होवो. ”

देवासगमनाची याप्रमाणे तयारी चालली आहे तो तिकडे उमरावतास महाराजांचे मंडळीतील रा० लक्ष्मण सिताराम सराफ हे अत्यवस्थ असून महाराजांचे दर्शनाकरिता कंठी प्राण धरून असल्याचा तार आला. या गृहस्थास सुमारे पांच महिन्यांपूर्वी महाराजांनी सुचविले होते की तुला विषप्रयोग होणार आहे. सावध रहा. या इशारतीकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले होते. शेवटी तोच प्रसंग ओढवला. विमारीत यांची वांती उमरावती येथील डाक्टर भट यांनी तपासून विषप्रयोग झाल्याचेच सांगितले होते. अस्तु. तार पोचताच तेच दिवशी महाराज मेलगाडीने निघून उमरावतीस गेले व लक्ष्मणरावला भेट देऊन दोन दिवसांनी परत आले. यानंतर लक्ष्मणरावला किंचित् भाराम पडला परंतु पुढे प्रकृति जास्त विघडून सुमारे दीड महिन्यांनी त्यांचा अंत झाला.

ता० २८ आगष्ट १९१३ च्या मुमुक्षूच्या अंकांत एका गृहस्थाने (श्रीयुत श्रीकृष्ण व्यंकटेश शुक्ल) एक पत्र प्रसिद्ध करून त्यांत शांकर-दिग्विजय विद्यारण्यकृत नसून भागवतचंपूकारांचा आहे असे शिवगंगामठाचे शंकराचार्य श्रीसुब्रह्मण्याभिनव सच्चिदानंदभारती यांचे म्हणणे दिले होते व डिंडिमकारांना व अद्वैत राज्यलक्ष्मोकारांना झुगालून देऊन आचार्यांचा असा अभिप्राय कां असावा ? अशी पृच्छा केली होती. या पत्राला उत्तर देण्याकरिता महाराजांनी यावेळी “शिवगंगामठाधिपति आचार्य-चरणीं विनंती” हा लेख लिहून तो मुमुक्षूच्या ता० २५ सप्टेंबर १९१३ च्या अंकांत प्रसिद्ध केला.

या लेखांत आधुनिक क्षेपकवादाची सोपपत्तिक व सविस्तर मीमांसा करून हल्लींच्या धर्माचार्यांच्या मनावर देखील या पाश्चात्य क्षेपकवादाचा पगडा बसत चालला आहे याविषयी महाराजांनी दुःख प्रदर्शित केले आहे व यद्यपि मनुष्य हा जीवकोटीतील असल्यामुळे विकारवश होणे अपरिहार्य असले तथापि स्वच्या धार्मिक मनुष्याला विकार उत्पन्न होऊनही धर्माचे प्रतिपादन त्याला विकाररहित व यथातथ्य करतां येणे कसे शक्य आहे याविषयी सप्रमाण व सोदाहरण विवेचन करून “हल्लींचे

धर्माचार्य जीव असल्यामुळे त्यांना विकार होणे जरी संभवनीय असले तरी उत्पन्न झालेल्या विकारांचा साक्षा होऊन व्युत्थानकाळां धर्मांचे प्रतिपादन यथार्थ करणे हेंच त्यांचें पाहिलें व खरें कर्तव्य आहे. ” असें सुचविलें आहे व नंतर शिवगंगा मठाधिपति आचार्यांच्या आक्षेपास उत्तर देऊन “ आचार्यांना इंद्रजी येवा किंवा न येवो परंतु कर्णोपकर्णी पाश्चात्य श्लेषकवादाचा त्यांच्या मनावर संस्कार झाला आहे यांत सशय नाही. ” असें श्रीयुत शुक्लांच्या प्रश्नास उत्तर दिलें आहे व असाच संस्कार जगन्नाथ येथील गोवर्धन मठाच्या शंकराचार्यांच्याही मनावर झाला होता याविषयी चारपांच वर्षांच्या पूर्वी त्यांची व आरली समझ भेट होऊन जो भाषणप्रसंग झाला त्याची हकीकत सांगून त्यांचे (गोवर्धन-मठाच्या आचार्यांचे) म्हणणे महाराजांनी प्रमाणार्थ दिलें आहे व त्यांच्या सरळपणाविषयी आपली अत्यंत पूज्यबुद्धि व्यक्त केली आहे.

शेवटीं एकंदर वस्तुस्थिती लक्षांत घेऊन मोठ्या समर्थाद व विनीत शद्रांनी शिवगंगामठाधिपति आचार्यांच्या चरणी महाराजांनी अशी विनंती केली आहे:—“ अशा प्रकारचें प्रतिपादन धर्माचार्यांच्या मुखांतून निघालें म्हणजे मजसारख्या शूद्राला तर “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” इत्यादि पुरुषसूक्तांतील मंत्र व “ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ” इत्यादि पुराणांतील श्लोक सर्व मागून लुच्चा लोकांनी घातले आहेत असें म्हणण्याला कांहींच प्रत्यवाय राहणार नाही. मी ब्राह्मणेतर जातीत जन्मलों असून माझ्या दुर्दैवानें लागलेल्या व्यसनामुळे कोणाशी बोलतांना प्रसंगी मला वेदाचें प्रमाण देण्याचें काम पडतें. परंतु मी आपल्या जातीपुढें आपण शूद्रांनी वेद म्हणावे असें सांगत नाही. कारण जरी मी व्यसना-मुळे वेद म्हणतो तरी मी पातक करीत असून त्याबद्दल मेल्यानंतर भगवान् सूर्यनंदन मला योग्य शासन करणार हें मी पूर्णपणें जाणून आहे. या व्यसनांतून सोडविण्याला मला कोणीही वैदिक ब्राह्मण भेटला नसून उलट धर्माचार्यही जर श्लेषकवादाचा आंगिकार करीत आहेत तर मी वेद जरी म्हणतो तरी हें मी पातक करीत आहे हा आपला समज सोडून देऊन

शूद्राला अधिकार नाही इत्यादि मंत्रांना क्षेपक समजून वेदाची प्रवृत्ति आपल्या जातीत करावी काय ? असें शुक्लाप्रमाणें मीही आचार्यांचे चरणाजवळ विचारण्याचें धाडस करितों. कारण मी शांकरमताचाच अनुयायी आहे. प्रभूर्नी आपलें दीन लेंकरूं समजून मला उत्तर द्यावें. अमुक गोष्ट अमक्यांनीं केली कीं नाही ही गोष्ट कोणत्याही अनुमानिक साधनांनें समजत नसून दिव्यदृष्टीनेंच कळत असते असा आपें इतिहासकारांचा समज आहे त्यावर जर क्षेपकवादानें आचार्यमातेचा विश्वास नसेल तर मजसारख्या अडाणी मुलानें तरी तो कसा ठेवावा ? समर्थ बालभार्षेतील गुणदोषाकडे पहात नाहीत हा माझा विश्वास आहे. ” असो.

इकडे देवाशाहून नारायणराव पंडित व त्र्यंबकराव फडणवीस हेही परत आले होते. मग सर्व मंडळींसह निघण्याची महाराजांची तयारी झाली.

“ आपण सर्व पोरेंपोरें आहोंत. आपल्यांत प्रौढ मनुष्य एकही नाही. राजदर्शनास आपणास जावयाचें आहे. तेथली वागणुक कोणास माहित नाही. कोणी वयोवृद्ध मनुष्य आपल्याबरोबर असल्यास बरें. दादामुळे यांस तरी समागमे घ्या ” अशा प्रकारची लौकिक लीला क्षणभर करून निघण्याचे वेळीं महाराज म्हणाले “ मी सर्व शिकून आलों आहे. कोणी काळजी करूं नका ” नंतर भाद्र० शु० १० बुधवारी रात्री पुण्याहवाचन करून मंडळींसह महाराजांनीं पंजाब मेलनें हरयाहून प्रयाण केलें. प्रवासांत व्यवस्था ठेवण्याकरितां त्र्यंबकराव फडणवीस हे बरोबर होतेच. “ गेल्याबरोबर प्रथमच वेदोक्त प्रकरण निघणार नाही तर बरें होईल. ” असें दोन तीन वेळ महाराज वाटेंत म्हणाले. गुरुवारी सकाळीं दहा वाजतां इंदुर राजधानीस येऊन तेथून स्नेहशक्तिस्थानें (मोटार) महाराज देवास मुक्कामी पोहचलें. श्रीमंतांनीं मोठ्या प्रेमातिशयानें स्वागतपूर्वक दर्शन घेतल्यावर मुद्दाम महाराजांकरितां योजना

केलेल्या वाढ्यांत महाराजांची मूर्ति स्वस्थानी विराजमान झाली.नंतर देवास संस्थानचे मोठ्या पातीचे दिवाणसाहेब श्रीयुत नारायणप्रसाद यांनी वेदोक्त प्रकरणाचा उपक्रम फाढलाच व गुणकर्म जातिवादाचा स्वीकार करून महाराजांस प्रश्न विचारू लागले. महाराजांनी नेहमीच्या श्रुतियुक्तिअनुभवप्रचूर कोटिक्रमानें त्यांच्या प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरें देऊन जन्मजातीवादाचें उत्कृष्ट समर्थन केलें व शेवटीं स्पष्टोक्तानें सांगितलें कीं धर्माला अनुसरून जेवढें असेल तेवढेंच मी सांगेन. कोणाची मर्जी संभाळण्याकरितां धर्माच्या विरुद्ध कधींच बोलणार नाही. धर्माच्या बाबतींत क्षिप्रानदीचें तीर व राजाचा राजवाडा दोन्ही मला सारखेच आहेत. यानंतर आणखी कांहीं मंडळीबरोबर शास्त्रविषयक चर्चा वगैरे होऊन रात्रौ महाराजाचें स्नान, देवपूजा व ज्ञानेश्वरीचें निरूपण झालें. पुष्कळांना भक्ति योगाहून सोपी वाटते परंतु भक्तितत्व फार कठीण आहे. तें कळण्याला यमनियमादि अष्टांग योगच आरंभी फार सुलभ उपाय आहे, अशा अभिप्रायाचें ज्ञानेश्वरीचें निरूपण होतें. नंतर गुरुवारची पालखी झाली. ते वेळीं नवीन अभंग वगैरे नेहमी प्रमाणेंच झाले. दुसरे दिवशीं सकाळचे सुमारे दहा वाजतां द्वादशीनिमित्त काला वगैरे होऊन महाराजांचें भोजन झालें. काल्याचे वेळींही अभंग नवीन झाले ते असे:—

काला भाद्रपद शुद्ध १२ ता० १२-९-१३

१. सज्जनांनीं कैसैं व्हावें । यथार्थ तेंचि वदावें ॥१॥
 रावरंकी समभाव । मानाची न कीजे हांव ॥२॥
 धरूं नये केव्हां भीड । हरि प्रेमा कीजे दृढ ॥ ३ ॥
 परधन परनारी । उपेक्षावे सर्वापरी ॥ ४ ॥
 स्वामी ज्ञानेश्वर माझा । त्राता त्रिभुवन राजा ॥५॥

२. इच्छाचारें महीं धुंडितां आवडी । घालूं नये उडी मानामागें ॥१॥
 शपथ वाहुनी करूं नये खोटें । सुखदुःख मोठें सहावे कीं ॥२॥ रावऋषी-

संग महाभारतीचा । अंतरी तो साचा धरा दड ॥ ३ ॥ विषम विषयी न देयावें चित्त । निश्चय यथार्थ सोडूं नये ॥ ४ ॥ असतां रक्षक आळंदी विलास । आणिकांची आस धरूं नये ॥ ५ ॥

३. वैराग्यावांचुनी सांगूं नये ज्ञान । शुद्ध फसवण दीनाची ते ॥ १ ॥ रागद्वेष ज्यांचे नाहीत निमाले । बोल वाया गेले सर्व कांहो ॥ २ ॥ शरीरा-पुरतें अन्न आच्छादन । आणिक शुंकोन सर्व घाली ॥ ३ ॥ सुलभाजनक शब्द आणी ध्यानी । न रहावें मौनी सापराधा ॥ ४ ॥ शिष्य वाढवोनी करूं नये सांग । येणें रमारंग अंतरतो ॥ ५ ॥ आळंदीवल्हभ येवोनी अरण्या । घाली मुखी पाणी दासाचीया ॥ ६ ॥

४. मानचि पाहतां जया वाटे प्रेम । अपमानी धर्म द्वेषभाव ॥ १ ॥ ऐसे गुरुशिष्य दोन्ही कुंभोपाकी । होऊनियां शेखी देव नाही ॥ २ ॥ म्हणोनियां मिळे तैसेचि रहावें । न पेटावे हावे कशाच्याही ॥ ३ ॥ आळंदी वल्हभो ठेवावा विश्वास । स्वर्गादिकी आस सांडोनियां ॥ ४ ॥

५. धनमान दोन्ही प्रारब्धाचे हार्ती । यत्नें रमापती मात्र भेटे ॥ १ ॥ म्हणोनि संसारो सदा व्हावें सम । ब्रजवरी प्रेम ठेवोनियां ॥ २ ॥ हर्षविषादातें तिळांजुळी देणें । षडरी दमणें युक्त सदा ॥ ३ ॥ आळंदीवल्हभ न उपेक्षी दीना । उच्च किंवा हीना सम तारी ॥ ४ ॥

महाराजांचें भोजन चालू असतांना देवास येथील विद्याखात्याचे मुख्य अधिकारी श्रीयुत गंगाधर शास्त्री एम्. ए. यांनी शंका विचारली कीं साधु हे शांत असतात असें वर्णन आहे. परंतु केव्हां केव्हां त्यांचें ठिकाणी क्रोधाविर्भाव दिसून येतो याचें कारण काय ? यावर महाराजांनी एक श्रुती म्हटली व तिचें स्पष्टीकरण करून सांगितलें कीं सकाम लोकांनीं जवळ येऊं नये म्हणून साधूंनीं वरून मुद्दामच क्रोधाविर्भाव दाखवावा व

अंतरीं शांत असावें. खऱ्या मुमुक्षूचें यामुळें कांहींच नुकसान होत नाहीं. या विषयावर कांहीं वेळ चर्चा झाल्यावर पुन्हां दुपारी भक्तिज्ञानविषयक प्रश्नोत्तरें वगैरे झालीं. तिसरें दिवशीं योगविषयक चर्चा निघून तपोबल, योगाभ्यास व ईश्वरप्रणिधान या तिहींच्या समुच्चयानें योगसिद्धि मिळविणारांना उत्तम फल कसें मिळतें, पूर्वजन्म सांगणें वगैरे धारणेच्या भूमिकेवरिल गोष्टी असून ' ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ' या योगसूत्राप्रमाणें समाधीत या सिद्धी कसें विन्न करतात, भूतराक्षसादिकांची बाधा कोणाला होते, वगैरे विषयांवर निरूपण झालें. श्रीमंत सरकार बापुसाहेब महाराज हे नेहमीं सान्निध्य राहून महाराजांचीं निरूपणें मोठ्या आवडीनें श्रवण करीत. मोकासी उपनावांचे एक योगी यावेळीं तेंथें आले होते. त्यांसही महाराजांच्या योगविषयक निरूपणांपासून फार आनंद होत असे. चवथे दिवशीं प्रो० पाटणकर हे महाराजांच्या भेटास येऊन वेदाचें अपौरुषेयत्व, क्षेपकवाद व ब्रह्मविद्या क्षत्रियांपासून ब्राह्मणांस मिळाली याविषयीं छांदोग्यवचन या तीन मुद्यांवर त्यांनीं पूर्वपक्ष केला. या तिन्ही मुद्यांवर सप्रमाण चर्चा करून महाराजांनीं वेदाचें अपौरुषेयत्व सिद्ध केलें, क्षेपक वादाचें खंडन केलें व ब्रह्मविद्या क्षत्रियांपासून आली याविषयीं ते असें म्हणाले कीं ' इमं विवस्वते योगं ' या श्लोकांत सांगितलेली विद्या ही ब्रह्मविद्या नसून पंचाग्नि विद्या आहे. म्हणजे हें संसारज्ञान आहे, ब्रह्मज्ञान नव्हे. ब्रह्मविद्या ब्राह्मणांपासूनच आलेली आहे.

१ या अभिप्रायाचा महाराजांचा पुढील अभंग पहा:—

एक आह्मांपाशीं एवढीच गोष्टी । व्हावें समदृष्टि. सर्वाभूतीं ॥ १ ॥ नारळ जैसे कां वरती कठीण । अंतरी प्रमाण गोडरूप ॥ २ ॥ वानरें तयासी अन्हेरुनि जाती । मानव सेविती गोड भाग ॥ ३ ॥ तैसा दुष्टजनीं साधु अन्हेरावा । सज्जनीं सेवावा प्रेमभावे ॥ ४ ॥ ऐसेंची वर्तन जेव्हां आंगीं बाणें । मग नाहीं उणें त्रिभुवनीं ॥ ५ ॥ ज्ञानेश्वरकन्या नंदनंदनाचा । धरीतसे. साचा वामकर ॥ ६ ॥

गाथा १०७४.

दुपारी छोट्यापातांचे दिवाण सरदार माधवराव किवेसाहेब हे महाराजांच्या दर्शनास येऊन त्यांनीही कांहीं वेळ वेदाच्या अपौरुषेयत्वासंबंधाने महाराजांशी भाषण केले. याप्रमाणे चार दिवस सत्सहवासाच्या सुख-सोहळ्याचा लाभ देऊन महाराजांनी परत जाण्याची इच्छा दर्शविली.

तेच दिवशी रात्रौ श्रीमंत सरकार साहेबांनी महाराजांस आपल्या खासगी वाड्यांत नेऊन स्वहस्ताने पादप्रक्षालनास मृज्जलादिक देऊन परिचार कर्माने स्वतःस पुनीत करून घेतले व पहाटेचे सुमारे ५ वाजतां पुन्हां त्यांस परत विन्हाडी घेऊन आले. वाड्यांत जाते वेळी ' आज मांच महाराजांची सर्व सेवा करून घेतो ' असे प्रेमळ शब्दांना म्हणून सेवेकरी मंडळीपैकी एकासही त्यांनी बरोबर घेतले नव्हते. पुढे वाड्यांत गेल्यानंतर श्रीमंतांनी महाराजांचा अनुग्रह देण्याची आपली उत्कट इच्छा दर्शविली. तेव्हां * * सोडा म्हणजे तुम्हांस अनुग्रह देऊं असे महाराज म्हणाले. याशिवाय श्रीमंतांचे व महाराजांचे आणखीही बोलणे झाले. ते खासगी स्वरूपाचे असल्यामुळे येथे देण्याची आवश्यकता नाही. राज-वाड्यांतून परत आल्यानंतर महाराजांनी सर्व मंडळीस जाण्याची तयारी करण्यास सांगितले. श्रीमंतांनी महाराजांस साडेतीन वस्त्रे, मंडळीस शेलापागोटी व बायामंडळीस खण-लुगडी वगैरे स्वहस्ते गौरवपूर्वक समर्पण केली व महाराजांची स्वारी स्नेहशक्तिरथारूढ होण्याचे वेळी श्रीकृष्ण-मूर्तिसह त्यांचा व मंडळीचा फोटो घेवविला व पुनर्दर्शन देण्याविषयी विनंती करून प्रेमपूर्वक निरोप दिला.

परत इंदुरास आल्यावर तेथे देवास सरकारच्या कोठीत ता० १५ ते १८ सप्टेंबर पर्यंत चार दिवस महाराजांचा मुक्काम झाला. परत आले तो दिवस चंद्रग्रहणाचा होता. हा बहुतेक वेदांतचर्चा, स्नान, पूजा, भोजन वगैरे नित्यक्रमांत गेला. दुसरें दिवशी किवेसाहेबांच्या येथील व ने० ज० लायब्ररीमधील पुस्तकसंग्रह पाहणे, रुद्रयामल, विष्णुयामल, नारदपंचरात्रादि अनुपलब्ध ग्रंथांचा शोध विचारणे वगैरे नेहमीच्या संवर्षांच्या गोष्टी झाल्यानंतर रात्रौ सुमारे ७।८ वाजतां कांहीं विद्यार्थी मंडळी महारा-

जांच्या दर्शनास आली. त्यांनी ब्रेन Grain व माइंड mind यांचा संबंध-
व Ego इगोविषयी कांही प्रश्न विचारलें. त्यांची महाराजांकडून विवेचन
पूर्वक समर्पक उत्तरें मिळाली. नंतर महाराजांचें स्नान व पूजा होऊन
“ माझाया भक्ता । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता ।
कोरान्न मागे ॥ या ज्ञानेश्वरीतील ओवीवर नेहमीप्रमाणें महाराजांचें ओवी-
बद्ध निरूपण झालें. त्यांत भक्तीचें फार सुंदर प्रतिपादन होतें. नंतर महारा-
जांचें भोजन, शतपावली वगैरे झाली. इतकें होतपर्यंत रात्रही दोन अडीच
प्रहर झाली. पुढें पहाटेचे तीन चार वाजेपर्यंत एका गृहस्थाशी महारा-
जांचें भाषण चाललें होतें. त्यांत उत्क्रांतिवादाचें खंडन व थिऑसफी-
विषयक चर्चा होती.

याप्रमाणें चार दिवस इंदूर येथें वास्तव्य झाल्यावर ता० १८ सप्टेंबर
रोजी गुरुवारची पालखीची मिरवणुक काढून महाराजांची स्वारी इंदुराहून

१. या गुरुवारचे अभंगः—

१ पट्ट झाला सर्वापरी । तरी न भेटे मुरारी ॥ १ ॥
येथे पाहिजे वैराग्य । ज्ञान आणि भक्तिभाग्य ॥ २ ॥
रागद्वेषा विमुक्तता । याचें नांव विरक्तता ॥ ३ ॥
उपाधी वेगळा जीव । ब्रह्मज्ञान याचें नांव ॥ ४ ॥
नारायणावीण नेणे । याचें नांव भक्ति जाणें ॥ ५ ॥
स्वामी आळंदविल्लभ । नोहे चंचळां सुलभ ॥ ६ ॥

२. आपुलें मरण देखित्यावांचोनी । निर्भय हा मनीं जीव नोहे ॥ १ ॥
जंव नव्या नव्या वाढती वासना । तंव साधूपणा विटंबू कीं ॥ २ ॥
सद्गुरुवचन नाणितांनुभवा । शास्त्रसंगसेवा चाळवीतु ॥ ३ ॥
ज्ञानेश्वरपाय नमस्कारावीण । आघवाची शीण साधनांचा ॥ ४ ॥

३ देखता देखणें गेलें हारपोनी । एके दृष्टिपणीं उभारीतां ॥ १ ॥
अंशपूर्णभाग निमालेति चांग । दृष्ट्याचेंचि अंग दृश्यमीषें ॥ २ ॥

परत निघाली. पुढें खंडव्यास पोहचल्यावर नारायणराव पंडित व नानाजी कविमंडन या दोघांसह महाराज परभारे मुंबईकडे निघून गेले व बाकीची मंडळी व पुस्तकाच्या पेट्या वगैरे सामान हरद्यास परत पाठविलें.

यावेळीं महाराजांचें वास्तव्य इंदुरास असतांना एका मार्मिक गृहस्थानें त्यांच्या दर्शनभाषणाचा लाभ घेऊन पुढें त्यांच्या देवासच्या सफरीचा वृत्तांत मुमुक्षु पत्राच्या ता० १ जानेवारी १९१४ च्या अंकांत “ग्रंथांचा शोध” या सदराखाली ‘गुरुदासानुदास’ या सहीने छापून प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत महाराजांच्या विद्येविषयी व त्यांच्या धार्मिक मंतव्या-विषयी ते असें म्हणतात:—“श्रीगुलाबराव (महाराज हे जातीचे शूद्र असून बालपणापासून अंध आहेत, असें वाच्या) ची संस्कृतादि अनेक भाषांतल पारंगतता व वेदान्तादि विषयाचें गाढांवाहून पाहून इकडील लोकांस फारच आश्चर्य वाटलें.

ते वर्णाश्रमधर्मसेतूचे कट्टे रक्षक आहेत. त्यावर हल्ला करणाऱ्या आधुनिक वीरास ते चीत केल्यावांचून राहत नाहींत. वर्णाश्रमधर्मनिष्ठे-मुळें संघशक्ति कमी झाली तरी चिंता नाहीं, परंतु केवळ संघशक्तीचे लोभानें सद्धर्मसेतूचा विघाट होऊं नये, सद्धर्मनिष्ठ आर्यबंधु कमी होतां होतां मूठभर बीजभूत राहिले तरी तो इष्ट परिणाम समजला पाहिजे, संख्येच्या किंवा बाह्य वैभवाच्या लोभानें आपलें ग्रीद कधीही सोडूं नये असें त्यांचें ठाम मत आहे. कारण श्रौतधर्मावर त्यांचा पूर्ण विश्वास आहे. मोहप्रमादादि दोषरहित वैदिकऋषिमुनीनीं लावून दिलेला मार्गच अखे-रीस कल्याणप्रद होईल असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे.”

मुंबईस पोहचल्यानंतर महाराज प्रथम कांदेवाडींत अकलकोट मठामध्यें श्रीयुत विष्णु भालचंद्र पानवळकर यांचेकडेस उतरले होते. तेच दिवशीं त्यांची

उपाय अपाय साध्याचीया गावा । मुकले स्वनांवा मुळींहुनी ॥ ३ ॥

उरला पुरता ज्ञानेश्वरप्रेम । सर्वत्र सुगम निजदासा ॥ ५ ॥

व रा० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांची पुस्तकाच्या दुकानावर अकस्मात भेट झाली. तेव्हा पांगारकरांनी अत्यंत आग्रहपूर्वक महाराजांस सरदार गृहांत रहावयास नेले. सरदार गृहाचे मालक रा० तात्यासाहेब साळवेकर यांसही महाराजांच्या आगमनाने फार संतोष वाटला. तेथे नित्य महाराजांची ज्ञानेश्वरांची निरूपणे वगैरे होऊ लागली. ती ऐकण्यास श्रोते मंडळीची फार गर्दी होत असे.

वाई येथील प्रसिद्ध दीक्षित काशिनाथ वामन लेले शास्त्री हेही यावेळी मुंबईसच होते. त्यांची व महाराजांची भेट सरदारगृहांत झाली. ते दिवशी भाद्रपद वद्य १२ निमित्त काला होता. काल्याच्या वेळचे अभंग व गोपीगीतावरील म निरूपणे वगैरे ऐकून लेलेशास्त्रीला फार आनंद वाटला व असे. अपूर्व प्रवचन यापूर्वी कधी ऐकण्यांत आले नाही, महाराजांची कीर्ती ऐकत होतो त्याहून विशेष पाहण्यांत आली, हे विदुराचे अवतार आहेत इत्यादि उद्गार त्यांचे मुखांतून निघाले. या प्रसंगी वेदविहित कर्माकडे स्वतः प्रवृत्ति ठेवून लोकांसही तेंच वळण लावण्याविषयी पांगारकर व चवंडेबुवा यांस महाराजांनी उपदेश केला.

याच वेळी मुंबईस करवीर मठाचे शंकराचार्य (ब्रह्मनाळकर) यांचाही मुक्काम होता. त्यांनी महाराजांच्या विद्येची कीर्ती ऐकली होतीच व हल्ली ते येथेच सरदार गृहांत उतरले आहेत असे कळतांच त्यांनी आपलेकडले एक शास्त्री महाराजांकडे पाठवून भेटाची इच्छा प्रदर्शित केली. त्याप्रमाणे दुसरे दिवशी महाराज त्यांच्या दर्शनास गेले. आचार्यांनी महाराजांची फार प्रेमपूर्वक भेट घेतली. परस्पर संभाषण प्रसंगी त्यांस महाराजांनी शांकरभाष्यांतील दोन विरोधी स्थळें दाखवून मोठ्या विनयाने त्यांचा समन्वयविषयक प्रश्न विचारला. ते विरोध असे:—

“ इतरेषांचानुपलब्धे: ” ब्रह्मसूत्र अ० २ पाद १ या सूत्रावरील भाष्यांत आचार्यांनी सांख्याच्या २४ तत्वांची उपलब्धि वेदांत नाही असें

म्हटलें आहे आणि “ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवच
सविकारमुदाहृतम् ” या श्लोकावरील आचार्यांच्या गीताभाष्यांत वरील
२४ तत्वांचा स्वीकार केलेला आहे. हा विरोध आहे. पुन्हां मांडुक्योप-
निषद्भाष्यांत जगन्निभ्यात्व सिद्ध केलें आहे व “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्”
या ब्रह्मसूत्रावरील शारीरभाष्यांत जगत् सत्य आहे असें म्हणून बौद्धमत
खंडन केलें आहे. हाही विरोधच आहे.

या महाराजांच्या प्रश्नावर आचार्य कांहीं बोलले नाहींत. नंतर त्यांनीं
महाराजांच्या विद्येचें अभिनंदन करून त्यांस बहुमानपूर्वक एक शालजोडी
दिली. ती घेऊन परत येत असतांना महाराजांस गिरगांवांत वेद० शा०
संपन्न लेलेशास्त्री यांची त्यांच्या (शास्त्रीबोवांच्या) दुकानांत भेट झाली.
तेवेळीं त्यांस महाराज म्हणाले कीं “ महापंचार्णवं घोरं यदि शूद्रोऽपि
तीर्णवान् । तस्मै दानं प्रदातव्यं अप्रमेयं युधिष्ठिर ॥ ” या महाभारत
वचनाप्रमाणें वैराग्यशील शूद्रालाही यद्यपि दान घेण्याचा अधिकार आहे
तथापि माझी तितकी योग्यता नसल्यामुळें व मराठ्यांच्या अन्नानें करवीर
आचार्यांची बुद्धि भ्रष्ट झाली तशी या शालजोडीनें माझीही होऊं नये
म्हणून ती मी आपणांस देतो असें म्हणून महाराजांनीं शास्त्रीबुवांस ती
शालजोडी देऊन टाकली.

यावेळीं महाराजांनीं सरदारगृहांतून “ स्वजाति बांधवांचे चरणीं
विनंती ” व “ धार्मिक व वैद्यक दृष्ट्या गोरक्षणाची आवश्यकता ” हे
दोन लेख प्रसिद्धी करितां पाठविले. पहिला लेख भाद्रपद वद्य १३ ता०
२८।९।१३ रोजी पाठविला. तो मुमुक्षु पत्राच्या ता० २।१०।१३ च्या
अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला.

यापूर्वीं वेदोक्त प्रकरणांत आपल्या जातीचा आग्रहीपणा व कलहमूल-
कता दाखवून ब्राह्मणाशीं त्यांचा सलोखा करण्याच्या हेतूनें महाराजांनीं
लिहिलेलीं दोन पत्रें व एक मुमुक्षूमधील लेख यांचा सारांश मागें दिला
आहे. प्रस्तुतच्या लेखांत, आपण पाहिलेल्या कांहीं देशी संस्थानांत दिसून

आलेला आपल्या जातीचा व ब्राह्मणांचा बेबनाव मोडून त्यांचे सख्य जुळविण्याची महाराजांनी खटपट केली आहे. देशी संस्थानांत मिळणारे अर्धवट शिक्षण, त्यामुळे विद्यार्थ्यांची होणारी ज्ञानलवदुर्विदग्ध स्थिती, व एखाद्या तत्वावर दृढ श्रद्धा ठेवण्याला किंवा पूर्ण निश्चय कळण्याला लागणाऱ्या तीव्र बुद्धीचा अभाव, अर्धशिक्षित मुलांना उच्च प्रतीचे शिक्षण देण्याची आवश्यकता, दुसऱ्या धर्मास इजा न देता ज्याचा धर्म त्याला पाळू देण्याचे ब्रिटिश सरकारचे स्तुत्य धोरण, ब्राह्मणांशी सख्य केल्यानेच ब्रिटिश राज्याला अधिक बळकटी आहे असा “ हिवेल ” साहेबांचा अभिप्राय, धर्म बाबतींत ब्रिटिश सरकारने मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारलेले धोरण देशी संस्थानिकांनी आपआपल्या संस्थानांत लहान प्रमाणांत स्वीकारल्यास त्यापासून होणारे आत्यंतिक हित, विद्येच्या दृष्टीने, ब्राह्मणांनी इतर वर्णास दिलेल्या सवलती विसरून वेदाच्या नुसत्या अक्षरांविषयीच आग्रह धरण्याचा फोलपणा, इ० इ० गोष्टींचा मार्मिक व सयुक्तिक विचार करून पुढे महाराजांनी आपल्या ज्ञातिबांधवांचे ठिकाणी असलेला धर्माचा थोलावा व स्वामी दयानंदापेक्षा अधिक विचारीपणा दाखवून दयानंदाच्या म्हणण्यांत परस्पर विरोध कोठे आहे तोही दाखविला आहे व शेवटी देशी संस्थानिकादि सर्व स्वजाति बांधवापाशी मोठ्या कळकळीच्या शब्दांनी अशी विनंती केली आहे:—

“ बापहो, आपसांत भांडू नका. धर्मबाबतींत तरी ब्रिटिशसरकारच्याच धोरणाचे अनुकरण करा. अर्थ जर तुम्हांला शिकतां येतो तर अक्षरां-विषयी उगाच आग्रह करू नका. ज्याचा त्याचा धर्मवेडेपणा ज्याच्या त्याच्या-जवळ राहूं द्या. केवळ अक्षरे न पढविण्यानें तुमच्या बुद्धीच्या उन्नतीस अडथळा होत नाही. विभीषणाला जसे रामापासून राज्य मिळवावयाचे होते त्याप्रमाणे मला ब्राह्मणांपासून कांही मिळवावयाचे नाही. माझ्या व्रतादिकांस पैसे देणारे बहुधा ब्राह्मणेतरच असून उलट हर्दा, थुगांव आदि ठिकाणी ब्राह्मणांच्या हातून थोडासा माझ्या विरुद्ध प्रयत्नही झाला होता; असे असतांही मला जे विचारानुकूल वाटते तेंच लिहितो विकाराने

कांहीही लिहीत नाही. माझी विनंती मानिल्यास आपलें सर्वांचें हितच आहे. म्हणून गरीबांच्या वाणीचा अन्हेर करूं नका. निदान विचार तरी करा. श्रीआळंदीवल्लभ ज्ञानेश्वरमहाराज आपणां सर्वांस सुविचार व सुबुद्धि देवात. ”

“ धार्मिक व वैद्यकदृष्ट्या गोरक्षणाची आवश्यकता ” हा महाराजांचा दुसरा लेख “ गोवर्धनमाला ” मासिक पुस्तकाच्या भाद्रपद महिन्याच्या (शके १८३५) अंकांत प्रसिद्ध झाला. हाही लेख नेहमीप्रमाणेंच श्रुती, युक्ति व अनुभवप्रचूर असून म्लेच्छादि सर्व वर्णांस धार्मिक व वैद्यक दृष्टीनें गोरक्षण हें किती हितप्रद आहे हें अनेक प्रमाणें देऊन महाराजांनीं सिद्ध केलें आहे व शेवटीं पुढील शब्दांत लेखाचा उपसंहार केला आहे. “ गार्ह व ब्राह्मण वैदिक धर्माचा मुख्य पाया आहे, तथापि प्रसंगविशेषी कर्लीतील ब्राह्मण धर्म सोडतील असें म्हटलें आहे, परंतु गार्हमर्षाल धर्म निघून जाईल असें वाक्य कोठेंही नाही. म्हणून वेदोक्ताचा व्यर्थ हट्ट धरणाऱ्या लोकांचा ब्राह्मणांशीं थोडासा विरोध असला तरी गोरक्षणाकरितां त्यांनीं उत्तम झटलें पाहिजे. तात्पर्य, कोणीच धेनुजननीचा अन्हेर करूं नये अशी माझी गरीबांची सर्वांच्या चरणाजवळ विनंती आहे. तिचा आळंदीवल्लभकृपेनें सर्वच स्वीकार करोत. ” असो.

याप्रमाणें सुंबईस महाराजांचा मुक्काम १८ दिवस होता. नंतर आश्विन शुध्द ८ चे दिवशीं तेथून ते हरद्यास परत आले.

या अठरा दिवसांतील महाराजांच्या निरूपणादिकांस ह० म० प० पांगारकर यांनीं ‘ बैसे कीर्तन ’ असें नांव देऊन त्या एकंदर प्रसंगाच्या बहारीचें वर्णन आपल्या मुमुक्षु पत्राच्या ता० २ आक्टोबर १९१३ च्या अंकांत “ श्रीगुलाबराव महाराज ” असा अग्रलेख लिहून फार सुंदर केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात:—“ त्यांची विद्वत्ता व साधुत्व दोन्हीही अपूर्व आहेत व बहुधा सर्व विषयांवर अस्खलित, प्रेमळ व निश्चयानें ते इतकें

सशास्त्र व सुंदर भाषण करतात की, ' तिथे सिद्ध प्रज्ञेचेनि लाभें । मनाचि सारस्वतें दुभे । मग सकळ शास्त्रें स्वयंभे । निघती मुखें ' (ज्ञानेश्वरी ६-४५४) ह्या ज्ञानोबारायांच्या उक्तींची आठवण पदोपदी होतें. श्रुतिस्मृतिपुराणें, महाराष्ट्र, हिंदी व संस्कृत वाङ्मय, फारशी व आरबी भाषेंतील वाङ्मय, द्वैताद्वैतसिद्धांत, महंमदी धर्म, ख्रिस्तीधर्म, जैन व लिंगार्थधर्म, हिंदुस्थानांतील नानाविध पंथ, पाश्चात्य तत्वज्ञान, योगशास्त्र, सांख्यशास्त्र, ज्योतिष, वैद्यशास्त्र, मीमांसाशास्त्र, वेदांत इ० अनेक विषयांचें ते इतक्या सुलभ रीतीनें, सावतरण व सोदाहरण उत्कृष्ट प्रतिपादन करतात की, ह्या पुरुषाचें हें ज्ञान ह्या जन्मांत संपादिलेंलें नसून प्राग्जन्माच्या अध्ययनाचें किंवा दैविकृपेचें व उपासनेचें फळ आहे असें कोणासही वाटल्यावांचून रहात नाहीं. इतकेंही असून कर्म, ज्ञान व उपासना या तिहींचाही त्यांच्या भाषणांत व आचरणांत इतका उत्कृष्ट मिलाफ झालेला आहे की, त्यांना येथें एका मार्भिकानें म्हटल्याप्रमाणें ' विदुराचा अवतार ' म्हणावेंसें वाटतें. हिंदुधर्म यांच्यापासून शिकावा व यांच्या आचरणांत पहावा. वर्णाश्रम धर्म व जातिभेद पाळण्यांतच हिंदुराष्ट्राचें आत्यंतिक कल्याण आहे असा यांचा निश्चय आहे. हे संस्कृतांतही बोलतात. यांची वाणी अत्यंत मधुर असून स्पष्ट व खणखणीत आहे. यांचें बेंठें कीर्तन व पुराण चाललें कीं श्रोत्यांच्या वृत्ती अगदीं तन्मय होतात. पुराणांत तात्कालिक स्फूर्तीनें शेंकडों ओव्या व अभंग हे रचत रचत म्हणतात. ज्ञान, भक्ति आणि आचार हे तिन्ही एकत्र काचित् दिसतात पण यांच्या ठायीं एकवटलेलें आहेत. यांची उपासना श्रीकृष्णाची असून श्रीज्ञानेश्वरांच्या ठिकाणीं यांचें मधुर प्रेम आहे. यांचें ज्ञान पाहिलें म्हणजे जन्मांतराचा सिद्धांत सहज मनावर ठसतो. ' इ० इ०. असें म्हणून शेवटीं भाद्रपद वद्य १२ चे दिवशीं कात्याचे वेळीं झालेले ७ अभंग दिले आहेत. त्यांतला शेवटला अभंग येथें घेतों:—वेळेवरीं पाणी वर्षांत कां मेघ । धान्यपूर्ण सांग भूमि होवो ॥ १ ॥ सर्वत्र देशांत वाढो कां स्वधर्म । विषयाचा काम हारपोनि ॥ २ ॥ सर्वत्र ब्राह्मण असोत निर्भय ।

वेद बापमाय रक्षावया ॥ ३ ॥ सपुत्र सधन होवोत कां जन । मिळोनि भजन करावया ॥ ४ ॥ अनंत आयुष्य हो गाई गोपाळा । प्रगटो सावळा कृष्णनाथ ॥ ५ ॥ ज्ञानेश्वर स्वामी कारुण्याची खाणी । सत्य माझी वाणी करा ताता ॥ ६ ॥

हरद्यास आल्यावर महाराजांनीं कार्तिक शु॥ १ चे दिवशीं “ जाति-भेद विषयक संवाद ” हा लेख मुमुक्षूत छापण्याकरितां पाठविला. तो मुमुक्षूत ता० ६ नोव्हेंबर १९१३ च्या अंकांत छापला आहे. या लेखांत खानपानासंबंधीं ब्राह्मणेतरांच्या कांहीं किरकोळ भाक्षेपांस उत्तरें असून वर्णाश्रमपोषक इतर कांहीं बाबतींतही जिज्ञासु व धार्मिक यांच्या संवाद-रूपानें चर्चा केली आहे. त्यांतील निवडक वचनांचा व प्रश्नोत्तरांचा येथें संग्रह करणें इष्ट वाटतें:—

× × सर्व ऐहिक धंदे ब्राह्मणांनीं इतर जातींच्या हातीं दिले आहेत. केवळ तोंडाचाच धंदा आपल्याकडे घेतला आहे. प्रत्येक जातीनें एकी केली तर ब्राह्मणाला घर बांधून देण्याला सुतार लोहार देखील मिळणार नाहीत ही कल्पना त्यांचे मनांत आली नसेल असें म्हणतां येणार नाही. पण. त्यांनीं तडजोड केली नाही.

धंदे चोरून ठेविल्यानें जितकें आजच्या कालांत लोकांचें अडत आहे, तितकें धर्म चोरून ठेविल्यानें अडत नाही. पश्चिमेकडे राष्ट्रीय बाब व धर्माची बाब हे दोन निराळे मानले जातात त्याचेंही कारण हेंच आहे. याचा तूं चांगला विचार कर व व्यर्थ भांडणाचें मूळ मनातून काढून टाक.

दुसऱ्या राष्ट्रांत जाऊन वसाहती करणें जसें राष्ट्राला घातक आहे त्याप्रमाणें धर्मांतर करणेंही धर्माला घातक आहे. तसेंच दुसऱ्या देशांतील लोक आपल्या देशांत येऊं देणें जसें राष्ट्राला घातक आहे तसें दुसऱ्या धर्मातील लोक आपल्या धर्मांत घेणेंही घातक आहे. शिवाय धर्मांतर केल्यानें अमुक धर्म उच्च व अमुक धर्म नीच अशी भेदबुद्धि उत्पन्न होत असते. सर्व धर्म सारखेच परमेश्वराकडे जातात अशी समबुद्धि रहात नाही.

जिज्ञासु—हिंदु धर्मांत कांहीं अनीतीचे प्रकार फार आहेत म्हणतात ?
 धार्मिक—तसे ते सर्वच धर्मांत आहेत. × × धर्म केवळ नीतीवर अवलंबून
 नसून आगमावर अवलंबून आहे. जिज्ञासु—मग पतितपरावर्तनाविषयी आपलें
 म्हणणें काय आहे ? धार्मिक—कर्ममार्गानें पतितपरावर्तन करण्याला मी अनु-
 कूल नाहीं, पण भक्तिमार्गांत पतितपरावर्तनाविषयी मी अनुकूल आहे. कारण
 आपली पूर्वीचीच भक्ति संस्कारानें दृढ होणारी असते. धर्मांतर केलेल्यांची मर-
 तांना मानासिक स्थिती चांगली नसते हें म्याक्समुलरनी दिलेल्या गोरेशाखीच्या
 उदाहरणावरून तुला कळेल. × × धर्म सर्वांच्या आंत असणारी मनोवृत्ति आहे.
 तिचें मूळ अंतःकरणाला अधिक चिकटलेलें असलें पाहिजे. पण बाह्य कुटुंबाच्या
 प्रेमाइतकीही तिला जो किंमत देत नाहीं तोच अनेक धर्मांतरे करितो.
 जिज्ञासु—मग सर्व धर्मांचें ऐक्य कसें ओळखावें ? धार्मिक—तें आचाराच्या
 द्वारानें ओळखावयाचें नाहीं तर विचाराच्या द्वारानें ओळखावें लागतें. × ×
 जिज्ञासु—सर्वांना जर आपआपल्या धर्माप्रमाणें एकच फळ मिळतें
 तर ब्राह्मणांच्या माथीं एवढें कठीण धर्म कां लावून दिले ? व ते
 त्यांना तरी कां पाळावेत ? कोणता तरी एखादा सोपा धर्म पाळावा
 म्हणजे झालें.

धार्मिक—ही गोष्ट तूं ईश्वरास विचार. × × मनुष्य व स्त्री सारख्याच दर्जाचे
 असून गर्भाचें दुःख बायकांनाच कां अधिक ? मला वाटतें तें त्यांच्या
 कर्माप्रमाणें आहे. जसें पाणी सर्व झाडांना साधारण कारण असून त्याचें
 त्याचें बीज असाधारण कारण आहे. × × जितका जितका रोग जास्त तितका
 तितका त्याला वर्ज्य प्रतिबंध जास्त. तसें जितका जितका आपल्या कर्मानें जो
 खालीं उत्पन्न होतो तितके तितके त्याला जास्त प्रतिबंध असतात. तसाच जि-
 तका जो उंच उत्पन्न होतो तितकी त्याला जबाबदारी जास्त असते. सर्वच गोष्टी
 सर्वांना सुलभ नाहीत. मनुष्य उच्च आहे. त्याला आकाशांत उडण्याकरितां
 विमानादिकांचे श्रम करावे लागतात. पक्ष्यांना ते करावे लागत नाहीत. पण
 त्यांना बोलण्या वगैरेचे इतर प्रतिबंध आहेत. तसें उच्च ब्राह्मण वर्गाला कठीण
 धर्म सांगितला आहे. खालच्या वर्गाला तेवढा कठीण सांगितला नाही. तर

इतर वैदिक प्रतिबंध अधिक आहेत. मिळून बेरीज सारखीच. म्हणून कोणी कोणाबद्दल मत्सर करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. जिज्ञासु—मग भक्तीनें एकत्र झालेल्या सर्वांनीं सर्वांचे हातचें जेवावें काय ? धार्मिक—छे: जेवणें हें भक्तीचें फळच नव्हे. भक्तीचें फळ एकादशी. × × जेवतांना चित्राहुती घालणें इत्यादि कर्मकांडाची जरूरी आहे. एवढ्याकरितां जेवणें यथाव्यवहारच झालें पाहिजे. धर्माचें ऐहिक प्रयोजन मनांत धरून धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचा मेळ घालण्याची तूं खटपट करूं नको. जिज्ञासु—महात्मे विश्वकुटुंबी असले पाहिजेत असें म्हणतात आणि आपले मनांत तर आपलेपणाचा संकोच फारच. दिसतो ? धार्मिक—विश्वकुटुंबी वर्तन म्हणजे ब्रह्मरूपानें विश्व हें एक आहे असें पहाणें होय. जगद्रूपानें तें एक आहे असें पहाणें नव्हे. × × जगद्रूपानें जर आपलेपणा वाढवावयाचा असेल तर जेवणाच्या ताटावरील माशा वारण्याचें कांहीं कारण नाही. डसणाऱ्या विलटांकरितां मच्छरदाणां नको व प्लेग जंतूंच्या निवारणार्थ कमिशन बसविण्याचें कांहीं प्रयोजन नाही. तुझ्या बायकोवर व मुलावर प्रत्येक जण हक्क दाखवूं लागला तर तुला आवडेल काय ? जिज्ञासु—अशानें तर उच्च मनोवृत्तीही नाहीशा होतील व आपली जाति सोडून दुसऱ्या जातीवर कोणीही दया करणार नाही ?

धार्मिक—मनुष्यादिक जातिभेद सत्वगुणाच्या संकोचाकरितां नाहीत तर रजोगुणाच्या संकोचाकरितां आहेत. जेवणें, खाणें, लग्नकरणें इत्यादि विषयांना आळा बसावा म्हणूनच जातिभेद शास्त्र सांगतें. दया वगैरे सात्विक धर्म आहेत. ते कोणावरही करण्याकरितां जातिभेद अडथळा करीत नाही. × × आतां एखादी महारीण जर विधवा झाली तर तिला एखाद्या ब्राह्मणानें बायको करून घेणें या दयेला जातिभेद अडथळा करतो खरा. पण तेवढा अडथळा स्वतःची मुलगी विधवा झाली तरी तो करतो. जिज्ञासु—हिंदुधर्मापेक्षां इतर धर्मांचे लोक सृष्टींत फार आहेत. धार्मिक—पहिलें कारण कीं हिंदुधर्माकडून इतर धर्मांवर आपत्ती आल्या नाहीत. हिंदुधर्मावर सर्व बाजूंनीं आपत्ती आल्या असूनही त्याचे तेवीस कोटी लोक आज ह्यात आहेत. इतका आपत्कालीं टिकाव धरणें हें कांहीं थोड नव्हे. जिज्ञासु—आम्हांला असें वाटतें कीं एखादे दिवशां हिंदुधर्म

अगदी नष्ट होईल. कारण त्याचा योगशास्त्रासारखा शास्त्रे फार कठीण आहेत व ती थोडक्याच लोकांत रूढ होण्यासारखी आहेत. धार्मिक—हिंदुधर्म अगदी स्वाभाविक आहे. संसारिक सुख सगळ्यांनाच सारखे मिळत नाही, हा सृष्टिनियम आहे. त्यामुळे कंटाळून जाऊन विषयाचा परित्याग करणारे जे थोडके लोक निघतील त्यांच्याकरिताच योगशास्त्रासारखी शास्त्रे हिंदुधर्मात आहेत. सृष्टीतील दुःख बंद पडावयाचे नाही तोंपर्यंत वैराग्य बंद पडावयाचे नाही व जोंपर्यंत वैराग्य बंद पडावयाचे नाही तोंपर्यंत योगशास्त्रही बंद पडावयाचे नाही. आतां थोड्या भाणसांजवळ ते राहिल एवढे खरे पण ते थोड्याकरिताच आहे. सुखदुःखाच्या अनुमानाने कर्माचा नियम अबाधित आहे व जडाच्या हातून कार्य होत नसल्यामुळे चेतनसंबंधी नियम अबाधित आहे. एवढ्याच करितां हिंदुधर्म अबाधित आहे. वत्सा, माझे स्पष्ट मत असे आहे की ज्यांनी त्यांनी आपल्या धर्माप्रमाणे वागूनच सिद्धि मिळवावी. परमेश्वर कोणाचाही पक्षाती नसल्यामुळे तो त्यांतच राजा आहे. ३० ३०

असो. यापुढील पांचसहा महिनेपर्यंत हरदा येथेच महाराज राहिले. नेहमीप्रमाणे ग्रंथलेखनाचे काम चालू होतेंच. प्रेमनिंकुज, संप्रदाय सुरतरु, व 'साधुबोध' नांवाचा प्रश्नोत्तररूप ग्रंथ यांचे लेखन विशेष त्वरेने चालले होते. "जांबूळाख्यान" म्हणून पौराणिक कथेवर साक्या, दिंड्या वगैरे नानावृत्तांत एक नवीन आख्यान महाराजांनी रचले होते. त्याचेही वाचन, गायन वगैरे मधून मधून होत असे. महाभारतादि ग्रंथांचे वाचन, शास्त्रचर्चा वगैरे नेहमीचा क्रमही चालू होताच. या प्रसंगास श्रीगुरु कुण्ठाव नारायण रेगे जहागिरदार हे नित्य महाराजांच्या सान्निध्य राहून त्यांची शास्त्रचर्चा वगैरे मोठ्या आवडीने श्रवण करीत व नाना शंका वगैरे महाराजांस विचारून समाधान करून घेत. या त्यांच्या शंकासमाधानामुळे इतर श्रोतेमंडळीलाही बरीच करमणुक होऊन काव्यशास्त्रविनोदांत त्यांचा काल जात असे.

असो. रा० रघुनाथराव काका केकरे हेही कधी कधी या चर्चेत येऊन

बसत. एके दिवशीं महाराज बंगळीवर बसून त्यांजबरोबर बोलतांना ज्योतिष शास्त्राचा विषय निघाला. त्यावेळीं ' पाराशरी होरा ' या ग्रंथा-संबंधानें महाराज म्हणाले की कलियुगांत हा ग्रंथ अत्यंत प्रमाण असून त्यांत विलक्षण गणित सांगितलें आहे. सूर्यादि ग्रहांचें गणितही त्यांत आहे. सूर्य किती काळानें थंड होईल व त्याजागीं दुसऱ्याच गोलाला सूर्यत्व येईल ह्याचें देखील गणित त्यांत आहे. प्रश्न करणाराची स्वरपरीक्षा, त्यावरून कुंडली काढणें, मैथुन काळीं स्त्रियेनें काय भक्षण केलें होतें, मातापिता यांचें वर्णन, त्यावरून त्या बालकाचें पूर्वकर्म वगैरे सगळें या पाराशरी होऱ्याच्या साहाय्यानें सांगतां येतें. याप्रमाणें विविध शास्त्रांतील नवी नवी माहिती महाराजांच्या तोंडून नित्य ऐकायला मिळत असे.

एके दिवशीं साताऱ्याचे कोणी घारपुरे मास्तर महाराजांचे भेटी-करितां मुद्दाम हरदा येथें आले व ३० अध्यायांचा एक स्वकृत ओवी-बद्ध ग्रंथही त्यांनीं बरोबर आणला होता. यापूर्वीं हा ग्रंथ घेऊन ते श्रीवासुदेवानंद सरस्वती यांजकडे गेले होते, पण त्यांनीं तो पाहण्याचे नाकारल्यामुळे ते इकडे आले असें त्यांच्या म्हणण्यावरून दिसलें. या ग्रंथाचा मधून मधून कांहीं भाग त्यांनीं महाराजांस वाचून दाखविला व पुनर्जन्म विषयक भाग वाचून दाखवितांना बराच वेळ चर्चा करून कांहीं प्रश्न वगैरे त्यांनीं विचारले. त्यांचीं उत्तरें देऊन कर्मांच्या समुच्चायक व अभिचायक ह्या दोन प्रकारांचें महाराजांनीं विवेचन केलें व पुढें साय-न्सचा संबंध निघाला असतां " Science of sciences " या पुस्तकाचें प्रमाण देऊन अलीकडे H 20 ही थिअरी मोडून नुसत्या H नेंच पाणी बनतें असें नवीन मत निघाल्याचें महाराजांनीं सांगितलें.

पुढें गोपीप्रिय हेमंतऋतूस आरंभ होऊन भगवद्धिभूति मार्गशीर्ष महिना लागतांच शुद्ध तृतीयेच्या दिवशीं रविवारी कात्यायनीव्रतास आरंभ

होऊन यथाविधी कार्यक्रम सुरू झाला. व्रतसंबंधी पूजाअर्चा आटपल्यावर नेहमींचा महाराजांचा लेखन वाचनादि व्यासंग चालूच असे. मात्र ३० दिवसपर्यंत व्रतस्थ राहून स्थलांतर वगैरे करीत नसत. याप्रमाणे व्रत सुरू असतांना मुंबईचे प्रसिद्ध हायकोर्ट वकील रा० रा० महादेव वामन भट यांजकडून पूर्वी एक पत्र आले. त्यांत डॉ० देशमुख यांचे घरी व भलीकडे सरदार गृहांत असे दोन वेळ मुंबईस महाराजांचे आगमन होऊनही दोन्ही प्रसंगी प्रत्यक्ष भेट घेण्याचा योग आळसामुळे आपल्या हातून जमून आला नाही असे लिहून नंतर पुढील दहा प्रश्नांची पाठविण्याची विनंती केली आहे. हे प्रश्न बहुतेक इतर धार्मिक गृहस्थानाही उपकारक असल्यामुळे ते येथे घेतोः—

१. वर्मानें चित्तशुद्धि होते असे ठरलेले आहे, तरी तीं कर्में करतांना मनावर त्यांचा संस्कार किंवा व्यापार कसा घडून चित्तशुद्धि होते? चित्तशुद्धि म्हणजे संकल्प विकल्प नाहीसे होऊन चित्त स्थिर होणे असा मी समजतो. आपल्या समाजांत जुन्या पद्धतीने त्रिकालसंध्या, पंचमहायज्ञ वगैरे रोजची नित्य व नैमित्तिक कर्में करणारे व तीं कर्मेंही श्रुतिस्मृतिप्रणीत मार्गाने करणारे भिक्षुक, शास्त्री, वेदांती, व गृहस्थ बरेच आहेत व ६०।७० वर्षेपर्यंत अशीं कर्में करीत राहिलेले दिसतात, पण त्यांच्या मनाचे संकल्पविकल्प जाऊन त्यांचे चित्त शुद्ध झाल्यासारखे त्यांच्या बाह्य वर्तनावरून तरी दिसत नाही. इतकेंच नाही तर रागलोभादि मनोविकारही तादृश कमी झाल्याचे दिसत नाही याचे कारण काय?

२. “मनसैव कृतं कर्म न शरीरं कृतं कृतं” (योगवा.) या न्यायाने नित्य कर्में करतांना ह्याणजे पूजाअर्चा, रुद्राभिषेक, जपादि कर्में करतांना मन पूज्य देवतेकडे एकाग्र करून त्या कृत्यांत गुंतवल्याखेरीज नुसता शब्दोच्चार करून कर्माचा संस्कार मनावर अल्प तरी घडणे शक्य आहे कीं काय?

३. ध्यान करतांना ‘हृदि विन्यस्य’ ह्याणजे देवतेचे ध्यान हृदयामध्ये करावे असे सांगितलेले आहे, मग हृदयांत देवाचे ध्यान केल्यावर आपली

बैठक म्हणजे ध्यान करणाऱ्या जीवाची बैठक कोणती ? “ देवोभूत्वा देवं यजेत् ” हे तत्त्व ध्यानांत ठेवून ध्यान कसे करावयाचे ?

४. मंत्राचे न्यास शरीराच्या अवयवांचे ठिकाणी करावयाचे म्हणजे त्या क्रियेचा अर्थ काय ? मंत्ररूप देवता आहे म्हणजे काय ? पृथ्वी वगैरे तत्वांचे गंधफूल वगैरे उपचार ध्यानस्थ देवतेस करतात हे काय ? ध्यानकर्ता, ध्यान-विषय, ध्यानक्रिया या तिहींची संगति ध्यान करतांना कशी जमवावयाची ? हे मला कळत नाही, त्याची फोड कृपा करून करावी.

५. रोजचे कर्म कसे करावे ? म्हणजे करतांना मनाची बैठक व भावना कशी ठेवावी ? उदाहरणार्थ संध्या करण्यास सुरुवात केली तर केशवादि नामोच्चार केल्याबरोबर परमेश्वराने हे अवतार घेऊन भक्तांचे रक्षण पूर्वाच्या काळी केलेले आहे, ही भावना जागरूक असली पाहिजे की नाही ? मार्जन करतांना अंतःशुद्धि व बहिः शुद्धि पाणी मंत्रून तव्हारा करीत आहो अशी कर्त्याची भावना पाहिजे की नको ? याचप्रमाणे अर्घ्य उपस्थान व ब्रम्हयज्ञ वगैरे करतांना तशी भावना नसेल तर चित्तशुद्धि होण्यास कर्माचा उपयोग होईल की काय ?

६. नामस्मरण करतांना (यांत मी वेदाध्ययन जप यांचाही समावेश करतो) नामाचा जो उच्चार आपण करतो तिकडे आपले लक्ष्य ठेवावे असे ब्रह्मसिद्धांतमाला म्हणून रा. बाबा गर्दे यांनी केलेल्या ग्रंथांत म्हटलेले आहे. नामाचा उच्चार करतांना नामी याचे स्मरण ठेवले पाहिजे. तर नामाच्या उच्चाराकडे लक्ष्य गुंतून राहिल्यास ध्यानाचा विषय जो नामी म्हणजे देव तिकडे लक्ष्य कसे ठेवावे ?

७. संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण अशीं कर्मे आहेत. या जन्मांत भोगून संपवून टाकण्याकरितां संचितांतून काढून ठेवलेले जे कर्म ते प्रारब्ध, त्या कर्माच्या भोगांत क्रियमाण कर्माने फरक होईल किंवा नाही ? होत नसेल तर मंत्र, वैद्यक व जोतीष वगैरे शास्त्रांनी भोगपरिहारार्थ जे औषधी मंत्रतंत्रादि उपाय सांगितले आहेत त्यांचे वैद्यर्थ्य होते. फरक होत असेल तर कोणत्या ठरीव गोष्टी बदलतात व कोणत्या बदलत नाहीत ?

८. मंत्राच्या जपाचा व्यापार प्रारब्ध बदलण्याचे कामी कसा घडतो ? म्हणजे मी मंत्राचा जप केला म्हणजे जपाचीं अक्षरें बीजें वगैरेचा पुनरुच्चार वारंवार केल्यामुळें आकाशांत त्या ध्वनीचा कोणता परिणाम घडून मागील ठरीव गोष्टी बदलतात ? उदाहरणार्थ एखाद्या जीवास प्रारब्धभोग म्हणून ४० व्या वर्षी प्लेगसारखा मोठा रोग होण्याचें नियतीनें ठरलेलें आहे. टाळतां येणारे प्रारब्ध व न टळणारे प्रारब्ध असे दोन भाग मानतात त्या सममुती-प्रमाणें हें प्रारब्ध त्या जीवाचे टळणाऱ्या प्रारब्धापैकीं आहे अशी आपण कल्पना करूं व तें टळण्याकरितां त्या जीवानें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें मृत्यु-जयाचा जप केला किंवा करविला तर जप करण्यामुळें मंत्राच्या बीजांच्या व इतर अक्षरांच्या पुनरुच्चारानें सृष्टींत असा कोणता व्यापार घडतो व त्यामुळें अशी कोणती अदृष्ट शक्ति निर्माण होते कीं त्या योगानें ह्या जीवाचीं प्लेगच्या रोगाचीं सर्व लक्षणें नाहींतशी होऊन त्यास तो व्यापार रोगमुक्त करतो ? थि-ऑसफीच्या कांहीं ग्रंथांत असा उल्लेख आहे कीं अंतरिक्षांत जीवांच्या कर्माचा रेकार्ड असतो, म्हणजे त्याचें प्रारब्ध लिहिलेलें असतें तर तें कसें पुसलें जातें ? ध्वनिशास्त्राप्रमाणें Sound creates, Sound preserves and sound destroys असें ठरलेलें आहे, तर ध्वनीच्या योगानें वस्तु उत्पन्न कशा होतात व नष्ट कोणत्या व्यापारानें होतात ?

९. हल्लीं जुन्या वैद्यकास उतरती कळा लागून तें नष्टप्राय झाल्यासारखेंच आहे. कोठ्यावाधि रुपयांची विलायती औषधें येथें खपत आहेत व जुन्या मात्रा, रसायनें, भस्में, काढे, वगैरे सर्व औषधांचे प्रकार निरुपयोगी ठरल्यासारखे आहेत. वैद्यसंभ्रमलें, सभा वगैरे मधून मधून भरतात व डाक्टरांचे व वैद्यांचे वादाविवाद होतात; त्या वादांचे विषय पुष्कळ आहेत, पण महत्त्वाचा विषय म्हणजे आर्यवैद्यकाची वातपित्तकफ या त्रिधा प्रकृतीच्या पायावर रचलेली रोग-निदानाची पद्धत हा होय. वेदान्त शास्त्रांत पांचभौतिक शरीर असून अमुक भाग पार्थिव, अमुक तैजस असें ठरलेलें आहे. आपल्या सर्व शास्त्रांच्या मुख्य सिद्धां-ताची एकवाक्यता असल्यामुळें वातपित्तकफाची मीमांसा आपल्यासारख्या अधिकारी पुरुषांनीं लोकांपुढें मांडल्यास पुष्कळ डाक्टरांचे दुःसह नाहींसे होऊन

जुन्या पद्धतीचें पर्यालोचन करण्याची त्यांस बुद्धि होईल व आर्यवैयक सर्जीव होऊन महत्कार्य होईल; तरी या वातपित्तकफाच्या पद्धतीचें विवरण आपण करावें अशी विनंती आहे.

१०. एखादा मुमुक्षु पुरुष वर्णव्यवस्थेनुरूप श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मकर्म करीत आहे तर त्याच कर्मानुष्ठानानें त्याच्या चित्ताचे संकल्प विकल्प नाहीतसे होऊन चित्त शुद्ध होऊन सद्गुरु त्यास भेटतील ? किंवा त्यानें गुरुच्या शोधार्थ गांवोगांवां हिंडून गुरु शोधून काढले पाहिजेत ? सद्गुरुही सच्छिष्य शोधितच असतात व तसा शोधून काढून त्यास कृतार्थ करतात. वाळलेल्या गवतास काडी ओढून तें पेटविण्यासारखाच सद्गुरु उपदेशाचा प्रकार आहे असें वाचल्याचें स्मरतें म्हणजे शिष्याच्या मनाची पूर्ण तयारी झाल्यावर सद्गुरु लांब नाहीत, ते तात्काळ भेटतातच व त्याची तयारी होणें म्हणजे ओलें गवत वाळून जळण्यास तयार होण्यासारखेंच आहे व गुरुच्या एका शब्दानें शिष्याचे कार्य होतें असें म्हणतात तर यापैकी खरें कोणतें ?

वरील प्रश्नांची उत्तरें महाराजांकडून गेली तीः—

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

हरदा ता. २-१२-१३.

रा० भटसाहेब वकील यांचे चरणीं साष्टांग दंडवत वि० वि० आपलें कृपापत्र ता. १ चें आजच मिळालें. मजकूर समजला. आपण माझी भेट घेतलीच पाहिजे होती अशा प्रकारचा मी अधिकारी असेन असें मला वाटत नाही. शिवाय मी शूद्र आहे. त्यामुळे माझ्या वाणीमध्ये अधिकार येणेंही शक्य नाही. तथापि आपण जे प्रश्न लिहिले आहेत त्यांची उत्तरें यथामति लिहून पाठवितों. आपणास पसंत पडतील तर पहावें.

१ ल्या प्रश्नाचें उत्तर.—कर्माचा नियम प्रत्यक्षाने किंवा अनुमानानें निघता असें हिंदुशास्त्राचे मत नाही. कारण प्रत्यक्ष प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमाणानें सभजणारी गोष्ट तिन्ही काळीं असूं शकेल असा निश्चय सांगतां येत नाही. अनुमान प्रत्यक्षापेक्षां व्यापक आहे खरें. पण तेंही सामान्य गोष्टीचा

बोध करीत असतें. विशेष गोष्टीचा बोध करीत नाही. जसे फोनोग्राफ पाहिला म्हणजे कोण्यातरी माणसानें हा केला आहे येवढें ज्ञान अनुमान करून देतें. पण एडिसन् साहेबानांचेंच तो केला आहे असें ज्ञान अनुमानानें होत नाही. तर तें केवळ शाब्दप्रमाणानेंच होऊं शकतें. कितीही अनुमानावर अवलंबून राहिलें तरीही कांहीं गोष्टी शाब्द प्रमाणांतील व्याख्याच लागतात. जसा आपला पिता कोण ? याविषयी आपल्याजवळ तादृश प्रत्यक्ष प्रमाण कांहीं नसतें. बरें अनुमान प्रमाणाचा देखील येथें कांहीं उपयोग होतो असें म्हणावें तर तसेंही होत नाही. कारण सर्वांना बाप आहे म्हणून मलाही बाप असला पाहिजे इतकेंच कायतें अनुमान होऊं शकतें. तेव्हां आपलें पितृज्ञान आपल्याला अत्यंत शाब्दजन्य आहे असें म्हणणें भाग पडतें. जें जें अत्यंत शाब्दजन्य असतें तें तें अत्यंत अदृश्य असतें. कर्मांचेही असे दोन परिणाम होतात. एक दृष्ट व दुसरा अदृष्ट. अदृष्ट परिणामाचें फळ दुसऱ्या जन्मांत होतें. दृष्ट परिणामाचें फळ याच जन्मांत होतें. कर्मांपासूनच आपण प्रश्न केला असल्यामुळे चार्वाकवाद आपल्याला पसंत नाही असें मी गृहीत करतो. कारण वरच्या पायरीपासून आरंभ करणारानें खालची पायरी उल्लंघिलीच असली पाहिजे असें अनुमान करणें साहजिक आहे. कर्मानें चित्तशुद्धि होतें असें ठरलेलें आहे असें आपल्या प्रश्नांत वाक्य आहे. तेव्हां अर्थातच चार्वाकाची पायरी आपण घेतलेली नाही. म्हणूनच मी दिलेल्या उत्तरावर चार्वाकाचे आक्षेप आपल्याला करतां येणार नाहीत. वादामध्ये पहिली पायरी चार्वाकाची आहे. पण ती आपण सोडली असल्यामुळे तेच संशय पुन्हां काढून पूर्वीच्या प्रश्नाच्या खालचे प्रश्न न करण्याविषयी मी विनंती करितों. पूर्व जन्मांतील कर्म जर न मानलें तर विनाकारण एकाला सुख व एकाला दुःख देणाऱ्या परमेश्वराकडे विषमता येते. म्हणून अदृष्ट मानणें भाग आहे. आतां या अदृष्टाचा व जन्माचा अन्योन्याश्रय अनादि आहे असे आमच्या हिंदुशास्त्राचें मत आहे. मला वाटतें हें अनादि सांगणें कांहीं अलौकिक नाही. विचार केला तर कोणत्याच पदार्थाला आरंभ आहे असें दिसत नाही. कोणताही पदार्थ आपल्या पूर्वीच्या अवस्थेचें अवस्थांतर असतो. हें जडशास्त्रानेंही ठरल्यासारखेंच आहे. हाच नियम कर्मासही लागू आहे.

परंतु हें कर्म दोन प्रकारचें आहे. यमरूप आणि नियमरूप. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह या पांचास यम म्हणतात. स्नान, संध्या, देवता-चर्चन, जप इत्यादिकांस नियम म्हणतात. यम व नियम दोन्ही बरोबर केले असतां चित्तशुद्धि अवश्य होते. पण जे केवळ नियम करितात व यम करीत नाहीत त्यांना त्यापासून कांहीं फायदा होत नाही. आपण साठ साठ वर्षेपर्यंत कर्म करणारांचें जें उदाहरण दिलें ते याच कोटीतील असावेत असें माझे मत आहे. मनुमध्ये असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तो श्लोक येणें-
प्रमाणें:—

“ यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान्वुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ ”

मनुस्मृति अ० ४ श्लोक २०४.

भावार्थ—यमाचें नित्य सेवन करावें. नियमांचें ज्यावेळीं सांगितलें असेल त्यावेळींच सेवन करावें. म्हणजे संध्या प्रातःकाळी व संध्याकाळींच करावी. परंतु अहिंसा व सत्य इत्यादिकांचें सेवन सतत करावें. जो यमांचें सेवन करीत नाही व केवळ नियमांचें पालन करितो, तो पतन पावतो असें म्हटलें आहे. तेव्हां साठ वर्षे काय, हजार वर्षे जरी यमावांचून नियमांचें सेवन केले तरीही चित्त अशुद्धच राहणें साहजिक आहे. आपण संकल्प विकल्प नाहीसे होणें ही चित्तशुद्धीची व्याख्या केली आहे. पण ती थोडीशी व्यापक झाली आहे. हिंदु-शास्त्रांत संकल्प विकल्प नाहीसे होणें हें उपासनेचें फळ सांगितलें आहे. कर्म, उपासना व ज्ञान या तिघांची तीन कार्ये वेदांतडिंडिमकारांनीं दाखविली आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

कर्माणिचित्तशुद्धिर्ब्रह्मैकार्थमुपासना ।

मोक्षार्थं ब्रह्मविज्ञानमिति वेदांतडिंडिमः ॥

भावार्थ—कर्मानें चित्तशुद्धि होते, उपासनेनें चित्त एकाग्र होतें, आणि ब्रह्म-ज्ञानानें मोक्ष होतो. असा वेदान्ताचा डिंडिम आहे.

आपण केलेल्या चित्तशुद्धीच्या लक्षणाचा एकाग्रतेत अंतर्भाव होतो. म्हणून असद्वासना मात्र निवृत्त होणें याचेंच नांव चित्तशुद्धि आहे. चित्तशुद्धि झाली

तरी चांगल्या वासना हजारों मनांत येत राहतात. त्याला विक्षेप म्हणतात. त्याच्या निवृत्तीकरितां उपासनेची जरूर आहे. चित्तशुद्धि झाल्यावरही चांगल्या कामाकरितां कामक्रोध असले तर मला हरकत वाटत नाही. मुक्तेश्वरांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे:—

ओवी—काम असावा ईश्वरभजनीं । क्रोध असावा इंद्रिय दमनीं । तीर्थ-प्रसादादि ग्रहणीं । लोभ अत्यंत असावा ॥

नियमाचा संस्कार अदृष्टरूपानें होत असून यमांचा दृष्टरूपानें मनावर संस्कार होतो. म्हणजे यमाची मनास संवय लागते व नियमापासून देवता या मार्गातील विघ्नें दूर करितात. म्हणून या दोहींचाही अभ्यास समुच्चयानें केल्यासच कर्मापासून चित्तशुद्धि होते. हेंच आपल्या पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसें दिलें.

दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर—माझ्या मतानें असें आहे कीं मनांत दोन वस्तु एकाकालीं धरतांच येत नाहीत. ' युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिंगम् ' । असें गौतमाचार्यांचें न्यायदर्शनांत सूत्र आहे. दोन ज्ञानें एकाकालीं न होणें हें मनाचें लक्षण आहे, असा त्याचा अर्थ आहे. पाश्चात्य सायकॉलजींतही ' अटेन्शन ' संबंधानें असेंच म्हटलें आहे. तेव्हां तोंडानें जे केवळ रुद्राचा जप करितात व मन दुसरीकडे लावतात त्यांचा तो जप सुटतच असला पाहिजे. मन जर कर्मांत गुंतलेलें असेल तर शब्दोच्चार पुरा होणें शक्यच नाही. आणि इतकेंही करून जर कोणी करीत असेल तर फोनोग्राफाप्रमाणें चित्तावांचून नुसत्या शब्दोच्चारांनें कांहींच फायदा होत नाही असें माझें मत आहे. कारण तसें करणें म्हणजे यम सोडून नियम करणेंच होय. म्हणून या प्रश्नाचें उत्तर देखील प्रथम प्रश्नाच्या उत्तराचा शेषच आहे.

तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर:—ध्यान ही योगांतील सातवी पायरी आहे. त्यामुळे ध्यान करणाऱ्याला हा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. कारण तेथपर्यंत गेलेला पुरुष प्रथमच प्रत्याहार व धारणा यांच्या योगानें सूक्ष्म देहावर आपला तैजसाभिमान स्थापन करीत असतो व विश्वाभिमानाचें त्यांत प्रविलापन करितो. त्यामुळे

हृदयाकाशांत ध्यान करणें त्याला सहज होतें. स्थूल देहाला जशी बैठकीची अपेक्षा आहे तशी सूक्ष्म देहाला नाही. कारण तो अपंचीकृत आहे. आतां प्राणायामामध्येही ध्यान सांगितलें आहे खरें. परंतु वितर्क समाधी पूर्ण झाल्यानंतर सांगितलें आहे. नवशिक्याला सांगितलें नाही. नवशिक्याला ध्यानाचा उपदेश शरीराच्या बाहेर सांगितला आहे व या नवशिक्याच्या ध्यानाला मानसपूजा म्हणतात. तुकाराम महाराजांनीही आपल्या मानसपूजेत “ रत्नसिंहासन वर प्रभावळ । त्यावरी सोज्वळ वस्त्र मृदु ॥ १ ॥ लोड उशा मागें टेकाया बाजूला । त्यावरी बैसला स्वामी माझा ॥ ” असें म्हटलें आहे. त्यांत हृदय कमळाचें नांव नाही. ‘ देवोभूत्वा देवं यजेत् ’ हें वाक्य ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर भक्ति करणारांविषयीं आहे, नवशिक्याविषयीं नाही. शिवाय या प्रश्नाचें उत्तर देण्याला सद्गुरुच समर्थ असतात. माझ्यासारख्या गरीबानें काय उत्तर द्यावें ?

चवथ्या प्रश्नाचें उत्तर:—मंत्राचे न्यास करणें म्हणजे त्या त्या देवतांना हाका मारून त्या त्या देवता आपल्या अवयवांवर बसवून ठेवून पिशाच्यादिकांना आपल्या शरीरांत शिरूं न देणें असा न्यासाचा अर्थ आहे. या न्यासाचें फळ अदृष्ट आहे. कारण हा न्यास नियमांत येतो. म्हणून याचें उत्तर पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरांत आलेंच आहे. मंत्ररूप देवता आहे म्हणजे तो मंत्र त्या देवतेचें नांव आहे. एखाद्यानें हाक मारली असनां जसा एखादा ओ देतो, त्याप्रमाणें तो मंत्र माझें नांव आहे असें ती देवता समजत असते. पत्तांत या गोष्टीचा इतकाच खुलासा मी करूं शकतो. मन हें अपंचीकृत आहे म्हणून. मनानें ध्यान केलेल्या देवतेस अपंचीकृत ज्या पृथिव्यादि पंचतन्मात्रा त्यांचे उपचार करणें योग्य आहे. कारण त्या भूतांचा ईश्वरामध्ये लय व्हावा व आपल्या मागचें संसार झेंगट सुटावें, असा त्या क्रियेचा अर्थ आहे. कारण पंचतन्मात्रा व मन हे जीवास चिकटल्यानेंच संसार लगलेला आहे. त्याचा ईश्वरांत लय झाला म्हणजे संसार नष्ट होतो असें हिंदु योगशास्त्राचें मत आहे. लय होणें म्हणजे अर्पण केलेल्या पदार्थाचें विस्मरण पडणें. इतकाच अर्थ योगशास्त्रांत घेतला आहे. या गोष्टीची फोड माझ्यानें झाली तितकी केली आहे. विशेष महात्म्यांना ठाऊक

असेल. ध्याता, ध्यान व ध्येय या तिहींची संगति कशी जमवावयाची हा प्रश्न योगशास्त्रानुसार ध्यान करणारास येतच नाही. नवशिक्यानें असें करावें कीं, ध्येय आपल्या पुढें सिंहासनावर धरावें. ध्यानकर्ता शरीरी असतोच. ध्येयाला एकसारखें मनापुढें आणणें याचें नांवच ध्यानक्रिया. तेव्हां तिची विशेष संगति कशी याची जरूर नाही. इतकेंच मला याविषयीं येथें लिहितां येतें. याप्रमाणें चवथ्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसें दिलें.

पांचव्या प्रश्नाचें उत्तर वर आल्यासारखेंच आहे. फक्त केशवादि नांवाचा अर्थ अवतारपर न घेतां नित्य मूर्तिपर घ्यावा. सर्व कर्मांत भावनेची अपेक्षा आहे हें मीमांसाशास्त्रांत शास्त्रीभावना व अर्थाभावना इत्यादि सांगून स्पष्ट केलेच आहे.

सहाव्या प्रश्नाचें उत्तरः—माझे मत असें आहे कीं वाचकाकडे व वाच्याकडे पृथक् लक्ष्य ठेवण्याची गरज नाही. वाचकाचा स्वभावच असा आहे कीं त्याच्याकडे लक्ष्य लागलें कीं वाच्याकडे लागतेंच. वाच्यवाचकाच्या संबंधाचें मात्र ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. पण वेदाध्ययन मात्र यांत येत नाही. कारण अध्ययन हें उपासनेंत येत नसून नियमाचें अंग आहे. आणि नामस्मरण हें उपासनेचें अंग आहे. म्हणून वेदाध्ययनाचें फळ निराळें आहे. मला सहावा प्रश्न जितक्या रीतीनें समजला तितक्या रीतीनें मी उत्तर लिहिलें.

सातव्या प्रश्नाचें उत्तरः—माझे मत असें आहे कीं जीव कर्म करतांना स्वतंत्र आहे व फळ भोगतांना परतंत्र आहे. “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्यः” असें ब्रह्मसूत्र असून ज्याचा जसा प्रयत्न असेल तसेंच ईश्वर त्याच्याकडून करवितो असा त्याचा अर्थ आहे. या सूत्राच्या भाष्यांत आचार्य म्हणतात ईश्वर हा पाण्याप्रमाणें साधारण कारण आहे. आणि ज्याचा त्याचा यत्न बीजाप्रमाणें असाधारण कारण आहे. आंब्याच्या झाडालाही पाणी पाहिजे व निंबाच्या झाडालाही पाणी पाहिजे. म्हणून पाणी हें साधारण कारण होय. पण आंब्यानें गोड होणें व निंबानें कडू होणें हें त्याच्या त्याच्या बीजावर अवलंबून आहे. म्हणून बीजे ही असाधारण कारणें होत. अनेक कार्यांनि

जें कारण त्याला साधारण म्हणतात. आणि एकाच कार्याचें जें कारण त्याला असाधारण म्हणतात. आतां प्रारब्धाची निवृत्ति यत्नानें होते असें माझे मत आहे. पण प्रारब्ध बलवान असलें तर यत्न लंगडा पडतो, तेव्हां प्रारब्ध कोणत्या प्रकारचें आहे हें पाहिलें पाहिजे. प्रारब्ध केवळ साधारण असेल तर औषधी-सारख्या यत्नानेंच त्याचा जय होतो. प्रारब्ध जर दैविक असेल तर औषधी-सारखा भौतिक प्रयत्न लंगडा पडतो. त्याला मंत्राची किंवा योगाची अपेक्षा लागते. योगानें अनेक शरीरें निर्माण करून आपलें कर्म एकदम भोगून टाकतां येते. शिवाय प्रारब्ध म्हणजे भोग होण्याची सुरवात होते तेव्हांच म्हणतात. बाकीचें कर्म संचितात असतें. समजा कीं तीन वर्षांनीं तुझाला कांहीं व्हावयाचें जाहे. तर आतां तें कर्म प्रारब्ध झालेलें नाहीं. सध्यां तें संचितांतच आहे, असें माझे मत आहे. प्रत्यक्ष भोग सुरू झाल्यास मग मात्र प्रारब्ध कर्म भोग दिल्यावांचून निवृत्त होत नाहीं. ह्मणूनच भुक्त दुःखाविषयीं निवृत्तीचा उपाय शास्त्रांत सांगितला नाहीं. आणि वर्तमान दुःख देखील भोगल्यावांचून निवृत्त होत नाहीं. आतां ज्वरावर औषध घेतलें तर आतांचा ज्वर निवृत्त होत नाहीं. तर पुढच्या क्षणीं येणारा ज्वर निवृत्त होतो. मलेरियाची आलेली पाळी किनीन दाबत नाहीं. तर येणाऱ्या पाळीचा निरोध करिते. “ हेयंदुःखमनागतम् ” असें पतंजलीचें योगशास्त्रांत सूत्र आहे. आणि पुढें येणाऱ्याच दुःखाच नाश होतो असा त्याचा अर्थ आहे. आतां एखाद्याला एवढ्या प्रयत्नाचें ज्ञान नसेल तर कसें करावें ? तर तो त्याचाच अपराध आहे असें मी ह्मणतो. त्यांत दैवाचें कांहीं नाहीं. तें ज्ञान त्यानें मिळवून घ्यावें. समजा कीं तसें ज्ञान होण्या-सारखी परिस्थिति नसली तर ज्या परिस्थितींत तो असेल त्या परिस्थित्यनुसार शास्त्रानें जो त्याला धर्म सांगितला असेल तो पाळावा. ह्मणजे हळुहळु दुसऱ्या जन्मांत तरी फायदा होईल. मुंबईला पत्तानें बातमी येण्याला येथून एक दिवस लागतो. परंतु तारेनें बातमी एक मिनिटांत येते. त्यांप्रमाणें तीव्र प्रयत्न जो करतो तोच एका जन्मांत संचिताचा नाश करूं शकतो. साधारण मनुष्याला जन्म लागतात. पण कोणाच्याही शुभ यत्नाचा नाश होत नाहीं. “ नहि कल्याण-कृत्कश्चिद्युर्गतिं तात गच्छति ” असें भगवंताचें वाक्यही आहे. आतां जसें

पापाचा शुभ कर्म नाश करितें तसें पापही शुभ कर्माचा नाश करण्यास समर्थ आहे अशी शंका योग्य होणार नाही. कारण पापाचा नाश करण्याकरितां प्रायश्चित्त म्हणून निराळें कर्म सांगितलें आहे. आतां शास्त्रावर जर विश्वास नसेल तर पुण्यपापावरही विश्वास असणे शक्य नाही. कारण पुण्यपापांची सिद्धि प्रत्यक्षानें किंवा अनुमानानें होतच नाही. हिंदु, बौद्ध व जैन या तीन धर्मांत कर्मवाद विशेष मानला आहे. पण तो आसवचनावरच अवलंबून आहे. हेंच आपल्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर मला सुचलें तसें दिलें. तथापि याविषयीं पुष्कळ ऊहापोहाची जरूरी आहे.

आठव्या प्रश्नाचें उत्तर:—हा प्रश्न थिऑसफीला अनुसरून आहे. पण थिऑसफीला अनुसरून मला उत्तर यावयाचें नाही. कारण तिकडे माझा विशेष व्यासंग नाही. या प्रश्नाचें माझ्या मतानें उत्तर असें आहे कीं वारंवार जपानें जपाची देवता प्रसन्न होऊन रोग करण्याचा आपला वेत रहित करिते. हें मंत्रशास्त्रानुसारें उत्तर झालें. योगशास्त्रानुसार याचें उत्तर असें आहे कीं मंत्राचा वारंवार उच्चार केल्यानें व भावना त्या मंत्रावर एकाग्र केल्यानें मनाची तीव्र शक्ति वाढते. आणि शरीर हें मनाच्या अत्यंत ताब्यांत असल्यामुळें रोगाचा प्रतिबंध होतो. योगशास्त्राचें मत असें आहे कीं मन तीव्र झाल्यास कोणत्याही वस्तूचें आकर्षण करितां येतें. ध्वनीचा परिणाम मनांत होतो असें व्याकरण शास्त्र व पातंजल शास्त्राचें मत आहे. आपल्याला थिऑसफीप्रमाणें उत्तर पाहिजे असल्यास माझा नाइलाज आहे.

नवव्या प्रश्नाचें उत्तर:—जुन्या वैद्यकाविषयीं मी स्वतः खटपट करीतच आहे. त्याबद्दल “वैद्यवृंदावन” नांवाचा ग्रंथ मी लिहीत आहे. परंतु मी गरीब आहे. मजजवळ पैसा नाही. मी व्रतापुरत्या पैशाची मात्र भिक्षा मागत असतो. बाकी कोणास पैसा मागावयाचा नाही असा माझा निश्चय आहे. कारण पैसा देणाऱ्यानें इतक्या लौकर कार्य कां झालें नाही ? असें विचारलें तर मजजवळ देण्याला पुरावा नाही व तो गोळा करण्याकरितां खटपटही करण्याची माझी इच्छा नाही. शिवाय मी ब्राह्मणांच्या पक्षाचा असल्यामुळें माझी जाती जोरानें माझ्या विरुद्ध आहे, व मी शूद्र आहे एवढ्यावरच

कांहीं ब्राह्मणही माझ्या विरुद्ध आहेत. या दोन पेचांत मी सांपडल्यामुळे माझ्याहातून एखादे कार्य सुरळीत होईल असे मला वाटत नाही. “बोद्धारो-
मत्सरप्रस्ताः प्रभव स्मयदूषिताः ” हे भवभूतीचे उद्गार सर्वत्र खरे होत आहेत.
त्याला टक्कर देण्याची माझी छाती नाही.

दहाव्या प्रश्नाचे उत्तर—ज्या श्रुतिस्मृतींत वर्णाश्रम कर्मे सांगितली आहेत त्याच श्रुतिस्मृतींत तीर्थाटण व सत्संगही सांगितला आहे. तेव्हां गांवोगांवां सत्सं-
गाकरितां फिरणे हें ज्या मुमुक्षूला अभिमान नाही त्याला योग्य वाटणें साहाजिक
आहे. सद्गुरु सच्छिष्य शोधित असतात असें माझे मत नाही. कारण सर्व वेदांत-
शास्त्रांत साधनचतुष्टयसंपन्नालाच गुरुकडे जाण्याचा अधिकार सांगितला आहे.
गुरूनें शिष्याकडे जावें असें कोठेंही सांगितलें नाही. एखाद्याच्या दैवानें कदाचित्
घरीच सत्पुरुष भेटत असतील पण तेवढ्यानें सत्संगाकरितां फिरणें सोडणें
म्हणजे एकाला द्रव्याचा हांडा सांपडला म्हणून दुसऱ्यानें शेतांत जाणें सोडून
देण्यासारखें आहे. आतां ज्याला आपल्याला साधु फसवितील असें वाटत
असेल त्यांनीं पाहिजे असल्यास जाऊं नये. पण जो मुमुक्षु आहे त्याला फसवि-
ण्याला कोणीही समर्थ नाही असें माझे मत आहे. याविषयीं पुष्कळ ग्रंथांत
मी लिहिलेलेही आहे. स्वतः गुरु शोधण्याविषयीं तुकाराम महाराजांचे उद्गार
काय आहेत ते येथें लिहितोंः—

अभंग.

अग्नि हा पाचारी कोणासी साक्षेरे । हिंवे तोचि तापे जाऊनियां ॥ १ ॥

उदक म्हणे काय या हो मज प्यावे । तृपित तो धांव सेवावया ॥ २ ॥

काय वस्त्र म्हणे या हो मज नेसा । आपुले स्वइच्छा जग वोढी ॥ ३ ॥

तुक्यास्वामी म्हणे काय मज स्मरा । आपुल्या उद्धारा लागुनियां ॥ ४ ॥

श्रुतीही असंच म्हणतेः—“ तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । ”

झालें, आपल्या प्रश्नांचीं उत्तरे माझ्या मतीला सुचलीं तशीं दिलीं. तीं रुच-
ल्यास गोड करून घ्यावीं. आतां हे कोण्या ग्रंथांत आहेत असें मला ठाऊक

नसत्यामुळें मी एकदमच लिहून पाठविलीं. प्रेमाची वृद्धि असावी. कळावे ही विनंती.

आपला अपरिचित्

गुलाबराव गोंदुजी मोहोड.

मोकदम माधान, हल्लीं मु० हरदा.

यानंतर पुन्हां वकील साहेबांकडून एक पत्र आलें. त्यांत वरील महाराजांच्या पत्रोत्तरांतील कांहीं गोष्टींचें विशेष स्पष्टाकरण व रोजच्या अभ्यासांतील कांहीं अडचणींवर उपाय वगैरे विचारले आहेत. याचेंही उत्तर महाराजांकडून गेलें आहे व त्यांत वकील साहेबांच्या सर्व शंकांचें निरसन असून अडचणींवर उपायही सुचविले आहेत. परंतु त्यांत वैयक्तिक अभ्यासाचा भाग विशेष असल्यामुळें येथें घेतां येत नाहीं. अभ्यासांतील अडचणींवर उपाय सुचवितांना महाराज म्हणतातः—

“ रोजच्या कर्मांत ज्या आपल्याला अडचणी येतात त्या आपण मला विचारतो म्हणतां तथापि ब्राह्मणांपासूनच ब्राह्मणाला आलेली विद्या वीर्यवती होत असते असें श्रुतीस्मृतींचें म्हणणें आहे. तथापि मला जसें ठाऊक होतें तसें उत्तर दिलें. ”

या पत्रोत्तरांत महाराजांनीं एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट लिहिलेली आहे. तेवढी मात्र सार्वत्रिक हिताची असल्यामुळें येथें नमूद करतोः—
“ माझें तर मत असें आहे कीं, ब्राह्मणांना गायत्री जननीवांचून दुसऱ्या मंत्राकडे धांव घेणें कल्पतरु सोडून एरंडाजवळ भिक्षा मागण्यासारखें आहे. वेदोक्त मंत्राची योग्य पुरश्चरणें कर्तात चतुर्गुण सांगितली आहेत. तींच ब्राह्मणाला हितावह आहेत. ” असो.

वकील साहेबांच्या प्रश्नमालिकेंतील नवव्या प्रश्नांत सूचना केल्याप्रमाणें आर्यवैद्यकाच्या कफवातपित्त या त्रिदोषपद्धतीचां मार्मिक व शास्त्रिय मीमांसा एका स्वतंत्र लेखांत करून तो लेख महाराजांनीं पुढें लवकरच केसरीत छापून प्रसिद्ध होण्याकरितां पाठविला परंतु तो तेथें छापला न जातां सुमारे एक महिन्यानें परत आला ! अस्तु.

वरील नवव्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना भवभूतीच्या वचनाचें स्मरण देऊन महाराजांनीं जे निराशाजनक उद्गार काढले आहेत तशा प्रकारचे उद्गार आणखीही पुष्कळ प्रसंगां त्यांस काढावे लागले आहेत यावरून केवळ परोपकारैकपरायण अशा अत्यंत निःस्वार्थी महात्म्यासही व्यवहारांत कशा अडचणी येतात हें दिसून येतें व “ अवजानंति मां भूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ” या भगवद्वचनाचें व “ पुण्य गेलें दोषावारी । अविद्येची चाले थोरी ॥ ” या तुकाराम महाराजांच्या उक्तीचें उत्तम समर्थन होतें.

महाराजांच्या शब्दपरिज्ञान विद्येच्यासंबंधानें मागें दोन गोष्टी आलेल्या आहेत; तशींच एक गोष्ट या वेळींही घडली. कोणी एक दीर्घ व्याधीनें पिडलेली बाई तिच्या पतीच्या अनुज्ञेनें औषधी उपचाराकरितां महाराजांजवळ येऊन राहिली होती व हल्लीं तिची प्रकृति सुधरत चालली होती. परंतु ती क्षीण असल्यामुळे घरांत फार हिंडण्या फिरण्याची व श्रम वगैरे करण्याची तिला महाराजांनीं बंदी केली होती. एके दिवशीं दुपारीं महाराजांचें कांहीं निरूपण चाललें असतांना ती बाई आंतल्या बाजूला अगदीं पाऊल न वाजवितां कवाडाच्या आड उभी राहून तें ऐकत होती. इतक्यांत तिच्या हातांतली बांगडी वाजली. त्याबरोबर महाराज एकदम म्हणाले ही गोपिकां येथे कां आली ? हें ऐकून सर्वास आश्चर्य वाटलें. ती गोपिकाच होती. हें पाहून ते वेळीं तेथें रा० रघुनाथराव काका होते ते म्हणाले बांगडीच्या आवाजावरून ही गोपिकाच आहे असें आपण कसें ओळखलें ? महाराजांनीं त्यासंबंधानें थोडी शास्त्रियमीमांसा सांगून म्हणाले स्त्रियांच्या बांगड्याचा आवाज त्या बायांच्या आवाजासारखाच असतो असा नियम आहे. नवीन बांगड्या घातल्या म्हणजे प्रथम त्यांचा आवाज भिन्न असतो परंतु पुढें उत्तरोत्तर तो त्या स्त्रियांच्या आवाजासारखा होत जातो.

कात्यायनी व्रताची सांगतां दिसेंबर महिन्याच्या सुख्यांतच होत असल्यामुळे बहुतेक सर्व संप्रदायिक मंडळीला त्या प्रसंगास येण्यास सवड मिळत असे व ही मंडळी अष्टौप्रहर महाराजांजवळ जमून त्यांची अमृत-

तुल्य निरूपणं ऐकत व प्रश्नोत्तरं करून शंका समाधान करून घेत. या-प्रमाणें या वेळींही मंडळी जमली असतां एकानें प्रश्न विचारला कीं, गुरुलोक शिष्यांपासून ज्ञान छपवून कां ठेवतात ? यावर महाराज म्हणाले उत्तम शिष्यांपासून गुरु कधींच ज्ञान छपवून ठेवीत नाहीत. पुत्रापेक्षांही शिष्यालाच ते अधिक ज्ञान देतात. द्रोणाचार्यांनीं पुत्रापेक्षां अर्जुनालाच अधिक ज्ञान शिकविलें. परंतु सामान्य शिष्यलोकही आपला पैसाभडका, शेतीवाडी, शरीर हीं गुरूपासून छपवून ठेवितात. म्हणून गुरुही आपली विद्या त्यांजपासून छपवून ठेवितात. वास्तविक एक शत्रूही ज्यानें शिकविला त्याचे उपकार फेडले जात नाहीत, मग ज्यानें ज्ञान दिलें त्याला देहही देणें थोडें आहे. म्हणून गुरु वागतात तें योग्यच होय. “ शठे शास्त्रं समाचरेत् ”

ह्या वर्षीं हुशंगाबाद येथील भडकमकर शास्त्री हे आपल्या विदुषी कन्येसह कात्यायनी व्रतोत्सवप्रसंगीं आले होते. सर्व मंडळांच्या आग्रहावरून दुसरे दिवशीं म्हणजे ता० १ जानेवारी १९१४ रोजीं कुमारी गोदावरीबाईंचें “ स्त्रीशिक्षण ” या विषयावर व्याख्यान झालें. त्या प्रसंगीं अध्यक्षस्थान महाराजांनीं सुशोभित केलें होतें. दोघांच्याही भाषणांचा सारांश पुढें उमरावती येथें निघणाऱ्या नूतन प्रमोदासिंधूच्या ता० २६ जाने० व २ फेब्रुवारी १९१४ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

वऱ्हाडांतील प्रसिद्ध विद्वान सत्पुरुष श्रीगुलाबरावमहाराज यांचा प्रतिवार्षिक कात्यायनी व्रताचा दहावा उत्सव नुकताच हरदा (मध्यप्रांत) येथे ता० ३०-१२-१९१३ मंगळवारी सांग झाला. उत्सवाकरितां आलेल्या मंडळांत हुशंगाबाद येथील भडकमकरशास्त्री व त्यांची विद्याविभूषित कन्या कुमारी गोदावरीबाई हेही यंदा होते. उत्सवानंतर गुरुवारी ता० १-१-१९१४ रोजीं सर्व मंडळांच्या आग्रहावरून गोदावरीबाईंनीं “ स्त्रीशिक्षण ” या विषयावर एक चटकदार व्याख्यान दिलें. त्या प्रसंगास सर्व मंडळांच्या विनंतीस मान देऊन श्रीगुलाबराव महाराज यांनीं अध्यक्ष स्थान स्वीकारलें होतें. महाराजांचें या प्रसं-

गांवे भाषण अभ्यक्ष व श्रीकृष्णपत्नि या दोन्ही नात्यानें असून त्यांत स्त्रीशिक्षणावर त्यांचे विचार अगदीं प्रथमच प्रगट झाले असल्यामुळे “ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ” या महाभारतांतील उक्तिप्रमाणें तें मोठें महत्वाचें आहे. या दोन्ही भाषणांतील सारांश असाः—

कुमारी गोदावरीबाई म्हणाल्याः—

स्त्रीशिक्षणापासून तोटा होतो अशा प्रकारचा समज आपल्या समाजांतून आतां बहुतेक नाहीसा होत चालला आहे ही संतोषाची गोष्ट आहे. शिक्षण दिल्यानें स्त्रिया अविनीत होतात असें समजणारीं जी थोडी मंडळी हल्लीं आहे त्यांनीं हें लक्ष्यांत वागवावें कीं, विद्येपासून अविनय कर्थांच उत्पन्न व्हावयाचा नाही. उलट विद्येपासून विनयच उत्पन्न व्हावा असा तिचा स्वभाव आहे. जर शिक्षणापासून स्त्रिया अविनीत होतात अशी दस्तुस्थिति असेल तर तो दोष शिक्षणपद्धतीचा आहे, स्त्रियांच्या बुद्धीचा नव्हे. घोड्यासारख्या पशूंना शिक्षण देऊन आजकाल त्यांच्याकडून अनेक गोष्टी करवून घेतांना आपण पाहतों. या पशूादिकांपेक्षां स्त्रियांची बुद्धि खचित कमी नाही. स्त्रिया लिहिणें वाचणें शिकून सगळा दिवस पुस्तकें वाचूं लागल्या तर घरगुती कामाकडे त्या दुर्लक्ष करतील अशी भीति बाळगण्याचें कांहीं कारण नाही. घरचीं कामें संभाळून फावल्या वेळांत त्यांना पुस्तकें वाचून ज्ञान मिळवितां येईल. शिक्षण न देऊन तरी स्त्रियांचा फुरसतीचा वेळ कोठें चांगल्या कामांत जातो? दुसऱ्यांची निंदा, भांडण, तंटे इत्यादि गोष्टींतच त्यांचा पुष्कळ वेळ जातो. घरीं कथापुराणें ऐकून मन सुसंस्कृत करण्याची जुनी पद्धतीही आतां नाहीशी होत चालली आहे. म्हणून त्यांना लिहिणें वाचणें शिकविल्यानें बुद्धीच्या विषयांत तरी त्यांना कमणूक होऊन शिवाय ज्ञानप्राप्तीही होईल. हल्लीं पुरुषांना नोकरीच्या मार्गें जावें लागत असल्यामुळे पूर्वीच्या प्रमाणें कुटुंब व्यवस्थाही राहणें अशक्य झालें आहे व कीर्तनपुराणांवर लोकांचा अनादर दिसून येत आहे. म्हणून पुस्तकें वाचून विद्या संपादन करणें हाच मार्ग स्त्रियांना मोकळा दिसत आहे व त्याला शिक्षणाची आवश्यकता आहे. आज आपल्या विस्कळित झालेल्या समाजाची घटना सुधारण्याकरितां स्त्रियांना शिक्षण देणें अगदीं अवश्य आहे. मुलांना बाप

शिक्षण देऊं शकतो. आईच कशाला सुशिक्षित असली पाहिजे ? असें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण मुलांचा लहानपणापासून आईशीं जितका निकट संबंध असतो तितका बापाशीं असत नाहीं. “ यावन्न साक्षरा माता तावदज्ञाश्च बालकाः ” असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. सारांश, स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना योग्य रीतीनें सुसंस्कृत करण्याविषयीं पुरुषवर्गांनीं अनास्था करूं नये अशी माझी त्यांना विनंती आहे.

श्रीमहाराजांचें भाषणः—

महाराज म्हणाले, “ मी मनानें स्त्री असून शरीरानें पुरुष आहे. म्हणून दोषांनाही आजचे प्रसंगीं कांहीं सांगतोः—

आमची भगिनी कुमारी गोदावरीबाई यांनीं आजच्या प्रसंगीं जें भाषण केलें तें त्यांच्या वयाच्या व विद्येच्या मानाने स्पृहणीय झालें. त्यांत क्वचित् किरकोळ दोष असले तरी तिकडे लक्ष न देतां त्यांतील अर्थ ग्रहण करावा. कारण सर्व गुणसंपन्न असा एक परमेश्वरच आहे, इतरांचें ठिकाणीं अपूर्णता ही असणारच.

स्त्रीशिक्षणाविषयीं आपल्या देशांत अद्भूत बरीच अनास्था दिसून येतें ही गोष्ट खरी आहे. परंतु आपल्या देशांतील लोक स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध नुसते तोंडानेंच बोलून दाखवितात. हातीं सत्ता नसल्यामुळे विशेष कृतीनें ते कांहींच करूं शकत नाहींत. परंतु युरोपीय लोक स्त्रीशिक्षणाचा सशास्त्र नायनाट करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. डॉ. फोरेल साहेब आपल्या पुस्तकांत म्हणतात कीं, स्त्रियांच्या मेंदूंचें वजन पुरुषांच्या मेंदूंच्या वजनाहून कमी असतें. ह्या म्हणण्याच्या सत्यासत्यतेचा विचार करण्यापूर्वीं शिक्षणाचें यथार्थ स्वरूप काय आहे हें आपण पाहूं. वस्तुतः शिक्षणापासून जशी विद्या प्राप्त होते तसाच विनयही शिक्षणापासूनच प्राप्त होतो. शिक्षणांत दोन प्रकारच्या गोष्टी असतात. एक उपदेशानें येणाऱ्या गोष्टी, व दुसरे अनुकरणानें येणाऱ्या गोष्टी. यांपैकीं उपदेशानें येणारें ज्ञान हेंच खरें शिक्षण होय. “ अज्ञातार्थज्ञापको विधिः ” माहींत नसलेल्या गोष्टी सांगणें तें शिक्षण होय. अनुकरणानें येणाऱ्या गोष्टी शिकवाव्या लागत नाहींत. जसें मुलांना पाटीवर उगीच रेषा ओढणें, खोड्या करणें इत्यादि गोष्टी शिकवाव्या लागत नाहींत, त्या अनुकरणानें येतात. अनुकरणानें येणारें ज्ञान हें

कांहीं शिक्षणाचें फळ नव्हे. परकीय स्त्रियांच्या सुशिक्षितपणाविषयीं इकडील पुष्कळ लोकांना नुसता भ्रम आहे. एका पाश्चात्य ग्रंथकारानें Man and Woman ह्या पुस्तकांत म्हटले आहे कीं, शिक्षणापासून आमच्या देशांतल्या स्त्रिया काय शिकल्या आहेत तर पोषाख घालणे. परंतु हे त्या अनुकरणानें शिकल्या, शिक्षणानें नव्हे. आतां पुरुषांपेक्षां स्त्रिया कमी दर्जाच्या आहेत असें जें पारकीय विद्वान ह्मणतात तें योग्य नाही. मेंदूचें वजन कमी असल्यामुळें स्त्रियांची बुद्धिशक्ति कमी आहे हें म्हणणें समीचीन नाही. कारण मेंदूमधला Intellectual centre अद्भूत शास्त्रीय शोधकांना सांपडला नाही. बाह्य पदार्थांचा मेंदूवर संस्कार होऊन आपल्यास त्या पदार्थांचें ज्ञान होतें असें पाश्चात्य सायन्सवादी म्हणतात. बाह्य पदार्थांचे ठसे प्रकाशाच्या किरणांच्या द्वारे मेंदूंत येऊन जो एक सांठा जमतो त्याचें मन बनतें, असें त्यांनीं मनाचें लक्षण केले आहे. परंतु अनुकूल पदार्थांपासून सुख होणें व प्रतिकूल पदार्थांपासून दुःख होणे ह्या सुखदुःखाच्या संवेदनाही बाहेरूनच येतात काय ? त्या बाहेरून येणे शक्यच नाही. स्त्रियांच्या मेंदूचें वजन कमी म्हणून त्यांची बुद्धिशक्ति कमी असें घेऊन चाललें म्हणजे त्यांचा आत्मा व मन निराळें न मानलें पाहिजे. हा पारकीय दृष्टीनें विचार झाला. आतां वेदान्तदृष्टीनें स्त्रिया बुद्धिमत्तें पुरुषांहून कमी ठरतात काय हें पाहूं.

पंचकमेंद्रियादि सतरा पदार्थ मिळून लिंग शरीर झालें आहे. स्त्रियांचें लिंग शरीर व पुरुषांचे लिंगशरीर सारखेंच आहे व स्त्रियांच्या आणि मनुष्यांच्या बुद्धींत चिदाभास समान आहे. असें वेदांतशास्त्राचें म्हणणें आहे. स्त्रियांच्या मेंदूचें वजन कमी आहे म्हणून त्यांना शिक्षण देऊं नये असें मानलें म्हणजे बाह्य पदार्थांवरच अवलंबून रहावें असें होईल व तसें झालें म्हणजे आत्मा व मन हें शरीराचेच भाग मानण्याची पाळी येऊन देहाला आत्मा मानावा अशी चार्वाक मताची संप्राप्ति होईल. याप्रमाणें चार्वाकमत पुष्ट होऊं लागलें असतां अंतर्गत वेदान्तज्ञानावर सहजच धाड येऊन स्त्रियांना मुक्तीचा मार्ग जो श्रुती मातेनें सांगितला आहे तो प्रतिबद्ध होईल. ही अनर्थावह शृंखला टाळण्याकरितां स्त्रियांना बुद्धिमत्तें पुरुषांच्या बरोबरीचेंच मानणें भाग पडतें. आतां

स्त्रिया जर पुरुषांच्या बरोबरीच्या आहेत तर त्यांनीं पतीच्या आज्ञेत कां वागावें ? असा आक्षेप घेण्याचें कारण नाही. स्त्रियांनीं पतीची आज्ञा पाळावी हा जसा शास्त्रांत विधि आहे तसा पुत्रांनीं मातेची आज्ञा पाळावी असाही विधि शास्त्रांत सांगितला आहे. हा नीतिमार्ग समाजघटनेलाही अत्यंत हितावह आहे व तो मोडला तर सर्वत्र घोंटाळा होईल व नीतिमत्ता दृढ ठेवण्याचा सरकारचा जो एवढा प्रयत्न आज चालू आहे त्यालाही आडकाठी होईल. स्त्रीनें जर पतीच्या आज्ञेत वागूं नये तर पुत्रानें तरी मातेच्या आज्ञेत कां वागावें ? मुलगा शिकून सवरून मोठा विद्वान झाला व तो जर म्हणूं लागला कीं, अशा अशिक्षित व वेडगळ समजुतीनें भरलेल्या आईच्या आज्ञेत मी काय म्हणून वागावें ? उलट आईनेंच मी बाहेरून आलों असतां चटकन उभें राहून हातांत बांगळ्या नसल्या तरी तशाच हातानें ' गुड मॉर्निंग ' करून माझा आदर केला पाहिजे तर हें म्हणणें योग्य दिसेल काय ? अशा विचारांची परंपरा दैवशात सुरू झाली तर मानापमानाचे तंटे न्यायासनापर्यंत निकालाकरितां जाऊं लागतील. सारांश, आज्ञापालनादि गोष्टी नीतिमत्तेच्या आहेत व त्या सर्वांना सारख्याच पाळल्या पाहिजेत. तेवढ्यावरून कोणाची बुद्धिमत्ता कमी जास्त ठरत नाही.

इतिहासावरूनही पाहिलें असतां स्त्रिया पुरुषापेक्षां बुद्धिमत्तेत कमी ठरत नाहीत. गार्गी, सुलभा, मैत्रेयी इत्यादि स्त्रियांची नांवे प्रत्यही ब्राह्मणांच्या तर्पणांत येत आहेत, एवढी त्यांची योग्यता आहे. जनकाची अध्यात्म ज्ञानांत एवढी वृत्ति असूनही सुलभा नांवाच्या योगिनीनें आपल्या बुद्धिमत्तेनें त्याला लाजविले होतें, याविषयी महाभारतांत सुलभाजनक संवाद प्रसिद्ध आहे. जनकाच्या दृष्टीशीं आपली दृष्टि मिळवून तिनें त्याच्या शरीरांत त्या वेळीं प्रवेश केला होता. डोळ्यांशीं डोळा मिळवून दुसऱ्याच्या मनावर ताबा चालविण्याचा हा प्रकार ' मेस्मर ' यानें शोधून काढला नसून आपल्या इकडे ही विद्या फार प्राचीन काळापासून पूर्णतेस गेलेली आहे. याप्रमाणें आपल्या देशांतील पौराणिक काळाच्या स्त्रिया बुद्धिमत्तेत पुरुषांच्या बरोबरीच्या किंबहुना त्यांच्याहून क्वचित अधिकही होत्या. युगमानाप्रमाणें त्यांच्या इतकें ब्रह्मचर्यादि गुण आज जरी

साध्य नसले तरी यथाशक्ति प्रयत्न करून होईल तितक्या गोष्टी साध्य करण्याला झटले पाहिजे. याला पराशर स्मृतीचे वचन प्रमाण आहे तें असें:—

युगे युगे च ये धर्माः तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निंदा न कर्तव्या युगरूपा हि ब्राह्मणाः ॥

मात्र शिक्षणपद्धतीत तारतम्य असलें पाहिजे. तें एवढेंच कीं, अनुकरणानें येणाऱ्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांना दाबण्याइतका खंबीरपणा ज्यांच्या मनाचा असेल त्यांनीं शाळेंत जाऊन शिक्षण घ्यावें व तो ज्यांचे ठिकाणीं नसेल त्यांनीं घरींच पति किंवा पिता यांजकडून शिक्षण घेऊन आपली उन्नति करून घ्यावी. व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तर झाले तें:—

प्रश्न:—लिंग शरीर सर्वांचे सारखें आहे तर पश्चादिकांनाही शिक्षण देणें शक्य आहे काय ?

उत्तर:—लिंग शरीर मनुष्याचें व पश्चादिकांचें सारखें नाहीं, कारण त्यांत कांहीं इंद्रियांचा गोलकांशी संयोग नसतो. मनुष्यांतही जे बाहिरे व मुक्रे असतात त्यांना शिक्षण देणें शक्य नाहीं, कारण त्यांचीही इंद्रियें तशींच असतात. अस्तु.

वर्णाश्रम धर्माविषयीं महाराजांचा सर्वसामान्य उपदेश असे. महाबळेश्वरचा एक ब्राह्मण काशीस जाण्याकरितां निघालेला वाटेंत हरदा यथें येऊन महाराजांस भेटला व म्हणाला मी रमल शिकलें आहे पण त्यांत डोंकें चालत नाहीं याला काय उपाय करूं ? त्याला महाराजांनीं ब्राह्मणाचें मुख्य कर्तव्य वेद शिकणें, गायत्री पुरश्चरण करणें इ० आहे असें सुचविलें.

देवासच्या महाराजांचे षाकटे बंधु श्रीमंत जगदेवराव ऊर्फ भाऊसाहेब पवार यांजकडून महाराजांस हल्लीं एक पत्र आलें होतें. त्यांस महाराजांनीं वेदान्तविषयक पत्रें पाठविण्याचें कबूल केलें होतें म्हणून वरील पत्राचें उत्तर या वेळीं त्यांस महाराजांकडून गेलें. या पत्रांत प्रथम महाराजांनीं मराठे जातीला सध्यां इंग्लिश भाषा शिकण्यापेक्षां संस्कृत भाषा शिकण्याची जास्त

आवश्यकता आहे असें सुचवून नंतर खऱ्या भगवद्भक्ताची लोकांत वागणूक कशी असते याविषयी मोठें मार्मिक विवेचन केलें आहे. खाण्यापिण्याच्या बाबतीत सावधपणा व बाकीच्या बाबतीत विदेहीपणा हें भगवद्भक्तीचें लक्षणच होऊं शकत नाहीं असें न्यायसूत्राधारें सिद्ध करून प्रेमसमाधी व व्युत्थान अशा भक्ताच्या दोन दशा वर्णन करतांना प्रेमसमाधीत भक्तांचा व्यवहार श्रेष्ठ होतो पण इतर वेळीं भगवद्भक्त लोकव्यवस्थेविषयी किती सावध असतात याविषयी “मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेडूं ऐसे ॥ ” “ ऊठ भडवीच्या जाय तूं येथूनी । आमुचे कीर्तनी बैसूं नको ॥ ” ही तुकाराम महाराजांची वचनें व “ वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ” हें भवभूतीचें वचन प्रमाण दिलें आहे. नंतर परमेश्वर निराकार असला तरी प्रथम आकारावर चित्त स्थिर करण्याची आवश्यकता सांगून गणितशास्त्रानें परमेश्वराचें अस्तित्व सिद्ध केलें आहे. शेवटीं, हल्लीं लेखन चालू असलेला “ संप्रदाय सुरतः ” तयार होत आला आहे व त्यांत प्रतिपादलेलीं माझीं अंतस्थ मतें उदात्त आहे किंवा नाहींत हें वाचनातीं कळून येईस असें लिहून पुढें महाराज ह्मणतातः—“ याप्रमाणें मी आपली स्थिती लिहिली आहे तसा मी आपला उणेपणाही थोडासा लिहितो. कारण आपला उणेपणा न दाखवून केवळ भयकपणा दाखविणें म्हणजे फसविणें होय असें माझें मत आहे. प्राचीन ऋषींनीं आपला उणेपणा देखील दाखविला आहे. मी जरी निस्पृह आहे तरी व्रतांकरितां व ग्रंथादिकांकरितां माझ्या मनांत केव्हां केव्हां पैशाच्या आशेचा अंकूर उत्पन्न होतो. तो कलंक आहे हें मला ठाऊक आहे व तो मी कमी करण्याची खटपटही जोरानें करीत आहे. ” अस्तु.

इंग्रजी भाषा वैकृत असल्यामुळें ती मंत्ररहित कशी आहे व वैकृत भाषेनें वेदान्तश्रवण केलें असतां तिजपासून तत्वज्ञानाला प्रतिबंध कसा होतो याविषयी एका गृहस्थाचा महाराजांशीं मागें पत्रव्यवहार झालेला आहे (सप्तम यष्टि पृ० १०८ पहा) व महाराजांकडून गेलेलें पत्रोत्तर त्या गृहस्थानें पुढें मुमुक्षूत प्रसिद्धही केलेलें आहे. त्यावर पुन्हां शंका घेऊन

संस्थान फलटन जि० सातारा येथील एका गृहस्थांनी मंत्रशास्त्रवि-
धयंक व भाणखी कांहीं इतर प्रश्न या सुमारास महाराजांस पत्रद्वारे
विचारलें आहेत. ते प्रश्न असे:—

१. “ आरबी, फारशी, इजिप्शियन, खाल्डीया, अखाडियन,
चिनी, जपानी वगैरे भाषांत मंत्रशास्त्र आहे व त्याबद्दल ग्रंथ आहेत.
“ अब्राक ३ ब्रा ” “ काबला ” वगैरे ज्यूइश लोकांत मंत्रयंत्रशास्त्राचे
प्रकार आहेत. सदरहू वेदबाह्य मतांत देखील मंत्रशास्त्र आहे. मग त्या
भाषा वैकृत आहेत तर मंत्रमय कशा ? ” २. “ महानुभाव भाषा व त्यांचें
मंत्रशास्त्र व लिपी कशी आहे ? ” ३. “ नंदपुत्र कृष्ण व वसुदेव-
पुत्र कृष्ण एकच आहेत काय ? यमल तंत्रावरून भिन्न असल्याचा मोह-
मय वाद निघाला आहे. मोहनिवारणार्थ विनंति केली आहे.

वरील पत्राचें उत्तर महाराजांकडून माघ वद्य १४ ता० २३-२—
१९१४ रोजी गेलें. त्यांत नैगम आणि साबर असे मंत्राचे दोन प्रकार
सांगून साबरमंत्र तत्त्वज्ञानाविषयी अदृष्टोत्पादक नाहींत तर दृष्ट
क्षुद्रफल देणारे आहेत, त्यांची भाषा नियत नसून बहुतेक साबरमंत्र विकृत
भाषेत आपल्याकडील भूतडामरादि तंत्रांतही आहेत. आरबी वगैरे
भाषेत असे मंत्र आहेत ते साबरच आहेत इ० गोष्टींचा ऊहापोह केलेला
आहे व साबरमंत्र हिंदुस्थानांतूनच अनेक देशांत गेले आहेत व चांडाल
व द्वीपांतरवासी लोकांनी साबरमंत्रांचा अभ्यास करावा, ब्राह्मणांनी करूं
नये असें मेरुतंत्राचें म्हणणें प्रमाण देऊन पुढें मेरुतंत्राचे बरेंच प्राचीनत्व
सिद्ध केलें आहे व नंतर नैगममंत्राविषयी थोडक्यांत माहिती सांगून पहिल्या
प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे.

दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना हिंदुस्थानांतील भिन्न भिन्न पंथांचें ऐक्य
अदळ राखण्याविषयी महाराजांची अत्यंत जपणूक दिसून येते. ते म्हण-
तात:—“ मानभावांची तीन स्थळें व त्यावरील बंध मला येत आहेत
हें खरें आहे. तथापि लोकांना उपदेश घेतल्यावांचून कळवूं नये असा

त्यांचा निर्बंध असल्यामुळे लोकांपुढे त्या गोष्टी जाहीर करून एका समाजाला आपले शत्रुत्व पतकरावयास लावण्यास मी तयार नाही म्हणून त्यांची लिपी व शास्त्र मला माहित आहे तरी उघडपणे सांगणार नाही. पण एवढे मी खास सांगतो की मानभावधर्म कोणाला कितीही संशययुक्त वाटत असला तरी तो धिर्भासफीपेक्षां लाखपट चांगला आहे असे मी म्हणतो.

तिसऱ्या प्रश्नाला महाराजांनी दिलेले उत्तर उपासक दृष्टीने अत्यंत उपकारक आहे. ते असे:—

“ दोन कृष्णांबद्दल जो यामलतेत्रांत उल्लेख आहे तसा तो स्कंदपुराणांत व पद्मपुराणांतही आहे. आणि चैतन्यसंप्रदायांतही लघुभागवतामृत ग्रंथांतही आहे. कृष्ण जरी दोन आहेत तरी त्यांची मूल मूर्ति एकच आहे. शिवाय प्रत्येक गोपीला जर एक एक कृष्ण रासांत मिळाला होता तर या दोन कृष्णांतच काय आश्चर्य आहे? जितके उपासक तितकीं रूपे धरणे हे परमेश्वरशीलच होय. दोन कृष्ण असले तरी ते दोन ईश्वराचीं रूपे आहेत असे काहीं म्हटले नाही. तेव्हां एका ईश्वराने कोटी कृष्ण रूपे धरिलीं तरी उपासकाला मोह पडण्याचे काहीं कारण नाही. अद्या रिकाम्या मोहाने लाभ काहींच होत नसून साधारण उपासनेच्या अंतःकरणाला मात्र प्रतिबंध होतो. ”

हे चालू संवत्सर संपतां संपतां आणखी दोन लेख महाराजांनी मुमुक्षु पत्रांत प्रसिद्धीकरितां पाठविले आहेत. त्यांतला एक “हिंदु व महंमदादि” हा असून तो मुमुक्षुकरते रा० लक्ष्मणराव पांगारकर यांच्या सूचनेवरून पाठविला आहे व तो मुमुक्षुच्या ता० ५ मार्च १९१४ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाला आहे. प्रस्तुत लेखांत हिंदु व मुसलमान यांच्यांत धर्मसंबंधी सख्य सर्वदांच आहे ही गोष्ट महाराजांनी सप्रमाण सिद्ध केली आहे. प्रथम, द्वेष हा धार्मिक किंवा राजकीय असा दोन प्रकारचाच असा शकतो व त्यांपैकी धार्मिक द्वेषच परंपरागत टिकू शकतो याविषयी सांगून

नंतर महाराजांनीं मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या धार्मिक इतिहासांतलीं प्रमाणें देऊन व शिवार्जा व अवरंगजेबाच्या कार्ती ऐतिहासिक लढा प्रत्यक्ष असतांही शेखमहंमदबाबासारखे मुसलमान महात्मे हिंदूशीं मिळूनच होते व माणिकप्रभु वगैरेच्या स्थानीं अजूनही हिंदुमुसलमानांच्या पूजा होत असतात इ० उदाहरणें देऊन हिंदुमुसलमानांत धार्मिक द्वेष कधींच उत्पन्न झाला नाहीं व होणें शक्य नाहीं हें सिद्ध केलें आहे.

पुढें ख्रिस्तिधर्माचें व बौद्ध धर्माचेंही ऐक्य हिंदुधर्माशीं मूळचेंच कसें आहे तें सप्रमाण दाखविलें आहे व “ विचारदृष्टीनें सर्व धर्म एक आहेत म्हणूनच सर्वांना गोडीगुलाबीनें वागतां येत असून अधिकारी पुरुषांच्या सोयीप्रमाणें आचार मात्र प्रत्येकांचे भिन्न आहेत; व ते तसेच राहूं देणें हेंच प्रत्येक समाजाला भूषणावह आहे. ” असें हिंदुधर्माचें म्हणणें सांगून व हिंदुस्थानांत कोणाशीही धार्मिक द्वेष उत्पन्न होऊं नये अशी हिंदुसमाजाची मांडणी दाखवून हिंदुधर्माचें श्रेष्ठत्व सिद्ध केलें आहे व शेवटीं-युरोपखंडांत सध्यां धर्माची अवनति झाली आहे व तथें धर्माची आवश्यकता भासूं लागली आहे हे सांगून युरोपला देखील शांतता कायम ठेवण्याकरितां कोणत्या तरी धर्माचा अवश्य आश्रय करावा लागेल असें भाकित केलें आहे.

दुसरा लेख “ योग आणि विपर्यास ” हा आहे व तो मुमुक्षुच्या ता० २६ मार्च १९१४ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

योगाचें अंतीम ध्येय मनाचा निरोध हें असून त्याला अभ्यास आणि वैराग्य ह्या दोन गोष्टींची अत्यंत जरूरी आहे हें जें योगशास्त्रप्रसिद्ध प्राचीन तत्व तिकडे लोकांचें दुर्लक्ष्य होऊन आपल्याकडील वामतंत्रांत रूढ असलेल्या हिप्पाटिझमसारख्या क्षुल्लक चमत्काराच्या गोष्टी हल्लींच्या काळांत योगाच्या नांवाखालीं मोडूं लागल्यामुळें योगशास्त्राचा कसा

विपर्यास झाला आहे हें या लेखांत महाराजांनी दाखविलें आहे. वर्णा-श्रमकर्म केल्यावांचून किंवा साधनचतुष्टयसंपत्तिवांचून नुसते वेदान्ताचे ग्रंथ वाचून वेदान्ताचा व व्यवहाराचा मेळ घालूं पाहणाऱ्या आधुनिक वेदान्त्यांची व साधुवर्गांची स्थिती जशी यापूर्वी महाराजांनी वर्णन केली आहे, तशीच, योगाच्या नांवाखाली हिंप्राटिसमूचे क्षुल्लक चमत्कार दाखवून व योगाचे अनेक खेळ करून अविरक्त लोकही हल्लीं अधिकारीपणाचें बंड कसें माजवितात व त्यांच्या नादीं लागून मोठे लोक व मोठमोठे शिकलेले लोक देखील कसें फसले जातात ती स्थितीही या लेखांत महाराजांनी वर्णन केलेली आहे व प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांत भरभराटीत असलेल्या योगशास्त्राला केवळ कोल्हाट्याच्या कसरतीच्या साम्यतेस आणून बसविणाऱ्या अशा आधुनिक भोंदू योगीवर्गाचे आक्षेप खोडून त्यांची परीक्षा पाहण्याकरितां कांहीं योगशास्त्राचे प्रश्न विचारून शेवटीं महाराजांनीं सर्वास अशी विनंती केली आहे:—

“ याप्रमाणें थोडेसे प्रश्न लिहिले आहेत. यांचें उत्तर कृपाकरून कोणी द्यावें. या थोड्याशा प्रश्नांची उत्तरे दिल्यास प्राणायाम, दृष्टियोग, व मुनिचित्त साक्षात्कार यांतील भयंकर अडचणीचे प्रश्न करीन. यांचें उत्तरच नाही असें मात्र कोणी समजू नये. उत्तर खास आहे. योगीयांनीं खटपट करावी. आतां कोणी म्हणेल कीं, मोठे मोठे शब्द प्रश्नांत उगीच घातले आहेत, तर असें म्हणणाऱ्याकरितां माझे हे प्रश्नच नाहीत. ज्यांनीं योगशास्त्र वाचून त्याचा थोडा तरी अनुभव घेतला आहे. अशांनाच मी हे प्रश्न विचारीत आहे. एखादा टोपण योगी या प्रश्नांनीं जर भंडावून गेला तर शिकलेल्या लोकांनीं प्रश्न विचारून अशा गुरूला भंडावून सोडावें असें माझे मतच आहे. बरोबर न समजतां पुत्रानें आईबापांची सेवा सोडून व स्त्रियांनीं पतीची सेवा सोडून व्यर्थ बोवांच्या नादीं लागूं नये अशी माझी गरीबाची सर्वास विनंती आहे आणि जे वैदिक मार्गावर अवलंबून असतील ते योगीच आहेत असें मीच समजतो. त्यांनीं उत्तर दिलें नाही,

तथापि त्यांचा अपमान करण्याकरितां हें प्रश्न नाहींत तर योगाचे अनेक खेळ करून दाखविणाऱ्या सर्वाकरितां आहेत'. ” असो.

याप्रमाणें या “ प्रमाथी ” संवत्सरांतील वृत्तांत यथामति वर्णन केला. यापुढील “ आनंद ” संवत्सर हें या उमरावती प्रकरणाचें शेवटलें आहे. तेवढें झालें म्हणजे हें चालू उमरावती प्रकरण संपणार आहे. त्या “ आनंद ” संवत्सरांतील रम्य चरित्रकथेस आतां आरंभ करूं.

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

शके १८३६ आनंदनाम संवत्सरे. इ० स० १९१४-१५.

—*—

श्रीपांडुरंग सद्गुरुनाथ महाराजांच्या कृपेनें उमरावती प्रकरणांतील अंतीम संवत्सराची चरित्रकथा आतां लेखन करितो. या संवत्सरांतील वृत्तांत खरोखरच संवत्सराचें आनंद हें नांव सार्थ करणारा आहे. कारण ज्या सद्गुरु-

वरील लेखाचा अभिप्राय महाराजांच्या पुढील अभंगांत थोडक्यांत समा-
विष्ट झाला आहे:—

लावोनियां डोळे झगमगरूपा । जपती अजपा श्वासामध्ये ॥ १ ॥
छेदन चालन दोहन जिव्हेचें । होती खेचरीचे अधिकारी ॥ २ ॥
जंव नाहीं वृत्ती निरोधिल्या पांच । तों न योग साच अवघे चाळे ॥ ३ ॥
अभ्यास वैराग्य एक वेळ जरी । धडले नाहीं तरी अवघे चाळे ॥ ४ ॥
पर वैराग्यानें वीट त्रिगुणांचा । नये जरी साचा अवघे चाळे ॥ ५ ॥
जिकोनि जिकोनि संयमें भूमिका । स्थिर जों न निका अवघे चाळे ॥ ६ ॥
क्लेश कर्मपाक आणिक आशय । भिन्न देवराय तयाहूनि ॥ ७ ॥
तयाचें जरी न केलें प्रणिधान । तंव हें साधन अवघे चाळे ॥ ८ ॥
जंव नाहीं झाली ज्ञानेश्वरदया । तंव योगक्रिया राजयक्ष्मा ॥ ९ ॥

सेवेचे महिमान जगास श्रुति जननीने “ तद्विज्ञानानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् ” या मंत्राने मुक्त कंठाने सांगितले, “ गुरुरित्याख्ययालोके विद्या साक्षाद्धि शांकरी ” “ आषवियांची देवा । जन्मभूमि हे सेवा ” असे सांगून जिच्या रसभरीत वर्णनांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची वाणी प्रेमाने तल्लीन झाली, “ सकळ देवांचाही देव । सद्गुरुनाथ एकला ॥ ” “ तुका म्हणे सद्गुरुसेवा।सकळ देवां वरिष्ठ ” “ आर्धी पूजा सद्गुरुनाथा।चाले देवावरी सत्ता ॥ ” इ० आपल्या अभंग वाणीने तुकाराम महाराजांनी जिचे पोवाडे गावून “ तुका म्हणे कैसे आंधळे हे जन । गेले विसरून खऱ्या देवा ” या वचनाने लोकांत जिचे पुनरुज्जीवन करण्याचा यत्न केला व याप्रमाणे श्रुतिसंतांनी आखून दिलेला मार्ग सोडवळ करण्याकरितां आजपर्यंत महाराजांनी कंठशोष करून जिच्या प्रार्थने आपले शरीर शिजविले, त्या सद्गुरुसेवेचे महत्व प्रत्यक्ष आलीकडील ऐतिह्य उदाहरणाने व तेही स्त्रीवर्गातील उदाहरणाने दाखवून देण्याचा प्रसंग सहजासहजी या संवत्सराच्या आरंभीच महाराजांस आला. हे उदाहरण म्हणजे तुकाराम महाराजांच्या शिष्या मातोश्री बहिणाबाई यांची कवितावाणी होय. या कवितांचे पुस्तक महाराजांकडे अभिप्रायार्थ आले. ते वाचून त्यांच्या अंतःकरणांतील खऱ्याखऱ्या प्रेमवृत्ति बाहेर उसळल्या व “ खऱ्या वाणीचा परिणाम ” या नामनिर्देशाने मुमुक्षुवर्तमान पत्राच्या ता० २ एप्रिल १९१४ च्या अंकांत त्या लेखरूपाने प्रगट झाल्या. त्यांत महाराज म्हणतातः—

स्त्रीशिक्षणाविषयी आमच्या समाजांत अनेक प्रकारची ओरड चालली आहे. परंतु स्वधर्माने व खऱ्या भगवद्भक्तीने शाळेत न घेतांना शिक्षण जन्मोजन्मी मिळतच असते. माझ्या सुदैवाने न मागतां माझ्याकडे बहिणाबाईची कविता आली आहे.

बहिणाबाई ह्या तुकाराम महाराजांच्या शिष्यांपैकी एक असून ‘ शिष्यांस च्छेत्पराजयं ’ एवढी कृपा महाराजांनी त्यांच्यावर केली होती, हा अर्थनाम प्रगट केल्यावांचून राहवत नाही. बहिणाबाईच्या कवितेंत भक्तिज्ञानाचे उदाहरण

इतके स्पष्ट आहेत की, अद्वैतसिद्धीपर्यंत वेदांत पडणाऱ्याला ते डोलवून सोड-
तील यांत संशय नाही. बृहद्योगवासिष्ठाप्रमाणे त्यांचा दृष्टिसष्टिवाद शुद्ध आहे.
शांकरभाष्याप्रमाणे त्यांची कविता शास्त्रीय आहे. बहिणाबाईंचे १३ जन्म स्त्रिया-
ंचेच झाले त्यांत त्या कोण्या शाळेत शिकावयास गेल्या नव्हत्या. बहिणाबाईंचे
उद्गार इतके स्पष्ट आहेत की, माझ्या तर्काचा अभिमान व वेदांताच्या शोधाचा
अभिमान एकाच अर्भगांत त्यांनी घालवून मला लाज वाटावयास लावली !
भागवताप्रमाणे हे पुस्तक गळ्यांत मंगलसूत्र करावे असे मला वाटू लागले.
मायेचे अनिर्वाच्यत्व वेदांताच्या शास्त्रीय युक्त्यांनी यांनी सिद्ध केले आहे. वेद-
रहित आत्मज्ञाना यांना खपत नसून वेदांचे रहस्य यांना कळले आहे असे माझे
मत झाले आहे. ब्रह्मज्ञानियाच्या निवृत्तिमार्गाला प्रारब्धाचा स्पर्श नाही, हे
यांचे मत ऐकून तर ह्या वसिष्ठाचा अवतार आहेत काय अशी शंका येते, परंतु
त्यांनी आदल्या १३ जन्मांची हकीकत दिल्यामुळे ही शंका आंतल्या आंत
दावून ठेवावी लागते. नाहीतर निश्चय केला असता. यांचे वाक्य असत्य असेल
ही शंका आणण्याकरितां जन्मल्या दिवसापासून आईच्या वाक्यावरील विश्वास
काढून टाकण्याची संवय केली पाहिजे. बहिणाबाईंची कविता व त्यांचे चरित्र
वाचून त्यांचे मागे जगांत आतां संतांचे कार्य उरलेले नाही, ही एक कल्पना
माझ्या मनाला शिवून गेली. ही मी नुसती स्तुति करून लिहित नाही, तर
तात स्मरून लिहित आहे. पंचपादिका, विवरणप्रमेयसंग्रह इत्यादि ग्रंथांतील
गूढ प्रमेये या कवितांत अति स्पष्ट उतरली असून त्यांना स्वधर्मांचे पाठबळ
व भक्तीचा शिक्का मिळाला आहे. आणि असे होऊनही द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत
इकडे कल गेला नाही, तर शुद्ध शांकरमतच प्रतिबिंबित झाले आहे.

छापखान्याची चूक सोडून दिली तर कवितेची भाषा वामन पंडिताइतकी
तरी शुद्ध आहे. त्यांच्या सर्वच कविता चांगल्या आहेत, पण मला आवडलेल्या
कांहीं कवितांचा मासला देतो.

१. प्रपंच असत्य कळो आला जया । विषय हे तया नावडती ॥ १ ॥

उदासीनापरी वर्ततो प्रपंचो । आशा हे मनाची सांडोनियां ॥ २ ॥

मनाचा स्वभाव संकल्प विकल्प । होय साक्षिरूप तयांचाही ॥ ३ ॥

बुद्धीचा निश्चय अनुसंधानीं चित्त । अहंकारीं हेत अहंतेचा ॥ ४ ॥
 सर्वही मारीक व्यवहार जाणती । निश्चय अद्वैतीं ठेवोनियां ॥ ५ ॥
 बहेणी म्हणे माया सत्य ना असत्य । श्रीगुरूनें तथ्य सांगितलें ॥ ६ ॥

सुरेश्वराचार्यांचें बृहदारण्यकावरील वार्तिक वाचून नंतर हा अभंग वाचून पहावा म्हणजे मख्खी कळेल.

२. असत्य हे माया म्हणों जाता दिसे । सत्य म्हणतां नसे ज्ञानदृष्टि ॥ १ ॥
 ऐसा हा संदेह निवारी सद्गुरु । विवेक-निर्धार करोनियां ॥ २ ॥
 ब्रह्मा हरीहर मायेचेचि गुण । माया ब्रह्मां जाण बोलों नये ॥ ३ ॥
 माया कल्पनीत अकल्पीत ब्रह्म । न कळे यांचें वर्म कोणे परी ॥ ४ ॥
 माया हे सावेव किंवा निरावेव । न कळे याचा ठाव कोणे परी ॥ ५ ॥
 बहेणी म्हणे यांचें वर्म कळावया । वळंगावे पाया सद्गुरूच्या ॥ ६ ॥
 ३. ब्रह्मापासूनिया ज्ञाली म्हणों माया । उपाधि हे तथा केंवी घडे ॥ १ ॥
 करावा निवाडा सद्गुरु वचन । भेद निरसून विकल्पाचा ॥ २ ॥
 माया ब्रह्मां नाहीं ऐसें म्हणों जरी । स्वतंत्रता तरी म्हणों नये ॥ ३ ॥
 बहेणी म्हणे ऐसा संदेह मायेचा । निरसी जो साचा तोचि गुरु ॥ ४ ॥
 ४. ब्रह्म तों अद्वय श्रुतीचे संमतें । वेगळी माया ते म्हणों कैसी ॥ १ ॥
 कौणासी पुसावें मायेचें ठिकाण । सद्गुरूवांचून सत्य जाणा ॥ २ ॥
 सुवर्ण कांकण नाममात्र भिन्न । ज्ञानदृष्टीं जाण ओळखावे ॥ ३ ॥
 तोय तरंग एक भेद नाममात्र । ऐक्य हें सर्वत्र ज्ञानदृष्टीं ॥ ४ ॥
 सूतवस्त्र दोन्ही ऐक्यता सहजे । ज्ञानदृष्टीं वोजे पाहिलिया ॥ ५ ॥
 बहेणी म्हणे ऐसा पाहतां विवेक । सहजचि ऐक्य मायाब्रह्मां ॥ ६ ॥

श्रीमच्छंकराचार्याविरचित विवेकचूडामणीत आणि विद्यारण्यकृत पंचदर्शां-
 यापेक्षां अधिक मायाब्रह्माविषयी शास्त्रांय विवरण काय सांपडतें अशी माझी
 संस्कृत वाचकांना कर जोडून विनंति आहे. हठयोगादि साधनें आत्मज्ञानाच्या
 दृष्टीनें तुच्छ असून मनोनिगोधाच्या दृष्टीनें योगाची थोडीशी जरूर आहे, हें तज्ज्ञ
 शास्त्रीय तऱ्हेनें बहिणाबाईनें सांगितलें आहे तें पहा.

५. सांसारिक ज्ञानें तरती संसार । हा तुझा निर्धार जाय वाया ॥ १ ॥
यालागीं तूं मूळ आत्मज्ञान साधी । तोडोनी उपाधि अंतरीची ॥ २ ॥
स्वर्गासी जाशील तें जरी साधिलें । व्यर्थ तेणें गेलें पूर्व तुझें ॥ ३ ॥
ब्रह्मांडीं चढविला प्राणवायु जरी । व्यर्थ ते अवधारीं जाई लया ॥ ४ ॥
मंत्र-उपासनें साधिलीं दैवतें । श्रम तोचि तेथें फळा आला ॥ ५ ॥
बहेणी म्हणे शोध करी आत्मत्वाचा । मग तुज केंचा जन्ममृत्यु ॥ ६ ॥
६. माझिया हा मनें घेतला उच्चाट । पहावें वैकुण्ठ पंढरी हे ॥ १ ॥
सांडोनियां सर्व काम धाम धंदा । वेधलें गोविंदा गोपिराजा ॥ २ ॥
अधरापासुनी भेदियेले चक्रें । इंद्रियें एकत्रें कसूनिया ॥ ३ ॥
प्राणाचा निरोध करुनि पाहिलें । निश्चयें गाईलें नाम तुझें ॥ ४ ॥
तंभ पुढें नाद गर्जताती नाना । तेथील धारणा ठाकियेली ॥ ५ ॥
सोहं शद्ध तोही अरुणाचि पाहे । लक्षां लक्ष जाय मिळोनिया ॥ ६ ॥
सद्गदित कंठ दाटतांचि मन । करोनिया स्नान चंद्रभागा ॥ ७ ॥
बहेणी म्हणे देव विद्वल पाहिला । द्वैतभाव गेला हारपोनी ॥ ८ ॥

पहिल्या अभंगांत आत्मज्ञानाकरितां योग तुच्छ सांगून दुसऱ्या अभंगांत मनोनिरोधाकरितां योगाची अपेक्षा केली आहे हें सांगितलें आहे. आतां मझ्या अत्यंत आवडीचे कांहीं अभंग देतोः—

७. निवृत्तीसी नाहीं प्राक्तनाचें बळ । अनुभवी केवळ जाणती तें ॥ १ ॥
निर्धारीं आपुलें असत्य शरीर । मानुनी विचार सार घेती ॥ २ ॥
नाहीं दंड जैसा निस्पृहा रायाचा । तैसा प्राक्तनाचा निवृत्तीसी ॥ ३ ॥
बहेणी म्हणें पाहें प्राक्तन वरिष्ठ । प्रवृत्ति हे श्रेष्ठ मानी त्या ॥ ४ ॥
८. शरीराचे माथां वर्ततें प्राक्तन । शरीर तें जाण प्रकृतीचें ॥ १ ॥
ज्ञानियांचें मत देह हाचि मिथ्या । प्राक्तनाची कथा तेथें कोण ॥ २ ॥
प्राक्तन भोगवी भोग तो शरीरी । ज्ञानियां अंतरीं सुखरूप ॥ ३ ॥
बहेणी म्हणें देह प्राक्तन तोंवरी । विचार अंतरीं निश्चयाचा ॥ ४ ॥

हे अभंग नव्हेत तर ब्रह्मज्ञानीपणा गाजवून प्रारब्धाच्या नांवाखालीं अन-

न्वित कृत्ये करणाऱ्या साधु म्हणविणाऱ्यांच्या तोंडावर मारण्याकारितां पैजारा आहेत ब्रह्मज्ञानियाला प्रारब्धाचा स्पर्श नाही. बृहद्योगवासिष्ठासारखे कठीण ग्रंथ वाचून नंतर या अभंगाकडे लक्ष द्यावे म्हणजे हे तत्व बहिणाबाईने किती स्पष्ट केले आहे हे कळून येईल. वामन पंडिताला सुद्धा इतके स्पष्ट हे तत्व करतां आले नाही. आतां वेदाविषयी त्यांचे म्हणणे पहा.

९. असावे स्वधर्म जाणावे तें वर्म । जेणे कर्म ब्रह्म हातवसे ॥ १ ॥
तेव्हां तें आतुडे ब्रह्म सर्वगत । भूर्ती भगवंत सर्व होय ॥ २ ॥
कर्म आणि ब्रह्म वेगळे न भासे । तया कर्म दिसे ब्रह्मरूप ॥ ३ ॥
बहेणी म्हणे ब्रह्म बळेंचि भावितां । कर्म अधःपाता घालील देखा ॥ ४ ॥
१०. वेदासी विरुद्ध म्हणे आत्मज्ञानी । पडला तो पतनी रौरवाचे ॥ १ ॥
ऐसे ते चांडाळ न पडावे दृष्टी । ज्याच्यानें हे कष्टी उभय कुळ ॥ २ ॥
वेदांसी विरुद्ध असतां सर्वथा । अनर्थ परमार्था हाचि एक ॥ ३ ॥
बहेणी म्हणे त्यांचे जळो आत्मज्ञान । त्यानें नारायण वैरी केला ॥ ४ ॥

पंडित श्रेष्ठानो ! आचार्यपरंपरेत वेदान्त श्रवणाविषयी सांगितलेला नियम-विधि या अभंगांत नाही काय ? आत्मज्ञान हे कांहीं डोळे दाबून झगझगीत तेज पहाणे नव्हे तर तें गुरुसंतकृपेनें व श्रवणादि साधनांनें उत्पन्न होतें असें स्पष्ट सांगतात:—

११. आत्मज्ञान डोळां दिसें ऐसें नाही । लक्षीं जैसे पाहीं कांहीं मना ॥ १ ॥
बुद्धीचा उपरम होईल सर्वही । आत्मज्ञान ठायीं पडे तेव्हां ॥ २ ॥
आत्मज्ञान नव्हे सुवर्णाचा गोळा । चंद्रसूर्य मेळा सांपडेल ॥ ३ ॥
बहेणी म्हणे ज्ञान साधेल संगतीं । संतांचे निश्चिती बुद्धियोगे ॥ ४ ॥

‘ संतांचे संगतीं शास्त्राचे आधारें ’ असें एका ठिकाणीं स्पष्ट म्हटलें आहे. कांहीं अभंगांत तर उपनिषदांचे भाषांतर जशाचें तसेच पण मार्मिक रीतीनें उतरलें आहे. महाराष्ट्रांतील संतांना न्यायादिशास्त्रीयज्ञान नव्हतें असा आक्षेप करणाऱ्यांनीं तें वाचून पहावे. मी विस्तारभयास्तव लिहीत नाहीं.

आतां भक्तिविषयीं आईसाहेबांचे काय म्हणणे आहे तें पहा:—

१२. भक्तिप्रेमसुख न कळे आणिका । पंडिता वाचकां वैदिकांसी ॥ १ ॥
जीवन्मुक्त जरी झाला आत्मनिष्ठ । भक्ति प्रेमसुख दुर्लभ त्या ॥ २ ॥
अभेदुनी भेद स्थापिला पै अंगी । वाढावया जर्गा प्रेमसुख ॥ ३ ॥
बहेणि म्हणे देव कृपा करिल कांहीं । तरीच हें ठायीं पडे वर्म ॥ ४ ॥

“देव देऊळ परिवारू । कीजे कोरुनि डोंगरू । तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा ॥ ” या तातांच्या ओंवांचेच ह्या अभंगांत प्रतिबिंब पडलें आहे. गीतेच्या मधुसूदनी टीकेंतील ज्ञानोत्तर भक्ति हीच आहे. मी अशी शिफारस करितों कीं, बहिणाबाईचा कवितासंग्रह मुमुक्षुजनांनों अवश्य वाचावा; कारण माझ्या ग्रंथांत या कवितेपेक्षां अधिक कांहींच नाही, किंबहुना पुष्कळ कवींच्या ग्रंथांत नाही. उगीच निंदा होईल म्हणून त्यांचीं नांवें देत बसत नाही. माझ्या ग्रंथापेक्षां पूर्वी महाराष्ट्र ग्रंथ चांगलें झाले नाहीत. असें माझ्या ठिकाणीं पूज्य-बुद्धि ठेवणारे कांहीं लोक म्हणतात, त्यांनाही हा कवितासंग्रह चांगलें खाद्य आहे. मला कोणी कांहीं प्रश्न विचारल्यास त्यांना हें पुस्तक वाचण्यास सांगण्याचाच मी नियम केला आहे.

यानंतर महाराजांनीं “वेदान्त व योग ” हा दुसरा लेख मुमुक्षुकडे पाठविला. (मुमुक्षु ता० ९ एप्रील १९१४ पहा.) या लेखांत, वेदान्ताची व्यवहाराशी जुळवणुक करण्याचा आलीकडील सुशिक्षित म्हणविणांराचा प्रयत्न आम्हां आर्यांच्या आनुवंशिक शालिच्या विरुद्ध असून हिंदुधर्मावर त्याचा किती अनिष्ट परिणाम होणार आहे, याविषयीं प्लेटो, साक्रेटिस, डेकार्टे, कांट वगैरेचीं कांहीं उदाहरणें देऊन ऊहापोह केलेला आहे. तसेंच, हिंदुयोगशास्त्राच्या नांवाखालीं हिमाटिझम् पुढें ढकलणारे ‘ विपर्यस्त योगी ’ “ आचारप्रभवो धर्मः ” या स्मृतीच्या विरुद्ध वागून हिंदुधर्माचा आचार बुडविण्यास कसे कारण होतात याचेंही थोडक्यांत वर्णन करून योगशास्त्राचें यथार्थ म्हणणें काय आहे तें सांगितलें आहे. असो.

ह्या वर्षीं महाराजांचा प्रतिवार्षिक रामजन्मोत्सव हरदा येथील रा०

रा० खंडेराव विनायक मजलीवाले यांचे येथे झाला. जन्मोत्सवप्रसंगी महाराजांनी कीर्तन करून “ गासी तरी एक विडलचि गाई । नाहीतरी टार्यां राहे उगा ॥ ” हा तुकोबारायांचा अभंग विषय प्रतिपादनार्थ घेतला होता. कथाप्रसंगांत महाराजांनी नामस्मरण, भगवत्प्रेम, वैराग्यपूर्वक सद्गुरुसेवन ह्या विषयांचें मुख्यतः प्रक्रियामय निरूपण करून, मनांत भगवंताचें ध्यान करतां करतां प्रत्यक्ष अवताररूपानें भगवंताला प्रगट करण्याचा सगळ्यांनी प्रयत्न करावा अशा प्रकारचा उपदेश केला.

संत बहेणाबाईंच्या अभंगांत “कर्म तेंचि ब्रह्म ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें जिणें वर्म जाणितलें ॥ ” असें एक वचन आहे. त्या संबंधानें रा० रा० श्रीहरी केशव वाळिंबे यांनी या सुमारास महाराजांस पत्र पाठवून अशी शंका विचारली की कर्म साहंकारी असून कर्तृतंत्र आहे. वस्तुतंत्र ब्रह्माचे ठिकाणी कर्माची गति नाही. असें असून सद्गुरु अभंगांत कर्म व ब्रह्म एकच आहे असें मातुश्री बहेणाबाई सांगतात हें कसें ? यावर महाराजांनी पत्रोत्तर पाठवून वरील प्रश्नाचें समाधान केलें आहे. त्यांतली पुढील वचनें साधकाला फार मननाहं आहेतः—“ कर्म कर्तृतंत्र आहे खरें. परंतु तेवढ्यानें तें मंदज्ञानाच्या विरोधी आहे. दृढ ज्ञानाच्या विरोधी नाही. कारण मंदज्ञानामध्ये ब्रह्मध्यानाची अपेक्षा आहे. कारण न्यायदर्शनाधारें मन एकाच काळीं दोन वस्तूकडे लागत नाही. आत्मा अकर्ता आहे व कर्म कर्तृबुद्धि घेतल्याशिवाय होत नाही. म्हणूनच मंद बोधाचें रक्षण करण्याकरितां विधिपूर्वक सन्यासाची अपेक्षा आहे. आणि ज्यांना सन्यासाचा अधिकार नाही त्यांना वर्णाश्रमकर्मानें अपूर्व उत्पन्न होऊन येथें किंवा अन्य ठिकाणी ब्रह्मज्ञान मिळतें. अपूर्व तीव्र उत्पन्न होईल तर येथेंच मिळतें. पण जनकाप्रमाणें ज्याचें दृढ ज्ञान आहे त्यांच्या ज्ञानाच्या विरोधी कर्म नाही. उलट कर्म न केल्यानेंच ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला आग्रह होणार आहे. जसें मी कर्म करीन हा अहंकार आहे तसें मी कर्म करणार नाही हा अहंकारच आहे. ब्रह्मज्ञानाची

जोंपर्यंत जरूर आहे तोंपर्यंत मी कर्म करणार नाही हा अहंकार उत्पन्न होत नाही. कारण त्याचें मन तेव्हां दुसरीकडे गुंतलेलें असतें.

दुसरीकडे गुंतलेल्या मनाला एखादी वस्तु मी मुद्दाम सोडली असा अहंकार उत्पन्न होत नाही. पण साक्षात्कारी पुरुषाला निदिध्यासनाची अवश्यकता नसते त्यामुळें पूर्वं संस्कारानें प्राप्त झालेल्या वर्णाश्रमधर्मांचा तो जर विरोध करील तर दुसरीकडे मन न गुंतल्यामुळें मी कर्म मुद्दाम सोडणार या अहंकारापासून अलिप्त राहतां येणार नाही. + + जे लोक ब्रह्मज्ञान झाल्यावर वर्णाश्रमधर्मांला तुच्छ समजतात व निषिद्धकर्म भावडीनें करतात त्यांच्या शाब्दिक ज्ञानामुळें त्यांना देहाभिमान दृढ झाला आहे असें समजावें. अत्यंत अज्ञानी असेल तर आस्थेनें वर्णाश्रम करावें. मंदज्ञानी असेल तर वैराग्यपूर्वक संन्यासानें रहावें. आणि दृढज्ञानी असेल तर गुरुपरंपरारक्षणार्थ पूर्वसंस्कारानें घडून येणारें विहित स्वाभाविक कर्म केल्यानें हानि नाही. ही गांष्ट्र कर्माविषयी आहे तशी उपासनेविषयीही आहे. मधुसूदनानें आपल्या गीतेच्या गूढार्थदीपिका नामक टीकेच्या उपोद्घातांत म्हटलें आहे कीं “ जीवन्मुक्तदशायांतु न भक्तेः फलकल्पना । अद्वेषुत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥ ” जीवन्मुक्तदशेमध्ये भक्तीच्या फलाची कल्पनाच नसते. अद्वेषुत्वादि गुण जसे स्वभावतःच असतात त्याप्रमाणें श्रीहरिगुणानुवाद गाणें हाही त्याचा स्वभावच होऊन रहातो. असो.

उमरावती जवळील यावली, तेथले १० आकाजीवापू देशमुख व त्यांच्या येथें अनेक प्रसंगी महाराजांचें झालेलें वास्तव्य यासंबंधानें मागें बराच वेळ उल्लेख येऊन गेलेला आहे. तेथले श्रीमान मारवाडी गृहस्थ सेठ अंबादास रामरख यांनाही अलीकडे महाराजांविषयी विशेष पूज्यभावं वाटून त्यांच्या वार्षिक कात्यायनी व्रताला ते द्रव्यसहाय करूं लागले होते. परंतु या गृहस्थाला संताति मुळीच नसल्यामुळें त्यांची ती गुप्त मनोकामना ओळखून तुला संताति होईल असें महाराज बोलले हांते व त्याप्रमाणें

नुकतीच कांहीं महिन्यापूर्वी (कार्तिक शुद्ध ८, शके १८३५) .पुत्र-संतति झाल्याचें वर्तमान त्यांनीं विद्युत्संदेश व पत्रद्वारा हरदा येथें महाराजांस कळाविलें होतें व मुलाचा नामकरणादि विधि महाराजांच्याच हातानें व्हावा म्हणून त्यांस यावलीस येण्याविषयी विनंति केली होती. या विनंतिप्रमाणें चैत्र शुद्ध १२ चे दिवशीं काला वगैरे झाल्यानंतर यावलीस जाण्याकरितां महाराजांनीं दुपारीं ४ चे गाडीनें हरद्याहून उमरावतीस प्रयाण केलें.

या सुमारास वेद० शा० सं० विष्णु वामन बापट शास्त्री यांनीं “ आचार्य ” नांवाचें पाक्षिक वर्तमानपत्र सुरू केलें होतें. त्यांतिल एका लेखांत “ संत ” या शब्दावर कांहीं टीका आल्यावरून संत या शब्दाचा शास्त्रीबोवांचा विवक्षित अर्थ महाराजांनीं त्यांस पत्रद्वारें विचारला होता. त्याचें उत्तर बापटशास्त्रीकडून ता० १।४।१९१४ रोजीं आलें. त्यांत ते म्हणतात “ आपले मुमुक्षूंतिल लेख मी वाचतो त्यांवरून आपणाविषयीं माझा पूज्यभाव झाला आहे. मी त्या परीक्षणलेखांत संत हा शब्द अवतरण चिन्हांत घातला आहे. त्यावरून आमचे महाराष्ट्र संत श्रीज्ञानेश्वरादि हा त्याचा अर्थ नसून कांहीं आधुनिक अर्था हळ-कुंडानें पिवळे होणारे संत विवक्षित आहेत. + + + श्रीज्ञानेश्वरादिकांनीं प्राचीन आचार्य व शास्त्रें यांचा अनादर केव्हांही केला नाहीं. पण आधुनिक करतात. या सर्वांना अनुलक्षून लिहिलें आहे.

पुढें श्रावण शुद्ध १३ चे दिवशीं बापटशास्त्री यांनीं मुद्दाम येऊन उमरावतीस महाराजांची भेट घेतली ते वेळीं महाराजांबरोबर त्यांची वेदान्त विषयावर कांहीं वेळ चर्चाही झाली. महाराजांनींही शास्त्रीबोवांचें फार प्रेमपूर्वक स्वागत केलें. अस्तु.

उमरावतीस आल्यावर तेथें एका जैनधर्मीय पंडिताबरोबर जैनधर्मासंबंधानें महाराजांचें भाषण झालें. तेव्हां वादाचा प्रसंग मात्र महाराजांनीं टाळला. वादाचा प्रसंग होतां होईल तों महाराज टाळत असत याचें

कारण कोणत्याही धर्मसमजुतीत मतभेद उत्पन्न करूं नये असें त्यांचें धोरण होतें.

याच वेळीं महाराजांचे पूर्वगुरु वलगांव येथील गोपाळदास महाराज हेही उमरावतीस आले होते. त्यांची व महाराजांची भेट यावेळीं बारा-वर्षांनीं झाली. त्या प्रसंगाचें वर्णन मागें सिरसगांव प्रकरणांत आलें आहे. (पृ० ७४ पहा.)

या सुमारास “ संत ओळखण्याचा उपाय ” हा महाराजांचा लेख ता० २३-४-१४ च्या मुमुक्षूत प्रसिद्ध झाला. जगांत संताच्या नांवा-खालीं होत असलेली फसवेगिरी पाहून साशंक चित्तानें खऱ्या सद्गुरूचा शोध करित फिरणाऱ्या सामान्य मुमुक्षूकरितां खऱ्या साधूची कसोटी या लेखांत महाराजांनीं सांगितली आहे व अलीकडील गुरूंनीं विलकूल सोडून दिलेला हा जुना संप्रदायिक परिपाठ नव्या तऱ्हेनें निरूपण करितांना पुढील विषयांचें त्यांत प्रतिपादन केलेलें आहे:—उत्तमाधिकाऱ्याचें लक्षण व त्याला खऱ्या साधूची अवश्य भेट होते हा नियम. सामान्य मुमुक्षूचें तीन वर्ग व त्यांपैकीं तिसऱ्याला खरा साधु ओळखण्याच्या उपायाची जरूरी. साधुपरीक्षेच्या तीन कसोट्या. दोहोंची अव्यवहार्यता व तिसरीचें सौलभ्य. गुरूंनीं व शिष्यांनीं परस्पर पहाण्याची कसोटी. चित्तशुद्धीला वर्णाश्रमपरंपरेची आवश्यकता. इ०

या लेखांतील पुढील गोष्टी धर्मजिज्ञासूंनीं नेहमीं लक्षांत बाळगण्या-जोग्या आहेत:—ऽयाचें सदाचरण व ब्रह्मज्ञान महेशूर असेल त्याचा अपमान कोणत्याही रीतीनें करूं नये. शिष्यांनीं गुरूची कसोटी पहातांना गुरूंनींही शिष्याची कसोटी पहावी. येथें जे टिकतात तेच धर्माचे आधार-स्तंभ होऊन राहत त. गुरु पहाण्याची कसोटी मात्र आमच्या हातीं असावी आणि गुरूंनीं मात्र शिष्याला कसून पाहूं नये असा ज्या लोकांचा समज असतो त्यांच्याकरितां कोणतीच कसोटी उपयोगांत पडत नाही. फसणें हें त्यांच्यापाठीं दैवानेंच लागलें आहे. वर्णाश्रमाची परंपरा जेव्हां

आपण हाऊन साधु म्हणविणारे असुर मोडतात तेव्हां जगताचें कल्याण करण्याकरितां पुन्हां परमेश्वराला अवतार घेऊन तिचें स्थापन करावें लागतें व नंतर पुढें योग्य सोपानक्रम सुरू होतो. असो.

यानंतर उमरावतीहून महाराज यावलीस गेल. यावेळीं महाराजांस ताप येऊं लागला होता. यावलीस गेल्यावर चैत्र वद्य ९ रोजी महाराजांनीं रा० अंबादास सेठ यांच्या मुलाचा नामकरणविधि करून “वाणी-गुप्त” हें त्याचें नांव ठेविलें. अंबादास सेठ यांनीं महाराजांचा मंत्रोपदेशही याच दिवशीं घेतला. पुढें महाराजांचा ताप अधिक वाढून पांचसात दिवसपर्यंत त्यांची प्रकृति बरीच अस्वस्थ होती. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या पादुका व कांहीं मंडळी हरद्यासच राहिली होती. त्यांसही पत्र पाठवून यावलीस बोलाऊन घेतलें. पादुकांबरोबर श्रीयुत नारायणराव केकरे हेही महाराजांच्या दर्शनार्थ एकदोन दिवसांकरितां आले होते. पुढें महाराजांचा ताप कमी होऊन प्रकृति हळुहळु सुधरूं लागली. या सुमारास “वेदान्त व सायनिकल रिसर्च” या विषयावर निबंध लिहिण्याचा विचार करून महाराजांनीं त्याचें अवतरण लेखन केलें. साधुबोधादि ग्रंथांचें लेखन चालू होतेंच.

असा कार्यक्रम चालू असतांना या आनंदोत्सवप्रसंगीं वरील सेठ अंबादास यांच्या हातून दुर्दैवानें, महाराजांबरोबर आलेल्या कांहीं ब्राह्मणांचा अपराध घडून त्यांच्यावर महाराजांचा रोष झाला व “याचा हा मुलगा मरेल” हे शब्द त्यांच्या वाणीतून निघाले व त्याप्रमाणें एकाएकी मुलाची प्रकृति बिघडून मुलगा मरण पावला. पुष्कळ वर्षांनीं लाभलेल्या पुत्रसंततीस अशा रीतीनें मुकल्यामुळें सेठजीस अर्थातच पुत्रशोक होऊन कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला व त्यांनीं अनन्यभावानें महाराजांची क्षमा मागितली. तेव्हां “क्षणार्थमन्युर्भगवान्” ह्या आपल्या ब्रिदास अनुरूप महाराजांस त्या गृहस्थाची दया आली व अभय देऊन त्यांनीं त्याच्या शोकाचें परिमार्जन केलें. तेवेळीं महाराज त्यास म्हणाले, तूं मला व्रताकरितां पैसे देत असतोस म्हणून तुझ्या मुलाच्या नामकरणाकरितां मी

येथें आलों. मी केवळ धर्माचा दास आहे. परंतु तुझ्या चुकीचा परिणाम तुला भोगावा लागला याला माझा निरुपाय आहे. असें म्हणून महाराजांनीं नंतर त्याला परमार्थ तत्वाचा बोध केला व खरें हित वासनेचा त्याग करण्यांतच आहे हा सिद्धांत श्रीमद्भागवतांतलें चित्रकेतूच्या दृष्टांतानें पटवून दिला व तूं आपली वर्तणुक सुधर म्हणजे तुला आणखी एक मुलगा लवकरच होईल असें आश्वासन दिलें. या आश्वासनाप्रमाणें पुढील वर्षीच सेठजीस पुन्हां पुत्रप्राप्ति झाली व तो मुलगा हल्लीं उत्तम स्थितींत आहे.

वरील सेठजींच्या उदाहरणांत महाराजांची निग्रहानुग्रहशक्ति पूर्ण दिसून येते व आपलें सुकृत केवळ दुसऱ्याला सुधरण्यांतच खर्च करावें असें जें महाराज कधीं कधीं म्हणत असत त्याचा साक्ष त्यांच्या ह्या आचरणावरून उत्तम पटते.

वरील एकंदर घडलेल्या गोष्टीचा परिणाम ह्या प्रसंगी महाराजांच्या दर्शनास यावली येथें मुद्दाम आलेल्या एका गृहस्थाच्या (श्रीयुत नारायण विष्णु खेर) मनावर विलक्षण घडला व तो त्यानें “अद्भुत चमत्कार” म्हणून पुढचे वर्षीं मुमुक्षूच्या ता० १० जून १९१५ च्या अंकांत छापून प्रसिद्ध केला. त्यांत तो म्हणतो:—

“मी आजपर्यंत पुष्कळ साधुसंतांचे चमत्कार वाचले व ऐकलेही, पण अलीकडे शास्त्रप्रमाणापेक्षां प्रत्यक्ष प्रमाणावरच आंगलसंस्कारामुळें जास्त भरंवसा असल्यामुळें बसावा तसा विश्वास बसत नसे. पण माझ्या सुदैवानें आंगलविद्यासंस्कारजनित अविश्वास समूळ नाहीसा होऊन ईश्वराचे जसे या जगांत चमत्कार दिसून येतात तसेच त्यांच्या भक्तांचेही चमत्कार होतात असें माझें ठाम मत झालें. नुकतीच प्रत्यक्ष मी व माझ्यासारख्या प्रसंगी असलेल्या पुष्कळ लोकांनीं पाहिलेली एक गोष्ट घडली ती अशी:—

आपल्या वर्तमानपत्रांतून ज्यांचे वेळोवेळीं तुकारामांचें प्रयाण वगैरे

विषयांवर लेख प्रसिद्ध झाले आहेत असे श्रीकृष्णभक्तिपरायण महानुभवी श्रीगुलाबराव महाराज यांचे दर्शन घ्यावे या इच्छेने मी ता० ५ मे १९१४ रोजी श्रीची स्वारी यावली मुक्काम आहे असे समजल्यावरून तेथे गेलों. श्रीमहाराजांना त्यावेळी थोडा ताप येत होता. तेथे सेठ अंबादास रामरख नांवाचे एक मारवाडी साहूकार आहेत. हेच गृहस्थ श्रीमहाराजांना दरवर्षी कात्यायनी व्रताला मदत करीत असतात. या गृहस्थाला श्रीमहाराजांच्या कृपेने वयाच कालाने एक मुलगा झाला होता व त्या मुलाच्या नामकरणादि संस्कारास श्रीची स्वारी आली होती. अशा शुभ प्रसंगी कांहीं सद्दिप्रांचा त्या गृहस्थाकडून छल व अपमान झाल्यामुळे विपरीत प्रसंग ओढवला. त्याचे अशा प्रकारचे मत्त वर्तन पाहून संतापाने श्रीच्या तोंडून पुढील उद्गार निघाले. “ ज्याअर्थी हा इतका प्रमत्त झाला आहे, त्या अर्थी याचा मुलगा मरेल. आतां आपण येथे रहात नाही. ” “ भक्ताही तेतुलीच दशा । तरी भक्तीचा सोसू कायसा ” या ज्ञानेश्वरीच्या उक्तीची सत्यता दाखविण्याकरितांच कीं काय कोण जाणे, वचन निघाल्याप्रमाणे तेच दिवशी संध्याकाळी मुलाची तब्यत बिघडून मुलगा मरण पावला. तेव्हां अर्थातच “ असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमांजनं ” या न्यायाने पुत्रधन नाहीसे झाल्यामुळे वापडा फार दीन होऊन श्रीमहाराजांना शरण गेला. खरोखरच “ माय-वापाहूनि होऊं कृपावंत । करूं घातपात घनुहूनि ” ही तुकाराम महाराजांची उक्ति सत्य करून दाखविण्यासाठीं लगेच सर्वांच्या समोर त्यांनी प्रतिज्ञेवर सांगितले “ झालें तें झालें. शोक आवर. मी तुला भाणखी एक मुलगा देतो. पण आपले वर्तन सुधर. ” मला प्रत्यक्षप्रमाणोपजीव्याला तें कांहीं खरें वाटेना, तथापि मी तें लिहून ठेविलें व काय होतें तें पाहूं असे समजून उगा राहिलों. पुढें कात्यायनीव्रताचे वेळी त्या गृहस्थाची बायको गरोदर आहे असे समजले व आतां प्रत्यक्ष मुलगा झाला आहे. ”

यावर्षीहून वैशाख वद्य ४ र्थीचे दिवशी महाराज उमरावतीस परत

आले. याच सुमारास त्यांचेकडे मुंबईहून एका गृहस्थाचें पत्र आलें. त्यांत त्या गृहस्थानें मन स्थिर होत नाहीं म्हणून राजयोगाचा अभ्यास करण्याची इच्छा दर्शविली आहे. या पत्राचें उत्तर महाराजांकडून गेलें तें योगाची इच्छा करणारांस फार उपकारक आहे म्हणून जसेंच तसेंच येथें घेतों:—

साष्टांग दंडवत. वि० वि० आपलें कृपापत्र पावलें. वाचून आनंद झाला. आपण जसा प्रश्न विचारला अशा प्रकारचे प्रश्न मला अनेक लोकांनीं विचारले आहेत. कांहीं लोक योगाचा अभ्यास करण्याकरितां मजजवळ येऊन झाला नाहीं म्हणून निघूनही गेले आहेत. आपलाही प्रश्न त्याच कोटींतला असल्यामुळें यथामति उत्तर लिहितों. रुचेल तर ग्रहण करावें.

मन स्थिर होत नाहीं, एवढ्या सबबीवर राजयोगाचा अभ्यास करावा असें वाटणें साहजिक आहे. परंतु राजयोगांत तरी मन स्थिर स्वतः करावेंच लागतें. आपोआप होत नाहीं. आपल्या सारख्यांचा प्रश्न विचारण्याचा उद्देश असा असतो कीं, जसें कांहीं मन कोणी हातानें दाबून स्थिर करावें. पण तसें होत नसतें. आपल्यालाच तें हळुहळु करावें लागतें. माझ्या आतेच्या मुलाला चिलमेचें व्यसन होतें. म्हणून कोणी सांगितलें कीं, तूं तंबाखू खात जा. म्हणजे तुझी चिलीम सुटून जाईल. तेव्हां त्यानें तंबाखू खाणें सुरू केलें. परंतु चिलीम सोडण्याचा कांहीं यत्न केला नाहीं. त्यामुळें एका व्यसनाच्या ऐवजीं त्याला दोन व्यसनें जडलीं. तशीच गोष्ट क्रियेची आहे. मनाचा आपल्या हातानें हळुहळु निरोध केल्यावांचून एखादी शारीरिक क्रिया केल्यानें मनाचा निरोध होतो असें नाहीं. माझा एक स्नेही निंबदेव आहे. त्यानें षट्क्रिया केल्या. जीभ टाळूला लावली. परंतु तो मला म्हणाला अमृताच्या ऐवजीं टाळूंतून शेंबूडच माझ्या जिभेवर येतो. मनानें सत्रावीचें ध्यान केल्यावांचून अमृतसाव होत नसतो. कितीही कसरत केली तरी मनाची एकाग्रता स्नायूंवर केल्याशिवाय फायदा होत नाहीं. असें सँडो स्वतः म्हणतो. तेव्हां आपल्या हातानें मनाचा मुळींच

निरोध न करितां कोणता तरी उपाय शोधणें हें योगशास्त्रसंमत नाही. बरें ज्याला आपल्यासारखाच प्रश्न करावयाचा आहे तो ब्रह्मदेवासारखा गुरु असला तरी त्याला अडवूं शकेल. गुरूनें प्रथम सांगितलें कीं बाळा सत्य बोल. म्हणजे तो म्हणेल माझें सत्यावरच मन बसत नाही. सत्याच्या ठिकाणीं मन स्थिर करण्याकरितांच मला एखादा योग सांगा. तेव्हां गुरूनीं काय करावें बरें ? सत्य तर योगाच्या पहिल्या पायरीत यमांतच आहे. तेव्हां गुरूनें यमाच्या खालीं आणखी कोणता योग आणावा बरें ? एका बाईनें मला विचारलें होतें कीं माझें पतीच्या सेवेत मन बसत नाही. तर कांहीं उपाय सांगा. तेव्हां दृढ श्रद्धा ठेव, इतकेंच मला लाचार रोजून सांगावें लागलें. एवढ्यानें तिनें ऐकलें म्हणून बरें झालें. समजा तिनें म्हटलें असतें कीं माझी श्रद्धा बसत नाही. तर यालाच कांहीं उपाय सांगा. तर मी काय केलें असतें बरें ? श्रद्धा कांहीं तुळसीची माळ नव्हे कीं हातानें घेऊन भसकन् तिच्या गळ्यांत टाकली असती. स्वतः होऊन जो मनाचा निरोध करण्यास तयार नाही, केवळ उपायावरच ज्याची भिस्त आहे त्याला योगापासून तरी काय उपयोग होणार ? म्हणूनच अभ्यास आणि धैर्याग्य या दोघांच्याही योगानें मनाचें ग्रहण करावें (निरोध करावा) असें भगवंतानें गीतेंत म्हटलें आहे. जेथें जेथें मन जातें, तेथून तेथून त्याला बलानें ओढून आणून आत्म्यावर स्थापन करावें असेंही भगवंतांनीं सहाव्या अध्यायांत “ यतो यतो निश्चरति ” या श्लोकांत म्हटलें आहे. तात्पर्य, राजयोगांत देखील मननिरोधाकरितां स्वतःचा प्रयत्न पाहिजेच. ज्याच्याच्यानें प्रयत्न होत नाही, जें केवळ परतंत्र आहे, असें क्षिप्त आणि मूढ चित्त योगास अधिकारी नाही. तर ज्याला थोडा तरी स्थिरतेचा अनुभव आला आहे असें प्रयत्नवान् विक्षिप्त चित्तच योगास अधिकारी आहे. हा योगभाष्याचा सिद्धांत होय. माझा उपदेश ऐकण्याकरितां बैस. मला बसवतच नाही. तुम्ही मला बसविलें पाहिजे. असें कोणी म्हणेल तर त्याला उपदेश तरी कसा करावा ? अशा सगळ्या शास्त्रविरुद्धांना शिकविणारे भगवान् सूर्यनंदनच समर्थ आहेत. याविषयी

एक गोष्ट लिहितो. एका पुरुषाची स्त्री त्याच्याशी कांही बोलत नव्हती. तेव्हां तो खिन्न होऊन घरांतील बायांजवळ त्याने तिचे गान्हाणें सांगितलें. तेव्हां तिची मोठी जाऊ तिला म्हणाली, कांग तूं आपल्या पतीशीं भाषण कां करीत नाहीस ? ती म्हणाली काय करूं ? मला त्यांच्याजवळ जाण्याचीच भीति वाटते. जाऊ म्हणाली तर मग तूं दुरून बोलत जा. ती म्हणाली मला बोलण्याचीच तर लाज वाटते. तेव्हां जाऊ म्हणाली, दुसऱ्याच्या हातून सांगून पाठवीत जा. ती म्हणाली दुसऱ्याला बाई असें सांगणें मला कसेसेच वाटतें. जाऊ म्हणाली तर मग तूंच खुणेनें त्यांना कळवीत जा. तेव्हां ही स्त्री म्हणाली तेंच तर कठीण आहे. मोठी जाऊ म्हणाली तर मग मरूं दे त्यांना खुशाल ! तेव्हां ती म्हणाली देवाची मर्जी !! अशा बिलकुलच प्रयत्नानें खुणाखाणाही न करणाऱ्या मनुष्याच्या मनाचा राजयोग काय हातानें निरोध करील होय ? मनोनिरोधाचा प्रयत्नानें अभ्यास करणें, याचेंच नांव राजयोग आहे. प्राणसंयमन, संधिसाधन, पटलनिरास, त्रिपुटीपरिहार आणि समाधिसंजीवन इत्यादि गोष्टीकरितांच फक्त योगांत गुरुची अपेक्षा आहे. प्रयत्ना करितां नाही. कितीही वेळपर्यंत प्राणाचा निराध झाला तरी मनाचा प्रत्याहार शेवटीं प्रयत्नानेंच करावा लागतो. नुसत्या प्राणायामानें मन थोडा वेळ मूर्छित होतें. पण इष्ट स्थलीं एकाग्र होत नाही. असा योगशास्त्राचा सिद्धांत आहे. आतां मस्तकावर हात ठेऊन जर कोणाच्या मनाचा कोणी निरोध करित असेल तर ती कला मी जाणत नाही. “ नाही देवापार्शी मोक्षाचें गाठोळें । आणोनी निराळें द्यावें हातीं ॥ ” असें समर्थ श्रीतुकाराम महाराजांनीं म्हटलें आहे. गुरुपार्शीं ज्ञानाचा गोळा नाही कीं जो सगळा आगोन देईल. तर गुरु सांगतील तो पंथ शिष्यानें जवरीनें सर केला पाहिजे. कित्येक बुद्धीच्या विश्वासावर गुरूला मानीत नाहोत. त्यांचा देहाभिमान व नामरूप केवढाही विवेक केला तरी सुटत नाही असा अनुभव आहे. जे केवळ गुरूवरच भरंवसा ठेवितात व प्रयत्न करित नाहींत ते महंमदाच्या वकिलीनें पापांचें

अक्षीस मागणाच्या मुसलमानाप्रमाणें होत. त्यांचा आळस कधीच जात नाही. म्हणून गुरुप्रतीति, शास्त्रप्रतीति व आत्मानुभव या तिहींच्या साह्यानेच मनुष्यानें चालावें. शास्त्रप्रत्यय म्हणजे शास्त्रांत सांगितलेला सामान्य मार्ग. गुरुप्रत्यय म्हणजे आपल्या अधिकारानुसार शास्त्रांतून गुरूनें आखून दिलेला मार्ग. आत्मप्रत्यय म्हणजे प्रयत्नानुसार आलेला निरोधाचा अनुभव व त्याचा पुन्हां गुरुशास्त्रांशीं पडलेला मेळ. अशाच अर्थाची एक स्मृतिही आहे:—

स्वयंप्रतीतिः स्वगुरुप्रतीतिः शास्त्रप्रतीतिर्मनसश्चरोधः । दिनदिने यस्य भवेत्सयोगो सर्वेषुकालेषु सुसमतोऽभूत् ॥ —योगतत्वामृत.—

मार्गे लिहिल्याप्रमाणेंच या श्लोकाचा अर्थ आहे. मला सुचलें तसें आपल्या पत्राचें उत्तर लिहिलें. भाषेच्या न्यूनाधिक्याची क्षमा होईल अशी आशा आहे. पत्र वाचून प्रेमोत्तर लवकर पाठवितील. कळावें.

उमरावती.

१५।१।१४

}

आपला,

गुलाबराव गुंडोजी मोहोड.

} मोकदम माधान. हल्लीं मुक्काम उमरावती.

यानंतर नागपुराहून रा० रा० गणपत खंडो भालेराव यांच्या मुलीच्या लग्नाची निमंत्रणपत्रिका आली होती म्हणून एक दिवसाकरितां महाराज नागपुरास जाऊन आले. पुढें पांचसात महिनेपर्यंत महाराजांचा मुक्काम उमरावती येथेंच होऊन त्यांचा ग्रंथलेखनादि नित्यक्रम तेथें चालू लागला.

ज्येष्ठ महिन्यांत महाराजांचीं ज्ञानेश्वरीचीं पुराणें चालू झालीं. ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभी “ जयजय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतीये ॥ ” इ० ज्या गुरुकृपामहात्म्याच्या ओव्या आतां त्यांतील भावार्थाचें स्पष्टीकरण महाराजांच्या रसाळ वाणीनें होऊं लागलें.

व त्या प्रसादवार्णांतून श्रुतीस्मृतीसम्मतं प्रमाणें, समर्पक दृष्टांत, स्फूर्ति-जन्य रदलालित्य, इ० स्वभावसिद्ध निघालेल्या गोष्टी प्रकृत विषय सुबोध करण्याला अधिक सहाय करूं लागल्या. विषयविवेचनक्रमांत लौकिक व अलौकिक रसोत्पत्ति, शास्त्रमूलक व वृत्तिमूलक अनौचित्य, वृत्तिमूलक विवेक व शब्दमूलक विवेक, संवादाचे उत्तमोत्तम प्रकार, श्रवणादि भक्तीचे प्रकार इत्यादि मुद्यांचें उद्घाटन नवीन नवीन प्रकारचें असून त्या सर्वांचे पर्यवसान सद्गुरुभक्तीत व माधुर्यप्रेमांत जेव्हां होत असे तेव्हां मार्मिक श्रोत्यांची अंतःकरणें तल्लीन होऊन जात असत. निरूपण-प्रसंगी वीणामृदंगादि वाद्यांचा सुस्वर ध्वनीही महाराजांच्या गद्यपद्यान्वित नानाछंदोबद्ध वाणीशी संलग्न होऊन विशेष बहार आणूं लागला. असा क्रम सुमारे पंधरा दिवसपर्यंत चालला होता. ह्या निरूपणांस गांवांतील कांहीं श्रोतेजनही लुब्ध होऊन श्रवणसुख घेऊं लागले होते. परंतु निरूपणांचा वेळ नियमित नव्हता. दुपारी, संध्याकाळी, रात्री, बेरात्री जेव्हां महाराजांची मर्जी लागेल तेव्हां निरूपणें होत असत. त्यामुळे हा महाराजांचा बोधामृतकाला दैवी होता त्यासच मिळत असे. ह्या निरूपणांतून एक दोनच निवडक वेचे येथें घेतो.

“ करवी उचित रत्नांचे आगर ” ह्या चरणांतील ‘ औचित्य ’ गुणाचें महाराजांनीं जें विवरण केलें त्यांतील पुढील अभंगांत औचित्य गुणाचा प्रभाव वर्णन केला आहे:—अभंग—रस जन्मतांचि हारपती वृत्ती । न सुचे या चित्ती एकावीण ॥ १ ॥ उचित वागतां जाती मन-चाळे । वासनेचीं मुळें उपडोनी ॥ २ ॥ अर्थज्ञानाभ्यासी उमटे चेतन । हृदयीं सगुण सुखम्य ॥ ३ ॥ त्रिपुटी मुकुंद झाल्या मग काय । निवटील माय व्यतिरेक ॥ ४ ॥ आळंदीजीवनें निवटील्या ताप । ब्रह्मरज्जूमर्प दिसे केवी ॥ ५ ॥

अत्यंत निरभिमान झाल्यावांचून सद्गुरुवचनावर श्रद्धा बसत नाही हें पुढील अभंगांत महाराज सांगतात:—विश्वास तैं बैसे सद्गुरुवचनी । होय अभिमानी पारखा जैं ॥ १ ॥ बायलेच्या नेटें करी संतसंग । ज्याचा

मनोभंग क्षणोक्षणो ॥ २ ॥ आपण भिकारी होवोनियां जावें । मग तें ठसावे ऐसें नाहीं ॥ ३ ॥ आळंदीवल्डभू सर्वत्र सुखाचा । तनूमनवाचा । गातां भेटे ॥ ४ ॥

या सुमारास हरद्याहून रा० सुकलसेठ यांजकडून महाराजांकडे कांहीं वस्त्रें मुलीच्या लग्नाप्रीत्यर्थ अहेर म्हणून आलीं होतीं. तीं न घेतां, एक वेळ घेतलीं म्हणजे अशींच घेण्याची संवय लागते असें म्हणून महाराजांनीं दुसऱ्यांस तीं वाटून दिलीं.

नाना पंथाचे महंत, विद्वान, शास्त्री, पंडितादि जन महाराजांची कीर्ति ऐकून मधून मधून त्यांजकडे येतच होते. यावेळीं पंजाबचे एक महानुभाव पंथाचे महंत रा० रा० जैराम हरबाजी मेहरे यांजबरोबर महाराजांकडे आले होते. त्यांजबरोबर कांहीं वेळपर्यंत महानुभावधर्मासंबंधीं महाराजांचें भाषण झालें.

पुढें एके दिवशीं कोणी राजमहेंद्रीकर शेषाद्रिशास्त्री महाराजांचे भेटिस आले. त्यांनीं महाराजांस कांहीं शंका विचारल्या. यावेळीं महाराजांची प्रकृति तापानें बरीच श्रीण झालेली होती. तथ पि, प्रथम त्यांच्या कांहीं प्रश्नांचीं उत्तरें मराठीत देऊन नंतर सुमारें दोन तासपर्यंत महाराजांनीं संस्कृतांत अस्खलित भाषण केलें व त्यांच्या सर्व शंकांचें समाधान केलें. शास्त्रीमहाराजही या भाषणानें अत्यंत संतोष पावून महाराजांविषयीं त्यांनीं स्तुतिपर उद्गार काढले. यावेळचीं कांहीं प्रश्नोत्तरें पुढीलप्रमाणें आहेतः—

प्रश्न—शुकाचार्यांना उपनयनसंस्कार झाला नव्हता, कारण “अनुपेतमपेतकृत्यं” असें त्यांच्याविषयीं भागवतांत म्हटलें आहे. मग त्यांस राजा परीक्षितानें ‘ब्रह्मन्’ असें कसें संबोधन दिलें ? तसेंच, व्यासादि ऋषींचा जन्म शूद्रकुलांत होऊन त्यांस ब्रह्मत्व कसें आलें ? उत्तर—शूद्रकुलांत यद्यपि त्यांचा जन्म होता तथापि तपोबलानें व योगसामर्थ्यानें त्यांच्या शूद्रदेहाचे परमाणु बदलून शुद्ध सार्विक असे परमाणु येतात व ब्रह्मत्व प्राप्त होतें. याविषयीं “जात्यंतर परिणामः प्रकृत्यापूरात”

हैं पातंजलसूत्र प्रमाण आहे. शुकाचार्याविषयीच्या शंकेचेंही उत्तर यांतच आहे.

प्रश्न—व्यासांनी वेद चार केले असें म्हणतात ते नवीन केले काय ? उत्तर—नवीन केले नाहींत. एकाच वेदाचे चार विभाग केले. म्हणजे ऋगादि वेदांचे मंत्र एकच होते. ते निवडून ऋग्वेद, यजुर्वेद, इत्यादि संहिता व्यासांनी पृथक पृथक केल्या. प्रश्न—ईश्वर पर्जन्यवत् साधारण कारण कसा ? उत्तर—उपादान कारण व निमित्त कारण दोन्ही ईश्वरच होईल तर सुखदुःख ईश्वरच देतो असें होईल. म्हणून ईश्वर पर्जन्यवत् साधारण कारण व कर्म असाधारण कारण मानावें. प्रश्न—जीव विवर्तपरिणाम कसा ? उत्तर—अधिष्ठानाहून पृथक नसल्यामुळे जीव विवर्तपरिणाम आहे.

(विवर्त=कारणनाश न हातां कार्ये भासणें. जसें—कनककुंडल. विकार=कारणनाश हाऊन कार्यच दिसणें जसें—दुधाचें दहीं)

चतुर्वर्ण व्यवस्थेविषयी प्रश्न निघाला असतां महाराजांनीं स्वतःच उत्थाप्य शंका घेऊन समाधान केलें तें असें—शंका—चर वर्ण पूर्वी नव्हते. कृतयुगांत एकच वर्ण होता. “ आदौ कृतयुगे नृणां वर्णो हस इति स्मृतः । ” तर मग वेदांत “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” अशी चतुर्वर्णव्यवस्था कां सांगितली ? समाधान—वेदांत चतुर्वर्णव्यवस्था आहे यावरून वर्णव्यवस्था अनादि आहे. परंतु “ आदौ कृतयुगे ” म्हणजे कल्पारंभीच्या कृतयुगांत एक वर्ण असतो. पुढील उत्तरोत्तर कृतयुगांत चतुर्वर्णव्यवस्था राहून सर्व वर्ण आपआपल्या धर्मानें वागतात. नारदादि देवर्षि हे मानससृष्टि असल्यामुळे त्यांचे देह पांचभौतिक नाहींत. म्हणून त्यांच्यांत वर्णभेदही नाहीं. मानससृष्टीत रक्तमांसादि देहसादृश्य असलें तरी त्यांना पितृवीर्याचा व मातृरक्ताचा संपर्क नसतो.

वेदाध्ययनासंबंधानें प्रश्न निघाला असतां महाराज म्हणाले की, शूद्र ब्रह्मनिष्ठ असला तरी सामर्थ्यवानें त्यानें वेदाचा उच्चार करूं नये. ज्ञान-

मार्ग व कर्ममार्ग स्वतंत्र आहे. शूद्राला पुराणवाङ्मयाचा अधिकार आहे.

प्रश्न—पुराणांत “ सत्यंपरंधीमही ” वगैरे श्रुतीचा उच्चार कसा केला ?
उत्तर—पदाचा किंवा पदव्युत्क्रमाने श्रुतीचा उच्चार करण्यास निषेध नाही. प्रणव, व्याहृति, मंत्र अशा क्रमाने गायत्रीचा उच्चार शूद्राला विहित नाही. पण पदं मागपुढे करून उच्चार करण्यास निषेध नाही.

धर्ममर्यादा स्थिर राखण्याकरितां संप्रदायशुद्ध ज्ञानाचे महत्त्व केवढे आहे, त्याच्या अमार्गी धर्माच्या अंतःस्वरूपाला कसा त्रास पोचतो व तो त्रास देण्याला आपला स्वतःचाच प्रमाद कसा कारण होतो ह्या संबंधाचे महाराजांचे विचार अधिक स्पष्ट प्रगट होण्याला यापुमारास एक कारण घडले तें असें:—

धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेने नुकतान्छ छापून प्रसिद्ध केलेला ज्ञानेश्वर महाराजांचा योगवासिष्ठ म्हणून एक ग्रंथ यावेळीं महाराजांकडे अभिप्राय आला. याची एक एक प्रत मुमुक्षुकते रा० रा० पांगारकर व पुण्याचे प्रसिद्ध हरि० भ० परायण विष्णुबोवा जोग यांकडेही गेली होती. यांनी ता० १६ जुलै १९१४ च्या मुमुक्षूंत आपआपले अभिप्राय प्रसिद्ध करून सदर ग्रंथ ज्ञानेश्वर महाराजांचा नव्हे असें ठरविले. याच अंकांत महाराजांनीही आपला लेख प्रसिद्ध करून वरील योगवासिष्ठांत मानमावधर्मांचे मत कसें प्रतिपादिले आहे तें पुराव्यानिशी सिद्ध केले आहे व वेद श्रुतिस्मृति पुराणसमन्वित वेदान्तयुक्तीस धरून हा ग्रंथ नाही म्हणून तो ज्ञानेश्वर महाराजांचा नव्हे व त्यांचा असल्या तरी तो आमच्या करितां नाही, असें आरले मत दिले आहे.

या लेखाच्या उपक्रमांत महाराजांनी आपल्यावरील आजच्या धर्मसंक्रटाची सुंदर मीमांसा केली आहे व धर्माच्या अंतःस्वरूपास त्रास देऊन हे धर्मसंक्रट आम्हींच आपल्यावर ओढून कसे घेतले हे स्पष्ट करण्याकरितां हल्लीं प्रत्येकास धर्मोपदेशक होण्याची सुटलेली हांव, संप्रदायशुद्ध ज्ञानाविषयी त्यांस असलेली अनास्था व धर्मोपदेशाच्या मुख्य प्रां

जनाचा पडलेला विसर, धनमानाच्या लालचीने कोणासही कोणत्याही ग्रंथांतून कांहींतरी नवीन माहिती सांगून उपदेश करण्याची या नव्या भ्रमोपदेशक टोळीची प्रवृत्ति व त्यामुळ इतर धर्मास वेदधर्मात हात घालावयास मिळालेली सवड इ० वस्तुस्थितीचें वर्णन केलें आहे; व अशा दुस्स्थितीत मोठमोठ्या प्रसिद्ध पूर्वाचार्यांच्या नांवावर वेदान्तग्रंथांचे घोटाळे कसे होतात याची उदाहरणे देण्याकरितां तत्वसारायण, सिद्धांत-सूत्रें व शेवटीं धुळ्याचा योगवासिष्ठ या तीन ग्रंथांची महाराजांनीं समीक्षा केली आहे.

तत्वसारायण हा संस्कृत ग्रंथ तेलंगी लिपीत छापला असून तो मद्रास छायाग्रंथीत उपलब्ध झाला आहे. या ग्रंथांत व्याससूत्रांचें विवरण वगैरे असून तो वसिष्ठानां केलेला आहे असें त्यांत म्हटलें आहे. या ग्रंथाला थिर्यासफीचा गंध स्पष्ट येतो असें म्हणून व त्या ग्रंथांतलिच प्रमाणें देऊन महाराजांनीं आपलें म्हणणें सिद्ध केलें आहे.

व्यासांची सिद्धांतसूत्रें:—हीं निरंजनाच्या भाष्यासह आनंदाश्रमांत छापलीं असून महाराज त्याविषयीं म्हणतात कीं तीं सूत्रें कदाचित् बरोबर असलीं तरी अलीकडील मेंदूवाद व डार्विनच्या उत्क्रांति वादाचा दंश यांच्या मतांत दाखविला आहे. असें म्हणून निरंजन भाष्यांतलें वाक्य महाराजांनीं प्रमाणार्थ दिलें आहे.

धुळ्याचा योगवासिष्ठ—यांतलि युगधर्मप्रकरण श्रुतिस्मृतिपुराणाशीं मिळत नसून मानभावांच्या युगधर्म प्रकरणाची बहुतेक प्रतिकृति त्यांत कशी वठली आहे हे महाराजांनीं सिद्ध केलें आहे व आम्हां वारकरी लोकांना स्तन्य देणारे जरी प्रत्यक्ष तात आहेत तरी वंशप्रचारक शंकराचार्य आहेत. उपनिषद् बीजपुरुष आणि वासिष्ठ अंकुरपुरुष आहेत. या चौकडीच्या अद्वैतांत कोठें भेद सांपडत नाही. मग या ओवीबद्ध वासिष्ठांतच तो कां यावा हें समजत नाही. + + + आम्हां आर्य वेदान्तियांचा समज असा आहे कीं, “ श्रुतिस्मृति—पुराणाव्यतिरिक्त ज्ञानच कोणत्याही

धर्मांत नाही. ’’ असें म्हणून संप्रदायवेदान्तदृष्टीने व अभ्यासाच्या दृष्टीनेही यांत पुष्कळ चुका आहेत असा आपला अभिप्राय दिला आहे.

योगवासिष्ठावर असा तिघांचाही प्रतिकूल अभिप्राय वाचून ता० २११ ७ च्या केसरींत वा० ग० परांजपे नांवाच्या एका गृहस्थानें तिघांहविर टीका केली; त्यांत महाराजांना उद्देशून त्यानें लिहिलें कीं, मानभावांत कोणी ज्ञानदेव झाला कीं नाही हें गुलाबरावला सिद्ध करणें प्राप्त आहे.

यावर महाराजांनीं ता० ६ आगष्ट १९१४ च्या मुमुक्षूंत ‘ योगवासिष्ठावर पुन्हां विचार ’ हा लेख लिहून उत्तर दिलें आहे. व त्यांत, “ प्रत्यक्ष वेदान्तभेद सांपडला असतां अर्थापत्तिप्रमाणाचें अवलंबन करावें असें मला वाटलें नाहा व वाटतही नाही + + (मूळ) योगवासिष्ठ अद्वैतवादाचा असून सांप्रदायिक शांकरमतांत समन्वय हाच पहिलेपासून परिशुद्धीचा मार्ग ठरत आला असल्यामुळें तद्विरुद्ध वचनाला राहण्याला समावेशच नाही असें मी स्पष्ट म्हणतो. ’’ इ० युक्ती देऊन व “ अमुक नांवाचा मनुष्य झाला किंवा नाही हा वाद इतिहासाचा असून तो सतत संदिग्धच राहणार ’’ असें म्हणून ऐतित्यवादाची संदिग्धता दर्शविली आहे.

याच संबंधांत दुसरा एक टीकात्मक लेख मुमुक्षूचे एक प्रसिद्ध लेखक ‘ गोविंदसुत ’ यांनीं ता० ३०।७ च्या मुमुक्षूंत प्रसिद्ध केला. यांत त्यांनीं रा० पांगारकर, ह० भ० प० विष्णुबोवा जोग व श्रीगुलाबराव महाराज या “ त्रैमूर्ति ” संबंधानें—विशेषतः महाराजासंबंधानें—विद्वानाच्या शीलास न साजणारी भाषा वापरून त्यांच्या लेखावर आक्षेप घेतले आहेत. याचेंही उत्तर महाराजांनीं ता० ६ आगष्टच्याच मुमुक्षूंत “ पुन्हां योगवासिष्ठ ” या दुसऱ्या लेखांकांत दिलें आहे. त्यांत प्रथम, मानभावी ग्रंथकारांत ज्ञानदेव झाल्याचें ऐतिहासिक दृष्टीनें सिद्ध करण्याची संधी अरु समात सांपडल्यामुळें केसरींतील लेखकाने मागितलेला ऐतिहासिक पुरावा देऊन नंतर गोविंदसुताच्या आक्षेपांस उत्तर दिलें आहे. गोविंदसुताच्या कडक भाषेविषयी महाराजांनीं इतकेंच लिहिलें आहे कीं:—

“ गोविंदसुत यांनी ता० ३०-७-१४ च्या मुमुक्षूत जें माझ्याविषयी लिहिलें आहे तशी भाषा वापरण्याला मी तयार नाहीं. कारण येथें सामान्य संबंध नसून व्यक्तीचा संबंध आहे. परंतु गोविंदसुत यांना मी इतकेंच विनवून सांगतों कीं, नुसता विश्वास ठेवावयाला मी कोणास लावीत नाहीं व लावणारही नाहीं. हा काल चिकित्सेचा आहे हें मला ठाऊक आहे. गोविंदसुत म्हणतात कीं हा ग्रंथ मी वरवर वाचला आहे. तर तसें मुळीच नाहीं. त्यांच्या जवळून जरी मी पुनः वाचून घेतला तरी मी आपलें बोलणें सिद्ध करण्यास तयार आहे. गोविंदसुताची भाषा कोठें कडक व कोठें नम्रतारूप आहे, तिचा अर्थ कसा होत असतो हें सर्व वाचकांस माहीतच आहे. मी यौक्तिकच (Argumentative) भाषा वापरणारा आहे. शिवाय माझ्याविषयी मी दुसऱ्या कामाला बसलों असतांना गडबडीनें अभिप्राय दिला गेला इत्यादि जीं अनुमानें गोविंदसुतांनें काढलीं आहेत त्यांवरही उलट बोलण्याची मला इच्छा नाहीं. कारण तीं पंचावयवरूप ठरवितांना सर्वच वाचकांना कठीण पडणार आहे. तेव्हां आपल्याच अनुमानाचें निरसन करित बसण्यांत मला कांहीं हांशिल वाटत नाहीं. आतां गोविंदसुतांच्या भाषेचीं पुढें सोडून देऊन त्यांनीं लिहिलेल्या मुद्यांसंबंधींच मी लिहितों. ” असें म्हणून या ग्रंथांत (धुळ्याच्या योगवासिष्ठांत) संप्रदायवेदान्तदृष्टीनें असलेल्या चुका व योगशास्त्रदृष्टीनें अभ्यासाच्या वगैरे चुका स्पष्ट दाखवून गोविंदसुतांच्या सर्व आक्षेपांचें महाराजांनीं निरसन केलें आहे. शेवटीं संप्रदायवेदान्त म्हणजे काय याविषयी या लेखांत महाराज म्हणतात:—“ संप्रदायवेदान्त म्हणजे वारकरी वेदान्त असा जो गोविंदसुतांनीं अर्थ केला आहे तो माझा नाहीं तर उपनिषदे, स्मृती, व पुराणांतील अद्वैत कांड, ब्रह्मसूत्रें व त्यावरील श्रीमत् शंकराचार्यांची भाष्यें, पंचपादिका आणि विवरणें इत्यादि क्रम हा होय. ” अस्तु.

उमरावतीचे रा० रा० भाऊसाहेब डोळे यांचा व महाराजांचा फार जुना परिचय होता व महाराजही मधून मधून त्यांच्याकडे जात असत.

भाऊसाहेबांचा वैद्यशास्त्र हा आवडता विषय असल्यामुळे महाराजांजवळ त्यांनी तोच विषय चर्चेला काढावा व महाराजांनीही पुष्कळ वेळपर्यंत त्या विषयावर चर्चा करून भाऊसाहेबांच्या शंकांचे समाधान करावे व भाषणाचा समारोप शेवटी सांख्य वेदान्तपर करावा. या चर्चेत धार्मिक विषयही कधी कधी निघत असत. भाऊसाहेबही फावल्या वेळांत महाराजांकडे येऊन तेथील शास्त्रचर्चा व भजनपूजनादिनित्यक्रम यांचा लाभ घेत असत.

या क्रमाप्रमाणे याखेपेसही एके दिवशी सकाळी भाऊसाहेब येऊन महाराजांचे व त्यांचे संभाषण चालले होते. त्यांत पुनर्विवाहाचा प्रश्न निघाला. ते वेळी महाराजांनी कांही सामान्य धार्मिक तत्वे सांगितली. त्यांत पुढील गोष्टी होत्या:—

मनुष्याला चार बंधने आहेत. धर्म, प्रेम, काम व दंड. मनुष्याने विवाह करावा हे धर्मबंधन होय. पुनर्विवाह प्रेमबंधनाने होतो. चोरी केली असता राजाने शिक्षा देणे हे दंडबंधन होय. हे एकेक बंधन उत्तरो-उर नीच आहे. प्रेमबंधन आसुरी आहे.

मृज्जलाने शुद्धि करावी हे शास्त्रवचन आहे. दोन्ही वस्तू सुलभ असतांना हे शास्त्रवचन पाळण्याचा ज्याला आळस वाटतो त्याचे चित्त किती शुद्ध असेल ते वरूनच कळते. बाह्य वेषावरूनच मनुष्याची परीक्षा करावी. आंतर गुण ईश्वरालाच कळतात व तशी तो कर्मकळे देतो. “तानहं द्वितपः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु।” तुकारामबाबांच्या विरुद्ध सन्यासी फिर्याद गेले. पुढे तुकाराम बाबांचे कीर्तन ऐकून सन्यासी त्यांच्या पायां पडले. ते वेळी दादोजी कोंडदेव त्यांची धिंड काढीत होते. परंतु तुकाराम बाबा त्यांस म्हणाले “तुका म्हणे वेष न विटंबा सर्वथा । नाही पंढरीनाथा साह्य हे ” ॥

आलीकडे महाराजांची प्रकृति तापामुळे नीट रहात नसे. हे मागे सांगितलेच आहे. भाऊसाहेब आले तेवेळी महाराज तापामुळे निजूनच

होते. त्यासंबंधानें भाऊसाहेब म्हणाले तुम्हांला पैत्तिक दाह आहे ज्वर नाही. ज्वरानें मुखकांति बिघडली असती. त्यावर महाराज म्हणाले मला २० वर्षांपासून मलेरिया आहे. मुखकांति बिघडत नाही याचें कारण माझें मन अत्यंत बलवान आहे. तापांत स्नानें करणें, तीन तीन तास शौचास बसणें, हें क्रोध करूं शकतो ? माझें शरीर क्षीण झालें असतां फार तर प्राण क्षीण होतिल. पण मन कधीच क्षीण व्हावयाचें नाही. वैद्यशास्त्रावर योगशास्त्राचें दडपण आहे. शौचाचें (बाह्यशुद्धीचें) फळ शास्त्रांत हेंच सांगितलें आहे कीं शरीर नकोसें वाटणें. माझे हात कमरेच्या खाली घातरास झोंपेंतही लागत नाहीत. हें पाहिजे तर तुम्ही मजजवळ राहून पाहारा ठेवून पहा.

पुढें लवकरच प्रतिवार्षिक श्रीकृष्ण जन्मोत्सवाचा समय प्राप्त झाला व ठरीव कार्यक्रमाप्रमाणें सर्व गोष्टी यथासांग झाल्या. जातकनिरूपण, काला वगैरे प्रसंग नेहमीप्रमाणेंच बहारीचे झाले. जातकनिरूपणांत लालन वात्सल्यादि भक्तीचें वर्णन, विवेक व ज्ञान यांतील फरक, सत्संगाचें महत्त्व, संतांचें मुख्य ध्येय, सकाम व निष्काम बुद्धीचें लक्षण, वृत्तींचा स्वभाव, भक्तिवृत्तींचें वैलक्षण्य, माधुर्य भक्तीचें स्वरूप इत्यादि विषयांचें प्रतिपादन होतें. काल्याच्या पूर्वसंगांत पुढील विषयांचें मुख्यतः विवेचन होतें:—ईश्वर न्यायी असून दयाळु कसा ? वेदान्तानें भक्तीची सिद्धि, परमेश्वराचें दयालुत्व, ज्ञानियाला सद्गुरूची आवश्यकता, ईश्वराचा पक्षपातीपणा, गुरूचा पक्षपातीपणा, गुरूवाक्यानुसारच उपासनेचा विधि, अभिचारिय.लाही उपदेश करून अधिकारी करण्यांत देव आणि शास्त्र यांच्याहून गुरूची श्रेष्ठता, नियमादृष्ट उत्पन्न करण्यांत कर्मानुष्ठान, वदान्त श्रवण व उपासना यांच्या सामर्थ्यामधील तरतमभाव व सर्वांहून उपासनेचें महत्त्व, संप्रदाय-परंपरेची आवश्यकता व महत्त्व, संप्रदायप्रवाह रक्षण करणें हीच भक्ति इ० इ०. या प्रसंगांत झालेल्या नवीन अभंगांतून फक्त दोनच अभंग येथें घेतो:—१. पतितही संत तारितील कळीं । कृपावलोकनीं आपुलिया ॥ १ ॥ न मागतां माय पाजोळ कीं स्तन । तिसची म्हणून बाळचिंता ॥ २ ॥

परी बळें मुख मिटवितां बाळ । राहिजे स्नेहाळ ठायीं ठायीं ॥ ३ ॥
तवीं प्रसंगाचि आवडीं दवडितां । स्तब्ध होंणें संतां लागे तेव्हां
॥ ४ ॥ मौनें येऊं घावें सांगतां तें चित्ता । पुढील तों चित्ता
ज्ञानराया ॥५॥

२. व्यष्टिचि हे जातां समष्टीच्या वाटे । तेणें वाक्य थोटे शास्त्रमय ॥१॥
यालागीं रक्षावा गुरुसंप्रदाय । श्रुतियुक्ति होय प्रत्ययही ॥ २ ॥ दुग्धाचें
तें घृत प्रत्येक मंथनी । टाकिल्या विरजणीं करणें लागे
॥ ३ ॥ आदिनाथापेक्षां माझा कळवळा । अधिक वेल्हाळा आळं-
दीशा ॥ ४ ॥

मार्गे महाराज देवाशास गेले होते तेव्हांपासून देवासच्या महाराजांस
त्यांचा अधिक निदिध्यास लागला हाता व पुन्हां एकवेळ त्यांचें दर्शन
घडवें अशी त्यांस उत्कंठा लागली होती. महाराजही कात्यायन्यादे उत्स-
व प्रसंगी त्यांस स्मरणपूर्वक निमंत्रण पत्रिका वगैरे पाठवीत असत. हल्लीं
देवासच्या महाराजांनीं रा० बापूराव लेंगडे फोटोग्राफर यांस उमरावतीस
पाठवून महाराजांकडील क्षेमकुशल विचारलें होतें व पुन्हां एकवेळ देवा-
शास येऊन दर्शन देण्याची इच्छा दर्शविली होती. परंतु प्रकृतीच्या कार-
णामुळे यावेळेस महाराज जाऊं शकले नाहींत. यावेळीं बापूरावास
महाराजांनीं नित्यपठणार्थ ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद दिला, मधुर धर्माचें
तत्त्व निरूपण केलें व श्रौतश्रावक असें त्यांस अभिधान देऊन प्रेमपूर्वक
निरोप दिला.

महाराजांच्या आजकालच्या कार्यक्रमांत प्रेमनिकुंज, सुरतरु, व साधु-
बोध या ग्रंथांचें लेखन मुख्यतः चालत असे. रा० रा० तात्या कविमंडन हे
भजन कर्तनादि समर्थी तबला वाजवीत असत. त्यांजपासून महाराज आठ
दिवसांत अत्यंत निर्दोष रीतीनें तबला वाजविण्यास शिकले. तें पाहून ता
त्यानें आश्चर्याचे उद्गार काढले.

आज पावेतों महाराजांच्या कवितांचा एकंदर संग्रह जो मंडळींनीं

लिहून ठेवला होता त्याची विषयवार निवड करण्याचें कामही यावेळीं महाराजांनीं हातीं घेतलें. या कामांत वाचनलेखनादि साह्य मुख्यतः महाराजांच्या नेहमींच्या सहवासांत रहणारे रा० रा० व्यंकटेश नारायण देशपांडे वरूडकर यांचेंच पहिलेपासून होतें.

दुसरें, या सुमारास संतलीलाःमृतांतील सगूचें आख्यान नवीन पद्य-प्रबंधांत होऊं लागलें होतें. महाराजांच्या हातांत कधीं नुसत्या चिपळ्या आहेत, कधीं चिपळ्या व एकतारा किंवा चिपळ्या व तंबुरी आहे, मुखांतून साहजिक पद्यरचना निघत आहे, सन्निध पंडितजी सारखे शीघ्रगती लेखक तत्परतेनें तीं पद्ये लिहून घेत आहेत, जवळ व्यंकटराव विण्याचा तार छेडीत महाराजांची साथ करीत आहेत, क्वचित् व्यंकटराव नसले तरी रंगदेवतेची बहाल मजीं कायमच आहे; असा बहुतेक नेहमींचाच आख्यान निर्माणकालचा दंखावा असे. कथासंकीर्तनकालीं महाराजांची वाणी तन्मय होऊन तिच्यांतून पद्यप्रवाह अव्याहत चालत असे. “मायबाप बाहिणभाऊ गुरुपति फणिशायी सकला । ब्रजवल्लभ भजनाविण अवध्या सुकला त्या विकला ॥” व “बाप विठोबा माय रखुमाई । भाऊ पुंडलिक बहीण भीमाई” हें या आख्यानाचें मुख्य ध्रुवपद व भजन ठरून गेलें होतें व यांची मधून मधून आवृत्ति होऊन तें संपूर्ण वातावरण भगवत्प्रेमानें भरून जात असे. याशिवाय भजनाचा वगैरे नित्य-क्रम होताच.

एखादे वेळीं समस्यापूर्तीचाही विनोद होत असे. एके दिवशीं महाराजांनीं मिलिदाला हाक मारून पुढील दोन समस्या त्याला दिल्याः—
१. हरिवांचुनी कोण बरा म्हणवे. २. असूनी असेंही कुणाला स्मरावें ? यांची पूर्ति त्यानें पुढील प्रमाणें केलीः—

मदिरावृत्त— १. रामसदा सुखधाम न सेवुनि कामिनीकाननी जो विचरे । वेदविहिताचरणा सोडुनी विषयाचरणमार्जि मरे ॥ तो यमदंड प्रचंडाचि भोगिऊ पात्र न होय हरी कणवे । घडिभर भजनें उद्धरि त्या हरीवांचुनि कोण बरा म्हणवे ॥

भुजंगप्र०— २. हरीचितने चित्त ने सङ्गतीते । असं सांगती ते मुनी
ब्रह्मवेत्ते । विरक्तीविणें हें कसें होय ठावें । असूनी असेंही कुणाला स्मरा-
वें ? ॥ वरील तिसऱ्या चरणांत महाराजांनीं अशी दुरुस्ती केलीः—विर-
क्तीविणें व्यर्थची कां मरावें ?

जवळच्या मंडळीस सुलभ रीतीनें बोलावतां येण्याकरितां यावेळीं
महाराजांनीं एक नवीन घांट आणविली व आपण कोणास बोलावीत
आहों हें प्रत्येकास समजण्याकरितां पुढील अभंगांत त्याचा नियम
ठरविलाः—

शूद्राची ती एक ताईच्या त्या दोन । पंडिताच्या तीन चार नाना ॥१॥
मारोतीच्या पांच व्यंकटेश सहा । हरिभाऊला हा सात अंक ॥२॥ आठ
रंगुबाई नव नारायण । नसतां यांतून दहा पाटे ॥ ३ ॥ यांत ज्याचें कार्य
करील जो जेव्हां । तितुक्याचि तेव्हां होतु पाटे ॥४॥ पाटीमध्ये मात्रा एक
अवसान । व्यवस्था ते आन पासेच्याची ॥ ५ ॥ जयाचेये पाटे या मार्जा
नसती । सांगावे त्याप्रती पाटे बद्धे । ६ ॥ मात्रानवसानीं कोणाचीही
हाका । जाणोनीयां नीका यावें कोणी ॥ ७ ॥ नित्य माझ्यापार्शी रहावें पै
दोर्घा । जातां कार्यालार्गी लिहावें कीं ॥८॥कोणी न भेटतां आळंदीवल्हम ।
सर्वत्र सुलभ पाचाराया ॥९॥

पुढें विजया १० चा सण आला. या दिवशीं पालखीची मिरवणूक
काढून भजन करीत शमीपूजनास जाण्याचा महाराजांचा नियम होता.
परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे पालखी घेऊन लांब जाणें शक्य नव्हतें.
म्हणून देवापुढें चिड्डी टाकून त्यांत निघाल्याप्रमाणें शमीपूजनाची व्य-
वस्था घराजवळच करून महाराजांनीं आपला कार्यक्रम पुरा केला. प्रसंग-
विशेषीं चिड्डी टाकून प्रश्नाचा निकाल करण्याचा जुना परिपाठ महाराजांनीं
अलीकडेसच सुरू केला होता व ही प्राचीन रूढी सात्विक असून देवता-

१ शौच्याचे वेळेस माती पाणी वगैरे देण्याकरितां शूद्र जातीचा एक मनुष्य
महाराज नेहमीं जवळ बाळगीत असत.

देशसूचक आहे असे त्यांचे म्हणणे होते. पुढे याविषयी गरुडपुराणांत आधारही सांपडला.

वरुडकर वेद० शा० सं० गडीभटजी शास्त्री उमरावती येथील वेद-शाळेचे अध्यापक हे आलीकडे मधून मधून महाराजांकडे येत असत. वेदान्ताचे कांही अध्ययन महाराजांजवळ करावे अशी त्यांची इच्छा होती व त्याप्रमाणे महाराजांनी त्यांस पंचदशीचे निरूपण सुरू केले.

संप्रदायशुद्ध ज्ञानमार्गापासून आपल्या समाजाला भ्रष्ट करून त्यांचा बुद्धिभ्रंश करण्याला पारकीय शिक्षणपद्धतीची जी कित्येक राजस फळे कारण झाली त्यांतलेच एक ' विचारस्वातंत्र्य ' हें होय. या विचारस्वातंत्र्यामुळे ' क्षेपकवादा ' सारख्या दोषांचा प्रभाव धर्माचार्यांपर्यंत कसा पोहचला व या स्वतंत्र विचाररूपी दूषणालाच भूषण मानून आलीकडील नवशिक्षित धर्मोपदेशक मंडळी धर्माची कशी दुर्दशा करीत आहेत या-संबंधी महाराजांचे विचार मागे दिलेच आहेत. जुन्या शास्त्रीलोकांवरही या विचारस्वातंत्र्याचा पगडा बसून श्रीज्ञानेश्वर महाराजांसारख्या ईश्वरी अवतारांस ते आपल्या पंक्तीत कसे खेचू पाहतात याचे आणखी एक उदाहरण महाराजांनी यावेळी बाहेर आणले. ते असे:—वेदशास्त्रसंपन्न बाळशास्त्री हुपरीकर यांनी विद्यारण्य व ज्ञानेश्वर यांच्या वेदान्तावरील मतांचे तात्पर्य ' ' या आपल्या निबन्धांत म्हटले आहे की ज्ञानेश्वर महाराज मायेचा अंगिकार करीत नाहीत म्हणून विद्यारण्य व शंकराचार्य यांच्या मताहून ज्ञानेश्वर महाराजांचे वेदान्तमत स्वतंत्र आहे.

यावर ता० १५ ऑक्टोबर १९१४ च्या मुमुक्षूत महाराजांनी " आचार्य व ज्ञानेश्वर " हा लेख लिहून त्यांत " मायेचा अंगिकार न करून नुसत्या स्फुरण पक्षाचाच तात अंगिकार करतात असे मानले तर श्रीकांत-मताचे व वैमर्षण मताचे तात आहेत असे जबरदस्तीने म्हणावे लागते. आणि ही दोन्ही मते तर प्रत्यक्ष वेदविरुद्ध आहेत. जेथे तातांनी अज्ञा-

नाचा अंगिकार केला नाही त्या ठिकाणी तो शंकराचार्य व विद्यारण्यही करीत नाहीत असें विवरणादि पुराव्यानिशी सिद्ध करण्यास मी तयार आहे. म्हणून शंकराचार्यमतांत व तातमतांत भेद नाही असें मी म्हणतो. ’’ असें आपलें म्हणणें प्रसिद्ध केलें.

आपल्या जातीच्या मराठे मंडळीबद्दल पाहिलेपासून महाराजांचा अतोनात प्रेम होता, त्यांच्यावर वेळावेळी त्यांनी अनंत उपकार केले, संस्कृत भाषेचें शिक्षण देऊन त्यांस सुभारण्याचो खटपट केली, ब्राह्मणद्वेषाच्या पातकापासून त्यांस निवृत्त करण्याकरितां लेख लिहून उपदेश केला वगैरे वृत्तांत मागें आलाच आहे. महाराजांच्या या सर्व प्रयत्नांचा इष्ट परिणाम तर झाला नाहीच परंतु त्यांच्या लेखांचा व त्यांनी टाकलेल्या प्रश्नांचा नुसता कोणी विचारही केला नाही. परंतु उलट, महाराज ब्राह्मणांस अनुकूल आहेत अशा समजुतीनें ही मंडळी त्यांचें धर्मप्रसाराचें कार्यही हाणून पाडण्याच्या उद्योगास लागली व ’’याला ब्राह्मणांनी शिकवून ठेविलें आहे’’ या आपल्या पूर्वप्रतिज्ञेचीच नवीन सुधारलेली आवृत्ति काढून महाराजां-विषयीं नानाप्रकारचे गैरसमज लोकांत पसरू लागली. त्याचा वेळीच प्रतिकार करणें अवश्य झाल्यामुळे ता० १९ नोव्हेंबर १९१४ च्या मुमुक्षूत ’’माझ्यासंबंधीं गैरसमजुती व त्यांचा प्रतिकार’’ हा लेख महाराजांनीं प्रसिद्ध केला. तो जसाचा तसाच येथें देतो:—

रा० रा० मुमुक्षुकर्ते यांस:—

स्वतःची महती गाणें हें प्राचीन अर्वाचीन सज्जन मंडळींत वाईट गणले गेलें आहे. ’ परैः प्रोक्ता गुणा यस्य निर्गुणोऽपि गुणी भवेत् । इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥ ’ असें एक सुभाषितही प्रसिद्ध आहे. परंतु अधर्माला प्रतिबंध करण्याकरितां स्वतःची महती देखील गावी असें वासिष्ठ म्हणतात. या वचनाचा आधार धरून एकतीस वर्षे न काढलेले उद्गार कांठी परिस्थितीमुळे काढणें भाग पडत आहे. त्याबद्दल वैदिक संतमंडळीच्या चरणा-जवळ मी क्षमा मागून घेतों. कांहीं ब्राह्मण व्यक्ति माझ्याविषयीं जरी हलाक मन करीत असल्या तरी त्यांनीं माझ्याविषयीं लोकांत फारसें वाईट मत फैलावत

नाहीं. परंतु ब्राह्मण होण्याकरितां हपापलेले ब्राह्मणेतर माझ्याविषयीं गैर सम-
जुती लोकांत उत्पन्न करीत आहेत. त्यांत सर्व भिन्न एकत्र जेवावें असें म्हण-
णारे कांहीं वारकरीही आहेत. ह्या गैरसमजुती कसकशा फैलविल्या आहेत त्या
क्रमानें देऊन त्यांचें यथामति उत्तर देतो.

पहिली गैरसमजूत—गुलाबराव महाराज देखील स्वतःला कागदपत्रां क्षत्रिय
लिहितात. प्रतिकार—आमच्या कांहीं मंडळीनें क्षत्रिय लिहिण्याचा प्रचार नवीन
पाडला आहे. यापूर्वीं आम्ही आपल्यास तिरोळे कुणबी लिहित होतो. तें कांहीं
असलें तरी स्वतःला मी क्षत्रिय लिहित नाहीं, शूद्र लिहितो. घटकाभर खोटी
कल्पना करून मी द्विज आहे असें जरी घेऊन चाललों तरी अनंत कालापासून
संस्कार विच्छिन्न झाल्यामुळे कलियुगाच्या शेवटीं होणाऱ्या मरु व देवापी या
दोन महात्म्यांशिवाय मला क्षत्रियत्व देणें दुसऱ्याच्या हातां नाहीं हें वैदिक
धर्मावर विश्वास असल्यामुळे मला ठाऊक आहे. बरें वैदिक धर्मावर माझा वि-
श्वासच नसला तर मग मला द्विजत्वच कशाला हवें आहे ? काय इतर लोकांना
कलाकौशल्य साधतां येत नाहीं ? दुसरी गैरसमजूत—ब्राह्मण स्वतः ग्रंथ करि-
तात व त्यांवर गुलाबराव महाराजांचें नांव घालतात. ब्राह्मणांनीं गुलाबरावांस
मुद्दाम पुढें केलें आहे. प्रतिकार—ही गोष्ट अत्यंत खोटी आहे. या.गाष्टीचे प्रत्यं-
तर दाखविण्याकरितां मी केव्हाही मोठ्या समाजांत ग्रंथ रचण्यास तयार आहे.
शिवाय मजजवळ असलेल्या मंडळीलाही माझे सर्व ग्रंथ सध्यां समजत नाहींत शिवाय
मी स्वतः ग्रंथ रचतो कीं नाहीं हे प्रत्यक्ष येऊन वाटेल त्याने पहावे. नाहींतर
पुढे गुलाबराव आमच्या जातीचेच होते, त्यांना पुढे करून ब्राह्मणांनीं कांहीं-
तरी ग्रंथ रचलेत असा कुत्सित वाद गुप्तपणे लोकांनीं सुरू करण्याचा संभव
आहे. तिसरी गैरसमजूत—गुलाबरावाला मंडळी ग्रंथ वाचून दाखवितात व नंतर
इकडचे तिकडचे ते लिहितात. प्रतिकार—या म्हणण्यावर प्रश्न असा आहे कीं
मी जे ग्रंथ लिहितो ते समजून लिहितो कीं न समजून लिहितो ?
पहिल्या पक्षां चित्सुखासारखे ग्रंथ समजाऊन देणारा मजजवळ कोण
आहे याचा शोध अवश्य करावा. अथवा चित्सुखासारख्या ग्रंथांतील अक्षरें
वाचून त्यांतील प्रमेयें तरी या मंडळींतील कोणी लिहून दाखवावी. उमरावतिस

येण्यापूर्वी हे ग्रंथ मजजवळ नव्हते हे सर्व मंडळीस ठाऊकच आहे. मागाहून उमरावतीस येऊन मला १०--११ वर्षे झालीं. त्यापूर्वी संस्कृत व्याकरण शिकलेल्या वाचकांशीं माझा संबंधच पडला नाही. आणि उमरावतीस येऊन जरी हे ग्रंथ मी मागविले तरी त्यांचा समजदार वाचक मला कोणीच मिळाला नाही. या माझ्या म्हणण्याची सत्यता पाहण्याकरितां कोणाही जवळ कोणीही शोध करावा याबद्दल मी सरसकट परवानगी देतो. या चित्तसुखीसारख्या ग्रंथांचे उतारे माझ्या ग्रंथांत समीक्षापूर्वक आले आहेत. अनार्य भाषेंतील ग्रंथ मात्र मी दुसऱ्याकडून वाचून घेतो हें खरें आहे. वेदान्त ग्रंथही मी दुसऱ्याकडून अलीकडे वाचून घेतो पण त्यांचें पूर्वप्रमाण मीच सांगत असतो. यावरून मी कोणी अलौकिक आहे असे भासविण्याचा माझा प्रयत्न नाही. तर ही वस्तुस्थिती खरी आहे कीं नाही हे माझ्या जातिबांधवाने येऊन पहावे. चवथी गैरसमजूत—गुलाबराव महाराज शौचाच्या वेळेस ग्रंथ वाचता. त्यांनीं कांहींतरी यक्षिणीसाधन केले म्हणूनच त्यांना इतका शौचाला वेळ लागतो. प्रतिकार—चार वर्षांपूर्वी मला शौच्यास इतका वेळ लागत नसे. हे सर्व मंडळीस ठाऊक आहे. पुण्याकडील मंडळीशीं देखील माझा पहिला परिचय झाला तेव्हां इतका वेळ लागत नव्हता. हा वेळ मला रोगामुळे लागतो. शिवाय शौचेच्या वेळीं जप करून प्रसन्न होणाऱ्या देवता वेदान्तज्ञान सांगू शकतात असें उपलब्ध तंत्रवाक्यानें जर हे आक्षेपक सिद्ध करतील तर बरें होईल. कारण अशा क्षुद्र देवतांचीं साधनें तंत्रांतच असावयाचीं. शौचेला फार वेळ लागतो म्हणून करमणुकीकरतां मी आडून दुसऱ्यानें वाचलेले ग्रंथ ऐकतो हें खरें आहे. परंतु ते ग्रंथ, शौचाला पाणी घेऊन गेलेंच पाहिजे असा नियम जी भाषा सांगत नाही त्या भाषेचेच असतात. आतां शौचाचा रोग असल्यामुळे एनिमा (Ænima) घेण्याकरितां पाणी मागण्यासाठीं मला कधीं कधीं तोंडानें हांका मारणें भाग पडतें. माझा हा रोग कोणी बसवून देईल तर हें पाप मी पुढें करणार नाही हें शपथ घेऊन सांगतो. पांचवी गैरसमजूत—गुलाबराव महाराज ब्रह्मचर्याला पुष्टि देत नाहीत.

प्रतिकार—ही गोष्ट अत्यंत खोटी आहे. माझे मत यासंबंधीं इतकेंच आहे.

कीं हिमालयावर सतत समाधि लावून बसल्याशिवाय अधुकल्यामधुकल्या खाऊन रामराम जपणाऱ्या माझ्यासारख्याला कडक ब्रह्मचर्य साधत नाही, मग तें झांकून नेण्याकरितां भलते प्रयत्न करण्यापेक्षां विवाह करणेंच उत्तम असें मी स्पष्ट ह्मणतो. ह्यातारा, रोगी, मध्यम प्रकृति, आणि एकाही दिवसापुरतें खाव-यास नाही असा दरिद्री हे चौघे वर्ज्य करून बाकी राहिलेल्या सर्वांनीं विवाह करावा असें मी स्पष्ट लिहून ठेवलें आहे. ब्रह्मचर्य पाळावयाचेंच असेल तर दोघांनीं मिळून पाळावें. पण विवाहावांचून राहूं नये. साधु होऊन उपव्याप करणें मला पसंत नाही. आतां ब्रह्मचर्याच्या दोन परीक्षा. पहिली बाह्य आहे ती अशी—गण्यरज्यु कंठापासून स्तनापर्यंत धेऊन नंतर मस्तकावर धरावा. त्या रज्जूत बालकाच्या मस्तकाप्रमाणें मस्तक आलें म्हणजे ब्रह्मचर्य आहे असें समजावें. पण या परीक्षेला अपवाद असण्याचा संभव आहे. दुसरी परीक्षा अशी कीं, साधुपुरुषाला एक दिवसभर खुर्चासारख्या उच्च आसनावर बसलेलें ठेवून अन्नपाणी न देतां त्याचे स्वर पहावें. स्वर तिथीवार व घटकेप्रमाणें बरोबर पालटत गेले पाहिजेत. आणि ज्या स्वरांत जें तत्व चालतें तें त्या त्या वेळीं त्याच स्वरांत बरोबर चाललें पाहिजे म्हणजे ब्रह्मचर्य आहे असें समजावें. तत्व पाहणें तें योग येत असेल तर आपल्या तत्वाशीं मिळवून पाहावें आणि योग येत नसेल तर काशाचा आरसा समोर धरून पहावें म्हणजे रंगाचीं प्रतिबिंबें स्पष्ट कळतात. तसेंच त्याचे वजन पाण्यावर कागद टाकून पहावें. कातणीचें घर मिळाल्यास चांगलें पाहतां येतें. पुन्हां मी प्रबळ निग्रह करीत असलों तरीही मला मानसिक विकार कधीं कधीं उत्पन्न होतात हें दौर्बल्य माझ्यामध्ये आहे. म्हणूनही मी आपल्या ग्रंथांत असें लिहिलें. योगाभ्यासाहून निराळ्या वेळीं माझे हें क्षणिक मानसिक दौर्बल्य दूर करण्याचा यत्न जर कोणी सांगेल तर मी त्याला ताताप्रमाणें समजून त्याच्या म्हणण्यानें आपल्या ग्रंथांतून हा भाग काढून टाकीन.

६ वी गैरसमजूत—बोवा शूद्र म्हणवितात तर बोवाच्या मुलाला मुलगी मिळणार नाही.

प्रतिकार—मिळणार नाही तर माझ्या वंशाचें जसे व्हावयाचें असेल तसें

होईल. परिस्थितीनें बलेंकरून मला अधर्मांत ओढून नेलें तरी मी तोंडानें दुस-
न्याला धर्म सुचवून मरेन हा माझा निश्चय आहे.

हा लेख कृपाकरून लवकर छापवा. याची सर्व जबाबदारी मजवर आहे.

आपला.

ता० १११११४

{ गुलाबराव गोंडुजी मोहोड
मुकदम माधान हल्लीं मुक्काम उमरावती.

महाराजांवर निरंतर श्रद्धाप्रेम ठेवून वागणारी जी थोडी मंडळी त्यांच्या-
जवळ होती त्यांच्या अधिकारानुरूप महाराज त्यांस कधी कधी शास्त्रविष-
यक प्रश्न विचारून विचार करावयास लावीत व स्वतःच्या बुद्धीचा
उपयोग करून प्रश्नाचें उत्तर ज्याचें त्यानें च शोधून काढावें अशी त्यांस
फार इच्छा असे. असा एक प्रश्न या वेळीं महाराजांनीं रा० नारायणराव
पंडित यांस विचारला होता. तो असा:—“ अस्वर्ग्य लोकविद्विष्टं धर्म्य-
मर्त्याचरेन्नतु । ” हें मनुवचन आहे. यांत सांगितल्याप्रमाणें अस्वर्ग्य व
लोकविद्विष्ट असें धर्म्याचरण कसें असूं शकते ? कदाचित् लोकविद्विष्ट
धर्म्याचरण असणें संभवेल पण अस्वर्ग्य असें धर्म्याचरण कसें असूं
शकते ? कारण ‘ स्वर्गकामोयजेत् ’ अशा प्रकारच्या श्रुती आहेत व सर्व
धर्माचरणाचें फल वेदांत स्वर्गप्राप्ति सांगितलें आहे. मग अस्वर्ग्य असें
धर्म्याचरण कसें संभवते ? या प्रश्नाचा पंडितजींनीं पुष्कळ विचार करून
मग एके दिवशीं जेवणाचें वेळीं मिलिंदाजवळ त्यांनीं तो प्रश्न चर्चेला
काढला. मिलिंद अकलेचा खंश्कच पडला. त्यानें त्या प्रश्नावर मनसोक्त
चर्चा करून पाहिली. शेवटीं एके दिवशीं महाराजांनींच पंडितला पुन्हां
त्या प्रश्नाचें स्मरण दिलें. मिलिंद ते वेळीं जवळच होता. त्यानें लडि-
वाळपणानें महाराजांवरही त्या प्रश्नावर बरीच चर्चा केली. महाराजां-
नींही अंशतः त्याच्या म्हणण्याचा स्वीकार केला. परंतु शास्त्रियरीत्या ते
काहीं अगदींच बरोबर उत्तर नाही असें ते म्हणाले. शेवटीं त्यांनींच मग

त्या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें. ते म्हणाले कीं हें वचन पूर्वकर्माविषयी आहे. उदा० विहीर खणणें हें पूर्वकर्म आहे. तें धर्म्य आहे. धर्म्य म्हणजे वेदानें सांगितलेलें. परंतु चोरांच्या वाटेवर एकाचें विहीर खणली व ही चोरवाट आहे हें त्याला ठाऊक आहे. हें कर्म लोकविद्विष्ट होईल व त्या पाण्यानें चोरांची तृषा हरण होऊन ते लोकांना उपद्रव देतील. म्हणून त्या विहीर खणणारास स्वर्ग मिळणार नाही. अशा रीतीनें तें कर्म अस्वर्ग्य व लोकविद्विष्ट असून धर्म्य होऊं शकेल. दुसरें उदाहरण. खरें बोलणाऱ्या एका तपस्व्यानें कसायास गाईचा पत्ता सांगितला व कसायानें त्या गाईस मारिलें, त्यामुळें त्या तपस्व्याला दोष घडला. हें प्रसिद्धच आहे. यावरून वेदांत सांगितलेल्या गोष्टी करण्यांत तारतम्य पाहिजे. तें सत्संगानेंच कळतें. “ धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्. ”

अलीकडे आणखी एक नवीन व्यासंग महाराजांनीं सुरू केला होता व तो गायन शिकणें हा होय. उमरावती येथील प्रसिद्ध गवई रा० रा० नामदेवबोवा यांस कांहीं दरमाहा मुकरर करून त्यांजपासून रोज तास दोन तास महाराज गायन शिकत असत. याला एक कारण घडलें तें असें कीं या सुमारास मुंबई येथील श्रीयुत भातखंडे यांचा संगीत शास्त्रावर “ हिंदुस्थानी संगीत पद्धति ” नांवाचा ग्रंथ दोन भागांत प्रसिद्ध झाला होता व त्यासंबंधानें केसरी वर्तमानपत्रांत कांहीं पत्रव्यवहार चालला होता. हे दोन्ही भाग महाराजांनीं बोलवून वाचले व त्यांतील कांहीं विधानांसंबंधानें भातखंडे यांजवरोबर पत्रव्यवहार करून त्यांस कांहीं प्रश्न विचारले आहेत. एका पत्रांत महाराज म्हणतात:—

आपली पद्धती मी दोन तीन वेळ वाचली आहे व पुनः आतां वाचीत आहे. पत्रांत आपण अंधश्रद्धा सोडली पाहिजे असें म्हटलें आहे तें मला मान्य आहे. पण जशी आपल्याकडे श्रुति मोजण्याची अडचण आहे, तशीच तिकडे नादकल्लोळ (Vibrations) मोजण्याचीही अडचण भासत चालली आहे. जयदेवांनीं आपल्या ‘ मणिप्रकाशिकेत ’ “ कंदबगोलकन्यायेन शब्दोत्पत्त्यांगि-
श्रेण्येपि नियत गुरुस्थानमपेक्षत एव । अन्यथा अनियतकंपनात् विषम नादोत्पत्तिः ।

नच संख्यानियत्यैव तन्नैयत्यम् षडजादिस्थान भ्रंशसंभवात् इति विल्यम् । ” या शंकेचा खुलासा आपल्या इकडलि ग्रंथांत फारसा झालेला दिसत नाही. तसा तो पाश्चात्य ग्रंथांतून तरी व्हावा म्हणून पुष्कळ पुस्तके वाचलीं. मणिप्रकाशिक ग्रंथ आपण पाहिलाच असेल. कारण आपण पुष्कळशा पुस्तकांचा शोध केला आहे [असे पद्धतीवरून दिसते. मणिप्रकाशिकेचे सध्यां शब्दप्रकरणच मजजवळ आहे. त्याची आणखी प्रकरणे आपणांस ठाऊक आहेत काय ? पाश्चात्य नादकल्लोळ (Vibrations) संबंधी Scientific American मध्ये आलेले Tindall टिंडालचे उद्गार मला स्मरतात. त्यांत तो म्हणतो Photo वगैरे वरून जरी आपल्याला (Vibrations) कल्लोळ मोजतां यतात असें आज वाटत असले तरी ही बाब दिवसानुदिवस कठीण होत जात आहे. कारण (Atomic theory) अणूपत्तीमध्ये अणू केवडा असावा हा नियम ठरलेला नाही. रासायनिक मिश्रण (chemical mixture) करतांना पहिले भाग तीन ३ असले तर त्याचा एक-जीव होऊन एका भागाची जागा सुटून दोन भागाचीच जागा व्यापतो. म्हणून परमाणूचा आकार नियत घेतला पाहिजे असे आपल्या बुद्धीस वाटते. पण केवडाही लहान आकार घेतला तरी त्याचे तुकडे झालेच पाहिजेत हा जो मनांत संशय येतो त्याला उत्तर (Atomic Theory) अंटमिक-थियरीमध्ये सांपडत नाही. पुन्हां अणूचा आकार नियत मानला तर घनत्वाचा (Density) प्रश्न येऊन पडतो. कारण परमाणु अधिक जवळ येणे एवढे जर घनत्वाचे लक्षण केले तर जितके परमाणु एका पदार्थांत अधिक असतील तितके त्याचे गुरुत्व अधिक असा सहजच नियम निघतो. पण तसें मानले तर (Hydrogen) हैड्रोजनच्या अपेक्षेने Oxygen (ऑक्सिजन) च्या एका परमाणूचे वजन १६ पट कसे ? या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लागत नाही. बरे, पदार्थाला स्वतंत्र वजन आहे असें मानले तर मोठ्या पदार्थांने लहान पदार्थांस ओढणे हा गुरुत्वाकर्षणाचा नियम बराच ढिला पडतो व त्यामुळे matter आणि force हे दोन पदार्थ गृहीत धरले म्हणणे पुढे आम्हांस श्रद्धा ठेवण्याचे काम पडतच नाही असा बाणा बाळगणाऱ्या आम्हांस

खाली मान घालणें भाग पडतें. कारण या गुरुत्वनियमाच्या घोट्या-
व्यावरून कांहीं नियमावर देखील आम्हांला श्रद्धाच ठेवावी लागते. ही अणूप-
पत्तीची गोष्ट झाली.

आतां वैद्युदुपपत्ति (electron theory) कडे पाहिलें तर त्याच्या
योगानें प्रकाशाचा प्रश्न जरी सुटल्यासारखा वाटत आहे तरी त्याची कठीणता
जितकीची तितकीच कायम आहे. कारण electrons हे सर्व पदार्थांत
सजातीय आहेत त्याचप्रमाणें कंपन होण्याला विरलपणा अवश्य आहे. घन-
पणांत तें होत नाहीं. जितका घनपणा अधिक तितकें कंपन कमी. पुनः कंपन
म्हणजे एका परमाणूचें दुसऱ्या परमाणूस धक्का देणें होय. शूर्य जागेंत कांहीं
कंपन होत नाहीं. म्हणूनच नुसत्या आकाशांतून (Space) प्रकाश किंवा
कांहीं जाळें शकत नाहीं असें आपण म्हणतो. आणि याचमुळे प्रकाशासाठीं
आपण ईथरचें कंपन मानतो. पण एका परमाणूनें दुसऱ्या परमाणूस धक्का
देतांना मधल्या Space मधून तें कंपन जातें असें म्हणतां घेत नाहीं काय ?
तसें मानलें तर ईथर All pervading कसें ? बरें, सर्व ईथरचे परमाणू
एक होतात असे म्हटलें तर त्यांत कंपन संभवणार कसें ? ईथरच्या विभा-
गांचा जर नियत आकार मानला नाहीं तर नादाचे किंवा प्रकाशाचे अमुक
इतकेच Vibrations होतात हा नियम कसा घालतां येईल ? Tindall
च्या दोन चार वाक्यांचा भावार्थ मला विस्तृत करून सांगतां आला तसा
लिहिला आहे; आपत्याइकडे परमाळला नियत आकार न मानत्यास सर्षप-
मेरुची तुट्यतापत्ति होते असें न्यायशास्त्रांत म्हटलें आहे. आणि शेवटीं
पौर्वास्त्य नैऋत्यादिकांनीं किंवा पाश्चात्य Scientist लोकांनीं कितीही विचार
केला तरी ही बाब अधिकाधिक श्रद्धेचीच होत गेली असें मला वाटतें. बरें,
वाद्याच्या षड्जादिकांचें Vibrations नियमित लिहून ठेवले आहेत खरे,
पण तेदळाने वाद्यांतलें ऋषभाला जर आपण षड्ज कल्पिला तर त्याचेही
तितकेच Vibrations होतात कीं वाय ? तसें झाल्यास ध्वनिभेद दृष्टीस
कां पडतो ? आणि तसा ध्वनिभेद दिसण्यांत कांहीं नुवसान नाहीं असें मानलें.
ही आपत्ति प्रकाशावरही देणार नाहीं काय ? तेव्हां आपत्याकडच्या श्रुति

मोजण्याची जी अडचण पडते तशीच कांहींअशी पाश्चात्य पद्धतीतही पडते असें मला वाटतें. म्हणजे मणिप्रकाशिकेतील शंकेचा खुलासा तिकडेही चांगला होत नाही.

रागानें पाळणा हालणें वगैरे कविकल्पना आहे असें आपण पद्धतीत म्हटलें आहे तें मलाही मान्य आहे. परंतु Theosophical मासिक पुस्तकांत गाण्यानें आग लागल्याची उदाहरणें दिली आहेत तीं खरीं मानावीं कीं नाहीं ? शिवाय गाण्यानें व वाद्यध्वनि श्रवणानें रोग दूर होतात अशा प्रकारचा तिकडील डाक्टरांचा शोध आहे व जर्मनीत क्षय न होण्याचें कारण गायनवादनाचा विशेष प्रचार हें आहे असें दिलें आहे, याविषयीं बालबोध नांवाच्या मासिक पुस्तकांत नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे. आपल्या मारुतसंहितेंतही गाण्यानें रोग दूर करण्याचा विधि सांगितला आहे. तो ग्रंथ आपण पाहिला असेलच. त्यांत व यांत कांहीं साम्य आहे काय ? तें अन्यथा असेल काय ? मार्गा संगीतांत अष्टप्रजनक समय-महत्व मानित होते पण तें देशी संगीतांतही मानलें पाहिजे. त्याला शारीरशास्त्रीय (Physiologically) किंवा मानसशास्त्रीय (Psychologically) पुरावा मिळूं शकतो असें J. C. Bose यांच्या कांहीं प्रयोगांवरून ठरूं शकत नाही काय ? आपणही पद्धतीत समय-महत्व मानलें आहे. आपल्या लेखांतील मनाचा मोकळेपणा पाहून स्वराच्या या अडचणी संबंधांत खुलासा करण्याविषयीं विनंति करित आहे. पत्रांत माझे उद्गार अमळ कडक झाले असल्यास त्याची मी क्षमा मागतो. कारण पुष्कळ पंडितांना मी हे प्रश्न विचारले व त्यांनीं माझ्या प्रश्नाची उडवाउडवीच केली. तसें आपण करणार नाहीं अशी आशा आहे कारण आपणाला सुशिक्षितांनी आवडी आहे. माझ्या आणखी पुष्कळ शंका आहेत. कांहीं रागमिश्रणें कशां करावीं याबद्दलही आहेत व कांहीं रागाच्या रंजकत्वाविषयीं Psychologically किंवा Physiologically पुरावा कोणता व तो केवळ material आहे किंवा Immaterial psychological आहे याहीविषया बऱ्याच शंका आहेत. परंतु घाईनें पत्र लिहिल्यामुळें आणि मी आंधळा अगून मजजवळ चांगला इंग्रजी लेखक कोणी नसल्यामुळें इंग्रजीचें मराठी भाषांतर

लेखकाला सांगतांना त्रास बराच पडला. आणि पत्राचा विस्तार बराच झाल्यास आपला अमोल वेळही घेतला जाईल असें वाटून पत्र एवढेंच पुरें केलें आहे. औमापत्य ग्रंथ कोठें मिळतो आपणास ठाऊक आहे काय ? कृपाकरून उत्तर लवकर पाठविल्यास उपकार होतील. रत्नाकराच्या ग्राममूच्छर्नविषयी बऱ्याच शंका आहेत. त्यांचा अद्भूत खुलासा झाला नाही. पद्धतीत आपणाला एका पंडितानें पुष्कळ द्रव्य मागितलें होतें असें लिहिलें जाहे. तर त्यांचें नांव कळवाल काय ? कारण वर्गणी करून. तितकी रकम जमवून देऊन तो खुलासा करून घेण्याची माझी इच्छा आहे.

या पत्राचें श्रीयुत भातखंडे यांजकडून जें उत्तर आलें त्यांतील मुख्य मुद्दे असेः—

आपण वर्णिलेला (मणिप्रकाशिका) जयदेवाचा ग्रंथ मी पाहिलेला नाही. नादशास्त्रावर देशी व पाश्चिमात्य ग्रंथ आपण बरेच वाचले आहेत व Chemistry व physics शास्त्रांच्या आधारानें आपण निरनिराळ्या पंडितांशी चर्चा करून समाधान न झाल्यामुळें निराश झालां आहां हें ऐकून फारसें नवल वाटलें नाही. मी स्वतः त्या शास्त्रांत निपुण नसल्यामुळें त्या दिशेनें चर्चा पद्धतीत करण्याचें मी सोडून दिलें आहे. त्या विषयावर एखादा सुबोध निबंध लिहून आपण मजकडे पाठविल्यास पद्धतीच्या पुढल्या भागांत आपल्या नांवानें दाखल करण्यास मला हरकत दिसत नाही. एक Appendix रूपानें घालतां येईल. पद्धतीत फक्त आज हिंदुस्थानी संगीत (राग) कसें आहे, तें माझ्या शिक्षणप्रमाणें व अनुभवाप्रमाणें मी लिहिण्याचें योजिलें आहे. + + हल्लींच्या उपलब्ध संस्कृत ग्रंथांत आपल्या प्रत्यक्ष संगीताला उपयोगी असा कोणता ग्रंथ आपल्या वाचण्यांत आला तेंही मला कळविल्यास मी तो मिळविण्याचा प्रयत्न करीन. रत्नाकराचा अभ्यास आपण केला असल्यास त्यांतील रागासंबंधी कांहीं माहिती मला आपण लिहून पाठविल्यास तीही मी आदरानें स्वीकारीन. आपले प्राचीन ग्रंथ जितके समंजस व सुबोध व प्रत्यक्ष उपयोगी होतील तितके ते करण्याकडे माझा सारा प्रयत्न राहिल हें निराळें लिहित नाहीं. नुसतें प्राचीन वैभवाचे गुणानुवादांत आतां आपल्या समाजाला कौतुक वाटणार नाहीं असें आपलेंही मत

असेलच. हा काल असा आहे की ज्याला जें व जितकें ज्ञान उपयोगी झालें असेल तें त्याजें प्रामाणिकरणें लिहून ठेवावें. मला वाटतें या संगीतासारख्या प्रत्यक्षोपजीवी विषयांत एकमेकाशीं शुष्क चर्चा करण्यांत विशेषता अर्थ दिसत नाही. Time, space, Ether, Atomic theory, physiology psychology, electricity यांच्या theories वाचून, समजून त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग आपल्या संस्कृत ग्रंथांच्या वाक्यांनीं उत्तम करून दाखविणारे समाजांत मोठा मान पावतील हें कोणीही म्हणेल पण तसे लोक आपले यथे अजून उत्पन्न होऊं लागले नाहींत असा माझा समज आहे.

आपण आपल्या २२ श्रुती कायम केल्या असल्यास त्या कोणत्या ग्रंथांच्या आधारातें करूं शकलां व त्यांच्या योगानें कोणत्या प्राचीन ग्रंथरागांचीं स्वरूपें समजस झालीं अशी माहिती मला पद्धतींत दाखल करण्यास उपयोगी होईल. पद्धतींत ज्या ग्रंथांचें उतारे मी केले आहेत त्याहून निराळे ग्रंथ जे आपण मिळवून वाचले असतील त्यांचीं नांवांही मला कळविल्यास मी आभार मानीन. पद्धतींत Vibrations संबंधीं कांहीं म्हटलें आहे त्याचें कारण इतकेंच आहे कीं, आजकाल पाश्चिमात्य लोकांचे कांहीं सिद्धांत आपल्या संस्कृत ग्रंथांवर लादण्याचें प्रयत्न करण्यांत आलेले मला दिसले. + + + तसे सिद्धांत संस्कृत ग्रंथांवर उगीच लादूं नये व नवीन योजनेला नवीन म्हणण्यास हरकत नाहीं इतकेंच सुचविलें आहे. + +.

माझी विनंती आपणास इतकीच आहे कीं, मोठाल्या गहन विषयांत मला व्यर्थ प्रश्न वगैरे न विचारतां, तसल्या बाबतींवर आपले स्वतःचे विचार आपण स्वतंत्र जाहीर केल्यास अथवा ते जाहीर करण्यास मला परवानगी दिल्यास आपण संगीताची योग्य सेवा केल्यासारखें होईल. + + रत्नाकराच्या ग्राम मूर्च्छनांवर Mr. Clements I. C. S. यांनीं इंग्रजींत ग्रंथ लिहिला आहे तो आपण एकदां पाहून जावें. इ० इ०

हिंदुस्थानी संगीत पद्धति वाचतांना महाराजांना त्यांत लौकिक यत्नांनी अनुभवाचेंच बहुतेक प्राधान्य दिसून येऊन आपल्या प्राचीन तर्कांपास

विषयी पुष्कळ अनावश्यक व अश्रद्धामूलक टीका केलेली दिसून आली. तिचे खंडण करणे इष्ट वाटल्यामुळे महाराजांनी नामदेवबोवा जवळून उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या गायनपद्धतीची प्रथम माहिती करून घेतली व आपल्याकडील आर्यसंगीतपद्धतीची तिचा कसा मेळ आहे याविषयी विचार करून 'संगीतदर्पण' नांवाचा ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ केला. परंतु तो पुरा झाला नाही. आपल्या "चातुर्यचंद्रोदय" ग्रंथांतही महाराजांनी या विषयावर कांहीं विचार प्रगट केले आहेत. ते संगीतशास्त्रज्ञांस विशेष चिंत्य आहेत. त्यांतले कांहीं येथे उतरून घेतों:—“आमच्या संगीताला नांवे ठेवणारे आम्हीच असून आमचे ऋषी आम्हांलाच श्रेष्ठ वाटत नाहीत. दुर्दैव आमचे. X X मार्गी संगीतांत स्वाभाविक रक्ति असून देशी संगीतांतील रक्ति कृत्रिम आहे. आणि नुसत्या गाणितजन्य खड्यां स्वरांत रक्तिच नाही असें माझे मत आहे. शिवाय कृत्रिम पाकाचा इष्टानिष्ठ शरीरावर व मनावर परिणाम होतो तसा तो स्वरसमुदायाचाही झालाच पाहिजे. म्हणूनच गाण्याने रोग दूर होतात, मुलाला झोप येते, गाण्याने जरा लवकर येत नाही हे आमच्या वायुपुराणांत सांगितले आहे. आणि जमनीत गाण्याने क्षय होत नाही व गाण्यानेच रोग दूर होतात हे पाश्चात्य पंडितही कबूल करू लागले आहेत. European संगीतापेक्षां हिंदुसंगीतच स्वाभाविक आहे असें पाश्चात्य पंडित ह्यणतात. हा लेखही एका मासिक पुस्तकांत आला होता. यांताल बरेचसे लेख मी उतरून घेतले आहेत.”—चातुर्यचंद्रोदय पृ० २२७—

आलीकडे पुराणांवर लोकांचा विश्वास कुंठित झाल्यासारखा कां दिसतो या संबंधानेही वरील ग्रंथांत महाराज म्हणतात कीं:—जे श्रद्धालु आहेत त्यांचा विश्वास कुंठित झाला नाही. किंवा जे आमच्याकडच्या शास्त्राचे विचारी आहेत त्यांचाही झाला नाही. परंतु मध्यमवर्गाचा मात्र, पूर्वी पाश्चात्यांना आमची पुराणे खरी वाटत नव्हती म्हणूनच कुंठित झाला आहे. आतां जडशास्त्रामध्ये विमानादिकांच्या कलांनी आणि मानसशास्त्रामध्ये टेलिपथी आदिक शोधानी पाश्चात्यांचा विश्वास आमच्या पुराणांवर

बसत आहे. परंतु आमचा मध्यमवर्ग इकडे व तिकडे .दोन्हीकडे उद्योग करण्याला असमर्थ असल्यामुळे आळसाने अविश्वासीच रहात आहे. हें दुदैवच होय. अस्तु.—चातुर्यचंद्रोदय पृ० २३२—

वेद० शा० सं० वामनशास्त्री किंजवडेकर हे या सुमारास नुकतेच उमरावतीस येऊन शांकरभाष्यावर प्रवचन सांगू लागले होते. महाराजांची कीर्ति ऐकून एके दिवशी ते त्यांजकडे आले. श्रृंगेरी मठाचे शंकराचार्य श्रीशिवाभिनवविद्यानृसिंहभारती स्वामीमहाराज यांजवळ आपण शास्त्राध्ययन केलें आहे असें ते म्हणाले. महाराजांबरोबर प्रथम थोडावेळ त्यांची कांहीं सामान्य शास्त्राविषयक चर्चा झाल्यावर महाराजांनी त्यांस जैनपंडितांचा शंकराचार्यावर असलेला पूर्वपक्ष सांगून त्याचा खंडणविषयक प्रश्न विचारला तो येणेप्रमाणें:—

जैनमताचें खंडण करण्याकरितां आचार्यांनी “ नैकास्मिन्नसंभवात् ” (अध्याय २ पाद २ सू० ३३) या सूत्रांत त्या मताचें प्रथम निरूपण केलें आहे. या भाष्यावर आनंदगिरी, भामती, रत्नप्रभा, ब्रह्मविद्याभरण या प्रसिद्ध टीका सर्वास माहित आहेत. भामतीची अमलानंदांनी केलेली एक कल्पतरु नांवाची टीका आहे. त्या सर्व भाष्यावरील टीकेंत जैनमताचें निरूपण करतांना जीवाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. नित्यमुक्त, मुक्त आणि बद्ध. त्यांत अर्हत नित्यमुक्त. जे जैनधर्माचें साधन करून मुक्त झालेत ते मुक्त व इतर ते बद्ध. पुनः सर्व जैनांचा सिध्दांत हा आहे की ईश्वर मानावयाचा नाही. कारण एक ईश्वर मानला म्हणजे सत्तर्भंगीनयाला व जैनांच्या मुक्तीला अडचण येते. ती अशी—एक ईश्वर आहे तर अनेकान्त पदार्थ उत्पन्न करूं शकणार नाही व दुसरी जैनांची मुक्ति म्हणजे कर्माचा क्षय झाल्यावर वरवर अलोकाकाशांत फिरत रहाणें किंवा सिध्दशालेवर रहाणें. पण नित्यमुक्त जर कोणी मानला तर ईश्वर माणण्यासारखेंच आहे. म्हणून माझ्या भवलोकनांत आलेल्या जैन ग्रंथांत दोनच प्रकारचे जीव सांपडतात. जसें—“संसारिणो मुक्ताश्च” तत्वार्थसूत्र अ० २ सूत्र १० “ जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च ” नयचक्र-

सार. जीव दोनच प्रकारचे आहेत. संसारी आणि मुक्त. पहिल्यासून मुक्त असा कोणीही जीव नाही. तर साधनांनी मुक्त होऊन एकदां अर्हत होतो. आणि दुसरे त्याच्या उपदेशाने अर्हत होऊन मुक्त होतात व सिद्ध होतात. तेव्हां या पक्षांत नित्यसिद्ध जीव कोणीच नसल्यामुळे ईश्वर मानण्याची गरज मुळांचे रहात नाही. अशा दोन प्रकारच्या जीवांचे निरूपण सर्व जैन ग्रंथांत सांपडते. विद्यारण्य स्वामीने आपल्या सर्वदर्शन संग्रहांत जैनमताचे जें निरूपण केले आहे त्यांत देखील वरील ग्रंथांप्रमाणे दोन प्रकारचे जीव सांगितले आहेत. तेव्हां जीवाचा तिसरा प्रकार आला कोठून ? आनंदागिरी प्रभृतीला आमचे मत समजले नव्हते असें जैनांनी सहज म्हणणे संभवनीय आहे. माझ्या पाहण्यांत आलेले जैन ग्रंथ येणेप्रमाणे आहेत:— उमास्वामीचे तत्त्वार्थसूत्र, समंतभद्रकृत गंधहस्ती महाभाष्य, देवागमस्तोत्र, श्वेतांबराचे कर्मग्रंथ, पणवनासूत, श्वेतांबराचे दुसरे तत्त्वार्थाधिगम भाष्य, समंतभद्रकृत आसमीमांसा, वसुनंदीकृत देवागमवृत्ति, न्यायावतार, नयचक्रसार, प्रकरण रत्नाकर, प्रमेयकमलमार्तंड, समवायांग सूत, कुंदकुदाचार्यकृत समयसार, इत्यादि प्राचीन ग्रंथ, व जैनतत्त्वादर्श, तत्त्वनिर्णयप्रासाद, सम्यग्ज्ञानदीपिका, (क्षुल्लकजीकृत) हे अर्वाचीन ग्रंथ माझ्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आले आहेत. हेमचंद्राचार्यांनी एक जैनांचे योगशास्त्र लिहिले आहे. त्यांत परमात्मा म्हणून एक दिला आहे. पण तो परमात्मा म्हणजे साधनांनी मुक्त झालेला जीवच असल्यामुळे नित्यमुक्त नव्हे. वर दिलेल्या यादीतील सर्व जैन ग्रंथांत व आपल्याकडील विद्यारण्यस्वामींनी निरूपण केलेल्या जैनदर्शनांत दोनच प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असे स्पष्ट दिसते. तेव्हां आनंदागिरी प्रभृतींनी वर दिलेले तीन प्रकारचे जीव जैनांना मान्य आहेत असें कसे म्हटले असावे ? भामतीवर कल्पतरु नांवाची टीका आहे. त्यांतही हे स्पष्ट केले नाही. ही जीवांविषयीची गोष्ट झाली. पुनः अशीच गोष्ट सप्तभंगीनयाविषयी झाली आहे. स्वचतुष्टयाच्या अपेक्षेने सप्तभंगनय समजून शंकराचार्यांनी जें जैनमताचे खंडन केले आहे तें बरोबर नाही. असें तत्त्वनिर्णय प्रासाद-

कारानें म्हटलें आहे. तो म्हणतो:—“अहो तुम्हांला आणि तुमच्या आचार्यांना आम्हां जैनांचें मत समजलेंच नाहीं. कारण स्वरूपादि चतुष्टयाच्या अपेक्षेनें आम्ही वस्तु सत् मानित असतो. आणि पररूपादि चतुष्टयाच्या अपेक्षेनें असत् मानित असतो. म्हणजे घट हा घटाच्या रूपानें आहे तसाच तो जेव्हां आहे तेव्हां आहे. म्हणजे आतां घट आहे. आणि येथें आहे म्हणजे या भूतलावर आहे. भूतल हें त्याचें क्षेत्र होय. भाव म्हणजे सामर्थ्य. पाणी वगैरे घटांत ठेवतां येते. इत्यादि सामर्थ्यानें घट आहे. आणि पटादि चतुष्टयानें तो नाहीं. असें न मानलें तर एकरूप होतील. ” आणि असेंच वर यादी दिलेल्या सर्व ग्रंथांत दिलें आहे. तेव्हां आपल्या आचार्यांवरील हे वरील आक्षेप कसे खोडतां येतील ? या महाराजांच्या प्रश्नावर वामन शास्त्री कांहीं बोलले नाहींत. या सर्व आक्षेपांचें खंडन महाराजांनीं आपल्या संप्रदाय सुरतरुंत उत्तम व सविस्तर केलें आहे.

पुढें कात्यायनी व्रतमहोत्सवाचा समय प्राप्त झाला. त्याकरितां लाखपुरी हें स्थल निश्चित ठरून उमरावतीहून महाराज तेथें गेले व मार्गशीर्ष शुद्ध १२ स व्रतारंभ करून पौष शुद्ध १२ स मंगळवारी व्रताची सांगता केली. उत्सवाकरितां प्रतिवार्षिक क्रमाप्रमाणें सांप्रदायिक व इतर मंडळी जमली होती. महाराजांचीं ज्ञानेश्वरीवरील निरूपण, शास्त्रचर्चा, मंडळीच्या शंकासमाधानविषयक चर्चा वगैरे गोष्टी नेहमीं प्रमाणेंच उत्सवांत चालू होत्या. पौष शुद्ध ४ र्थीचे रात्री पयोधनीच्या वाळवंटांतील तंबूत ज्ञानेश्वरीवर महाराजांचें निरूपण झालें. निरूपणाची मूळ ओवी “अगा स्वधर्म हा आपुला । जरी कां कठीण जाहला । तरी तोचि अनुष्ठिला । भला देखे ॥ ” ही होती. विषयप्रतिपादन मुख्यतः जीव हा कर्तृकार्त्वी स्वतंत्र आहे व ईश्वर अनुमंता आहे. म्हणून इंद्रियसंयमन करणें जीवाच्याच इच्छेवर अवलंबून आहे. त्याप्रमाणें जीवानें इंद्रियरोध करून स्वधर्मच पाळण्याची आवड धरावी, अशा धोरणाचें होतें.

रा० रा० निळकंठ शास्त्री धर्माधिकारी मूळतापीकर हे महाराजांच्या

मंडळीतले असून वर्षातून कांहीं महिने महाराजांच्या सहवासाला येऊन रहात असत. अर्थात कात्यायनी उत्सवाला प्रतिवर्षी येण्याचा यांचा नियम होताच. आलीकडे कांहीं वर्षांपूर्वी यांची पत्नि निवर्तल्यापासून यांना तप करण्याची प्रबल इच्छा होऊन कडक नियमाचरणाने हे अयाचित वृत्तीचा अवलंब करून राहिले होते व मध्यंतरी श्रीवासुदेवानंदस्वामी महाराजांकडेही जाऊन आले होते. महाराजांच्या सहवासांत यांना पहिले पासून वेदान्तचर्चा वगैरे श्रवण करण्याची आवडी होतीच व श्रवणकाली आपल्या शंका वगैरे महाराजांस विचारून चर्चा करण्याचा त्यांचा परिपाठ होता.

या उत्सवप्रसंगांत एके दिवशी स्वधर्माचरणासंबंधाने महाराजांचे निरूपण चालले असतांना निळकंठ धर्माधिकारी यांचे उदाहरण देऊन महाराज म्हणाले की त्याचा बाप जीवंत आहे तोंपर्यंत तपादिकांनी त्याला कांहींच फळ व्हावयाचे नाही. पित्याचे ठिकाणी ईश्वर नाही असे समजून तो तपाला प्रवृत्त झाला आहे. असो.

व्रतसमाप्तीचे दिवशी वेदोक्त होम करण्याचा दरवर्षाचा परिपाठ होता. परंतु ह्या वर्षी महाराज म्हणाले की मी वेदोक्त होम आजपर्यंत करू दिल्या ही चुकी केली. धर्माचे सूक्ष्म स्वरूप लोकांस समजत नाही, धर्म मला बरोबर समजतो. धर्माकरितां—सूक्ष्म धर्माकरितां—कांहीं गोष्टी मला सहन कराव्या लागतात. वरणी देऊन वेदोक्त करविणे हा उत्सर्ग धर्मविरुद्ध आहे. ब्राह्मणांस द्रव्य देऊन करविणे हा धर्मविरुद्ध होत नाही. म्हणून ह्यावर्षी दुष्पट जप करवावा. होम करू नये. पुढल्या वर्षी पुराणोक्त होम करू. ह्याप्रमाणे होमाची वाटाघाट होऊन शेवटी दुसरे दिवशी पुराणोक्त होम करण्यांत आला.

होम वगैरे भाटपल्यावर रात्री नित्यक्रमाप्रमाणे तंबूत मंडळी जमली. तेवेळीं रा० गणपत खंडो भालेराव व गोपाळ लक्ष्मण पाध्ये यांनी महाराजांस कांहीं शंका विचारल्या व त्यावर नेहमीप्रमाणे महाराजांचे बहारीचे

निरूपण झालें. दुसरे दिवशीं द्वादशी होती. या दिवशीं होमाची पूर्णाहुती, अवभृथस्नान, द्वादशीचा काला वगैरे कार्यक्रम आटपून नंतर ब्राह्मणभोजन झालें. काल्याचे वेळीं जे नवीन चार अभंग झाले त्यांत पूर्वरार्त्रीच्या निरूपणाचा सारांश थोडक्यांत गोवला आहे. ते अभंग पुढीलप्रमाणें आहेत:—

१. वृत्ति अनुकारें फावल्या चैतन्य । होउनी अनन्य ठाव राहे
॥ १ ॥ मागें ब्रह्मानंद पुढें भक्तिरस । नाही अवकाश तुरंवाया ॥ २ ॥
अनुराग ब्रह्मी आपुला प्रत्यय । तनुसह होय चिदानंद ॥ ३ ॥ आळंदी-
वल्लभें दाखविल्या पंथें । नेणताही येथें पावे साच ॥ ४ ॥

२. अनादि मायेचा सहज अभ्यास । लोभभय त्यास अनुकारी
॥ १ ॥ अध्यासांतर्भावे अध्यासाच्या कोटी । उठताती पोटी चिदन्वयें
॥ २ ॥ सहज अभ्यास अधिकारी ठेवा । वर्णाश्रमभावा शास्त्रसिद्धि ॥ ३ ॥
लोभभय पुढें पतनाचें मूळ । यासाठीं उज्वळ कर्म कीजे ॥ ४ ॥ सहजा-
ध्यासानें सांगे श्रुतीमाता । आपल्या उचीता सांभाळावें ॥ ५ ॥ आणि-
काचें कर्म ओढतांना वळें । लोभ तो आदळे उगा आंगीं ॥ ६ ॥ ज्ञाने-
श्वरस्वामी उचिताचा दाता । आणिका समर्था तळी पाडी ॥ ७ ॥

३. सहज अशक्ता लेंकुराची माय । घेतसे कडिये उचलोनी ॥ १ ॥
बळें आळसीया थापडेनें हाणी । होईल म्हणोनी पुढेंही हा ॥ २ ॥ सहजा-
ध्यासाचा अधिकार श्रुती । स्वल्पधमें प्राप्ति सिद्धि दावी ॥ ३ ॥ आन-
धर्मी श्रम नाही आश्वासन । इह अभिमान पर नरक ॥ ४ ॥ अविद्या
अशक्ता ईश्वर सांभाळी । रागासक्ता जाळी स्तंभाग्नीनें ॥ ५ ॥ आळंदी-
वल्लभ उघड्या मनाचा । न करी पणाचा परित्यागू ॥ ६ ॥

४. निर्गुण सगुण दोन्हीही अकळ । एका ज्ञानबळ ध्यानीं एका
॥ १ ॥ ज्ञानमय साक्षी आपुले अंतरीं । सगुण बाहेरी अभिव्यक्त ॥ २ ॥
मायबाप गुरु वनितांचा पती । चार अभिव्यक्ति सगुणाच्या ॥ ३ ॥
चौघांच्या हृदयीं साहजिक दया । नलगे उपाया करणें बहू ॥ ४ ॥ अल्प-

पुत्रश्रमं मायवापकृपा । उमटतां सोपा तपोमार्गू ॥ ५ ॥ आणिक देवता सांग धाल्यावीण । खेहाभावीं शीण उगा देती ॥ ६ ॥ अल्पश्रम सेवा प्रियेची पाहोनी । नुचंबळे मनीं ऐसा कोण ॥ ७ ॥ सर्व ब्रह्म मग शिष्य कां श्रमावा । सद्गुरु स्वभावा कृपा येणं ॥ ८ ॥ होईल तो धर्म साधे येणे माने । उल्हासं सन्मानं पूजिलीया ॥ ९ ॥ ज्ञानेश्वर स्वामी नाहीं पक्षपाती । एका दुजे पंथीं पाठवाया ॥ १० ॥

अभंगाची गाथा. अभंग ९२४, १०४२, १०४३, २९६ पहा.

या उत्सवांतील विशेष संस्मरणीय गोष्ट म्हणजे प्रसिद्ध वेदान्तपारंगत व परमार्थमर्मज्ञ सत्पुरुष खंडो कृष्ण ऊर्फ प्रसिद्ध बाबा गदें यांचें महा-राजांच्या दर्शनार्थ आगमन हें होय. यांच्या आगमनानें उत्सवार्थ जमलेल्या प्रेमळ सज्जनमंडळास चार दिवस एका विद्वान, निर्मत्सर व गुणज्ञ रसिकाच्या सहवासाचा अलभ्य लाभ मिळाला. एके दिवशीं भोजनप्रसंगीं बाबांनीं एक नवीन प्रसंगोचित् आर्या रचून म्हटली ती अशी:—

श्रीमद्गुलाबवासें झालां काशीच धन्य लाखपुरी । हेमंतऋतुमार्जी चंद्रो-दयिं शोभते जशी खपुरी ॥ १ ॥

या आर्येंत महाराजांचें शिवत्व ध्वनित करून “ज्ञानं महेश्वरादिच्छेत्” हें वचन जनांत सार्थ करून दाखविण्याकरितां बाबांनीं उत्सवाचा एकंदर कार्यक्रम आटपल्यावर दुसरे दिवशीं सकाळीं पंचदशीमधील “खादिन्य-दीपिते कुड्ये दर्पणादित्य दीप्तिवत् । कूटस्थ भासितो देहो धीस्थ जीवेन भास्यते ॥ ” हा कूटस्थदीप प्रकरणाचा पहिला श्लोक काढला व लोक-कल्याणार्थ महाराजांस पृच्छा केली की, “धीस्थ जीवेन भास्यते ” यांतील कूटस्थ व जीव हे दोघेही देहास प्रकाशित करतात याचा अनुभव काय ! यावर महाराज म्हणाले की, सर्व व्यवहार करीत असतांनाही आपला जो सर्वसामान्य मीपणा राहतो तेंच कूटस्थाचें स्वरूप होय. हें मार्मिक उत्तर ऐकून बाबांस फार संतोष वाटला. पुन्हां, रात्रीच्या वेळीं

त्यांनी वेदान्तांतील दृष्टिसृष्टिविषयक प्रश्न महाराजांनवळ काढून संवाद-सुखाचा अनुभव घेतला. याप्रसंगी बाबांच्या सहवासांत दृष्टिसृष्टिवाद, मधुराद्वैत, ज्ञानियाला सत्संगतीची अपेक्षा इत्यादि विषयांवर महाराजांचें प्रतिपादन नेहमीप्रमाणें सर्व श्रुतिसंतसम्मत व युक्ति व अनुभवप्रचूर असें होतें. याप्रमाणें हीं सुश्राव्य व चटकदार निरूपणे, काल्याचे व गुरुवारच्या पालखीचे अभंग व एकतारीवर “ ज्ञानराज माउली ” च्या संपुटीत झालेलें “ म्हणोनि अर्जुना पाही । प्रवेशावया माझ्या ठायीं । उपायांची नाहीं । वाणी येथ ” ॥ या ज्ञानेश्वरीच्या ओवींमधील महाराजांचें ओवीबद्ध रसाळ निरूपण हीं श्रवण करून बाबांची मनोवृत्ति अत्यंत प्रसन्न व महाराजांचे ठिकाणी प्रेमसंलग्न झाली. जातेवेळीं बाबागर्दें यांनीं महाराजांच्या पायांस स्पर्श करून नमस्कार केला. तेव्हां महाराज मोठे कळवळून त्यांस म्हणाले, अहो, मी शूद्र आहेना ! मला आपण नमस्कार करून पापांत पाडता काय ? तेवेळीं बाबांच्या नेत्रांतून खळकन् प्रेमाश्रु आले व सद्गदीत कंठानें ते हणाले महाराज ! आतां ही आपली माया मला मोहांत न पाडो. तें ऐकून महाराजांचेंही चित्त प्रेमवश झालें. असो.

ब्रह्मज्ञानी पुरुषाची स्तुति करणारे जन त्याचें पुण्य घेतात व निंदा करणारे जन पाप घेतात अशा अर्थाची एक श्रुति मागें गेली आहे त्या वर्णनाप्रमाणें परस्परविरोधी स्वभावांचें अपूर्व सम्मेलन या कात्यायनी-प्रसंगांत पहावयास मिळालें. एकीकडे बाबागर्द्यासारखे सत्पुरुष मुद्दाम लांबून येऊन महाराजांची स्तुति करण्यास तत्पर झाले होते तर दुसरीकडे लाखपुरीतच अलीकडे अगदीं पुरोभार्गी येऊन रहात असलेले एक गृहस्थ प्रत्यक्ष मंत्राजीबोवांची कृति करून “ खे भूति यस्त्यजेत्प्राज्ञो मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत् ” या वचनाप्रमाणें आपली मत्सरबुद्धि उघड करून दाखवीत होते. त्यांनीं आसपासच्या दर्यापूर वगैरे गावांत फिरून महाराजांविषयी व त्यांच्या सहवासांतील मंडळीविषयी नाना प्रकारच्या निराधार गैरसम-जुती फैलविण्याची खटपट सुरू केली. शेवटीं त्यांनीं महाराजांची परीक्षा पाहण्याकरितां माघ काव्यांतील दोन कूट श्लोक त्यांच्याकडे पाठविले तेअसे—

जजौजोजा जिजिज्जार्जी तन्ततोतिततातितुत् ।
 भाभो भोभा भिभूभाभू रारारिरादिरररः ॥ १ ॥
 दारीदर दरिद्रोरि दारूदारोद्रि दूरदः ।
 दूरादरीद्रो ददरद्रोदोरुद्दारुदरी ॥ २ ॥

यावर महाराजांनीं त्यांस इतकाच उलट निरोप पाठविला कीं, तुम्हांस माझ्या विद्येची परीक्षा पहावयाची असेल तर असे कूट श्लोक पाठविण्यापेक्षां तुम्ही आम्ही एका मोठ्या शहरांत जाऊं व तेथें विद्वान लोकांची सभा भरवूं. त्या सभेंत तुम्हांस काय विचारणें असेल तें विचारा. अस्तु.

कात्यायनी उत्सवानंतर सुमारे एक माहिनाभर महाराजांनीं आसपासच्या दर्यापूर, अळसपूर, कुन्हा वगैरे गावांत प्रवास केला व माघ वद्यंत महाशिवरात्रीच्या उत्सवाकरितां उमरावतीस परत आले.

दर्यापूरचे डा० काशिनाथ अण्णा धर्माधिकारी यांच्या येथेंही या प्रवासांत महाराजांचा मुक्काम झाला होता. काशिनाथ अण्णास सत्संगतीची आवडी असून मयूर काव्यांचें परिशीलन विशेषतः ते फुरसतीच्या वेळांत करीत असतात. कवित्वशक्तीही त्यांस अनुकूल आहे. तिचा उपयोग या वेळीं त्यांनीं महाराजांच्या स्तवनार्थे करून १८ सुंदर आर्यांचें एक सुपत्र महाराजांकडे पाठाविलें. त्यांतल्या कांहीं आर्या येथें घेतोः—

श्री अलकावतिपतिपद भावें भज नित्य परम सुखद मना ।
 हेंचि खरें बा भेषज दुर्धर संसार-विषय-विषदमना ॥ ५ ॥
 सद्गुरु गुलाबराया जाया भवभयलया तुम्हां नमन ।
 युष्मत्पद पूजावें वाटे वाहोनी सुमसमान मन ॥ ६ ॥
 सत्संगति गंगेचें अवगाहन गमतसे महापर्व ।
 तनुवाक्कायमनाचे निवर्वा तापत्रयक्षणीं सर्व ॥ ७ ॥
 मत्पूर्वपुण्ययोगें तुमचे पदकमल लागतां सद्ना ।
 सहजचि मजला लाधे मंगलमय पर्व तें कुमतिकदना ॥ ८ ॥
 बहु गौरवास्पद गमे मज तुमचें चर्मचक्षुहीनत्व ।

स्पष्टचि सिद्ध करी हो या योगानें पुनर्जननतत्व ॥ ९ ॥
 धन्यचि तुमची व्रजपतिपदकमलीं प्रेमलक्षणा भक्ती ।
 यदमृतमयरसपानें व्रजवनिता तुच्छ मानिती मुक्ती ॥ १० ॥
 श्रीज्ञानेश्वरदकर सत्यचि तुमच्या शिरीं सदा विलसे ।
 चरित अलौकिक ऐसें याविण कोणी गमे न दाविलसे ॥ ११ ॥
 अनुभवयुक्ति श्रुतियुत वाणी तुमची अमोघ सन्महित ।
 श्रवणां सादर ऐकुनि साधति निज कितिक सुजन जन्महित ॥ १२ ॥

३० ३०

शेवटल्या आयेंत अशी विनंती आहे:—

विस्तर असो दयाब्धे निजमलमति शुद्धतर करायातें ।

हा काशिनाथ विनवी कीं प्रेमें आप्तजन करा यातें ॥

वरील एका आयेंत दर्शविलेलें पुनर्जननतत्व पुनर्जन्म न मानणाऱ्यास चित्य आहे.

या पत्राचें उत्तर महाराजांकडून १८ च पद्यांत गेलेलें आहे. त्यांतूनही कांहीं श्लोक येथें घेतो:—

श्री ज्ञानराजगुरुच्या पदपंकजातें । मी वंदिते स्मरति हो सदपंकजाते ॥
 पावावयास यदुवल्लभ पादचर्या । साष्टांग वंदन तुम्हांसहि विप्रवर्या ॥ १ ॥
 × × ही काव्यशक्ति तुमची रुचिरा नवाजी । पाहोनि कोण न म्हणे शिखि हा
 नवाजी ॥ जीं सूक्तिमाजि भरिते यमकासमान । ती आवडे गिरिवरा चमका-
 समान ॥ ३ ॥ जो साधुदेव विषयीं नरमाधिकारी । तो काय होइल पदा परमा-
 धिकारी । यालागिं सांडुनि भवा रघुराज गावे । नोहे असें तरि उगे मग कां
 जगावें ॥ ४ ॥ गोविंदमाधव अशीं सुपदे वदावीं । येणेंचि मोक्षपथ सत्कूपदे
 वदावीं ॥ नामाविणें न कलिकर्तन आन कांहीं । आसक्ति साधनचर्या चढूं
 नकाही ॥ ५ ॥ जो हंस देहिं फिरतो सकला जनांच्या । त्यालाचि देउनि करां
 अपुल्या मनाच्या ॥ नामास ठेवुनि तदां द्वयसन्निधानें । सोह स्वरूप करुनी
 मिळवा निधानें ॥ ६ ॥ हेंही नव्हे पारे हरी नयनांत जावा । तें आधि इंद्रिय-
 चर्यां नय ना ल्यजावा ॥ तो श्यामसुंदर तनू भजकां कृपाळ । भेटे सुदीन सुजनां

करुणानृपाळ ॥ ७ ॥ कर्म करोनि अति आप्रह तो नसावा । कर्म लज्जोनि न घडो विषयीं विसावा । कर्म समर्पण म्हणोनिच माधवाते । केल्या झडे मळ जसा घनबाध बाते ॥ ८ ॥ श्रंगार जो तनुवरी करि चारुगात्री । तो आरशांत दिसतो प्रतिबिंबगात्रीं । बिंबेश्वराप्रति तसा नवमान होतो । देतांचि जीव यदुनाथ समान होतो ॥ ९ ॥ वैराग्य हें न उपजे जरि इंद्रियाते । सोडी न तो षडरिमुद्गर तंद्रियाते ॥ यासाठों दोष विषयीं बरवे पहावें । ठेवोनि चित्त चरणीं हरिच्या रहावें ॥ १० ॥ X X योगीह जाय जरि चित्त असें लयाला । प्रारब्ध कर्म फिरवी पुढती तयाला ॥ श्रीकृष्ण भक्तिच बळें त्रिगुणास वारी । वैराग्यही पर मिळे मग या प्रकारीं ॥ १५ ॥ मार्गेचि जे विवरिली अपरा विरक्ति । ती तोडिते विषयिची रसभावशक्ति । आणीक बोलिले पुनः ही परा विरक्ती । ती ज्ञान देउनि पुनः उरवीत भक्ती ॥ १६ ॥ एवंच भक्ति तरु भक्तिच बीज याचें । प्रेमोत्थरक्कफल भक्तिच योग्य साचें । आळंदिपीठपति नाम सुधारसाला । जे सेविती नच तया विपश विशाला ॥ १७ ॥ श्रीज्ञानदेव करुणार्णव नित्य गावा । जावोनये किमपि हो कृतिमिथ्य गावा ॥ एवं वसंततिलका करुनी रसाच्या ॥ पूजार्थ अर्पुं गुरुपाउल सारसाच्या ॥ १८ ॥

श्रीमहाराजांचा निरोप घेतल्यापासून सत्पुरुष बाबागर्दे यांच्या अंतःकरणांत त्यांच्या विषयीं जो अनुराग उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत होता तो बाहेर व्यक्त केल्यावांचून त्यांच्यानें राहवलें नाहीं. म्हणून एक प्रेमळ छंदोबद्ध पत्र त्यांनीं महाराजांकडे पाठविलें. महाराजांकडूनही त्याचें पद्यमय पत्रोत्तर गेलें. हा परस्पर पत्रव्यवहार “विद्वानेव विजानाति विद्वजनपरिश्रमम्” या न्यायानें मोठा मार्मिक, चमकृतिजनक, व भाक्तितत्वबोधक असल्यामुळें येथें घेतल्यावांचून राहवत नाहीं. तेवढा घेऊन हें आनंदसंवत्सर पूर्ण करूं. बाबागर्दे यांजकडून महाराजांस आलेलें पहिलें पत्रः—

पद—चाल—भला जन्म हा तुला लाबला.

गुलाबराया तुला बघाया इच्छा होती मनी । होय ती पूर्ण तुझ्या दर्शनी ॥ ४० ॥ कीर्ति ऐकुनी मूर्ति रोखिली हृदयीं तव म्यां जशी । हुबे-हुब दिसली नयनां तशी ॥ धन्य माय ती अशी विभूती जन्मे जीच्या

कुशी । विरळा भूवरि रत्ने अशी ॥ चाल ॥ मम बहुत जन्महुत पुण्यो-
दय जाहला । त्यामुळेंचि हें तव दर्शन झालें मला । ज्ञानेश्वर मम तात
असा जो दर्शविशी भाषणी । वाटे सत्याचि मज तो ध्वनी ॥ गुलाबराया ०
॥ १ ॥ तात म्हणसि तूं अळंदिनाथा तेवी जो श्रीपती । मानिसी त्यातें
माझा पती । हेंहि वावगें दिसे न मजला पाहतां गोपीमती । जडल्या
भगवंती ज्या अती । चाल । पडे विसर कदाचित स्वामीचा सेवका ।
अंकुरही होइल सख्यभक्तिचा सुका । परी क्षणाहि पतिविरह न साहे
पतिव्रता कामिनी । नचही प्रीति व्यभिचारिणी ॥ गुलाबराया ० ॥ २ ॥
ग्रंथविमर्शन सजनदर्शन छंद हाचि लागला । बहुता दिवसांपासुनि मला ।
अकलकोटस्वामीप्रभृती जो जो यति ऐकिला । तो तो साक्षरें देखिला ।
चाल । कुणि बसे मुक्यापरि खुळ्यावाणि बडबडे । कुणि शैशवलीला
दावी लोकांपुढें । अशा विभूती बंध्य होति जरि लोकपापवारणी । न
मिळे मोक्ष तयांपासुनी ॥ गुलाबराया ० ॥ ३ ॥

अंध म्हणति मतिमंद तुला जे अंध तेचि तत्वतां । नसती ज्ञानचक्षु
ज्यां स्वतां । मुनी जागतो तीत असे जी निशाचि सर्वाभुतां । असें हरि
सांगे कुंतीसुता । चाल । निष्णात असे जो शार्दी परि तो गुरु । उद्ध-
वासि ऐसें वदे भक्तपुरतरू । अशा लक्षणें युक्त दिसे जो त्याच्या पद-
वंदनी । व्हावें तत्पर साधकजनीं ॥ गुलाब ० ॥ ४ ॥ सर्व शास्त्रि-
विचित्र पाहुनि शिक्षणरहिता गती । गमसी केवळ शंकरयती । प्राकृत
कविता तुझी स्मरविमज खाचित अळंदीपती । बापा तव गुण बानू कृती ॥
॥ चाल ॥ बा कृपा असावी तव ह्या दीनावरी । मज करी नुपेशा भक्त
अडाणी जरी । द्यावी मज शेवटची जागा भक्तिसुधाभोजनी । प्रार्थी कृष्ण-
सूनुवंदुनी ॥ गुलाबराया ० ॥ ५ ॥ चरणरज.—बाबा गदें.

या पत्रांत बाबांनीं “शिक्षणरहितागती” व “शंकरयती” या
शब्दांत महाराजांचें अवतारत्व ध्वनित केलें आहे. या पत्राचें महाराजां-
कडून प्रत्युत्तर गेलें तें:—

श्लोक शिखरिणी.

नमस्ते आचार्य स्वपद पदवी प्रेमवरद । नमस्ते सर्वात्मन् सुरहरसुर
स्वर्गपुरद । नमस्ते योऽरातिश्रियमभिनता याप्यघवते । नमस्तेऽलंदाश
स्वजनसुखकत्रे भगवते ॥१॥ नमो बाबाजीच्या शुभविभवदा पादकमला । पर-
ब्रह्मी श्रौती तनुमतिरती यत्सु विमला । विनती की माते प्रभुलिखित ते
आज मिळलें । पहातां देवांचें अतिमजवरी प्रेम कळलें ॥ २ ॥ स्वबाळातें
वानी जननि जन तें उत्तम ह्यणे । अभिप्रायें याची स्तुतिपद असें मी
गणि मनें । उगा या वांचोनि मजपदभवा गौरव कसा । पर्दीच्या जूतीचा
पर्दिच दिसतो उत्तम ठसा ॥ ३ ॥ स्तुती आत्म्याचीही तरि सहज
सौख्या उभयता । स्तुती देहाची तें मजसि उमटे फार भयता ॥ तन्
आधींची हे जडमलिन निद्या सदाहिता । वरी शूद्राचीया कुळिं उभजली
वेदरहिता ॥ ४ ॥ स्वधर्में विप्राची मज चरणसेवा न घडली । परंतु दुर्दैवें
विपरित कृती मात्र जडली । अशा नीचा माते निज समजुनी लाड
करिता । नहे आश्चर्याचे सरल सुजनी प्रेम पुरता ॥ ५ ॥ अभावे नेत्राच्या
बहुत करुनी अन्नसलिला । द्विजां देणें लागे हृदयि अति हें जाचत
मला । वृथा वेदान्ताचें मिष करुनि मी वैभव धरी । अशा माझी कैसी
करिल करुणा कोण उदरी ॥ ६ ॥ असो या शोकातें वदुनि पुढती काय
धरणें । भवत्पादांभोजा नमुनि बरवें मौन धरणें । व्रजेशप्रेमाचा मधुरतर
वाहो हृदि झरा । अशा आशिर्वादा वदुनि मजला पावन करा ॥ ७ ॥
परब्रह्मज्ञानें जग निखिल हें बाधित गमे । तथापि प्रारब्धें पुढति विषयी
अंतर रमे । तयातें जिंकाया विषय अरपावे हरिपर्दी । अहंता ही आटे
भजन करितां बोलति सुधी ॥८॥ दिव्यापासोनीयां समजरी शिवा अन्य
उजळे । तरी आधील्याचें प्रथमपण हें कैच न गळे । कृपे तेवी ज्याच्या
चितिमति बळे त्या न भजुनी । कृतघ्न शानी तो भववश सदा चित्सम-
जुनी ॥ ९ ॥ अहो स्वप्नी मिथ्या जननि आपुली ही जरि दिसे । तदाही

१ शूद्रास. २ जूती हा शब्द वैदिकसंस्कृतांत आहे म्हणून घातला आहे.

सत्पुत्री परम पूज्यत्वार्ति उमसे । तसा मिथ्या विश्वां मधुरमय भेटे गुरु
 हरी । उपेक्षा तैं त्याची पशुविण दुजा कोणि न करी ॥ १० ॥ कळे
 संधी तेव्हां सुजन हृदयी खेळत चिती । उठे वृत्ती तेव्हां विषय अवघे
 चाल करिती । निराकारी संधी सगुण चरणीं वृत्ति जडतां । भवाची आटे
 हा श्रम बहु निरोधी न पडतां ॥ ११ ॥ जशी स्वप्नीं मिथ्या युवति तरि
 कामार्त डुलवी । तसा ज्ञानी रागी तरि मग तया भ्रांति भुलवी यशोदा-
 बाळाच्या चरणकमळावांचुनि कदा । अनंतोपायांनीं तुटति न महागर्भ
 विपदा ॥ १२ ॥ हिरण्या जाणे त्या नग बहुनियां तोष उपजे । हिरण्या
 नेणे तो बहुनि भुलतो पित्तलहि जें । तसा ब्रह्मज्ञानी सगुण-भजने सौख्य
 मिळवी । विना ज्ञानें ध्याता जयविजयसा चित्त चळवी ॥ १३ ॥ पिता
 तूं मता तूं बाहिण सुत तूं या शतपदीं । बळें अध्यासाच्या सकळ जन
 हेती नत पदीं । तया आचार्यांचें वचन निवट्टी त्वं म्हणवुनी । परब्रह्मा-
 हंता तदपि मनुजाची नच उगी ॥ १४ ॥ गुरुक्ति त्वं बोधें पमर सुख
 शिष्याप्रति मिळे । तदा त्वं पूज्यत्वं उलट जें त्याची मति बळें ऋणातें
 वाचेच्या तर्हि मुकुनि घे भक्तिपदवी । स्वयें वाचे साधु हरि वदुनि आनास
 वदवी ॥ १५ ॥ गुणाच्या दृष्टीतें जरि निरखितां सांख्यविषये । तदा
 मायाबिंदीं यदुपति मिळे सत्त्वनिचयें । स्थिति ज्ञाना सत्त्वाविण नच असें
 तात वदले । तदा कैसी भक्ति त्यजातल समोपाधिमबले ॥ १६ ॥ सम-
 पाधी झाले तरि वरपणा ये हरिपदा । शुची सत्त्वादीतो म्हणुनि यजिती
 सज्जन सदा । अदंभादी साधूगुण सहज ज्या रीति उरती । तशी ब्रह्म-
 ज्ञान्या मनि उमटते माधवरती ॥ १७ ॥ श्रमें लाहे बोधा न भजुनि
 मनीं जो हरहरी । विरागाद्यभ्यासीं षडरिचय त्याची मति हरी । अहंकर्तृ-
 त्वेंधी श्रमुनि सुखसंधी न कळवी । हरिप्रेमाकृष्ट प्रतिपद परानंद मिळवी
 ॥ १८ ॥ परज्ञानें ज्यांचे चिदचिदलिल ग्रंथि सुटले । मुनी तेहि प्रेमें
 व्रजवर चरित्रीं विनटले । कुठें थारेनातो गुरुशुकृपा भक्ति वदला ।
 उपेक्षुनी देवा किमपि न फिटें वेदवदला ॥ १९ ॥ विदेही साधूतो हरि-
 गुणसुधा अंतरिं भरी । अनादि साधूंच्या कृति न कधिही दूषित करी !

जना वाटे वेडा परिभिकृताचा भव हरी। गुरुत्वाच्या इच्छेविण गुरुपणा
 ज्याप्रति वरी ॥ २० ॥ विदेही होवोनी बहुत तनु सोंगास करिती ।
 दुराचारालागीं बळकटपणें चित्ति धरिती । श्रुतीतें नेणोनी विषयफळ जें
 भोगिति कुडें । यमार्जाच्या दंडें मरुनि मग त्यां दुर्गति घडे ॥ २१ ॥
 अरागद्वेषत्वं शिशुसम जरी पंडित वसे । यथेच्छा विष्णूत्रा-
 दिकरण परी त्या प्रति नसे । असें सूत्रीं भार्षी
 म्हणति मुनि आचार्याहि सवे । वृथा चाळे तस्मात् शठ
 करिति तें उत्तम नव्हे ॥ २२ ॥ पिशाचादी वृत्ती न दिसति कुडें वेद-
 गादिता । परी ढोंगी मूर्खा बहुत गमते त्यांत सुदिता । विनाशानाभ्यासें
 सकल करणीं संसृति फळे । नदंभें कोणाचें करुनि तपही चित्त
 उजळे ॥ २३ ॥ चमत्कारेच्छूच्या निजमनि उगा काम उजळे । चमत्का-
 रेच्छूची यवनमुखलाळें तनु मळे । चमत्कारेच्छू तो निगमरहिता धर्म
 समजे । ह्यणोनि मातें हां रुचति तुमच्या वृत्तिसम जे ॥ २४ ॥ स्वधर्मा-
 चारानें हृदयशुचिता जें प्रगटते । उपास्तानें तेव्हां सहजचि अचांचल्य
 घटते । परब्रह्मज्ञानें निखिलहि अविद्या मळ झडे । मुकुंदाच्या प्रेमें अभि-
 भवहि दैवाप्रति घडे ॥ २५ ॥ समाधीवांचोनी सहज सुख बुद्धाहि न
 ार्मळे । हरिप्रेमासक्ता सुखमयाचि उत्थानहि फळे । समाधीव्युत्थानें जरि
 विदितवेद्यास नसती । तरी जीवन्मुक्तीपद निरखितां अंगिं दिसती ॥ २६ ॥
 यदप्यावृत्त्यंशा वचनगत सद्बोध हरितो । चिदाभासत्वानेंतदपि मतिविक्षेप
 उरतो । अहंब्रह्मज्ञानी चरमपद तें चित्ति धरुनी । चिदाभासाहंता हरिति हरि
 सेवाचि करुनी ॥ २७ ॥ पितामाताबंधुपतिसुत सुमित्रादि भलतें । रमा-
 नार्थी नातें जुळवुनि मिळे भाक्तिबळ तें । कृतज्ञशा त्यांची हरिस भजणें
 पूर्विल प्रथा । जनातें ताराया स्फुरति ह्यणुनी मापतिकथा ॥ २८ ॥ रसा
 यावच्छक्ती रचुनि भरलीही शिखरिणी । तुम्हां प्रीती पावो मधुररुचि जेवीं
 शिखरिणी । तुझ्या चित्तीं बाळे अतितर वसो ईश्वररती । अशा आशि-
 र्वादे मज मिळवुनी द्या व्रजपती ॥ २९ ॥ पर्दी पोल्हारांचा रुणझुण असा
 त्ता उठतो । करींच्या चक्रानें हृदयरिपुचा बंध तुटतो । जना ताराया

जो अवतरुनि आलंदिता वसे । तथा स्वामीपाया नमुनि लिखिता अरित
असे ॥ ३० ॥

यानंतर पुन्हां बाबांकडून दुसरें पत्र आलें तें:—

श्रीहरिगुरुभक्तिपरायण गुलाबराव महाराज यांचे चरणसेवेसी:—

प्रसाद तुझि धाडिला सदय होवुनि जो मला । धुळ्यांत असतांचि तो
सुसमयीं मला पावला । गिरा मधुर तूमची मधुर त्यांतही छंद तो ।
जया शिखरिणी कवी मृणति फारची शोभतो ॥ १ ॥ प्रसन्न तुमची गिरा
सुरनदी—प्रवाहापरी । कवित्वरचना किती सरल जी मनाला हरी ! प्रगल्भ
उपदेश गर्भित सुनम्रवाणी अशी । करी श्रवण जो रुझे त्वरित भक्ति
तन्मानसीं ॥ २ ॥ द्विजावरि बहू दिसे सहज भाक्ते जी त्वन्मनीं । दिसे न
तसि भूवरी क्वचितही इदानींतनीं । तसा द्विजहि आढळे जगिं न योग्य
जो भक्तिला । म्हणोनि न गमे अहो नवल त्यांत कांहीं मला ॥ ३ ॥
जिथें सुदृढ (वा प्रखर—पाठांतर) बोध ठाव न तिथें असे भक्तिला ।
असाचि बहुधा जर्गा नियम दीसतो दृष्टिला । परंतु तुमच्या प्रभो हृदयि
भक्ति जैसी दिसे । तसा सुदृढ बोधही नवल जाहलें हें कसें ॥ ४ ॥ विराग
तव देखुनी मम मनीं तुका आठवे । स्वबोध दीधला तुला मज गर्भे
अळंदीधवे । तुझ्या बधुनि भक्तिला छुरति मत्सरें गोपिका । शिरी धरिन मी
अशा पदभवाचिया पादुका ॥ ५ ॥

चरणरज—बाबागर्दे. मु० मुंबई.

शेवटीं या पत्राचें महाराजांकडून गेलेलें उत्तर:—

श्लोक—पृथिवी.

प्रणम्य जगदीश्वरं हृदयशुद्धिकौधीवरं (निखिललोक हृद्धीवरं—पाठांतर)
अलंदिमणिमद्वयं भवभयाब्धि नौधीवरं । यदीयचरणाश्रितस्सकलकिल्बिषैर्मु
च्यते । तदीय करुणालवाह्निखितमेतदत्रोच्यते ॥ १ ॥ पदास मिळवावया
विसकुमार बाबाजिच्या । पदांबुजनना नमो सुसुकुमार बाबाजिच्या । सुपत्र
तुमचें प्रभो मजसि आज हो पावलें । कवित्व सुरपादपा धराणिवृत्त जें

फावलें ॥२॥ तुझ्या हृदयि गोपिवत्प्रभुरती भवद्वोलणें । जरि स्तव तथापि
हा धर म्हणोनि म्यां डोलणें । परंतु विधिच्या वरें दनुजलेंकुरें मातली ।
तसा न मज गर्व हो अटहि पाहिजे घातली ॥ ३ ॥ विनिदि मजलाचि जो
सहज तुष्टतो काळजी । परि स्तवित जो मला बहु तदीय हो काळजी ॥
विनिदक जना ममावगुण सांपडे नेटुनी । परि स्तवितया भल्या सगुण
दावुं मी कोटुनी ॥ ४ ॥ सुमाय रिशते सुताप्रतिच घालुनी भूषणें । भव-
त्कृत सुतस्तत्रे गुरु तसे तुम्ही तोषणें ॥ गुणी रसिं विहान मी ललित
मात्र कोंडावरी । उनाड निज लेंकुरा स्तवुं नयेचि तोंडावरी ॥ ५ ॥
असो घडु भवदरें हृदयचित्खतारावली । वृथा श्रुतिपथाविणा नयनवित्ख-
तारावली । न घालि हरिच्या गळां करुनि नाम हारावली । उगे श्रम तदीय
ते पटुनि नाम हारावली ॥ ६ ॥ रमापपद आसुवें भिजवि ब्रह्मसारागिरी ।
अशास मग पाहिले मनि कशास कारागिरी । जपें न न तपेंहि जो अणुहि
गर्विता फावतो । न योग करितां कळे भजकपाठिं तो धांवतो ॥ ७ ॥
जसा पवन मंत्र हा उलट हंस सोहं ध्वनी । तसा सम न जीव हा शिवचि
होय सोहंध्वनी । अहंपण परंतु तें उभय ठार्यिचें ना जिरे । म्हणोनि यदु-
वल्गभस्मरण सर्वदां साजिरें ॥ ८ ॥ हरिग्रहणयोग्य तें जंव निजात्मसंबो-
धना । मग श्रम उगेचि कां करितसा अहंरोधनी । खरें तदपि जागणें अधिक
नीजणें सांडुनी । न संधित अहं पहा मतिविशेषता मांडुनी ॥ ९ ॥ परंतु
चपळा मना किमपि भाव हा नाकळे । तरंग उठतां कसा जलाधि थांवसा नाकळे ।
मनस्थित म्हणोनियां करिति योगि ज्या कारणे । सवृत्तिकहि तारितो मधुर
नाम हाकारणें ॥ १० ॥ न वृत्ति उठती कशा सलिल बुब्दुदाचे परी ।
अशाच वदल्या बहू अवधुतादि सदैखरी । खरे परि जलालयीं लहरि दों
निमित्तीं घटे । शुभा शशिज आदिमा पवनजा दुजी संघटे ॥ ११ ॥
समुद्र पवनें चढे प्रबल जैं तुफानावरी । महाकुशल तेधवां तरणिया नफा
नावरी । शशांकजनिता शुभा लहरि सागरीं ऊठती । तदा भयविवर्जिते
सहज तारुही सूटती ॥ १२ ॥ अशा हृदयवृत्तिही द्विविध सत्वजा कामजा ।
प्रथम दूसन्या अशुभ घेतिना सामजा । स्वभावजचि आदिमा म्हणुनि

भक्तियोगी सुखें । सहाय करिती हरिस्मरण चालतांना मुखें ॥ १३ ॥
 तरंग पवनोत्थ ते पवनरोधनें नासती । तशा विषयवासना पवनरोधनें नास-
 ती । हरिस्मरण मात्र हें उभय कार्य सारें करी । हिरण्य परि घेत हे सुजन
 आर्य झारेकरी ॥ १४ ॥ सकाम करितां श्रम प्रणवमंत्र पारायणी । तश
 न उदये दया हृदयसिद्ध नारायणी । सुरालय सुरालयीं स्वसुख शेवटीं अल्प-
 ना । म्हणोनि हरि चिंतिजे त्यजुनि पोटीं संकल्पना ॥ १५ ॥ विराग न नरा
 बरा जगतिं रोग जेणें घडे । उपासन न मान्य तें चरण-सारिणें ऊघडें ।
 रुचे न चितिचातुरीं विषय वासना तर्पणें । म्हणोनि तनुमानसा दनुजनाशना
 अर्पणें ॥ १६ ॥ न वाग्यविमोचना स्वगुरुरूप शर्वापदा । नमी शठतया कशा
 चुकति बोधगर्वापदा । न रंग हृदया जया चढत कृष्णसंकीर्तनी ।
 दिनेशकुमरा गृही पडत तो महाकर्तनी ॥ १७ ॥ कुणी यदुपभक्तिं
 म्हणति योग्य कां आयका । परद्विपमर्धी हिनें विवश होति हो बायका ।
 मिळेल मग देशही रिपु पडोनियां खालते । अशाऽशुचिकुलोद्भवा समयि
 मांसही चालतें ॥ १८ ॥ बहु व्रजप भक्तही म्हणवितात आम्हांमधें ।
 स्वमान मिळवावया त्याजिति सिद्धसामामदें । त्यजुनि बहु शास्त्र ते महि-
 वरादि आवेशिती । परंतु शतमूर्ख हे बत उगे द्विजां द्वेषिती ॥ १९ ॥
 पराशरज बोलिले भजनयोग ज्या लाभला । द्विषड्गुण घरा-
 मराहुनि कुजाति तोही भला । न विप्रसम देवता पुढति वाक्य हें
 फावलें । म्हणुनि उभयान्वयें भजनसाम्य हो पावलें ॥ २० ॥ समत्व
 भजनीं असो विषमता असो भोजनीं । समत्व हरिकूजनीं विषमता क्रतू-
 पूजनीं । अपक्क समदानही विषम कांचनाद्यर्पणी । समत्व चितिदर्पणी
 विषमता बरी तर्पणी ॥ २१ ॥ स्वभक्त्यभिमतस्तव द्विजविधान नासूं
 नये । द्विजेहि परि कर्मठें हरिजनांस हांसूं नये । दरिद्रचि भलें कुणा
 कर्षिंहि तोंड वासूं नये । अधर्म करुनी गळां रविजरज्जु फासूं नये ॥ २२ ॥
 न शूद्र निगमैं तरे प्रणवकोटि संकल्पुनी । न विप्रहि तरे वृथा यदुपनाम हें

१ न + असती = रहात नाहीत. २ क्रोध. ३ वैदिकाचार.—ब्रह्मसूत्र
 अ० ३ पाद १.

जल्पुनी । पुराण हरिभक्तिदे श्रवणयोग्य शूद्रांजनां । स्वभक्तिरधि मीनता
हरिच देत मुद्रा जनां ॥ २३ ॥ बळें द्विजचि होउनी निगम जो वृथा
सांवडी । विरक्ति न तथा परी यमचि भाक्षितो आवडी । स्वकीय अणु
सोडुनी परधनार्थ जो धांवतो । वदान्य असला तरी सहज चोरता पा-
वतो ॥ २४ ॥ गुरुद्विजपदांबुर्जी मम अखंड वाढो रती । स्व-
धर्म परिपालनी निजमना जडो आरती । न स्वप्रगत भोग्यही जन-
निजेवि पुत्रादिकां । अधर्म न बरा तसा पठित वेदसूत्रा-
दिकां ॥ २५ ॥ स्वदैववशसन्मुनी बहुत धर्म हो सांडिती । परंतु फळ
भोगितां मग न दीनता मांडिती । व्रजेश परवायका हरि म्हणोनि तद्वायका ।
बळें हरिति भिल्ल हे चरित भारती आयका ॥ २६ ॥ पढोनि निगमांतही
उगिच धर्म जो वारिता । न पाप चिति मी असे म्हणुनि त्यास संहारिता ।
श्रुति स्फुट कळे असा असल आततायी तरी । तयास वधितां म्हणे स्मृति
न दोष ये अंतरी ॥ २७ ॥ स्वजीव जरि ईश्वरा रचित दृष्टिसृष्ट्यन्वयें ।
तथापि न तदिच्छया भलतिशीच सृष्ट्यन्वयें । स्वयें अबुध होउनी हरिस
देत सर्वज्ञता । स्वपाद हणि त्या अशा कवण दे अपूर्वज्ञता ॥ २८ ॥
कदापि न शके रचूं उलट ईश्वरा जीव हा । वृथाचि मग गर्व कां वचन-
मात्र निर्भेव हा । वडील यदुवल्लभा समजुनी ननी जो भजे । तयाप्रतिच
शोभते निगमवित्त निस्तोभ जें ॥ २९ ॥ उपास्तिसम भक्ति ते म्हणति
तुच्छता वासना । उपास्ति परि अज्ञ घे रुचत भक्ति निर्वासना । उपास्ति
निज यत्नजा कृतिसमुच्चिताभावना । गुणश्रवण ज्या घडे सहज भक्ति-
निर्भावना ॥ ३० ॥ म्हणे तनु नहे विभू सगुण माधवाची अणू । तयास
कळली नसे चिति पढोनि वेदां अणू । पुरीतार्ति भासते जगनभादि सारे
जरी । खसाम्य विभुता तदा हरिविर्षी नव्हे साजिरी ॥ ३१ ॥ न मध्य
न महत्यणू सकल शद्वलक्ष्या चिती । तथापि सुगमा गमे पदविबोधपक्षा
चिती । विरुद्ध न तदा कदा सगुण माधवाची तनू । दिसे कनकभूषणी
वपुगुणी तसा चेतनू ॥ ३२ ॥ सुवृत्ति असतां तळीं अगुण जो भला
भाठवी । स्ववृत्ति उठतांक्षणीं सगुण अंतरी साठवी । स्वयें अगुण होउनी

सगुण चिंतितो सादरं । तदीय चरणांबुजां भ्रमर चित्त हो आदरं ॥ ३३ ॥
 तुम्हां विनविते प्रभो चरण मस्तकीं घेउनी । यथावचनरूपहें पृथिवीदान
 हो देउनी । प्रसन्न करुं इच्छिते वर गुरो मला पाठवा । अखंड अवतार
 हा मम मनीं वसो आठवा ॥ ३४ ॥ अलंदिपति सद्गुरुस्मरणदीप जें
 पाजळे । तदा चित्तिविशेषता कळुनि भास हा पां जळे । विशेष चित्ति-
 सौरसें निखिल हारपे दर्पतो । नमोनि शतदां तया लिखित पाउलीं
 अर्पतो ॥ ३५ ॥

अस्तु. याप्रमाणें श्रीमहाराजांच्या चरित्राचें हें आनंदसंवत्सर व
 उमरावती प्रकरणही येथें समाप्त झालें. महाराजांनीं बालपणापासून
 स्वतःच्या शारीरसुखाकडे लक्ष्य न देतां, संसारांतील सुखदुःखांविषयीं
 समचित्तत्व ठेवून केवळ परोपकारार्थ—धर्मप्रसारार्थ—आपला देह क्षिज-
 बिला, मंत्र, औषधी, मनोबल यांच्या प्रभावानें संबंधीं जनांची शारीर-
 पीडा निवारण केली, सदाचार शिक्षणानें त्यांचे मानस दोष घालविले व
 भगवद्भजनानें त्यांस प्रेमदान देऊन त्यांची सदासना जागृत केली इ०
 गोष्टी माधान व सिरसगांव प्रकरणांत मागें वर्णन झाल्या आहेत. त्यांवरून
 महाराजांचा जन्मसिद्ध गुरुत्वाधिकार दिसून येतो व संतांचें जीवितसर्वस्व
 केवळ परोपकारार्थच कसें असतें याची उत्तम साक्ष पटते. हीच त्यांची
 आधिकारिक दैवी कला पुढें अधिकाधिक प्रगट होत जाऊन सामान्य
 जनांत वर्णाश्रमधर्माचें बीजारोपण, जिज्ञासुजनांस ज्ञानोपदेश, ज्ञानीजनांस
 हरिगुरुभक्तीचा उपदेश व भक्तीच्या अधिकाऱ्यांस भगवत्प्रेमकलेचें शिक्षण
 कसें मिळत गेलें व ज्याच्या त्याच्या अधिकारानुरूप मधुराद्वैताचा सर्व-
 सामान्य मार्ग जनांस महाराजांनीं कसा सुलभ करून दिला हें या उमरा-
 वती प्रकरणांत नुकतेंच दिसून आलें आहे. सारांश, माधान, सिरसगांव
 व उमरावती हीं तीन प्रकरणे म्हणजे महाराजांच्या दयारूप अनुग्रहकथांचें
 विविध प्रकारें दिग्दर्शन असून त्यांच्या परमार्थशिक्षणाचीं तीं ऐतिह्य-
 प्रमाणें होत असें म्हणणें विशेष शोभेल. या एकंदर कथावर्णनांत महा-
 राजांचें जें अत्यंत मनोवेषक अंतरंग चरित्र व जी संप्रदायपरंपरेची मुख्य

शालशिक्षा सर्वत्र अनुगत झालेली आहे त्यांचें विशेष स्पष्टीकरण होणें अवश्य आहे. तें त्यांच्याच कृपेनें सुहृत्प्राप्ति, अलोक प्रकरणादि आगामी प्रकरण मालिकेंत यथामति करूं.

हरिः ॐत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु.

उमरावती प्रकरण समाप्त.

श्रीमहाराजांघ्रें स्तुतिस्तोत्रव आरती.

पद. (अद्वयानंदशौरे गोविंद गोपचारी ॥ या चालीवर.)

आळंदिराजतनया ब्रजराजवीरजाया ॥ धृ० ॥

कारुण्यरम्यमूर्ति घननीळ दिव्यकांति । सौभाग्यतिलक जगतीं
वाढवी भक्ति प्रीति । मस्तकीं कुरळपंक्ति श्रुतिभंग रंजताती । प्रत्यक्ष
कृष्णमूर्ति प्रगटली गोपिरीती ॥ आळंदिराजतनया० ॥ १ ॥ श्रुति-
संतमार्ग उजळी वेदान्त भक्तिपाठीं । नास्तीक तर्कवादा नाशिले
सहजगोठी । बोधुनी ज्ञानगोष्ठी खंडिली शत्रुथाटी । कळवळा
बहुत पोटीं पाहुनी दीन दृष्टीं ॥ आळंदिराज० ॥ २ ॥ चित्सुधा-
वाक्यरत्नें वाक्सूत्रीं ओवुनीयां । श्रुतियुक्ति स्वानुभूती सुमनांत
गुंफोनियां । भक्तीची माळ केली अर्पिली गुरुपायां । बहु दानशूर जगिं
यां श्रीकृष्णप्रेम द्याया ॥ आळंदिराजतनया० ॥ ३ ॥ रंगुनी आत्म-
रंगीं रंगली नामरंगीं । रंगणीं नाचताहे अतिदिव्य रासरंगीं । रंगनाथ
मुसंगीं रंगली चित्तभंगी । स्मरतांचि अंतरंगीं उद्धरी कुजनसंगीं ॥
आळंदिराज० ॥ ४ ॥ नतजनां बुद्धिदात्री लावुनी शीलशिक्षा ।
जशी धेनु वत्सपाठीं धांवुनी करी रक्षा । सानन्य दीन हेतां करि
दान प्रेमदीक्षा । कनवाळु माय माझी रक्षीत मिलिंदाक्षा ॥ आळंदि-
राजतनया ब्रजराजवीर जाया ॥५॥

स्तोत्र (बाबाजीमहाराजकृत.)

गर्भां मी बहुदुःख सोसुनिहि ते जन्मासि आलों जहीं । मोहा-
माजिं भुलोनियां विसरलों त्वदत्तमंत्रासही । सेवोनी विषयां सुखें

रमतसे सांडोनि त्वद्भावना । श्रीज्ञानेश्वर लालिते तवपदीं ॥
 करी वंदना ॥ १ ॥ त्यागोनी वडिलांस नित्य रतलों श्रीपुत्रवि
 मधें । जाणीलें नच कीं अनर्थ कथिला भोगीं तयाच्या बुधें । मा
 सकळांस तुच्छ पुजिलें नाहीं कधीं सज्जना ॥ श्रीज्ञानेश्वर लालि
 ॥ २ ॥ जन्मोनी रमणीय ब्राह्मणकुळीं वेदां न अभ्यासिलें । वेदो
 संकळा क्रिया समजुनी धर्मा न संपादिलें । श्रेष्ठांही उपदेशितां क
 तसे त्यांच्या सर्वें वल्गना । श्रीज्ञानेश्वरलालिते तदपदीं० ॥ ३ ॥
 तारुण्यापगमें वरीलचि जरा कंटाळती सर्वही । कीं अंतीं यमयात
 म्हणुनियां उद्वेग नोहे कहीं । झालें क्षीण शरीर हें परि तशी न
 कदा वासना । श्रीज्ञानेश्वरलालिते० ॥ ४ ॥ दैवें पाय तुझे दिसो
 मजला नाहीं कधीं पूजिलें । नाहीं प्रेमभरें विनीतवचनें तोषा तु
 दीधलें । आतां कोण गती कळे न पुढती होईल माझ्या मना
 श्रीज्ञानेश्वरलालिते० ॥ ५ ॥ भोगावें याच देहीं फलहि परि तय
 मियां मायबापा । राहो वाचे तुजें वा सतत शुभ ॥
 नाम जें वारि तापा । होवो मद् हार्दशुद्धी जळुनि सक
 पातकें त्वद्वियोगें । श्रीपांडुरंगनाथा तवपदनुति वांचून
 कांहीं मागे ॥ ६ ॥

आरती.

जयदेव जयदेव पांडुरंगनाथा । आरती ओवाळीतां हरली ॥
 चिंता ॥ जयदेव जयदेव० ॥ धृ० ॥ अनंत काळाची जीवश्
 तुटी । वारुनी उपाधी करविशी भेटी ॥ १ ॥ भक्तिप्रेम
 साकारा आला । साच केलें एकाकी न रमते या बोला ॥
 भावें वंदितो भी सुकुमार पायां । ज्ञानेश्वरकन्ये निवारावी माया
 जयदेव० ॥३॥